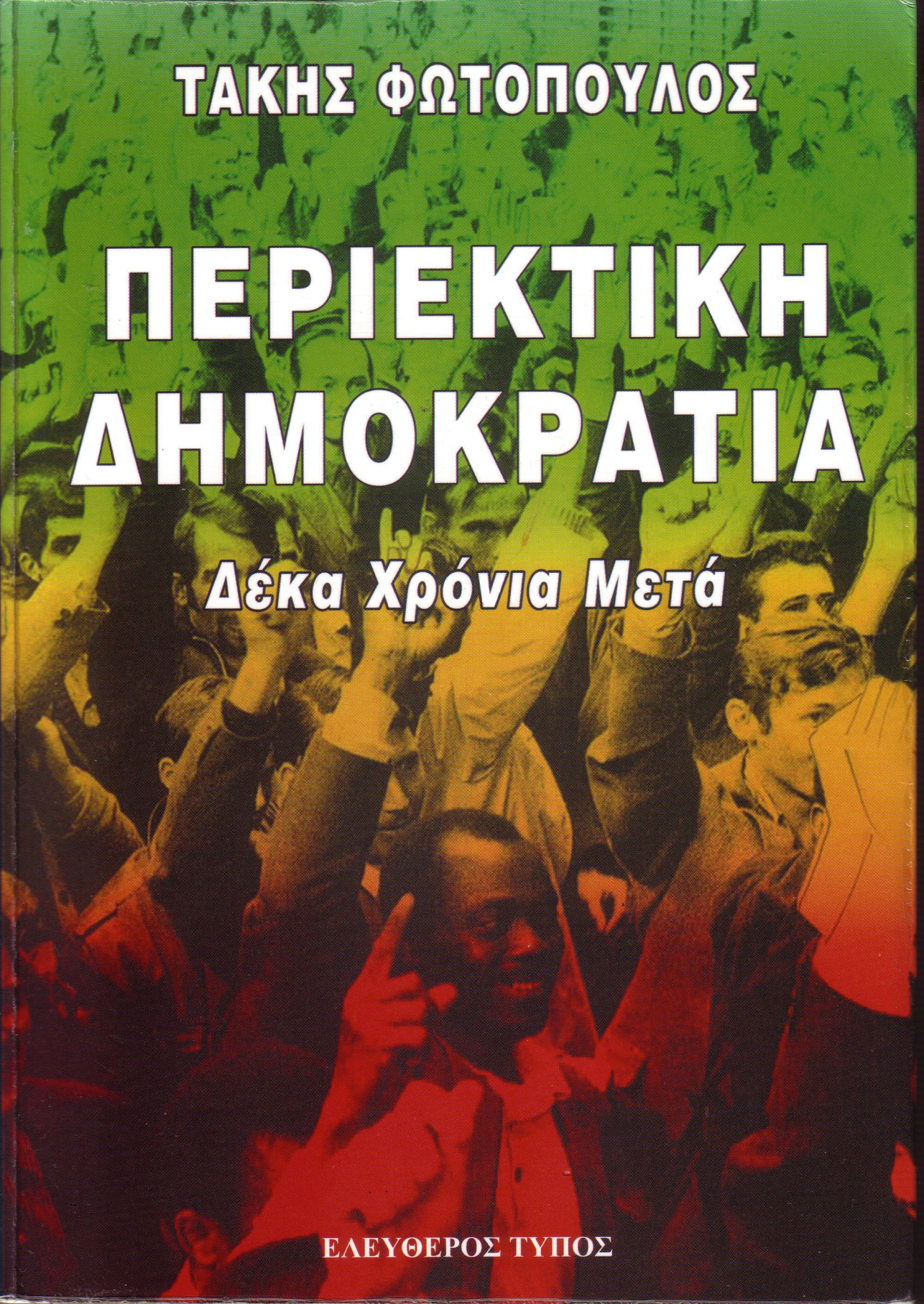

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δέκα Χρόνια Μετά

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Δέκα Χρόνια Μετά

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική Περίπτωση (Εξάντας, Αθήνα, 1985 και 1987)

Ο Πόλεμος στον Κόλπο (Εξάντας, Αθήνα, 1991)

Η Νεοφιλελεύθερη Συναίνεση και η Κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης (Γόρδιος, Αθήνα, 1993)

Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα (Καστανιώτης, Αθήνα, 1997)

Towards an Inclusive Democracy (Cassell, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1997)

Περιεκτική Δημοκρατία (Καστανιώτης, Αθήνα, 1999)

Per Una Democrazia Globale (Eleuthera, Μιλάνο, 1999)

Ναρκωτικά: Πέρα από την δαιμονολογία της ποινικοποίησης και την «προοδευτική» μυθολογία της φιλελευθεροποίησης (Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1999)

Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια, ο Πόλεμος και η Διεθνοποιημένη Οικονομία της Αγοράς (Στάχυ, Αθήνα, 1999)

Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία: Η άνοδος του νέου ανορθολογισμού (Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2000)

Η Δημοκρατία χθες και σήμερα –Από την κλασική στην περιεκτική δημοκρατία (Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2000)

Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία (Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002)

Vers une Démocratie Générale: Une Démocratie Directe, Économique, Écologique et Sociale (Seuil, Paris, 2002)

Hacia una Democracia Inclusiva (Nordan, Montevideo, 2002)

Umfassende Demokratie (Trotzdem Verlag, Grafenau, Γερμανία, 2003)

Ο Πόλεμος κατά της «Τρομοκρατίας» –Η γενικευμένη επίθεση των ελίτ (Γόρδιος, Αθήνα, 2003)

Ο Καπιταλισμός του Τσόμσκι, ο Μετακαπιταλισμός του Άλμπερτ και η Περιεκτική Δημοκρατία (Γόρδιος, Αθήνα, 2004)

Η Πολυδιάστατη Κρίση και η Περιεκτική Δημοκρατία (Γόρδιος, Αθήνα, 2005)

当代多重危机与包容性民主 (Κινέζικη έκδοση Περιεκτικής Δημοκρατίας– Jinan, 2008)

Η Παγκόσμια Κρίση, η Ελλάδα και το Αντισυστημικό Κίνημα: Ημιολοκληρωτική «Δημοκρατία» ή Περιεκτική Δημοκρατία; (Κουκκίδα, Αθήνα, 2009)

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δέκα Χρόνια Μετά

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΝΙΚΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ: Περιεκτική Δημοκρατία Δέκα Χρόνια Μετά

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Τάκης Φωτόπουλος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ν. Βούλγαρης

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελληνικό Δίκτυο για την Περιεκτική Δημοκρατία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Βαλτετσίου 53, 106 81 Αθήνα, τηλ. 210-3802040

ΧΡΟΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Μάιος 2008

© ΕΙΝΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ:

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΔΙΑΝΟΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΕΦΟΣΟΝ
ΓΙΝΕΤΑΙ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΜΕΣΑ, ΟΧΙ ΓΙΑ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ Η
ΠΗΓΗ

Το περιεχόμενο του ηλεκτρονικού βιβλίου αυτού ακολουθεί το πρότυπο:
Αναφορά προέλευσης-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 3.0 Ελλάδα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογος	15
Προλογος για την α' έκδοση	17
Εισαγωγή	19

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

Η ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Κεφάλαιο Πρωτο:

<i>Η Οικονομία της Αγοράς και η Διαδικασία Αγοραιοποίησης</i>	29
1.1. Από τις αγορές στις οικονομίες της αγοράς.	30
Οι αγορές στην περίοδο πριν από την «οικονομία της αγοράς» ...	34
Η ανάδυση του έθνους-κράτους και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας»	36
Η ανάδυση οικονομιών της αγοράς	40
1.2. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: Η φιλελεύθερη φάση	49
Η έλευση του οικονομικού φιλελευθερισμού	50
Η εμφάνιση του προστατευτισμού και του εθνικισμού	53
Ο προστατευτισμός οδηγεί στον κρατισμό	55
1.3. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: η κρατικιστική φάση.	58
Προπολεμικός κρατισμός	60
Η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση.	63
Η διεθνοποίηση της οικονομίας και η κατάρρευση του κρατισμού	68
1.4. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: Η νεοφιλελεύθερη φάση.	76
Η άνθιση του νεοφιλελεύθερου κινήματος	76
Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση	81
Η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς	88
1.5. Διεθνοποίηση και έθνος-κράτος	96
Διεθνοποίηση ή παγκοσμιοποίηση;	96
Παρακμάζει το έθνος-κράτος;	104
Πρόκειται για το τέλος της πολιτικής (όπως την ξέραμε);	108

Κεφάλαιο Δεύτερο:

<i>Η Οικονομία Αναπτυξης και ο «Σοσιαλιστικός» Κρατισμός</i>	113
2.1. Η ανάδυση της οικονομίας ανάπτυξης	114
Οι δύο τύποι της οικονομίας ανάπτυξης	114
Η οικονομία ανάπτυξης και η ιδεολογία της ανάπτυξης	117

Η οικονομία ανάπτυξης και η συγκέντρωση δύναμης.....	121
2.2. Η κατάρρευση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης στην Ανατολή.....	130
Τα αίτια της κατάρρευσης της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης	132
Από την «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης στην οικονομία της αγοράς.....	140
Α. Οι καπιταλιστικές οικονομίες της αγοράς στην Ανατολική Ευρώπη	140
1) Η Ρωσική περίπτωση	141
2) Η περίπτωση των χωρών του τ. «υπαρκτού» στην Ε.Ε.	144
Β. Οι «σοσιαλιστικές» οικονομίες της αγοράς στην Άπω Ανατολή	150
2.3. Η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση.....	159
Η μετάβαση από την σοσιαλδημοκρατία στον σοσιαλφιλελευθερισμό	159
Η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση	168
Ο νέος σοσιαλδημοκρατικός μύθος για την ευρωπαϊκή «κοινωνική αγορά»	179
2.4. Γιατί απέτυχε ο «σοσιαλιστικός» κρατισμός	191
Ο ρόλος της ανάπτυξης, της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας.....	192
Η σύγκρουση μεταξύ της οικονομίας ανάπτυξης και της σοσιαλιστικής ηθικής.....	195

Κεφάλαιο Τρίτο:

<i>Η Οικονομία Αναπτύξης και ο Νότος.....</i>	<i>199</i>
3.1. Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο	200
Η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης.....	200
Η περίπτωση των «οικονομικών θαυμάτων» στον Νότο.....	206
Οικονομία ανάπτυξης και οικονομική ανάπτυξη.....	210
3.2. Οι συμβατικές προσεγγίσεις για την ανάπτυξη	212
Οι κλασικές προσεγγίσεις.....	212
Οι νεομαλθουσιανοί και ο μύθος του «υπερπληθυσμού».....	214
Η νεοκλασική, η Μαρξιστική και η θεωρία της εξάρτησης.....	220
Η θεωρία της ρύθμισης και η ανάπτυξη	226
3.3. Η οικολογική διάσταση της ανάπτυξης.....	229
3.4. Δημοκρατία και ανάπτυξη.....	232
Προς μια νέα διάκριση «Βορρά-Νότου»	232

Δημοκρατία ή ανάπτυξη;.....	235

Κεφάλαιο Τέταρτο:

<i>Η Γενικευμένη Κρίση της Καπιταλιστικής Οικονομίας Αναπτυξης.....</i>	<i>243</i>
4.1. Μια πολυδιάστατη κρίση.....	244
Η οικονομική διάσταση.....	244
Η πολιτική διάσταση.....	250
Η κοινωνική διάσταση.....	255
Η πολιτιστική και ιδεολογική διάσταση.....	258
4.2. Η οικονομία ανάπτυξης και η οικολογική κρίση.....	263
Η προσέγγιση της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης.....	267
Η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας.....	270
Η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της «απο-ανάπτυξης».....	274
Η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας.....	278
4.3. Υπάρχει διέξοδος;.....	280
Η πρόταση της Δεξιάς: περαιτέρω αγοραιοποίηση.....	280
Η πρόταση της ρεφορμιστικής Αριστεράς: η προσέγγιση της «κοινωνίας των πολιτών».....	283
Προς μια νέα απελευθερωτική προσέγγιση.....	292

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κεφάλαιο Πέμπτο:

<i>Προς μια Νέα Αντίληψη της Δημοκρατίας.....</i>	<i>297</i>
5.1. Δημοκρατία και οικονομία ανάπτυξης.....	298
Η ασυμβατότητα της δημοκρατίας με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης.....	298
Η ασυμβατότητα της δημοκρατίας με την «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης.....	300
5.2. Δημοκρατία, ελευθερία και αυτονομία.....	302
Πώς να ορίσουμε την ελευθερία;.....	305
Ελευθερία, «ατομικισμός» και «κολεκτιβισμός».....	311
Δημοκρατία, κυριαρχία και κράτος.....	315
5.3. Παλιές και νέες αντιλήψεις για την δημοκρατία.....	319
Η αθηναϊκή αντίληψη για την δημοκρατία.....	319
Η φιλελεύθερη αντίληψη για την δημοκρατία.....	333
Η μαρξιστική-λενινιστική αντίληψη για την δημοκρατία.....	335

Οι αντιλήψεις της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας.....	339
5.4. Η έννοια της Περιεκτικής Δημοκρατίας	350
Πολιτική δημοκρατία.....	351
Οικονομική δημοκρατία.....	354
Δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο.....	357
Οικολογική δημοκρατία.....	359
Μια νέα αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη.....	364

Κεφάλαιο Έκτο:

<i>Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία</i>	369
6.1. Δημοκρατία και δήμος	370
Οι έννοιες της κοινότητας και του Δήμου.....	371
Κομμουνитарιανισμός: ο ψεύτικος «τρίτος» δρόμος.....	374
6.2. Το πολιτικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας.....	378
Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία	378
Κριτική της συνομοσπονδιακής δημοκρατίας	384
6.3. Το οικονομικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας.....	390
Ορισμός της οικονομικής δημοκρατίας	391
Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας:	
δημοτική αυτοδυναμία.....	395
Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας:	
δημοτική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών.....	401
Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας:	
η συνομοσπονδιακή κατανομή αγαθών και υπηρεσιών.....	405
α) Ο μηχανισμός της αγοράς	405
β) Ο μηχανισμός του κεντρικού σχεδιασμού	409
γ) Συμμετοχικός σχεδιασμός και ελευθερία επιλογής.....	410
6.4. Σχεδιάσμα ενός μοντέλου οικονομικής δημοκρατίας.....	417
Η κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών	
στην συνομοσπονδία	421
Η κάλυψη των μη βασικών αναγκών	423
Καταμερισμός εργασίας	429
α) Καταμερισμός εργασίας στον τομέα των	
βασικών αναγκών	430
β) Καταμερισμός εργασίας στον τομέα των	
μη βασικών αναγκών	431
Οι στόχοι της παραγωγής και η τεχνολογία.....	434
α) Βασικά αγαθά και υπηρεσίες.....	434
β) Μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες.....	434
γ) Ενδιάμεσα αγαθά.....	435

δ) Τεχνολογία.....	435
Η κατανομή του εισοδήματος	436
Ανταλλαγές μεταξύ των κοινοτήτων	438

Κεφάλαιο Έβδομο:

<i>Η Μεταβαση στην Περιεκτική Δημοκρατία.....</i>	<i>441</i>
7.1. «Μη συστημικές» (ρεφορμιστικές) στρατηγικές	443
Η σοσιαλδημοκρατική στρατηγική:	
μεταρρυθμίσεις «από τα πάνω».....	444
Η στρατηγική της κοινωνίας των πολιτών:	
μεταρρυθμίσεις «από τα κάτω»	447
Μεταμοντέρνες πολιτικές μεταρρύθμισης.....	450
7.2. Παλιές και νέες «αντισυστημικές» στρατηγικές	455
Η στρατηγική των σοσιαλιστών κρατιστών:	
«επανάσταση από τα πάνω»	455
Η στρατηγική του αντάρτικου	458
Η στρατηγική των ελευθεριακών σοσιαλιστών:	
«επανάσταση από τα κάτω»	461
Α) Αναρχοσυνδικαλισμός	462
Β) Ελευθεριακός Κοινοτισμός	464
7.3. «Ενδιάμεσες» στρατηγικές.....	470
«Life-style Αναρχισμός»	470
Η στρατηγική της άμεσης δράσης	476
7.4. Η μεταβατική στρατηγική του προτάγματος για την	
Περιεκτική Δημοκρατία	481
Μακροπρόθεσμη στρατηγική για μια συνομοσπονδιακή	
Περιεκτική Δημοκρατία	482
Η σημασία των τοπικών εκλογών	485
7.5. Το απελευθερωτικό υποκείμενο στην νεοφιλελεύθερη	
νεωτερικότητα.....	488
Η ανάγκη για ένα κίνημα νέου τύπου	488
Το απελευθερωτικό υποκείμενο στην σημερινή κοινωνία.....	490
7.6. Ένα νέο είδος Πολιτικής και πολιτικής οργάνωσης.....	495
α) Ένα νέο είδος Πολιτικής.....	495
β) Ένα νέο είδος πολιτικής οργάνωσης.....	496
7.7. Η Μετάβαση σε μια Περιεκτική Δημοκρατία.....	499
Μετάβαση σε μια πολιτική δημοκρατία	500
Μετάβαση σε μια οικονομική δημοκρατία	504
Μετάβαση σε μια δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο	511
Μετάβαση σε μια οικολογική δημοκρατία.....	512

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

Κεφάλαιο Όγδοο:

<i>Που θεμελιωνουμε το προταγμα για μια Περιεκτικη Δημοκρατια;</i>	<i>517</i>
8.1. Ο μύθος της αντικειμενικότητας:	
ορθόδοξη «αντικειμενικότητα»	519
Ορθολογισμός εναντίον εμπειρισμού/θετικισμού	521
Επιλαθευτισμός και προγράμματα επιστημονικής έρευνας (Π.Ε.Ε.)	526
Αντικειμενικότητα εναντίον διυποκειμενικότητας	528
8.2. Ο μύθος της αντικειμενικότητας:	
διαλεκτική «αντικειμενικότητα»	533
Η διαλεκτική αντίληψη της αντικειμενικότητας	536
Μαρξιστική «αντικειμενικότητα» και διαλεκτική	539
Η «αντικειμενική» ηθική του διαλεκτικού νατουραλισμού	552
8.3. Πέρα από τον «αντικειμενισμό», τον ανορθολογισμό και τον σχετικισμό	569
Ποιο είναι το θεμέλιο της ελευθερίας και της δημοκρατίας;	571
Πέρα από τον «επιστημονισμό» και τον «ουτοπισμό»	577
Πέρα από τον γενικό σχετικισμό και ανορθολογισμό	580
Συμπέρασμα: Προς έναν δημοκρατικό ορθολογισμό	584
<i>Επιλογος</i>	<i>587</i>

Για τον Κώστα και τη Σία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εξάντληση της α΄ έκδοσης του βιβλίου αυτού επέβαλε την επανέκδοσή του, η ευκαιρία της οποίας μου έδωσε την δυνατότητα όχι απλώς να ανανεώσω κάποια σημαντικά στατιστικά στοιχεία—όπως ήταν η αρχική μου πρόθεση—τα οποία επιβεβαιώνουν ακόμη περισσότερο τα συμπεράσματα που είχα συναγάγει πάνω από 10 χρόνια πριν, αλλά και να κάνω πολύ σημαντικές προσθήκες (π.χ. το νέο κεφάλαιο 7 για τις μεταβατικές στρατηγικές), αναθεωρήσεις και διορθώσεις. Το αποτέλεσμα είναι ότι το βιβλίο αυτό αποτελεί, ουσιαστικά, επαναδιατύπωση της *Περιεκτικής Δημοκρατίας*.

Το βιβλίο αυτό που κυκλοφόρησε πρώτα στα αγγλικά (*Towards An Inclusive Democracy*, 1997) είχε μια σημαντική διεθνή πορεία. Την αγγλική έκδοση ακολούθησε η Ελληνική από τις εκδόσεις Καστανιώτη (1999) και στη συνέχεια η ιταλική (*Per Una Democrazia Globale*, 1999) για να ακολουθήσουν η γαλλική έκδοση (*Vers Une Démocratie Générale*, 2002), η ισπανική *Hacia Una Democracia Inclusiva*, 2002) και κατόπιν η γερμανική (*Umfassende Demokratie*, 2003), ενώ μόλις εκδόθηκε και η κινεζική έκδοση (Ιανουάριος 2008). Το γεγονός βέβαια αυτό δεν πτόησε τον εκδότη της προηγούμενης ελληνικής έκδοσης να αρνηθεί την επανέκδοση τού από καιρού εξαντλημένου βιβλίου που ευχαρίστως ανέλαβε ο Ελεύθερος Τύπος, με τον οποίο συνεργάστηκα και στο παρελθόν για μια σειρά σημαντικών εκδόσεων, καθώς και, για ένα διάστημα, του περιοδικού *Περιεκτική Δημοκρατία*.

Σήμερα, 10 χρόνια μετά από την α΄ έκδοση, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας γίνεται ευρύτερα γνωστό, με χιλιάδες αναγνωστών να επισκέπτονται καθημερινά τις ηλεκτρονικές σελίδες του, με διάσημες διεθνείς εγκυκλοπαίδειες και λεξικά (π.χ. *Routledge Encyclopedia of International Political Economy*, *Cambridge Blue Book*, *Great Minds of the 21st Century*, *Dictionary of International Biography*, *Wikipedia* κ.ά.) να αφιερώνουν μακροσκελή λήμματα σχετικά με το θέμα, και τις διεθνείς βιβλιογραφικές αναφορές σε αυτό να αυξάνονται καθημερινά και ήδη να γεμίζουν δεκάδες σελίδες στις ηλεκτρονικές ιστοσελίδες Google, Yahoo! κ.λπ. Και φυσικά, πέρα από την πολύ έντονη θεωρητική δραστηριότητα γύρω από το θέμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας που εκτίθεται σε μόλις κυκλοφορήσαντα τόμο από δοκίμια διεθνών αναλυτών της Αριστεράς (*Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, επιμ. Steve Best, εκδ. Κουκκίδα, Μάης 2008) υπάρχει και η πρακτική πολιτική δραστηριότητα που μόλις αρχίζει –ιδιαίτερα σημαντική σε μια περίοδο

γενικής καθίζησης της αντισυστημικής πολιτικής δραστηριότητας– με βάση το Διεθνές Δίκτυο για την Περιεκτική Δημοκρατία.

Ένα εγκάρδιο *ευχαριστώ* και από την θέση αυτή στον Ελεύθερο Τύπο, καθώς και στο αναγνωστικό κοινό που το αγκάλιασε, παρά το γεγονός ότι το βιβλίο αυτό ουσιαστικά αποσιωπήθηκε από τα ΜΜΕ, προφανώς διότι είναι σαφώς «εκτός ορίων» και κυκλωμάτων...

Τάκης Φωτόπουλος
Λονδίνο, Απρίλης 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ Α΄ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο αυτό, που κυκλοφόρησε πρώτα στα αγγλικά και σύντομα θα κυκλοφορήσει στα ιταλικά και τα γαλλικά, έχει ιδιαίτερη σχέση με το ελληνικό κοινό. Όχι μόνο διότι η προβληματική που αναπτύσσεται εδώ στηρίζεται στον προβληματισμό που είχα αναπτύξει εδώ και μερικά χρόνια στο περιοδικό *Κοινωνία και Φύση/Δημοκρατία και Φύση*, αλλά, κυρίως, διότι το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, το οποίο πραγματεύεται, δεν αποτελεί παρά την επέκταση και την ανασύνθεση της κλασικής Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Αποτελεί επέκταση, διότι ξεπερνά τους θεμελιακούς περιορισμούς της δημοκρατίας εκείνης (στενή έννοια του πολίτη που δεν περιλάμβανε όλους τους κατοίκους και κυρίως τις γυναίκες και τους δούλους), οι οποίοι, κατά την γνώμη μου, έπαιξαν βασικό ρόλο στην κατάρρευσή της.

Και αποτελεί ανασύνθεση, διότι βέβαια η Αθηναϊκή Δημοκρατία αφορούσε μόνο το πολιτικό επίπεδο και ποτέ δεν είχε εξαπλωθεί στο οικονομικό και γενικότερο κοινωνικό πεδίο. Η δημοκρατία εκείνη δεν μπορούσε παρά να αποτελεί σπέρμα και όχι πρότυπο για μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Η αποτυχία του σοσιαλιστικού κινήματος να συνθέσει το αίτημα της ελευθερίας με εκείνο της ισότητας, η σημερινή καθολίκευση της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», και η συνακόλουθη συγκέντρωση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης στα χέρια των ολίγων, έχουν οδηγήσει σε μια πολυδιάστατη παγκόσμια κρίση: πολιτική, οικονομική, κοινωνική και οικολογική. Γι' αυτό και μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, σήμερα, στο κατώφλι μιας νέας χιλιετίας, είναι περισσότερο απαραίτητη παρά ποτέ. Από την κρίση βέβαια αυτή δεν μπορούσε να ξεφύγει η σημερινή ελληνική κοινωνία, της οποίας οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ έχουν εναποθέσει σήμερα όλες τις ελπίδες τους στο όραμα του εντολοδόχου φτωχού συγγενούς στην Ευρωπαϊκή Ένωση των αγορών και του κεφαλαίου.

Με αυτόν τον τρόπο ελπίζουν να ξεπεράσουν την πολιτική κρίση, που εκδηλώνεται με την διευρυνόμενη απάθεια των πολιτών γι' αυτό που περνά ως «πολιτική», δηλαδή τον σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ επαγγελματιών πολιτικών (των οποίων τα προγράμματα ουσιαστικά δεν διαφέρουν) για την εξουσία. Αντίστοιχα, ελπίζουν ότι η αδρανοποίηση του οικονομικού ρόλου του κράτους μέσα στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση θα τους απαλλάξει από τις ευθύνες για την χρόνια οικονομική κρίση, την οποία επιδείνωσε η παραγωγική αποδιάρθρωση που επέφερε το άνοιγμα

της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα, η ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος γενικά –στην οποία οδηγεί η επέκταση της οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης– έχει ακόμη χειρότερες επιπτώσεις σε χώρες στην ημιπεριφέρεια όπως η Ελλάδα, στις οποίες η ουσιαστική ανυπαρξία αποτελεσματικών περιβαλλοντικών ελέγχων αποτελεί τμήμα του συγκριτικού πλεονεκτήματος που προσφέρουν στους επενδυτές του κέντρου.

Τέλος, η κοινωνική κρίση, όπως εκδηλώνεται με την έκρηξη της εγκληματικότητας, της κατάχρησης ναρκωτικών, των ρατσιστικών επιθέσεων κατά των οικονομικών μεταναστών κ.λπ., έχει προσλάβει διαστάσεις πρωτόγνωρες σε μια κοινωνία που μέχρι πριν μόλις μισό αιώνα δεν είχε υιοθετήσει ακόμη τις αξίες της οικονομίας της αγοράς (ανταγωνισμός, ατομικισμός) και διατηρούσε πολλά από τα στοιχεία των αξιών της κοινότητας (αλληλεγγύη, συνεργατικότητα κ.λπ.).

Η Περιεκτική Δημοκρατία έχει, λοιπόν, ιδιαίτερη σημασία για εμάς τους Έλληνες. Όχι μόνο διότι συνεχίζει την παράδοση που άρχισε εδώ και 2.500 χιλιάδες χρόνια και διακόπηκε βάνανσα στην αρχή από δύο αυταρχικές αυτοκρατορίες (Βυζαντινή θεοκρατία και Οθωμανική) και κατόπιν από τις κακές απομιμήσεις της δυτικής αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», αλλά και διότι συνθέτει την παράδοση αυτή με την σοσιαλιστική παράδοση (η οποία είχε απήχηση σε σημαντικά στρώματα του λαού μας, όπως έδειξαν οι συχνά αιματηρές συγκρούσεις του με τις ελίτ στον αιώνα μας), καθώς και με τα σύγχρονα ριζοσπαστικά ρεύματα του φεμινισμού και της οικολογίας. Τέλος, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι ιδιαίτερα επιτακτικό για μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η απώλεια της πολιτιστικής της ταυτότητας, ως συνέπεια της αφομοίωσής της στην ευρωπαϊκή οικονομία της αγοράς, έχει στρέψει πολλούς, ιδιαίτερα νέους, στον ελληνορθόδοξο σκοταδισμό που δεν έχει βέβαια καμία σχέση με την κλασική ελληνική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, η οποία, και μόνο, μπορούσε να γεννήσει την φιλοσοφία. Δημοκρατία και φιλοσοφία είναι εντελώς ασύμβατες με κάθε ιρασιοναλισμό, θρησκευτικό ή μη.

Σε όλους αυτούς που αναζητούν μια πραγματική διέξοδο από την σημερινή πολυδιάστατη κρίση της χώρας μας, που θα αποτελεί συγχρόνως και εκπλήρωση του παμπάλαιου αλλά και ανεκπλήρωτου αιτήματος για μια κοινωνία ίσων και αυτόνομων πολιτών, στην οποία θα λάμπουν διά της απουσίας τους οι εξουσιαστικές δομές και σχέσεις, αφιερώνεται το βιβλίο αυτό.

Τάκης Φωτόπουλος

Λονδίνο, Γενάρης 1999

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δεν αντανακλά τον «θρίαμβο του καπιταλισμού», όπως πανηγυρίζουν οι ιδεολογικοί υποστηρικτές του. Ούτε φυσικά νομιμοποιεί ένα κοινωνικό σύστημα, το οποίο, στην σημερινή καθολικότητά του, καταδικάζει στην ανέχεια και την ανασφάλεια την συντριπτική πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού και απειλεί τον πλανήτη με οικολογική καταστροφή. Ακόμα, δεν σηματοδοτεί την ιστορική νίκη του δυτικού «σοσιαλιστικού» κρατισμού επί του ανατολικού «σοσιαλιστικού» κρατισμού, όπως έσπευσαν να δηλώσουν οι σοσιαλδημοκράτες. Η σοσιαλδημοκρατία, με την μορφή που κυριάρχησε στο τέταρτο του αιώνα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (κρατική δέσμευση για την πλήρη απασχόληση, το κράτος-πρόνοιας και την αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου προς όφελος των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων), έχει πεθάνει και έχει αντικατασταθεί από την σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση («δίκτυα ασφαλείας», ελαστικές αγορές εργασίας και αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου προς όφελος των προνομιούχων κοινωνικών ομάδων). Συνεπώς, αυτό που έγινε φανερό με την διάλυση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και την παράλληλη κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας, είναι η πλήρης αποσύνθεση του σοσιαλιστικού κρατισμού, δηλ. της ιστορικής τάσης που στόχευε στην κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, με νόμιμα ή επαναστατικά μέσα, ως αναγκαίας συνθήκης για την επίτευξη ενός ριζοσπαστικού κοινωνικού μετασχηματισμού.

Όμως, ακόμα και πριν από αυτήν καθ' εαυτήν την διάλυση του σοσιαλιστικού κρατισμού (για λόγους που σχετίζονται τόσο με δικές του αντιφάσεις, όσο και με δομικές αλλαγές στο σύστημα της «οικονομίας της αγοράς», με τις οποίες θα ασχοληθούμε στο Πρώτο Μέρος αυτού του βιβλίου), ήταν προφανές ότι υπήρχε μια βασική ασυμβατότητα μεταξύ του προτάγματος του κρατικού σοσιαλισμού και του αιτήματος για την δημιουργία συνθηκών ισοκατανομής της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης μεταξύ του συνόλου των πολιτών. Η κρατική ιδιοκτησία και έλεγχος των οικονομικών πλουτοπαραγωγικών πηγών, ακόμα και όταν εξασφάλιζαν την πλήρη απασχόληση και σημαντικές βελτιώσεις στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου, αποδείχτηκαν εντελώς ανεπαρκή μέσα για να δημιουργήσουν συνθήκες οικονομικής δημοκρατίας, δηλαδή ισοκατανομής της οικονομικής δύναμης, για να μην αναφερθούμε στις συνθήκες ισοκατανομής της πολιτικής δύναμης. Επιπλέον, ο σοσιαλιστικός κρατισμός δεν επέδειξε καμία σημαντική πρόοδο σε σχέση με την δημιουργία

συνθηκών δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο γενικά, δηλ. στο νοικοκυριό, στον χώρο εργασίας, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.λπ.

Στο κατώφλι της νέας χιλιετίας, η ανάπτυξη ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος, που θα αποτελούσε την σύνθεση αλλά και την υπέρβαση των κορυφαίων κοινωνικών κινημάτων για «συστημική» αλλαγή, είναι επιτακτική. Έτσι, το νόημα της δημοκρατίας μπορεί σήμερα να αντληθεί μόνο από μια σύνθεση των δύο κορυφαίων ιστορικών παραδόσεων, της δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής, με τα ριζοσπαστικά οικολογικά, φεμινιστικά και ελευθεριακά κινήματα. Οι δύο πρώτες παραδόσεις καθορίζουν το πολιτικό και οικονομικό περιεχόμενο της δημοκρατίας («άμεση δημοκρατία» και «οικονομική δημοκρατία»), ενώ τα άλλα ρεύματα ορίζουν το οικολογικό και κοινωνικό περιεχόμενό της («οικολογική δημοκρατία» και «δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο», δηλ. στον χώρο εργασίας, στο νοικοκυριό κ.λπ.). Το νέο, επομένως, απελευθερωτικό πρόταγμα δεν μπορεί παρά να είναι ένα πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία που θα επεκτείνει τον δημόσιο χώρο, πέρα από τον παραδοσιακό πολιτικό χώρο, στο οικονομικό και το ευρύτερο κοινωνικό πεδίο.

Είναι κατά συνέπεια προφανές ότι μια Περιεκτική Δημοκρατία συνεπάγεται την κατάργηση της άνιση κατανομής της πολιτικής και οικονομικής δύναμης και των αντίστοιχων εμπορευματικών και ιδιοκτησιακών σχέσεων, καθώς και των ιεραρχικών δομών στο νοικοκυριό, στον χώρο εργασίας, στους εκπαιδευτικούς χώρους και στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο. Με άλλα λόγια, συνεπάγεται την εξάλειψη των σχέσεων κυριαρχίας στο κοινωνικό επίπεδο και της συνακόλουθης απόπειρας κυριάρχησής του φυσικού κόσμου. Είναι εξ ίσου ξεκάθαρο ότι μια Περιεκτική Δημοκρατία δεν έχει σχέση με ό,τι περνάει για «δημοκρατία» σήμερα, δηλαδή με τις φιλελεύθερες ολιγαρχίες που έχουν ως βάση την οικονομία της αγοράς και την φιλελεύθερη «δημοκρατία». Επιπλέον, η Περιεκτική Δημοκρατία που προτείνεται στο βιβλίο αυτό, ελάχιστη σχέση έχει με τις διάφορες εκδοχές «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας που προωθούνται σήμερα από την Αριστερά της «κοινωνίας των πολιτών». Όπως προσπάθησα να δείξω σε αυτό το βιβλίο, η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών είναι τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική—με την αρνητική έννοια του όρου. Είναι ανιστορική, επειδή παραβλέπει τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και τον συνακόλουθο ευνουχισμό των αυτόνομων (από το κράτος) θεσμών και ενώσεων (τοπικών οικονομιών, συνδικάτων, πολιτικών κινημάτων κ.ά.). Είναι ουτοπική, επειδή, στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της φιλελεύθερης «δημοκρατίας», το οποίο οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών θεωρούν δεδομένο, η ενδυνάμωση των αυτόνομων θεσμών είναι δυνατή

μόνο στον βαθμό που δεν αντιτίθεται στην λογική και την δυναμική της οικονομίας της αγοράς.

Αν όμως η «ριζοσπαστική» δημοκρατία, στις σημερινές συνθήκες συγκέντρωσης της πολιτικής και οικονομικής δύναμης, είναι ουτοπική με την αρνητική έννοια του όρου, η Περιεκτική Δημοκρατία αποτελεί αναμφισβήτητα κάτι πολύ περισσότερο από μια ουτοπία, με την έννοια μιας ιδεατής κοινωνίας. Ένα απελευθερωτικό πρόταγμα δεν αποτελεί ουτοπία αν στηρίζεται στην σημερινή πραγματικότητα και, ταυτόχρονα, εκφράζει την δυσaréσκεια σημαντικών κοινωνικών στρωμάτων και την από μέρους τους ρητή ή σιωπηρή αμφισβήτηση της υπάρχουσας κοινωνίας. Όπως επιχειρείται να δειχθεί στο βιβλίο αυτό, οι ρίζες της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης (οικολογικής, οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής, πολιτισμικής) βρίσκονται στην μη δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα, με την έννοια ότι είναι η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των διαφόρων ελίτ που αποτελεί το θεμέλιο κάθε πλευράς της κρίσης.

Έτσι, είναι η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, ως αποτέλεσμα των εμπορευματικών σχέσεων και της δυναμικής της αγοράς, η οποία εκφράζεται από το μότο «ανάπτυξη ή θάνατος», που έχει οδηγήσει στην σημερινή οικονομική κρίση. Η κρίση αυτή εκφράζεται κυρίως από την συνεχή διεύρυνση της ανισότητας, το αμείλικτα διευρυνόμενο χάσμα, όχι μόνο μεταξύ Βορρά και Νότου, αλλά και μεταξύ των ελίτ και των κοινωνικών στρωμάτων που ωφελούνται από την παγκοσμιοποίηση, και της υπόλοιπης κοινωνίας στο εσωτερικό τόσο του Βορρά όσο και του Νότου. Είναι επίσης η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια των οικονομικών ελίτ που τροφοδοτεί την κοινωνική και πολιτισμική κρίση, όπως αυτή εκφράζεται από την παράλληλη εξάπλωση της διαλεκτικής της βίας (προσωπικής και συλλογικής), της κατάχρησης ναρκωτικών, της γενικής κοινωνικής ανευθυνότητας, καθώς και της πολιτισμικής ομοιογένειας.

Ακόμα, είναι η συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης στα χέρια επαγγελματιών πολιτικών και διαφόρων «ειδικών» που έχει μετατρέψει την πολιτική σε διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και έχει οδηγήσει στην κρίση της παραδοσιακής πολιτικής – κρίση που εκφράζεται από την αυξανόμενη απροθυμία των πολιτών να συμμετέχουν σ' αυτήν ως μέλη πολιτικών κομμάτων, ως ψηφοφόροι κ.λπ.

Τέλος, το γεγονός ότι η κύρια μορφή δύναμης μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης είναι οικονομική και ότι η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης εμπλέκει τις κυρίαρχες ελίτ σε έναν διαρκή αγώνα για την κυριάρχηση των ανθρώπων και της φύσης, θα μπορούσε να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό την σημερινή οικολογική κρίση. Με άλλα λόγια, για

να κατανοήσουμε την οικολογική κρίση δεν θα πρέπει να αναφερόμαστε απλώς στο κυρίαρχο σύστημα αξιών και στις από αυτό προκύπτουσες τεχνολογίες, ούτε μόνο στις σχέσεις παραγωγής. Αντίθετα, θα πρέπει να αναφερθούμε στο γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν την ιεραρχική κοινωνία, η οποία στηρίζεται στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και στην συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχησης του φυσικού κόσμου. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος που έχει συντελεσθεί στο διάστημα από την εμφάνιση της οικονομίας ανάπτυξης, και στις δύο εκδοχές της, δηλ. της οικονομίας της αγοράς και του κρατικού σοσιαλισμού, ξεπερνά κατά πολύ την συσσωρευμένη καταστροφή που οι προηγούμενες κοινωνίες προκάλεσαν στο περιβάλλον.

Κατά συνέπεια, το πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία δεν εκφράζει απλώς το υψηλότερο ανθρώπινο ιδεώδες της ελευθερίας με την έννοια της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας, αλλά αποτελεί ίσως την μοναδική διέξοδο από την σημερινή πολυδιάστατη κρίση.

Στο Πρώτο Μέρος του βιβλίου αυτού, διερευνάται η ανάδυση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και του έθνους-κράτους στις τελευταίες εκατονταετίες, και εξετάζεται η διαδικασία που οδήγησε από την φιλελεύθερη φάση της οικονομίας της αγοράς, μέσω της κρατικιστικής φάσης, στην σημερινή διεθνοποιημένη νεοφιλελεύθερη φάση. Καταδεικνύεται ότι η σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση δεν αποτελεί ένα συγκυριακό φαινόμενο, αλλά την ολοκλήρωση μιας διαδικασίας που άρχισε πριν από δύο περίπου αιώνες, όταν τέθηκε σε κίνηση η αγοραιοποίηση της οικονομίας, δηλαδή η ιστορική διαδικασία που μετέτρεψε τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στην οικονομία της αγοράς του παρόντος. Σε αυτό το πλαίσιο, ο *κρατισμός* –η περίοδος του δραστηκού ελέγχου της οικονομίας από το κράτος και του εκτεταμένου παρεμβατισμού στον αυτορρυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς που στόχευε στον άμεσο καθορισμό του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας– αποτελούσε ένα σύντομο ιστορικό διάλειμμα στην διαδικασία αγοραιοποίησης, διάλειμμα που έλαβε τέλος στην δεκαετία του 1970, όταν ο κρατισμός κατέστη ασύμβατος με την εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς (Κεφάλαιο 1).

Στην συνέχεια, γίνεται μια προσπάθεια ναδειχθεί ότι η ανάδυση της οικονομίας ανάπτυξης τον 20όν αιώνα, δηλ. του συστήματος οικονομικής οργάνωσης που κινείται, είτε «αντικειμενικά» είτε κατ' επιλογήν, προς την μεγιστοποίηση της οικονομικής μεγέθυνσης, είχε, τόσο στην καπιταλιστική όσο και στην «σοσιαλιστική» της εκδοχή, διαφορετικά αίτια αλλά κοινό αποτέλεσμα. Έτσι, η ανάδυση της καπιταλιστικής εκδοχής της οικονομίας

ανάπτυξης ήταν, βασικά, υποπροϊόν της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς, ενώ η ανάδυση της «σοσιαλιστικής» εκδοχής της σχετιζόταν με την ιδεολογία ανάπτυξης και την μετά τον Διαφωτισμό μερική ταύτιση της Προόδου με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και στις δύο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο: μια τεράστια συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στον παλιό Πρώτο και Δεύτερο Κόσμο (Κεφάλαιο 2), και μεταξύ του Βορρά, από τον οποίο ξεκίνησε η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, και του Νότου, ο οποίος εισήγαγε ένα κακέκτυπό της (Κεφάλαιο 3).

Το Πρώτο Μέρος του βιβλίου καταλήγει με μια ανακεφαλαίωση των συμπερασμάτων των τριών πρώτων κεφαλαίων, σε μια προσπάθεια να δειχθεί ότι οι κύριες διαστάσεις της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης (οικονομική, οικολογική, πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική), όχι μόνο είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους, αλλά ότι μπορούν επίσης να αποδοθούν, σε τελική ανάλυση, στην συγκέντρωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής δύναμης που επιβάλλει το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της φιλελεύθερης «δημοκρατίας». Τέλος, εξετάζονται και εκτιμώνται οι προτάσεις της Δεξιάς και της Αριστεράς για την αντιμετώπιση της κρίσης (Κεφάλαιο 4).

Στο Δεύτερο Μέρος του βιβλίου αναπτύσσεται μια νέα αντίληψη για μια Περιεκτική Δημοκρατία, η οποία συγκρίνεται και αντιπαρατίθεται με τις ιστορικές αντιλήψεις για την δημοκρατία (την κλασική, την φιλελεύθερη και την μαρξιστική), καθώς και με τις διάφορες εκδοχές «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας που είναι σήμερα στην μόδα (Κεφάλαιο 5). Ακολουθεί η σκιαγράφηση ενός μοντέλου για μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία γενικά και μια οικονομική δημοκρατία συγκεκριμένα, η οποία δείχνει γιατί είναι πράγματι εφικτό ένα σύστημα που να υπερβαίνει την αναποτελεσματικότητα τόσο της οικονομίας της αγοράς όσο και του κεντρικού σχεδιασμού στην ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών (Κεφάλαιο 6). Το μέρος αυτό του βιβλίου καταλήγει με ένα νέο κεφάλαιο που εξετάζει τις μεταβατικές στρατηγικές στην Ιστορία και προτείνει μια νέα μεταβατική, πολιτική και οικονομική, στρατηγική με στόχο την Περιεκτική Δημοκρατία (Κεφάλαιο 7).

Τέλος, το τελευταίο μέρος του βιβλίου εξετάζει τα ηθικά και φιλοσοφικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και ασκεί κριτική στις προσπάθειες θεμελίωσης του απελευθερωτικού προτάγματος σε μια «επιστήμη» της οικονομίας και της κοινωνίας ή, αντίστοιχα, σε μια «αντικειμενική» ηθική. Το συμπέρασμα από την συζήτηση αυτή είναι ότι το πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία μπορεί να θεμελιωθεί σε έναν δημοκρατικό ορθολογισμό που θα αποτελούσε υπέρβαση τόσο του νεωτερικού

«αντικειμενικού ορθολογισμού» όσο και του μεταμοντέρνου γενικού σχετικισμού και ανορθολογισμού (Κεφάλαιο 8).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:
Η ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΓΟΡΑΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Σήμερα, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί της κοινωνίας χαρακτηρίζονται από έναν πολύ υψηλό βαθμό ομοιογένειας. Έτσι, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης (οριζόμενη ως το σύστημα οικονομικής οργάνωσης που κινείται, είτε «αντικειμενικά» είτε κατ' επιλογήν, προς την μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης), έχουν οικουμενικό χαρακτήρα. Επίσης, το έθνος-κράτος, που συνοδεύεται συνήθως από κάποια μορφή φιλελεύθερης «δημοκρατίας», εξακολουθεί να είναι πανταχού παρόν, παρά το γεγονός ότι η οικονομική κυριαρχία του σημερινού κράτους φθείρεται με ρυθμό σχεδόν ανάλογο της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Μολονότι σήμερα η οικονομία της αγοράς αλλά και η σύγχρονη μορφή κρατικιστικής «δημοκρατίας» θεωρούνται δεδομένες, αυτό δεν συνέβαινε πάντοτε. Τόσο το έθνος-κράτος όσο και η κοινοβουλευτική «δημοκρατία» είναι από ιστορική άποψη πρόσφατα φαινόμενα. Επίσης, αν και αγορές υπήρχαν για πάρα πολύ καιρό, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς θεμελιώθηκε πριν από δύο μόλις αιώνες.

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να δείξει ότι η οικονομική ανάπτυξη και η αγοραιοποίηση (δηλ. η ιστορική διαδικασία που έχει μετασχηματίσει τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στην οικονομία της αγοράς του παρόντος), είναι τα βασικά στηρίγματα του σημερινού συστήματος. Η πρώτη επιβάλλεται από την δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» που χαρακτηρίζει τον ανταγωνισμό της αγοράς, ενώ η δεύτερη είναι εγγενής στην επιδίωξη οικονομικής αποτελεσματικότητας. Μια ιστορική εξέταση του οικονομικού ρόλου του κράτους φανερώνει μια ξεκάθαρη σχέση μεταξύ των αλλαγών στον ρόλο του και των κύριων φάσεων της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Κατ' αρχήν, το κράτος έπαιξε έναν κρίσιμο ρόλο στην εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς πριν από δύο αιώνες, καθώς επίσης και κατά την πρώτη απόπειρα θεμελίωσης μιας φιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας τον 19ο αιώνα. Η ανάδυση στον 20ό αιώνα αυτού που αποκαλώ κρατισμό –η περίοδος δραστικού ελέγχου της οικονομίας από το κράτος και ο εκτεταμένος παρεμβατισμός του στον αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς που είχε ως στόχο τον άμεσο καθορισμό του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας– ήταν, από

ιστορική άποψη, ένα σύντομο διάλειμμα στην διαδικασία αγοραιοποίησης. Η κρατικιστική φάση της διαδικασίας αυτής διήρκεσε περίπου μισό αιώνα και ακολουθήθηκε από την σημερινή αναδίπλωση του κρατικού ελέγχου πάνω στην οικονομία, μέσα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Αυτό δείχνει ξεκάθαρα ότι από την στιγμή που θα εγκαθιδρυθεί μια οικονομία της αγοράς, η ίδια της η δυναμική τείνει να υπονομεύει οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας μηχανισμών αυτοπροστασίας της κοινωνίας ενάντια στην ηγεμονία της αγοράς και μετατρέπει την ίδια την κοινωνία σε μια κοινωνία της αγοράς.

Στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου, εξετάζεται η τρέχουσα συζήτηση για την «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας της αγοράς και το τέλος του έθνους-κράτους. Παρ' όλο που στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την ολοκλήρωση μιας διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (μετά την κατάρρευση της πρώτης απόπειρας κατά την πρώτη φάση της αγοραιοποίησης), αυτό δεν σημαίνει την πλήρη εξάλειψη του έθνους-κράτους ή της πολυεθνικής επιχείρησης που έχει εθνική βάση, όπως υποστηρίζουν οι υπέρμαχοι της άποψης της παγκοσμιοποίησης. Η σημερινή όμως διεθνοποίηση της οικονομίας αποτελεί πράγματι ένα υψηλότερο στάδιο στην διαδικασία αγοραιοποίησης –ένα στάδιο που ενέχει την αποτελεσματική εξάλειψη της οικονομικής κυριαρχίας του έθνους-κράτους. Κατά συνέπεια, σε αντίθεση με την σύγχρονη σοσιαλδημοκρατική σκέψη, δεν είναι μόνο ο αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος της εθνικής οικονομίας που αποκλείεται με την διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Εξ ίσου αδύνατος είναι οποιοσδήποτε αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος πάνω στην περιφερειακή, ηπειρωτική ή ακόμα και πλανητική οικονομία της αγοράς.

1.1. Από τις αγορές στις οικονομίες της αγοράς

Αρχικά, είναι απαραίτητη μια διευκρίνιση σε σχέση με την χρήση του όρου «οικονομία της αγοράς» αντί της συνήθους μαρξιστικής έννοιας του «καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής», η οποία δίνει έμφαση στις σχέσεις παραγωγής, ή, εναλλακτικά, αντί του όρου «παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία»¹, ο οποίος επικεντρώνεται στις σχέσεις ανταλλαγής. Η επιλογή αυτή δεν πηγάζει από κάποια ανάγκη συμμόρφωσης προς την σημερινή

1. Βλ. για παράδειγμα, Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy* (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1979), κεφάλαιο Ι.

πολιτική «ορθότητα» που έχει εξορκίσει τις λέξεις «καπιταλισμός» και –ακόμη πιο βολικά– «σοσιαλισμός». Είναι μια επιλογή που επιβάλλεται από την πεποίθησή μου ότι, παρ' όλο που οι έννοιες «καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» και «παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία» έχουν προσφέρει σημαντικά στοιχεία κατανόησης στην ανάλυση των κοινωνικών τάξεων και της παγκόσμιας κατανομής εργασίας αντίστοιχα, είναι υπερβολικά περιορισμένες και ξεπερασμένες.

Είναι υπερβολικά περιορισμένες, επειδή συνεπάγονται ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις γενικά μπορούν να αναλυθούν με αποκλειστική αναφορά (ή ακόμη και αναγωγή) στις σχέσεις οικονομικής δύναμης. Αποτελεί κεντρική ιδέα του βιβλίου αυτού ότι η οικονομική δύναμη είναι μία μόνο μορφή δύναμης και ότι αν χρησιμοποιηθεί ως κεντρική κατηγορία στην ανάλυση κοινωνικών φαινομένων που ανάγονται στις ιεραρχικές σχέσεις (στο νοικοκυριό, στην δουλειά κ.λπ.), ή ζητημάτων φυλετικής και πολιτισμικής «ταυτότητας», αναπόφευκτα οδηγεί σε ανεπαρκείς ή υπεραπλουστευτικές ερμηνείες.

Είναι ξεπερασμένες, επειδή, στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ούτε η ταξική ανάλυση που προτείνεται από την μαρξιστική θεωρία, ούτε η αντίληψη του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας που προτείνεται από την προσέγγιση του «παγκόσμιου συστήματος», είναι ιδιαίτερα εύστοχες στην περιγραφή της σημερινής πραγματικότητας. Αν και τα σημαντικά αυτά ζητήματα απλώς θίγονται στο βιβλίο αυτό² (βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο αυτό για την νέα ταξική δομή που αναδύεται στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και στο Κεφάλαιο 3 για τον διαχωρισμό μεταξύ του νέου Βορρά και του νέου Νότου), κατά την άποψή μου, η σημερινή πολυδιάστατη κρίση δεν μπορεί να εξετασθεί αποτελεσματικά στο θεωρητικό πλαίσιο που επιβάλλεται από τις παραπάνω έννοιες.

Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι η κεντρική κατηγορία που χρησιμοποιείται σ' αυτό το βιβλίο, η «οικονομία της αγοράς», είναι *per se* αρκετά ευρεία ώστε να ερμηνεύει επαρκώς κοινωνικά φαινόμενα όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το ίδιο όμως το γεγονός ότι η κατηγορία αυτή χρησιμοποιείται για να εξηγήσει ένα μόνο μέρος της πραγματικότητας, το οικονομικό πεδίο, χωρίς να υποστηρίζεται ότι το πεδίο αυτό καθορίζει (ούτε καν «σε τελική ανάλυση») τα άλλα πεδία, επιτρέπει πράγματι αρκετή ελαστικότητα στην ανάπτυξη κατάλληλων ερμηνειών της κοινωνικής

2. Βλ. για λεπτομερή ανάλυση των σημερινών ταξικών διαιρέσεων από τη σκοπιά της Περιεκτικής Δημοκρατίας, T. Fotopoulos, «Class Divisions Today – The Inclusive Democracy approach», *Democracy & Nature*, Vol. 6 No 2 (July 2000) – Ελλην. μτφρ. περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, αρ. 8 & 9 (2004-2005).

πραγματικότητας που βασίζονται στη σύνθεση διαφόρων επιστημονικών κλάδων.

Είναι συνεπώς προφανές ότι ο όρος «οικονομία της αγοράς» χρησιμοποιείται εδώ για να ορίσει ένα συγκεκριμένο σύστημα, που αναδύθηκε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο (την Ευρώπη), και σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή (πριν από δύο αιώνες), και όχι ως γενική ιστορική κατηγορία μιας προσέγγισης που στοχεύει να δείξει την ιστορική εξέλιξη του οικονομικού συστήματος, όπως υποτίθεται ότι κάνει η μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής. Η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετείται σ' αυτό το βιβλίο στηρίζεται στην βάση ότι είναι αδύνατη η εξαγωγή «γενικών» θεωριών σχετικά με την κοινωνική ή την οικονομική εξέλιξη που βασίζονται σε «επιστημονικές» ή «αντικειμενικές» αντιλήψεις της κοινωνικής πραγματικότητας (βλ. Κεφάλαιο 8).

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο βιβλίο αυτό η οικονομία της αγοράς δεν ταυτίζεται με τον καπιταλισμό, όπως γίνεται συνήθως. Η *οικονομία της αγοράς* ορίζεται εδώ ως το αυτορυθμιζόμενο σύστημα στο οποίο τα βασικά οικονομικά προβλήματα (τι, πώς και για ποιόν παράγεται) επιλύονται «αυτόματα», μέσω του μηχανισμού των τιμών και όχι μέσω συνειδητών κοινωνικών αποφάσεων. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι σε μια οικονομία της αγοράς δεν υπάρχει κανένας κοινωνικός έλεγχος. Στο σημείο όμως αυτό, θα πρέπει να εισάγουμε μια σημαντική διάκριση μεταξύ των διαφόρων τύπων κοινωνικού ελέγχου, μια διάκριση που θα μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε την σημερινή αγοραιοποίηση και διεθνοποίηση της οικονομίας.

Υπάρχουν τρεις κυρίως τύποι πιθανών κοινωνικών ελέγχων που μπορεί να επιβληθούν στην οικονομία της αγοράς. Πρώτον, οι έλεγχοι που μπορούμε να αποκαλέσουμε *ρυθμιστικούς*, οι οποίοι εισάγονται συνήθως από τους καπιταλιστές που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς προκειμένου να «ρυθμίσουν» την αγορά. Στόχος των ρυθμιστικών ελέγχων είναι να δημιουργήσουν ένα σταθερό πλαίσιο για την ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, χωρίς να επηρεάζουν τον ουσιώδη αυτορυθμιστικό χαρακτήρα της. Τέτοιοι έλεγχοι ήταν πάντοτε αναγκαίοι για την παραγωγή και αναπαραγωγή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Παραδείγματα ρυθμιστικών ελέγχων αποτελούν οι διάφοροι έλεγχοι που εισάγονται σήμερα από τον τελευταίο γύρο της GATT, ή από τις συνθήκες της Ε.Ε. (Μάαστριχτ, Άμστερνταμ, Λισσαβόνα κ.λπ.) με στόχο την ρύθμιση της παγκόσμιας και της ευρωπαϊκής αγοράς αντίστοιχα, σύμφωνα με τα συμφέροντα, κυρίως, αυτών που ελέγχουν τις αντίστοιχες αγορές (πολυεθνικές, μεγάλες εθνικές και πολυεθνικές εταιρείες με έδρα την Ευρώπη κ.λπ.).

Δεύτερον, υπάρχουν οι έλεγχοι που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *κοινωνικούς εν ευρεία έννοια*, οι οποίοι, αν και ως πρωταρχικό τους στόχο έχουν την προστασία αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς απέναντι στον ξένο ανταγωνισμό, μπορεί να έχουν κάποιες έμμεσες συνέπειες που θα μπορούσαν να είναι επωφελείς για την υπόλοιπη κοινωνία. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων ελέγχων είναι τα διάφορα προστατευτικά μέτρα που έχουν ως στόχο την προστασία των εγχώριων αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου (δασμοί, έλεγχοι στις εισαγωγές, συναλλαγματικοί έλεγχοι κ.λπ.).

Τέλος, υπάρχουν οι έλεγχοι που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *κοινωνικούς με την στενή έννοια*, οι οποίοι έχουν ως στόχο την προστασία των ανθρώπων και της φύσης από τις συνέπειες της αγοραιοποίησης. Τέτοιοι έλεγχοι εισάγονται συνήθως ως αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων από την πλευρά αυτών που υφίστανται τις δυσμενείς συνέπειες που έχει η οικονομία της αγοράς είτε στους ίδιους είτε στο περιβάλλον τους. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων ελέγχων είναι η κοινωνική ασφάλιση, τα επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας, οι μακροοικονομικοί έλεγχοι για την διασφάλιση πλήρους απασχόλησης κ.λπ. Στα κεφάλαια που ακολουθούν, ο όρος «κοινωνικοί έλεγχοι» αναφέρεται σ' αυτήν την τελευταία κατηγορία των κοινωνικών ελέγχων με την στενή έννοια—εκτός εάν δηλώνεται ρητά το αντίθετο. Όπως καταδεικνύεται αργότερα στο κεφάλαιο αυτό, αυτοί που ελέγχουν την νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς στοχεύουν στην κατάργηση των κοινωνικών ελέγχων (τόσο αυτών με την στενή όσο και αυτών με την ευρεία έννοια), όχι όμως και των ρυθμιστικών ελέγχων.

Η οικονομία της αγοράς, όπως ορίστηκε παραπάνω, είναι ευρύτερος όρος από τον καπιταλισμό. Η πρώτη αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται τα αγαθά και οι υπηρεσίες, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Έτσι, αν και ιστορικά η οικονομία της αγοράς συνδέθηκε με τον καπιταλισμό, δηλαδή με την ατομική ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, η κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών μέσω της αγοράς δεν είναι αδιανόητη μέσα σε ένα σύστημα κοινωνικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Η διάκριση μεταξύ του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα, όταν πολλοί αυτοαποκαλούμενοι «αριστεροί», μετά την αποτυχία της σοσιαλιστικής οικονομίας του κεντρικού πλάνου, ανακαλύπτουν εκ νέου τις αρετές μιας «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς³. Την

3. Για παράδειγμα, βλ. Robert Pollin, "Financial Structures and Egalitarian Economic

ίδια στιγμή, διάφορα «κομμουνιστικά» κόμματα στον Νότο (Κίνα, Βιετνάμ κ.ά.), έχουν θέσει σε εφαρμογή μια στρατηγική οικοδόμησης της «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς και βρίσκονται στον δρόμο που τις έχει οδηγήσει σε μια σύνθεση των χειρότερων στοιχείων της οικονομίας της αγοράς (πελώρια και διογκούμενη ανισότητα, ανεργία, αδυναμία πολλών να καλύψουν ακόμη και τις βασικές ανάγκες τους) και του σοσιαλιστικού κρατισμού (απολυταρχισμός, έλλειψη πολιτικών ελευθεριών κ.λπ.). Όπως το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να καταστήσει σαφές, ο στόχος ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος δεν θα πρέπει να είναι απλώς η κατάργηση των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας αλλά της ίδιας της οικονομίας της αγοράς.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου θα γίνει μια σύντομη εξέταση της μακράς ιστορικής περιόδου που προηγήθηκε της ανάδυσης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Στο δεύτερο μέρος, θα εξετασθούν οι ιστορικές φάσεις της διαδικασίας αγοραιοποίησης.

Οι αγορές στην περίοδο πριν από την «οικονομία της αγοράς»

Η διαδικασία της αγοραιοποίησης είναι μια διαδικασία η οποία, μέσω της σταδιακής άρσης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, τείνει να μετατρέψει όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες σε εμπορεύματα και τους πολίτες σε απλούς καταναλωτές. Μολονότι η αγορά σήμερα διαπερνά κάθε πλευρά της ζωής, από την οικογενειακή ζωή ως την κουλτούρα, την εκπαίδευση, την θρησκεία και ούτω καθ' εξής, εύκολα μπορεί ναδειχθεί ότι, παρά το γεγονός ότι αγορές υπήρχαν για πάρα πολύ καιρό, η αγοραιοποίηση της οικονομίας είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο που αναδύθηκε μόλις τους δύο τελευταίους αιώνες. Έτσι, όπως σημειώνει ο Karl Polanyi στο κλασικό βιβλίο του *The Great Transformation*:

Πριν από την εποχή μας δεν υπήρξε καμία οικονομία που να ελεγχόταν, έστω κατ' αρχήν, από τις αγορές.... Αν και ο θεσμός της αγοράς αποτελούσε αρκετά κοινό φαινόμενο από την ύστερη Λίθινη Εποχή, ο ρόλος της δεν είχε παρά δευτερεύουσα σημασία για την οικονομική ζωή.... Ενώ η Ιστορία και η Εθνογραφία γνωρίζουν διάφορα είδη οικονομιών, τα περισσότερα από τα οποία περιελάμβαναν τον θεσμό της αγοράς, δεν γνωρίζουν καμία οικονομία πριν από την δική μας που να ελέγχεται και να ρυθμίζεται, έστω κατά προσέγγιση, από τις αγορές⁴.... Όλα τα γνωστά σε μας οικονομικά συστήματα μέχρι το τέλος του

Policy", *New Left Review*, no. 214 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995).

4. Karl Polanyi, *The Great Transformation, the Political and Economic Origins of Our Time*

φεουδαλισμού στην Δυτική Ευρώπη ήταν οργανωμένα με βάση τις αρχές είτε της αμοιβαιότητας, είτε της αναδιανομής, είτε της οικιακής οικονομίας (δηλ. παραγωγή για προσωπική χρήση), ή κάποιου συνδυασμού και των τριών⁵.

Κατά συνέπεια, τα κίνητρα που διασφάλιζαν την λειτουργία του οικονομικού συστήματος προέκυπταν από το έθιμο, τον νόμο, την μαγεία, την θρησκεία –όχι όμως από το κέρδος. Οι αγορές, μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, δεν έπαιξαν κανέναν σημαντικό ρόλο στο οικονομικό σύστημα. Ακόμα κι όταν, από τον 16ο αιώνα και μετά, οι αγορές έγιναν πολυάριθμες και σημαντικές, βρίσκονταν υπό τον στενό έλεγχο της κοινωνίας, σε συνθήκες, που, όπως περιγράφονται εύστοχα από τον Kropotkin, έκαναν μια αυτορυθμιζόμενη αγορά αδιανόητη:

Το εσωτερικό εμπόριο ήταν καθαρά υπόθεση των συντεχνιών, όχι των μεμονωμένων τεχνιτών –οι τιμές καθορίζονταν με αμοιβαία συμφωνία.... Στην αρχή, το εξωτερικό εμπόριο ήταν αποκλειστική υπόθεση της πόλης και μόνο αργότερα έγινε μονοπώλιο της συντεχνίας των εμπόρων, ενώ πολύ αργότερα έγινε δουλειά των μεμονωμένων εμπόρων.... Η προμήθεια των βασικών καταναλωτικών αγαθών ήταν δουλειά της πόλης και το έθιμο αυτό διαφυλάχτηκε –για το καλαμπόκι– σε μερικές ελβετικές πόλεις μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα⁶.

Κατά κανόνα, τόσο τα αρχαία όσο και τα φεουδαρχικά οικονομικά συστήματα θεμελιώνονταν στις κοινωνικές σχέσεις, η δε κατανομή των υλικών αγαθών ρυθμιζόταν από μη οικονομικά κίνητρα. Τα αγαθά της καθημερινής ζωής, ακόμα και στις αρχές του Μεσαίωνα, δεν ήταν αντικείμενο τακτικής αγοραπωλησίας στην αγορά. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πριν από την Βιομηχανική Επανάσταση ούτε η εργασία ούτε η γη ήταν εμπορευματοποιημένες, καθιστά σαφές ότι η διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είχε αρχίσει πριν από την εμφάνιση της εκβιομηχάνισης. Συνεπώς, ήταν μόνο στην αρχή του 19ου αιώνα που δημιουργήθηκε μια αυτορυθμιζόμενη αγορά, η οποία, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, καθιέρωσε τον θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα. Παρόμοιος διαχωρισμός δεν υπήρχε ούτε στην κοινωνία που βασιζόταν σε φυλές, ούτε στην φεουδαρχική ή την μερκαντιστική κοινωνία⁷.

(Boston: Beacon Press, 1944/1957), σελ. 43-44.

5. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 55-56.

6. Pëtr Kropotkin, *Selected Writings on Anarchism and Revolution* (Cambridge and London: Massachusetts Institute of Technology, 1970), σελ. 231.

7. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 71.

Παρ' όλα αυτά, ο οικονομικός φιλελευθερισμός ερμήνευσε ολόκληρη την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού με βάση τις αρχές που χαρακτηρίζουν μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά, διαστρεβλώνοντας, στην πορεία, τον πραγματικό χαρακτήρα και τις καταβολές του εμπορίου, των αγορών και του χρήματος, καθώς επίσης και της αστικής ζωής. Όλες όμως οι ανθρωπολογικές ή κοινωνιολογικές υποθέσεις που περιέχονται στην φιλοσοφία του οικονομικού φιλελευθερισμού έχουν ανασκευαστεί από την κοινωνική ανθρωπολογία, από την μελέτη των πρωτόγονων οικονομιών, την ιστορία του πρώιμου πολιτισμού και την γενική οικονομική ιστορία. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει καμία ένδειξη στην οποία να στηριχθούν οι ισχυρισμοί ότι η πληρωμή για εργασία εθεωρείτο κάτι το «φυσικό» («Ακόμα και στον Μεσαίωνα η πληρωμή ενός ξένου για την εργασία του είναι κάτι το ανήκουστο»⁸), ή, αντίστοιχα, ότι το κίνητρο του κέρδους ήταν «φυσικό». Το ίδιο ισχύει και για μια άλλη κρίσιμη υπόθεση του οικονομικού φιλελευθερισμού, ότι δηλαδή οι αγορές, όπως και το χρήμα, εμφανίζονται «αυθόρμητα» στις ανθρώπινες κοινωνίες. Στην πραγματικότητα, τόσο οι αγορές όσο και το χρήμα δεν αναδύονται μέσα από την κοινότητα, αλλά «απ' έξω»⁹. Το ίδιο το εμπόριο δεν στηρίζεται στις αγορές, ενώ ακόμα και το μεσαιωνικό εμπόριο ήταν από την αρχή περισσότερο εξωτερικό εμπόριο παρά τοπικό και γινόταν κυρίως μεταξύ κοινοτήτων παρά ατόμων. Επιπλέον, οι τοπικές αγορές δεν παρουσίαζαν καμία τάση ανάπτυξης –γεγονός που συνεπάγεται ότι, σε αντίθεση με την φιλελεύθερη (και μαρξιστική) λογική, δεν υπάρχει τίποτα «αναπόφευκτο» σε σχέση με την αγοραιοποίηση της οικονομίας. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Henri Pirenne: «Εκ πρώτης όψεως, θα ήταν φυσικό να υποθέσει κανείς ότι η εμπορική τάξη αναπτύχθηκε σιγά-σιγά μέσα από τον αγροτικό πληθυσμό. Τίποτα όμως δεν στηρίζει την θεωρία αυτή»¹⁰.

Η ανάπτυξη του έθνους-κράτους και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας»

Παρόμοια, δεν υπάρχει τίποτα το αναπόφευκτο αναφορικά με την σχετική, και παράλληλη με την διαδικασία αγοραιοποίησης, εμφάνιση του σύγχρονου έθνους-κράτους, το οποίο οι μαρξιστές βλέπουν ως αναπόσπαστο κομμάτι της «νεωτερικότητας» και της προόδου. Έτσι, κατά την

8. R.H. Lowie, παρατίθεται στο Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 270.

9. Για ανθρωπολογικά στοιχεία, βλ. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 274-76.

10. Henri Pirenne, *Medieval Cities*, παρατίθεται στο Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 275.

μαρξιστική άποψη, το έθνος-κράτος αποτελεί ένα στάδιο στην ιστορική εξέλιξη, ένα στάδιο το οποίο –προωθώντας την πρόοδο της εκβιομηχάνισης– δημιουργεί τις αναγκαίες συνθήκες για τον σοσιαλισμό. Ο ίδιος ο Marx υποστήριζε πλήρως την «ενότητα των μεγάλων εθνών η οποία, αν και αρχικά επιβλήθηκε με πολιτική βία, έχει πλέον γίνει ένας ισχυρός συντελεστής της κοινωνικής παραγωγής»¹¹. Αλλά στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Bookchin:

Αν αναλογιστούμε τον μεγάλο αριθμό κοινοτικών συνομοσπονδιών που υπήρχαν στην Ευρώπη κατά τον 11ο αιώνα και κατά τους αιώνες που τον ακολούθησαν, η βεβαιότητα, τόσο κυρίαρχη στην σύγχρονη ιστοριογραφία, ότι το έθνος-κράτος συνιστά μια «λογική» εξέλιξη από τον ευρωπαϊκό φεουδαρχισμό μόνο προκατάληψη μπορεί να θεωρηθεί¹².

Έτσι, παρά το γεγονός ότι το κράτος εμφανίστηκε στην Αίγυπτο πριν από 5.500 περίπου χρόνια, όταν η δημιουργία ενός οικονομικού πλεονάσματος κατέστησε δυνατή την οικονομική ανισότητα, έθνη-κράτη δεν άρχισαν να αναπτύσσονται παρά τον 14ο με 16ο αιώνα. Στην πραγματικότητα, δεν ήταν παρά στο τέλος του 17ου αιώνα που αναδύθηκε το έθνος-κράτος με την σημερινή του μορφή. Και αυτό δεν έγινε χωρίς σημαντική αντίσταση από τις «ελεύθερες πόλεις» και από τα ανυπότακτα χωριά.

Η ιδέα ενός «έθνους», όπως επισημαίνει και πάλι ο Bookchin¹³, ήταν ξένη προς το αρχαίο πνεύμα και οι άνθρωποι ήταν βασικά δεμένοι με την ομάδα συγγένειας και την κοινότητά τους ή, ίσως, με την περιφέρειά τους. Για παράδειγμα, ποτέ δεν αναπτύχθηκε ένα ελληνικό έθνος από τις ελληνικές πόλεις. Παρόμοια, οι μεγάλες αυτοκρατορίες του αρχαίου κόσμου δεν αποτελούσαν «έθνη» με καμία έννοια του όρου. Ακόμα και στον Μεσαίωνα, όπως υποστηρίζει η April Carter, παρ' όλο που κάποιες μοναρχίες είχαν πράγματι τα εθνικά τους εδάφη και διεκδικούσαν κυρίαρχη εξουσία μέσα σ' αυτά, οι μοναρχίες αυτές αποτελούσαν απλώς μέρος της ευρωπαϊκής Χριστιανοσύνης, γι' αυτό και «παρουσίαζαν λίγα χαρακτηριστικά ενός εθνικού κράτους –στην πραγματικότητα, οποιουδήποτε είδους κράτους. Η μεσαιωνική μοναρχία ήταν περισσότερο ένας παράδεισος των

11. Karl Marx και Friedrich Engels, *Selected Works* (Moscow: Progress Publishers, 1968), σελ. 293.

12. Murray Bookchin, *Urbanization Without Cities* (Montreal: Black Rose Press, 1992), σελ. 156.

13. Bookchin, *Urbanization Without Cities*, σελ. 131-32.

τριών τάξεων (κλήρος, ευγενείς, αστοί) παρά κράτος»¹⁴.

Το αναπόφευκτο συμπέρασμα είναι ότι η συγκέντρωση της εξουσίας – που αναγκαστικά ακολούθησε την εμφάνιση του έθνους-κράτους και της οικονομίας της αγοράς – δεν ήταν καθόλου αναπόφευκτη. Η εμφάνιση του έθνους-κράτους ήταν, από ιστορική άποψη, προϊόν στρατιωτικής βίας, ενώ η εμφάνιση της οικονομίας της αγοράς ήταν αποτέλεσμα οικονομικής βίας, δηλαδή της τεράστιας οικονομικής ανισότητας που ακολούθησε αναπόφευκτα την δραστική χαλάρωση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά κατά την περίοδο της ανάδυσης της μηχανοποιημένης μαζικής παραγωγής. Έτσι, σημειώνεται μια ιστορική αντιστροφή όσον αφορά στον ρόλο του κράτους και της αγοράς σε σχέση με την διαδικασία συγκέντρωσης της εξουσίας (πολιτικής και οικονομικής) στα χέρια των κυρίαρχων ελίτ. Πριν από την έναρξη της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η εξουσία συγκεντρωνόταν μέσω πολιτικών –με την ευρεία έννοια– μέσων (κατάκτηση, κατάσχεση, απαλλοτρίωση, δουλεία, θρησκευτική εξουσία). Ο ρόλος του κράτους υπήρξε ιδιαίτερα αποφασιστικός σ' αυτήν την διαδικασία, ενώ ο ρόλος της αγοράς δεν ήταν σημαντικός. Από την στιγμή όμως που η διαδικασία αγοραιοποίησης τέθηκε σε κίνηση, η εξουσία συσσωρευόταν κυρίως με οικονομικά μέσα (την ίδια την αγορά), ενώ το κράτος βασικά νομιμοποιούσε την διαδικασία αυτή.

Αντίστοιχα, δεν υπάρχει τίποτα το αναπόφευκτο όσον αφορά στην άνοδο της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», η οποία «ανακαλύφθηκε» μόλις στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, όταν οι «Πατέρες-Θεμελιωτές» του αμερικανικού συντάγματος, εισήγαγαν μια ιδέα χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Μέχρι εκείνη την εποχή, η δημοκρατία είχε το κλασικό Αθηναϊκό νόημα της αυτονομίας του δήμου, με την έννοια της άμεσης άσκησης της εξουσίας απ' όλους τους πολίτες –αν και, φυσικά, η Αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μερική, εφόσον δεν επεκτεινόταν στις γυναίκες, τους δούλους κ.λπ. Οι Πατέρες θεώρησαν εντελώς απαράδεκτη αυτήν την άμεση άσκηση της εξουσίας επειδή, δήθεν, θα θεσμοποιούσε την εξουσία του «όχλου» και την τυραννία της πλειοψηφίας. Στην πραγματικότητα, όμως, ο πραγματικός τους σκοπός ήταν ο ευνουχισμός της λαϊκής εξουσίας, έτσι ώστε οι ισχυρισμοί της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» για ίση κατανομή της πολιτικής δύναμης να γίνονταν συμβατοί με τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς η οποία ήδη οδηγούσε στη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια μιας οικονομικής ελίτ.¹⁵ Αυτό ήταν βέβαια ένα μόνιμο

14. Ernest Barker, παρατίθεται στο April Carter, *The Political Theory of Anarchism* (London: Routledge, 1971), σελ. 30.

15. E.M. Wood, *Democracy Against Capitalism*, (Cambridge: Cambridge University Press,

αίτημα των φιλελεύθερων φιλοσόφων από την εποχή του Adam Smith, οι οποίοι δεν έπαυσαν να τονίζουν πως το κύριο καθήκον της κυβέρνησης ήταν η προστασία των πλουσίων εις βάρος των φτωχών –ένα καθήκον που, όπως τονίζει ο John Dunn, «αναπόφευκτα εκτελείται πολύ πιο αναποτελεσματικά όταν είναι οι φτωχοί που επιλέγουν ποιος θα κυβερνήσει– για να μην μιλήσουμε για την περίπτωση όπου οι ίδιοι οι φτωχοί, όπως στην Αθήνα, βασικά είναι η κυβέρνηση».¹⁶

Θα πρέπει όμως εδώ να σημειωθεί επίσης πως η εισαγωγή της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» δεν είχε καμία σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού. Το επιχείρημα των Πατέρων, όπως δείχνει η Wood¹⁷, «δεν ήταν πως η αντιπροσώπευση είναι απαραίτητη σε μια πολυπληθή δημοκρατία αλλά, αντιθέτως, πως μια πολυπληθής δημοκρατία είναι επιθυμητή, έτσι ώστε η αντιπροσώπευση να γίνεται αναπόφευκτη». Η ομοσπονδιακή επομένως αντίληψη της αντιπροσώπευσης που βασιζόταν στην *ελευθερία του λόγου*, και ειδικά αυτή του Hamilton, στόχευε να λειτουργήσει σαν ένα φίλτρο, δηλαδή σαν η ίδια η αντίθεση της ισηγορίας που σημαίνει *ισότητα του λόγου* και αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση της κλασικής δημοκρατίας.

Έτσι, η δημοκρατία έπαψε να είναι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας και ταυτίστηκε, αντίθετα, με την παραίτηση απ' αυτήν και τη συνακόλουθη μεταφορά αυτής της εξουσίας, μέσω των εκλογών, σε μια πολιτική ελίτ. Με άλλα λόγια, οι Πατέρες, όχι μόνο έβλεπαν την αντιπροσώπευση σαν ένα μέσο απομάκρυνσης του λαού από την πολιτική αλλά, στην πραγματικότητα, την πρότειναν για τον ίδιο λόγο για τον οποίο οι Αθηναίοι ήταν ενάντιοι στον θεσμό των εκλογών (εκτός από εξαιρετικές περιστάσεις όπου απαιτούνταν ειδικές γνώσεις): επειδή ευνοούσε τους οικονομικά ισχυρούς. Ενώ λοιπόν για τους Αθηναίους το πολίτευμα που κυριαρχούνταν από τους πλούσιους (εξ ορισμού μία μειοψηφία) θεωρούνταν ολιγαρχικό, για τους Πατέρες όπως ο Hamilton όχι μόνο δεν υπήρχε ασυμβατότητα μεταξύ της δημοκρατίας και της κυριαρχίας των οικονομικά ισχυρών αλλά, στην πραγματικότητα, αυτό θεωρούσαν πως ήταν ο κανόνας!

Η σχεδόν επομένως ταυτόχρονη θεσμοποίηση της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης στη Δύση, εισήγαγε το θεμελιώδες στοιχείο της νεωτερικότητας: τον τυπικό διαχωρισμό της κοινωνίας από την οικονομία και την πολιτεία που έγινε από τότε η βάση της νεωτερικότητας.

1995), σσ. 214-15

16. John Dunn, (ed) *Democracy, the Unfinished Journey*, 508 BC to AD 1993, (Oxford: Oxford University Press, 1992), σ. 251.

17. Wood, *Democracy Against Capitalism*, σ. 216

Έτσι, όχι μόνο οι άνθρωποι, ως άμεσοι παραγωγοί, δεν μπορούσαν πια να ελέγξουν το προϊόν της δουλειάς τους αλλά επίσης, ως πολίτες, αποκλειό-ντουσαν από την άμεση άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Με άλλα λόγια, η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», στην πραγματικότητα, θεσμοποίησαν την άνιση κατανομή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης μεταξύ των πολιτών.

Επιπλέον, θα μπορούσε ναδειχθεί πως η σταδιακή επέκταση στην μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού των πολιτικών δικαιωμάτων –μία διαδικασία που ολοκληρώθηκε μόνο στον εικοστό αιώνα– δεν αντιστάθμισε τη δραστική απώλεια του νοήματος της ιδιότητας του πολίτη όσον αφορά στην ίδια την άσκηση της εξουσίας. Και αυτό, διότι ο τύπος ιδιότητας του πολίτη που εγκαινιάστηκε από την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» δεν είχε καμία σχέση με την ενεργή ιδιότητα του πολίτη της κλασικής δημοκρατίας. Δεν ήταν λοιπόν περίεργο που η επέκταση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είχε καμία σημαντική επίδραση όσον αφορά στην συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής δύναμης που χαρακτήριζε πάντα τη νεωτερική κοινωνία –εκτός από την προσωρινή μείωση της οικονομικής ανισότητας κατά τη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της νεωτερικότητας, όπως θα δούμε παρακάτω.

Σ' αυτήν την προβληματική, η θεσμοποίηση της οικονομίας της αγοράς και του πολιτικού της συμπληρώματος, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», ήταν οι απώτατες αιτίες για τα χαρακτηριστικά που συνήθως αποδίδονται στη νεωτερική κοινωνία:

- η αντικατάσταση της ομάδας ή της κοινότητας (ως η παραδοσιακή βασική μονάδα της κοινωνίας) από το άτομο,
- η ανάθεση συγκεκριμένων, εξειδικευμένων καθηκόντων σε μοντέρνους θεσμούς (στο πλαίσιο ενός πολύ ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας) σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς κοινωνικούς ή πολιτικούς θεσμούς (οικογένεια, κοινότητα, βασιλιάς κτλ),
- ο έλεγχος των θεσμών της νεωτερικής κοινωνίας με βάση «κανόνες» παρά, όπως στην παραδοσιακή κοινωνία, με βάση το έθιμο και την παράδοση, και ούτω καθεξής.

Η ανάδυση οικονομίων της αγοράς

Το κρίσιμο στοιχείο που διαφοροποιεί την οικονομία της αγοράς από όλες τις προηγούμενες οικονομίες (στις οποίες οι αγορές ήταν επίσης αυτορυθμιζόμενες, μιας και όλες οι αγορές τείνουν να παράγουν τιμές που να εξισώνουν την προσφορά και την ζήτηση), είναι το γεγονός ότι, για πρώτη

φορά στην ανθρώπινη ιστορία, αναδύθηκε ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα αγοράς –ένα σύστημα στο οποίο αναπτύχθηκαν αγορές ακόμα και για τα μέσα παραγωγής, δηλ. την εργασία, την γη και το χρήμα. Ο έλεγχος του οικονομικού συστήματος από την αγορά, σύμφωνα με τον Polanyi, «σημαίνει στην πραγματικότητα ότι η κοινωνία λειτουργεί ως εξάρτημα της αγοράς: αντί η οικονομία να έχει τις ρίζες της στις κοινωνικές σχέσεις (όπως στο παρελθόν), οι κοινωνικές σχέσεις έχουν τις ρίζες τους στο οικονομικό σύστημα»¹⁸. Ο ανταγωνισμός, που ήταν η κινητήρια δύναμη του νέου συστήματος, διασφάλιζε ότι η δυναμική του χαρακτηριζόταν από την αρχή «ανάπτυξη ή θάνατος». Αυτή η ίδια δυναμική συνεπάγεται ότι η οικονομία της αγοράς, από την στιγμή που θα εγκαθιδρυθεί, θα καταλήξει αναπόφευκτα σε μια διεθνοποιημένη οικονομία.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η μετάβαση από μορφές οικονομικής οργάνωσης που επικρατούσαν πριν την εγκαθίδρυση της «οικονομίας της αγοράς» στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς μπορεί να ερμηνευθεί ως κάποια μορφή εξελικτικής διαδικασίας, όπως προσπαθούν να κάνουν οι μαρξιστές. Στην πραγματικότητα, η οικονομία της αγοράς δεν αποτελεί το προϊόν μιας εξέλιξης από την φεουδαρχία, αλλά το αποτέλεσμα μιας δημιουργίας, κυριολεκτικά μιας «έκρηξης», που σημειώθηκε ιδιαίτερα στην Αγγλία του 18ου-19ου αιώνα¹⁹. Με άλλα λόγια, αντίθετα με τις εκδοχές που υιοθετούν οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές, η αγοραιοποίηση της οικονομίας δεν ήταν απλώς μια εξελικτική διαδικασία που τέθηκε σε κίνηση με την μερκαντιλιστική επέκταση του εμπορίου.

Στο σημείο όμως αυτό, θα πρέπει να διακρίνουμε τις τρεις κύριες μορφές εμπορίου:

- το *εξωτερικό εμπόριο*, που ενείχε την ανταλλαγή αγαθών (συνήθως πολυτελών) τα οποία δεν ήταν διαθέσιμα τοπικά,
- το *τοπικό εμπόριο*, που ενείχε την ανταλλαγή αγαθών τα οποία ήταν δύσκολα στην μεταφορά εξ αιτίας του βάρους, του όγκου ή του αναλώσιμου χαρακτήρα τους, και
- το *εσωτερικό ή εθνικό εμπόριο*, που ενείχε παρόμοια αγαθά από διαφορετικές πηγές τα οποία προσφέρονταν σε ανταγωνισμό το ένα με το άλλο.

Από αυτές τις μορφές εμπορίου, μόνο η τελευταία είχε ανταγωνιστικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τις άλλες δύο που είχαν συμπληρωματικό χαρακτήρα. Ακόμα, μόνο το εθνικό εμπόριο έπαιξε έναν εργαλειακό ρόλο

18. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 57.

19. Bookchin, *Urbanization Without Cities*, σελ. 201.

στην διαδικασία αγοραιοποίησης, εφ' όσον ήταν η δική του επέκταση που κατέληξε στην «εθνικοποίηση» της αγοράς και όχι η επέκταση του τοπικού ή του εξωτερικού εμπορίου.

Εάν, όμως, οι σύγχρονες αγορές δεν εξελίχθηκαν από τις τοπικές αγορές και/ή τις αγορές για ξένα προϊόντα, γεννιέται το ερώτημα σχετικά με το ποιοι παράγοντες θα μπορούσαν να εξηγήσουν την διαδικασία αγοραιοποίησης. Στο σημείο αυτό, το έθνος-κράτος, που μόλις είχε αρχίσει να αναδύεται στα τέλη του Μεσαίωνα, έπαιξε κρίσιμο ρόλο εφ' όσον:

(α) δημιούργησε τις συνθήκες για την «εθνικοποίηση» της αγοράς (μερκαντιλιστική φάση), και

(β) απελευθέρωσε την αγορά από τον αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο (φιλελεύθερη φάση της αγοραιοποίησης).

Η ανάδυση συνεπώς του έθνους-κράτους, η οποία προηγήθηκε της αγοραιοποίησης της οικονομίας, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την καταστροφή της πολιτικής ανεξαρτησίας της κοινότητας, στην πόλη ή το χωριό, αλλά επίσης και την υπονόμευση της οικονομικής αυτοδυναμίας της. Στο ιδεολογικό επίπεδο, ο σχηματισμός εθνών-κρατών συνοδεύτηκε από την εμφάνιση του εθνικισμού που ήταν μια νέα ιδεολογία, η οποία επεδίωκε να δημιουργήσει ταύτιση μεταξύ του ατόμου και της αφηρημένης οντότητας του κράτους, στην θέση της προηγούμενης ταύτισής του με την κοινότητα.

Όμως, το γεγονός ότι το κράτος έπαιξε συχνά έναν κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία αγοραιοποίησης και ότι, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, πολλά από τα νέα έθνη-κράτη είχαν αποδυθεί σε συστηματική προσπάθεια εγκαθίδρυσης και προστασίας μιας εγχώριας οικονομίας της αγοράς, δεν συνεπάγεται μια αυστηρά αιτιώδη συνάφεια· θα αποτελούσε λάθος να υποθέσουμε μια σχέση αιτίας-αποτελέσματος μεταξύ της εμφάνισης του έθνους-κράτους και της ανάδυσης της «εθνικής οικονομίας». Μολονότι είναι αλήθεια ότι η νίκη του έθνους-κράτους επί των συνομοσπονδιακών μορφών οργάνωσης συχνά βοήθουσε την επέκταση της οικονομίας της αγοράς, σε άλλες περιπτώσεις, όπως επισημαίνει ο Bookchin, οδηγούσε απλώς στον κρατικό παρασιτισμό και την καθαρή οπισθοδρόμηση²⁰.

Όσον αφορά στον ρόλο του κράτους κατά την μερκαντιλιστική φάση, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πριν από την εμποροκρατική επανάσταση, το εμπόριο δεν είχε εθνικό αλλά κοινοτικό ή διακοινοτικό χαρακτήρα, ενώνοντας πόλεις και χωριά σε περιφερειακά δίκτυα και τοπικές, όχι εθνικές, αγορές. Τα νεόκοπα έθνη ήταν απλώς πολιτικές ενότητες που αποτελούντο,

20. Bookchin, *Urbanization Without Cities*, σελ. 146.

από οικονομική άποψη, από αμέτρητα αυτάρκη νοικοκυριά και ασήμαντες τοπικές αγορές στα χωριά. Ο σχηματισμός μιας εθνικής ή εσωτερικής αγοράς συναντούσε την αντίσταση των έντονα προστατευτικών πόλεων και κοινοτήτων. Μόνο οι χονδρέμποροι και οι πλούσιοι έμποροι ασκούσαν πιέσεις για τον σχηματισμό μιας τέτοιας αγοράς. Είναι φανερό, επομένως, ότι ήταν μόνο χάρη στην ενεργό κρατική δράση κατά τον 15ο και 16ο αιώνα που επιτεύχθηκαν η «εθνικοποίηση» της αγοράς και η δημιουργία του εσωτερικού εμπορίου²¹. Όπως επισημαίνει σχετικά ο Kropotkin²²:

Ο 16ος αιώνας –ένας αιώνας σφαγών και πολέμων– μπορεί να συνοψιστεί πολύ απλά σ’ αυτόν τον αγώνα τού εν τω γίνεσθαι κράτους εναντίον των ελεύθερων πόλεων και των συνομοσπονδιών τους ... ο ρόλος του αναδυόμενου κράτους στον 16ο και 17ο αιώνα, σε σχέση με τα αστικά κέντρα, ήταν να καταστρέψει την ανεξαρτησία των πόλεων... να συγκεντρώσει στα χέρια του το εξωτερικό εμπόριο των πόλεων και να το καταστρέψει... να υποτάξει εξ ολοκλήρου το εσωτερικό εμπόριο, καθώς και όλους τους βιοτέχνες, στον έλεγχο μιας στρατιάς κρατικών αξιωματούχων.

Την «εθνικοποίηση» της αγοράς ακολούθησε, τον 16ο και 17ο αιώνα, περαιτέρω κρατική δράση, το αποτέλεσμα της οποίας ήταν να υπονομευθεί ακόμα περισσότερο η πολιτική και οικονομική ανεξαρτησία των πόλεων και να καταστραφούν οι κομμούνες των χωριών. Η δράση αυτή ενείχε την κατάσχεση ή «περίφραξη» κοινοτικής γης, μια διαδικασία που είχε ολοκληρωθεί στην Δυτική Ευρώπη την δεκαετία του 1850²³. Το αποτέλεσμα δεν ήταν απλώς η καταστροφή των κοινοτικών δεσμών σε πόλεις και χωριά, αλλά επίσης η δημιουργία των θεμελίων για την αγοραιοποίηση της οικονομίας, καθώς μεγάλες ποσότητες εργασίας και γης απελευθερώνονταν και αποτελούσαν αντικείμενο αγοραπωλησίας στις αναδυόμενες αγορές εργασίας και γης.

Εντούτοις, ο μερκαντισμός, παρά την τάση του προς την εμπορευματοποίηση, δεν επιτέθηκε ποτέ στα θεσμικά εχέγγυα που εμπόδιζαν την «αγοραιοποίηση» της εργασίας και της γης. Οι κοινωνικοί έλεγχοι στην εργασία και την γη, οι οποίοι, σε συνθήκες φεουδαρχισμού, είχαν πάρει την μορφή του εθίμου και της παράδοσης, απλώς αντικαταστάθηκαν στον μερκαντισμό από νόμους και διατάγματα. Κατά συνέπεια, η «απελευθέρωση» του εμπορίου κατά την διάρκεια του μερκαντισμού σήμαινε

21. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 63-65.

22. Kropotkin, *Selected Writings on Anarchism and Revolution*, σελ. 245-47.

23. Kropotkin, *Selected Writings on Anarchism and Revolution*, σελ. 246-53.

απλώς την απαλλαγή του από τον τοπικισμό· οι αγορές εξακολουθούσαν να αποτελούν το εξάρτημα ενός θεσμικού πλαισίου που ρυθμιζόταν όσο ποτέ άλλοτε από την κοινωνία. Μέχρι την Βιομηχανική Επανάσταση, δεν υπήρξε καμιά απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας οικονομίας της αγοράς με την μορφή μιας μεγάλης, αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Στην πραγματικότητα, ήταν στο τέλος του 18ου αιώνα που η μετάβαση από τις ρυθμιζόμενες αγορές σε ένα σύστημα αυτορυθμιζόμενων αγορών σηματοδότησε τον «μεγάλο μετασχηματισμό» της κοινωνίας, δηλ. την μετάβαση σε μια οικονομία της αγοράς. Μέχρι τότε, η βιομηχανική παραγωγή στην Δυτική Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Αγγλία, όπου γεννήθηκε η οικονομία της αγοράς, ήταν ένα απλό εξάρτημα του εμπορίου. Η χρήση μηχανών στην παραγωγή και η ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος αντέστρεψε αυτήν την σχέση. Η αγοραιοποίηση της γης, της εργασίας και του χρήματος, που αποτελούσαν ζωτικά στοιχεία για την βιομηχανική διαδικασία, ήταν επομένως, όπως τονίζει ο Polanyi:

... η αναπόφευκτη συνέπεια της εισαγωγής του εργοστασιακού συστήματος σε μια εμπορική κοινωνία.... Η φαντασίωση ότι αυτά παράγονται ως εμπορεύματα έγινε οργανωτική αρχή της κοινωνίας.... Η ανθρώπινη κοινωνία έγινε ένα εξάρτημα του οικονομικού συστήματος.... Ο μετασχηματισμός συνεπάγεται μια βασική αλλαγή στα κίνητρα των μελών της κοινωνίας: το κίνητρο της συντήρησης πρέπει να αντικατασταθεί από το κίνητρο του κέρδους. Όλες οι συναλλαγές μετατρέπονται σε χρηματικές συναλλαγές.... Οι τιμές πρέπει να αφήνονται να αυτοκαθορίζονται²⁴.

Η αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης υπήρξε ιδιαίτερα κρίσιμη. Στο συντεχνιακό σύστημα, οι συνθήκες εργασίας καθώς και οι μισθοί των εργατών ρυθμιζόνταν από την κοινωνία, δηλ. από τα έθιμα και τους κανόνες της συντεχνίας και της πόλης. Το ίδιο ίσχυε και για την γη: η νομική κατάσταση και η λειτουργία της γης καθορίζονταν από νομικούς και εθιμικούς κανόνες (αν η κατοχή της μπορούσε να μεταβιβαστεί ή όχι και, αν ναι, υπό ποίους περιορισμούς, για ποιες χρήσεις κ.λπ.). Η απομάκρυνση της εργασίας και της γης από τον κοινωνικό έλεγχο οδήγησε στην δημιουργία νέων μορφών κυριαρχίας και, ταυτόχρονα, κατέστρεψε την παραδοσιακή διάθρωση των κοινοτήτων των συντεχνιακών εργατών και των κοινοτήτων των χωριών, τις παραδοσιακές μορφές κατοχής της γης και ούτω καθ' εξής. Για παράδειγμα, η αρχή της ελευθερίας από την ανέχεια αναγνωριζόταν εξ ίσου σε κάθε είδους κοινωνική οργάνωση μέχρι τις αρχές του

24. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 75 και 41-42.

16ου αιώνα²⁵: το άτομο σε μια πρωτόγονη κοινωνία δεν αντιμετώπιζε ποτέ την απειλή της πείνας παρά μόνο εάν πεινούσε όλη η κοινότητα. Η πείνα, που είναι απαραίτητο στοιχείο μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς, προϋπέθετε την διάλυση της οργανικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι, «σε αντίθεση με τις λαϊκές και οικονομικές δοξασίες, οι άνθρωποι σήμερα είναι σε σχετικά χειρότερη θέση να ικανοποιούν τις βασικές ανάγκες τους απ' ό,τι ήταν στον Μεσαίωνα»²⁶!

Θα μπορούσε, κατά συνέπεια, να ειkāσει κανείς ότι μόνο μια δραστική αλλαγή στην οικονομική δομή της δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης θα μπορούσε να έχει αποτρέψει την αγοραιοποίηση της κοινωνίας – μια αλλαγή που θα είχε καταστήσει την χρήση μηχανών, σε συνθήκες παραγωγής μεγάλης κλίμακας, συμβατή με τον κοινωνικό έλεγχο της παραγωγής. Αλλά μια τέτοια αλλαγή θα απαιτούσε να συνοδευτεί η Βιομηχανική Επανάσταση από μια κοινωνική επανάσταση προς την οικονομική δημοκρατία. Καθώς μια τέτοια επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε τότε, ό,τι ακολούθησε ήταν αναπόφευκτο. Τα εργοστάσια δεν μπορούσαν να διασφαλίσουν συνεχή παραγωγή, αν δεν οργανωνόταν η προσφορά των μέσων παραγωγής (ιδιαίτερα της εργασίας και της γης). Αλλά σε μια εμπορική κοινωνία, ο μόνος τρόπος οργάνωσης της προσφοράς των μέσων παραγωγής ήταν ο μετασχηματισμός της ανθρώπινης δραστηριότητας και των φυσικών πόρων σε εμπορεύματα, η προσφορά των οποίων δεν εξαρτάται από τις ανάγκες των ανθρώπων και του οικοσυστήματος αντίστοιχα, αλλά από τις τιμές της αγοράς. Κατά συνέπεια, η εισαγωγή νέων συστημάτων παραγωγής σε μια εμπορική κοινωνία, όπου τα μέσα παραγωγής βρίσκονταν υπό ατομική ιδιοκτησία και έλεγχο, οδήγησε αναπόφευκτα (με την ζωτικής σημασίας υποστήριξη του έθνους-κράτους) στον μετασχηματισμό των κοινωνικά ελεγχόμενων οικονομιών του παρελθόντος – στις οποίες η αγορά έπαιζε έναν περιθωριακό ρόλο στην οικονομική διαδικασία – στις σημερινές οικονομίες της αγοράς.

Ο ιδιωτικός έλεγχος της παραγωγής απαιτούσε ότι αυτοί που έλεγχαν τα μέσα παραγωγής θα έπρεπε να είναι οικονομικά «αποτελεσματικοί», προκειμένου να επιβιώσουν του ανταγωνισμού, έπρεπε δηλαδή να διασφαλίζουν:

25. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 163.

26. K. Smith, *Free is cheaper* (Gloucester: The John Ball Press, 1988), παρατίθεται στο David Pepper, *Modern Environmentalism* (London: Routledge, 1996), σελ. 302.

- την ελεύθερη ροή εργασίας και γης με ελάχιστο κόστος. Όμως, σε συνθήκες ιδιωτικού ελέγχου της παραγωγής, αυτή η ροή βρίσκεται σε μια αντίστροφη συναρτησιακή σχέση προς τους κοινωνικούς ελέγχους (με την στενή έννοια) πάνω στην αγορά. Έτσι, όσο πιο αποτελεσματικοί κοινωνικοί έλεγχοι ασκούνται στην αγορά, και ιδιαίτερα στις αγορές των μέσων παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο, γη), τόσο πιο δύσκολο είναι να διασφαλιστεί η ελεύθερη ροή τους με ελάχιστο κόστος. Για παράδειγμα, η νομοθεσία για την προστασία της εργασίας έκανε την αγορά εργασίας λιγότερο ελαστική και, συνακόλουθα, την ροή εργασίας λιγότερο ομαλή ή πιο ακριβή. Γι' αυτό και, ιστορικά, αυτοί που είχαν ιδιωτικό έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής κατηύθυναν πάντα τις προσπάθειές τους προς την περαιτέρω *αγοραιοποίηση* της οικονομίας, δηλ. προς την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά.
- την συνεχή ροή επενδύσεων σε νέες τεχνικές, μεθόδους παραγωγής και προϊόντα, σε μια προσπάθεια να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα και τους δείκτες πωλήσεων (μια λογική που εκφράζεται προσφυώς από το μότο «ανάπτυξη ή θάνατος»²⁷). Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι η *οικονομική ανάπτυξη*. Κατά συνέπεια, δεν αποτελεί σύμπτωση το ότι «η σύγχρονη ιδέα της ανάπτυξης διαμορφώθηκε πριν από τέσσερις περίπου αιώνες στην Ευρώπη, όταν η οικονομία και η κοινωνία άρχισαν να διαχωρίζονται»²⁸ –αν και η ίδια η οικονομία ανάπτυξης εμφανίστηκε πολύ αργότερα, μετά την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς στις αρχές του 19ου αιώνα, και άνθισε μόνο κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η διαδικασία αγοραιοποίησης που ξεκίνησε με την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς έκανε εμφανή την αντίθεση μεταξύ των κοινωνικών αναγκών και αυτών της οικονομίας της αγοράς. Αυτή η αντίθεση οφειλόταν στο γεγονός ότι, σε μια οικονομία της αγοράς, η εργασία και η γη έπρεπε να αντιμετωπίζονται σαν πραγματικά εμπορεύματα, με τις ελεύθερες και πλήρως ανεπτυγμένες αγορές τους, ενώ στην πραγματικότητα ήταν

27. Η λογική της οικονομικής ανάπτυξης έχει επαρκώς αναλυθεί τόσο από την φιλελεύθερη όσο και από την μαρξιστική προοπτική. Για περαιτέρω ανάλυση από την οικολογική σκοπιά, βλ., π.χ., Michael Jacobs, *The Green Economy* (London: Pluto Press, 1991), σελ. 3-49. Επίσης, είναι χρήσιμο το κεφάλαιο με τίτλο "Why Capitalism Needs Growth" ["Γιατί ο καπιταλισμός χρειάζεται την οικονομική ανάπτυξη"], στο βιβλίο του Richard Douthwaite, παρά τα γενικότερα μειονεκτήματα του βιβλίου, που οφείλονται κυρίως στην προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας που υιοθετεί: Richard Douthwaite, *The Growth Illusion* (Devon, UK: Resurgence, 1992), σελ. 18-32.

28. Henry Teune, *Growth* (London: Sage Publications, 1988), σελ. 13.

μόνο πλασματικά εμπορεύματα. Έτσι, μόλις εγκαθιδρύθηκε η οικονομία της αγοράς, ξεκίνησε μια μακρόχρονη κοινωνική πάλη, η οποία μαινόταν για πάνω από εκατόν πενήντα χρόνια από τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα. Σχηματικά, πρόκειται για την πάλη μεταξύ αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς, δηλ. την καπιταλιστική ελίτ που ελέγχει την παραγωγή και την διανομή (με την υποστήριξη άλλων κοινωνικών ομάδων που ωφελούνταν από το θεσμικό πλαίσιο), και της υπόλοιπης κοινωνίας. Αυτοί που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς στόχευαν στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης, δηλ. στην ελαχιστοποίηση –και, στην καλύτερη περίπτωση, στην εξάλειψη– όλων των κοινωνικών ελέγχων πάνω σ' αυτές, έτσι ώστε να μπορεί να διασφαλιστεί η ελεύθερη ροή τους, με ελάχιστο κόστος. Από την άλλη μεριά, αυτοί που βρίσκονταν στο άλλο άκρο, ιδιαίτερα η εργατική τάξη που πλήθαινε εκείνη την εποχή, στόχευαν στη μεγιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων στην εργασία (αν και όχι τόσο και πάνω στην γη πριν την ανάδυση του Πράσινου κινήματος) δηλαδή στη μεγιστοποίηση της αυτοπροστασίας της κοινωνίας ενάντια στις συνέπειες της οικονομίας της αγοράς, ειδικά την ανεργία και τη φτώχεια.

Το αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής πάλης καθόρισε σε κάθε ιστορική περίοδο τη φύση και τα κύρια χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας. Το επίμαχο θέμα ωστόσο είναι ποιά ήταν η σχετική επιρροή των (σχετικά προβλεπτών) «αντικειμενικών» συνθηκών σε σχέση με τις (βασικά απρόβλεπτες) «υποκειμενικές» συνθήκες, όσον αφορά στο τελικό αποτέλεσμα αυτής της πάλης.

Κατά τους Μαρξιστές, αλλαγές στις αντικειμενικές συνθήκες, όπως οι αλλαγές στην τεχνολογία, παίζουν κρίσιμο ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα, αν δεν καθορίζουν την ίδια την Ιστορία («σε τελική ανάλυση»). Φυσικά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι «αντικειμενικοί» παράγοντες ήταν εν δράσει στην διάρκεια ολόκληρης της ιστορίας του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, αν και όχι υπό την άκαμπτη έννοια την οποία δέχεται εκ προοιμίου η Μαρξιστική «επιστήμη» της οικονομίας–«νόμοι/τάσεις» της πτώσης του ποσοστού κέρδους, «φάσεις συσσώρευσης» κ.λπ.– αλλά μάλλον με την γενική έννοια της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη ή θάνατος». Εντούτοις, μολονότι παρόμοιοι οικονομικοί παράγοντες θα μπορούσαν να εξηγήσουν τα κίνητρα και τις πράξεις, ιδιαίτερα των οικονομικών ελίτ, η τελική οικονομική και κοινωνική έκβαση της επακόλουθης κοινωνικής πάλης υπήρξε ανέκαθεν τόσο ακαθόριστη όσο και απρόβλεπτη, εφόσον αυτή δεν προσδιορίζεται, ούτε «σε τελική ανάλυση», από τις αντικειμενικές συνθήκες. Και είναι, βέβαια,

η έκβαση της κοινωνικής πάλης αυτή που καθόρισε σε κάθε ιστορική περίοδο την φύση και τα κύρια χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας.

Όμως, όσο λάθος θα ήταν να υπερτονίζαμε τον ρόλο των «αντικειμενικών» συνθηκών στην ιστορία της οικονομίας της αγοράς σε βάρος των «υποκειμενικών», άλλο τόσο θα ήταν λάθος να κάναμε το αντίθετο και να υπερτονίζαμε τον ρόλο των «υποκειμενικών» συνθηκών σε βάρος των αντικειμενικών, όπως συμβαίνει με την Καστοριαδική αντίληψη που, όπως έδειξα αλλού²⁹, οδήγησε σε σαφώς εσφαλμένες, αν όχι και απαράδεκτες, εκτιμήσεις και θέσεις τον Καστοριάδη, εξαιτίας του από μέρους του υπερτονισμού του φαντασιακού στοιχείου στην Ιστορία (υποκειμενικές συνθήκες) και της αντίστοιχης υποτίμησης των «συστημικών» στοιχείων (αντικειμενικές συνθήκες)–βλ. π.χ. τη θέση του για την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και τον σημερινό καπιταλισμό, τις αιτίες της υπανάπτυξης του Νότου, τον κίνδυνο από την ΕΣΣΔ σε σχέση με αυτόν από τις ΗΠΑ και τον Πόλεμο στον Κόλπο.

Το βιβλίο αυτό, επομένως, βασίζεται στην υπόθεση πως η τελική οικονομική και κοινωνική έκβαση της κοινωνικής πάλης είναι μεν πάντοτε ακαθόριστη και απρόβλεπτη, αλλά η αιτία γι' αυτό δεν είναι το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζει το Καστοριαδικό πρόταγμα, «η κοινωνία είναι η 'δουλειά' του θεσμίζοντος φαντασιακού»³⁰, που σημαίνει ότι η κοινωνική δράση γενικά και η κοινωνική πάλη ειδικότερα καθορίζεται από το κοινωνικό φαντασιακό –θέση που ουσιαστικά αποτελεί τον αντίποδα της Μαρξιστικής θέσης ότι «οι νόμοι της κοινωνικής εξέλιξης είναι πάντοτε αντικειμενικοί και λειτουργούν ανεξάρτητα από τη συνειδητοποίηση και θέληση των ανθρώπων».³¹ Για το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η αιτία για το απρόβλεπτο της έκβασης της Κοινωνικής Πάλης είναι το ίδιο το γεγονός ότι η ιστορική ανάπτυξη είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ εξίσου σημαντικών «αντικειμενικών» συνθηκών και «υποκειμενικών» (απρόβλεπτων) συνθηκών.

Με βάση, λοιπόν, αυτή την προβληματική, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μορφές τις οποίες πήρε η νεωτερικότητα από την εγκαθίδρυση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, οι οποίες καθορίζουν και αντίστοιχες φάσεις της διαδικασίας αγοραιοποίησης: τη φιλελεύθερη

29. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας» στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία* (επιμ. Steven Best) Εκδ. Κουκίδα, 2008

30. Βλ. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, (Oxford University Press, 1991), σελ. 145

31. βλ. Herbert Marcuse, *Soviet Marxism* (London: Routledge, 1958) σελ. 151

νεωτερικότητα, την κρατικιστική νεωτερικότητα και τη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα.

1.2. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: Η φιλελεύθερη φάση

Η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς, όπως ήδη αναφέρθηκε, εξέφραζε τον διαχωρισμό της κοινωνίας από την οικονομία. Από την στιγμή που έγινε αυτός ο διαχωρισμός, η λογική του συστήματος δημιούργησε την δική του ασταμάτητη δυναμική. Αυτοί που έλεγχαν την παραγωγή έπρεπε να είναι «αποτελεσματικοί» (σε όρους πωλήσεων και κόστους), προκειμένου να επιβιώσουν σε ένα σύστημα με βάση την αγορά. Η αποτελεσματικότητα με την σειρά της εξαρτιόταν, όπως είδαμε πιο πάνω, από τις επενδύσεις σε νέες τεχνικές και προϊόντα, και την συνακόλουθη μαζική επέκταση της παραγωγής (δηλ. την οικονομική ανάπτυξη), και από την διασφάλιση της ελεύθερης ροής «εργασίας» και «γης» με ελάχιστο κόστος (δηλ. την αγοραιοποίηση). Η πρώτη πυροδότησε την δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» που χαρακτηρίζει την παραγωγή της οικονομίας της αγοράς και οδήγησε στην σημερινή πολυδιάστατη κρίση. Η δεύτερη συνεπαγόταν την *εμπορευματοποίηση* της εργασίας και της γης. Αλλά, όπως επισημαίνει ο Polanyi:

Η εργασία και η γη δεν είναι τίποτε άλλο από τα ίδια τα ανθρώπινα όντα, από τα οποία αποτελείται κάθε κοινωνία, και το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή υπάρχει· το να περιλαμβάνεις την εργασία και την γη στον μηχανισμό της αγοράς, σημαίνει να υποτάσσεις την ίδια την ουσία της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς.³²

Κατά την άποψή μου, η σημαντική συνεισφορά του Polanyi ήταν ότι εξέφρασε την θεμελιώδη αντίφαση της οικονομίας της αγοράς όχι με όρους μιας οικονομικής σύγκρουσης μεταξύ των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων (όπου οι παραγωγικές σχέσεις από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων «μετατρέπονται σε δεσμά τους»), όπως υπέθεσε ο Marx,³³ αλλά με όρους μιας ευρύτερης κοινωνικής σύγκρουσης μεταξύ των απαιτήσεων της οικονομίας της αγοράς και εκείνων

32. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 71.

33. K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (London: Lawrence & Wishart, 1971), σελ. 21.

της κοινωνίας· συγκεκριμένα, με όρους της σύγκρουσης που δημιουργήθηκε από το γεγονός ότι σε μια οικονομία της αγοράς η εργασία και η γη πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αυθεντικά εμπορεύματα, με τις ελεύθερες και πλήρως ανεπτυγμένες αγορές τους, ενώ, στην πραγματικότητα, δεν είναι παρά πλασματικά εμπορεύματα.

Η σύγκρουση αυτή, όπως ήδη είδαμε, στο επίπεδο της Κοινωνικής Πάλης εκφράστηκε με την πάλη μεταξύ αυτών που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς και της υπόλοιπης κοινωνίας. Στο θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο, η σύγκρουση αυτή εκφράστηκε με την αντίθεση μεταξύ του οικονομικού φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού (με την ευρεία έννοια). Ο οικονομικός φιλελευθερισμός στόχευε στην εγκαθίδρυση μιας μεγάλης αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, χρησιμοποιώντας ως κύρια μέσα την έλλειψη κυβερνητικού παρεμβατισμού (*laisser-faire*), το ελεύθερο εμπόριο και τους ρυθμιστικούς ελέγχους. Από την άλλη μεριά, ο σοσιαλισμός στόχευε στην διαφύλαξη των ανθρώπων (αλλά όχι και της φύσης, δεδομένης της σοσιαλιστικής ταύτισης της Προόδου με την οικονομική ανάπτυξη, βλ. Κεφάλαιο 2), καθώς και της παραγωγικής οργάνωσης, χρησιμοποιώντας ως κύρια μέσα τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές. Η πάλη αυτή απετέλεσε το βασικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, από την Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι σήμερα. Έτσι, την ανάδυση του πρώιμου οικονομικού φιλελευθερισμού, σε συνθήκες, όπως θα δούμε, που δεν διασφάλιζαν την διαρκή αναπαραγωγή του (φιλελεύθερη φάση της αγοραιοποίησης), ακολούθησε η άνοδος του σοσιαλιστικού κρατισμού, (που ορίζουμε ως την ιστορική παράδοση που θεωρεί την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, με νόμιμα ή επαναστατικά μέσα, ως την αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη ριζικών κοινωνικών αλλαγών), τον οποίο διαδέχθηκε στην συνέχεια ο σημερινός ώριμος νεοφιλελευθερισμός (νεοφιλελεύθερη φάση).

Η έλευση του οικονομικού φιλελευθερισμού

Μόλις συντελέστηκε η μετάβαση από τις κοινωνικά ελεγχόμενες αγορές σε ένα σύστημα αυτορρυθμιζόμενων αγορών στο τέλος του 18ου αιώνα (η θεσμοποίηση της φυσικής κινητικότητας της εργασίας στην Αγγλία το 1795 αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα σ' αυτήν την μετάβαση), άρχισε η διαμάχη μεταξύ αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς και της υπόλοιπης κοινωνίας. Έτσι, σχεδόν αμέσως, αναδύθηκε ένα πολιτικό κίνημα της βιομηχανικής εργατικής τάξης και, ως αποτέλεσμα της πίεσής του, εισήχθησαν νόμοι που ρύθμιζαν τις εργασιακές συνθήκες στα εργοστάσια, καθώς και κοινωνική νομοθεσία. Το 1824, για παράδειγμα, αποσύρθηκαν οι British Combination Acts [Νόμοι] του 1799 και 1800, που όριζαν ότι τα

συνδικάτα συνιστούσαν συνωμοσία ενάντια στο κοινό, επειδή περιόριζαν το εμπόριο. Όμως, όλες αυτές οι θεσμικές ρυθμίσεις ήταν ασύμβατες με την αυτορρύθμιση των αγορών και την ίδια την οικονομία της αγοράς. Η ασυμβατότητα αυτή οδήγησε σε ένα αντικίνημα από την πλευρά εκείνων που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς στην Αγγλία, το οποίο κατέληξε στην λήψη νομοθετικών μέτρων για την εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας (1834), στην επέκταση της ελευθερίας των συμβολαίων και όσον αφορά στις δικαιοπραξίες πάνω στην γη (μεταξύ 1830 και 1860), και στην κατάργηση ή μείωση των δασμών στις εξαγωγές και εισαγωγές αντίστοιχα (δεκαετία του 1840). Στην πραγματικότητα, οι δεκαετίες του 1830 και του 1840 (όπως αντίστοιχα σήμερα οι δεκαετίες του 1980 και 1990), σηματοδεύτηκαν από μια έκρηξη της νομοθεσίας που ανακαλούσε περιοριστικές ρυθμίσεις (απορρύθμιση αγορών) και από μια προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια για μια αυτορυθμιζόμενη αγορά: ελεύθερο εμπόριο, ανταγωνιστική αγορά εργασίας και Κανόνας Χρυσού –δηλ. το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών στο οποίο η αξία ενός νομίσματος καθοριζόταν σε σταθερή ισοτιμία («κλειδωνόταν») με τον χρυσό.

Όσον αφορά συγκεκριμένα στον Κανόνα Χρυσού (ο οποίος υιοθετήθηκε από την Βρετανία ήδη από το 1821, για να ακολουθήσουν η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες στην δεκαετία του 1850 και η Γερμανία το 1870, μέχρις ότου αποκτήσει καθολική ισχύ το 1880), κεντρικό χαρακτηριστικό στοιχείο του ήταν ο αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής που υποτίθεται ότι διέθετε. Ο στόχος του Κανόνα Χρυσού ήταν η δημιουργία ενός σταθερού διεθνούς περιβάλλοντος για το παγκόσμιο εμπόριο, ανάλογου με το σταθερό εγχώριο περιβάλλον που είχε ήδη εγκαθιδρυθεί για το εθνικό εμπόριο· με άλλα λόγια, η δημιουργία μιας διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς μέσω της καθιέρωσης σταθεράς ισοτιμίας μεταξύ των νομισμάτων.

Μια «καθαρή» μορφή Κανόνα Χρυσού θα απαιτούσε να εγκαταλείψουν οι χώρες τις λειτουργίες που επιτελούν οι κεντρικές τους τράπεζες, όπως συνιστούσε ο Ludwig von Mises, δεδομένου ότι οι δραστηριότητες των κεντρικών τραπεζών αποτελούν μορφή παρέμβασης στην λειτουργία ενός αυτορυθμιζόμενου συστήματος. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση που οι κεντρικές τράπεζες καθοδηγούνται στις δραστηριότητές τους από πολιτικά (με την ευρεία έννοια) κριτήρια, εκφράζοντας την αυτοπροστασία της κοινωνίας ενάντια στην λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. Όμως, μια τέτοια καθαρή μορφή δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Αντίθετα, το σύστημα συνδέθηκε ιστορικά με την δημιουργία χαρτονομισμάτων των οποίων η αξία στηριζόταν στην κυριαρχία των κεντρικών τραπεζών που τα εξέδιδαν. Συγχρόνως, το εθνικό νόμισμα έπαιξε έναν κρίσιμο ρόλο στην

καθιέρωση του έθνους-κράτους ως καθοριστικής οικονομικής και πολιτικής μονάδας. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι μόνο οι χώρες οι οποίες είχαν νομισματικά συστήματα που τα έλεγχαν κεντρικές τράπεζες, εθεωρούντο κυρίαρχα κράτη. Έτσι, τόσο το νόμισμα όσο και η κεντρική τράπεζα δεν αποτελούσαν απλώς εκφράσεις ενός νέου εθνικισμού, αλλά αναγκαίες προϋποθέσεις για την προστασία του εισοδήματος και της απασχόλησης από τις συνέπειες του Κανόνα Χρυσού.

Η μετάβαση προς το ελεύθερο εμπόριο κορυφώθηκε την δεκαετία του 1870, η οποία σηματοδότησε το τέλος των προνομιακών εμπορικών μπλοκ και των περιορισμών στο εμπόριο που χαρακτήριζαν την ανάπτυξη των αποικιακών αυτοκρατοριών κατά την περίοδο πριν από το 1800. Μολονότι κατά την περίοδο αυτή δεν επιτεύχθηκε τελικά το ελεύθερο εμπόριο σε παγκόσμια κλίμακα, μιας και, στο τέλος, μόνο η Βρετανία και η Ολλανδία υιοθέτησαν πολιτικές πλήρως ελεύθερου εμπορίου, για μια σύντομη περίοδο, στην δεκαετία του 1860 και 1870, ο κόσμος έφθασε κοντά σε ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα, όπως το είχε οραματιστεί η κλασική οικονομική θεωρία.³⁴

Η πρώτη, επομένως, προσπάθεια για μια διεθνοποιημένη οικονομία έγινε τον 19ο αιώνα. Αυτό καταδεικνύεται από την τεράστια αύξηση της κίνησης εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας που συντελέστηκε κατά την περίοδο αυτή. Η αύξηση αυτή δεν αποτελούσε φυσικά μια μη αναμενόμενη εξέλιξη, δεδομένου ότι προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της πρόσφατα εγκαθιδρυμένης οικονομίας της αγοράς ήταν η συνεχής ανάπτυξή της, και ότι η ανάπτυξη αυτή απαιτούσε με την σειρά της την συνεχή διεύρυνση της αγοράς, αρχικά της εγχώριας και, εν συνεχεία, της εξωτερικής αγοράς. Αναφορικά με την διεύρυνση του εμπορίου, υπολογίζεται ότι η αξία του διεθνούς εμπορίου διπλασιάστηκε μεταξύ 1830 και 1850, και τουλάχιστον τριπλασιάστηκε, αν δεν τετραπλασιάστηκε, κατά την περίοδο μέχρι το 1880, φθάνοντας ένα μέσο ποσοστό ετήσιας αύξησης της τάξης του 5,3% κατά την περίοδο 1840-70.³⁵ Όσον αφορά στην κίνηση κεφαλαίου, από το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων ως τα μέσα της δεκαετίας του 1850, περίπου 2.000 εκ. δολ. επενδύθηκαν στο εξωτερικό. Το 1870, η αξία των επενδύσεων αυτών είχε τριπλασιαστεί, και το 1900 έφτανε συνολικά τα 23.000 εκ. δολ., για να ανέβει στα 43.000 εκ. δολ. το 1914.³⁶ Όσο για

34. A.G. Kenwood και A.L. Loughheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1980* (London: George Allen & Unwin, 1983), σελ. 74.

35. Kenwood και Loughheed, *The Growth of the International Economy*, σελ. 79-80.

36. Kenwood και Loughheed, *The Growth of the International Economy*, σελ. 40.

την κίνηση εργασίας, μεταξύ 1821 και 1915 η συνολική καταγεγραμμένη παγκόσμια μετανάστευση ξεπερνούσε τα 51 εκ. ανθρώπους.³⁷

Είναι συνεπώς προφανές ότι το διεθνές εμπόριο και η διεθνής κίνηση κεφαλαίου και εργασίας έπαιξαν κεντρικό ρόλο στην μετατροπή της οικονομίας της αγοράς σε οικονομία ανάπτυξης –αν και ο βαθμός στον οποίο η οικονομική ανάπτυξη των επιμέρους χωρών εξαρτιόταν από την ύπαρξη της διεθνούς οικονομίας εξακολουθεί να αποτελεί ζήτημα προς διερεύνηση. Το βέβαιο είναι ότι ο ρυθμός της μετατροπής διέφερε από χώρα σε χώρα, ανάλογα κυρίως με την διαθεσιμότητα ελαστικών αγορών³⁸ –πράγμα που, όπως θα δούμε στην συνέχεια, αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για την αποτυχία της πρώτης προσπάθειας στην Ιστορία να εγκαθιδρυθεί μια φιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Η εμφάνιση του προστατευτισμού και του εθνικισμού

Η προσπάθεια εγκαθίδρυσης μιας καθαρά φιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς – με την έννοια του ελεύθερου εμπορίου, της ανταγωνιστικής αγοράς εργασίας και του Κανόνα Χρυσού – δεν κράτησε πάνω από 40 χρόνια, και ως τις δεκαετίες του 1870 και 1880 ο προστατευτισμός είχε επιστρέψει. Έτσι, ο στόχος για την απελευθέρωση των αγορών κατά την πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να οδηγήσει σε μεγαλύτερη προστασία: είτε εξ αιτίας πίεσης από την πλευρά αυτών που έλεγχαν την παραγωγή για την λήψη μέτρων που θα τους προστάτευαν από τον ξένο ανταγωνισμό, είτε εξαιτίας πίεσης από την πλευρά της υπόλοιπης κοινωνίας για την λήψη μέτρων που θα την προστάτευαν από τον ίδιο τον μηχανισμό της αγοράς. Και οι δύο τύποι προστατευτισμού είχαν ως αποτέλεσμα την υπονόμευση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, όπως θα δούμε στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου αυτού.

Όσον αφορά στον προστατευτισμό προς όφελος αυτών που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς, η επιστροφή του προστατευτισμού με την μορφή δασμών και άλλων περιορισμών του εμπορίου ήταν προφανής την δεκαετία του 1880 και ενισχύθηκε από την παράλληλη εμφάνιση του εθνικισμού. Ο προστατευτισμός έγινε ακόμη σημαντικότερος σε ολόκληρη την περίοδο από το 1880 ως το 1913, όταν στην πράξη είχαν απομείνει μόνο η Βρετανία, η Ολλανδία και η Δανία να επιμένουν στο ελεύθερο εμπόριο.

37. Kenwood και Loughheed, *The Growth of the International Economy*, πίν. 6.

38. Kenwood και Loughheed, *The Growth of the International Economy*, σελ. 143.

Παρ' όλα αυτά, το εμπόριο εξακολούθησε να διευρύνεται, αν και όχι με τόσο ταχύ ρυθμό όσο κατά την προηγούμενη περίοδο του 1840-70. Έτσι, την περίοδο 1840-1914, το παγκόσμιο εμπόριο αναπτύχθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 3,4%, ρυθμός που ήταν αρκετά μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο της αύξησης της παραγωγής (2,1% τον χρόνο). Κατά συνέπεια, η αναλογία του διεθνούς εμπορίου προς την παραγωγή από μόλις 3% το 1800 είχε φτάσει το 33% το 1913.³⁹

Ταυτόχρονα, ο προστατευτισμός με την μορφή κοινωνικών ελέγχων (με την στενή έννοια) πάνω στην αγορά εντάθηκε επίσης. Ακόμα και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι αναγκάστηκαν να νομιμοποιήσουν τις δραστηριότητες των εργατικών συνδικάτων το 1871. Επίσης, σημαντικό ήταν ότι όχι μόνο η Αγγλία, αλλά και η Γαλλία και η Πρωσία, πέρασαν από μια παρόμοια διαδικασία –δηλ. την διαδικασία όπου την περίοδο απουσίας κυβερνητικού παρεμβατισμού ακολουθεί μια περίοδος αντιφιλελεύθερης νομοθεσίας σε σχέση με την δημόσια υγεία, τις εργασιακές συνθήκες, την κοινωνική ασφάλιση, τις υπηρεσίες κοινής ωφελείας κ.ο.κ. Έτσι, όπως παρατηρεί ο Will Hutton, «στο τέλος του 19ου αιώνα, σε ολόκληρη την Ευρώπη και τις Η.Π.Α., οι κυβερνήσεις θεσμοθετούσαν τον περιορισμό του *laisser-faire* –αρχικά, με την καθιέρωση των κρατικών επιθεωρήσεων στα εργοστάσια και την προσφορά ενός στοιχειώδους επίπεδου εκπαίδευσης και, στην συνέχεια, με την παροχή ενός εισοδήματος στοιχειώδους συντήρησης στους ηλικιωμένους και τους ανέργους».⁴⁰ Η διαδικασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα ότι, ως τις αρχές του 20ού αιώνα, είχε θεσμοθετηθεί κάποιου είδους κοινωνική νομοθεσία σχεδόν σε κάθε προηγμένη οικονομία της αγοράς.⁴¹

Κατά συνέπεια, αν στις αρχές του 19ου αιώνα η κυρίαρχη φιλοσοφία ήταν διεθνιστική, με την μορφή του φιλελεύθερου εθνικισμού (ελεύθερο εμπόριο κ.λπ.), ως την δεκαετία του 1870 ο φιλελεύθερος εθνικισμός είχε αρχίσει να μετατρέπεται σε εθνικό (ή εθνικιστικό) φιλελευθερισμό, με έμφαση στον προστατευτισμό στο εσωτερικό και τον ιμπεριαλισμό στο εξωτερικό. Αποτέλεσμα τέτοιων προστατευτικών πιέσεων ήταν ότι ως το τέλος της ύφεσης του 1873-86, που σήμανε το τέλος του πρώτου πειράματος με τον καθαρό οικονομικό φιλελευθερισμό, η Γερμανία είχε ήδη καθιερώσει ένα ολοκληρωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και είχε ορθώσει ψηλά δασμολογικά τείχη, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν

39. Kenwood και Lougheed, *The Growth of the International Economy*, σελ. 91.

40. Will Hutton, *The State We're In* (London: Random House, 1995), σελ. 174.

41. Βλ. Nicholas Barr, *The Economics of the Welfare State* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1987), κεφ. 2.

επιβάλει ακόμα μεγαλύτερους δασμούς, παρ' όλη την δέσμευσή τους στις ελεύθερες αγορές.

Με μια έννοια, και οι δύο τύποι προστατευτισμού (δηλ. οι δασμοί και οι κοινωνικοί έλεγχοι) συνέβαλαν στην ανάδυση του εθνικισμού, ενός κινήματος που βρισκόταν σε μεγάλη άνοδο κατά το δεύτερο μέρος του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα μεταξύ των «αργοπορημένων» στην λείσχη των εθνών-κρατών, την Γερμανία και την Ιταλία. Η απαίτηση, επομένως, για τον σχηματισμό εθνών-κρατών δεν εξέφραζε απλώς την ανάγκη αυτών που έλεγχαν την οικονομία να ξεφορτωθούν τους διάφορους εμπορικούς και βιομηχανικούς νόμους που είχαν γίνει αβάσταχτο εμπόδιο στην από μέρους τους ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου, όπως υποστήριζε ο Engels σε σχέση με τον σχηματισμό του γερμανικού έθνους-κράτους:

Το αίτημα για μια ενωμένη «πατρίδα» είχε ένα πολύ υλικό θεμέλιο... ήταν το αίτημα που προέκυπτε από τις άμεσες ανάγκες των πρακτικών επιχειρηματιών και βιομηχάνων για την εξάλειψη όλης της ιστορικά ξεπερασμένης σαβούρας που εμπόδιζε την ελεύθερη ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου.⁴²

Στην πραγματικότητα, το έθνος-κράτος, μετά την ιστορική του νίκη επί των εναλλακτικών συνομοσπονδιακών μορφών οργάνωσης, θεωρείτο ως η μοναδική κοινωνική μορφή που μπορούσε να παρέχει αποτελεσματική προστασία όχι μόνο στο εγχώριο κεφάλαιο από τον ανταγωνισμό της διεθνούς αγοράς, αλλά και στην εργασία και την γη από τις επιζήμιες συνέπειες της εγχώριας αγοράς. Κατά συνέπεια, η εμφάνιση του εθνικισμού δεν μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και ήταν τόσο «αναπόφευκτη» όσο και η εμφάνιση του κράτους-έθνους και της οικονομίας της αγοράς. Με άλλα λόγια, ο εθνικισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια αναπόφευκτη διάσταση της νεωτερικότητας,⁴³ εκτός εάν ειπωθεί στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης προβληματικής που υποθέτει ότι ο μόνος εφικτός ιστορικός δρόμος ήταν αυτός που η Ιστορία ακολούθησε στην πραγματικότητα.

Ο προστατευτισμός οδηγεί στον κρατισμό

Ο προστατευτισμός, και στις δύο μορφές που εξετάσαμε παραπάνω,

42. Fr. Engels, *The Role of Force in History* (New York: International Publishers, 1968), σελ. 34-35.

43. E. Gellner, *Nations and Nationalism* (London: Oxford Press, 1983), παρατίθεται στο άρθρο του Νίκου Μουζέλη «Εθνικισμός», στο Βήμα (16/5/1993).

υπονόμευσε την οικονομία της αγοράς που είχε εγκαθιδρυθεί τον 19ο αιώνα και, στην πραγματικότητα, οδήγησε σχεδόν στην κατάρρευσή της τον 20ό αιώνα. Έτσι, ο προστατευτισμός υπονόμωσε:

- *πρώτον*, την εγχώρια οικονομία της αγοράς, διαστρεβλώνοντας τον μηχανισμό των τιμών και παρεμποδίζοντας την αυτορρύθμιση των αγορών, έτσι ώστε, στο τέλος, όπως παρατηρεί ο Polanyi, «η μη προσαρμογή των διαρθρώσεων τιμών και κόστους παρέτεινε τις υφέσεις, η μη προσαρμογή του εξοπλισμού επιβράδυνε την ρευστοποίηση μη επικερδών επενδύσεων, [και] η μη προσαρμογή των επιπέδων τιμών και εισοδήματος προκαλούσε κοινωνική ένταση».⁴⁴
- *δεύτερον*, την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, οδηγώντας σε αποικιακή αντιπαλότητα και ανταγωνισμό για τις αγορές που παρέμεναν ακόμα απροστάτευτες. Ως αποτέλεσμα των προστατευτικών πολιτικών, η παγκόσμια οικονομία, στην οποία είχε στηριχθεί το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων του 19ου αιώνα, άρχισε να αποσυντίθεται. Αυτό οδήγησε αναπόφευκτα στην παρ' ολίγο κατάρρευση του ίδιου του συστήματος, επειδή, όπως έχει πειστικά δείξει ο Polanyi,⁴⁵ η «ειρήνη των 100 χρόνων» (1815-1914) στηριζόταν αποφασιστικά σε δύο ελευθερίες: την ελευθερία του εμπορίου και την ελευθερία του κεφαλαίου. Μόλις, επομένως, η αποικιακή αντιπαλότητα άρχισε να έχει τις συνέπειές της και στις δύο αυτές ελευθερίες, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έγινε αναπόφευκτος.

Δεν ήταν όμως μόνο το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων που κατέρρευσε, ως αποτέλεσμα των προστατευτικών πολιτικών. Το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, στο οποίο στηριζόταν η συναλλαγματική σταθερότητα, δεν ήταν, επίσης, σε θέση να αντέξει στις πιέσεις του προστατευτισμού. Η προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία του μηχανισμού προσαρμογής του (του μηχανισμού, δηλαδή, που υποτίθεται ότι εξαλείφει τις ανισορροπίες στα ισοζύγια πληρωμών των χωρών που μετέχουν στο σύστημα), ήταν ότι η προσαρμογή θα έπρεπε να επιτευχθεί μέσω αλλαγών στις «ονομαστικές» μεταβλητές (τιμές, μισθοί, επιτόκια), και όχι μέσω των πολύ πιο επώδυνων –κοινωνικά και οικονομικά– αλλαγών στις «πραγματικές» μεταβλητές (παραγωγή, απασχόληση).

Όμως, τα προστατευτικά μέτρα, είτε προς όφελος αυτών που έλεγχαν την οικονομία της αγοράς (δασμοί κ.λπ.), είτε προς όφελος της υπόλοιπης κοινωνίας (κοινωνική ασφάλιση, προστασία των συνδικαλιστικών ελευθεριών κ.λπ.), είχαν ως αποτέλεσμα την διαστρέβλωση των μισθών και των

44. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 218.

45. Polanyi, *The Great Transformation*., βλέπε κυρίως σελ. 233-34.

τιμών και, κατά συνέπεια, την παρεμπόδιση της αποτελεσματικής λειτουργίας του μηχανισμού προσαρμογής, ο οποίος, τελικά, έπρεπε να στηρίζεται σε αλλαγές στο εισόδημα και την απασχόληση για να επιτυγχάνει την απαιτούμενη προσαρμογή.

Έτσι, την δεκαετία του 1920, δημιουργήθηκαν σοβαρά εμπόδια στην αυτορυθμιστική λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς,⁴⁶ όχι μόνο για καθαρά οικονομικούς λόγους (ανάγκη προστασίας των νομισμάτων), αλλά επίσης και για πολιτικούς λόγους (ανάγκη μείωσης της κοινωνικής έντασης στον απόηχο της Ρωσικής Επανάστασης του 1917). Οι μισθοί έγιναν «ανελαστικοί». Στην Βρετανία, για παράδειγμα, όπως επισημαίνει ο D. Moggridge: «Η Γενική Απεργία (1926) απομάκρυνε την πιθανότητα εκτεταμένων περικοπών στους μισθούς και στο κόστος, μόνο και μόνο επειδή οι απόπειρες περικοπών θα είχαν υπερβολικό κοινωνικό και οικονομικό κόστος».⁴⁷ Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η κατάρρευση του συστήματος του Κανόνα Χρυσού την δεκαετία του 1930, γεγονός που ήταν κρίσιμο για την άνοδο του κρατισμού. Στην πραγματικότητα, η εγκατάλειψη του Κανόνα Χρυσού αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για την διεύρυνση του οικονομικού ρόλου του κράτους. Κι αυτό, διότι οι πολιτικές ελλειμματος προϋπολογισμού –ένα βασικό εργαλείο του κρατισμού– δεν ήταν συμβατές με τον Κανόνα Χρυσού που απαιτούσε την υποταγή της εγχώριας οικονομικής πολιτικής στον στόχο της επίτευξης ισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών. Για παράδειγμα, κατά την Μεγάλη Ύφεση, χώρες με ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών υποχρεώνονταν από το σύστημα να υφίστανται περαιτέρω μειώσεις των εισοδημάτων και της απασχόλησης προκειμένου να επιτύχουν εξωτερική ισορροπία. Αυτό συνέβαινε την στιγμή που εκατομμύρια άνθρωποι ήταν άνεργοι και οι επεκτατικές πολιτικές ήταν αναγκαίες για την μείωση της ανεργίας!

Η κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού αντανakλούσε, στην πραγματικότητα, την αποσύνθεση της παγκόσμιας οικονομίας, που είχε ήδη αρχίσει από τις αρχές του αιώνα, ως αποτέλεσμα των σοβαρών διαστρεβλώσεων που είχαν εισαχθεί στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών από την αντιφιλελεύθερη νομοθεσία (εργασιακοί νόμοι, ασφάλιση των ανέργων), την δράση των συνδικάτων κ.ο.κ. Στον βαθμό που η αυτοπροστασία της κοινωνίας έναντι της οικονομίας της αγοράς είχε επιτύχει, η ίδια η οικονομία της αγοράς είχε αποδυναμωθεί και όδευε σχεδόν στην κατάρρευσή της την δεκαετία του 1930, κατά την Μεγάλη Ύφεση. Συνεπώς, όπως τονίζει

46. Polanyi, *The Great Transformation*, κεφ. 1.

47. Παρατίθεται στο Victor Argy, *The Postwar International Money Crisis* (London: Allen & Unwin, 1981), σελ. 17.

και ο Polanyi, η κατάρρευση του καθαρού φιλελευθερισμού ήταν η βασική αιτία για την παρ' ολίγο κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς στον Μεσοπόλεμο, ανοίγοντας τον δρόμο για την άνοδο του κρατισμού. Έτσι, όπως αποδίδει ο Goldfrank τις σκέψεις του Polanyi πάνω στο ζήτημα:

Καθώς τα έθνη εμπλέκονταν περισσότερο στην παγκόσμια αγορά, τα πιο ισχυρά στράφηκαν στην κοινωνική νομοθεσία, στους δασμούς και σε άλλες μορφές προστατευτισμού για να αμβλύνουν τις συνέπειες των άνισων ανταλλαγών. Ένα μικρό βήμα χώριζε τον προστατευτισμό και τον ιμπεριαλισμό από τον παγκόσμιο πόλεμο και, αντίστοιχα, την άστοχη μεταπολεμική απόπειρα αποκατάστασης του Κανόνα Χρυσού από την Μεγάλη Ύφεση.⁴⁸

1.3. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: η κρατικιστική φάση

Το αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της παγκόσμιας οικονομίας και της κατάρρευσης του Κανόνα Χρυσού ήταν ότι όλες οι μεγάλες χώρες εισήλθαν σε μια περίοδο κρατικού παρεμβατισμού για τον έλεγχο της οικονομίας: με άλλα λόγια, εισήλθαν στην περίοδο του κρατισμού. Αυτό ήταν ένα γεγονός που σηματοδοτούσε μια νέα φάση στην διαδικασία αγοραιοποίησης. Μια φάση που, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, αποτελούσε την λογική κατάληξη του προστατευτισμού, ο οποίος άνθισε κατά την διάρκεια και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,⁴⁹ φθάνοντας στο απόγειό του την δεκαετία του 1930 με την υιοθέτηση πολλών άμεσων περιορισμών στο εμπόριο (ποσοστώσεις, συναλλαγματικοί έλεγχοι κ.λπ.).

Ακραίο παράδειγμα κρατισμού ήταν φυσικά η σταλινική Ρωσία, όπου, για πρώτη φορά από την εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς τον 19ο αιώνα, έγινε μια «συστημική» προσπάθεια αντιστροφής της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Μολονότι η διαδικασία αυτή άρχισε με την Επανάσταση του 1917, ήταν στην δεκαετία του 1930 που η κολεκτιβοποίηση των χωραφιών επέφερε την απόσυρση της γης από την αγορά. Η εξέλιξη αυτή μπορεί, επίσης, να αποδοθεί στην αποσύνθεση της παγκόσμιας οικονομίας, που είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία της να απορροφήσει το αγροτικό πλεόνασμα της Ρωσίας, πράγμα που εμπόδιζε το σοβιετικό καθεστώς

48. W.L. Goldfrank, "Fascism and the Great Transformation", στο K. Polanyi-Levitt, επιμ., *The Life and Work of Karl Polanyi* (Montreal: Black Rose Press, 1990), σελ. 90.

49. Kenwood και Loughheed, *The Growth of the International Economy*, σελ. 185-86.

να βασίσει την βιομηχανική του ανάπτυξη στις εισαγωγές μηχανών από την Δύση. Επιπλέον, η εισαγωγή των πενταετών πλάνων σήμαινε την απόσυρση από την αγορά των πιο σημαντικών οικονομικών αποφάσεων. Εντούτοις, οι αποφάσεις αυτές δεν περιήλθαν στην δικαιοδοσία του κοινωνικού συνόλου. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής δύναμης στα χέρια της γραφειοκρατίας του Κομμουνιστικού Κόμματος, σε συνδυασμό με την μη εγκατάλειψη του συστήματος της μισθωτής εργασίας, σήμαιναν ότι το αποτέλεσμα που είχε ο σοσιαλιστικός κρατισμός στην Ανατολική Ευρώπη –από την οπτική γωνία της συγκέντρωσης δύναμης– ήταν απλώς η αλλαγή των προσώπων που απάρτιζαν την κυρίαρχη ελίτ, και όχι η εξάλειψη της ίδιας της ελίτ. Με άλλα λόγια, την θέση της κυρίαρχης ελίτ των καπιταλιστών που έλεγχαν *έμμεσα* –μέσω του συστήματος της αγοράς– την οικονομική διαδικασία (δηλ. τι, πώς και για ποιόν παράγεται), πήραν απλώς οι γραφειοκράτες, που έλεγχαν την οικονομική διαδικασία *άμεσα* –μέσω του συστήματος κεντρικού σχεδιασμού.

Δεν ήταν όμως μόνο η Ρωσία (την οποία ακολούθησαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διάφορες άλλες χώρες στην περιφέρεια και την ημι-περιφέρεια του καπιταλιστικού συστήματος) που εισήγαγε τον κρατισμό. Κατά την περίοδο μεταξύ των μέσων της δεκαετίας του 1930 και των μέσων της δεκαετίας του 1970, ο ενεργός κρατικός παρεμβατισμός για τον έλεγχο του μηχανισμού της αγοράς αποτελούσε τον κανόνα σε ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Αν και οι μορφές του κρατισμού στην Δύση δεν ήταν τόσο περιεκτικές όσο στην Ανατολή και, φυσικά, δεν πήραν ποτέ την μορφή μιας «συστημικής» αλλαγής, ο στόχος, ιδιαίτερα κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν παρόμοιος. Με άλλα λόγια, στόχος δεν ήταν να ενισχυθεί η άνθιση του ιδιωτικού τομέα, κάτω από κάποιους στοιχειώδεις κοινωνικούς ελέγχους (όπως, για παράδειγμα, συνέβη με την οικονομική πολιτική του Κλίντον ή με την οικονομική πολιτική του «νέου» Βρετανικού Εργατικού Κόμματος υπό την ηγεσία του Tony Blair και συνεχίζεται σήμερα επί Gordon Brown), αλλά μάλλον να υποκατασταθεί ο ίδιος ο ιδιωτικός τομέας, ιδιαίτερα στους τομείς όπου είχε αποτύχει να καλύψει τις ανάγκες ολόκληρου του πληθυσμού (κυρίως στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών όπως υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση, υπηρεσίες κοινής ωφελείας).

Θα ήταν, όμως, χρήσιμο να διακρίνουμε δύο περιόδους στην κρατικιστική φάση της αγοραιοποίησης: πρώτον, την περίοδο από το 1933 περίπου μέχρι και την περίοδο του πολέμου και, δεύτερον, την μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970.

Προπολεμικός κρατισμός

Τα θεμέλια του κρατισμού τέθηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου κατά την διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης που ακολούθησε το Κραχ του 1929 και ώθησε την οικονομία της αγοράς σε γενική κρίση. Κατά την περίοδο αυτή, αρκετές χώρες εισήγαγαν ποικίλους βαθμούς κρατισμού προκειμένου να ξεπεράσουν την Μεγάλη Ύφεση. Η πιο δραστική μορφή, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, εισήχθη στην ναζιστική Γερμανία. Αρκετά πριν από την μετατροπή της γερμανικής οικονομίας σε «πολεμική οικονομία», υπήρχε «σημαντική συρρίκνωση της ελεύθερης αγοράς»,⁵⁰ η οποία πήρε την μορφή της πολιτικής ελλειμματικών προϋπολογισμών χρηματοδοτούμενων με την δημιουργία νέου χρήματος (στην πραγματικότητα, τέτοιες πολιτικές βρίσκονταν σε ισχύ 10 χρόνια πριν από την άνοδο του Χίτλερ και είχαν οδηγήσει στον γερμανικό υπερπληθωρισμό), ελέγχων των τιμών και των μισθών, κρατικής διεύθυνσης των ιδιωτικών επενδύσεων κ.λπ. Ακόμα και στο κάστρο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ελεύθερης επιχείρησης, τις Ηνωμένες Πολιτείες, το New Deal του Ρούσβελτ ενείχε πολιτικές όπως την ενεργό υποστήριξη της υποτίμησης του δολαρίου, την παρέμβαση στον καθορισμό των τιμών και των μισθών, τα μεγάλα κατασκευαστικά έργα, καθώς και την αύξηση των εισφορών των εργοδοτών στο ταμείο κοινωνικής ασφάλισης. Το ίδιο πρότυπο δραστικού κρατικού παρεμβατισμού στον μηχανισμό των τιμών (στην θέση του σχετικά ουδέτερου οικονομικού ρόλου του κράτους που απαιτούσε η φιλελεύθερη ορθοδοξία π.χ. ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί), επαναλήφθηκε σε διάφορες άλλες χώρες εκείνη την εποχή (Γαλλία, Σουηδία κ.ά.).

Όλες οι περιπτώσεις κρατικού παρεμβατισμού την προπολεμική περίοδο ήταν επιτυχείς στον ευρύ στόχο τους να σώσουν την οικονομία της αγοράς από την κατάρρευση. Όμως, οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν, σε τελική ανάλυση, αντιφιλελεύθερες, καθώς στόχο τους είχαν όχι την ενίσχυση της διαδικασίας αγοραιοποίησης αλλά, αντίθετα, τον περιορισμό της. Ακόμα, σχεδόν όλες οι περιπτώσεις υπήρξαν επιτυχείς στον στενό τους στόχο, να διευρύνουν, δηλαδή, την παραγωγή και την απασχόληση χωρίς να δημιουργήσουν άλλα προβλήματα, όπως πληθωρισμό. Μήπως αυτό αποτελούσε απόδειξη ότι, σε τελική ανάλυση, ένας αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος πάνω στην αγορά είναι εφικτός, όπως υποστήριζαν πάντοτε οι σοσιαλδημοκράτες; Μια περαιτέρω εξέταση των

50. Michael Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics* (London: Macmillan, 1985), σελ. 66.

συνθηκών υπό τις οποίες επιτεύχθηκε η παραπάνω επιτυχία καταδεικνύει ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να είναι αρνητική.

Κατ' αρχάς, δεν θα πρέπει να ξεχνά κανείς ότι η περίοδος που εξετάζουμε ήταν εξαιρετική, ήταν δηλαδή μια περίοδος κατά την οποία η ίδια η οικονομία της αγοράς ήταν αντιμέτωπη με την απειλή του αφανισμού. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η «επιχειρηματική εμπιστοσύνη» βρισκόταν στο ναδίρ, θα μπορούσε να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό την πολύ ανεκτική στάση αυτών που έλεγχαν την παραγωγή απέναντι στα μέτρα που έθιγαν την οικονομική δύναμη και τα κέρδη τους. Στην πραγματικότητα, ο κρατικός παρεμβατισμός ήταν επιτυχής μόνο όταν –και στον βαθμό που– είχε την έγκριση αυτών που έλεγχαν την παραγωγή, όπως δείχνουν ξεκάθαρα τα ακόλουθα παραδείγματα.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ήταν η αρχικά ανεκτική στάση του κεφαλαίου προς τις πολιτικές ελλειμματικού προϋπολογισμού που κατέληξε στην σημαντική συμβολή των πολιτικών αυτών στις πρώτες φάσεις της ανάκαμψης (1934-36). Ήταν ακόμη το γεγονός ότι οι Αμερικανοί καπιταλιστές άλλαξαν γνώμη, μόλις η ανάκαμψη είχε μπει σε μια τροχιά, που είχε ως αποτέλεσμα μια ανανεωμένη πίεση για ισοσκελισμό του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού και, συνακόλουθα, μια νέα ύφεση (1937-38).⁵¹

Στην Γερμανία, η σημαντική επιτυχία των οικονομικών πολιτικών των ναζιστών (παρά τον πολύ μεγαλύτερο βαθμό κρατισμού που ενείχαν, ο οποίος περιελάμβανε άμεση παρέμβαση στις επιχειρησιακές αποφάσεις για επενδύσεις και τιμές), οφειλόταν στο γεγονός ότι, όπως τονίζει ο Bleaney:

Οι ναζιστές έγιναν δεκτοί από τον επιχειρηματικό κόσμο ως απείρως προτιμότεροι από μια επανάσταση, και την πεποίθηση αυτή δικαίωσαν πάραυτα οι ναζιστές με την κατάργηση των συνδικάτων και όλων των άλλων πολιτικών κομμάτων.⁵²

Από την άλλη μεριά, στην Γαλλία, όπου η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου της Αριστεράς επιχείρησε να εφαρμόσει μια δραστική μορφή κρατισμού που ενείχε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις (μείωση των ωρών εργασίας, υποχρεωτικές διακοπές μετά αποδοχών κ.λπ.) και αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος της εργατικής τάξης, το εγχείρημα κατέληξε σε αποτυχία. Μολονότι η ανεργία μειώθηκε δραστικά, ο πληθωρισμός

51. Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics*, σελ. 41-52.

52. Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics*, σελ. 75.

επιταχύνθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, καθώς αυτοί που έλεγχαν την παραγωγή μεταβίβασαν τις αναπόφευκτες από τα κοινωνικά μέτρα αυξήσεις στο κόστος παραγωγής στους καταναλωτές, και η κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να επιβάλει αποτελεσματικούς ελέγχους στις τιμές. Επιπλέον, καμιά σημαντική ανάκαμψη δεν σημειώθηκε στην συνέχεια. Η σοσιαλιστική φύση αρκετών από τις μεταρρυθμίσεις σήμαινε ότι οι πολιτικές του Μετώπου οδήγησαν γρήγορα στις γνωστές τακτικές της φυγής του κεφαλαίου στο εξωτερικό και της «απεργίας επενδύσεων» στο εσωτερικό.

Το συμπέρασμα είναι ότι η επιτυχία ή η αποτυχία του προπολεμικού κρατισμού δεν εξαρτιόταν από αυστηρά οικονομικούς παράγοντες (όπως οι φιλελεύθεροι και οι μαρξιστές συνηθίζουν να υποθέτουν), αλλά από πολιτικούς παράγοντες, δηλ. από το εάν η διεύρυνση του οικονομικού ρόλου του κράτους είχε την υποστήριξη αυτών που είχαν τον έλεγχο της παραγωγής, αν απολάμβαναν δηλαδή αυτού που κατ' ευφημισμόν αποκαλείται «επιχειρηματική εμπιστοσύνη», ή όχι.

Μολονότι η ναζιστική μορφή κρατισμού και η επίθεση που αυτή σηματοδοτούσε ενάντια στην οικονομία της αγοράς επρόκειτο να βρει άδοξο τέλος κάτω από τα ερείπια του Γ' Ράιχ, η μορφή κρατισμού που αναπτύχθηκε στην Δύση στάθηκε περισσότερο τυχερή: άνθισε για περίπου 30 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι υπήρχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ της ναζιστικής και της δυτικής μορφής κρατισμού. Έτσι, ενώ η πρώτη είχε έναν «εθνικιστικό» χαρακτήρα, που οφειλόταν βασικά σε πολιτικο-στρατιωτικούς λόγους, η δεύτερη ήταν πολύ περισσότερο διεθνιστική. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε σχετικά και ο Polanyi, αν και στο πλαίσιο μιας διαφορετικής προβληματικής.⁵³ Στην πραγματικότητα, το μεταπολεμικό μοντέλο κρατισμού της Δύσης αποτελούσε μια εξέλιξη του προπολεμικού μοντέλου.

Τέλος, κατά την διάρκεια του πολέμου, ο κρατισμός, όπως θα περίμενε κανείς, έφθασε σε νέα ύψη. Μολονότι η εισαγωγή του κρατικού σχεδιασμού την περίοδο αυτή είχε επιβληθεί από την πολεμική προσπάθεια, εντούτοις, το γεγονός αυτό είχε ως παρεπόμενη συνέπεια ότι έκανε φανερές τις δυνατότητες που υπήρχαν για έναν συνειδητό κοινωνικό έλεγχο της οικονομίας σε καιρό ειρήνης. Ο οικονομικός σχεδιασμός κατά την διάρκεια του πολέμου, σε συνδυασμό με την ριζοσπαστικοποίηση του εκλογικού σώματος στην Δύση (μετά την αποτυχία της οικονομίας της αγοράς στην δεκαετία του 1930 και την ήττα του φασισμού στον πόλεμο), έδωσε νέα ώθηση στον κρατισμό.

53. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 245.

Η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση

Η Βρετανία, η οποία, από την Βιομηχανική Επανάσταση και έως σήμερα, έπαιζε πάντοτε τον ρόλο του «βαρομέτρου της αγοραιοποίησης», έθεσε τα θεμέλια του κράτους-πρόνοιας, δηλαδή της μορφής κρατισμού που έμελλε να σημαδέψει την μεταπολεμική ιστορία, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Σημείο εκκίνησης για την θεμελίωση του μεταπολεμικού κράτους-πρόνοιας υπήρξε η Έκθεση Beveridge, ρητός στόχος της οποίας ήταν η καθιέρωση κοινωνικής ασφάλισης για όλους, «από την κούνια έως το μνήμα».⁵⁴ Η έκθεση δημοσιεύτηκε το 1942 και αντιπροσώπευε μια συνειδητή προσπάθεια ελέγχου των παρενεργειών της οικονομίας της αγοράς, όσον αφορά στην κάλυψη βασικών αναγκών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση). Δύο χρόνια μετά, μια κυβέρνηση συνασπισμού, στην οποία κυριαρχούσαν οι Συντηρητικοί, εγκαινίασε αυτό που ονομάστηκε *σοσιαλδημοκρατική συναίνεση* και δημοσίευσε μια Λευκή Βίβλο για την Πολιτική της Απασχόλησης. Η πολιτική αυτή δέσμευε την κυβέρνηση (μια δέσμευση που τήρησαν οι κυβερνήσεις όλων των κομμάτων μέχρι την εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού) σε πολιτικές πλήρους απασχόλησης μέσω του ελέγχου της συνολικής ενεργού ζήτησης, δηλ. μέσω χειραγώγησης της αγοράς. Στην πράξη, αυτό που σήμαινε η δέσμευση αυτή ήταν η εκ μέρους του κράτους αναγνώριση του γεγονότος ότι η αγορά δεν ήταν ικανή να αυτορυθμιστεί, τουλάχιστον όσον αφορούσε στο επίπεδο της παραγωγής και της απασχόλησης. Αντίστοιχα, η «μεγίστη απασχόληση» αναγνωρίστηκε ως ο κύριος στόχος της αμερικανικής οικονομικής πολιτικής από τον «Νόμο για την Απασχόληση» που θέσπισαν οι Η.Π.Α. το 1946. Ανάλογες θεσμικές αλλαγές συνέβησαν σε ολόκληρο τον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο στα τέλη της δεκαετίας του 1940, έτσι ώστε θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι αυτή η περίοδος σηματοδοτεί την έναρξη της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, η οποία επρόκειτο να διαρκέσει μέχρι την δεκαετία του 1970.

Όμως, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση που αναδύθηκε στην μεταπολεμική περίοδο, δεν ήταν απλώς ένα συγκυριακό φαινόμενο, όπως υποστηρίζεται ορισμένες φορές, αλλά μια δομική αλλαγή με σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό/θεωρητικό επίπεδο (που θα εξετάσω εδώ), καθώς επίσης και στο πολιτισμικό επίπεδο.

Στο πολιτικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση υποστηρίχθηκε ενεργά από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και συνδικάτα και απολάμβανε της ανοχής του κεφαλαίου και των πολιτικών αντιπροσώπων του. Έτσι,

54. UK, *Social Insurance and Allied Services* (The Beveridge Report), Cmd. 6404 (London: HMSO, 1942).

συντηρητικά κόμματα διαδέχονταν σοσιαλδημοκρατικά, χωρίς να αλλάζουν στην ουσία του τον νέο κοινωνικο-οικονομικό ρόλο του κράτους σε σχέση με την αγορά. Πέρα από κάποιες σπασμωδικές ιδιωτικοποιήσεις εθνικοποιημένων επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στην Βρετανία, οι κυβερνήσεις σε ολόκληρο τον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο ακολουθούσαν πολιτικές πλήρους απασχόλησης και διεύρυναν διαρκώς το κράτος-πρόνοιας και τον δημόσιο τομέα γενικότερα. Η παραδοσιακή Αριστερά αποτελούσε κι αυτή, ρητά ή σιωπηρά, μέρος της συναίνεσης, ενώ κόμματα και οργανώσεις που υποστήριζαν στόχους ασύμβατους με το παραπάνω θεσμικό πλαίσιο, αναζητούσαν διεξόδους στην εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση, σε εναλλακτικές κουλτούρες ή ακόμα και σε τακτικές αντάρτικου πόλης (βλ. κεφ. 7), σε μια απελπισμένη, όσο και από την φύση της αντιφατική, προσπάθεια να λειτουργήσουν ως καταλύτες σε μια διαδικασία ριζικής κοινωνικής αλλαγής.

Στο οικονομικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση είχε τα θεμέλιά της στην σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, η οποία, στο μεταπολεμικό απόγειό της, χαρακτηριζόταν από την μαζική παραγωγή, τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες, την γραφειοκρατική οργάνωση και την μαζική κατανάλωση. Ο οικονομικός ρόλος του κράτους είχε ιδιαίτερη σημασία σε μια διαδικασία εντατικής συσσώρευσης που βασιζόταν κυρίως στην διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Ο ρόλος αυτός στόχευε στην διαμόρφωση του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας, όχι μόνο έμμεσα, μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας, αλλά και άμεσα, μέσω των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και των δημοσίων επενδύσεων. Δεδομένου ότι ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας κατά την περίοδο αυτή ήταν σχετικά χαμηλός και, κατά συνέπεια, οι «βαθμοί ελευθερίας» που είχε το κράτος για την εφαρμογή μιας εθνικής οικονομικής πολιτικής ήταν πολύ πιο σημαντικοί απ' ό,τι σήμερα, ο νέος οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν τόσο επιθυμητός όσο και επιθυμητός. Στον βαθμό, συνεπώς, που το μεταπολεμικό επενδυτικό μπουμ συνεχιζόταν, τα ελλείμματα στον προϋπολογισμό, που αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν, δεν προκαλούσαν περαιτέρω προβλήματα στην διαδικασία συσσώρευσης. Στην πραγματικότητα, η περίοδος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης συνδέθηκε με ένα πρωτοφανές οικονομικό μπουμ. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος σημείωσε άνοδο στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες από 1,4% την περίοδο 1820-1950 σε 3,8% την περίοδο 1950-70. Επίσης, η συσσώρευση κεφαλαίου αυξήθηκε από 2,9% την

περίοδο 1870-1913 και 1,7% την περίοδο 1913-50 σε 5,5% την περίοδο 1950-70.⁵⁵

Αφήνοντας κατά μέρος το επίμαχο ζήτημα σχετικά με το αν μπορεί να θεμελιωθεί μια αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της επέκτασης του κρατικού ρόλου και του οικονομικού μπουμ,⁵⁶ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κρατισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της ανεργίας σε πρωτοφανή χαμηλά επίπεδα σε όλη την διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Όμως, τα χαμηλά επίπεδα ανεργίας δεν οφείλονταν απλώς στις πολιτικές δημιουργίας ελλειμμάτων στον προϋπολογισμό, όπως λανθασμένα υποστηρίζεται ορισμένες φορές. Στην πραγματικότητα, οι κυβερνήσεις των χωρών του ΟΑΣΑ είχαν κατά το μάλλον ή ήττον ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης συνολικά.⁵⁷ Ένας περισσότερο εποικοδομητικός τρόπος να εξηγήσουμε τα υψηλά επίπεδα απασχόλησης κατά την περίοδο αυτή θα ήταν να εξετάσουμε τον συνολικό αντίκτυπο του κρατισμού στην οικονομία. Συγκεκριμένα, τον αντίκτυπο από τις αισιόδοξες επιχειρηματικές προσδοκίες που ο αντικυκλικός κρατικός παρεμβατισμός δημιουργεί από μόνος του,⁵⁸ καθώς και τον αντίκτυπο από τους περιορισμούς στο δικαίωμα των εργοδοτών να απολύουν τους εργαζόμενους, που εφαρμόστηκαν με ιδιαίτερη αυστηρότητα στον δημόσιο τομέα της οικονομίας, όπου η υποαπασχόληση των εργαζομένων ήταν ενδημική. Έτσι, ενώ την περίοδο 1870-1913 το ποσοστό ανεργίας στις 16 πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες κυμαινόταν σε ένα μέσο 5,7% και την περίοδο 1913-1950 έφθασε το 7,3%, στην περίοδο 1950-70 η ανεργία έπεσε στο 3,1%.⁵⁹ Ταυτόχρονα, το κράτος-πρόνοιας επεκτάθηκε με γοργούς ρυθμούς έτσι ώστε, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, περίπου το 1/5 του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (πλην της Ιαπωνίας) ξοδευόταν σε κοινωνικές δαπάνες.⁶⁰ Ενδεικτικό της γοργής ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας κατά την περίοδο αυτή είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές δαπάνες στην

55. A. Maddison, *Phases of Capitalist Development* (London: Oxford University Press, 1982), σελ. 91.

56. Για μια συζήτηση των σχετικών στοιχείων, βλ. Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics*, κεφ. 4.

57. Andrew Glynn, "Social Democracy and Full Employment", *New Left Review*, no. 211 (Μάιος-Ιούνιος 1995), πίν. 1.

58. Βλ. R. Matthews, "Why Has Britain Full Employment Since the War?", *Economic Journal*, vol. 78, no. 3 (1968).

59. Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics* (London: Macmillan, 1985), σελ. 92.

60. Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State* (London: Macmillan, 1979), πίν. 5.2., σελ. 79.

Βρετανία, που είχαν αυξηθεί από 4% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) το 1910 σε περίπου 11% την περίοδο του Μεσοπολέμου, έφθασαν σε ένα μέσο περίπου 25% στις αρχές της δεκαετίας του 1970.⁶¹

Στο κοινωνικό επίπεδο, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση είχε συνδεθεί με συνθήκες σχετικά ασφαλούς απασχόλησης, επέκτασης της αγοράς εργασίας (ως αποτέλεσμα της μαζικής εισόδου των γυναικών στην παραγωγή κατά το μεταπολεμικό μπουμ), καθώς και πίστης σε ένα μέλλον συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης και διεύρυνσης του κράτους-πρόνοιας. Οι παραπάνω παράγοντες, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η εργατική τάξη εξακολουθούσε να είναι αριθμητικά ισχυρή, είχε οδηγήσει στην ανάδυση ενός ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος το οποίο, μέσω της γραφειοκρατικής ηγεσίας του και ιδιαίτερα μέσω των ανεπίσημων οργανώσεων του (κίνημα των αυτόνομων από τις γραφειοκρατικές ηγεσίες συνδικαλιστών –*shop stewards' movement*), ασκούσε σημαντική επιρροή στον έλεγχο της αγοράς. Ακόμα, μέσα σ' αυτό το κλίμα, εμφανίσθηκαν αρκετά απελευθερωτικά κινήματα μεταξύ των γυναικών, των φοιτητών και των εθνικών μειονοτήτων. Μια κρίση των κοινωνικών θεσμών βρισκόταν σε εξέλιξη και μεγάλες κοινωνικές ομάδες αμφισβητούσαν τα ίδια τα θεμέλια της σύγχρονης ιεραρχικής κοινωνίας: την πατριαρχική οικογένεια, το αυταρχικό σχολείο και πανεπιστήμιο, το ιεραρχικό εργοστάσιο ή γραφείο, το γραφειοκρατικό συνδικάτο ή κόμμα. Στην πραγματικότητα, όλα αυτά τα κινήματα αμφισβητούσαν τον υποτιθέμενο δημοκρατικό χαρακτήρα της κοινωνίας στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο.

Η κοινωνική συναίνεση στηριζόταν στην ρητή ή σιωπηρή συμφωνία μεταξύ κεφαλαίου και συνδικάτων, και/ή των πολιτικών κομμάτων που αντιπροσώπευαν τα συμφέροντά τους, με στόχο την αναπαραγωγή της *μεικτής οικονομίας*, δηλ. του οικονομικού συστήματος που εξέφραζε την σοσιαλδημοκρατική συναίνεση. Η συναίνεση αυτή ενείχε την από μέρους του κράτους δέσμευση για την εξασφάλιση υψηλών επιπέδων απασχόλησης και ενός «κοινωνικού μισθού» (που έπαιρνε την μορφή διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών), με αντάλλαγμα την ανάληψη από την πλευρά των συνδικάτων της δέσμευσης για συγκράτηση των εργατικών διεκδικήσεων σε τέτοια επίπεδα ώστε η αύξηση των πραγματικών μισθών (αύξηση των μισθών μείον το ποσοστό πληθωρισμού) να μην ξεπερνά την αύξηση της παραγωγικότητας. Η συμφωνία αυτή έπαιρνε συνήθως την μορφή *ελέγχων πάνω στους μισθούς και τις τιμές* –ελέγχων οι οποίοι, σε ολόκληρη την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο

61. Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, πίν. 5.1., σελ. 77.

στην συγκράτηση του πληθωρισμού χωρίς μείωση των κερδών.

Τέλος, στο ιδεολογικό/θεωρητικό επίπεδο, μετά την περιφανή μεταπολεμική νίκη του κεϋνσιανισμού (δηλ. της σοσιαλδημοκρατικής ρεφορμιστικής τάσης μέσα στους ορθόδοξους οικονομολόγους) σε βάρος της συντηρητικής νεοκλασικής τάσης (δηλ. του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος κατά την διάρκεια της φιλελεύθερης φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης έως τον πόλεμο), η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση καθιερώθηκε μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων γενικότερα. Η βάση της νέας ορθοδοξίας, που κάλυπτε τόσο την οικονομική θεωρία όσο και την οικονομική πολιτική, ήταν ο κρατικός (μακροοικονομικός) έλεγχος της αγοράς προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της πλήρους απασχόλησης, της μεγίστης οικονομικής ανάπτυξης και της βελτίωσης της διανομής του εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων εισοδηματικά ομάδων.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αυτό που εννοούσε ο Polanyi με τον όρο *Great Transformation* [Μεγάλος Μετασχηματισμός], επιτεύχθηκε σε κάποιο βαθμό κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Το σύστημα της αγοράς, ιδιαίτερα η εργασία και σε κάποιο βαθμό το κεφάλαιο, τέθηκαν υπό σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους.

Έτσι, όσον αφορά στην εργασία, τέθηκε εκτός αγοράς ο καθορισμός όχι μόνο του επιπέδου απασχόλησης αλλά και των συνθηκών εργασίας, καθώς και των μισθών. Αυτό έγινε με δημοσιονομικές πολιτικές και με ελέγχους πάνω στους μισθούς και στις τιμές που καθορίζονταν στο πλαίσιο τριμερών συμφωνιών μεταξύ εργασίας, κεφαλαίου και κυβέρνησης.

Επίσης, όσον αφορά στο κεφάλαιο, παρ' όλο που ούτε οι επενδύσεις ούτε οι αποταμιεύσεις τέθηκαν εκτός αγοράς, τόσο η κατεύθυνση των επενδύσεων όσο και ο καθορισμός του επιτοκίου για τις αποταμιεύσεις πέρασαν στην αρμοδιότητα της κυβέρνησης. Αυτό έγινε με επιθετικές νομισματικές πολιτικές και ελέγχους, με άμεσο και/ή έμμεσο έλεγχο των επενδύσεων κ.ο.κ.

Με την εγκατάλειψη, την δεκαετία του 1930, του Κανόνα Χρυσού, του οποίου ο μηχανισμός προσαρμογής ήταν ασύμβατος με κάθε μορφή κρατισμού, ο καθορισμός της αξίας των νομισμάτων αφέθηκε στις αγορές συναλλάγματος. Το σύστημα των ελεύθερων ισοτιμιών ήταν περισσότερο συμβατό με τον κρατισμό, δεδομένου ότι ανέθετε τον καθορισμό της αξίας των νομισμάτων στις αγορές συναλλάγματος, αφήνοντας έτσι μεγαλύτερη ελευθερία στον κρατικό παρεμβατισμό που δεν περιοριζόταν από τον στόχο της επίτευξης εξωτερικής ισορροπίας. Παρ' όλα αυτά, το σύστημα των ελεύθερων ισοτιμιών εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο, διότι εθεωρείτο ότι είχε αρνητικές επιπτώσεις στην επέκταση του

εξωτερικού εμπορίου, εξ αιτίας της αβεβαιότητας που δημιουργούσε στις διεθνείς συναλλαγές.

Η Συμφωνία του Bretton Woods, το 1944, καθιέρωσε ένα νέο σύστημα *διευθυνόμενης ευελιξίας*. Το νέο σύστημα είχε στόχο την ικανοποίηση των απαιτήσεων τόσο του κρατισμού όσο και του ελεύθερου εμπορίου, και σχεδιάστηκε, κατά συνέπεια, ως ένας συμβιβασμός μεταξύ του Κανόνα Χρυσού (που ήταν ένα σύστημα σταθερών ισοτιμιών), και του συστήματος των ελεύθερων ισοτιμιών. Με άλλα λόγια, το σύστημα του Bretton Woods στόχευε στην δημιουργία ενός διεθνούς νομισματικού συστήματος, το οποίο θα ήταν συμβατό με το διεθνές κρατικιστικό μοντέλο που είχε ήδη εμφανισθεί κατά την προπολεμική περίοδο, και θα διασφάλιζε, από την μια μεριά, την οικονομική κυριαρχία των εθνών-κρατών όσον αφορά στις εγχώριες οικονομικές πολιτικές και, από την άλλη, την σταθερότητα των νομισμάτων. Όμως, παρά το γεγονός ότι το σύστημα του Bretton Woods πέτυχε αρχικά αυτόν τον στόχο, στο τέλος, οι εσωτερικές του αντιφάσεις, και ιδιαίτερα το γεγονός ότι καθιέρωνε την κυριαρχία του αμερικανικού δολαρίου, επέφεραν την πτώση του, στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Κι αυτό διότι η πρωτοκαθεδρία του δολαρίου έγινε ασύμβατη με την αλλαγή στην παγκόσμια ισορροπία οικονομικών δυνάμεων που επέφερε η μεταπολεμική άνοδος της ιαπωνικής και της γερμανικής οικονομικής δύναμης.

Η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods συνέβαλε σημαντικά στον θάνατο του κρατισμού. Έτσι, τα έθνη-κράτη προσπάθησαν αρχικά να διατηρήσουν την οικονομική τους κυριαρχία μέσω της επιστροφής σε ένα σύστημα ελεύθερων ισοτιμιών. Και πράγματι, όσο καιρό οι έλεγχοι του κεφαλαίου και του συναλλάγματος ήταν ενεργοί, οι ελεύθερες ισοτιμίες βοηθούσαν στην διασφάλιση της οικονομικής κυριαρχίας. Μόλις όμως οι έλεγχοι αυτοί, κάτω από την πίεση της αγοράς, καταργήθηκαν, οι ανεξάρτητες οικονομικές πολιτικές και ο ίδιος ο κρατισμός καταδικάστηκαν σε θάνατο.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας και η κατάρρευση του κρατισμού

Παρά την επέκταση του κρατισμού στο εθνικό οικονομικό επίπεδο, η διαδικασία αγοραιοποίησης στο διεθνές επίπεδο (με την έννοια της σταδιακής άρσης των ελέγχων στην διακίνηση των εμπορευμάτων και αργότερα του κεφαλαίου), η οποία είχε διακοπεί μετά την Μεγάλη Ύφεση και την έκρηξη του προστατευτισμού που ακολούθησε, μεταπολεμικά ξανατέθηκε σε κίνηση. Έτσι, οι εμπορικές αντιπαλότητες μεταξύ των κορυφαίων καπιταλιστικών χωρών και οι συνακόλουθες παλιές εθνικιστικές αντιπαλότητες,

που σημάδεψαν το πρώτο μισό του 20ού αιώνα και οδήγησαν σε δύο παγκοσμίους πολέμους, σταδιακά ξεπεράστηκαν και αντικαταστάθηκαν από μια γοργή επέκταση του εμπορίου (κυρίως μεταξύ των χωρών αυτών). Οι παγκόσμιες εξαγωγές αυξήθηκαν με μέσο ετήσιο ρυθμό 7% την περίοδο 1948-1973, ενώ το παγκόσμιο οικονομικό προϊόν είχε μια μέση ετήσια αύξηση 5%.⁶² Ως αποτέλεσμα των τάσεων αυτών, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, το 1/3 των βιομηχανικών προϊόντων που καταναλώνονταν στην Ευρώπη εισαγόταν από το εξωτερικό. Έτσι, ενώ η διείσδυση των εισαγωγών (οι εισαγωγές ως ποσοστό της εγχώριας αγοράς μεταποιητικών προϊόντων) στην Ευρώπη ήταν μόλις 6% το 1937 καθώς και το 1950, αυξήθηκε σε 11% το 1963 και σε 17% το 1971, δηλαδή σε ένα επίπεδο σημαντικά υψηλότερο από το 13% του 1913.⁶³ Αντίστοιχα, οι εξαγωγές, ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, αυξήθηκαν στην Ευρώπη από ένα μέσο ποσοστό περίπου 19% για τα πρώτα 25 χρόνια μετά τον πόλεμο μέχρι το 1973, σε περίπου 26% την περίοδο 1974-79.⁶⁴

Η μεταπολεμική διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς ενθαρρύνθηκε ενεργά από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες εν όψει, ιδιαίτερα, της επέκτασης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στον Τρίτο Κόσμο. Παρ' όλα αυτά, η διεθνοποίηση αυτή, εφόσον δεν υπήρξε οποιαδήποτε σημαντική ανάπτυξη της Κοινωνικής Πάλης για να την ανακόψει, αποτελούσε κατά βάση προϊόν «αντικειμενικών» παραγόντων που αναφέρονταν στην δυναμική της οικονομίας της αγοράς και, συγκεκριμένα, στην επέκταση της δραστηριότητας των πολυεθνικών επιχειρήσεων και την παράλληλη ανάπτυξη της αγοράς του ευρωδολαρίου.

Η αγορά του ευρωδολαρίου, ιδιαίτερα, παρείχε ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από κάθε ρύθμιση, όπου μπορούσε να γίνεται δανεισμός αμερικανικών δολαρίων (και αργότερα και άλλων ισχυρών νομισμάτων, όπως το γεν, το μάρκο κ.ά.), χωρίς τις ρυθμιστικές και φορολογικές υποχρεώσεις που ίσχυαν στις Η.Π.Α. Η ανάπτυξη της νέας αυτής αγοράς, που αποτελούσε απλώς μια αντανάκλαση των αυξανόμενων αναγκών των πολυεθνικών επιχειρήσεων, ήταν αποφασιστική για την μετέπειτα άρση των ελέγχων του συναλλάγματος και του κεφαλαίου. Κι αυτό διότι, σε ολόκληρη την δεκαετία του 1970, η νέα αγορά ασκούσε μεγάλη πίεση στους

62. David Greenaway, *International Trade Policy: From Tariffs to the New Protectionism* (London: Macmillan, 1983), σελ. 153.

63. Philip Armstrong et al., *Capitalism Since World War II* (London: Fontana, 1984), πίν. 10.3., σελ. 215.

64. Andrew Glynn, "Social Democracy and Full Employment", πίν. 2.

συναλλαγματικούς ελέγχους των εθνών-κρατών, και ιδιαίτερα αυτών της Βρετανίας, απ' όπου ξεκίνησε αρχικά η αγορά του ευρώδολαρίου.⁶⁵

Κατά συνέπεια, οι θεσμικές διευθετήσεις που υιοθετήθηκαν κατά την μεταπολεμική περίοδο για την απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου, περισσότερο θεσμοποίησαν μια υφιστάμενη κατάσταση παρά δημιούργησαν την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Ήταν, δηλαδή, η δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» της οικονομίας της αγοράς που οδήγησε στην σημερινή διεθνοποίηση, η οποία, στην συνέχεια, θεσμοποιήθηκε:

- σε πλανητικό επίπεδο (γύροι της GATT για την μείωση των δασμών)
- σε περιφερειακό διεθνικό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα –ΕΟΚ –Ε.Ε. –Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών –ΕΖΕΣ), και
- σε εθνικό επίπεδο (κατάργηση των ελέγχων συναλλάγματος και κεφαλαίου στις Η.Π.Α. και την Βρετανία την δεκαετία του 1970 κ.λπ.).

Η αυξανόμενη διεθνοποίηση συνεπαγόταν ότι η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς στηριζόταν, με εντεινόμενο ρυθμό, στην διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς παρά στην διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, όπως συνέβαινε πριν –γεγονός που είχε πολύ σημαντικές επιπτώσεις σε σχέση με τον οικονομικό ρόλο του κράτους. Κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, η οικονομική ανάπτυξη στηριζόταν κυρίως στην αύξηση της εγχώριας ζήτησης, που αναλογούσε περίπου στο 90% της συνολικής ζήτησης των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Σε αυτό το πλαίσιο, ο κρατικός τομέας έπαιζε έναν σημαντικό ρόλο στον έλεγχο του μεγέθους της αγοράς μέσω της ρύθμισης της συνολικής ενεργού ζήτησης. Τα μέσα που χρησιμοποιούντο γι' αυτόν τον σκοπό ήταν οι δημόσιες καταναλωτικές δαπάνες και οι δημόσιες επενδύσεις, καθώς και η οικονομική δραστηριότητα των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων. Η αναγκασία όμως συνθήκη για την αποτελεσματική λειτουργία του οικονομικού συστήματος ήταν ένας σχετικά χαμηλός βαθμός διεθνοποίησης, δηλ. ένας βαθμός συμβατός με το θεσμικό πλαίσιο που ήταν βασικά προστατευτικό σε σχέση με την εγχώρια αγορά εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας. Ήταν ακριβώς η βαθμιαία αναίρεση αυτής της συνθήκης, στον βαθμό που εντεινόταν η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, που έκανε αδύνατη την συνέχιση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης.

Μια ένδειξη των παραπάνω τάσεων δίδεται στους Πίνακες 1.1. και 1.2. Αν και ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών φαίνεται στον Πίνακα 1.1. να είναι σταθερά

65. Για μια εξαιρετική περιγραφή της σταδιακής άρσης, υπό την πίεση της αγοράς, των ελέγχων πάνω στο κεφάλαιο στην Βρετανία, βλ. Will Hutton, *The State We're In*, κεφ. 3.

Πίνακας 1.1. Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος του ΟΟΣΑ¹

	Δημόσιες δαπάνες ²	Ιδιωτική κατανά- λωση	Ακαθάριστες Εγχώριες Επενδύσεις.	Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών ³	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν
1960-1970	4,8	4,3	5,6	8,4	5,1
1970-1980	2,6	3,5	2,3	6,0	3,2
1980-1990	2,8	3,5	4,1	5,0	3,4
1990-2003	1,7	2,8	2,7	6,5	2,6

1. Πρόκειται για τις χώρες-μέλη του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ), τις οποίες η Παγκόσμια Τράπεζα ταξινομεί ως «οικονομίες υψηλού εισοδήματος».

2. Περιλαμβάνονται όλες οι τρέχουσες κυβερνητικές δαπάνες για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών.

Εξαιρούνται οι αμοιβές των συντελεστών της παραγωγής (εισόδημα από επενδύσεις, τόκους, μερίσματα, κέρδη, μισθούς κ.λπ.).

3. Τα στοιχεία για τις εξαγωγές αφορούν την περίοδο 1990-99.

Πηγή: World Bank, *World Development Report* 1981 & 1995 και *World Development Indicators* 2005

υψηλότερος από αυτόν του εθνικού εισοδήματος, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι εξαγωγές ήταν πάντοτε η κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης. Στην πραγματικότητα, ο ρυθμός αύξησης των εξαγωγών ιστορικά υπερέβαινε πάντοτε τον ρυθμό αύξησης του εθνικού εισοδήματος, και υπάρχει πληθώρα θεωρητικών εξηγήσεων γι' αυτό το φαινόμενο.⁶⁶ Με άλλα λόγια, για να εκτιμήσουμε την σημασία ενός συστατικού μέρους της συνολικής ζήτησης, όπως εκείνη των εξαγωγών ή των δημοσίων δαπανών, σε σχέση με τον συνολικό ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας, πρέπει να συγκρίνουμε όχι μόνο τους ρυθμούς ανάπτυξης, αλλά και το «βάρος» που έχει κάθε συστατικό μέρος στην συνολική ζήτηση και το συνολικό εισόδημα (Πίνακας 1.2.).

66. Βλ. A.P. Thirlwall, *Balance of Payments Theory* (London: Macmillan, 1980), κεφ. 11.

Πίνακας 1.2. Κατανομή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (%) στις οικονομίες υψηλού εισοδήματος του ΟΟΣΑ

	Δημόσιες δαπάνες ¹	Ιδιωτική κατανάλωση	Ακαθάριστες Εγχώριες επενδύσεις	Εξαγωγές αγαθών & υπηρεσιών ² .
1960	15	63	21	12
1970	16	60	23	14
1980	16	61	24	19
1990	17	60	23	19
2003	18	63	20	22

1. Βλ. τις υποσημειώσεις στον Πίνακα 1.1. για τους ορισμούς των κρατικών δαπανών και των εξαγωγών.

2. Καθώς στον πίνακα δεν περιλαμβάνονται τα ποσοστά των εισαγωγών, το άθροισμα σε κάθε σειρά δεν είναι 100.

Πηγή: World Bank, *World Development Report* (διάφορες χρονολογίες) και *World Development Indicators* 2005.

Συγκρίνοντας τους πίνακες 1.1. και 1.2. μπορούμε να συνάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- πρώτον, παρ' όλο που μεταξύ της περιόδου 1960-70 και της περιόδου 1980-2003 υπάρχει μια γενική πτώση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, η πτώση του ρυθμού αύξησης των δημοσίων δαπανών είναι σχεδόν διπλάσια από εκείνη των εξαγωγών.
- δεύτερον, η αναλογία εξαγωγών στο ΑΕΠ (Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν) των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών αυξήθηκε κατά 83% από το 1960 έως το 2003, ενώ η αναλογία των δημοσίων δαπανών αυξήθηκε μόλις κατά 20% την ίδια περίοδο, παρά τις επιπλέον δημόσιες δαπάνες που προκλήθηκαν εξ αιτίας της μαζικής αύξησης της ανεργίας και της φτώχειας. Αυτό σημαίνει ότι, εάν συγχρόνως με την «αυτόματη» αύξηση των επιδομάτων ανεργίας κ.λπ., δεν προχωρούσαν οι κυβερνήσεις της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης στην δραστική περικοπή των επιδομάτων αυτών, οι δημόσιες δαπάνες θα έδειχναν μια πολύ μεγαλύτερη αύξηση στο εθνικό εισόδημα.
- τρίτον, ως αποτέλεσμα των τάσεων αυτών, ενώ την δεκαετία του 1960 το ποσοστό των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ ήταν αρκετά υψηλότερο από εκείνο των εξαγωγών, σήμερα, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Σε συνθήκες εντεινόμενης διεθνοποίησης, το μέγεθος της οικονομίας της αγοράς αυξανόμενα εξαρτάται από τις συνθήκες προσφοράς (οι οποίες με την σειρά τους καθορίζουν τις εξαγωγικές και εισαγωγικές επιδόσεις), παρά από την άμεση διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Οι συνθήκες προσφοράς γίνονται σημαντικότερες σε σχέση με την συσσώρευση και την οικονομική ανάπτυξη, από την στιγμή που είναι το διεθνές εμπόριο που καθορίζει το μέγεθος κάθε επιμέρους εθνικής οικονομίας ανάπτυξης, είτε θετικά (μέσω μιας ανάπτυξης που στηρίζεται στις εξαγωγές), είτε αρνητικά (μέσω μιας αποβιομηχάνισης που οφείλεται στην εισαγωγική διείσδυση). Με άλλα λόγια, σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, η ανταγωνιστικότητα, αποκτά πολύ πιο αποφασιστική σημασία, όχι μόνο σε σχέση με την ανάπτυξη που στηρίζεται όλο και περισσότερο στις εξαγωγές, αλλά και σε σχέση με την διείσδυση εισαγωγών που οδηγεί τελικά στο κλείσιμο πολλών εγχώριων επιχειρήσεων και στην ανεργία. Για να το θέσουμε σχηματικά, η οικονομία της αγοράς, καθώς εντείνεται η διεθνοποίηση, μετατρέπεται από μια οικονομία ανάπτυξης «στηριζόμενη στην εγχώρια αγορά» σε μια οικονομία ανάπτυξης «στηριζόμενη στην παγκόσμια αγορά».

Στο πλαίσιο μιας ανάπτυξης που στηρίζεται στο διεθνές εμπόριο, οι συνθήκες που επικρατούν στην παραγωγική πλευρά της οικονομίας, συγκεκριμένα αυτές που αφορούν στο κόστος παραγωγής, αποκτούν αποφασιστική σημασία: η συμπίεση του κόστους παραγωγής (κόστος εργασίας, φόροι και ασφαλιστικές εισφορές των εργοδοτών) γίνεται πολύ σημαντική. Όμως, η συμπίεση του κόστους παραγωγής απαιτεί μια δραστική μείωση του κρατισμού, αφού ο κρατισμός είναι υπεύθυνος για την σημαντική αύξηση του κόστους παραγωγής κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα.

- Άμεσα, επειδή η διόγκωση του κράτους-πρόνοιας σημαίνει μια αυξανόμενη επιβάρυνση των εργοδοτών, όσον αφορά τις ασφαλιστικές εισφορές και τους φόρους τους. Στην Βρετανία για παράδειγμα, οι συνολικοί φόροι, ως ποσοστό επί των επιχειρηματικών κερδών (εξαιρουμένων των εισφορών για την Εθνική Ασφάλιση), αυξήθηκαν από περίπου 44% την περίοδο 1955-59 σε 48,6% την περίοδο 1967-70⁶⁷
- Έμμεσα, επειδή, στις συνθήκες της σχεδόν πλήρους απασχόλησης που επικρατούν κατά την κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οργανωμένη εργασία μπορεί να ασκήσει επιτυχημένα πιέσεις για αυξήσεις στους μισθούς που υπερβαίνουν σημαντικά την

67. A. Glynn και Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze* (London: Penguin, 1972), πίν. F.1., σελ. 260.

αύξηση στην παραγωγικότητα. Αυτό έγινε ένα ιδιαίτερα οδυνηρό πρόβλημα (γι' αυτούς που έλεγχαν την οικονομία ανάπτυξης) την περίοδο 1968-73, όταν ένα μαζικό απεργιακό κίνημα, ουσιαστικά αυτονομημένο από την γραφειοκρατική συνδικαλιστική ηγεσία, οδήγησε σε γοργή αύξηση των μισθών και σε μια αντίστοιχη μείωση των κερδών. Έτσι, ενώ την περίοδο 1960-68 οι καθαροί μισθοί και η παραγωγικότητα στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αυξάνονταν με τον ίδιο περίπου ρυθμό (4%), την περίοδο 1968-73, οι μισθοί αυξήθηκαν με μέσο ποσοστό 4,5%, σε αντίθεση με μια αύξηση της τάξης του 3,4% όσον αφορά την παραγωγικότητα.⁶⁸ Κατά συνέπεια, το μερίδιο των κερδών στο επιχειρηματικό προϊόν μειώθηκε περίπου κατά 15% την περίοδο 1968-73.⁶⁹

Το σωρευτικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο κρατικός παρεμβατισμός δεν άφηνε ελεύθερη την αγορά εργασίας να καθορίζει τα επίπεδα των μισθών και της απασχόλησης, όπως απαιτεί μια οικονομία της αγοράς, ήταν η κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Με άλλα λόγια, η κρίση, σε αντίθεση με την αντίληψη που υποστηρίζεται συνήθως, δεν οφειλόταν κυρίως στην πετρελαϊκή κρίση αλλά στο γεγονός ότι ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς που είχε ήδη επιτευχθεί δεν ήταν πια συμβατός με τον κρατισμό. Κι αυτό διότι:

1) ο αποτελεσματικός έλεγχος που ασκούσε το έθνος-κράτος στην αγορά είχε καταστεί σχεδόν αδύνατος στο πλαίσιο της αυξανόμενης διασυνοριακής κίνησης εμπορευμάτων και κεφαλαίου. Στον βαθμό, όμως, που το εντεινόμενο άνοιγμα της μεταπολεμικής οικονομίας της αγοράς στο εμπόριο δεν συνοδευόταν από ένα αντίστοιχο άνοιγμα στο κεφάλαιο, οι κυβερνήσεις μπορούσαν να ακολουθούν ανεξάρτητες οικονομικές πολιτικές. Μόλις, όμως, η ανάπτυξη των αγορών των ευρωνομισμάτων μείωσε σημαντικά την αποτελεσματικότητα των ελέγχων που ασκούσαν στις χρηματοπιστωτικές αγορές, οι υπερεθνικές επιχειρήσεις απέκτησαν μεγαλύτερη ικανότητα να υποσκάπτουν εκείνες από τις εθνικές οικονομικές πολιτικές που ήταν ασύμβατες με τους δικούς τους στόχους.

2) η επέκταση του ίδιου του κρατισμού είχε ορισμένα εγγενή στοιχεία που οδηγούσαν σε υψηλότερο πληθωρισμό και/ή σε μια συμπίεση των κερδών, στοιχεία που ήταν ιδιαίτερα οχληρά στο ανταγωνιστικό πλαίσιο που είχε δημιουργήσει η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Ένα τέτοιο στοιχείο ήταν η γοργή αύξηση των δημοσίων δαπανών –για την

68. Ph. Armstrong et al., *Capitalism Since World War II*, πίν. 11.10., σελ. 260.

69. Ph. Armstrong et al., *Capitalism Since World War II*, σελ. 246.

χρηματοδότηση της διεύρυνσης του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου του κράτους– η οποία σε μερικές περιπτώσεις ήταν ταχύτερη από την αύξηση των δημοσίων εσόδων, γεγονός που οδήγησε σε μια πληθωριστική κάλυψη των ελλειμμάτων που προέκυπταν στον προϋπολογισμό.⁷⁰

Ένα ακόμα πιο σημαντικό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι οι εργοδότες, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν τον αντίκτυπο που είχαν στα κέρδη οι «υπερβολικές» αυξήσεις στους μισθούς (δηλ. οι αυξήσεις που ξεπερνούσαν τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα), μετακύλυσαν με επιτυχία ένα σημαντικό μέρος του αυξημένου κόστους εργασίας στους καταναλωτές, χρησιμοποιώντας το πρόσχημα της πετρελαϊκής κρίσης. Όμως, η εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας και ο συνακόλουθος ισχυρότερος ανταγωνισμός, έκαναν αυξανόμενα δύσκολη την μετακύληση των «υπερβολικών» αυξήσεων των μισθών στις τιμές. Το αποτέλεσμα ήταν η συμπίεση των κερδών που αναφέρθηκε πιο πάνω να γίνει ακόμα εντονότερη στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Στα ευρωπαϊκά μέλη του ΟΟΣΑ, για παράδειγμα, η κερδοφορία, μετρούμενη με βάση την αναλογία καθαρού κέρδους στην μεταποίηση, έπεσε από 21,8% το 1968 σε 20,9% το 1973 και στο 17,4% το 1979.⁷¹

Το αποτέλεσμα αυτών των τάσεων ήταν η κρίση «στασιμοπληθωρισμού» στην δεκαετία του 1970, η οποία έγινε αναπόφευκτη από την στιγμή που οι κυβερνήσεις, για να μειώσουν τις πληθωριστικές πιέσεις που δημιουργήθηκαν από τις παραπάνω τάσεις και την πετρελαϊκή κρίση, κατέφυγαν σε παραδοσιακές αντιπληθωριστικές πολιτικές. Έτσι, όχι μόνο δεν επιβραδύνθηκε ο πληθωρισμός, αλλά και η ανεργία άρχισε να αυξάνεται σημαντικά, καθώς οι αντιπληθωριστικές πολιτικές ενίσχυαν την βραχυπρόθεσμη ανεργία, πέρα από την μακροπρόθεσμη ανεργία που αυξανόταν παράλληλα, ως αποτέλεσμα της αναδυόμενης επανάστασης στην πληροφορική.

Συνοψίζοντας, η κατάρρευση του κρατισμού και η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού, που θα συζητήσουμε στην συνέχεια, πρέπει να ειπωθούν μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, η οποία κατέστησε τον κρατισμό αυξανόμενα ασύμβατο με αυτήν.

70. Στην Βρετανία για παράδειγμα, τα συνολικά δημόσια έσοδα ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκαν κατά 9% μεταξύ 1951 και 1975, ενώ, την ίδια περίοδο, οι συνολικές δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν κατά 29%, Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, πίν. 5.1., σελ. 77.

71. A. Glynn, *"Social Democracy and Full Employment"*, πίν. 1.

1.4. Η διαδικασία αγοραιοποίησης: Η νεοφιλελεύθερη φάση

Η άνθιση του νεοφιλελεύθερου κινήματος

Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970, η οποία επιδεινώθηκε από την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods και την επιστροφή στις αβεβαιότητες των ελεύθερων ισοτιμιών, οδήγησε στην εμφάνιση του νεοφιλελεύθερου κινήματος. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή Φιλελεύθερη παλαιά Δεξιά, που στηριζόταν στην παράδοση, την ιεραρχία και την πολιτική φιλοσοφία, το βασικό πιστεύω της Νεοφιλελεύθερης νέας Δεξιάς βασιζόταν στην τυφλή πίστη στις δυνάμεις της αγοράς, τον ατομικισμό και την οικονομική «επιστήμη».⁷² Ο ατομικισμός μάλιστα έπαιρνε μια νέα σημασία, αφού στόχος του ήταν η απελευθέρωση του πολίτη από την «εξάρτηση» από το κράτος-πρόνοια. Έτσι, τα απελευθερωτικά αιτήματα της δεκαετίας του 1960 για μια κοινωνία αυτοκαθορισμού διαστρεβλώνονται από τους νεοφιλελεύθερους και επαναδιατυπώνονται ως αίτημα για τον αυτοκαθορισμό της αγοράς!

Το νεοφιλελεύθερο κίνημα, το οποίο εμφανίσθηκε αρχικά μεταξύ ακαδημαϊκών οικονομολόγων (Σχολή του Σικάγο, ξεθάψιμο του Hayek κ.ο.κ.), και εξαπλώθηκε αργότερα στους επαγγελματίες πολιτικούς, ιδιαίτερα στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Ηνωμένες Πολιτείες, αποτελούσε μια ισχυρή επίθεση ενάντια στον σοσιαλδημοκρατικό κρατισμό. Αυτό όμως που έχει ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθεροι θεωρητικοί δεν επιτέθηκαν μόνο στον κρατισμό αλλά και στην «υπερβολική» δημοκρατία, την οποία θεώρησαν ως την αιτία της οικονομικής κρίσης. Πράγμα που αποτελούσε σαφή ένδειξη της ασυμβατότητας της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης με την δημοκρατία, όπως θα δούμε στο 5ο Κεφάλαιο. Έτσι, διάφοροι νεοφιλελεύθεροι επικριτές της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, μεταξύ των οποίων ο Samuel Huntington, ο Daniel Bell και ο J. M. Buchanan, κατηγόρησαν την «υπερβολική» δημοκρατική συμμετοχή (δηλ. την αυξημένη επιρροή των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά, στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου, και την συνακόλουθη επέκταση του κράτους-πρόνοιας), ως τον κύριο παράγοντα που υπονόμεισε σοβαρά την καπιταλιστική ανάπτυξη.⁷³

72. Bosanquet, *After the New Right* (London: Heinemann, 1983), σελ. 126.

73. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και το Κράτος-Πρόνοιας, 1973-1990* (Θεμέλιο: Αθήνα, 1994).

Σύμφωνα με τον Huntington, η κινητοποίηση των μαζών και η ανεξέλεγκτη δημοκρατική συμμετοχή οδήγησαν σε μια τεράστια αύξηση των δημοσίων δαπανών και στην χρόνια δημοσιονομική κρίση που υπονομεύει την οικονομική ανάπτυξη. Σύμφωνα με τον Daniel Bell, το κράτος-πρόνοιας έχει οδηγήσει στην επέκταση του ανεξέλεγκτου ηδονιστικού καταναλωτισμού που υποσκάπτει την προτεσταντική ηθική της λιτότητας, της αποταμίευσης και της σκληρής δουλειάς, στην οποία στηρίχτηκε η ανάπτυξη του δυτικού καπιταλισμού. Τέλος, για τον J.M. Buchanan, οι πολιτικές και κρατικο-γραφειοκρατικές ελίτ, ακολουθώντας μια λογική κόστους-οφέλους, διεύρυναν διαρκώς τις κρατικές παροχές, πράγμα που συνεπαγόταν υψηλότερες ανταμοιβές για τα πιο διεφθαρμένα κομμάτια αυτών των ελίτ, και μεγαλύτερη πολιτική επιρροή για τα υπόλοιπα. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι σε μια έκθεση της Τριμερούς Επιτροπής (που απαρτιζόταν από αντιπροσώπους εκ των τριών κύριων οικονομικών περιφερειών, της Βόρειας Αμερικής, της Δυτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας), ο Huntington και οι άλλοι απολογητές του νεοφιλελευθερισμού υποστήριζαν ότι το «δημοκρατικό κύμα» της δεκαετίας του 1960 δημιούργησε ένα «πλεόνασμα δημοκρατίας» που αύξησε τις απαιτήσεις προς το κράτος για παροχή υπηρεσιών, αποδυνάμωσε την εξουσία του και προκάλεσε πληθωρισμό.⁷⁴

Είναι λοιπόν φανερό ότι στόχος του νεοφιλελεύθερου κινήματος ήταν οι κοινωνικοί έλεγχοι επί της αγοράς που είχαν εισαχθεί κατά την διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Οι οικονομικές ελίτ θεωρούσαν πάντοτε ότι ο σοσιαλδημοκρατικός κρατισμός, με την μορφή των εθνικοποιήσεων, των πολιτικών πλήρους απασχόλησης και του κράτους-πρόνοιας, δημιουργούσε ένα τριμερές σύστημα οικονομικής δύναμης (κράτος, συνδικάτα, κεφάλαιο), το οποίο υπονόμει την ηγεμονία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Έτσι, μόλις το επέτρεψε ένας συνδυασμός οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, η επίθεση ενάντια στην σοσιαλδημοκρατική συναίνεση έγινε αναπόφευκτη. Ο κύριος οικονομικός παράγοντας ήταν, όπως είδαμε παραπάνω, η διεθνοποίηση της οικονομίας που ήταν ασύμβατη με τον σοσιαλδημοκρατικό κρατισμό. Οι πολιτικοί παράγοντες αναφέρονται στην παρακμή της Αριστεράς, ως αποτέλεσμα της επέκτασης των μεσαίων τάξεων σε βάρος της χειρωνακτικής εργατικής τάξης, καθώς και της παράλληλης κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

74. M.J. Crozier, S. P. Huntington και J. Watanuki, *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission* (New York: New York University Press, 1975).

Ο απώτατος, επομένως, στόχος του νεοφιλελευθερισμού ήταν η ενίσχυση της δύναμης αυτών που ελέγχουν την οικονομία, μέσω της δραστηρικής συρρίκνωσης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές. Οι κύριες πολιτικές που προτάθηκαν από τους νεοφιλελεύθερους και εφαρμόστηκαν, εν συνεχεία, πρώτα από τις κυβερνήσεις Thatcher/Reagan και αργότερα από κυβερνήσεις σε ολόκληρο τον κόσμο, ήταν οι ακόλουθες:

- **Απελευθέρωση των αγορών**

α) Η αγορά εργασίας αποτελεί τον κύριο στόχο της πολιτικής απελευθέρωσης των αγορών. Έτσι, πολλοί σημαντικοί έλεγχοι εξαλείφονται και άλλοι τροποποιούνται δραστηκά με ρητό στόχο να γίνει η αγορά εργασίας περισσότερο «ελαστική», δηλ. περισσότερο πειθήνια στις συνθήκες της αγοράς. Στην πραγματικότητα, όμως, ο στόχος είναι «η μετατροπή της εργασίας σε εμπόρευμα –όχι μόνο στον τρόπο με τον οποίο καθορίζονται οι μισθοί και οι συνθήκες δουλειάς, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο διευθύνεται η εργασία στον τόπο δουλειάς».⁷⁵ Η αποδυνάμωση αυτών των ελέγχων, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση και την αντισυνδικαλιστική νομοθεσία, σήμαινε ότι οι συνέπειες των τεχνολογικών αλλαγών, που είχαν ήδη οδηγήσει σε δομική ανεργία, δεν αντισταθμίστηκαν με αποτελεσματική κρατική δράση· αντίθετα, αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς να λύσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Ακόμα, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, περιορίζοντας τον δημόσιο τομέα, συνέβαλαν άμεσα στην αύξηση της ανεργίας. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία και κυρίως η συγκεκαλυμμένη ανεργία με την μορφή της μερικής ή περιστασιακής απασχόλησης, έχει σήμερα αποκτήσει μεγάλες διαστάσεις, ενώ η φτώχεια και η ανισότητα έχουν κι αυτές αυξηθεί σε βαθμό ανάλογο με την απορύθμιση της αγοράς εργασίας. Έτσι, η ανεργία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (στην «Ομάδα των 7» –G7– δηλ. Η.Π.Α., Ιαπωνία, Καναδάς, Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία και Ιταλία), υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ 1973 και 2003 (από ένα μέσο 3,4% του εργατικού δυναμικού το 1973⁷⁶ στο 7,2% το 2000-02).⁷⁷ Αντίστοιχα η μακρόχρονη ανεργία (άνω του ενός έτους), που είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι φανερώνει το τμήμα των εργαζομένων που ουσιαστικά αχρήστευσε η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, σχεδόν διπλασιάστηκε από

75. Will Hutton, *The State We're In*, σελ. 103.

76. Ph. Armstrong et al., *Capitalism Since World War II*, πίν. 14.1.

77. World Bank, *World Development Indicators 2005*. Πίν. 2.4.

το 1980 μέχρι σήμερα (από 18,5% των ανέργων το 1980 σε σχεδόν 30% το 2000-02).⁷⁸ Τέλος, όσον αφορά στον νεοφιλελεύθερο μύθο ότι η απορύθμιση της αγοράς εργασίας δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, η έρευνα δείχνει ότι οι περισσότερες από τις θέσεις αυτές, αφορούν χαμηλά αμειβόμενη εργασία (συνήθως περιστασιακή ή μερική απασχόληση), η οποία αντικαθιστά την σχετικά καλά αμειβόμενη πλήρη απασχόληση. Έτσι, γιορτάζεται το γεγονός ότι στην χώρα-μοντέλο της απελευθέρωσης της αγοράς εργασίας, τις Η.Π.Α., η ανοιχτή ανεργία είναι σημαντικά χαμηλότερη από αυτή της Ε.Ε., αλλά αυτό που δεν αναφέρεται συνήθως είναι ότι περίπου το 30% του εργατικού δυναμικού στις Η.Π.Α. αποτελείται από περιστασιακά εργαζόμενους εργάτες και ότι η συντριπτική πλειονότητα των «νέων» θέσεων εργασίας προσπορίζουν πολύ χαμηλότερες αποδοχές από τις παλιές.⁷⁹ Ακόμα, η «ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας έχει αυξήσει σημαντικά την μερική απασχόληση, η οποία μόνο μέσα σε 15 χρόνια, από το 1979 στο 1994, είχε αυξηθεί σχεδόν κατά 50% (από 11,4% σε 16,7% αντίστοιχα⁸⁰) και η τάση είναι συνεχώς ανοδική.

β) Οι αγορές κεφαλαίου έχουν επίσης απελευθερωθεί, ιδιαίτερα οι διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές (άρση των συναλλαγματικών ελέγχων κ.λπ.). Η απελευθέρωση των αγορών κεφαλαίου έχει αυξήσει τις δυνατότητες φοροδιαφυγής, έχει διαβρώσει την φορολογική βάση που απαιτείται για την χρηματοδότηση του κράτους-πρόνοιας, έχει κάνει την εκροή κεφαλαίου ευκολότερη και –πιο σημαντικό– κατέστησε αδύνατη οποιαδήποτε μορφή σχεδιασμού και αποτελεσματικού ελέγχου της εγχώριας συνολικής ζήτησης. Έτσι, τεράστια χρηματικά ποσά κινούνται διαρκώς σε αναζήτηση κερδοσκοπικών ευκαιριών και περιορίζουν αποφασιστικά την δυνατότητα των κυβερνήσεων να ακολουθούν μακροοικονομικές πολιτικές που να αποκλίνουν σημαντικά από εκείνες των ανταγωνιστών τους.

γ) Τέλος, όπως είδαμε παραπάνω, οι αγορές εμπορευμάτων έχουν κι αυτές απελευθερωθεί, κυρίως ως αποτέλεσμα της τελευταίας συμφωνίας της GATT. Το σωρευτικό αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών απελευθέρωσης των αγορών ήταν ότι «ως τις αρχές της δεκαετίας

78. OECD in figures, no. 152 (1988) σελ. 10 και World Bank, *World Development Indicators* 2005, Πιν. 2.4.

79. Hazel Henderson, *Resurgence* (Μάιος-Ιούνιος 1993), σελ. 10-14.

80. OECD in figures, no. 152 (1988) σελ. 14-5 & OECD in figures, no. 200 (1996) σελ. 10-11.

του 1990, είχε δημιουργηθεί μία σχεδόν τελείως φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων στην περιφέρεια του ΟΟΣΑ, που έδινε στους πρωταγωνιστές της αγοράς μια ελευθερία που δεν είχαν ποτέ από την δεκαετία του 1920 και μετά».⁸¹

- **Ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων.**

Οι ιδιωτικοποιήσεις είναι σημαντικές όχι μόνο επειδή περιορίζουν τον όγκο του δημόσιου τομέα, αλλά και επειδή δημιουργούν νέες δυνατότητες για το ιδιωτικό κεφάλαιο. Εντούτοις, η μετοχοποίηση του ενεργητικού των δημοσίων επιχειρήσεων διαφημίζεται ως ένα είδος «λαϊκού καπιταλισμού», παρά το γεγονός ότι, όπως έχει δείξει η βρετανική εμπειρία, οι ιδιωτικοποιήσεις ενισχύουν ακόμη περισσότερο την συγκέντρωση του κεφαλαίου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των κατόχων μετοχών τριπλασιάστηκε κατά την δεκαετία του 1980, μετά τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις της κυβέρνησης Thatcher, η αναλογία των μετοχών που κατέχονται ατομικά, σε αντίθεση με τις μετοχές που κατέχονται από καπιταλιστικές επιχειρήσεις και οργανισμούς, έπεσε από 54% το 1963 σε 28% το 1981 και σε 20% το 1988.⁸²

- **Συρρίκνωση του κράτους-πρόνοιας σε ένα ασφαλιστικό δίκτυο και παράλληλη ενθάρρυνση της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα στις κοινωνικές υπηρεσίες (υγεία, εκπαίδευση, συνταξιοδοτικά σχήματα κ.λπ.).**

Η πολιτική αυτή όχι μόνο οδηγεί στην αγοραιοποίηση τομέων της οικονομίας που βρίσκονταν υπό κρατικό έλεγχο, αλλά μειώνει περαιτέρω τον «κοινωνικό μισθό» και αυξάνει ακόμη περισσότερο την «ελαστικότητα» της εργασίας.

- **Ανακατανομή του φορολογικού βάρους προς όφελος των ομάδων υψηλού εισοδήματος.**

Στην Βρετανία, για παράδειγμα, τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα πήραν την μερίδα του λέοντος από τις φορολογικές ελαφρύνσεις που έγιναν από τις κυβερνήσεις Thatcher μεταξύ 1979-80 και 1990-91. Έτσι, το 1,6% των φορολογουμένων στην κορυφή της εισοδηματικής πυραμίδας εισέπραξε περίπου το 30% των φορολογικών

81. Eric Helleiner, "From Bretton Woods to Global finance: a world turned upside down", στο Richard Stubbs και Geoffrey R.D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order* (London: Macmillan, 1994).

82. Christopher Johnson, *The Economy Under Mrs. Thatcher, 1979-1990* (London: Penguin, 1991), σελ. 168.

ελαφρύνσεων, ενώ το 11% στην βάση της πυραμίδας εισέπραξε λιγότερο από το 2%.⁸³ Ο ρητός στόχος των φορολογικών ελαφρύνσεων είναι η δημιουργία «κινήτρων» προς την οικονομική ελίτ για αποταμίευση και επενδύσεις, ενώ ο σιωπηρός στόχος είναι η αύξηση των καθαρών κερδών και το μοίρασμα του κόστους του ασφαλιστικού δικτύου. Το αναπόφευκτο όμως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων φορολογικών πολιτικών ήταν η περαιτέρω χειροτέρευση της κατανομής εισοδήματος.

Ως αποτέλεσμα των πολιτικών αυτών, η κερδοφορία, που είχε κατρακυλήσει στα τέλη της κρατικιστικής περιόδου ήδη από τα πρώτα χρόνια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης άρχισε να καλπάζει. Έτσι, η κερδοφορία στην ευρωπαϊκή μεταποίηση, που είχε φθάσει σε ένα ναδίρ της τάξης του 17,4% το 1979, είχε αυξηθεί στο 23,7% το 1989, ποσοστό που δεν απέιχε σημαντικά από το 26% που είχε επιτευχθεί την περίοδο 1952-66.⁸⁴ Από την άλλη μεριά, στον χρηματοπιστωτικό τομέα, η απελευθέρωση των αγορών κεφαλαίου έχει οδηγήσει μεν σε μια πελώρια αύξηση της κερδοφορίας—παρά τις διακυμάνσεις—αλλά και σε αντίστοιχη τεράστια συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου στα χέρια του 1% του παγκόσμιου πληθυσμού, με αποτέλεσμα τη σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση που απειλεί την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς με κραχ παρόμοιων διαστάσεων αυτού του 1929!⁸⁵

Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση

Η διεθνοποίηση της οικονομίας και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές συνέπρεσαν με σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές (επανάσταση στην πληροφορική), που σηματοδότησαν την μετάβαση της οικονομίας της αγοράς σε μια μεταβιομηχανική φάση. Το αποτέλεσμα που προέκυψε από την συνδυαστική δράση των παραγόντων αυτών, ήταν μια δραστική αλλαγή στην διάρθρωση της απασχόλησης που εκφράστηκε με την σημαντικότερη μείωση του μεγέθους της χειρωνακτικής εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, στην "Ομάδα των 7" (χωρίς τον Καναδά), το ποσοστό του ενεργού

83. Johnson, *The Economy Under Mrs. Thatcher*. Οι υπολογισμοί βασίζονται σε στοιχεία του πίνακα 27.

84. A. Glynn, "Social Democracy and Full Employment", πίν. 1.

85. Robert Brenner, "That hissing? It's the sound of bubbleonomics deflating", *The Guardian*, (26/9/2007) και T. Fotopoulos & John Sargis, "The credit crisis and the New World Order of capitalist "anarchy", *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol. 4 no.1 (January 2008)

πληθυσμού που απασχολείτο στην μεταποίηση έπεσε περισσότερο από ½ μεταξύ 1972-73 και 1992-93 (από ένα μέσο 31% το 1972-73 σε 20% το 1992-93).⁸⁶ Το γεγονός αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά στην δύναμη και την σημασία των συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Έτσι, στις Η.Π.Α., τα συνδικάτα αποδεκατίστηκαν μέσα σε δύο μόλις δεκαετίες, με τα μέλη τους να μειώνονται από 35 περίπου εκ. σε 15.⁸⁷ Στην Βρετανία, 14 χρόνια θάτσερισμού ήταν αρκετά για να μειώσουν τα μέλη των συνδικάτων από 13,3 εκ. το 1979 σε λιγότερα από 9 εκ. το 1993 και να ρίξουν το ποσοστό των μελών των συνδικάτων (31%) στο χαμηλότερο επίπεδο από το 1946.⁸⁸ Ταυτόχρονα, στην Βρετανία πάλι, το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού σε μη χειρωνακτική απασχόληση αυξήθηκε από 12,8% το 1951 σε 31,9% το 1978.⁸⁹ Ως αποτέλεσμα των τάσεων αυτών, η διάρθρωση του εκλογικού σώματος της Βρετανίας άλλαξε ριζικά, με την αναλογία της χειρωνακτικής εργατικής τάξης να μειώνεται από το μισό στο ½ του εκλογικού σώματος μέσα σε 20 μόλις χρόνια (1964-83).⁹⁰

Έτσι, μια νέα ταξική διάρθρωση αναδείχθηκε στην μεταβιομηχανική διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, η οποία μπορεί να περιγραφεί γενικά ως εξής: στα δύο άκρα βρίσκονται η «υποτάξη» και η «υπερτάξη». Η *υποτάξη* αποτελείται κυρίως από τους ανέργους και εκείνους από τον ανενεργό πληθυσμό (ο οποίος δεν αποτελείται πια απλώς από γυναίκες που μένουν στο σπίτι, όπως πριν, αλλά κυρίως από άνδρες σε εργάσιμη ηλικία και άγαμους γονείς), και τους υποαπασχολούμενους (μερικώς απασχολούμενοι, περιστασιακά απασχολούμενοι κ.λπ.), που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας. Οι νέοι, οι γυναίκες, οι εθνικές μειονότητες και οι μετανάστες αντιπροσωπεύονται δυσανάλογα στην υποτάξη. Στην Βρετανία, έχει εκτιμηθεί ότι αυτοί που βρίσκονται σε «απόλυτα μειονεκτική θέση» (όρος που ορίζεται με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που ορίζεται η υποτάξη), αποτελούν περίπου το 30% του ενήλικου εργαζόμενου πληθυσμού,⁹¹ και ελέγ-

86. International Labor Organization (ILO), *Yearbook of Labor Statistics* (Geneva: ILO, διάφορες χρονολογίες)· και Frank Blackaby (επιμ.), *De-Industrialisation* (London: Heinemann, 1979), πίν. 10.2.

87. "Union Decline in 18 Advanced Capitalist Countries", παρατίθεται στο άρθρο της Frances Fox Piven, "Is It Global Economics or Neo-Laisser-faire?", *New Left Review*, no. 213 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1995).

88. Will Hutton, *The State We're In*, σελ. 92.

89. Bosanquet, *After the New Right*, σελ. 126.

90. Bob Jessop et al., "Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy", *New Left Review* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1987).

91. Will Hutton, *The State We're In*, σελ. 106.

χουν λιγότερο από το 14% του εισοδήματος.⁹² Στο άλλο άκρο της κλίμακας βρίσκεται η νέα υπερτάξη, δηλ. τα ανώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης που έχουν δημιουργηθεί από την διαδικασία αγοραιοποίησης, τα οποία αυτο-απομονώνονται σε περιφραγμένες περιοχές⁹³ –σε γκέτο πολυτελείας που συμπληρώνουν τα γκέτο εξαθλίωσης της υποτάξης. Τα ανώτερα στρώματα της μεσαίας τάξης, μαζί με την ίδια την ανώτερη τάξη, αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού, αλλά λαμβάνουν ένα δυσανάλογα μεγάλο τμήμα του εισοδήματος. Στις Η.Π.Α., για παράδειγμα, το 1% των οικογενειών που βρίσκotan στην κορυφή της πυραμίδας το 2005 έλεγχε το 14% του «πραγματικού» εισοδήματος, ενώ στη Βρετανία, την ίδια περίοδο, το 1% του πληθυσμού ελέγχει το 21% του πλούτου της χώρας.⁹⁴

Τέλος, μεταξύ των δύο αυτών πόλων βρίσκονται οι μεσαίες ομάδες που αποτελούν την συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού. Αν πάρουμε για άλλη μια φορά το παράδειγμα της Βρετανίας, αυτές οι μεσαίες ομάδες αποτελούν το 70% του πληθυσμού. Είναι όμως μόνο το ανώτερο στρώμα αυτών των μεσαίων ομάδων, περίπου 40% του πληθυσμού, το οποίο είναι, σύμφωνα με τον Hutton,⁹⁵ η προνομιούχος μειονότητα, και σε εκλογικό επίπεδο, σύμφωνα με τον Galbraith,⁹⁶ η ικανοποιημένη εκλογική πλειοψηφία. Είναι μόνο αυτό το τμήμα του πληθυσμού που έχει πλήρη, καλά αμειβόμενη και ασφαλή απασχόληση, και ελέγχει τον κύριο όγκο του εισοδήματος. Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, αυτό το 40% του πληθυσμού ελέγχει σήμερα κατά μέσον όρο τα 62% του εισοδήματος (που στις Αγγλοσαξονικές χώρες –ΗΠΑ, ΗΒ, Αυστραλία– φθάνει το 66%)⁹⁷ και, με την πολιτική και οικονομική του δύναμη, καθορίζει το εκλογικό αποτέλεσμα. Από την άλλη πλευρά, το χαμηλότερο τμήμα των μεσαίων ομάδων, περίπου το 30% του πληθυσμού, αποτελείται από όλους όσους έχουν χαμηλά αμειβόμενη, ανασφαλή και ελάχιστα προστατευόμενη απασχόληση (οι περιθωριοποιημένοι και ανασφαλείς, κατά τον Hutton). Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκει το μεγαλύτερο μέρος της αυξανόμενης στρατιάς των μερικώς απασχολουμένων και περιστασιακά εργαζομένων, σε δουλειές με χα-

92. Alissa Goodman και Steven Webb, *For Richer, For Poorer* (London: Institute of Fiscal Studies, 1994), πίν. 2.3.

93. Πέντε εκατομμύρια Αμερικανοί ζουν σε περιφραγμένες περιοχές που έχουν την δική τους ιδιωτική αστυνομία και τα δικά τους μέτρα ασφαλείας (BBC, Panorama, 29/1/1996).

94. Paul Harris, "Welcome to Richistan, USA", *The Observer*, (22/7/2007) & Tessa Thorniley, "Will anyone stop the rise of Britain's super-rich", *The Independent*, 2/9/2007

95. Will Hutton, *The State We're In*, σελ. 108.

96. Galbraith, *The Culture of Contentment*, (London: Penguin, 1993) σελ. 15.

97. World Bank, *World Development Indicators 2005*, πίν. 2.7.

μηλές αποδοχές και ελάχιστη προστασία. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και η παραδοσιακή εργατική τάξη των χαμηλής εξειδίκευσης χειρωνακτών.

Κατά συνέπεια, η μεταβιομηχανική νεοφιλελεύθερη κοινωνία δεν είναι καν μια «κοινωνία των 2/3», όπως συνηθίζεται να περιγράφεται. Είναι στην πραγματικότητα μια «κοινωνία του 40%». Οι κοινωνικές ομάδες που αποτελούν την προνομιούχο αυτή μειονότητα είναι κατά βάση εχθρικές προς οποιαδήποτε επέκταση του κρατισμού και του κράτους-πρόνοιας, ενώ έλκονται όλο και περισσότερο από την ιδεολογία της ιδιωτικής παροχής υπηρεσιών, όπως η υγεία, η εκπαίδευση και οι συντάξεις –αν και ένα σημαντικό μέρος της έλξης αυτής επιβάλλεται από την νεοφιλελεύθερη υπονόμευση της παροχής αυτών των υπηρεσιών από το κράτος. Η στάση τους προς τον κρατισμό και το κράτος-πρόνοιας καθορίζεται από το γεγονός ότι οι δημόσιες υπηρεσίες και η χρηματοδότησή τους από την φορολογία έχει ανόμοιο αντίκτυπο στις ομάδες αυτές σε σχέση με την υποτάξη. Με άλλα λόγια, είναι κυρίως η προνομιούχος μειονότητα που είναι αναγκασμένη να χρηματοδοτεί, μέσω της φορολογίας, δημόσιες υπηρεσίες για τις οποίες δεν ενδιαφέρεται πια (εξ αιτίας της υποβάθμισης της ποιότητάς τους που προέκυψε ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών). Όμως, η προνομιούχος μειονότητα αποτελεί ταυτόχρονα την εκλογική πλειοψηφία, εφ' όσον παίζει ενεργό ρόλο στην εκλογική διαδικασία, ενώ τα περισσότερα μέλη της υποτάξης δεν μπαίνουν καν στον κόπο να ψηφίσουν, συνειδητοποιώντας την ανικανότητα των πολιτικών κομμάτων να λύσουν τα προβλήματά τους. Έτσι, το εκλογικό αποτέλεσμα στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες καθορίζεται από την στάση της προνομιούχου μειονότητας/εκλογικής πλειοψηφίας.

Η αναπόφευκτη συνέπεια των παραπάνω αλλαγών στην ταξική διάρθρωση και την σύνθεση του εκλογικού σώματος ήταν η γοργή παρακμή των παραδοσιακών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και η προσπάθειά τους να αποσπάσουν ένα σημαντικό μέρος των ψήφων της προνομιούχου μειονότητας μέσω του «εκσυγχρονισμού» τους (δηλ. της προσαρμογής τους στις προσταγές της νεοφιλελεύθερης ατζέντας). Γι' αυτό και τα τελευταία 25 περίπου χρόνια, όλα τα μεγάλα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε στην εξουσία είτε στην αντιπολίτευση (Γαλλία, Σουηδία, Βρετανία, Γερμανία), έχουν εγκαταλείψει τις παραδοσιακές σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές, όπως η δέσμευση για πλήρη απασχόληση και το κράτος-πρόνοιας, και έχουν υιοθετήσει, με μικρές διαφοροποιήσεις, την ουσία του νεοφιλελεύθερου προγράμματος (ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση των αγορών κ.λπ.), στο όνομα της απελευθέρωσης της «κοινωνίας των πολιτών» από το κράτος! Η προσπάθεια εκ μέρους των τέως σοσιαλδημοκρατών και νυν σοσιαλφιλελευθέρων να προσθέσουν μια δήθεν «κοινωνική διάσταση»

στο Ευρωσύνταγμα έγινε βέβαια αντιληπτή από πολλούς Ευρωπαίους, με αποτέλεσμα την απόρριψη του από το Γαλλικό και Ολλανδικό δημοψήφισμα, εξαναγκάζοντας την Ευρωπαϊκή ελίτ να εγκαταλείψει το αξιοθρήνητο αυτό σχέδιο και να προσπαθεί τώρα να το περάσει «από την πίσω πόρτα», χωρίς, βασικά, την πολυτέλεια δημοψηφισμάτων!

Το αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών στο πολιτικό επίπεδο ήταν η «αμερικανοποίηση» της πολιτικής διαδικασίας σε ολόκληρο τον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο. Στην θέση της παραδοσιακής διαμάχης μεταξύ, από την μια μεριά, των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που υποστήριζαν την περαιτέρω επέκταση του ρόλου του κράτους και, από την άλλη μεριά, των συντηρητικών κομμάτων που υμνούσαν τα πλεονεκτήματα της οικονομίας της αγοράς και προσπαθούσαν να επιβραδύνουν τον κρατισμό, οι εκλογικές αναμετρήσεις έχουν μεταβληθεί σήμερα σε ακριβοπληρωμένες διαφημιστικές εκστρατείες μεταξύ των «καθαρών» νεοφιλελεύθερων κομμάτων και των σοσιαλφιλελεύθερων κομμάτων που χαρακτηρίζονται από ελάχιστες ή ανύπαρκτες προγραμματικές διαφορές και έναν κοινό στόχο: την διαχείριση της εξουσίας. Μια νεοφιλελεύθερη/σοσιαλφιλελεύθερη συναίνεση έχει σαρώσει τον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο και έχει αντικαταστήσει την σοσιαλδημοκρατική συναίνεση που είχε επικρατήσει στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου.

Πέρα από τις πολιτικές επιπτώσεις, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έχει πολύ σημαντικές επιπτώσεις στο κοινωνικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό και, φυσικά, στο οικονομικό επίπεδο. Ξεκινώντας από το οικονομικό επίπεδο, η νέα συναίνεση δεν συνεπάγεται ότι το κράτος δεν έχει πια κανέναν οικονομικό ρόλο να παίξει. Δεν θα πρέπει κανείς να συγχέει τον φιλελευθερισμό/νεοφιλελευθερισμό με το *laisser-faire*. Όπως ανέφερα προηγουμένως, ήταν το ίδιο το κράτος που δημιούργησε το σύστημα των αυτορρυθμιζόμενων αγορών. Επιπλέον, κάποια μορφή κρατικής παρέμβασης ήταν πάντοτε αναγκαία για την ομαλή λειτουργία του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Το κράτος καλείται σήμερα να παίξει έναν κρίσιμο ρόλο σε σχέση με την πλευρά της προσφοράς στην οικονομία, συγκεκριμένα δε καλείται να πάρει μέτρα για να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα, να εκπαιδεύσει το εργατικό δυναμικό στις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας, ακόμη και να επιχορηγήσει, άμεσα ή έμμεσα, τις εξαγωγικές βιομηχανίες. Κατά συνέπεια, ο τύπος κρατικού παρεμβατισμού που είναι συμβατός με την διαδικασία αγοραιοποίησης, όχι μόνο δεν αποθαρρύνεται, αλλά, αντίθετα, προωθείται ενεργά από την νεοφιλελεύθερη συναίνεση, ιδιαίτερα από τα «προοδευτικά» στοιχεία της (κυβέρνηση Clinton, ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα). Έτσι, δεν αληθεύει ο ισχυρισμός που συνήθως υποστηρίζεται ότι η νεοφιλελεύθερη συναίνεση θανάτωσε το γέννημα-

θρέμμα της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, δηλ. την μεικτή οικονομία. Στην πραγματικότητα, έκανε κάτι χειρότερο: επαναπροσδιόρισε το περιεχόμενο της μεικτής οικονομίας, διατηρώντας κάποια τυπικά στοιχεία της (π.χ. τα υπολείμματα κράτους πρόνοιας που σήμερα παίρνουν τη μορφή ασφαλιστικών δικτύων), ώστε να εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα της οικονομικής ελίτ και να αναπαράγει, στον 21^ο αιώνα, συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής αδικίας που επικρατούσαν στις αρχές του 19ου!

Στο κοινωνικό επίπεδο, ο ρητός στόχος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης για «ένα έθνος» αντικαθίσταται από τον σιωπηρό στόχο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης για μια «κοινωνία του 40%». Ο νεοφιλελεύθερος στόχος συνεπάγεται, άμεσα ή έμμεσα, τον φόβο της ανεργίας και την αβεβαιότητα όσον αφορά στην επαρκή κάλυψη των βασικών αναγκών (υγεία, εκπαίδευση, στέγαση). Η αβεβαιότητα αυτή έχει συμβάλει σημαντικά στην οπισθοχώρηση των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στο φεμινιστικό κίνημα, στην απόσυρση των φοιτητών από την δημόσια ζωή, στον ευνουχισμό της εργατικής τάξης κ.ο.κ. Ταυτόχρονα, οι ελπίδες που είχαν εναποτεθεί στο Πράσινο κίνημα έχουν ήδη σβήσει, εφ' όσον οι κυρίαρχες τάσεις μέσα στο κίνημα αυτό δεν αμφισβητούν τους βασικούς θεσμούς της οικονομίας της αγοράς, αλλά, αντίθετα, είτε υιοθετούν την σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών και περιορίζονται στον περιβαλλοντισμό (Ευρώπη), ή, εναλλακτικά, στρέφονται στον ανορθολογισμό και τον μυστικισμό (Η.Π.Α.), ενώ δεν διστάζουν να μετέχουν στους εγκληματικούς πολέμους της υπερεθνικής ελίτ ή να τους ανέχονται (Γιουγκοσλαβία, Αφγανιστάν, Ιράκ, πόλεμος κατά της «Τρομοκρατίας»). Ως αποτέλεσμα, το κύρος των ιεραρχικών δομών και θεσμών, που βρισκόταν υπό αμφισβήτηση την εποχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, ξανατονώνεται τώρα. Εντούτοις, όσον αφορά στο κοινωνικό εύρος της νέας συναίνεσης υπάρχει μια σημαντική διαφορά σε σχέση με το εύρος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Έτσι, ενώ η δεύτερη στηριζόταν κυρίως στην ρητή συμφωνία του κεφαλαίου και των συνδικάτων και είχε συχνά τον χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση συνήθως υιοθετείται ρητά μόνο από την ανώτερη τάξη και την πλειονότητα της «κοινωνίας του 40%» (που επωφελείται άμεσα από αυτήν), και δεν έχει ποτέ τον χαρακτήρα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης.

Στο πολιτισμικό επίπεδο, η αγοραιοποίηση της κουλτούρας και η πρόσφατη απελευθέρωση και απορύθμιση των αγορών έχει συμβάλει σημαντικά στην σημερινή πολιτισμική ομογενοποίηση, με τις παραδοσιακές κοινότητες και τις κουλτούρες τους να χάνονται σε ολόκληρο τον κόσμο και τους ανθρώπους να μετατρέπονται σε καταναλωτές μιας μαζικής κουλτούρας που παράγεται στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες και κυρίως

στις Η.Π.Α. Στην κινηματογραφική βιομηχανία, για παράδειγμα, ακόμα και ευρωπαϊκές χώρες με ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο και ανεπτυγμένες οικονομίες αναγκάστηκαν ουσιαστικά να εγκαταλείψουν την κινηματογραφική τους κουλτούρα, ανίκανες να ανταγωνιστούν τις πολύ περισσότερο ανταγωνιστικές Η.Π.Α. Έτσι, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η αμερικανική κινηματογραφική βιομηχανία έλεγχε το 73% της ευρωπαϊκής αγοράς. Ενδεικτικό του βαθμού συγκέντρωσης της πολιτισμικής δύναμης στα χέρια λιγοστών αμερικανικών επιχειρήσεων είναι το γεγονός ότι, ήδη το 1991, μια χούφτα Αμερικανοί διανομείς έλεγχαν στην Βρετανία το 66% των συνολικών εισπράξεων στους κινηματογράφους και το 70% του συνολικού αριθμού ενοικιάσεων βιντεοταινιών.⁹⁸

Η πρόσφατη, επομένως, εμφάνιση ενός είδους «πολιτισμικού» εθνικισμού σε πολλά μέρη του κόσμου (βλ., π.χ., το κίνημα του ιδιότυπου νεοορθόδοξου εθνικισμού στα παρ' ημίν, μέλη του οποίου επικαλούνται και «αριστερές» περγαμηνές), εκφράζει την μάταιη (εφ' όσον δεν θέτει θέμα συστημικής αλλαγής) προσπάθεια διατήρησης μιας πολιτισμικής ταυτότητας ενάντια στην ομογενοποίηση της αγοράς. Όμως, ο πολιτισμικός εθνικισμός στερείται οποιουδήποτε νοήματος σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον, όπου το 75% της ροής της διεθνούς επικοινωνίας ελέγχεται από έναν μικρό αριθμό πολυεθνικών.⁹⁹ Με άλλα λόγια, ο πολιτισμικός ιμπεριαλισμός σήμερα δεν έχει ανάγκη, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, από την «διπλωματία των κανονιοφόρων» για να ενσωματώσει και να αφομοιώσει διαφορετικές κουλτούρες (μολονότι για κάποιες Ισλαμικές κυρίως χώρες η «διπλωματία» αυτού του είδους χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα!). Η αγοραιοποίηση της ροής των πληροφοριών έχει ήδη δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση της πολιτισμικής διαφορετικότητας και την μετατροπή της σε ένα είδος επιφανειακής διαφοροποίησης που συγγενεύει πολύ με τον φολκλορισμό.

Τέλος, στο ιδεολογικό επίπεδο, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι κυρίαρχη. Η συντηρητική φιλελεύθερη παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες έχει ξαναγίνει η ορθοδοξία – ύστερα από ένα σύντομο ιστορικό διάλειμμα κατά το οποίο επικράτησαν οι κρατικιστικές ιδέες. Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν υιοθετήσει μαζικά το φιλελεύθερο «παράδειγμα της αγοράς», ενώ οι περισσότεροι πρώην μαρξιστές, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», έχουν υιοθετήσει διάφορες μορφές

98. Τα στοιχεία για την κινηματογραφική βιομηχανία προέρχονται από το *Film and Television Handbook* 1993 (London: British Film Institute, 1993), πίνακες 14, 16 και 38.

99. Όπως τονίζει ο Κ. Γουλιάμος, καθηγητής σε θέματα που αφορούν στα ΜΜΕ στον Καναδά, *Το Βήμα* (9/2/1992).

«σοσιαλφιλελευθερισμού», οι οποίες είναι πλήρως συμβατές με την νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Εξ ίσου συμβατό με την νεοφιλελεύθερη συναίνεση είναι το μεταμοντέρνο κίνημα, το οποίο, όπως δείχνεται στο Κεφάλαιο 8, αποδίδοντας ίση αξία σε όλες τις παραδόσεις κοινωνικής οργάνωσης, καταλήγει σε μια γενική οπισθοχώρηση στον συντηρητισμό και σε μια σιωπηρή (αν όχι ρητή) αποδοχή της αγοραιοποίησης της κοινωνίας.

Η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς

Το συνδυαστικό αποτέλεσμα των «αντικειμενικών» (οικονομικών και τεχνολογικών) παραγόντων, που οδηγούσαν σε περαιτέρω διεθνοποίηση, και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για το άνοιγμα και την απελευθέρωση των αγορών, καθώς και της απουσίας αντισταθμιστικών «υποκειμενικών» συνθηκών με τη μορφή ανάπτυξης μιας αποτελεσματικής Κοινωνικής Πάλης για την αποτροπή της εδραίωσής της, ήταν ότι, από την δεκαετία του 1970 και μετά, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς έχει επιταχυνθεί με έντονους ρυθμούς.

Έτσι, όσον αφορά στις αγορές εμπορευμάτων, ο βαθμός εξάρτησης της οικονομίας ανάπτυξης από την επέκταση των εξαγωγών έχει αυξηθεί σημαντικά από την δεκαετία του 1970. Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των εξαγωγών ήταν 1,6 φορές υψηλότερος από αυτόν του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος κατά την περίοδο 1960-70, έναντι 2,5 φορές την περίοδο 1990-2003.¹⁰⁰ Δεν είναι, επομένως, παράξενο το γεγονός ότι μέσα σε 30 χρόνια, η αναλογία των παγκόσμιων εξαγωγών προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν έχει αυξηθεί κατά 43% (από 14% το 1970 σε 20% το 2001).¹⁰¹ Ακόμα, η προστασία των εγχώριων αγορών εμπορευμάτων έχει σχεδόν εξαλειφθεί εξ ολοκλήρου στα δύο μεγάλα οικονομικά μπλοκ (Ευρωπαϊκή Ένωση [Ε.Ε.] και Βόρεια Αμερική [NAFTA]), και ήδη εξαλείφεται σε ολόκληρο τον κόσμο, μέσω του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Η αναπόφευκτη συνέπεια των εξελίξεων αυτών ήταν ότι ήδη από την πρώτη φάση της παγκοσμιοποίησης, ο μέσος ρυθμός αύξησης των εισαγωγών στην «Ομάδα των 7» αυξήθηκε κατά 41% μεταξύ των περιόδων 1965-80 και 1980-93 (από 3,9% την περίοδο 1965-80 σε 5,5% την περίοδο 1980-90),¹⁰² με αποτέλεσμα η διείσδυση εισαγωγών στις μεγάλες ευρωπαϊκές οικονομίες να έχει αυξηθεί πάνω από

100. βλ. στοιχεία πίν. 1.1.

101. World Bank, *World Development Report 2003*, (New York: World Bank) πίν. 1&4.

102. *World Development Report 1995* (New York: World Bank), πίν. 13.

60% μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του 1970 και των αρχών της δεκαετίας του 1990.¹⁰³

Ακόμα, όσον αφορά στις αγορές κεφαλαίου, η νεοφιλελεύθερη κατάργηση των συναλλαγματικών ελέγχων και των περιορισμών στην διακίνηση του κεφαλαίου είχε αποφασιστική επίδραση στην διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με κάποιους παρατηρητές, η πρόσφατη σημαντική αύξηση στις ξένες άμεσες επενδύσεις καθιερώνει μια νέα τάση όπου οι επενδύσεις τείνουν να πάρουν την θέση του εμπορίου ως κινητήριας δύναμης της διεθνοποίησης.¹⁰⁴ Έτσι, η αναλογία των ξένων άμεσων επενδύσεων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών είχε ήδη διπλασιαστεί από την δεκαετία του 1970 υπερβαίνοντας το 10% στις αρχές της δεκαετίας 1990,¹⁰⁵ ενώ σήμερα οι εισροές άμεσων ξένων επενδύσεων έχουν φθάσει σε ύψη ρεκόρ ξεπερνώντας το 1.3 τρισεκατομμύρια δολάρια το 2007, με τις μαζικές επενδύσεις των πολυεθνικών στη Κίνα, την Ινδία, την Ρωσία κ.λπ. να παίζουν βασικό ρόλο στη διαδικασία αυτή.¹⁰⁶

Όμως, η βραχυπρόθεσμη διακίνηση κεφαλαίου μπορεί να είναι ακόμα πιο σημαντική όσον αφορά στην απώλεια της οικονομικής κυριαρχίας του έθνους-κράτους. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 είχε υπολογιστεί ότι 1 τρις δολάρια άλλαζε χέρια κάθε μέρα στις παγκόσμιες αγορές ξένου συναλλάγματος και ότι μόνο γύρω στο 5% των συναλλαγών συνδεόνταν με το διεθνές εμπόριο, ενώ οι υπόλοιπες ήταν καθαρά κερδοσκοπικές.¹⁰⁷ Και αυτό, όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 περίπου το 90% των διακινήσεων κεφαλαίου συνδεόταν με τις επενδύσεις και το εμπόριο, ενώ μόνο το 10% είχε κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Έτσι, οι ροές κερδοσκοπικού κεφαλαίου αυξήθηκαν 14 φορές μέσα σε 15 χρόνια παγκοσμιοποίησης (από περίπου 25.000 δις δολ. ανά έτος το 1983 σε πάνω από 350.000 δις δολ. το 1998), ενώ οι κινήσεις κεφαλαίου σε σχέση με το παγκόσμιο εμπόριο και τις άμεσες ξένες επενδύσεις απλώς διπλασιάστηκαν την ίδια

103. Η διείσδυση εισαγωγών στην Γαλλία, την Γερμανία, την Ιταλία, την Βρετανία και την Σουηδία, έχει αυξηθεί από 16% στις αρχές της δεκαετίας του 1970 σε 25,7% την περίοδο 1985-90· Andrew Glynn, *"Social Democracy and Full employment"*, πίν. 2.

104. Paul Hirst και Grahame Thompson, *Globalisation in Question* (Cambridge: Polity Press, 1996), σελ. 54-55.

105. UN-TCMD, *World Investment Report*, 1993.

106. Βλ. *World Investment Report* 2007 του UN Conference on Trade & Development (UNCTAD).

107. *The Guardian* (7/3/1995).

περίοδο (από περίπου 3.000 δις δολ. το 1983 σε περίπου 7.000 δις δολ. το 1998).¹⁰⁸

Το γεγονός αυτό από μόνο του συνιστά σοβαρή απειλή για την βιωσιμότητα της οικονομίας ανάπτυξης, όπως άλλωστε υπαινισσόταν πριν πάνω από δεκαετία και ο Paul Volcker, πρώην πρόεδρος του αμερικανικού Federal Reserve System, όταν απέδιδε το μισό περίπου από την δραστική μείωση των ρυθμών ανάπτυξης που είχε σημειωθεί τότε σε σχέση με τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (μείωση που έφθανε το 50%), στην τεράστια αύξηση της νομισματικής κερδοσκοπίας.¹⁰⁹ Τα αποτελέσματα αυτής της ανεξέλεγκτης βραχυπρόθεσμης κίνησης κεφαλαίου και της μαζικής κερδοσκοπίας των τελευταίων ετών τα βλέπουμε στη σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση που απειλεί σοβαρά την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, όπως αναφέραμε παραπάνω.

Ωστόσο, ακόμα κι αν αποδεχτεί κανείς το αντεπιχείρημα ότι η βραχυπρόθεσμη κίνηση κεφαλαίου «ανακατανέμει κυρίως τις επιτυχίες και τις αποτυχίες μεταξύ τμημάτων του συστήματος και ελάχιστα συμβάλλει στην δομική ικανότητα των οικονομιών να προκαλούν συνολική ανάπτυξη»,¹¹⁰ δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η τεράστια αύξηση αυτών των δι-ακινήσεων κεφαλαίου έχει κάνει αδύνατη για οποιοδήποτε έθνος-κράτος (ή ακόμα και για τα οικονομικά μπλοκ) την μονομερή υιοθέτηση, ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα έθνη-κράτη ή οικονομικά μπλοκ, αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές. Αν λάβουμε υπ' όψη την τεράστια αύξηση στον διεθνή δανεισμό που σημειώθηκε από την εποχή που άρχισε η απελευθέρωση των διεθνών αγορών κεφαλαίου την δεκαετία του 1970,¹¹¹ και την σημαντική αύξηση της ξένης διείσδυσης στις αγορές κρατικών ομολόγων,¹¹² γίνεται προφανές ότι καμία εθνική κυβέρνηση δεν μπορεί να ακολουθήσει σήμερα οικονομικές πολιτικές που δεν εγκρίνονται από τις αγορές κεφαλαίου. Οι αγορές αυτές έχουν σήμερα την δύναμη να δημιουργούν αβάσταχτη οικονομική πίεση στην δανειοληπτική ικανότητα, στην αξία του νομίσματος και στην ροή επενδύσεων μιας χώ-

108. Charlotte Denny, "Downs and Ups", *The Guardian* (31/8/2001).

109. Noam Chomsky, "Rollback IV", *Zmagazine* (Μάιος 1995).

110. Hirst και Thompson, *Globalization in Question*, σελ. 51.

111. Για παράδειγμα, ο διεθνής δανεισμός αυξήθηκε κατά 10 φορές μεταξύ της δεκαετίας του 1970 και της δεκαετίας του 1980: από περίπου 96 δις δολ. την περίοδο 1976-80 σε 819 δις δολ. το 1993· Hirst και Thompson, *Globalization in Question*, πίν. 2.9.

112. Η ξένη διείσδυση στις εθνικές αγορές κρατικών ομολόγων των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών αυξήθηκε κατά 50% μόνο μέσα στη δεκαετία του 1980 όταν μόλις άρχιζε η διαδικασία αυτή (από 10% το 1983 σε 15% το 1989)· Hirst και Thompson, *Globalization in Question*, πίν. 2.11.

ρας. Αν υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα υιοθετεί, ενάντια στο ρεύμα, επεκτατικές πολιτικές προκειμένου να μειώσει την ανεργία, εύκολα μπορεί να δειχθεί ότι, σε συνθήκες ελεύθερης διακίνησης του κεφαλαίου, «το αποτέλεσμα θα ήταν μια σημαντική απώλεια στην αξία του νομίσματος».¹¹³ Έτσι, η άρση των ελέγχων έχει οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου «όλες οι δυτικές χώρες έχουν αντιληφθεί ότι, χωρίς σημαντικούς ελέγχους πάνω στην κίνηση κεφαλαίου, αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο φυγής του κεφαλαίου και συνακόλουθης αύξησης των επιτοκίων».¹¹⁴ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι απόπειρες σοσιαλδημοκρατών όπως ο Μιτεράν στη Γαλλία και αργότερα ο Όσκαρ Λαφοντέν στη Γερμανία να «πάνε ενάντια στο ρεύμα» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης γρήγορα αντεστράφησαν μπροστά στον άμεσο κίνδυνο πρόκλησης οικονομικής κρίσης που απειλούσαν οι σήμερα παντοδύναμες οικονομικά ελίτ οι οποίες ελέγχουν τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Η συνεχιζόμενη απώλεια οικονομικής κυριαρχίας που αντιμετωπίζει το έθνος-κράτος στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς φανερώνεται επίσης από την δημιουργία τεράστιων οικονομικών μπλοκ, στο πλαίσιο των οποίων ο οικονομικός ρόλος των επιμέρους εθνών-κρατών υποβαθμίζεται προοδευτικά προς όφελος υπερεθνικών θεσμών. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου η σχετική διαδικασία έχει προχωρήσει. Ισχύει όμως σε κάποιο βαθμό και για την Βορειοαμερικανική Συμφωνία για το Ελεύθερο Εμπόριο (NAFTA). Κάθε ένα από αυτά τα μπλοκ έχει τον πυρήνα του (Γερμανία, Η.Π.Α.), έναν αριθμό χωρών σε κάποιο βαθμό εξάρτησης από την χώρα-πυρήνα (Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία, Καναδάς κ.ά.) και, τέλος, την περιφέρειά του (Μεσογειακή και Ανατολική Ευρώπη, Μεξικό). Ακόμα, αυτήν την στιγμή γίνονται σημαντικές κινήσεις για τον μετασχηματισμό υπάρχουσών περιφερειακών ενώσεων σε νέα οικονομικά μπλοκ. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει σχετικά την Ένωση των Εθνών της Νοτιοανατολικής Ασίας (ASEAN), την Κοινή Αγορά του Νότιου Κώνου στην Λατινική Αμερική (MERCOSUR) και την ζώνη Οικονομικής Συνεργασίας Ασίας-Ειρηνικού (APEC), η οποία σχεδιάζει την δημιουργία μιας τεράστιας ζώνης ελεύθερου εμπορίου που θα ενώνει τις δύο πλευρές του Ειρηνικού ως το 2020.

Οι ίδιοι, επομένως, οικονομικοί στόχοι που προκάλεσαν την εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης έχουν οδηγήσει στην δημιουργία αυτών των μπλοκ. Βασικός στόχος είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των

113. Glynn, *"Social Democracy and Full Employment"*, σελ. 41.

114. Will Hutton, *The State We're In*, σελ. 61.

τμημάτων του κεφαλαίου που έχουν ως έδρα τους κάθε ένα από τα μπλοκ αυτά. Η βελτίωση αυτή αναμένεται να προκύψει κυρίως χάρη στην διεύρυνση του μεγέθους της αγοράς εμπορευμάτων, η οποία καθιστά την βελτίωση της παραγωγικότητας ευκολότερη, λόγω της μεγαλύτερης δυνατότητας συγκέντρωσης πόρων για την έρευνα και την ανάπτυξη. Όμως, από την στιγμή που η ενοποίηση έχει ξεπεράσει την αγορά εμπορευμάτων κι έχει συμπεριλάβει τις αγορές κεφαλαίου και εργασίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ε.Ε., τα πλεονεκτήματα από τον σχηματισμό οικονομικών μπλοκ γίνονται ακόμα πιο σημαντικά. Κι αυτό διότι ένα οικονομικό μπλοκ δημιουργεί πρόσθετες δυνατότητες συμπίεσης του κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα του κόστους εργασίας, λόγω της πιθανής αύξησης της κινητικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας. Αυτό συμβαίνει επειδή –σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει η ορθόδοξη οικονομική θεωρία– ούτε το ελεύθερο εμπόριο, ούτε η κίνηση του κεφαλαίου και της εργασίας εξαλείφουν τις διαφορές στους μισθούς. Για παράδειγμα, στην Ε.Ε., παρά τις συνθήκες ελεύθερης κίνησης των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου, και της σχετικά ελεύθερης κίνησης της εργασίας, οι μέσες ακαθάριστες ωριαίες αποδοχές των βιομηχανικών εργατών (με όρους αγοραστικής δύναμης) στην περιφέρεια (Ελλάδα, Πορτογαλία), ήταν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σχεδόν οι μισές σε σχέση με εκείνες των βιομηχανικών εργατών στο κέντρο.¹¹⁵ Σήμερα, πάνω από μια δεκαετία αργότερα, ο νόμιμος ακαθάριστος κατώτατος μηνιαίος μισθός στην Ελλάδα (€668) είναι ακόμη σχεδόν ο μισός από τις χώρες στο κέντρο!¹¹⁶ Αντίθετα, η κινητικότητα του κεφαλαίου δημιουργεί δυνατότητες επενδύσεων σε περιοχές χαμηλού κόστους, ενώ η κινητικότητα της εργασίας απλώς ασκεί πιέσεις στους μισθούς των χωρών με υψηλά εισοδήματα.

Όταν, όμως, ακόμη και στο συμπαγές πλαίσιο του έθνους-κράτους, η ενοποίηση άνισων περιφερειών έχει αποδειχθεί ανίκανη να εξαλείψει τις διαπεριφερειακές διαφορές, εύκολα θα μπορούσε να φαντασθεί κανείς το πιθανό αποτέλεσμα που θα είχε μια παρόμοια ενοποίηση μέσα στο πλαίσιο ενός πολύ πιο χαλαρού υπερεθνικού μπλοκ. Ενδεικτικά, σημαντικές διαπεριφερειακές διαφορές εξακολουθούσαν να υπάρχουν στην Ευρώπη μετά από δεκαετίες κρατισμού. Στο τέλος της δεκαετίας του 1980, για παράδειγμα, το εισόδημα των πλουσιότερων περιφερειών στην Πορτογαλία ήταν λιγότερο από 1,5 φορά μεγαλύτερο από αυτό των φτωχότερων,

115. Eurostat, *A Social Portrait of Europe* (Luxembourg: Statistical Office of the European Communities, 1991), πίν. 6.13., σελ. 72. Βλ. και Eurostat, *Basic Statistics of the European Union* (Luxembourg: Statistical Office of the European Communities, 1996) πίν. 3.40.

116. Στοιχεία Eurostat για το 2006, *Ελευθεροτυπία*, (14/7/2006).

στην Γερμανία και την Γαλλία ήταν διπλάσιο και στην Ιταλία υπερδιπλάσιο.¹¹⁷ Μπορεί, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι οι διαφορές αυτές αναγκαστικά γίνονται ακόμα εντονότερες στο πλαίσιο μιας σοσιαλφιλελεύθερης Ευρώπης και οι στατιστικές ενδείξεις συγκλίνουν με την υπόθεση αυτή. Ήδη στις αρχές της περασμένης δεκαετίας, το εισόδημα στις πλουσιότερες περιοχές της Γερμανίας ήταν 2,5 φορές μεγαλύτερο από τις φτωχότερες, της Γαλλίας και της Ιταλίας 2,1 και της Πορτογαλίας τριπλάσιο!¹¹⁸

Στην Ευρώπη, η πλήρης απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων στα πλαίσια του μπλοκ της Ε.Ε., σε συνδυασμό με την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και κεφαλαίου, δημιουργεί μια τεράστια οικονομική περιοχή όπου ένα αυτόματο σύστημα, παρόμοιο με το σύστημα του Κανόνα Χρυσού, θα μπορούσε πλέον να λειτουργήσει με επιτυχία. Πράγματι, αυτός είναι ο κύριος στόχος που βρίσκεται πίσω από την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Αν στην θέση του «ευρώ», του κοινού νομίσματος της Ε.Ε., βάλουμε τον χρυσό, η Ευρώπη ήδη λειτουργεί με ένα εκσυγχρονισμένο σύστημα Κανόνα Χρυσού. Ο λόγος για τον οποίο ένα τέτοιο σύστημα είναι σήμερα σε θέση να λειτουργήσει με μεγαλύτερη επιτυχία απ' ό,τι στο παρελθόν, είναι ότι έχει εξαλειφθεί ο βασικός παράγοντας που οδήγησε στην κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού, δηλαδή, οι διάφοροι περιορισμοί στις αγορές αγαθών, εργασίας και κεφαλαίου που είχαν εισαγάγει σημαντικό βαθμό «ανελαστικότητας» στις αγορές αυτές. Τέτοιοι περιορισμοί, όπως είδαμε, αντιπροσώπευαν τους μηχανισμούς αυτοπροστασίας της κοινωνίας ενάντια στην αγοραιοποίησή της και οδήγησαν στην παρ' ολίγο κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς. Από την στιγμή που η νεοφιλελεύθερη συναίνεση εξάλειψε τους περισσότερους από αυτούς τους περιορισμούς, δημιουργήθηκε μια ιστορική ευκαιρία για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Κατά συνέπεια, η σημερινή νεοφιλελεύθερη φάση έχει πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας από αυτές που είχε η πρώτη (φιλελεύθερη) φάση. Φυσικά, υπάρχει και το ανάλογο τίμημα. Η επιτάχυνση της διαδικασίας αγοραιοποίησης σε χώρες όπως η Βρετανία έχει οδηγήσει σε μια δραματική αύξηση της ανισότητας στη χώρα αυτή και θα μπορούσε κανείς να περιμένει ότι ακριβώς το ίδιο θα συμβεί και σε επίπεδο οικονομικού μπλοκ (όπως, άλλωστε, προβλέπουν και ορισμένες μελέτες),¹¹⁹ όταν οι προηγμένες κα-

117. Eurostat, *Basic Statistics of the Community* (Luxembourg: Statistical Office of the European Communities, 1992), πίνακες 2.12.-2.19., σελ. 56-65.

118. Eurostat, *Basic Statistics of the European Union* (Luxembourg 1997), πιν. 2.18.

119. Βλ., για παράδειγμα, Mica Panic, *European Monetary Union* (London: St. Martin's Press, 1993).

πιταλιστικές χώρες θα έχουν κοινό νόμισμα και κοινή κεντρική τράπεζα με κάποιες ημιπεριφερειακές στην Ανατολική Ευρώπη κ.λπ..

Εκ των υστέρων, λοιπόν, είναι προφανές ότι ήταν εσφαλμένη η εκτίμηση του Polanyi ότι η άνοδος του κρατισμού, στην δεκαετία του 1930, ήταν ένδειξη του ουτοπικού χαρακτήρα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και της ύπαρξης μιας «υπόγειας κοινωνικής διαδικασίας»¹²⁰ που οδηγεί στον κοινωνικό έλεγχο της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, αποδείχτηκε ότι ο κρατισμός αποτέλεσε ένα σχετικά σύντομο διάλειμμα στην διαδικασία αγοραιοποίησης. Με αυτήν την έννοια, ο κρατισμός ήταν ένα μεταβατικό φαινόμενο που οφειλόταν στην αποτυχία της πρώτης απόπειρας για την δημιουργία ενός συστήματος βασισμένου σε μια διεθνοποιημένη και αυτορυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς. Η αποτυχία αυτή δεν είχε αιτία τον υποτιθέμενο ουτοπικό χαρακτήρα της αγοραιοποίησης της κοινωνίας, όπως πίστευε ο Polanyi, αλλά το γεγονός ότι στην πρώτη φάση αγοραιοποίησης, τον 19ο αιώνα, δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί, οι αντικειμενικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής.

Αντίθετα, σήμερα, αποκαθίστανται οι τέσσερις θεσμοί στους οποίους, κατά τον Polanyi, στηρίχτηκε η πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός κοινωνικού **συστήματος** βασισμένου σε μια διεθνοποιημένη και αυτορυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς. Αυτό γίνεται φανερό από τα παρακάτω γεγονότα:

- η αυτορυθμιζόμενη αγορά, η οποία κατέρρευσε στις αρχές του περασμένου αιώνα (για λόγους που εξετάσαμε παραπάνω), έχει σήμερα προωθηθεί περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε στην Ιστορία. Αυτό οφείλεται στον σημερινό βαθμό ελευθερίας που έχουν οι αγορές κεφαλαίου και εμπορευμάτων, στην οπισθοχώρηση του κρατισμού σε κάθε σημείο της γης και στην παγκόσμια προώθηση «απελευθερωμένων» και «ελαστικών» αγορών εμπορευμάτων, εργασίας και κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της συστηματικής προσπάθειας των οικονομικών ελίτ να εξαλείψουν όλους εκείνους τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές που δεν είναι συμβατοί με τα συμφέροντά τους·
- το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, το οποίο κατέρρευσε κατά την κρατικιστική φάση, επανεγκαθιδρύεται σήμερα, στο πλαίσιο ενός δυτικοκρατούμενου ΟΗΕ, ως αποτέλεσμα της λατινοαμερικανοποίησης της Αν. Ευρώπης και της εξάρτησης της Ρωσικής και Κινεζικής ελίτ από την υπερεθνική ελίτ¹²¹ –με επικεφαλής τις Η.Π.Α. λόγω της αδιαφιλονίκη-

120. Polanyi, *The Great Transformation*, σελ. 29.

121. Βλ. για την έννοια της υπερεθνικής ελίτ, Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά*

της στρατιωτικής της δύναμης– που την κατέστησε την αποκλειστική «υπερδύναμη»·

- *το φιλελεύθερο κράτος*, το οποίο είναι άρρηκτα δεμένο με την αυτορυθμιζόμενη αγορά και το οποίο στην κρατικιστική φάση είχε επίσης καταρρεύσει σε πολλά μέρη του κόσμου, τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο, είναι σήμερα πανταχού παρόν· και, τέλος,
- *κάποιο σύστημα σταθερών ισοτιμιών όπως ο διεθνής Κανόνας Χρυσού*, το οποίο ήταν αδύνατον να επιβιώσει σε μια κατάσταση κρατικιστικής υπονόμευσης της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, βρίσκεται σήμερα σε διαδικασία αποκατάστασης. Έτσι, η εισαγωγή του Ευρώ στην Ε.Ε. –η ευρωπαϊκή εκδοχή του Κανόνα Χρυσού– με την μορφή ενός κοινού νομίσματος, είναι πολύ πιθανόν να προκαλέσει, ιδιαίτερα μετά τη σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση, κινήσεις για την καθιέρωση κάποιου είδους σταθερών ισοτιμιών μεταξύ των τριών ισχυρότερων διεθνών νομισμάτων (ευρώ, αμερικανικό δολάριο και γεν). Σε απώτερο στάδιο, οι κινήσεις αυτές θα πρέπει να καταλήξουν λογικά σε κάποια διεθνή εκδοχή του συστήματος του Κανόνα Χρυσού, δηλ. σε ένα νέο παγκόσμιο νομισματικό σύστημα και πιθανόν σε ένα κοινό νόμισμα που, μέσα σε έναν νέο αλληλοσυνδεδεμένο οικονομικό χώρο, θα ένωνε τα πλουσιότερα καπιταλιστικά μέρη του κόσμου.

Συνοψίζοντας, είναι προφανές ότι η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι συγκυριακό φαινόμενο, όπως την παρουσιάζουν οι σοσιαλδημοκράτες και η ρεφορμιστική Αριστερά, αλλά ότι αντιπροσωπεύει την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης που διακόπηκε από την άνοδο του κρατισμού. Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή και η παρακμή της κλασικής σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση –ως αποτέλεσμα κυρίως της συρρίκνωσης της εκλογικής της βάσης– έχουν δημιουργήσει τις πολιτικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Έτσι, το γεγονός ότι νεοφιλελεύθερες πολιτικές υποστηρίζονται σήμερα εξ ίσου από τα συντηρητικά και τα «νέα» σοσιαλδημοκρατικά (δηλ. σοσιαφιλελεύθερα) κόμματα, στην κυβέρνηση ή την αντιπολίτευση, και ότι τα βασικά στοιχεία του νεοφιλελεύθερου προτάγματος έχουν ενσωματωθεί στις στρατηγικές των διεθνών οργανισμών που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα), καθώς και στις συνθήκες που αναδιαμόρφωσαν πρόσφατα την Ε.Ε. (Πράξη για την Ενιαία Αγορά, Συνθήκη του Μάαστριχτ, Λισαβόνας κ.λπ.), καθιστά φανερό ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια

νέα συναίνεση που θεμελιώθηκε στην νεοφιλελεύθερη φάση της αγοραιοποίησης. Η νέα αυτή (νεοφιλελεύθερη/σοσιαλφιλελεύθερη) συναίνεση έχει αντικαταστήσει την εκλιπούσα σοσιαλδημοκρατική συναίνεση και αντανakλά τις ριζικές δομικές αλλαγές που επέφερε η ανάπτυξη της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

1.5. Διεθνοποίηση και έθνος-κράτος

Διεθνοποίηση ή παγκοσμιοποίηση;

Ένα ζήτημα που προέκυψε πρόσφατα αναφέρεται στο αν αυτό που αντιμετωπίζουμε σήμερα είναι η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς ή, εναλλακτικά, η παγκοσμιοποίησή της. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα επειδή, όπως θα δούμε, η σοσιαλφιλελεύθερη θέση ότι το κράτος μπορεί ακόμα να παίξει έναν σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της οικονομίας στηρίζεται αποκλειστικά στην άρνηση της θέσης της παγκοσμιοποίησης.

Πρώτα, θα πρέπει να ορίσουμε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ της διεθνοποίησης, όπως ερμηνεύεται στο βιβλίο αυτό, και της παγκοσμιοποίησης. Ο όρος διεθνοποίηση, στο βιβλίο αυτό, αναφέρεται στην κατάσταση όπου διεθνοποιούνται οι αγορές κεφαλαίου και εμπορευμάτων με αποτέλεσμα οι οικονομικές πολιτικές των εθνικών κυβερνήσεων, καθώς και η αναπαραγωγή της ίδιας της οικονομίας ανάπτυξης, να καθορίζονται από την διασυννοριακή κίνηση των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, ο όρος παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην κατάσταση όπου διεθνοποιείται η ίδια η παραγωγή, με την έννοια ότι οι μονάδες παραγωγής μετατρέπονται σε ακρατικά σώματα που λειτουργούν σε έναν χώρο χωρίς σύνορα, όπου οι δραστηριότητές τους δεν έχουν ως πρωταρχικό στόχο την χώρα που αποτελεί την εθνική τους βάση, αλλά αποτελούν τμήμα ενός ενοποιημένου καταμερισμού εργασίας, ο οποίος εξαπλώνεται σε πολλές χώρες. Η δική μας θέση είναι ότι αν και η παγκοσμιοποίηση με την παραπάνω έννοια είναι περιορισμένη, αυτό δεν αναιρεί το επιχείρημα ότι η επιταχυνόμενη διεθνοποίηση, σε συνδυασμό με το τέλος του κρατισμού, αποτελεί όντως μια δομική αλλαγή –όπως υποστηρίξαμε παραπάνω– και όχι απλώς ένα συγκυριακό φαινόμενο.

Ο κύριος στόχος των ελίτ που ελέγχουν την σημερινή οικονομία της αγοράς είναι, όπως ήταν πάντοτε, η μεγιστοποίηση του ρόλου της αγοράς και η ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω σ' αυτήν, έτσι ώστε να μπορούν να εξασφαλιστούν η μέγιστη «αποτελεσματικότητα»

και ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικοί έλεγχοι με την στενή έννοια ελαχιστοποιούνται σε παγκόσμιο επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένους σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους με την ευρεία έννοια, όπως οι έλεγχοι των εισαγωγών, οι δασμοί κ.λπ., οι οποίοι εξαλείφονται κι αυτοί ως στοιχεία που παρακωλύουν την επέκταση της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι εξαλείφονται όλοι οι έλεγχοι πάνω στις αγορές. Όχι μόνο οι «ρυθμιστικοί» έλεγχοι εξακολουθούν να υφίστανται και σε μερικές περιπτώσεις να επεκτείνονται, αλλά ακόμα και ορισμένοι κοινωνικοί έλεγχοι δεν εξαλείφονται. Παραδείγματα κοινωνικών ελέγχων (με την ευρεία έννοια) πάνω στις σημερινές αγορές αποτελούν τα διάφορα «νέα (μη δασμολογικά) προστατευτικά εμπόδια», όπως οι περιορισμοί στις εξαγωγές και οι «διευθετήσεις εύτακτης αγοράς» (*orderly marketing arrangements*), που εφαρμόζονται σε πολλούς βιομηχανικούς τομείς των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, ιδιαίτερα στον χάλυβα, στα υφάσματα και στα αυτοκίνητα.¹²² Η συνέπεια των διαφόρων οικονομικών μέτρων που παίρνουν οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες (συνήθως για να επιδοτήσουν τις εξαγωγές τους), είναι ότι ο Νότος στερείται, σύμφωνα με στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών, μισό τρισεκατομμύριο δολάρια τον χρόνο.¹²³ Ακόμα, όσον αφορά στους κοινωνικούς ελέγχους με την στενή έννοια, παρ' όλο που το κράτος-πρόνοιας βρίσκεται κατά βάση σε αποσύνθεση, στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες διατηρούνται διάφορα «ασφαλιστικά δίκτυα» για την αποτροπή μιας μαζικής αναταραχής. Όμως, τα ασφαλιστικά δίκτυα, που στοχεύουν σε συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων (στους πολύ φτωχούς κ.λπ.), συνεπάγονται όχι μόνο την εξάλειψη του βασικού χαρακτηριστικού του κράτους-πρόνοιας, της καθολικότητάς του, αλλά και την θεσμοποίηση της φτώχειας.

Η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι ολοκληρώνει τον κύκλο που ξεκίνησε τον 19ο αιώνα με την απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας φιλελεύθερης εκδοχής της. Έτσι, μετά την κατάρρευση της πρώτης απόπειρας εισαγωγής ενός διεθνοποιημένου αυτορυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος, μια νέα σύνθεση επιχειρείται σήμερα. Στόχος της νέας σύνθεσης είναι να αποφευχθούν οι ακραίες συνέπειες του καθαρού φιλελευθερισμού, μέσω του συνδυασμού ουσιαστικά αυτορυθμιζόμενων αγορών

122. Richard Stubbs και Geoffrey R.D. Underhill, "Global Issues in Historical Perspective", στο *Political Economy and the Changing Global Order* (London: Macmillan, 1994), σελ. 156.

123. UN, *Human Development Report*, 1992.

με διάφορους τύπους ασφαλιστικών δικτύων και ελέγχων. Ο συνδυασμός αυτός, επιδιώκει την εξασφάλιση της προνομιούχου θέσης, της «υπερτάξης» και των στρωμάτων που απαρτίζουν την «κοινωνία του 40%», καθώς και την επιβίωση της «υποτάξης», χωρίς να θίγονται τα ουσιαστικά στοιχεία της διαδικασίας αυτορρύθμισης. Κατά συνέπεια, το έθνος-κράτος εξακολουθεί να έχει έναν σημαντικό ρόλο να παίξει όχι μόνο στην διασφάλιση, με το μονοπώλιο της βίας που κατέχει, του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς, αλλά και στην συντήρηση της υποδομής για την ομαλή λειτουργία της νεοφιλελεύθερης οικονομίας.

Οι υποστηρικτές όμως του σοσιαλφιλελευθερισμού αποδίδουν στο έθνος-κράτος έναν πολύ σημαντικότερο (εν δυνάμει) ρόλο. Παράδειγμα αποτελεί η σημαντική μελέτη των Paul Hirst και Grahame Thompson,¹²⁴ η οποία υποστηρίζει την θέση της σπουδαιότητας του έθνους-κράτους ακόμη και στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Μολονότι ρητός στόχος των συγγραφέων είναι να επιτεθούν στην θέση της παγκοσμιοποίησης που προωθεί συνήθως η εθνικιστική Δεξιά, η μελέτη τους, ουσιαστικά, στηρίζει το είδος στρατηγικής και πολιτικής που προτείνονται σήμερα από την «Αριστερά της κοινωνίας των πολιτών». Τα επιχειρήματά τους μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Ο σημερινός βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας δεν είναι πρωτοφανής, και κατά μία έννοια η σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία είναι λιγότερο ανοιχτή και ενοποιημένη από το καθεστώς που επικράτησε την περίοδο 1870-1914.

1) Οι καθαρά υπερεθνικές επιχειρήσεις είναι σχετικά σπάνιες, μιας και οι περισσότερες επιχειρήσεις έχουν κάποια εθνική έδρα.

2) Η παγκόσμια οικονομία σήμερα δεν είναι πραγματικά παγκόσμια, εφ' όσον το εμπόριο, οι ξένες άμεσες επενδύσεις και οι χρηματοπιστωτικές ροές συγκεντρώνονται στις «Χώρες της Τριάδας», δηλ. στις χώρες των τριών κύριων οικονομικών περιφερειών (Βόρεια Αμερική, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ιαπωνία).

3) Κατά συνέπεια, οι μεγάλες οικονομικές δυνάμεις «έχουν την ικανότητα να ασκούν ισχυρές καθοδηγητικές πιέσεις στις χρηματοπιστωτικές αγορές και σε άλλες οικονομικές τάσεις. Οπωσδήποτε, οι παγκόσμιες αγορές δεν είναι πέραν από ρύθμιση και έλεγχο».¹²⁵

124. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, κεφ. 1.

125. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 3.

Είναι προφανές ότι κανένα από τα παραπάνω επιχειρήματα, με εξαίρεση ίσως το πρώτο, δεν αμφισβητεί την θέση που υποστηρίζεται στο βιβλίο αυτό σχετικά με την σημερινή νεοφιλελεύθερη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Είναι σαφές ότι η θέση περί διεθνοποίησης που αναπτύσσεται σ' αυτό το βιβλίο δεν στηρίζεται σε μια ακρατική και υπερεθνική επιχείρηση, όπως υποθέτουν οι υποστηρικτές της θέσης της παγκοσμιοποίησης. Όπως υποστηρίχτηκε παραπάνω, η εθνική έδρα εξακολουθεί να είναι πολύ χρήσιμη για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, εφ' όσον τους προσπορίζει διάφορα πλεονεκτήματα έναντι των ανταγωνιστών τους, το γεγονός δε αυτό είναι απόλυτα συμβατό με την επιτάχυνση της αγοραιοποίησης της οικονομίας. Στην πραγματικότητα, η θέση που υποστηρίζεται εδώ, όσον αφορά στην σημασία που έχουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις σε σχέση με την διεθνοποίηση, έχει πολλά κοινά στοιχεία με το επιχειρήμα που διατυπώνεται από την Susan Strange ότι «δεν είναι το φαινόμενο της πολυεθνικής επιχείρησης που είναι καινούριο, αλλά η αλλαγή του συσχετισμού μεταξύ, από την μια μεριά των εταιρειών που απευθύνονται αποκλειστικά στην τοπική ή εγχώρια αγορά και, από την άλλη, αυτών που απευθύνονται στην παγκόσμια αγορά και εν μέρει παράγουν σε χώρες άλλες από την αρχική τους έδρα».¹²⁶

Η θέση περί αγοραιοποίησης στο βιβλίο αυτό δεν συνεπάγεται την εξάλειψη του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους, ούτε βέβαια την φυσική του εξαφάνιση στο πολιτικό επίπεδο. Αυτό που πράγματι συνεπάγεται είναι ότι το κράτος, τα τελευταία 30 περίπου χρόνια, χάνει βαθμιαία την οικονομική του κυριαρχία. Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οι συγγραφείς της μελέτης το παραδέχονται αυτό, όταν χαρακτηρίζουν «ριζοσπαστικό» ακόμα και τον στόχο για πλήρη απασχόληση στις προηγμένες χώρες,¹²⁷ παρά το γεγονός ότι η πλήρης απασχόληση ήταν ο κύριος στόχος της σοσιαλδημοκρατίας σε ολόκληρη την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Είναι επομένως ξεκάθαρο ότι, όταν οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι «οι διαδικασίες της διεθνοποίησης, όχι μόνο δεν υποβαθμίζουν το έθνος-κράτος, αλλά ενδυναμώνουν την σημασία του με πολλούς τρόπους»,¹²⁸ αυτό που έχουν κατά νου δεν είναι οι κοινωνικοί έλεγχοι με την στενή έννοια, ούτε καν οι κοινωνικοί έλεγχοι με την ευρεία έννοια, αλλά, κυρίως, οι

126. Suzan Strange, "Rethinking Structural Change in the International Political Economy: States, Firms and Diplomacy", στο Stubbs και Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, σελ. 104.

127. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 6.

128. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 17.

έλεγχοι που ονομάσαμε ρυθμιστικούς.¹²⁹ Η σιωπηρή τους παραδοχή είναι προφανής: η αναπαραγωγή και η σταθερότητα της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης θα βοηθήσουν, μέσω του «φαινομένου της διάχυσης προς τα κάτω» (*trickle-down effect*), τις φτωχότερες κοινωνικές ομάδες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμα και όταν οι συγγραφείς αναφέρονται στην πιθανότητα μιας «νέας πολυκεντρικής εκδοχής της μεικτής οικονομίας» για την επίτευξη «φιλόδοξων» στόχων (όπως η «ενίσχυση της απασχόλησης»), η μόνη προϋπόθεση στην οποία ρητά αναφέρονται είναι «μια πολιτική με μεγάλο βαθμό κοινού συντονισμού από την πλευρά των μελών της Τριάδας».¹³⁰ Αυτό όμως που δεν εξηγούν οι συγγραφείς είναι το γιατί οι ελίτ που ελέγχουν την Τριάδα θα υιοθετήσουν πολιτικές για την δημιουργία μιας νέας μεικτής οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα.

Στην πραγματικότητα, το μόνο επιχείρημα που προτάσσουν για να υποστηρίξουν αυτήν την θέση είναι η παλιά θεωρία της υποκατανάλωσης, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη σε ένα πλαίσιο μεγάλης ανισότητας, που οδηγεί αναπόφευκτα σε χαμηλή ζήτηση.¹³¹ Είναι φανερό, επομένως, πως οι συγγραφείς παραβλέπουν το γεγονός ότι, στον βαθμό που τα στρώματα τα οποία απαρτίζουν την «κοινωνία του 40%» επεκτείνουν την κατανάλωσή της, δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Ακόμα, το κρίσιμο ερώτημα εάν μια μεικτή οικονομία είναι κατ' αρχήν δυνατή σήμερα αγνοείται από τους συγγραφείς, οι οποίοι φαίνεται να πιστεύουν ότι το όλο θέμα είναι να πειστούν οι ελίτ της Τριάδας (μέσω κάποιας μορφής πίεσης «από τα κάτω») να υιοθετήσουν μια τέτοια οικονομία!

Θα πρέπει συνεπώς να είναι σαφές ότι η διεθνοποίηση, όπως ερμηνεύεται εδώ, δεν προϋποθέτει μια «αυθεντική» παγκόσμια οικονομία, ούτε την απουσία της Τριάδας. Αντίθετα, η οικονομική σπουδαιότητα της Τριάδας αναγνωρίζεται ρητά, όπως επίσης επισημαίνεται το γεγονός ότι ο σημερινός βαθμός ανοίγματος της οικονομίας της αγοράς (*openness*)

129. Αυτό γίνεται φανερό από αποσπάσματα όπως το ακόλουθο: «Οι εθνικές κυβερνήσεις δεν έχουν αποδειχτεί ανίσχυρες απέναντι σε μια τεράστια "παγκοσμιοποίηση" του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Αντίθετα, έχουν ενώσει τις δυνάμεις τους για να οργανώσουν μια αποτελεσματική εποπτεία της νέας κατάστασης. Η εποπτεία όμως αυτή παραμένει η περιορισμένη εποπτεία μιας καθοδηγούμενης από την αγορά διεθνούς οικονομίας. Η ρύθμιση δεν προσπαθεί να επηρεάσει τον καθορισμό των τιμών από τις αγορές σύμφωνα με την κατεύθυνση των χρηματοπιστωτικών ροών»· Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 134-35.

130. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 152.

131. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 163.

συνεπάγεται την τελική ομογενοποίηση και των κοινωνικών ελέγχων στις ίδιες τις οικονομίες της Τριάδας. Αν πάρουμε όμως υπ' όψη ότι η ομογενοποίηση αυτή, κάτω από συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού, αναγκαστικά θα βασίζεται στην αρχή του «ελάχιστου κοινού παρονομαστή», τότε, με δεδομένη την σημερινή διαφορά στους κοινωνικούς ελέγχους των χωρών της Τριάδας, η ιδέα ότι είναι ακόμα εφικτή η εισαγωγή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων (που θα προκληθεί με πρωτοβουλία του κράτους ή της «κοινωνίας των πολιτών»), καθίσταται κενή νοήματος.

Η μελέτη των Hirst και Thompson, ξεκινώντας από μια ανιστορική ανάλυση της σημερινής παγκόσμιας οικονομίας και υποθέτοντας ότι η νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία αποτελεί ένα συγκυριακό φαινόμενο και όχι μια δομική αλλαγή,¹³² επιχειρεί να καταρρίψει την θέση των υποστηρικτών της «παγκοσμιοποίησης» ότι η οικονομία της αγοράς σήμερα είναι ανεξέλεγκτη. Το γεγονός όμως ότι η οικονομία της αγοράς είναι ελέγξιμη, με την στενή έννοια της ρύθμισης, είναι προφανές σε όλους, εκτός ίσως από ορισμένους ακραίους υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης. Το πραγματικό επομένως ζήτημα δεν είναι αυτό, αλλά εάν τα έθνη-κράτη είναι ακόμα ικανά, σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, να επιβάλλουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς ελέγχους για την προστασία του ανθρώπου και της φύσης, ή αν αντίθετα τέτοιοι έλεγχοι δεν είναι πλέον εφικτοί, κάτω από συνθήκες ανταγωνισμού, ούτε στο επίπεδο του έθνους-κράτους, αλλά ούτε ακόμα και στο επίπεδο του οικονομικού μπλοκ (Ε.Ε. ή NAFTA). Αν δεχτεί κανείς την θέση ότι τέτοιοι έλεγχοι δεν είναι εφικτοί, τότε οι μόνοι κοινωνικοί έλεγχοι που είναι εφικτοί σήμερα είναι οι παγκόσμιοι. Όμως, η πιθανότητα επιβολής αποτελεσματικών παγκόσμιων κοινωνικών ελέγχων είναι απλώς θεωρητική και παραβλέπει τις τάσεις που δημιουργεί η δυναμική της οικονομίας της αγοράς, καθώς και τις δομές πολιτικής και οικονομικής δύναμης στις οποίες οι τάσεις αυτές αναπόφευκτα οδηγούν –εάν δεν ανατραπούν, μέσα από την ανατροπή του συστήματος που τις δημιουργεί.

Όσον αφορά στο επιχείρημα των συγγραφέων ότι ο σημερινός βαθμός ανοίγματος της οικονομίας της αγοράς δεν αποτελεί νέα εξέλιξη, είναι σαφές ότι εάν η σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς ειπωθεί στην ιστορική της προοπτική, όπως επιχειρεί να κάνει το βιβλίο αυτό, τότε, ο σημερινός βαθμός ανοίγματός της σίγουρα δεν αποτελεί νέο φαινόμενο,¹³³ αλλά απλώς το τελευταίο στάδιο σε μια ιστορική διαδικα-

132. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 15.

133. Εντούτοις, θα πρέπει να σημειωθεί μια σημαντική ποιοτική διαφορά μεταξύ της φιλελεύθερης και της νεοφιλελεύθερης διεθνοποίησης που έχει σημαντικές πρακτικές

σία που άρχισε πριν από δύο αιώνες. Συνεπώς, το ζήτημα δεν είναι αν η νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία είναι περισσότερο ή λιγότερο ανοικτή και ενοποιημένη από την φιλελεύθερη, αλλά αν η σημερινή νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς έχει μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας για την δημιουργία μιας αυτορυθμιζόμενης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς από την πρώτη ανεπιτυχή προσπάθεια.

Πίνακας 1.3. Δείκτης «ανοίγματος»* ως προς το εμπόριο στις μεγάλες οικονομίες της αγοράς

	1913	1950	1973	1991	2001
Γαλλία	35,4	21,2	29,0	37,0	46,6
Γερμανία	35,1	20,1	35,2	50,2	54,5
Ιαπωνία	31,4	16,9	18,3	16,3	16,5
Βρετανία	44,7	36,0	39,3	45,0	41,8
Η.Π.Α.	11,2	7,0	10,5	16,1	19,3

* Το άνοιγμα ως προς το εμπόριο μετράται από την αναλογία του εμπορίου (δηλ. εξαγωγές συν εισαγωγές) προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε τρέχουσες τιμές.

Πηγή: Paul Hirst και Grahame Thompson, *Globalisation in Question*, πίνακας 2.5. για τις χρονιές 1913, 1950 και 1973, και εκτιμήσεις βασισμένες στην *World Development Report* (διάφορες χρονιές) της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Ακόμα, μολονότι, ο σημερινός βαθμός ανοίγματος της οικονομίας της αγοράς πράγματι δεν αποτελεί νέο φαινόμενο, τα στοιχεία που παρέχουν οι Hirst και Thompson, για να υποστηρίξουν την θέση ότι ο βαθμός αυτός είναι σήμερα μικρότερος απ' ό,τι ήταν στις αρχές του περασμένου αιώνα,

συνέπειες. Η νεοφιλελεύθερη διεθνοποίηση στηρίζεται σε ένα νέο φαινόμενο, την πολυεθνική επιχείρηση, αντίθετα με την πρώτη που αποτελούσε έκφραση του εθνικού ιμπεριαλισμού των μητροπολιτικών κέντρων. Η συνέπεια είναι ότι στη πρώτη διεθνοποίηση δεν ήταν δυνατή, αντίθετα με τη σημερινή, η ύπαρξη μιας υπερεθνικής ελίτ και, ως αποτέλεσμα, οι ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις μεταξύ μητροπολιτικών εθνών-κρατών ήταν τότε αναπόφευκτες, ενώ σήμερα είναι αδιανόητες.

είναι άκρως αμφισβητήσιμα. Οι συγγραφείς στηρίζονται σε δύο κυρίως οικονομικούς δείκτες: στον βαθμό ανοίγματος της οικονομίας της αγοράς, όσον αφορά στο εμπόριο, και στον βαθμό ανοίγματος, όσον αφορά στην κίνηση κεφαλαίου.

Όμως, μόνο σε σχέση με τον πρώτο δείκτη μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για τον υπολογισμό του. Και τα στοιχεία αυτά δείχνουν, σε αντίθεση με τα στοιχεία που παρατίθενται στην μελέτη, σημαντική αύξηση του βαθμού ανοίγματος στο εμπόριο κατά την μεταπολεμική περίοδο. Το άνοιγμα αυτό, όχι μόνο δεν είναι μικρότερο σήμερα απ' ό,τι ήταν στην περίοδο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά αυξήθηκε σημαντικά στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα (δηλ. στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης). Έτσι, κατά την διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, το άνοιγμα έχει αυξηθεί στις μεγαλύτερες εμπορικές χώρες του κόσμου (με βασική εξαίρεση την Ιαπωνία), όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι σε αυτές τις 5 χώρες αναλογεί σήμερα το 40% του παγκόσμιου εμπορίου. Ως αποτέλεσμα, ο μέσος δείκτης ανοίγματος των χωρών αυτών ως προς το εμπόριο αυξήθηκε από 31,5% που ήταν το 1913, σε 35,7% το 2001. Είναι λοιπόν προφανές ότι ο ισχυρισμός των Hirst και Thompson ότι το άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς στο εμπόριο ήταν μεγαλύτερο το 1913 απ' ό,τι σήμερα¹³⁴ (ένας ισχυρισμός που, όλως περιέργως, βασίζεται σε δεδομένα μέχρι το 1973, δηλ. πριν την ανάδυση της σημερινής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης!), δεν μπορεί να υποστηριχθεί από τα υπάρχοντα στοιχεία.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά στο άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς στο κεφάλαιο, το οποίο, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στην μελέτη, έχει μειωθεί σήμερα σε σύγκριση με το 1913, μπορεί κανείς να διατυπώσει σοβαρές αμφιβολίες για τα στατιστικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτήν την εκτίμηση, εφ' όσον χρησιμοποιούν έναν στατιστικό δείκτη που δεν έχει καθολική ισχύ, δεδομένου ότι στην περίπτωση της χώρας με το κυριότερο αποθεματικό νόμισμα (τουλάχιστον μέχρι σήμερα), τις Η.Π.Α., οδηγούν σε αποτελέσματα που δεν έχουν κανένα νόημα.¹³⁵ Συγχρόνως, η χρήση εναλλακτικών δεικτών δείχνει μια δραματική

134. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 27.

135. Ο στατιστικός δείκτης που χρησιμοποιούν οι Hirst και Thompson (Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν), αποδεικνύεται προφανώς ακατάλληλος, τουλάχιστον όσον αφορά στην περίπτωση των Η.Π.Α, για την μέτρηση του βαθμού ανοίγματος μιας οικονομίας σε σχέση με την κίνηση χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Το πλεόνασμα των τρεχουσών συναλλαγών των Η.Π.Α. μειώθηκε δραστικά από 32,3 δις δολ. την περίοδο 1960-67 σε λιγότερο από 5 δις δολ. την περίοδο 1968-81

αύξηση στο άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς σε σχέση με την κίνηση κεφαλαίου. Έτσι, πέρα από το γεγονός ότι οι άμεσες ξένες επενδύσεις, ως ποσοστό του ΑΕΠ των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, αυξήθηκαν σημαντικά τελευταία, το κύριο συστατικό της σημερινής πελώριας αύξησης στην κίνηση κεφαλαίου αφορά στις κινήσεις κερδοσκοπικού κεφαλαίου, όπως είδαμε παραπάνω.

Παρακμάζει το έθνος-κράτος;

Όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, το έθνος-κράτος, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς των υποστηρικτών της παγκοσμιοποίησης, έχει ακόμα έναν σημαντικό ρόλο να παίξει στην νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία. Ο ρόλος όμως αυτός δεν περιλαμβάνει πια την επιβολή κοινωνικών ελέγχων για την αποτελεσματική προστασία της κοινωνίας από την αγορά. Ο ρόλος του κράτους σήμερα περιορίζεται στην διασφάλιση της αναπαραγωγής της οικονομίας της αγοράς, μέσω του μονοπωλίου του στην βία, και στην δημιουργία ενός σταθερού πλαισίου για την αποτελεσματική λειτουργία των αγορών. Έτσι, σε αντιστοιχία με την πρώτη φάση της αγοραιοποίησης, όταν η οικονομία της αγοράς ήταν κατά βάση εθνική και η επιβολή των κανόνων της αγοράς είχε ανατεθεί αποκλειστικά στο έθνος-κράτος, στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ο ρόλος αυτός ανατίθεται τόσο στο κράτος όσο και σε διεθνείς οργανισμούς όπως το ΝΑΤΟ, ο ΟΗΕ, ο ΠΟΕ, το ΔΝΤ κ.λπ. που ελέγχονται από την υπερεθνική ελίτ. Μια σαφής ένδειξη της Νέας Διεθνούς Τάξης (ΝΔΤ) πραγμάτων και των μέσων που αυτή χρησιμοποιεί για να επιβάλλει τους κανόνες της

[Ph. Armstrong et al., *Capitalism Since World War II* (London: Fontana, 1984), πίνακες 10.7., 12.2. και 16.6.]. Αυτό θα έπρεπε να σημαίνει μια αντίστοιχη μείωση στην εκροή κεφαλαίου και στον βαθμό ανοίγματος των Η.Π.Α στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Όμως, η εκροή άμεσων επενδύσεων από τις Η.Π.Α. προς άλλες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αυξήθηκε από 3,4% των συνολικών επενδύσεων των Η.Π.Α. για την περίοδο 1960-69 σε 4,4% την περίοδο 1970-79 (Grazia letto-Gillies, "Some Indicators of Multinational Domination of National Economies", *International Review of Applied Economics*, vol. 3, no. 1, 1989, πίν. 1, πράγμα που δείχνει ακριβώς το αντίθετο! Ο λόγος είναι προφανής. Οι Η.Π.Α., ως χώρα της οποίας το εθνικό νόμισμα χρησιμοποιείται και ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα, δεν εξαρτώνται από τα πλεονάσματα των τρεχουσών συναλλαγών για να χρηματοδοτήσουν τις επενδύσεις τους στο εξωτερικό, όπως συμβαίνει με τις χώρες των οποίων το νόμισμα δεν παίζει παρόμοιο ρόλο. Επομένως, ο λόγος του ισοζυγίου των τρεχουσών συναλλαγών προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης του ανοίγματος αυτού, στην περίπτωση χωρών με μεγάλα χρηματικά αποθέματα όπως οι Η.Π.Α., οι οποίες όμως τυγχάνει να είναι και οι χώρες με την μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική σημασία.

διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς δόθηκε από τον πόλεμο στον Περσικό Κόλπο και, στη συνέχεια, τους Νατοϊκούς βομβαρδισμούς, που επιδίωκαν την τελική αποσύνθεση της Γιουγκοσλαβίας με στόχο την πλήρη ενσωμάτωση της στη ΝΔΤ, και την εισβολή στο Αφγανιστάν και το Ιράκ, με στόχο επίσης την ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής και της Κεντρικής Ασίας στην ΝΔΤ και την εξασφάλιση του έλεγχου του πετρελαίου.¹³⁶

Στην νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία, επομένως, το παλιό Βεσφωλιανό σύστημα των κυρίαρχων εθνών-κρατών αντικαθίσταται από ένα πολυεπίπεδο σύστημα πολιτικοοικονομικών οντοτήτων, όπου μικρο-περιφέρειες, παραδοσιακά κράτη και μακροπεριφέρειες, με θεσμούς μεγαλύτερης ή υποδεέστερης λειτουργικής προοπτικής και τυπικής εξουσίας, συνυπάρχουν με πόλεις-παγκόσμια μητροπολιτικά κέντρα, τα οποία γίνονται τα κλειδιά της παγκόσμιας οικονομίας.¹³⁷ Κατά συνέπεια, σήμερα, η κρίσιμη επιλογή δεν είναι, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, διεθνισμός εναντίον εθνικισμού. Ο διεθνισμός υπάρχει *de facto* και αυξανόμενα γίνεται *de jure*. Το πραγματικό ερώτημα είναι ποια μορφή κοινωνικής οργάνωσης εγγυάται το θεσμικό πλαίσιο για την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική αυτονομία. Η περίπτωση της Ευρώπης παρέχει ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα των τάσεων που αναδύονται στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Έτσι, στην Ανατολική Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ρωσία, όπου η διαδικασία αγοραιοποίησης διακόπηκε βίαια από την άνοδο του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το κράτος παίζει σήμερα τον ίδιο ρόλο που έπαιξε στην Δυτική Ευρώπη τους περασμένους δυο αιώνες, όταν είχε εμπλακεί στην διαδικασία εγκαθίδρυσης του συστήματος των ελεύθερων αγορών. Στις συνθήκες αυτές, ο ρόλος του έθνους-κράτους είναι κρίσιμος και το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στην ερμηνεία της πολύ ισχυρότερης επιρροής του εθνικισμού σε χώρες όπως η Ρωσία και η τέως Γιουγκοσλαβία.

Αντίθετα, στην Δυτική Ευρώπη, υπάρχει μια κίνηση προς ένα είδος συνοσπονδιακού υπερεθνικού κράτους, η οποία κάνει φανερό το γεγονός ότι οι χώρες που αποτελούν τον πυρήνα της Ε.Ε., έχουν ήδη εισέλθει στην πλέον προωθημένη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Στην

136. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Ο Πόλεμος στον Κόλπο: η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου* (Αθήνα: Εξάντας, 1991), *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια* (Αθήνα: Στάχυ, 1999), *Ο Πόλεμος κατά της «Τρομοκρατίας»*, (Αθήνα: Γόρδιος, 2003).

137. Robert W. Cox, "Global Restructuring: Making Sense of the Changing International Political Economy", στο Richard Stubbs και Geoffrey R.D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, σελ. 53.

πραγματικότητα, η Δυτική Ευρώπη βρίσκεται σε μια μεταβατική περίοδο, η οποία όμως διαφέρει ποιοτικά από αυτήν στην Ανατολική Ευρώπη. Οι σημερινές πολιτικές συγκρούσεις σε σχέση με την μελλοντική οργάνωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης προκύπτουν από την θεμελιώδη αντίφαση που προέρχεται από το γεγονός ότι ενώ η οικονομική δομή κάθε επιμέρους έθνους-κράτους έχει ήδη διεθνοποιηθεί, η πολιτική δομή, τυπικά τουλάχιστον, εξακολουθεί να διατηρεί τα χαρακτηριστικά του έθνους-κράτους. Οι κύριες προτάσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση που προτάθηκαν πριν από την διεύρυνση της Ε.Ε., η οποία έκανε πολλές από τις προτάσεις αυτές ουτοπικές–πέρα από απλές διαφοροποιήσεις (π.χ. η πρόταση των ορθοδόξων Πρασίνων για μια «Ευρώπη των Περιφερειών»)– μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

(α) **Η πρόταση για μια κοινοπολιτεία εθνών-κρατών.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από την ευρωπαϊκή Δεξιά και ακροδεξιά. Στόχος τους είναι η διατήρηση του έθνους-κράτους στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης «εγχώριας» αγοράς. Οι υποστηρικτές αυτής της πρότασης είναι προφανώς ανίκανοι να αντιληφθούν ότι η σημερινή μετάβαση σε μια νέα φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης έχει δημιουργήσει μια θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ της πολιτικής δομής του έθνους-κράτους, που χαρακτήριζε πρωιμότερες φάσεις της διαδικασίας αγοραιοποίησης, και της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομικής δομής

(β) **Η πρόταση για μια συνομοσπονδία σοσιαλιστικών κρατών.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από σοσιαλιστές που έχουν παραμείνει εκτός της «εκσυγχρονιστικής» Αριστεράς και εξακολουθούν να βλέπουν ότι το παλαιό σοσιαλιστικό ιδεώδες της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι απολύτως ασύμβατο με το θεσμικό πλαίσιο της νεοαναδυόμενης Ευρώπης.¹³⁸ Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, στις σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης, μια συνομοσπονδία κρατών, δηλ. η συγκέντρωση εξουσίας βασικά στο εθνικό επίπεδο και η χαλαρή συγκέντρωση στο υπερεθνικό, είναι η μόνη μορφή ένωσης που επιτρέπει, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, την διατήρηση του κράτους-πρόνοιας και της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, χωρίς απώλεια της εθνικής αυτονομίας. Αυτή όμως η πρόταση δεν λαμβάνει υπ' όψη την ιστορική εμπειρία, που δείχνει αδιαμφισβήτητα ότι η προσπάθεια συγκέντρωσης της πολιτικής δύναμης, με στόχο είτε την μείωση της συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς (σοσιαλδημοκρατία στην Δύση), είτε και την ολοσχερή της εξάλειψη («υπαρκτός σοσιαλισμός» στην Ανατολή), έχει αποδειχθεί

138. Βλ., π.χ., Eric Heffer, "A Rallying Call for Eurosocialists", *The Guardian* (1/11/1990).

στην πρώτη περίπτωση μάταιη και στην δεύτερη ολοκληρωτική. Με άλλα λόγια, αυτοί που διατυπώνουν αυτήν την πρόταση δεν μπορούν να δουν ότι η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης δεν αντισταθμίζεται με την συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης και ότι, επομένως, το κράτος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αποτελεσματικό μέσο κατά της αγοραιοποίησης (όπως για παράδειγμα υποστηρίζει σήμερα ο Chomsky), αλλά ότι απαιτείται μια ριζοσπαστική αποκέντρωση και των δύο, στα χέρια των ίδιων των πολιτών. Ακόμα, καθώς η πρόταση αυτή ταυτίζει την Πρόοδο με την ανάπτυξη, είναι φανερό ότι δεν λαμβάνει υπ' όψη την αλληλεξάρτηση μεταξύ της συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης και της ανάπτυξης, η οποία έχει οδηγήσει στην σημερινή ρήξη μεταξύ κοινωνίας και φύσης.

(γ) **Η πρόταση για μια ευρωπαϊκή ομοσπονδία.** Η πρόταση αυτή υποστηρίζεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, δηλ. από τα φιλελεύθερα και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Στόχος τους είναι η ομοσπονδιοποίηση των σημερινών κρατών και η συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής δύναμης στα χέρια των ομοσπονδιακών οργάνων (την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωκοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα κ.ο.κ.). Έτσι, ο πραγματικός στόχος των φιλελευθέρων που υποστηρίζουν αυτήν την πρόταση είναι η δημιουργία μιας πολιτικής δομής που να είναι συμβατή με την διεθνοποιημένη οικονομική δομή –με άλλα λόγια, η δημιουργία των καλύτερων δυνατών συνθηκών για τον εξοντωτικό ανταγωνισμό με τα άλλα οικονομικά μπλοκ. Από την άλλη μεριά, οι σοσιαλδημοκράτες (και οι ορθόδοξοι Πράσινοι που υποστηρίζουν αυτήν την πρόταση), βλέπουν στην ομοσπονδία την ανάπτυξη ενός είδους διεθνούς κρατισμού, μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών που θα προστατέψει την κοινωνία από την αγορά. Οι ίδιοι όμως λόγοι που οδήγησαν στην κατάρρευση του κρατισμού είναι βέβαιο ότι θα οδηγήσουν στην αποτυχία και του προτεινόμενου διεθνούς κρατισμού, μολονότι αυτός είναι πιο συμβατός με την ανάδυση της υπερεθνικής ελίτ. Το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθιδρύεται από την Πράξη για την Ενιαία Αγορά και από τις Συνθήκες του Μάαστριχτ, του Άμστερνταμ καθώς και από την συνθήκη που αντικατέστησε το αποτυχόν Ευρωσύνταγμα, σαφώς ενσωματώνει όλες τις θεμελιώδεις αρχές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.¹³⁹ Κατά συνέπεια, η δυναμική της αγοράς προσδίδει έναν προφανή ουτοπικό χαρακτήρα στην σοσιαλδημοκρατική ρητορική περί κοινωνίας των πολιτών.

139. Βλ., επίσης, Τ. Φωτόπουλος, *Η Νεοφιλελεύθερη Συναίνεση και η Κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης* (Αθήνα: Γόρδιος 1993), κεφ. 12.

Εάν λάβουμε υπ' όψη την αντίδραση που ήδη έχει αναπτυχθεί εναντίον της πρότασης για μια ομοσπονδιακή Ευρώπη, δεν είναι απίθανο τελικά τα μέλη της Ε.Ε. να μην προχωρήσουν σε μια πλήρη ομοσπονδιοποίηση και να προτιμήσουν αντίθετα έναν συμβιβασμό μεταξύ των παραπάνω προτάσεων. Αυτό δείχνει η νέα πολιτική δομή που εισάγεται σήμερα στην Ε.Ε. που ουσιαστικά ημι-διεθνοποιεί την πολιτική δομή της Ευρώπης για να την κάνει περισσότερο συμβατή με την ήδη διεθνοποιημένη οικονομική δομή της.

Πρόκειται για το τέλος της πολιτικής (όπως την ξέραμε);

Η τάση προς την επιτάχυνση της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς έχει ήδη οδηγήσει σε μια έντονη διαμάχη σχετικά με το μέλλον της πολιτικής και της δημοκρατίας. Οι αναλυτές που παίρνουν ως δεδομένο το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της φιλελεύθερης «δημοκρατίας» είναι μοιρασμένοι όσον αφορά στις ερμηνείες τους για το μέλλον. Από την μια μεριά, βρίσκονται αυτοί που υποστηρίζουν την άποψη ότι οι σημερινές τάσεις οδηγούν, μακροπρόθεσμα, στο τέλος όχι μόνο του έθνους-κράτους αλλά και της «πολιτικής» και της «δημοκρατίας», όπως οι όροι αυτοί ορίζονται στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο.¹⁴⁰ Από την άλλη μεριά, βρίσκονται τα μέλη εκείνα της «Αριστεράς» που, όπως είδαμε παραπάνω, επιχειρούν να περάσουν την άποψη ότι το έθνος-κράτος εξακολουθεί να είναι το πλέον κατάλληλο μέσο για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης και ότι η θέση της παγκοσμιοποίησης είναι παραφουσκωμένη.¹⁴¹

Οι υποστηρικτές της θέσης του «τέλους της πολιτικής» τονίζουν ότι ο φυσικός χώρος για την έκφραση του γενικού συμφέροντος, δηλ. η πολιτική σφαίρα στην οποία στηρίχτηκε η φιλελεύθερη «δημοκρατία», εξαφανίζεται στην σημερινή εποχή των δικτύων. Γι' αυτούς, η πολιτική όχι μόνο δεν αποτελεί την οργανωτική αρχή της ζωής, αλλά αντίθετα παρουσιάζεται ως «δευτερεύουσα δραστηριότητα, αν όχι ως τεχνητό κατασκεύασμα, που ελάχιστα προσφέρεται για επίλυση των πρακτικών προβλημάτων του

140. Jean-Marie Guehenno, *The End of the Nation-State* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995).

141. Βλ. για παράδειγμα, Robert Wade, *Globalisation and Its Limits: The Continuing Economic Importance of Nations and Regions* (University of Sussex: Institute of Development Studies, 1994)· Linda Weiss και John Hobson, *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), καθώς επίσης την μελέτη των Hirst και Thompson, *Globalisation in Question* (βλ. 1.5.1.).

σύγχρονου κόσμου». ¹⁴² Κι αυτό διότι ήδη έχουμε εισέλθει σε μια περίοδο όπου «το χάσμα μεταξύ του έθνους ως βάση ταυτότητας και του έθνους ως βάση δύναμης είναι τεράστιο». ¹⁴³ Έτσι, η σημερινή περίοδος οδηγεί σε μια «αυτοκρατορική εποχή», με την αμφίσημη σημασία, πρώτον, ενός κόσμου που είναι συγχρόνως ενοποιημένος και χωρίς κέντρο και, δεύτερον, με την έννοια ότι η νέα εποχή, όπως τονίζει ο Guehenno;

«...διαδέχεται το έθνος-κράτος, όπως η ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαδέχτηκε την ρωμαϊκή δημοκρατία: η ανθρώπινη κοινωνία έχει αποκτήσει υπερβολικά μεγάλες διαστάσεις για να μπορέσει να σχηματίσει μια πολιτική οντότητα. Οι πολίτες της συνιστούν ολόένα και λιγότερο μια οντότητα ικανή να εκφράσει μια συλλογική κυριαρχία. Είναι απλώς νομικά υποκείμενα, κάτοχοι δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, σε έναν αφηρημένο χώρο τα όρια του οποίου έχουν γίνει ιδιαίτερα ασαφή». ¹⁴⁴

Δεν θα είχα κανένα πρόβλημα να συμφωνήσω με την παραπάνω θέση σχετικά με το επικείμενο τέλος της «πολιτικής» και της «δημοκρατίας», με την προϋπόθεση όμως ότι στους όρους αυτούς θα δίνουμε τους επικρατούντες σήμερα ορισμούς –δηλαδή ότι θα ορίζαμε την πολιτική ως την διαχείριση της κρατικής εξουσίας και την δημοκρατία ως την σημερινή φιλελεύθερη ολιγαρχία. Όπως, όμως, υποστηρίζω στο Κεφάλαιο 5, η σημερινή «πολιτική» και η σημερινή «δημοκρατία» αποτελούν κατάφωρες διαστρεβλώσεις της πραγματικής σημασίας των όρων αυτών και βρίσκονται πράγματι σε διαδικασία εξαφάνισης, αν όχι τυπικά, τουλάχιστον ουσιαστικά. Ακριβώς όπως στο παρελθόν η «εθνικοποίηση» της αγοράς οδήγησε στον θάνατο των κοινοτήτων, των ελεύθερων πόλεων και των ομοσπονδιών τους, μπορεί κανείς εύλογα να υποθέσει ότι η σημερινή διεθνοποίηση της αγοράς θα οδηγήσει στον θάνατο των εθνών-κρατών και της εθνικής πολιτικής. Στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν οι σημερινοί πολιτικοί θεσμοί επιβιώσουν, στο μέλλον, θα στερούνται οποιουδήποτε πραγματικού νοήματος –θα είναι υπολείμματα του παρελθόντος, παρόμοια με τις μοναρχίες που εξακολουθούν να υφίστανται σε κάποιες σκανδιναβικές χώρες.

Όμως, ακόμη κι αν κάποιος συμφωνήσει με την υπόθεση για το τέλος του έθνους-κράτους και το συνακόλουθο τέλος της πολιτικής και της δημοκρατίας (με την τρέχουσα σημασία των όρων), αυτό δεν σημαίνει ότι θα

142. Jean-Marie Guehenno, *The End of the Nation-State*, σελ. 19.

143. Guehenno, *The End of the Nation-State*, σελ. 138.

144. Guehenno, *The End of the Nation-State*, σελ. xii.

πρέπει να συμφωνήσει και με τα συμπεράσματα των υποστηρικτών αυτής της υπόθεσης. Με άλλα λόγια, μολονότι είναι προφανές ότι στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο, η πολιτική και η δημοκρατία δεν έχουν κανένα ουσιαστικό νόημα, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι και οι ίδιες περιττές. Αυτό που είναι προφανώς περιττό είναι το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο, το οποίο όμως τόσο οι υποστηρικτές του έθνους-κράτους, όσο και αυτοί που υποθέτουν το τέλος του, θεωρούν δεδομένο!

Έτσι, ο Jean-Marie Guehenno, αφού πρώτα επικρίνει κάθε μορφή πολιτικής δομής που υπακούει σε κάποια εδαφική αρχή, συμπεριλαμβανομένης και της ομοσπονδιακής μορφής, προτείνει την «οικοδόμηση "εικονικών κοινοτήτων" οι οποίες θα μας απελευθερώσουν από τους περιορισμούς της γεωγραφίας και από τις παραδοσιακές πολιτικές δομές που έχουν επί τόσο καιρό περιχαράκώσει τις δραστηριότητές μας».¹⁴⁵ Θα μπορούσε όμως κανείς να αντιπαρατηρήσει ότι ούτε η πραγματική πολιτική, ούτε η Περιεκτική Δημοκρατία είναι δυνατές παρά μόνο αν ορίζονται σε σχέση με συγκεκριμένη εδαφική περιοχή, η οποία, όπως θα δείξουμε στο Κεφάλαιο 6, πρέπει να είναι η περιοχή που ορίζεται από την συνομοσπονδία γεωγραφικά καθορισμένων κοινοτήτων. Αυτό δεν σημαίνει τοπικισμό και επιστροφή σε πρωτόγονες μορφές ζωής. Αυτό που πραγματικά σημαίνει είναι η δημιουργία *συνομοσπονδιών αυτόνομων περιφερειών*, στο εθνικό, ηπειρωτικό και πλανητικό επίπεδο. Η πρόταση αυτή ξεκινά από την πίστη ότι ο μόνος τρόπος διασφάλισης της κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας, στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, είναι η επανενσωμάτωση της οικονομίας και της *πολιτείας* στην κοινωνία, με άλλα λόγια η δημιουργία θεσμών που θα στηρίζουν μια Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία (βλ. Κεφάλαια 6 και 7).

Η παραπάνω πρόταση για μια συνομοσπονδία περιφερειών διαφέρει ριζικά τόσο από την συνήθη πρόταση των ορθοδόξων Πρασίνων για μια «Ευρώπη των Περιφερειών», όσο και από την οικοσοσιαλιστική πρόταση για «αυτόνομες περιφέρειες σε μια ενωμένη ευρωπαϊκή ήπειρο».¹⁴⁶ Κι αυτό, διότι η πρόταση αυτή υποθέτει όχι μόνο την εξάλειψη του έθνους-κράτους, αλλά και την εξαφάνιση του ίδιου του θεσμικού πλαισίου που οδηγεί αναπόφευκτα στον διαχωρισμό της πολιτικής από την οικονομία και την συνακόλουθη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια διαφόρων ελίτ. Προϋποθέτει, δηλαδή, την εξάλειψη της οικονομίας της αγοράς και της φιλελεύθερης «δημοκρατίας». Το ίδιο το γεγονός ότι, σήμερα, ορισμένες

145. Guehenno, *The End of the Nation-State*, σελ. 141.

146. Penny Kemp et al., *Europe's Green Alternative: A Manifesto for a New World* (London: Greenprint, 1992), σελ. 42.

παραλλαγές της συνομοσπονδιακής λύσης προσελκύουν κάποια «κινήματα ταυτότητας» στην Δυτική Ευρώπη (από τους Φλαμανδούς ως τους Λομβαρδούς και από τους Σκώτους ως τους Καταλανούς), δεν είναι φυσικά συμπτωματικό. Παρά το γεγονός ότι τα κινήματα αυτά βλέπουν την συνομοσπονδιακή λύση ως το καλύτερο μέσο για να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα, ταυτόχρονα, εκφράζουν, με στρεβλό τρόπο βέβαια, το αίτημα για ατομική και κοινωνική αυτονομία. Η στρέβλωση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι η αγοραιοποίηση της κοινωνίας έχει υποβαθμίσει τις κοινοτικές αξίες που σημάδεψαν ιστορικά την ουσία των κοινοτήτων (αμοιβαιότητα, αλληλεγγύη, συνεργασία) προς όφελος των αξιών της αγοράς (ανταγωνισμός, ατομικισμός). Το αποτέλεσμα είναι ότι σήμερα το αίτημα για πολιτισμική αυτονομία δεν θεμελιώνεται στις κοινοτικές αξίες, αλλά, αντίθετα, στις αξίες της αγοράς, δηλ. σε αξίες που ενθαρρύνουν εντάσεις και συγκρούσεις με άλλες πολιτισμικές κοινότητες. Σ' αυτήν την προβληματική, η σημερινή νεορατσιστική έκρηξη στην Ευρώπη σχετίζεται άμεσα με την αποτελεσματική υπονόμευση των κοινοτικών αξιών από τον νεοφιλευθερισμό, καθώς και με την αυξανόμενη ανισότητα και φτώχεια που ακολουθεί την εμφάνιση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Η εγκαθίδρυση μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας δεν συνεπάγεται την αυτόματη εξαφάνιση των πολιτισμικών εντάσεων, οι οποίες θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι θα εξακολουθήσουν να υφίστανται για αρκετό καιρό μετά την εγκαθίδρυση μιας τέτοιας κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε κανείς εύλογα να υποθέσει ότι μια κοινωνία που θα στόχευε στην εξάλειψη της συγκέντρωσης της εξουσίας θα ενείχε μια σημαντική ποιοτική αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων, ανάλογη με την αναμενόμενη αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων – μια αλλαγή που θα συνέβαλε αποφασιστικά στην ελαχιστοποίηση των πολιτισμικών εντάσεων.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής μορφής «δημοκρατίας» έχει οδηγήσει στην απογύμνωση από κάθε νόημα τόσο της πολιτικής όσο και της δημοκρατίας, και τις έχει καταστήσει, με την σημερινή μορφή τους, περιττές. Επιπλέον, η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς έχει οδηγήσει στην εμφάνιση μιας οικονομίας ανάπτυξης που, όπως θα δούμε στα τρία επόμενα κεφάλαια, βρίσκεται σε κατάσταση κρίσης, τόσο στον Βορρά, όσο και στον Νότο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Ο «ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ» ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Η δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος», η οποία τέθηκε σε κίνηση με την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και το ξεκίνημα της διαδικασίας αγοραιοποίησης που εξετάσαμε στο 1ο Κεφάλαιο, οδήγησαν στην δημιουργία της σύγχρονης οικονομίας ανάπτυξης («καπιταλιστική» οικονομία ανάπτυξης).

Παράλληλα, η άνοδος του «υπαρκτού σοσιαλισμού» τον περασμένο αιώνα, δημιούργησε έναν άλλο τύπο οικονομίας ανάπτυξης, στον οποίο η οικονομική ανάπτυξη αποτελούσε έναν συνειδητό στόχο και όχι το προϊόν της δυναμικής του ίδιου του οικονομικού συστήματος («σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης).

Θα ορίσουμε, επομένως, την οικονομία ανάπτυξης ως το σύστημα οικονομικής οργάνωσης που κινείται, είτε «αντικειμενικά», είτε κατόπιν συνειδητής επιλογής, προς την μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, ιστορικά, ανέκυψαν δυο τύποι οικονομίας ανάπτυξης, ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν. Και στις δύο αυτές εκδοχές, συμπεριλαμβανομένου και του υβριδίου της σοσιαλδημοκρατίας, το τελικό αποτέλεσμα είναι το ίδιο –η μεγιστοποίηση της ανάπτυξης– αλλά τα μέσα διαφορετικά. Στην πραγματικότητα, ο πολύ μικρότερος βαθμός συμβατότητας μεταξύ σκοπών και μέσων που σημειώνεται στην σοσιαλιστική σε σχέση με την καπιταλιστική εκδοχή, είναι αυτό ακριβώς που οδήγησε στην εξάλειψη της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης.

Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου, γίνεται μια προσπάθεια να εξηγηθεί η ανάδυση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης σε σχέση με την αλληλεπίδραση μεταξύ της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς και της «ιδεολογίας της ανάπτυξης». Έτσι, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς που διατυπώνονται από τα περισσότερα ρεύματα στο Πράσινο κίνημα, θα υποστήριζα ότι η «ιδεολογία της ανάπτυξης», με άλλα λόγια το σύστημα αξιών που αναδύθηκε από την Βιομηχανική Επανάσταση και μετά, δεν αποτελεί την αποκλειστική ή την κύρια αιτία της ανάδυσης της οικονομίας ανάπτυξης. Η ιδεολογία της ανάπτυξης απλώς χρησιμοποιήθηκε για να νομιμοποιήσει «αντικειμενικά» την οικονομία της αγοράς και την δυναμική της, η οποία οδηγούσε αναπόφευκτα στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, δείχνεται

ότι η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και η οικολογική καταστροφή αποτελούν τις αναγκαστικές συνέπειες, καθώς και τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις της οικονομικής ανάπτυξης. Η κύρια συνέπεια της θέσης αυτής είναι ότι το κεντρικό ζήτημα σήμερα δεν μπορεί να αναχθεί απλώς σε ένα ζήτημα αλλαγής των αξιών μας, όπως αφελώς υποστηρίζουν οι οικολόγοι, Πράσινοι κ.ά., ούτε ακόμα σε ένα ζήτημα καταγγελίας της οικονομικής ανάπτυξης *per se*. Το κρίσιμο ζήτημα σήμερα είναι πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε μια νέα κοινωνία όπου θα αποκλείεται η θεσμοποιημένη κυριαρχία ανθρώπου από άνθρωπο και η συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στην φύση. Η αναζήτηση ενός τέτοιου συστήματος θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι μόνο η ιδεολογία ανάπτυξης που πρέπει να εγκαταλειφθεί, αλλά και η ίδια η οικονομία της αγοράς.

Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, εξετάζεται η σοσιαλιστική εκδοχή της οικονομίας ανάπτυξης, καθώς και οι προοπτικές της οικονομίας της αγοράς που την ακολούθησε μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», είτε πρόκειται για την καπιταλιστικού τύπου οικονομία της αγοράς που στήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη, είτε πρόκειται για την «σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς» που κτίζουν σήμερα χώρες όπως η Κίνα, το Βιετνάμ και το Λάος.

Στο τρίτο μέρος, εξετάζεται η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής οικονομίας ανάπτυξης στην Δύση, με ιδιαίτερη έμφαση στην πτώση της σοσιαλδημοκρατίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου αυτή γεννήθηκε. Το κεφάλαιο καταλήγει με μια συζήτηση για τα αίτια της κατάρρευσης της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης και του σοσιαλιστικού κρατισμού γενικότερα.

2.1. Η ανάδυση της οικονομίας ανάπτυξης

Οι δύο τύποι της οικονομίας ανάπτυξης

Η αγοραιοποίηση και η ανάπτυξη, τροφοδοτούμενες από τον ανταγωνισμό, απετέλεσαν ιστορικά τα δύο βασικά συστατικά του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο. Ενώ όμως το πρώτο συστατικό, η διαδικασία αγοραιοποίησης, δίχασε τους διανοούμενους της βιομηχανικής εποχής και οδήγησε στα δύο μεγάλα θεωρητικά και πολιτικά κινήματα, τον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό, κανένας ανάλογος διχασμός δεν προέκυψε σε σχέση με το δεύτερο συστατικό, δηλ. την

οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική ανάπτυξη έγινε ένα κεντρικό στοιχείο του *κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος*¹ τόσο στην καπιταλιστική όσο και στην «σοσιαλιστική» εκδοχή της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη έγινε τόσο φιλελεύθερος όσο και σοσιαλιστικός στόχος, παρά την εγγενή σύνδεσή της με την οικονομία της αγοράς και παρά την δέσμευση των κυρίαρχων ελίτ στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» να αντικαταστήσουν την οικονομία της αγοράς με τον κεντρικό σχεδιασμό.

Η διάκριση που εισάγεται στο βιβλίο αυτό μεταξύ της καπιταλιστικής και της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης δεν γίνεται με βάση αξιολογικά κριτήρια, αλλά με βάση τα κριτήρια της ατομικής ή κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, και της χρήσης του μηχανισμού της αγοράς ή του κεντρικού Πλάνου για την κατανομή των οικονομικών πόρων αντίστοιχα. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά στα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σοσιαλιστικά, ακόμα και με τα κριτήρια του κλασικού μαρξισμού.² Συνεπώς, στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, όχι μόνο τα μέσα παραγωγής υπόκεινται στην ατομική ιδιοκτησία, αλλά και η οικονομική ανάπτυξη, καθώς και η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων (τι, πώς και για ποιόν θα παραχθεί), αφήνονται στον μηχανισμό των τιμών. Αντίθετα, στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης, όχι μόνο τα μέσα παραγωγής υπόκεινται σε συλλογική ιδιοκτησία (συνήθως κρατική) αλλά και οι περισσότερες από τις παραπάνω αποφάσεις που αφορούν την κατανομή των οικονομικών πόρων λαμβάνονται μέσω κάποιας μορφής κεντρικού σχεδιασμού. Χρησιμοποιώντας την διάκριση αυτή, θα κατατάξουμε στην «καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης» τις οικονομίες ανάπτυξης στην Δύση που άνθισαν κυρίως κατά την μεταπολεμική περίοδο και πήραν είτε σοσιαλδημοκρατική μορφή (στις αρχές της περιόδου), είτε την σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή. Αντίστοιχα, θα κατατάξουμε στην «σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης» τις πριν από το 1989 οικονομικές δομές της Ανατολικής Ευρώπης κ.λπ., δηλ. τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Η παραπάνω διάκριση είναι απαραίτητη επειδή, παρά το ότι, στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, η ιδιοκτησία –και ιδιαίτερα ο έλεγχος– των

1. Το *κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα* ορίζεται ως το σύστημα πεποιθήσεων, ιδεών και αντίστοιχων αξιών, το οποίο είναι συμβατό με τους επικρατούντες πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς και προωθείται ανάλογα από τις άρχουσες ελίτ, οι οποίες επιδιώκουν την αναπαραγωγή των θεσμών από τη λειτουργία των οποίων είναι άμεσα ωφελούμενες.

2. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: η Ελληνική Περίπτωση* (Αθήνα: Εξάντας, 1985 και 1987), κεφ. Α.

μέσων παραγωγής είχε έναν τυπικά μόνο κοινωνικό χαρακτήρα, το γεγονός ότι η κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών επιτυγχανόταν κυρίως μέσω του κεντρικού σχεδιασμού, παρά μέσω του μηχανισμού των τιμών, συνιστά μια σημαντική ποιοτική διαφορά. Έτσι, ενώ στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης (καθώς και στην σημερινή «σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς»), ο απώτερος στόχος (η οικονομική ανάπτυξη), καθώς και οι ενδιάμεσοι στόχοι (αποτελεσματικότητα, ανταγωνιστικότητα) είναι εγγενείς, προκύπτουν, δηλ. «από μέσα», από την λογική και την δυναμική του ίδιου του συστήματος, στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, οι ίδιοι στόχοι επιβάλλονται «απ' έξω», από τις πολιτικές αποφάσεις των κομματικών γραφειοκρατιών που ελέγχουν τον μηχανισμό σχεδιασμού. Με άλλα λόγια, μια οικονομία σχεδιασμού θα μπορούσε να επιδιώκει διαφορετικούς στόχους από αυτούς που «αντικειμενικά» ακολουθεί μια οικονομία της αγοράς. Μολονότι, βέβαια, ένας ορισμένος βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι προφανώς πάντοτε απαραίτητος ώστε να ικανοποιούνται τουλάχιστον οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, αυτό δεν συνεπάγεται την εμπλοκή σ' έναν αγώνα για την μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης, σε ανταγωνισμό με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, και σε ό,τι ο αγώνας αυτός συνεπάγεται σε σχέση με την ανάγκη βελτίωσης της αποτελεσματικότητας. Έτσι, ενώ στην καπιταλιστική περίπτωση η οικονομία ανάπτυξης αποτελεί το *αναπόφευκτο αποτέλεσμα* της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς στο μικροοικονομικό επίπεδο, στην σοσιαλιστική περίπτωση αποτελεί απλώς τον *επιλεγέντα στόχο* στο μακροοικονομικό επίπεδο.

Παρ' όλα αυτά, πέρα από την βασική αυτή διαφορά, οι δύο τύποι οικονομίας ανάπτυξης έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά και, ιδιαίτερα, δύο πολύ σημαντικά κοινά συμπτώματα: την συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και την οικολογική καταστροφή. Τα συμπτώματα αυτά είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι και οι δύο εκδοχές αποδέχονται τον ενδιάμεσο στόχο της αποτελεσματικότητας. Η αποτελεσματικότητα ορίζεται και στα δύο συστήματα, άμεσα, στην βάση στενών τεχνοοικονομικών κριτηρίων «ελαχιστοποίησης των εισροών και μεγιστοποίησης των εκροών» (δηλ. ελαχιστοποίησης του κόστους και μεγιστοποίησης του προϊόντος), και μόνο έμμεσα στην βάση της ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών που έπρεπε βέβαια να είναι ο θεμελιακός στόχος ενός οικονομικού συστήματος.³ Κατά συνέπεια, παρ' όλο που η συγκέντρωση οικονομικής δύ-

3. Η οικονομική αποτελεσματικότητα ορίζεται συνήθως με όρους τεχνικής αποτελεσματικότητας (ελαχιστοποίηση των εισροών ή μεγιστοποίηση του προϊόντος για κάθε δοσμένο συνδυασμό εισροών), παραγωγικής αποτελεσματικότητας (που συνεπάγεται ότι καμία

ναμης στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης ήταν κυρίως αποτέλεσμα της συγκέντρωσης πολιτικής δύναμης στα χέρια των κομματικών ελίτ, και όχι αποτέλεσμα της «αυτόματης» λειτουργίας του οικονομικού συστήματος (όπως στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης), ο κοινός στόχος της μεγιστοποίησης της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας επέβαλε την ανάγκη χρησιμοποίησης των ίδιων μεθόδων μαζικής παραγωγής τόσο στην Ανατολή όσο και στην Δύση. Επιπλέον, δεδομένου ότι η έννοια της οικονομικής αποτελεσματικότητας, που υιοθετούν και τα δύο συστήματα, δεν λαμβάνει υπ' όψη τις «εξωτερικότητες» της οικονομικής διαδικασίας και ιδιαίτερα τις αρνητικές συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης στο περιβάλλον, το αποτέλεσμα είναι η σημερινή εκτεταμένη περιβαλλοντική ζημιά σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Η οικονομία ανάπτυξης και η ιδεολογία της ανάπτυξης

Ένας χρήσιμος τρόπος να εξηγήσουμε την ανάδυση της οικονομίας ανάπτυξης –τόσο στην καπιταλιστική όσο και στην σοσιαλιστική εκδοχή της– θα ήταν ίσως ο εντοπισμός των «αντικειμενικών» και «υποκειμενικών» συνθηκών κάτω από τις οποίες εμφανίστηκε ο τύπος αυτός οικονομίας, καθώς και της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Οι αντικειμενικές συνθήκες ανάγονται στην δυναμική της οικονομίας της αγοράς («ανάπτυξη ή θάνατος»), ενώ οι υποκειμενικές στον ρόλο της ιδεολογίας της ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, οι αντικειμενικές και οι υποκειμενικές συνθήκες δεν συνέβαλαν το ίδιο στην ανάδυση των δύο τύπων της οικονομίας ανάπτυξης.

Έτσι, στην περίπτωση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, ήταν οι αντικειμενικές κυρίως συνθήκες που έπαιξαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην ανάδυση και αναπαραγωγή της, ενώ οι υποκειμενικές συνθήκες, οι «αξίες» της ανάπτυξης, έπαιξαν κυρίως έναν ιδεολογικό ρόλο, με την έννοια της «νομιμοποίησης» της αναδυόμενης οικονομίας της αγοράς.

Αντίστροφα, στην περίπτωση της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, οι υποκειμενικές συνθήκες και ιδιαίτερα η ταύτιση, από τον καιρό του

ανακατανομή των πόρων δεν θα μπορούσε να αυξήσει το προϊόν) και ανταλλακτικής αποτελεσματικότητας (που συνεπάγεται ότι καμία περαιτέρω ανταλλαγή δεν θα μπορούσε να βελτιώσει την ευημερία του καταναλωτή). Εν τούτοις, αυτός ο δήθεν «ουδέτερος» ορισμός της αποτελεσματικότητας αποκλείει εγγενώς τα θέματα κατανομής, έτσι ώστε είναι πολύ πιθανό μια συγκεκριμένη κατανομή των πόρων να είναι «αποτελεσματική» (με βάση τον τεχνικο-οικονομικό ορισμό της) και ταυτόχρονα να μην είναι σε θέση να ικανοποιεί επαρκώς (ή και καθόλου) τις ανάγκες πολλών πολιτών!

Διαφωτισμού, της Προόδου με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, καθώς και η επίδραση που είχαν οι ιδέες του Διαφωτισμού στο αναδυόμενο σοσιαλιστικό κίνημα, έπαιξαν έναν κρίσιμο ρόλο σε σχέση με την ανάδυση και την αναπαραγωγή του τύπου αυτού οικονομίας ανάπτυξης. Από την άλλη μεριά, οι αντικειμενικές συνθήκες –μολονότι σημαντικές σε σχέση με την αναπαραγωγή της– δεν έπαιξαν κανέναν ρόλο σε σχέση με την ίδια την ανάδυση της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης.

Η ιδεολογία της ανάπτυξης θεμελιώνεται στο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, το οποίο, με τη σειρά του, μπορεί να θεμελιώνεται είτε στην φιλελεύθερη είτε την σοσιαλιστική ιδεολογία, ανάλογα με το επικρατούν θεσμικό πλαίσιο. Έτσι, ενώ στην περίπτωση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης η φιλελεύθερη ιδεολογία⁴ αποτελεί την βάση της ιδεολογίας ανάπτυξης, στην περίπτωση της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, την βάση της ιδεολογίας ανάπτυξης αποτελεί η σοσιαλιστική ιδεολογία γενικά και η Μαρξιστική ιδεολογία ειδικότερα. Σύμφωνα με την φιλελεύθερη ιδεολογία, η ανάπτυξη αποτελεί την αναπόφευκτη συνέπεια της δυναμικής της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς, εφόσον βέβαια ικανοποιούνται κάποιες προϋποθέσεις, τις οποίες αναλύουν διεξοδικά οι «ορθόδοξοι» οικονομολόγοι (κλασικοί, νεοκλασικοί, Κεϋνσιανοί, νεοφιλελεύθεροι κ.λπ.), οι οποίοι παίρνουν ως δεδομένο το σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς. Αντίστοιχα, σύμφωνα με την σοσιαλιστική ιδεολογία, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί θεμελιώδες μέσο για την μετάβαση στην σοσιαλιστική και τελικά την κομμουνιστική κοινωνία, η οποία αποτελεί τον απώτερο στόχο της επαναστατικής ανατροπής της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς.

Έτσι, από τον Adam Smith⁵ ως τον Karl Marx,⁶ το θεμελιώδες πρόβλημα υπήρξε το πώς θα μπορούσε η ανθρωπότητα, με την βοήθεια της επιστήμης και των τεχνολογικών εφαρμογών της, να μεγιστοποιήσει την ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα, ο Marx τόνιζε ακόμη περισσότερο από τους φι-

4. Μιλώ για φιλελεύθερη ή Μαρξιστική ιδεολογία αντί για φιλελεύθερη ή Μαρξιστική «επιστήμη» αντίστοιχα, γιατί, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο κεφ. 8, δεν είναι δυνατή η ανάπτυξη μιας «αντικειμενικής» επιστήμης, παρόμοιας με τις θετικές επιστήμες, στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, για λόγους που βασικά αναφέρονται στο ίδιο το αντικείμενο των γνωστικών αυτών κλάδων.

5. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (London: Harmondsworth, 1970), σελ. 104.

6. Όπως παρατηρεί ο Sean Sayers, αντλώντας από το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, τόμ. 3, και τα *Grundrisse*, «ο Marx θεωρεί την τεράστια επέκταση της παραγωγής στην οποία έχει οδηγήσει ο καπιταλισμός ως την προοδευτική και “εκπολιτιστική” πλευρά του». Sean Sayers, “Moral Values and Progress”, *New Left Review*, no. 204 (Μάρτιος-Απρίλιος 1994), σελ. 67-85.

λελεύθερους οικονομολόγους την σπουδαιότητα της ταχείας ανάπτυξης. Όπως παρατηρεί ο μαρξιστής John Grah!:

Η μαρξιστική κριτική του καπιταλισμού στράφηκε συχνά εναντίον μιας οικονομικής ορθολογικότητας (καπιταλιστική) και υπέρ μιας άλλης (σοσιαλιστική), εναντίον μιας αναπτυξιακής διαδικασίας που θεμελιώνεται σε οικονομικές κρίσεις και υπέρ μιας άλλης που θα ήταν απαλλαγμένη από κρίσεις και συνεπώς θα ήταν ταχύτερη, εναντίον μιας αναποτελεσματικής και σπάταλης κατανομής των παραγωγικών πόρων και υπέρ μιας κατανομής των παραγωγικών πόρων που θα βασιζόταν σε πιο ακριβείς και περιεκτικές μορφές σχεδιασμού.⁷

Η ιδεολογία της ανάπτυξης, επομένως, υπήρξε το βασικό ιδεολογικό θεμέλιο τόσο της καπιταλιστικής όσο και της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, παρά τους διαφορετικούς τρόπους διάρθρωσης των ιεραρχικών δομών μέσω των οποίων γίνεται η συγκέντρωση δύναμης στους δύο τύπους οικονομίας ανάπτυξης. Επιπλέον, η ιδεολογία της ανάπτυξης λειτούργησε κατά έναν τρόπο ως η «ιδεολογία της τελικής ανάλυσης», αφού καθόρισε ποια επί μέρους ιδεολογία, η φιλελεύθερη ή η Μαρξιστική, θα κυριαρχήσει στο τέλος. Γι' αυτό, η αποτυχία της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης απετέλεσε τον βασικό λόγο που οδήγησε στην κατάρρευση αυτού του τύπου οικονομίας ανάπτυξης και στην σημερινή επικράτηση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης και της ιδεολογίας της (φιλελευθερισμός/νεοφιλελευθερισμός).

Η κοινή ιδεολογία της ανάπτυξης μπορεί επίσης να εξηγήσει και το γεγονός ότι και οι δύο τύποι οικονομίας ανάπτυξης έχουν παρόμοια συμβολή στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Έτσι, στον βαθμό που η σημερινή συγκέντρωση δύναμης δεν μπορεί να αναχθεί απλώς στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως διατείνονται οι μαρξιστές, σε ανάλογο βαθμό, η ίδια η οικολογική κρίση δεν μπορεί να αναχθεί απλώς στις καπιταλιστικές σχέσεις και συνθήκες παραγωγής, όπως υποστηρίζουν οι οικομαρξιστές.⁸ Είναι άλλωστε προφανές ότι μια ανάλυση της οικολογικής κρίσης στην βάση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, δεν μπορεί να εξηγήσει την ακόμα πιο σοβαρή οικολογική κρίση στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά την απουσία καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, δηλ. την απουσία της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Έτσι, όπως

7. John Grah!, αναφερόμενος στην μελέτη της Elman Altvater, *The Future of the Market* (London: Verso, 1993), *New Left Review*, no. 214 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995), σελ. 155.

8. Βλ. James O'Connor, "Capitalism, Nature, Socialism: An Introduction", *Society and Nature*, vol. 1, no. 2 (1992), σελ. 174-202.

είναι λάθος να αποδίδεται η οικολογική κρίση μόνο στην ιδεολογία της ανάπτυξης (όπως κάνουν οι περιβαλλοντιστές και οι διάφοροι ρεαλιστές στο κίνημα των Πρασίνων, παραβλέποντας το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και τις συνακόλουθες σχέσεις κυριαρχίας), εξ ίσου λάθος είναι να αποδίδεται η κρίση αυτή κυρίως στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (όπως προσπαθούν να κάνουν οι οικομαρξιστές, παραβλέποντας την σημασία της ιδεολογίας της ανάπτυξης στην θεωρία και την πράξη του σοσιαλιστικού κρατισμού).

Για να δώσουμε, επομένως, μια επαρκή ερμηνεία της οικολογικής κρίσης, θα πρέπει να αναφερθούμε όχι απλώς στην αλληλεπίδραση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με τις συνθήκες παραγωγής (όπως κάνουν οι οικομαρξιστές), αλλά στην αλληλεπίδραση της ιδεολογίας με τις σχέσεις κυριαρχίας που προκύπτουν από την συγκέντρωση δύναμης στο θεσμικό πλαίσιο μιας ιεραρχικής κοινωνίας. Ιστορικά, όπως επισημαίνει ο Bookchin:

Η ιδέα της κυριαρχίας πάνω στην φύση αναδύθηκε αρχικά μέσα στην κοινωνία, ως μέρος της θεσμοποίησής της σε γεροντοκρατίες ... σε πατριαρχίες ... και όχι σε κάποια προσπάθεια να ελεγχθεί η «φύση». Ποικίλες μορφές κοινωνικής θέσμισης (και όχι μορφές οργάνωσης της ανθρώπινης εργασίας –τόσο σημαντικές για τον Μαρξ), υπήρξαν οι πρώτες πηγές κυριαρχίας ... γι' αυτό, η κυριαρχία μπορεί να εξαλειφθεί οριστικά μόνο με την πάλη, στην βάση μιας προβληματικής η οποία θα έχει τις ρίζες της στην ιεραρχία και το κύρος, κι όχι μόνο στην κοινωνική τάξη και στον τεχνολογικό έλεγχο της φύσης.⁹

Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς σ' αυτό μόνο ότι, παρά το ότι η ιδέα της κυριαρχίας πάνω στην φύση είναι τόσο παλιά όσο και η κοινωνική κυριαρχία στην ιεραρχική κοινωνία, ιστορικά, η πρώτη προσπάθεια κυριαρχίας της φύσης σε μαζικό επίπεδο αναδύθηκε με την εμφάνιση της οικονομίας της αγοράς και την συνακόλουθη εξέλιξη της σε οικονομία ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, για να εξηγήσουμε την σημερινή οικολογική κρίση, πρέπει να ξεκινήσουμε από τους ιστορικούς παράγοντες που οδήγησαν στην ανάδυση της ιεραρχικής κοινωνίας γενικά και να συνεχίσουμε με την εξέταση της σημερινής μορφής ιεραρχικής κοινωνίας, στην οποία η ελίτ αντλεί την δύναμή της κυρίως από την συγκέντρωση οικονομικής δύναμης.

9. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology* (Montreal: Black Rose, 1995), σελ. 142.

Σ' αυτήν την προβληματική, το διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο των δύο τύπων οικονομίας ανάπτυξης (της καπιταλιστικής και της σοσιαλιστικής) και το κοινό ιδεολογικό τους πλαίσιο (η ιδεολογία της ανάπτυξης), θα είναι εξ ίσου σημαντικά στην ανάλυση των στόχων των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία ανάπτυξης, και των επιπτώσεων που έχει η επιλογή των στόχων αυτών σε σχέση με τις οικολογικές συνέπειες της ανάπτυξης. Έτσι:

- στην περίπτωση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, αυτοί που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής (κεφάλαιο, εργασία και «γη») στοχεύουν, στο πλαίσιο της διαδικασίας αγοραιοποίησης, στην ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αντίστοιχες αγορές –είτε αυτοί οι έλεγχοι έχουν σχεδιαστεί για την προστασία της εργασίας, είτε για την προστασία του περιβάλλοντος.
- στην περίπτωση της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, οι κεντρικοί σχεδιαστές έχουν, θεωρητικά, την δυνατότητα να λάβουν υπ' όψη τις οικολογικές παραμέτρους, όταν παίρνουν τις αποφάσεις για τον σχεδιασμό, στην πράξη όμως κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν την μη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας, πράγμα που θα είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω επιβράδυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης σε σχέση με την καπιταλιστική.

Είναι συνεπώς προφανές ότι και στις δύο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης, η εσωτερική λογική του συστήματος, η οποία απορρέει από τον στόχο μεγιστοποίησης της οικονομικής ανάπτυξης και αποτελεσματικότητας, οδηγεί είτε στον μη συνυπολογισμό των περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την εκτίμηση του κόστους της οικονομικής ανάπτυξης, είτε σε μια ξεκάθαρη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η φύση ως ένα εργαλείο για την επίτευξη των παραπάνω στόχων.

Η οικονομία ανάπτυξης και η συγκέντρωση δύναμης

Όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, η μηχανοποίηση της παραγωγής σε συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής συνεπάγεται, πρώτον, *αγοραιοποίηση*, ως αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς να ελαχιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές και, δεύτερον, *οικονομική ανάπτυξη*, ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας η οποία, στο μικροοικονομικό επίπεδο, ενέχει την επιδίωξη κέρδους μέσω της συνεχούς βελτίωσης της αποτελεσματικότητας (επενδύσεις σε νέες τεχνικές, μεθόδους παραγωγής, προϊόντα κ.λπ.) και των πωλήσεων. Τόσο η ορθόδοξη όσο και η μαρξιστική

οικονομική θεωρία μπορούν να δείξουν ότι η μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας εξαρτάται σε κρίσιμο βαθμό από τον περαιτέρω καταμερισμό της εργασίας, την εξειδίκευση και την επέκταση της αγοράς. Γι' αυτό, η σύγχρονη τεχνολογία σχεδιάζεται πάντοτε με στόχο την μεγιστοποίηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας (με την έννοια που την ορίσαμε παραπάνω), γεγονός που συνεπάγεται περαιτέρω επέκταση του καταμερισμού της εργασίας και του βαθμού εξειδίκευσης, ανεξάρτητα από τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη, η επέκταση του καταμερισμού της εργασίας και η εκμετάλλευση συγκριτικών πλεονεκτημάτων συνεπάγονται την απομάκρυνση από την αρχή της αυτοδυναμίας. Αλλά η απομάκρυνση αυτή έχει σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό επίπεδο (ανεργία, φτώχεια, οικονομικές κρίσεις στην οικονομία της αγοράς), στο πολιτισμικό επίπεδο (αποσύνθεση των κοινωνικών δεσμών και αξιών), στο οικολογικό επίπεδο και, φυσικά, στο γενικότερο κοινωνικό επίπεδο (δραστικός περιορισμός της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας).

Όσον αφορά στις συνέπειες της ανάπτυξης σε σχέση με την συγκέντρωση δύναμης, αρχίζοντας πρώτα με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, η επιδίωξη του κέρδους μέσω της μεγιστοποίησης της αποτελεσματικότητας και του μεγέθους της αγοράς, έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια την συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομική διαδικασία. Μπορεί να δειχθεί, όπως έχει επιβεβαιωθεί από σχετικές μελέτες, ότι «υπάρχει μια ισχυρή θετική στατιστική συσχέτιση μεταξύ κερδοφορίας στην βιομηχανία και συγκέντρωσης της αγοράς».¹⁰ Αυτό αποτελεί μια ένδειξη ότι η επιδίωξη του κέρδους από την πλευρά αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς οδηγεί πράγματι σε συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης. Σε ένα πρώιμο στάδιο της αγοραιοποίησης, η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης ήταν το αποτέλεσμα της «μαζικοποίησης» της παραγωγής, δηλαδή της συγκέντρωσης της παραγωγικής διαδικασίας σε μεγάλες μονάδες παραγωγής που εξασφάλιζαν «οικονομίες μεγάλης κλίμακας» και οικονομική αποτελεσματικότητα. Στη σημερινή όμως διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις, για να επιβιώσουν στον αδυσώπητο ανταγωνισμό, πρέπει να «παράγουν μικρές ποσότητες προϊόντων υψηλής ποιότητας και διαφοροποίησης, αντικαθιστώντας έτσι τις οικονομίες μεγάλης κλίμακας ως το κεντρικό δυναμικό στοιχείο του ανταγωνισμού».¹¹ Έτσι, η συγκέντρωση της

10. Martin J. Conyon, "Industry profit margins and concentration: evidence from UK manufacturing", *International Review of Applied Economics*, vol. 9, no. 3 (1995), σελ. 288.

11. P. Nolan και K. O'Donnell, "Restructuring and the politics of industrial renewal: the

οικονομικής δύναμης συνυπάρχει σήμερα με μια παράλληλη διαδικασία «απομαζικοποίησης» της παραγωγής και διαφοροποίησης, που είναι συμβατή με τις απαιτήσεις της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και της σύγχρονης τεχνολογίας. Εν τούτοις, αυτή η «απομαζικοποίηση» της παραγωγής, παρά το ότι μπορεί να επηρεάζει το μέγεθος της παραγωγικής μονάδας, σίγουρα δεν επιδρά στον βαθμό συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης σε επίπεδο επιχειρήσεων. Αυτό γίνεται φανερό, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι οι 500 μεγαλύτερες πολυεθνικές επιχειρήσεις, ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, έλεγχαν τα $\frac{2}{3}$ του παγκόσμιου εμπορίου και ότι, με εξαίρεση την Νότια Κορέα, όλες αυτές οι επιχειρήσεις έχουν την έδρα τους στον Βορρά.¹²

Σε αντίθεση, λοιπόν, με την άποψη που υποστήριξαν κλασικοί αναρχικοί, αλλά και ορισμένοι σύγχρονοι,¹³ στην προσπάθειά τους να δείξουν ότι υπάρχουν φυσικές τάσεις που οδηγούν σε μια αποκεντρωμένη αναρχική κοινωνία (ένας ανάλογος ισχυρισμός διατυπώνεται σήμερα σε σχέση με τις βιοπεριφέρειες από τους υποστηρικτές του βιορετζιοναλισμού), μπορεί ναδειχθεί ότι υπάρχει μια μακροπρόθεσμη τάση της αγοράς που οδηγεί σε συνεχή συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, ακόμα και όταν, όπως συμβαίνει σήμερα, η τάση αυτή συνοδεύεται από μια παράλληλη φυσική αποκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η αυξανόμενη συγκέντρωση μπορεί ναδειχθεί τόσο στο μακροοικονομικό επίπεδο, μεταξύ χωρών, όσο και στο μικροοικονομικό επίπεδο, μεταξύ επιχειρήσεων.

Στο επίπεδο χωρών, ο Kropotkin, με βάση την φθίνουσα βρετανική μερίδα στις παγκόσμιες εξαγωγές, έβλεπε, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, μια συνεχή αποκέντρωση της μεταποιητικής παραγωγής, η οποία οδηγούσε σε αυτό που ονόμαζε «διαδοχική ανάπτυξη των εθνών».¹⁴ Εντούτοις, εκ των υστέρων, μπορούμε σήμερα να διαπιστώσουμε ότι αυτή η διαδοχική ανάπτυξη των εθνών δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ και ότι, αντίθετα, σήμερα σημειώνεται η μεγαλύτερη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στην Ιστορία. Απλώς, με την σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής των πολυεθνικών επιχειρήσεων

limits of flexible specialisation" στο A. Pollert (επιμ.), *Farewell to Flexibility?* (Oxford: Blackwell, 1991), σελ. 161.

12. Tim Lang και Colin Hines, *The New Protectionism: Protecting the Future Against Free Trade* (London: Earthscan, 1993), σελ. 34.

13. Βλ., π.χ., Petr Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops Tomorrow* (London: Hutchinson, 1899), και τα πρόσθετα στοιχεία και σχόλια από τον Colin Ward στην έκδοση του 1974 του βιβλίου (London: Allen & Unwin) – Ελλην. μτφ. από τις Εκδ. Νησίδες. Βλ., ακόμα, Kropotkin, *The Conquest of Bread* (London: Penguin, 1972), κεφ. 16.

14. P. Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*, σελ. 32-34 και 41-44.

μεταφέρεται στο Νότο, όπου μπορούν να εκμεταλλευθούν το άφθονο, φθινό και εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό και τους χαμηλούς φόρους και ασφαλιστικές εισφορές. Σήμερα, ένα τρίτο του παγκόσμιου εμπορίου γίνεται στο εσωτερικό των πολυεθνικών, με την Toyota, για παράδειγμα, να μεταφέρει τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας αυτοκινήτων από την Ιαπωνία στις ΗΠΑ, ενώ η Apple και η Dell συμπληρώνουν όλη σχεδόν την παραγωγική τους διαδικασία στην Ασία, και οι μεγαλύτερες Τράπεζες, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και επιχειρήσεις κοινής ωφελείας στη Βρετανία έχουν ήδη μεταφέρει την τηλεφωνική «εξυπηρέτηση» των πελατών τους στην πάμφθην Ινδία.¹⁵ Έτσι, διογκώνεται «τεχνητά» η παραγωγή και οι εξαγωγές χωρών του Νότου όπως η Κίνα και η Ινδία (τα νέα οικονομικά «θαύματα» της οικονομίας της αγοράς!), ενώ η οικονομική δύναμη παραμένει συγκεντρωμένη στα καπιταλιστικά μητροπολιτικά κέντρα. Η Κινεζική οικονομία, για παράδειγμα, αποτελεί ουσιαστικά την «αλυσίδα» συναρμολόγησης της υπερεθνικής ελίτ, με το 60% των εξαγωγών της και σχεδόν το 100% των εξαγωγών υψηλής τεχνολογίας να οφείλεται στις δυτικές πολυεθνικές.¹⁶

Η ανακατανομή των εξαγωγών, επομένως, που επισημάνθηκε ήδη από τον Kropotkin, δεν αναιρεί το γεγονός ότι σήμερα ο πλούτος, το εισόδημα, η παραγωγή και οι εξαγωγές ελέγχονται από λιγότερο από το 1/8 του παγκόσμιου πληθυσμού, έστω και αν η ίδια η παραγωγή έχει γεωγραφικά μετατεθεί στον Νότο. Έτσι, εξηγείται η δήθεν πελώρια αύξηση της οικονομικής δύναμης χωρών όπως η Ινδία, η Βραζιλία και η Κίνα (που την μετρούν με βάση την αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών τους σε απόλυτους αριθμούς, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την «εθνικότητα» των προϊόντων) που επιτρέπει σε πολλούς ιδεολόγους του συστήματος και αναλυτές της ρεφορμιστικής Αριστεράς να μιλούν για μια δήθεν ριζική ανακατανομή της παγκόσμιας οικονομικής δύναμης, τη δημιουργία νέων «υπερδυνάμεων» τύπου...Ινδίας κ.λπ. Στην πραγματικότητα, μολονότι η αναλογία των παγκόσμιων εξαγωγών και της παραγωγής στον Νότο αυξάνει, το εισόδημα και ο πλούτος συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στον Βορρά. Έτσι, οι «χώρες της Τριάδας» (Βόρεια Αμερική, Ιαπωνία, Ε.Ε.), στις οποίες ζει μόλις το 12% του παγκόσμιου πληθυσμού (2003) ακόμη εισπράττουν πάνω από τα 2/3 του παγκόσμιου εισοδήματος!¹⁷

15. Steve Schifferes, "Globalisation shakes the world", *BBC News*, (01/21/2007).

16. Will Hutton, *The Writing on the Wall: China and the West in the 21st Century* (London, 2007).

17. *World Development Indicators 2005*, Πίν. 1.1.

Η συνέπεια είναι ότι το τεράστιο άνοιγμα που δημιουργήθηκε μεταξύ Βορρά και Νότου, από τότε που η οικονομία της αγοράς του Βορρά άρχισε να διαβρώνει τις παραδοσιακές οικονομίες του Νότου, σήμερα έχει μετατραπεί σε πελώριο και συνεχώς διογκούμενο χάσμα. Πριν από 200 περίπου χρόνια, όταν η διαδικασία αγοραιοποίησης μόλις άρχιζε στον Βορρά, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στις πλούσιες χώρες ήταν μόλις 1,5 φορά υψηλότερο από εκείνο των φτωχών χωρών.¹⁸ Περίπου 100 χρόνια αργότερα, το 1900, ήταν 6 φορές υψηλότερο και ως την εισαγωγή της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, είχε γίνει 8,5 φορές υψηλότερο, ενώ το 1970, το κατά κεφαλήν εισόδημα στον Βορρά είχε γίνει 13 φορές υψηλότερο από εκείνο του Νότου.¹⁹ Στην περίοδο, όμως, της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης η ανισότητα χειροτέρευσε δραματικά και, το 2003, το μέσο κατά κεφαλή εισόδημα στις πλούσιες χώρες του Βορρά είχε φθάσει να είναι πάνω από 22 φορές μεγαλύτερο από αυτό του Νότου!²⁰

Αντίστοιχα, στο επίπεδο των επιχειρήσεων, εύκολα μπορεί να θεμελιωθεί μια ιστορική τάση αύξησης της συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης. Στην Βρετανία, για παράδειγμα, το ποσοστό του μεταποιητικού προϊόντος που ελέγχουν οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αυξήθηκε από 16% το 1909, σε 24% το 1935, 32% το 1958 και σε περίπου 40% στις δεκαετίες του 1970 και του 1980.²¹ Ανάλογες τάσεις μπορούν να παρατηρηθούν και στις άλλες μητροπολιτικές χώρες.²² Ακόμα, το γεγονός ότι ο βαθμός συγκέντρωσης φαίνεται να σταθεροποιείται τελευταία οφείλεται περισσότερο στην πρόσφατη σημαντική επέκταση των στρατηγικών κατάρτησης που υιοθετούνται από μεγάλες επιχειρήσεις (τεμαχισμός ιδιοκτησίας σε πολλά εργοστάσια, υπεργολαβία, παραχώρηση δικαιωμάτων κ.λπ.), παρά

18. P.J. McGowan και B. Kurdan, "Imperialism in World System Perspective", *International Studies Quarterly*, vol. 25, no. 1 (Μάιος 1981), σελ. 43-68.

19. Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (London: Methuen, 1975), σελ. 190-92.

20. Το 2003, το ακαθάριστο κατά κεφαλή εισόδημα στις υψηλού εισοδήματος χώρες που αποτελούν τον οικονομικό "Βορρά" (αλλά και τον γεωγραφικό Βορρά αν εξαιρέσουμε την Αυστραλία και "κρατίδια" τύπου Σιγκαπούρης) ήταν \$28.600 έναντι \$1.280 στις χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος χώρες στον "Νότο", World Bank, *World Development Indicators 2005* (Washington DC, 2005), Πίν. 1.1.

21. Mike Campbell, *Capitalism in the UK* (London: Croom Helm, 1981), πίν. 3.2· και John Allen και Doreen Massey, *The Economy in Question* (London: Sage Publications, 1988), διάγραμμα 5.1.

22. Ph. Armstrong et al., *Capitalism Since World War II* (London: Fontana, 1984), σελ. 216-18.

σε μια πραγματική επιβράδυνση της διαδικασίας συγκέντρωσης. Οι ίδιες στρατηγικές²³ μπορούν επίσης να εξηγήσουν, τουλάχιστον εν μέρει, την αύξηση των μικρών επιχειρήσεων κατά την τελευταία δεκαετία –αν και η παράλληλη επέκταση του τομέα των υπηρεσιών έχει παίξει κρίσιμο σχε- τικά ρόλο.

Μολονότι, επομένως, η μεταβιομηχανική κοινωνία έχει πράγματι επιφέ- ρει έναν σημαντικό βαθμό διαφοροποίησης στην παραγωγική διαδικασία, αυτό με κανέναν τρόπο δεν συνεπάγεται μιαν αντιστροφή της τάσης για αυξανόμενη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης. Η τεράστια συγκέ- ντρωση της επενδυτικής δύναμης σε έναν μικρό αριθμό καπιταλιστικών επιχειρήσεων αποτελεί μια ακόμα ένδειξη του βαθμού συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης. Έτσι, οι 100 μεγαλύτερες πολυεθνικές επιχειρήσεις ελέγχουν το 1/3 των συνολικών ξένων άμεσων επενδύσεων.²⁴ Από αυτήν την άποψη, οι διάφοροι «μελλοντολόγοι»,²⁵ οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο κόσμος «απομαζικοποιείται» (με την έννοια ότι η δύναμη αποκεντρώνε- ται), μετά το δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης και την διαφοροποίηση που επιφέρει το αναδυόμενο σήμερα «τρίτο κύμα», παίζουν στην πραγματικό- τητα τον ρόλο των απολογητών της σημερινής συγκέντρωσης της οικο- νομικής δύναμης.

Εντούτοις, η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης δεν αποτελεί απο- κλειστικό προνόμιο της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης. Μια ανάλο- γη συγκέντρωση σημειώθηκε και στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης. Συνεπώς, η διαφορά μεταξύ των δύο τύπων οικονομίας ανάπτυξης, όσον αφορά στην συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, ανάγεται απλώς στο ποιος έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και με ποιο μηχανισμό αυτά κατανέμονται στις διάφορες χρήσεις.

Έτσι, όσον αφορά στην μορφή ιδιοκτησίας των πλουτοπαραγωγικών πηγών, τόσο η ιδιωτική-καπιταλιστική όσο και η κρατική-σοσιαλιστική ιδι- οκτησία οδηγούν στην επιδίωξη του *μερικού* συμφέροντος. Κι αυτό διότι, και στις δύο περιπτώσεις, η μορφή ιδιοκτησίας προσδίδει σε μια μειονό- τητα το δικαίωμα να ελέγχει την παραγωγική διαδικασία: είτε *άμεσα*, όταν η ιδιοκτησία παίρνει την μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας που –στην οικο- νομία της αγοράς– δίνει σε μια καπιταλιστική ελίτ το δικαίωμα να ελέγχει τα μέσα παραγωγής, είτε *έμμεσα*, όταν η ιδιοκτησία παίρνει την μορφή της

23. John Allen και Doreen Massey, επιμ., *Restructuring Britain: The Economy in Question*, σελ. 192-200.

24. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 53.

25. Βλ., για παράδειγμα, την συνέντευξη του Alvin Toffler στην εφημερίδα *The Guardian* (13/1/1996).

κρατικής ιδιοκτησίας που –στον «υπαρκτό σοσιαλισμό»– προσδίδει ένα ανάλογο δικαίωμα στην γραφειοκρατική ελίτ που ελέγχει τον μηχανισμό του κεντρικού σχεδιασμού. Ενώ όμως στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης πραγματοποιείται μέσω της λειτουργίας του ίδιου του μηχανισμού της αγοράς, στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης, η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια της γραφειοκρατικής ελίτ που ελέγχει το κεντρικό πλάνο είναι απόρροια της συγκέντρωσης της πολιτικής δύναμης, η οποία της επιτρέπει να ελέγχει τα μέσα παραγωγής.

Δεύτερον, όσον αφορά στον μηχανισμό κατανομής των παραγωγικών πόρων, τόσο ο μηχανισμός της αγοράς όσο και ο μηχανισμός σχεδιασμού οδηγούν στην καθιέρωση του «πρωτείου» μερικών ατόμων σε βάρος των πολλών. Στον μηχανισμό της αγοράς, αυτό συντελείται αυτόματα μέσω της άνισης κατανομής του εισοδήματος που επιφέρει η λειτουργία του συστήματος της αγοράς, ενώ στον κεντρικό σχεδιασμό αυτό επιτυγχάνεται με την θεσμοποίηση διαφόρων προνομίων προς όφελος της γραφειοκρατικής ελίτ.

Επομένως, όσο «συμπωματική» είναι η «σοσιαλιστική» συγκέντρωση δύναμης, όταν ο σοσιαλισμός παίρνει την μορφή της σοσιαλιστικής «δημοκρατίας» των σοβιέτ στο πολιτικό επίπεδο και την μορφή του κεντρικού σχεδιασμού στο οικονομικό επίπεδο, άλλο τόσο συμπωματική είναι η καπιταλιστική συγκέντρωση δύναμης όταν ο φιλελευθερισμός παίρνει την μορφή της κοινοβουλευτικής «δημοκρατίας» και της οικονομίας της αγοράς αντίστοιχα. Και στις δύο περιπτώσεις, η συγκέντρωση δύναμης δικαιώνεται από την αντίστοιχη ιδεολογία, άμεσα στον μαρξισμό και έμμεσα στον φιλελευθερισμό. Έτσι, για τον πρώτο, όπως αναφέραμε, η συγκέντρωση δύναμης θεωρείται αναγκαία κατά την «μεταβατική» περίοδο προς την κομμουνιστική κοινωνία, ενώ για τον δεύτερο, στον βαθμό που η συγκέντρωση αυτή είναι «νόμιμη», δεν θεωρείται ασύμβατη με την θεμελιώδη φιλελεύθερη αρχή «του πρωτείου του ατόμου», παρ' όλο που αναιρεί την καθολικότητα της αρχής. Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι ούτε ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» οδηγεί στην απελευθέρωση του ανθρώπου, ούτε ο «υπαρκτός καπιταλισμός» αναδεικνύει το «πρωτείο του ατόμου».

Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης δεν αποτελεί βέβαια νέο φαινόμενο. Σε όλες τις ιεραρχικές κοινωνίες, η συγκέντρωση της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης στα χέρια των διαφόρων ελίτ συνοδευόταν πάντοτε από κάποια συγκέντρωση του πλούτου –ένα γεγονός που «νομιμοποιείται» συνήθως από κάποιο σύστημα κοινωνικών κανόνων βασισμένων στην θρησκεία. Το νέο στοιχείο στην οικονομία ανάπτυξης είναι ότι η αναπαραγωγή του ίδιου του κοινωνικού συστήματος, καθώς και της δύναμης

της ελίτ που το ελέγχει, εξαρτάται σε κρίσιμο βαθμό από την επίτευξη του στόχου της ανάπτυξης, η οποία, με την σειρά της, «νομιμοποιείται» με την ταύτισή της με την Πρόοδο.

Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη λειτουργεί όχι απλώς ως ένας θεμελιώδης κοινωνικός και οικονομικός στόχος, αλλά και ως ένα βασικό μέσο αναπαραγωγής των δομών της άνισης κατανομής της οικονομικής και πολιτικής δύναμης που χαρακτηρίζει την σύγχρονη ιεραρχική κοινωνία, καθώς επίσης και ως ένα κρίσιμο στοιχείο της ιδεολογίας που την υποστηρίζει. Η αναπαραγωγή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς θα ήταν αδύνατη χωρίς την υπόσχεση της καταναλωτικής κοινωνίας, πάνω στην οποία θεμελιώνεται η ιδεολογία της δήθεν «διάχυσης προς τα κάτω» των αγαθών της ανάπτυξης (βλ. επόμενο κεφάλαιο 3), δηλαδή ο μύθος ότι «όλοι μπορούμε να απολαύσουμε τις σύγχρονες υλικές ανέσεις» που ενθαρρύνει την ανοχή της σημερινής ανισότητας. Το γεγονός, όμως, ότι η σύγχρονη ιεραρχική κοινωνία στηρίζεται για την αναπαραγωγή της στην μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης, αποτελεί επίσης την βασική της αντίφαση. Κι αυτό όχι επειδή η συνέχιση της οικονομίας ανάπτυξης έχει σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις, όπως υποστηρίζεται συνήθως, αλλά επειδή η αναγκαία συνθήκη για την ίδια την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης είναι η συγκέντρωση των ωφελημάτων της σ' ένα μικρό τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού, δηλ. η τεράστια ανισότητα στην κατανομή του παγκόσμιου εισοδήματος. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους:

- πρώτον, είναι φυσικώς αδύνατον τα σπάταλα καταναλωτικά πρότυπα, που απολαμβάνουν σήμερα οι «κοινωνίες του 40%» στον Βορρά και οι ελίτ του Νότου, να γενικευθούν και να υιοθετηθούν από τον παγκόσμιο πληθυσμό. Έτσι, όπως επισημάνθηκε σε σχετική έρευνα την προηγούμενη δεκαετία: «Είναι σαφές ότι η υλική κατανάλωση των βιομηχανικών λαών δεν μπορεί να γενικευθεί και να συμπεριλάβει όλους τους ανθρώπους πάνω στην γη. Η απαιτούμενη αύξηση στην υλική παραγωγή είναι πελώρια. Μόνο για να παγκοσμιοποιηθεί το σημερινό επίπεδο ζωής του Βορρά, η παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή θα πρέπει να αυξηθεί κατά 130 φορές».²⁶ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ακόμα κι αυτός ο ανέφικτος στόχος δεν παρουσιάζει το πρόβλημα στις πραγματικές του διαστάσεις αφού δεν λαμβάνει υπ' όψη την σημερινή ανάπτυξη και τις προβλέψεις για την αύξηση του πληθυσμού. Για παράδειγμα, ο σημερινός ραγδαίος ρυθμός ανάπτυξης σε χώρες όπως η Κίνα μπορεί να διατηρηθεί μόνο αν

26. Michael Carley και Ian Christie, *Managing Sustainable Development* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), σελ. 50.

συνεχισθεί η παράλληλη τεράστια αύξηση της ανισότητας στην χώρα αυτή.

- δεύτερον, μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία ανάπτυξης δεν είναι περιβαλλοντικά εφικτή, με βάση τα σημερινά δεδομένα τεχνογνωσίας και κόστους των «φιλικών προς το περιβάλλον» τεχνολογιών. Με άλλα λόγια, η εφαρμογή τέτοιων τεχνολογιών σε παγκόσμιο επίπεδο δεν θα ήταν δυνατή, δεδομένου του κόστους τους και της συγκέντρωσης του παγκόσμιου εισοδήματος. Επιπλέον, είναι τουλάχιστον αμφίβολο εάν, μετά την εφαρμογή παρόμοιων τεχνολογιών σε παγκόσμιο επίπεδο, ο θετικός αντίκτυπός τους στο περιβάλλον θα ήταν το ίδιο σημαντικό.

Η συγκέντρωση δύναμης και η οικολογική αποσύνθεση δεν αποτελούν, επομένως, μόνο *συνέπειες* της εγκαθίδρυσης της οικονομίας ανάπτυξης, αλλά και *θεμελιώδεις προϋποθέσεις* για την αναπαραγωγή της. Παρά τους ισχυρισμούς των υποστηρικτών της «κοινωνίας των πολιτών», οι οποίοι, ξεκινώντας από την θεωρία της υποκατανάλωσης, ελπίζουν ότι οι ελίτ της Τριάδας, όντας αντιμέτωπες με την απειλή μιας ανεπαρκούς ζήτησης εξ αιτίας της αυξανόμενης ανισότητας, θα πειστούν να εισάγουν μια παγκόσμια μεικτή οικονομία,²⁷ στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η οικονομία ανάπτυξης στον Βορρά όχι μόνο δεν απειλείται από την αυξανόμενη ανισότητα της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (παρά τις αντιφάσεις που αυτή δημιουργεί, οι οποίες κάποτε καταλήγουν και σε κρίσεις όπως η σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση), αλλά, αντίθετα, εξαρτάται από αυτήν. Δηλαδή, όπως ακριβώς η παραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης είναι αδύνατη χωρίς την λεηλασία της φύσης, η φυσική αναπαραγωγή της είναι εξ ίσου αδύνατη χωρίς την περαιτέρω συγκέντρωση οικονομικής δύναμης.

Συνοψίζοντας, είναι προφανές ότι η σημερινή συγκέντρωση οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία ανάπτυξης, δεν είναι απλώς ένα πολιτισμικό φαινόμενο που σχετίζεται με τις αξίες που εγκαθίδρυσε η Βιομηχανική Επανάσταση, όπως αφελώς πιστεύουν σημαντικά ρεύματα του οικολογικού κινήματος. Η επίτευξη, επομένως, οικολογικής ισορροπίας δεν είναι μόνο ζήτημα αλλαγής στα συστήματα αξιών (εγκατάλειψη της λογικής της οικονομικής ανάπτυξης, του καταναλωτισμού κ.λπ.), που θα οδηγούσε σ' έναν φιλικό προς το περιβάλλον τρόπο ζωής. Στην πραγματικότητα, η συγκέντρωση δύναμης αποτελεί απλώς το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας που αποκορυφώθηκε κατά τους δύο τελευταίους αιώνες με την ανάδυση

27. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 163.

της οικονομίας της αγοράς και του υποπροϊόντος της, της οικονομίας ανάπτυξης.

Η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης και η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης δεν είναι, επομένως, παρά διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Αυτό σημαίνει ότι ούτε η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης ούτε οι οικολογικές επιπτώσεις της οικονομίας ανάπτυξης μπορούν να αποφευχθούν μέσα στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης. Όμως, ταυτόχρονα, η διογκούμενη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης που αναπόφευκτα επιφέρει η οικονομία ανάπτυξης –και αυτή είναι η θεμελιακή αντίφασή της– οδηγεί στην συνειδητοποίηση ότι η Πρόοδος, με την έννοια της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου μέσω της ανάπτυξης, έχει αναγκαστικά *μη καθολικό* χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η στιγμή της αλήθειας για το σημερινό κοινωνικό σύστημα θα έρθει όταν γίνει καθολική συνείδηση ότι μόνο μια μικρή μερίδα του παγκόσμιου πληθυσμού μπορεί να απολαμβάνει, τώρα ή στο μέλλον, τα σημερινά σπάταλα καταναλωτικά πρότυπα.

2.2. Η κατάρρευση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης στην Ανατολή

Ένα πολύ σημαντικό τμήμα της σύγχρονης πολυδιάστατης κρίσης είναι η κρίση του σοσιαλιστικού κρατισμού, δηλ. της ιστορικής τάσης που θεωρεί την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, με νόμιμα ή επαναστατικά μέσα, ως την αναγκαία συνθήκη για μια ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή: δηλαδή, ως προϋπόθεση για την εφαρμογή της γνώσης μας για την φύση και την κοινωνία με στόχο την διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος και της πορείας της κοινωνικής εξέλιξης. Το σοσιαλιστικό κίνημα, που αναδύθηκε τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη, και, φυσικά, το μαρξιστικό κίνημα, απετέλεσαν την υλική έκφραση αυτής της αντίληψης, η οποία έγινε κυρίαρχη μετά τον Διαφωτισμό. Η αντίληψη αυτή περιελάμβανε μια πορεία γραμμικής (ή διαλεκτικής) προόδου στο μέλλον. Η πολιτική, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, μπορεί να θεμελιωθεί στην επιστήμη, σε μια αποτελεσματική γνώση, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε συλλογική, δημιουργική και αυτοθεσμιζούσα δραστηριότητα των κοινωνικών ατόμων. Η αντίληψη του σοσιαλιστικού κρατισμού άνθισε κυρίως στα 25 χρόνια που ακολούθησαν το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ως αποτέλεσμα της τεράστιας γεωγραφικής επέκτασης της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης στην Ανατολική Ευρώπη και της ανάληψης της εξουσίας από

σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην Δυτική Ευρώπη.

Ο κρατικιστικός σοσιαλισμός (ή σοσιαλιστικός κρατισμός), με τις δύο κύριες μορφές του, δηλ. τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» στην Ανατολή και την σοσιαλδημοκρατία στην Δύση, κυριάρχησε στην Αριστερά τα τελευταία 100 περίπου χρόνια, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την εναλλακτική μορφή σοσιαλισμού, τον ελευθεριακό σοσιαλισμό –μία έκφραση της αυτόνομης παράδοσης. Παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ της σοσιαλδημοκρατικής αντίληψης, η οποία στόχευε στην κατάκτηση του αστικού κράτους για να το μεταρρυθμίσει, και της μαρξιστικής-λενινιστικής αντίληψης, η οποία στόχευε στην κατάργηση του αστικού κράτους και στην επαναστάσή του ως προλεταριακού κράτους, και οι δύο αντιλήψεις προϋπέθεταν έναν μηχανισμό για την επίτευξη της ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής που συνεπαγόταν την συγκέντρωση της πολιτικής και της οικονομικής δύναμης. Το προλεταριακό, ή «ελάχιστο κράτος», του Lenin,²⁸ το οποίο στο τελικό στάδιο φθίνει, ενέχει σημαντική συγκέντρωση δύναμης στα χέρια του προλεταριάτου και εύκολα μπορεί να εκφυλιστεί, όπως είχε προβλέψει ο Bakunin,²⁹ σε μια πελώρια συγκέντρωση δύναμης στα χέρια της μη προλεταριακής ελίτ (πρωτοπορία).

Σήμερα, η θέση για τον κρατικιστικό σοσιαλισμό φαίνεται να έχει υποστεί καθίζηση κάτω από τα σωρευτικά κτυπήματα της Νέας Δεξιάς, της αναδυόμενης Αριστεράς της «κοινωνίας των πολιτών», καθώς και των νέων κοινωνικών κινημάτων. Η ίδια η παράδοση του σοσιαλιστικού κρατισμού βρίσκεται επίσης σε βαθιά κρίση, όπως δείχνουν οι δύο κορυφαίες εξελίξεις των 20 τελευταίων χρόνων: η εξάλειψη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή και η παράλληλη κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση. Η κρίση του σοσιαλιστικού κρατισμού δεν είναι βέβαια περίεργη, αν λάβουμε υπόψη ότι πολυάριθμα κόμματα που πρέσβευαν τον σοσιαλιστικό κρατισμό πέτυχαν μεν τον ενδιάμεσο στόχο τους να καταλάβουν την κρατική εξουσία, αλλά όχι και τον απώτερο στόχο τους: ν' αλλάξουν τον κόσμο. Έτσι, σοσιαλδημοκρατικά κινήματα στον Πρώτο Κόσμο, κομμουνιστικά κινήματα στον Δεύτερο Κόσμο και διάφορα αυτοαποκαλούμενα «σοσιαλιστικά» εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στον Τρίτο Κόσμο κατέλαβαν την εξουσία, αλλά όλα ανεξαιρέτως απέτυχαν να αλλάξουν ριζικά την κοινωνία σύμφωνα με τις διατυπωμένες διακηρύξεις και προσδοκίες τους. Στην πραγματικότητα, ακόμα και τα εποικοδομήματα

28. V. Lenin, *The State and Revolution* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1917), σελ. 30.

29. G.P. Maximoff, *The Political Philosophy of Bakunin* (Toronto: Macmillan, 1953), σελ. 287.

που τα κινήματα αυτά έκτισαν κατά την μεταπολεμική περίοδο, τα οποία δημιούργησαν την εντύπωση κάποιας σημαντικής αλλαγής, είτε έχουν κατεδαφιστεί εντελώς («υπαρκτός σοσιαλισμός» στην Ανατολή), είτε έχουν αναπαλαιωθεί διατηρώντας την παλαιά πρόσοψή τους, ενώ στο εσωτερικό τους είναι σοσιαφιλελεύθερα (σοσιαλδημοκρατία στην Δύση). Η αποτυχία, επομένως, του σοσιαλιστικού κρατισμού αφορά εξίσου στον σοσιαλιστικό κρατισμό της Ανατολής, που συνδέθηκε στην θεωρία με τον μαρξισμό και στην πράξη με τον απόλυτο κρατικό συγκεντρωτισμό, και στην δυτική σοσιαλδημοκρατία, δηλ. τον κρατισμό που συνδέθηκε στην θεωρία με τον κένσινισμό και στην πράξη με το κράτος-πρόνοιας και την μεικτή οικονομία.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα εξετάσουμε τα αίτια της αποτυχίας του σοσιαλιστικού κρατισμού και των αντίστοιχων μορφών οικονομίας ανάπτυξης τόσο στην Ανατολή («σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης), όσο και στην Δύση (σοσιαλδημοκρατική εκδοχή της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης).

Τα αίτια της κατάρρευσης της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης

Ο σοσιαλιστικός κρατισμός, με την μορφή του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δεν συμπλήρωσε ούτε έναν πλήρη αιώνα ζωής πριν αποσυντεθεί κάτω από την πίεση των εσωτερικών του αντιφάσεων και των πληγμάτων –εμμέσων κυρίως– που δέχτηκε από τον διεθνή καπιταλισμό. Εντούτοις, ανεξάρτητα από την γενικότερη οικονομική αποτυχία του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι το σύστημα αυτό έχει να παρουσιάσει δύο επιτεύγματα μείζονος κοινωνικής σημασίας και ότι είναι ακριβώς τα επιτεύγματα αυτά που σήμερα, μετά την ενσωμάτωση των χωρών αυτών στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, εξαλείφονται.

Το πρώτο επίτευγμα ήταν η εξάλειψη της ανασφάλειας που δημιουργεί η ανοιχτή ανεργία και η συνακόλουθη περιθωριοποίηση του ατόμου. Αυτό επιτεύχθηκε βέβαια σε βάρος μιας τεράστιας «συγκαλυμμένης» ανεργίας που έπαιρνε την μορφή μαζικής υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού. Εάν όμως για τους φιλελεύθερους η «συγκαλυμμένη» ανεργία αποτελούσε σύμπτωμα οικονομικής αναποτελεσματικότητας, για τους σοσιαλιστές αποτελούσε απλώς αναπόφευκτη συνέπεια της κοινωνικής πολιτικής. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι η προσπάθεια συγκαλύψης της ανοιχτής ανεργίας με αυτόν τον τρόπο δημιουργούσε βασική αντίφαση με την ίδια την λογική της οικονομίας ανάπτυξης. Γι' αυτό και η ενσωμάτωση αυτών των χωρών στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς

επέφερε και την εγκατάλειψη κάθε κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση –μια δέσμευση που έχουν άλλωστε ήδη εγκαταλείψει από καιρό οι σοσιαλδημοκράτες στην Δύση. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανάθεσης της επίλυσης του προβλήματος απασχόλησης στην αγορά, δεν μπορούσε παρά να είναι η μαζική ανεργία. Αυτό, άλλωστε, μπορεί να καταδειχθεί τόσο με την κενύσιανή θεωρία, όπου η ελεύθερη αγορά δείχνεται ότι δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση, παρά μόνο κάτω από εξαιρετικές συνθήκες και για περιορισμένο χρονικό διάστημα,³⁰ όσο και με την μαρξιστική θεωρία, όπου η ανεργία –«ο εφεδρικός στρατός εργασίας»– εξασφαλίζει ότι η συσσώρευση κεφαλαίου δεν δημιουργεί μια τάση αύξησης των μισθών.³¹

Το δεύτερο επίτευγμα ήταν ότι, όπως δείχνουν αξιόπιστες δυτικές μελέτες,³² ο βαθμός ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος ήταν χαμηλότερος στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» απ' ό,τι στις Δυτικές χώρες με το ίδιο επίπεδο ανάπτυξης. Κι αυτό, παρά τις σημαντικές ανισότητες που συνεπάγονταν τα θεσμισμένα προνόμια και τα διάφορα οικονομικά ωφελήματα της γραφειοκρατίας. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι η επέκταση των μηχανισμών της αγοράς στις χώρες αυτές έχει οδηγήσει σε μια διαρκώς αυξανόμενη ανισότητα. Το 1990, σύμφωνα με τον Boris Saltykov, αντιπρόεδρο της ρωσικής κυβέρνησης με αρμοδιότητα την εκπαίδευση, το 10% στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας ήταν 3 φορές πλουσιότερο από το 10% στην βάση,³³ Σήμερα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Διεθνούς Τράπεζας, το άνοιγμα αυτό έχει υπερδιπλασιαστεί, με το 10% στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας να είναι πάνω από 7 φορές πλουσιότερο από το 10% στην βάση της.³⁴ Στην πραγματικότητα όμως η ανισότητα είναι πολύ μεγαλύτερη, αφού τα εισοδήματα συγκεντρώνονται σε πολύ λίγους ανθρώπους και η μεσαία τάξη είναι ακόμη μικρή. Έτσι η Ρωσία, μετά το ξεπούλημα των δημόσιων επιχειρήσεων την δεκαετία του '90 και την συνακόλουθη πελώρια συγκέντρωση ιδιοκτησίας, έχει σήμερα, σύμφωνα με το έγκυρο Ρωσικό οικονομικό περιοδικό *Finans*, τον μεγαλύτερο αριθμό δισεκατομμυριούχων μετά τις ΗΠΑ!³⁵ Και, φυσικά, όσο η

30. Βλ., για παράδειγμα, M. Bleaney, *The Rise and Fall of Keynesian Economics* (London: Macmillan, 1985), ιδιαίτερα το κεφ. 12.

31. Βλ., για παράδειγμα, Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press, 1942), σελ. 87-92.

32. Michael Ellman, *Socialist Planning* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), σελ. 267-68.

33. *The Guardian* (26/11/1992).

34. World Bank, *World Development Indicators* 2005, Πίν. 2.7.

35. Tom Parfitt, "Super- wealthy enjoy", *The Guardian*, (19/2/2008).

Ρωσική οικονομία ενσωματώνεται περισσότερο στην διεθνή οικονομία της αγοράς (κάτι που αποτελεί βασικό στόχο της Ρωσικής ελίτ όπως φανερώνει η αδημονία τους να γίνουν δεκτοί στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου) τόσο το κράτος θα έχει ακόμα λιγότερη ελευθερία να παρεμβαίνει για να μειώνει τις ανισότητες που προκαλούνται από την αγορά.

Για να δώσουμε, όμως, μια επαρκή ερμηνεία του φαινομένου της κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού», είναι απαραίτητο να σκιαγραφήσουμε τα αίτια της οικονομικής του αποτυχίας. Διότι, ήταν ακριβώς η οικονομική αποτυχία του συστήματος που, από την μια μεριά, οδήγησε στην θεαματική αναστροφή πορείας της σοβιετικής γραφειοκρατίας που εκφράστηκε με την *περεστρόικα* του Γκορμπατσόφ, και, από την άλλη, λειτούργησε ως καταλύτης για την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στις χώρες-δορυφόρους. Η οικονομική αποτυχία εκδηλώθηκε με μια σημαντική επιβράδυνση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία οδήγησε εν τέλει σε στασιμότητα. Ενδεικτικά, ο ρυθμός αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος στην ΕΣΣΔ μειώθηκε από ένα μέσο 7% στην δεκαετία του 1960 σε 4% στην δεκαετία του 1970 και σε 2% στην δεκαετία του 1980.³⁶ Ακόμα, ο μέσος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ μειώθηκε από 7% στην δεκαετία του 1960 σε περίπου 5% στην δεκαετία του 1970 και 2% στην δεκαετία του 1980.³⁷ Ταυτόχρονα, σημειώθηκαν σοβαρές ελλείψεις σε καταναλωτικά αγαθά και εντάθηκαν τα φαινόμενα τεχνολογικής καθυστέρησης και χαμηλής ποιότητας της παραγωγής.

Υπάρχουν τρεις κύριες ερμηνείες για την οικονομική αποτυχία του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι οποίες έχουν τις ρίζες τους σε τρία μείζονα θεωρητικά ρεύματα: το φιλελεύθερο, το αυτονομιστικό-δημοκρατικό και αυτό του σοσιαλιστικού κρατισμού. Για την φιλελεύθερη προσέγγιση, η βασική αιτία της αποτυχίας βρίσκεται στην προσπάθεια να αντικατασταθεί ο μηχανισμός της αγοράς από τον κεντρικό σχεδιασμό. Για την αυτονομιστική-δημοκρατική προσέγγιση, η αιτία της αποτυχίας βρίσκεται στην έλλειψη δημοκρατίας που χαρακτήριζε το σύστημα. Τέλος, η προσέγγιση του σοσιαλιστικού κρατισμού παίρνει συνήθως την μέση οδό μεταξύ των δύο άλλων προσεγγίσεων. Έτσι, η δεξιά πτέρυγα της προσέγγισης αυτής (σοσιαλδημοκράτες στην Δύση, η ηγεσία της *περεστρόικα* στην Ανατολή),

36. Michael Barratt-Brown, *Models in Political Economy* (London: Penguin, 1984), σελ. 144.

37. A. Szymanski, "The Socialist World System", στο *Socialist States in the World System*, C.K. Chase-Dunn, επιμ. (London: Sage Publications, 1982), Πίν. 2.3. Ο μέσος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ για την δεκαετία του 1980 αναφέρεται στην Ρωσική Ομοσπονδία μόνο (*World Development Report 1997*).

βρίσκεται πιο κοντά στην φιλελεύθερη άποψη, ενώ η αριστερή πτέρυγα (για παράδειγμα, οι τροτσικιστές), βρίσκεται πιο κοντά στην αυτονομιστική-δημοκρατική άποψη.

Σύμφωνα με την φιλελεύθερη άποψη,³⁸ για να εξηγήσουμε την οικονομική αναποτελεσματικότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», πρέπει να αναφερθούμε στην «ικανότητα σχεδιασμού» (*planability*) του συστήματος, η οποία είναι συνάρτηση του αριθμού των αλληλένδετων αποφάσεων που λαμβάνονται κατά την διαδικασία σχεδιασμού. Η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι η αγορά δεν μπορεί να αντικατασταθεί παρά μόνο από τις πιο αυθαίρετες και αναποτελεσματικές κεντρικές αποφάσεις σε σχέση με την κατανομή εκατομμυρίων προϊόντων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι «οι οδηγίες του Πλάνου δεν είναι εξειδικευμένες και απλώς εκφράζουν ένα άθροισμα το οποίο μπορεί να εκφράζεται σε τόνους, ρούβλια, σε τετραγωνικά μέτρα ή σε οτιδήποτε. Έτσι, η μόνη εντολή που είναι σαφής και περιοριστική είναι αυτή που αναφέρεται στο άθροισμα, γι' αυτό και οι επιχειρήσεις παράγουν όχι αυτό που ζητάει ο χρήστης, αλλά ένα σύνολο προϊόντων που συμποσούνται στην απαιτούμενη αθροιστική ποσότητα»³⁹ – μια διαδικασία που αναπόφευκτα συνεπάγεται σπατάλη υλικών και οικονομική αναποτελεσματικότητα.

Ακόμα, σύμφωνα πάντα με την ίδια άποψη, όσο περισσότερα εναλλακτικά προϊόντα και μέθοδοι παραγωγής υπάρχουν (πράγμα που αποτελεί ένα υποπροϊόν της ανάπτυξης), τόσο μικρότερη είναι η ικανότητα σχεδιασμού. Με άλλα λόγια, η επιτυχία του συστήματος στα πρώτα αναπτυξιακά στάδια, που εκδηλώθηκε με τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, ήταν αποτέλεσμα *εκτατικής* ανάπτυξης και της χρήσης ανεκμετάλλεων πλουτοπαραγωγικών πηγών στην επέκταση της «βαριάς βιομηχανίας». Δηλαδή, σε τελική ανάλυση, η επιτυχία αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι η ανάπτυξη βρισκόταν ακόμα σε πολύ χαμηλό στάδιο – ένα γεγονός που μπορεί να εξηγήσει για παράδειγμα την σχετική επιτυχία του συστήματος στην προπολεμική ΕΣΣΔ ή στην μεταπολεμική Βουλγαρία. Όταν όμως η ανάπτυξη έφθασε σε ένα υψηλότερο στάδιο που απαιτούσε *εντατική* χρήση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, με σημαντικές αυξήσεις στην

38. Για μια παρουσίαση της φιλελεύθερης αντίληψης (πέρα από την ακραία Δεξιά – Hayek κ.λπ.), βλ., για παράδειγμα, το έργο του διακεκριμένου Βρετανού σοβιετολόγου Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism* (London: Allen and Unwin, 1983). Για μια κριτική του έργου του Nove από αριστερή, σοσιαλ-κρατικιστική πλευρά, βλ. E. Mandel, "In Defence of Socialist Planning", *New Left Review*, no. 159 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1986).

39. Alec Nove, "The Soviet Economy: Problems and Prospects", *New Left Review*, no. 119 (Ιαν.-Φεβρ. 1980), σελ. 3-19.

παραγωγικότητα, καθώς και την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών περισσότερο προηγμένων τεχνολογικά, τότε, παρουσιάστηκε η ανάγκη για αποκέντρωση (που, κατά τους φιλελεύθερους, μπορεί να είναι αποτελεσματική μόνο σε ένα σύστημα αγοράς). Το σημείο αυτό σηματοδότησε επίσης την αρχή της αντίστροφης μέτρησης που οδήγησε σε διαδοχικές οικονομικές κρίσεις και στην τελική κατάρρευση του συστήματος.

Σύμφωνα με την εναλλακτική ριζοσπαστική ερμηνεία (που εκφράζει απόψεις οι οποίες βασίζονται στο αυτονομιστικό-δημοκρατικό ρεύμα⁴⁰), η βασική αιτία της αναποτελεσματικότητας του συστήματος βρίσκεται στην υπερβολική συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας –δηλαδή την έλλειψη, πρώτον, πολιτικής δημοκρατίας, και δεύτερον, δημοκρατίας στον χώρο δουλειάς με την έννοια της αυτοδιεύθυνσης των παραγωγικών μονάδων από τους ίδιους τους εργαζόμενους.

Το ερώτημα όμως που γεννάται σε σχέση με την προσέγγιση αυτή είναι γιατί η παρόμοια συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας στα χέρια των επαγγελματιών πολιτικών και οικονομικής εξουσίας στα χέρια των καπιταλιστικών ελίτ δεν δημιουργεί ανάλογη αναποτελεσματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος; Κατά τη γνώμη μου, για ν' απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει ν' αναφερθούμε όχι μόνο στην συγκέντρωση εξουσίας αλλά και στην παντελή απουσία κινήτρων για παραγωγική εργασία που χαρακτηρίζει το σοσιαλιστικό σύστημα, η οποία αναπόφευκτα οδήγησε στην αλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών. Και αυτό, διότι τα μεν καπιταλιστικά οικονομικά κίνητρα αποκλείονταν θεσμικά, ενώ τα σοσιαλιστικά ιδεολογικά κίνητρα, που προσπάθησε να δημιουργήσει στην θέση των οικονομικών η γραφειοκρατική ελίτ, ήταν καταδικασμένα σε αποτυχία.

Όσον αφορά στα οικονομικά κίνητρα, υπάρχουν δύο βασικά κίνητρα που παρέχει η καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης: ένα θετικό, τον καταναλωτισμό, και ένα αρνητικό, την ανεργία. Και τα δύο απουσίαζαν από τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ο καταναλωτισμός ήταν αδύνατος, όχι μόνο εξ αιτίας της γραφειοκρατικοποίησης της οικονομικής διαδικασίας που είχε δημιουργήσει έναν ανεπαρκή τομέα καταναλωτικών αγαθών, αλλά, κυρίως, επειδή οι χώρες αυτές ήταν υποχρεωμένες να κατευθύνουν

40. Τέτοιες απόψεις εκφράζονται για παράδειγμα από τον Καστοριάδη, C. Castoriadis, *Political and Social Writings* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988), vol. 1-2, καθώς και από τον Ανατολικογερμανό Πράσινο, Rudolf Bahro, R. Bahro, *The Alternative in Eastern Europe* (London: Verso, 1978). Φυσικά, στη συνέχεια, ο Bahro προσχώρησε στον Πράσινο ανορθολογισμό, υιοθετώντας την ιδέα για τον «Πράσινο Αδόλφο» (βλ. Janet Biehl, "Ecology and the Modernisation of Fascism in the German Ultra-right," *Society and Nature*, vol. 2, no. 2 (1994).

μόνο ένα σχετικά μικρό ποσοστό των οικονομικών τους πόρων στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Δεδομένου του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης, σε σύγκριση με τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, αυτός ήταν ο μόνος τρόπος να ανταπεξέλθουν στις υπέρογκες αμυντικές δαπάνες που τους επέβαλλε ο Ψυχρός Πόλεμος. Ακόμα, το δικαίωμα στην απασχόληση –που συνήθως ήταν και συνταγματικά κατοχυρωμένο– όχι μόνο οδηγούσε σε μαζική συγκαλυμμένη ανεργία, αλλά ενίσχυε επίσης μια στάση «ήσσονος προσπάθειας» και παθητικότητας. Οι συνέπειες ήταν αναπόφευκτα καταστροφικές, ιδιαίτερα σε σχέση με την αποτελεσματικότητα της ροής πληροφοριών που έχει μεγάλη σημασία για την επαρκή λειτουργία κάθε μηχανισμού κατανομής των οικονομικών πόρων.

Όσον αφορά στα ιδεολογικά κίνητρα (τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως από τον Στάλιν και τον Μάο σε μια προσπάθεια να αντισταθμίσουν την απουσία οικονομικών κινήτρων), η αποτυχία τους ήταν αναπόφευκτη σε ένα σύστημα που χαρακτηριζόταν από την θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ μιας ιδεολογίας που βασιζόταν στην αρχή της ισότητας και μιας πραγματικότητας που θεμελιωνόταν στην κατάφορα άνιση κατανομή της οικονομικής και πολιτικής δύναμης.

Η αποτυχία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» να επιτύχει τον πρωταρχικό στόχο της δημιουργίας μιας αποτελεσματικής σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, έθεσε τις κυρίαρχες ελίτ μπροστά στο ακόλουθο δίλημμα: σοσιαλιστική αποκέντρωση ή αποκέντρωση μέσω της αγοράς; Η πρώτη σήμαινε την δημιουργία μιας αυθεντικής σοσιαλιστικής οικονομίας, μέσω της θέσμησης νέων δομών σοσιαλιστικής αυτοδιεύθυνσης και του παράλληλου αγώνα για την εγκαθίδρυση ενός νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας βασισμένου στις αρχές της συνεργασίας και της αλληλεγγύης. Η δεύτερη σήμαινε την δημιουργία μιας «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς και την πλήρη ενσωμάτωση στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, η οποία θεμελιώνεται πάνω στις αρχές του ανταγωνισμού και του ατομικισμού. Η πρώτη, όμως, επιλογή συνεπαγόταν την αυτοανάρρηση των κυρίαρχων ελίτ (για να μην αναφερθούμε στον αποκλεισμό τους από το δυτικό κεφάλαιο, την στιγμή μάλιστα που πολλές από αυτές τις χώρες ήταν βυθισμένες στο χρέος), καθώς και την διάλυση των ιεραρχικών δομών που είχαν εγκαθιδρύσει. Από την άλλη μεριά, η υιοθέτηση της δεύτερης επιλογής ήταν απόλυτα συμβατή με την αναπαραγωγή (με ορισμένες τυπικές αλλαγές) των ιεραρχικών δομών και των ίδιων των ελίτ (περιλαμβανομένου και του εξαρτημένου προσωπικού τους).

Έτσι, τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την επιλογή της μορφής αποκέντρωσης δεν ήταν οικονομικά (όπως υποστηρίζουν οι αναλυτές και οι πολιτικοί της Δύσης), αλλά *πολιτικά*. Η γλώσσα που χρησιμοποίησαν

οι πρωταγωνιστές της *περεστρόικα*, για να δικαιώσουν την επιλογή τους, ήταν ενδεικτική. Έτσι, σύμφωνα με τον Alexander Yakovlev,⁴¹ η *περεστρόικα* σηματοδοτούσε την αντικατάσταση της μαρξιστικής ταξικής θεωρίας από την θεωρία ότι οι καθολικές ανθρώπινες αξίες υπερβαίνουν τα ταξικά συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κυρίαρχη θέση μεταξύ αυτών των «καθολικών» αξιών κατέχει η μεικτή οικονομία και ο ελεύθερος ανταγωνισμός!

Από την στιγμή, όμως, που οι ρεφορμιστικές ελίτ κατέφυγαν στην στρατηγική εισαγωγής μιας «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς, η δυναμική που τέθηκε σε κίνηση δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην υπέρβαση όχι μόνο της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης, αλλά και του ίδιου του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Και αυτό, διότι η προσέγγιση αυτή οδηγεί στη δημιουργία μιας διπολικής εξουσιαστικής δομής, σε αντίθεση με την μονοπολική εξουσιαστική δομή που χαρακτηρίζει τόσο το σύστημα του «υπαρκτού καπιταλισμού» όσο και το σύστημα του υπαρκτού σοσιαλισμού».

Έτσι, στο καπιταλιστικό σύστημα, ο συνδυασμός της οικονομίας της αγοράς με την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», ο οποίος νομιμοποιείται ιδεολογικά από ένα κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα που το διέπει η φιλελεύθερη ιδεολογία, εξασφαλίζει την θεσμική αλλά και ιδεολογική συνοχή που απαιτείται για την σταθερότητα του συστήματος. Η οικονομία της αγοράς οδηγεί, όπως είδαμε, στην συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια της οικονομικής ελίτ, από την οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση εξάρτησης η πολιτική ελίτ, εφόσον, ιδιαίτερα στη σημερινή πολυδάπανη εκλογική διαδικασία, η εκλογή των επαγγελματιών πολιτικών εξαρτάται καθοριστικά από την οικονομική ενίσχυση των οικονομικών ελίτ, καθώς και την προβολή τους μέσω των ΜΜΕ που ελέγχουν οι ίδιες ελίτ. Με αυτή την έννοια, η εξουσιαστική δομή στο καπιταλιστικό σύστημα είναι μονοπολική, γεγονός που γίνεται ακόμη πιο φανερό στο πλαίσιο της υπερεθνικής ελίτ που χαρακτηρίζει την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Συγχρόνως, η φιλελεύθερη ιδεολογία, με τις ατομικιστικές αξίες που προάγει, είναι απόλυτα συμβατή τόσο με την οικονομία της αγοράς όσο και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», την ιδεολογία των ατομικών δικαιωμάτων κ.λπ., εφόσον οι οικονομικοί και πολιτικοί αυτοί θεσμοί (υποτίθεται) εξασφαλίζουν το «πρωτείο του ατόμου».

41. Βλ. την συνέντευξη που δόθηκε από τον Alexander Yakovlev στην εφημερίδα *The Guardian* (20/8/1991), καθώς και το βιβλίο του, *The Fate of Marxism in Russia* (Yale: Yale University Press, 1993).

Αντίστοιχα, στο σοσιαλιστικό σύστημα, ο συνδυασμός του Πλάνου με την δικτατορία του προλεταριάτου και τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, ο οποίος νομιμοποιείται ιδεολογικά από ένα κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα που το διέπει η Μαρξιστική-Λενινιστική ιδεολογία, επίσης εξασφαλίζει την θεσμική αλλά και ιδεολογική συνοχή που απαιτείται για την σταθερότητα του συστήματος. Η συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στα χέρια της ίδιας (κομματικής) ελίτ εξασφαλιζόταν εκεί με πολιτικά μέσα, δηλαδή μέσω του ελέγχου του κομματικού μηχανισμού και συνακόλουθα των μέσων παραγωγής. Έτσι, η εξουσιαστική δομή στο σοσιαλιστικό σύστημα είναι ακόμη πιο εμφανώς μονοπολική εφόσον όχι μόνο η πηγή εξουσίας των δυο ελίτ είναι η ίδια αλλά ακόμη και το προσωπικό τους συχνά ταυτίζεται. Παράλληλα, η σοσιαλιστική ιδεολογία, με τις συλλογικές αξίες που προάγει, ήταν απόλυτα συμβατή με μια οικονομική δομή όπου τα μέσα παραγωγής είναι αντικείμενο συλλογικής (δημόσιας) ιδιοκτησίας και μια πολιτική δομή που ελέγχει η εργατική τάξη, η οποία (υποτίθεται) ελέγχει το κράτος και συνακόλουθα τα μέσα παραγωγής.

Στη περίπτωση όμως της «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς που προσπάθησε να εισάγει χθες η Ρωσική κομματική ελίτ και σήμερα η Κινεζική, η εμφύτευση σε ένα πολιτικό σύστημα, που θεμελιώνεται σε ένα «σοσιαλιστικό» κράτος, ενός μηχανισμού κατανομής των οικονομικών πόρων, που θεμελιώνεται στην οικονομία της αγοράς, δημιουργεί μια *de facto* διπολική εξουσιαστική δομή, όπου η πολιτική εξουσία εξακολουθεί να συγκεντρώνεται στα χέρια της κομματικής γραφειοκρατίας αλλά η οικονομική εξουσία σταδιακά συγκεντρώνεται στα χέρια μιας οικονομικής ελίτ, η οποία αντλεί την εξουσία της από τον μηχανισμό της αγοράς και όχι από το κόμμα – δηλαδή, σήμερα, από την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Η θεμελιακή αντίφαση που δημιουργεί αυτός ο διπολισμός στο επίπεδο των εξουσιαστικών δομών ενισχύεται και από μια άλλη αντίφαση στο ιδεολογικό επίπεδο: η οικονομία, τώρα, *de facto* διέπεται από ένα κοινωνικό παράδειγμα που στηρίζεται στις φιλελεύθερες αξίες του ατομικισμού και της ανταγωνιστικότητας, ενώ το πολίτευμα *de jure* διέπεται από ένα κοινωνικό παράδειγμα που στηρίζεται στις σοσιαλιστικές αξίες της αλληλεγγύης και της συνεργασίας.

Η αντίφαση αυτή οδήγησε γρήγορα στην αποτυχία του πειράματος στην ΕΣΣΔ και την κατάρρευση του ίδιου του συστήματος, ενώ στην Κίνα, όπου η ελίτ η οποία διαδέχθηκε τον Μάο, έχει αρχίσει ήδη από το 1979 παρόμοια προσπάθεια οικονομικής (αλλά όχι και πολιτικής) αποκέντρωσης μέσω της αγοράς, η κομματική γραφειοκρατία διατηρεί μεν ακόμη την πολιτική εξουσία αλλά η οικονομική εξουσία αυξανόμενα περιέρχεται στα χέρια της υπερεθνικής ελίτ που ήδη ελέγχει σε σημαντικό βαθμό

τις εξαγωγές της. Κατά την γνώμη μου, ο λόγος που επιτάχυνε την κατάρρευση της σοβιετικής «σοσιαλιστικής οικονομίας της αγοράς» σε σχέση με την αντίστοιχη κινεζική είναι ότι η σοβιετική ρεφορμιστική ελίτ ήταν, άθελά της, αναγκασμένη να ενισχύσει την παραπάνω αντίφαση. Έτσι, σε αντίθεση με την κινεζική, ήταν αναγκασμένη να συνοδέψει τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις (*περεστρόικα*) με ένα μεγαλύτερο άνοιγμα όσον αφορά στις ατομικές ελευθερίες (*γκλάσνοστ*), προκειμένου να αντιμετωπίσει το ισχυρό στρατιωτικο-βιομηχανικό τμήμα του κατεστημένου, το οποίο δεν ήθελε να γίνουν σημαντικές αλλαγές στο *status quo*. Το άνοιγμα όμως αυτό έδωσε την ευκαιρία στις φυγόκεντρες δυνάμεις, οι οποίες ενισχύονταν από τις δυτικές ελίτ και είχαν σαφές συμφέρον στην αποκατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, να ωθήσουν στην αποσύνθεση της ΕΣΣΔ και στην κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Από την «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης στην οικονομία της αγοράς

Η κατάρρευση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης και η αντικατάστασή της από την οικονομία της αγοράς έχει γίνει καθολικό φαινόμενο. Από την Ρωσία ως την Κίνα και από την Πολωνία ως το Βιετνάμ, η κατανομή των οικονομικών πόρων βάσει σχεδιασμού είτε έχει εκλείψει, είτε βρίσκεται σε διαδικασία να εκλείψει. Η διαφορά μεταξύ της Ανατολικής Ευρώπης και της Άπω Ανατολής είναι ότι, ενώ η σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης στην Ανατολική Ευρώπη αντικαθίσταται από μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, στην Άπω Ανατολή αντικαθίσταται από ένα είδος «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς, στην οποία σημαντικές πλουτοπαραγωγικές πηγές εξακολουθούν να βρίσκονται υπό κρατικό έλεγχο.

Α. Οι καπιταλιστικές οικονομίες της αγοράς στην Ανατολική Ευρώπη

Στην Ανατολική Ευρώπη, μετά την κατάρρευση των πολιτικών δομών οι οποίες, με εξαίρεση την Ρωσία (και εν μέρει την Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία), είχαν «εισαχθεί» από τον Κόκκινο Στρατό, τα νέα καθεστώτα, υπό την κηδεμονία του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας κ.ά., υιοθέτησαν μια στρατηγική διάλυσης όχι μόνο του συστήματος σχεδιασμού στην κατανομή των οικονομικών πόρων, αλλά και της κρατικής ιδιοκτησίας των πλουτοπαραγωγικών πηγών, ενώ αντικατέστησαν τόσο το πρώτο όσο και την δεύτερη με την οικονομία της αγοράς και την καπιταλιστική ιδιοκτησία και έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών αντίστοιχα.

Οι νέες ελίτ που έχουν σχηματισθεί εκεί έχουν δημιουργήσει ένα νέο σύστημα ελέγχου και προνομίων που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, στην θέση του παλαιού συστήματος που βασιζόταν στην κομματική εξουσία και τον γραφειοκρατικό έλεγχο. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι, παρά την αλλαγή στα μέσα, συχνά, το ίδιο προσωπικό που στελέχωνε τις παλαιές «σοσιαλιστικές» ελίτ στελεχώνει και τις νέες ελίτ! Έτσι, πολλά μέλη της νομενκλατούρας έχουν ήδη αποκτήσει τον έλεγχο των πρόσφατα ιδιωτικοποιημένων επιχειρήσεων, επαληθεύοντας την παλαιά πρόβλεψη του Τρότσκι⁴² ότι οι γραφειοκράτες μπορούν να μετατραπούν σε καπιταλιστές. Αυτό δεν είναι όμως παράξενο, δεδομένου ότι οι πρώην γραφειοκράτες και οι μαυραγορίτες, μαζί με τους ξένους καπιταλιστές, είναι οι μόνοι που διέθεταν τα απαραίτητα κεφάλαια και τις διασυνδέσεις για να αγοράσουν τις υπό πώληση πλουτοπαραγωγικές πηγές. Επιπλέον, οι όροι που επέβαλαν οι διεθνείς καπιταλιστικοί οργανισμοί στα δάνεια και στην «βοήθεια» που δόθηκαν στις χώρες αυτές, ήταν σχεδιασμένοι ώστε να ενισχύσουν την εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς και να αποτρέψουν οποιαδήποτε απόπειρα για την δημιουργία μιας αυτοδιαχειριζόμενης παραγωγικής δομής.

Για να εξετάσουμε όμως τις διαγραφόμενες σήμερα προοπτικές στις χώρες του τέως «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολική Ευρώπη θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ αυτών που ήδη ενσωματώθηκαν ή είναι στην διαδικασία ενσωμάτωσης στους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (Ε.Ε., ΝΑΤΟ κ.λπ.), και της Ρωσίας. Η Ρωσική ελίτ, μολονότι επιθυμεί διακαώς την ένταξή της στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου που θα της επιτρέψει την άνετη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της (κυρίως ενεργειακών), στο διογκούμενο εμπόριό της με την Δύση, επιδιώκει –κάτω από την πίεση ενός ανερχόμενου εθνικισμού μετά την δραματική πολιτική και οικονομική υποβάθμιση της Ρωσίας που επέφερε η κατάρρευση της ΕΣΣΔ– να διατηρήσει ένα βαθμό πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας μέσα στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και την υπερεθνική ελίτ, της οποίας μόνο τυπικά είναι μέλος εφόσον μετέχει στην «Ομάδα των 8», χωρίς να μετέχει όμως στο ΝΑΤΟ και την Ε.Ε.

1) Η Ρωσική περίπτωση

Η ενσωμάτωση της Ρωσίας στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς ολοκληρώνει μια διαδικασία που είχε ήδη αρχίσει από τον 19ο αιώνα και

42. Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed* (New York: Merit, 1965).

διακόπηκε βίαια με την άνοδο του μπολσεβικικού καθεστώτος στην εξουσία. Πριν από περίπου 100 χρόνια, ο τσαρικός ρεφορμιστής Sergei Witte παραπονιόταν ότι η Ρωσία ήταν χώρα εξαγωγής πρώτων υλών και εισαγωγής τελικών αγαθών, ήταν δηλαδή μια χώρα στην καπιταλιστική περιφέρεια. Μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, η χώρα φαίνεται να επιστρέφει στην παλαιά της θέση, όσον αφορά τόσο στην παραγωγική της δομή όσο και στην συνακόλουθη διάρθρωση του εμπορίου.

Έτσι, όσον αφορά στην παραγωγή, η πρωτοβουλία για την απαιτούμενη αναδόμηση του μεταποιητικού τομέα, που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις επιβίωσης στον ανταγωνισμό με τις δυτικές επιχειρήσεις, έπρεπε να προέλθει είτε από τους διευθυντές των δημοσίων επιχειρήσεων (με την υποστήριξη του κράτους), είτε από το ιδιωτικό –εγχώριο και ξένο– κεφάλαιο. Εντούτοις, η πρώτη λύση αποκλείστηκε εξ αρχής από τους δυτικούς χρηματοδότες των μεταρρυθμίσεων. Οι διεθνείς οργανισμοί φρόντιζαν πάντοτε να εξασφαλίζουν ότι και το τελευταίο δολάριο βοήθειας προς την Ρωσία θα ήταν «συνδεδεμένο» με τις μεταρρυθμίσεις της αγοράς.⁴³ Ταυτόχρονα, πίεζαν για την δραστική μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων και για την ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες, μετά την δραματική υποτίμηση του ρουβλίου, προσέφεραν ιδιαίτερα επικερδείς ευκαιρίες στο δυτικό κεφάλαιο. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ακόμη και η υποτίμηση αυτή είχε σχεδιαστεί από τους Δυτικούς να γίνει αφού είχε στο μεταξύ σχεδόν καταστραφεί η εγχώρια μεταποιητική βιομηχανία από την πελώρια διείσδυση των εισαγωγών που προκάλεσε η διατήρηση ενός υπερτιμημένου νομίσματος για σχεδόν ολόκληρη την δεκαετία του '90 (μέχρι το 1998), η οποία έκανε τις εισαγωγές να φαντάζουν τεχνητά φθηνές και τα εγχώρια προϊόντα μη ανταγωνιστικά προς τα δυτικά. Το ΔΝΤ μαζί με το Τραπεζικό σύστημα των ΗΠΑ διέθεσαν τότε πολλά δισεκατομμύρια δολάρια για να ενισχύσουν το ρούβλι, δήθεν για να προστατεύσουν τη Ρωσία από τον πληθωρισμό!⁴⁴ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι μέχρι την συναλλαγματική κρίση του 1998 το Ρωσικό εθνικό εισόδημα είχε πέσει στο μισό και η φτώχεια είχε αυξηθεί από 2% σε πάνω από το 40% του πληθυσμού.

43. Ενδεικτικά, ο Γιέλτσιν και η Κεντρική Τράπεζα της Ρωσίας, προκειμένου να πάρουν ένα δάνειο της τάξεως του 1,5 δις δολ., έπρεπε να υποσχεθούν στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ότι θα μείωναν δραστικά τις κρατικές επιχορηγήσεις των ρωσικών εξαγωγών. Και όλα αυτά την στιγμή που η Ε.Ε. είχε αρνηθεί να μειώσει τους δασμούς στα ανατολικά προϊόντα, προκαλώντας περαιτέρω άνοιγμα του ελλείμματος στο ρωσικό εμπορικό ισοζύγιο, *The Guardian* (26/5/1993).

44. Joseph Stiglitz, "The ruin of Russia", *Guardian*, (9/4/2003).

Η καταστροφή αυτή της άλλοτε κραταιάς Σοβιετικής βιομηχανίας επε-
τεύχθη όχι μόνο με τις παραπάνω ενέργειες της υπερεθνικής ελίτ αλλά
και με την ουσιαστική αποχή του δυτικού κεφαλαίου από επενδύσεις στη
Ρωσική μεταποίηση, η οποία εκδηλώθηκε από τις πρώτες μέρες μετά την
πτώση της ΕΣΣΔ. Έτσι το δυτικό κεφάλαιο όχι μόνο δεν έδειξε καμιά ιδιαί-
τερη προθυμία να επενδύσει στην ρωσική μεταποίηση αλλά και αντίθετα,
όπως άλλωστε συνηθίζει να κάνει στην περιφέρεια, στράφηκε σε επεν-
δύσεις στους ιδιαίτερα επικερδείς –λόγω των πλούσιων φυσικών πόρων–
τομείς ενέργειας (πετρέλαιο, φυσικό αέριο), ξυλείας και εξόρυξης πρώτων
υλών.⁴⁵ Το αποτέλεσμα ήταν ότι σε ολόκληρη την περίοδο 1990-2003 ο
ρυθμός αύξησης των επενδύσεων ήταν αρνητικός (-11.5%), με αποτέλε-
σμα την συνεχή μείωση της βιομηχανικής παραγωγής και της παραγωγής
γενικότερα.⁴⁶

Όσον αφορά στο εμπόριο ειδικότερα, η ολοκλήρωση της ενσωμάτωσης
της Ρωσίας στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς είχε ως συνέπεια
την κατάρρευση των παραδοσιακών εμπορικών δεσμών με τις άλλες χώ-
ρες της Ανατολικής Ευρώπης και με τις πρώην «Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες
της Σοβιετικής Ένωσης». Σύμφωνα με τον M. Kaser, διακεκριμένο σοβι-
ετολόγο στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, το 1988, τον τελευταίο χρό-
νο του Κεντρικού Πλάνου, το ρωσικό εμπόριο με τις άλλες Δημοκρατίες
αποτελούσε τα 4/5 του συνολικού εμπορίου και αντιπροσώπευε το 27%
του ΑΕΠ.⁴⁷ Η αποσύνθεση του εμπορίου στο εσωτερικό της Κομεκόν είχε
καταστροφικό αντίκτυπο στην βιομηχανική παραγωγή, όπως παραδέ-
χτηκε ακόμα και ο ΟΟΣΑ: «Σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς, το γε-
γονός αυτό από μόνο του μπορεί να εξηγήσει το μεγαλύτερο μέρος της
πτώσης της παραγωγής στην Ουγγαρία και στην πρώην Τσεχοσλοβακία
και το 1/3 περίπου της μείωσης στην Πολωνία».⁴⁸ Σήμερα, το εμπόριο με
τις πρώην «Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της ΕΣΣΔ» έχει καταρρεύσει και η
Ρωσία εισάγει τελικά προϊόντα (ουσιαστικά, καταναλωτικά αγαθά πολυτε-
λείας για την νέα ελίτ), και εξάγει πρώτες ύλες, όπως ακριβώς έκανε 100
χρόνια πριν. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Διεθνούς
Τράπεζας, το 60% των εξαγωγών της αποτελούνται από πετρέλαιο, φυσι-

45. *The Guardian* (24/3/1993).

46. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 4.1 & 4.10.

47. *The Guardian* (16/3/1994).

48. OECD, *Integrating emerging market economies into the international trading system* (Paris: OECD, 1994), παρατίθεται στο Peter Gowan, "Neo-Liberal Theory and Practice", σελ. 17.

κό αέριο και πρώτες ύλες, ενώ το 66% των εισαγωγών της αποτελείται από μεταποιητικά προϊόντα!⁴⁹

Παρά την κάποια επομένως «βελτίωση» των οικονομικών της Ρωσίας μετά την μαζική αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών πρώτων υλών καθώς και την αύξηση εξαγωγών οπλικών συστημάτων τα τελευταία χρόνια, το ΑΕΠ της χώρας μόλις πριν ένα χρόνο, το 2007, κατόρθωσε να φθάσει το επίπεδο που είχε κατακτήσει το 1990, πριν την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, ενώ οι πραγματικοί μισθοί είναι ακόμη μόλις το 80% των μισθών του 1989!⁵⁰ Το ανθρώπινο κόστος είναι αναπόφευκτα τεράστιο. Ενδεικτικά, ενώ ο παγκόσμιος δείκτης θνησιμότητας μειώθηκε κατά ¼ μεταξύ 1970 και 1993, στην Ρωσία είχε *αυξηθεί* κατά 44%, και το σύνολο σχεδόν της αύξησης αυτής σημειώθηκε μετά το 1989.⁵¹ Με βάση μάλιστα πιο πρόσφατα στοιχεία, ενώ ο παγκόσμιος δείκτης προσδόκιμου ζωής έχει αυξηθεί μεταξύ 1990 και 2003 από 65 σε 67 χρόνια, στη Ρωσία έχει μειωθεί από 69 σε 66!⁵²

Συμπερασματικά, μολονότι η σημερινή πολιτική ελίτ γύρω από τον Πούτιν, κάτω από την λαϊκή πίεση και τον ανερχόμενο εθνικισμό, δεν υιοθετεί τις απόψεις των νεοφιλελεύθερων για μια εντελώς ανεξέλεγκτη από το κράτος οικονομία της αγοράς, δεν έχει συγχρόνως δείξει ουδεμία διάθεση να επανεθνικοποιήσει τις ιδιωτικοποιηθείσες επιχειρήσεις, ή έστω να εισαγάγει ένα περιεκτικό κράτος πρόνοιας σοσιαλδημοκρατικού τύπου, στη θέση των σημερινών ασφαλιστικών δικτύων (τα οποία βέβαια δεν έχουν καμία σύγκριση με τις περιεκτικές υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, ασφάλισης κ.λπ. που πρόσφερε η Σοβιετική Ένωση). Ο στόχος είναι σαφής: η επίτευξη ενός βαθμού πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας μέσα στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς που θα επιτρέπει ακόμη και την επιβολή κάποιων ελέγχων πάνω στην αγορά, για χάρη της καλύτερης εξυπηρέτησης των συμφερόντων της οικονομικής ελίτ. Ο στόχος αυτός για τη συγκεκριμένη περίπτωση μιας χώρας με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και την γεωπολιτική και στρατιωτική ισχύ της Ρωσίας, είναι εφικτός.

2) *Η περίπτωση των χωρών του τ. «υπαρκτού» στην Ε.Ε.*

Μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού» στην Αν. Ευρώπη, όπως τονίζει

49. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 4.5 & 4.6.

50. Jean Marie Chauvier, "Tsar Putin's Russia", *Le Monde Diplomatique*, (February 2007).

51. World Bank, *World Bank Development Report 1995*, Πίν. 26. Σύμφωνα με μια άλλη μελέτη, ο δείκτης θνησιμότητας στην Ρωσία ανέβηκε από 11,4 το 1991 σε 14,4 το 1993 και σε 16,2 στο α' τρίμηνο του 1994· Michael Ellman, "The Increase in Death and Disease Under 'Katastroika'", *Cambridge Journal of Economics*, no. 18 (1994), σελ. 349.

52. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.19.

ακόμη και η *Monde Diplomatique*, «οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης ζουν μια κοινωνική κρίση χωρίς προηγούμενο». ⁵³ Η κρίση όμως αυτή κάθε άλλο παρά ήταν απρόβλεπτη, εφόσον η τάση που κυρίως υποστηρίχθηκε από τα κινήματα και τους κύκλους που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία αυτή ήταν η ίδια τάση που ενθαρρύνεται σήμερα από τις νέες ελίτ στις χώρες αυτές, δηλαδή η τάση της οικονομικής φιλελευθεροποίησης, με την έννοια της εισαγωγής των πολιτικών της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης που είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο και της πολιτικής φιλελευθεροποίησης, με την έννοια του «εκδημοκρατισμού». Τα παλαιά αιτήματα για εργατική αυτοδιαχείριση και άμεση δημοκρατία, που υποστηρίχθηκαν στην εξέγερση της Ουγγαρίας του 1956 και –αρχικά τουλάχιστον– από την “Αλληλεγγύη” στην Πολωνία, ξεχάστηκαν και οι πλειοψηφούσες τάσεις έγιναν τελικά οι φιλελεύθερες, οι ανορθολογικές θρησκευτικές (π.χ. Πολωνία) και οι γεννικότερα αντισοσιαλιστικές, έτσι ώστε να μην ανδρωθεί ποτέ ένα κίνημα για την μετάβαση προς ένα πραγματικό σοσιαλισμό και άμεση δημοκρατία αντί γι’ αυτήν προς την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία». Γι’ αυτό και είναι εντελώς απαράδεκτο ότι «ελευθεριακοί» αναλυτές όπως ο Τσόμσκι και ο Καστοριάδης πανηγυρίζαν τότε για την κατάρρευση του «υπαρκτού», προσποιούμενοι ότι δεν καταλάβαιναν τι θα επακολουθούσε με την σύνθεση και τα αιτήματα των κινημάτων τα οποία οδήγησαν σε αυτή, που όλοι, όμως, (συμπεριλαμβανομένης της υπερεθνικής ελίτ!) πολύ καλά γνωρίζαμε!

Όσον αφορά στην υπερεθνική ελίτ ειδικότερα, η τάση φιλελευθεροποίησης είχε υποστηριχτεί από την Δύση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και όχι μόνο στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά σε ολόκληρη την καπιταλιστική περιφέρεια και ημιπεριφέρεια, στην οποία ανήκουν τώρα οι χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Έτσι, ο Ronald Reagan, σε μια ομιλία του στο Βρετανικό Κοινοβούλιο το 1981, ανακοίνωσε ότι οι Η.Π.Α. ήταν έτοιμες να χρησιμοποιήσουν το κύρος και τους πόρους τους σε ένα πρόγραμμα ενδυνάμωσης «της δημοκρατίας σε ολόκληρο τον κόσμο». ⁵⁴ Η χρονική στιγμή κατά την οποία έγινε η ανακοίνωση αυτή, δεν ήταν τυχαία. Τα αυταρχικά καθεστώτα στην περιφέρεια μπορούσαν να επιβιώσουν μόνο στον βαθμό που «το άλλοθι της ανάπτυξης», (δηλ. η ιδεολογία ανάπτυξης), ήταν ακόμα αξιόπιστο. Εντούτοις, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ήταν ήδη ξεκάθαρο ότι η «ανάπτυξη» που είχε σημειωθεί στις

53. Catherine Samary, “Eastern Europe heads into the unknown”, *Le Monde Diplomatique*, (November 1999).

54. Sheldon Wolin, “What revolutionary action means today” στο *Dimensions of Radical Democracy*, επιμ. Chantal Mouffe (London: Verso, 1995 και 1992), σελ. 241.

περιφερειακές χώρες στηριζόταν σε εντελώς σαθρές βάσεις (κυρίως σε ξένο δανεισμό), και ότι η διαδικασία αυτή ήταν ανίκανη να δημιουργήσει μια δυτικού τύπου οικονομία ανάπτυξης. Στο σημείο αυτό, η δημοκρατία μετατράπηκε σε «έναν τρόπο εξάπλωσης και μοιράσματος της ευθύνης», κατά την εύστοχη παρατήρηση του B. Cumings.⁵⁵

Στην πραγματικότητα, επομένως, η «δημοκρατική συμμετοχή», που γιορτάζεται σήμερα στην περιφέρεια και στην ημιπεριφέρεια, είναι απλώς συμμετοχή στην μιζέρια. Το σύστημα της φιλελεύθερης ολιγαρχίας που αντικαθιστά σήμερα τα αυταρχικά καθεστώτα του παρελθόντος δεν μπορεί, από την φύση του, να εξασφαλίσει την πραγματική συμμετοχή των πολιτών στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, παρά μόνο την συλλογική τους απάθεια. Η απάθεια όμως αυτή εξασφαλίζεται σήμερα με έναν πολύ πιο εκλεπτυσμένο τρόπο απ' ό,τι σε ένα καθεστώς σταλινικού τύπου –ή τύπου Πινোসέτ– το οποίο, από την ίδια τη φύση του, δεν είναι σε θέση να δημιουργήσει την ψευδαισθηση της συμμετοχής του πολίτη. Ο μέσος πολίτης καλείται κάθε 4 ή 5 χρόνια να επιλέξει τα αφεντικά του, περιστρεφόμενα αναμειγνύεται σε ομάδες πίεσης και σπάνια ανέρχεται στην ίδια την ελίτ, ενώ «γενικά είναι, και αναμένεται να είναι, σχετικά απαθής, αφού η υγεία του συστήματος εξαρτάται από την παθητικότητά του».⁵⁶ Εντούτοις, το κρίσιμο πρόβλημα που δημιουργεί η μεταφύτευση της φιλελεύθερης ολιγαρχίας στην περιφέρεια είναι ότι, ενώ η φιλελεύθερη ολιγαρχία στο κέντρο στηρίζεται στην «κοινωνία του 40%», δεν υπάρχει καμιά πιθανότητα η περιφερειακή φιλελεύθερη ολιγαρχία να αποκτήσει στο προσεχές μέλλον μια ανάλογη βάση που θα στήριζε το σύστημα της θεσμισμένης απάθειας σε πολλές χώρες της Αν. Ευρώπης (εκτός από κάποιες εξαιρέσεις όπως η Τσεχία και η Ουγγαρία) και σχεδόν σε όλες τις χώρες της Λατ. Αμερικής.

Μετά την πτώση του «υπαρκτού» στην Ανατολική Ευρώπη, η κατάσταση που επικράτησε περιγραφόταν εύστοχα από τον Jean-Yves Potel ως εξής: «σε κάθε χώρα μια μειονότητα γίνεται συνεχώς πλουσιότερη ενώ η πλειονότητα υφίσταται ένα από τα πιο βίαια σοκ που συνέβησαν οπουδήποτε στον κόσμο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο»⁵⁷ Για ολόκληρη την προηγούμενη δεκαετία, το εθνικό εισόδημα στην Αν. Ευρώπη ήταν

55. B. Cumings, "The Abortive Abertura", *New Left Review*, no. 173 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1989), σελ. 5-32.

56. P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism* (Boston, 1967), σελ. 8-9.

57. Jean-Yves Potel, *Les Cent portes de l'Europe centrale et orientale*, σελ. 214-218, (Editions de l'Atelier: Paris, 1998), παρατίθεται στο άρθρο της Catherine Samary, "Eastern Europe heads into the unknown" ο.π.

κατώτερο από αυτό του 1989 και όταν τελικά την παρούσα δεκαετία πολλές από τις χώρες αυτές έφθασαν τα επίπεδα πριν τη κατάρρευση του «υπαρκτού» η ανισότητα, η ανεργία και η συνακόλουθη μαζική μετανάστευση άρχισαν να καλπάζουν. Όσον αφορά ειδικότερα στην ανεργία, η επίσημη ανεργία στις χώρες της Ανατ. Ευρώπης που βρίσκονται ήδη μέσα στην Ε.Ε. ή σε διαδικασία ένταξης (Τσεχία, Σλοβακία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Βουλγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, «Μακεδονία») αυξήθηκε μεταξύ 1990-92 και 2000-02 κατά 50%, από το υψηλό επίπεδο του περίπου 10% στο ακόμα υψηλότερο 15% –ποσοστό που στη πραγματικότητα βέβαια είναι πολύ μεγαλύτερο αν ληφθεί υπόψη η μαζική μετανάστευση Ανατολικοευρωπαίων στην δυτική Ευρώπη, από υδραυλικούς και τεχνίτες μέχρι τις εκατοντάδες χιλιάδες γυναίκες που κατέληξαν στα πορνεία της Δύσης. Χαρακτηριστικά, μόνο από την Πολωνία, μετά την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. το 2004, μετανάστευσαν 2 εκ. εργαζόμενοι (10% του ενεργού πληθυσμού) δημιουργώντας σοβαρές ελλείψεις στους κατασκευαστικούς κλάδους και σε κλάδους υγείας της χώρας.⁵⁸ Στο μεταξύ, ο τομέας κοινωνικών υπηρεσιών στις χώρες αυτές καταστρέφεται από τις ιδιωτικοποιήσεις που εκτείνονται και σε επιτυχημένους τομείς στο σύστημα του «υπαρκτού», όπως η Ουγγρική γεωργία και η Σλοβένικη υπηρεσία υγείας, πέρα από το γεγονός ότι πολλές φορές οι ίδιες οι δημόσιες επιχειρήσεις (που τώρα ιδιωτικοποιούνται) παρείχαν ένα σημαντικό «κοινωνικό μισθό» που συμπλήρωνε τον επίσημο μισθό⁵⁹

Η ένταξη (ή σχεδιαζόμενη ένταξη) πολλών από τις χώρες της Αν. Ευρώπης στην Ε.Ε. δεν έλυσε βέβαια κανένα από τα προβλήματα αυτά αλλά αντίθετα επιδείνωσε τις ήδη δημιουργηθείσες με την κατάρρευση του «υπαρκτού» ανισότητες. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν η ένταξη τους δεν έγινε με βάση τους όρους που είχαν υιοθετηθεί από την ΕΕ μετά την εισαγωγή της Ενιαίας Πράξης που καθιέρωσε μια ενιαία μεγάλη αγορά στην οποία, όπως ήταν γενικά παραδεκτό, οι πιο αδύνατες χώρες ήταν αναμενόμενο να υποφέρουν από τον ανταγωνισμό. Τότε καθιερώθηκαν τα Διαρθρωτικά Ταμεία για την ενίσχυση βασικά των χωρών στην ημιπεριφέρεια της Ε.Ε. (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), δημιουργώντας μια αντίστροφη πορεία κεφαλαίου που βέβαια δεν είχε καμία αναλογική σχέση με την παράλληλη καταστροφή των παραγωγικών τομέων των χωρών αυτών από τον ανταγωνισμό των ισχυρών μητροπολιτικών κέντρων. Όμως, σήμερα, όχι μόνο οι εισφορές των πλουσίων Ευρωπαϊκών χωρών μειώθηκαν

58. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.4 και *The Independent*, (24/4/2008).

59. Catherine Samary, "Eastern Europe heads into the unknown", ο.π.

για την περίοδο 2007-13 σε μόνο 1% του ΑΕΠ τους, αλλά και το σχέδιο Ευρωσυντάγματος (που αντικαταστάθηκε από την συνθήκη που είναι υπό ψήφιση σήμερα) απαγορεύει την προς τα πάνω κοινωνική εναρμόνιση μέσω δημοσίων κονδυλίων, για να μην διαστρεβλώνεται η ελεύθερη αγορά! Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο λόγος είναι, όπως σημειώνει η Catherine Samary, η άσκηση πίεσης στις χώρες αυτές για να συμπίεσουν ακόμη περισσότερο τους μισθούς και τους φόρους εταιρειών (που ήδη μειώθηκαν δραστικά).⁶⁰

Το μέλλον των καπιταλιστικών οικονομιών της αγοράς που αναδύθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη θα καθοριστεί από το εάν θα γίνει εφικτή η οικοδόμηση μιας επιτυχούς καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης στην θέση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης που κατέρρευσε. Αυτό εξαρτάται βασικά από δύο παράγοντες: πρώτον, από το εάν θα πραγματοποιηθεί μια μαζική εισροή δυτικού κεφαλαίου και, δεύτερον, από το εάν θα αποκατασταθούν, έστω και μερικώς, οι εμπορικές ροές μεταξύ των χωρών του πρώην ανατολικού μπλοκ, οι οποίες εσκεμμένα διαλύθηκαν στο πλαίσιο της διαδικασίας ενσωμάτωσης των χωρών αυτών στην διεθνοποιημένη οικονομία ανάπτυξης. Αν οι στόχοι αυτοί επιτευχθούν σε σημαντικό βαθμό, τότε οι αρνητικές συνέπειες της αγοραιοποίησης (δραστική αύξηση της ανεργίας, τεράστια διεύρυνση της ανισότητας, υποβάθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών κ.λπ.), μπορεί να γίνουν ανεκτές από σημαντικά κοινωνικά στρώματα, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν θα αποκτήσουν μαζικές διαστάσεις. Εντούτοις, οι πιθανότητες να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι είναι μικρές, αν και για ορισμένες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης είναι σημαντικά μεγαλύτερες.

Έτσι, όσον αφορά πρώτα στην μαζική εισροή δυτικού κεφαλαίου, όχι μόνο δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί, αλλά φαίνεται και εξαιρετικά απίθανο σήμερα το αν θα πραγματοποιηθεί ποτέ. Στον σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ των χωρών του «διευρυμένου» Νότου για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων, η αχανής Κίνα έχει σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα (χαμηλότεροι μισθοί, πολιτική «σταθερότητα» κ.λπ.). Οι ενδείξεις που υπάρχουν ως τώρα είναι χαρακτηριστικές. Η περιφέρεια της Ανατολικής Ευρώπης στο σύνολό της έχει προσελκύσει σχετικά μικρές ροές ξένων κεφαλαίων, μολονότι την παραμονή της ένταξης κάποιων από αυτές στην Ε.Ε. παρατηρήθηκε σημαντική εισροή άμεσων ξένων επενδύσεων από τα μητροπολιτικά κέντρα, για να εκμεταλλευθούν τα τοπικά πλεονεκτήματα

60. Catherine Samary, "Europe: Yes is not a triumph", (*Le Monde Diplomatique*, April 2005).

χαμηλότερων μισθών και φόρων, με αποτέλεσμα την αναζωπύρωση της «ανάπτυξης». Ακόμα, η ροή ξένων επενδύσεων προς τις χώρες αυτές όχι μόνο ήταν σχετικά μικρή, αλλά, στην πράξη, στράφηκε προς την αγορά κρατικών βιομηχανιών οι οποίες, με την κατάρρευση των νομισμάτων της περιφέρειας πωλούνταν για ένα κομμάτι ψωμί. Στην Ουγγαρία και την Πολωνία, για παράδειγμα, η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων που ιδιωτικοποιήθηκαν (περίπου 55.000 επιχειρήσεις ως το τέλος του 1993), πήγαν σε ξένους αγοραστές.

Όσον αφορά στην δυνατότητα αποκατάστασης των εμπορικών δεσμών μεταξύ των χωρών του πρώην Ανατολικού μπλοκ, οι πιθανότητες να αποκτήσουν στο μέλλον αυτοί οι δεσμοί μια ποσοτική σημασία ανάλογη με εκείνη που είχαν οι παλιοί δεσμοί, είναι μηδενικές. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν κεντρικός στόχος του σχεδίου Sachs⁶¹ ήταν η διάλυση του μπλοκ της Κομεκόν. Η παράλληλη «ενθάρρυνση» (από την πλευρά της Ομάδας των 7) της αναβίωσης της οικονομικής δραστηριότητας στην βάση μιας ανάπτυξης που θα στηρίζεται στο εμπόριο με την Δυτική Ευρώπη,⁶² συνέβαλε περαιτέρω στην διάλυση των δεσμών των χωρών-μελών της Κομεκόν. Σήμερα πάνω από το 50% του εμπορίου των χωρών αυτών γίνεται με την Ε.Ε., με αποτέλεσμα ότι το παραδοσιακό εμπορικό έλλειμμα της Ε.Ε. με τις χώρες της Κομεκόν μετατράπηκε γρήγορα σε πλεόνασμα.⁶³ Τα ελλείμματα των χωρών αυτών με την Ε.Ε. είχαν γίνει «ανησυχητικά» στο τέλος της προηγούμενης δεκαετίας και συνεχιζόντουσαν σε όλη τη προηγούμενη δεκαετία μέχρι σήμερα.⁶⁴

Μπορούμε συνεπώς βάσιμα να υποθέσουμε ότι οι πιο ανεπτυγμένες από τις χώρες αυτές (Τσεχία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Πολωνία), θα καταλάβουν θέση στην ημιπεριφέρεια της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, ενώ οι υπόλοιπες θα αποτελέσουν την περιφέρειά της. Έτσι, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές που επιβάλλονται σήμερα από την υπερεθνική ελίτ, σε συνδυασμό με την απουσία των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη μιας ισχυρής εγχώριας βιομηχανίας και τεχνολογίας, εγγυώνται την λατινοαμερικανοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης.

61. Jeffrey Sachs, "What is to be done?", *Economist* (13/1/1990).

62. Gowan, "Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe", σελ. 6-7.

63. Gowan, "Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe", σελ. 24.

64. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 4.15.

Β. Οι «σοσιαλιστικές» οικονομίες της αγοράς στην Άπω Ανατολή

Η «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης στην Άπω Ανατολή (Κίνα, Βιετνάμ, Λάος) αντικαθίσταται όχι από μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, όπως συμβαίνει στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά από μια «οικονομία κοινωνικής αγοράς», όπου παρά το γεγονός πως μεγάλο μέρος της οικονομίας έχει παραδοθεί στις δυνάμεις της αγοράς, το κράτος διατηρεί ένα ρόλο «διαιτητού». Το τελευταίο συνέδριο του Κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος (ΚΚΚ) το 2007 επιβεβαίωσε την απόφαση για το μοντέλο «οικονομίας κοινωνικής αγοράς με Κινεζικά χαρακτηριστικά», δηλαδή ένα μοντέλο που στοχεύει να συνδυάσει τον κρατισμό με τις δυνάμεις της αγοράς, όπου το κράτος παραμένει ο ανώτατος διαιτητής της οικονομικής πολιτικής⁶⁵. Παράλληλα, αναλήφθηκε δέσμευση για τη δημιουργία ενός νέου συστήματος υγείας που θα προσφέρει ιατρική κάλυψη στο σύνολο του πληθυσμού –αλλά που θα χρηματοδοτείται όμως και από το ιδιωτικό κεφαλαίο (ντόπιο και ξένο)– καθώς και για την εισαγωγή νόμου για αυστηρότερους ελέγχους στην αγορά εργασίας και την καθιέρωση του δικαιώματος συμμετοχής σε εργατικά συνδικάτα. Οι «παραχωρήσεις» βέβαια αυτές του κόμματος για την ιατρική ασφάλιση και τα συνδικαλιστικά δικαιώματα δεν έγιναν από την μεγαθυμία της κομματικής γραφειοκρατίας αλλά, όπως θα δούμε, κατόπιν σκληρών αγώνων τα τελευταία χρόνια για την ανατροπή των συνεπειών της «νέας οικονομίας της αγοράς» που, κατά τον Κινέζο ιστορικό της ρεφορμιστικής Αριστεράς Wang Hui, εισήχθη στην Κίνα μετά την συντριβή του κινήματος της Tiananmen Square.⁶⁶ Κατά τη γνώμη μου, όπως ανέφερα και παραπάνω, η διπολική εξουσιαστική δομή που δημιουργεί το σύστημα αυτό και η δυναμική της οικονομίας της αγοράς, που ήδη έχει τεθεί σε κίνηση από τις μεταρρυθμίσεις, οδηγεί αναπόφευκτα στην τελική επικράτηση μιας καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» τόσο στην Κίνα, όσο και στις άλλες χώρες της Άπω Ανατολής που ακολουθούν διάφορες εκδοχές του Κινεζικού μοντέλου.

Η σταδιακή μετατροπή της Κίνας από σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς στη σημερινή «οικονομία της κοινωνικής αγοράς» άρχισε το 1979. Η πρώτη φάση των μεταρρυθμίσεων, από το 1979 μέχρι το 1984, αφορούσε βασικά την αγροτική οικονομία που αποτελούσε τον κορμό της Κινεζικής

65. Michael Sheridan, "China puts limit on free enterprise", *The Sunday Times*, (21/10/2007).

66. Wang Hui, "How Tiananmen protests led to the new market economy", *Le Monde diplomatique*, (April 2002).

οικονομίας. Η μερική εισαγωγή μηχανισμών της αγοράς στην γεωργία και η μεταφορά της ιδιοκτησίας της γης από τις κομμούνες στους μικρο-αγρότες, καθώς και η ανάπτυξη τοπικών αγρο-βιομηχανιών έκαναν δυνατή την αύξηση της παραγωγικότητας και κάποια αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, η οποία μείωσε σχετικά το άνοιγμα με το αστικό εισόδημα των εργαζομένων στις πόλεις. Η δεύτερη φάση που άρχισε το 1984 αφορούσε την υπόλοιπη οικονομία και αποτέλεσε την «αποφασιστική στιγμή» της μετάβασης στην «νέα οικονομία». Οι κρατικές επιχειρήσεις στις πόλεις έπαυσαν τότε να παρέχουν εφ' όρου ζωής απασχόληση και κοινωνική πρόνοια στους εργαζόμενους και μετατράπηκαν σε αυτόνομες εταιρείες, βασικά ελεύθερες να καθορίζουν τις τιμές που επιθυμούσαν, χωρίς κοινωνικές υποχρεώσεις όπως πριν. Η μεταφορά παραγωγικών πόρων από τον κρατικό έλεγχο και ιδιοκτησία στις τοπικές κυβερνήσεις, ή, τελικά, και στην ατομική ιδιοκτησία –της οποίας ένδειξη αποτελεί η δραστική μείωση της αναλογίας των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ από 34.2% σε ολόκληρη την περίοδο 1953-78 σε 19.3% το 1988–⁶⁷ αποτέλεσε το βασικό μέσο της μετάβασης αυτής.

Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μετάβασης ήταν μια δραστική αναδιανομή πλούτου και εισοδήματος και η δημιουργία ενός διογκούμενου ανοίγματος μεταξύ πλουσίων και φτωχών, η καταρράκωση της κοινωνικής ασφάλισης, η μαζική ανεργία και η εσωτερική μετανάστευση από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές των ανατολικών ακτών, όπου αναδύοντουσαν τα «νέα οικονομικά θαύματα». Έτσι, η Κίνα σήμερα, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, έχει μια από τις πιο άνισες κατανομές εισοδήματος στον κόσμο, με το 20% των πλουσιότερων Κινέζων να κατέχουν το 50% του πλούτου της χώρας ενώ το φτωχότερο 20% να κατέχει μόνο 4.7%, γεγονός που μας δίνει ένα συντελεστή ανισότητας (Gini coefficient) 44,7 (με πλήρη ισότητα το 0 και πλήρη ανισότητα το 100), όταν ακόμη και οι νεοφιλελεύθερες Βρετανία και ΗΠΑ έχουν χαμηλότερο βαθμό ανισότητας (36 και 40,8 αντίστοιχα) και οι Σκανδιναβικές χώρες ακόμη χαμηλότερο (περίπου 25)!⁶⁸

Η κοινωνική συνέπεια ήταν ότι οι αγρότες, εργάτες, φοιτητές κ.ά. που είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους στις μεταρρυθμίσεις μετά την αποτυχία του κεντρικού σχεδιασμού, εστράφησαν τότε και κατά των μεταρρυθμίσεων της αγοράς. Έτσι, δημιουργήθηκε το κίνημα του 1989, το οποίο, αντίθετα με την προπαγάνδα των δυτικών ΜΜΕ, δεν αποτελείτο μόνο από

67. στο ίδιο.

68. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.7

φοιτητές που ζητούσαν εκδημοκρατισμό «δυτικού τύπου» (ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες κ.λπ.) αλλά και από πιο ριζοσπαστικά στοιχεία που απαιτούσαν κατάργηση των προνομίων της ελίτ και μια πιο ίση κοινωνία. Από την άλλη, υπήρχαν τα στοιχεία που επιδίωκαν περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις και ενσωμάτωση στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Σύμφωνα με τον Wang Hui, ήταν ακριβώς αυτός ο «αγώνας για δημοκρατία, κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη (που) συνετρίβη από την κρατική βία στην Tiananmen Square στις 4 Ιούνη 1989».⁶⁹ Είναι λοιπόν προφανές ότι, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο σε μια αυθόρμητη βασικά εξέγερση όπως εκείνη, συνυπήρχαν πολλά ετερόκλητα στοιχεία, αλλά τα οργανωμένα στοιχεία που θα μπορούσαν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην τελική της έκβαση ήταν, από τη μια μεριά, αυτά που τελικά επικράτησαν με την βοήθεια της κρατικής βίας, τα οποία επιδίωκαν την εδραίωση της δυαδικής δομής εξουσίας, δηλαδή το είδος «νέας οικονομίας» που τελικά επιβλήθηκε, και, από την άλλη, τα φιλοδυτικά στοιχεία που, αν επικρατούσαν, η Κίνα θα είχε ακολουθήσει από τότε τον δρόμο των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (εξέλιξη που απλώς αναβλήθηκε).

Στη συνέχεια, οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς που είχαν προσωρινά μεταιωθεί κάτω από την λαϊκή αντίδραση, άρχισαν να εφαρμόζονται συστηματικά την περασμένη δεκαετία και έτσι επιβλήθηκε το «επιτυχές» μοντέλο μιας οικονομίας της οποίας η ανάπτυξη στηρίζεται στις εξαγωγές προς τη Δύση, με βάση τις παραγωγικές μονάδες μεγάλων πολυεθνικών που εγκαταστάθηκαν στη χώρα και οι οποίες, σε συνθήκες κυριολεκτικά σχέσεων δουλείας, εκμεταλλεύονται τα άθλια μεροκάματα και τους χαμηλούς φόρους μετατρέποντας την Κίνα στην «αλυσίδα συναρμολόγησης της υπερεθνικής ελίτ». Ο νεοφιλελευθερισμός, *de facto*, αντικατέστησε την κρατική σοσιαλιστική ιδεολογία τη ισότητας, ενώ, *de jure*, έγινε συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας αυτής, την οποία και προσάρμοσε ανάλογα. Το αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι το «Κινεζικό θαύμα» που το υποστηρίζουν στη Δύση φανατικά τόσο οι νεοφιλελεύθεροι όσο και οι σοσιαλφιλελεύθεροι υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης, διότι δήθεν έβγαλε από την φτώχεια εκατοντάδες εκατομμύρια Κινέζων, ενώ άλλοι «ειδήμονες» τέως Μαρξιστές και νυν σοσιαλφιλελεύθεροι, όπως ο τέως διευθυντής του *Marxism Today*⁷⁰ μιλούν για τον «πολυπολικό κόσμο» που δήθεν δημιουργεί η άνοδος των Ασιατικών θαυμάτων (Κίνα, Ινδία κ.λπ.).

69. Wang Hui, "How Tiananmen protests led to the new market economy", ο.π.

70. Martin Jacques, "China is well on its way to being the other superpower", *The Guardian*, (8/12/05).

Ας δούμε λοιπόν την μυθολογία για το «Κινεζικό θαύμα», η οποία βέβαια δεν αποτελεί πρωτοτυπία. Ήδη από την δεκαετία του 1980, για παράδειγμα, όταν άρχιζε να φουντώνει η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, κάποιες χώρες της Λατινικής Αμερικής (Μεξικό, Βραζιλία κ.λπ.) προβλήθηκαν από τους απολογητές της παγκοσμιοποίησης ως τα νέα οικονομικά «θαύματα» της περιφέρειας. Όταν τα θαύματα αυτά κατέρρευσαν κάτω από τα χρέη, προβλήθηκαν ως νέα θαύματα την δεκαετία του '90 οι «Ασιατικές Τίγρεις» (Χονγκ Κονγκ, Σιγκαπούρη κ.λπ.), μέχρι και αυτές να αποδειχτούν «φούσκες» στη χρηματιστηριακή κρίση στο τέλος της δεκαετίας. Αντίστοιχα, σήμερα, νεοφιλελεύθεροι και σοσιαλφιλελεύθεροι, σε αγαστή σύμπνοια, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η τ. κομμουνιστική Κίνα είναι το νέο θαύμα της παγκοσμιοποίησης, η οποία, ξέροντας να αξιοποιεί στο έπακρο τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης, απολαύει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μαζική μείωση της φτώχειας.⁷¹ Κάποιοι μάλιστα προβλέπουν ότι η Κίνα μέχρι το 2025 θα έχει ξεπεράσει την ΕΕ και μέχρι το 2041 τις ΗΠΑ!⁷²

Το στατιστικό τρικ που χρησιμοποιούν συνήθως οι νεοφιλελεύθεροι και σοσιαλφιλελεύθεροι απολογητές της καπιταλιστικής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης είναι η σύγκριση του απόλυτου εισοδήματος, το οποίο –για χώρες όπως η Κίνα όπου ζει το 21% του παγκόσμιου πληθυσμού– δεν είναι περίεργο ότι ξεπέρασε αυτό της Ιταλίας και τώρα της Βρετανίας, όπου όμως ζει λιγότερο από το 1%. Εάν, δηλαδή, λάβουμε υπόψη τις πελώριες πληθυσμιακές διαφορές, τότε το κατά κεφαλή εισόδημα της Κίνας (σε αγοραστική δύναμη) είναι μόλις το 17% του αντίστοιχου κατά κεφαλή εισοδήματος στις αναπτυγμένες οικονομίες του Βορρά.⁷³ Ακόμη, παρά τους γρήγορους ρυθμούς ανάπτυξης μετά την ενσωμάτωση της Κίνας στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, που θαυμάζουν οι νεοφιλελεύθεροι και σοσιαλφιλελεύθεροι, η σχετική αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματός της ήταν σχεδόν ασήμαντη τα τελευταία χρόνια. Έτσι, το 1994, μετά 14 χρόνια αύξησης του ΑΕΠ με τον ρυθμό-ρεκόρ του 10%, το κατά κεφαλή εισόδημα της ήταν περίπου 10% αυτού των ΗΠΑ⁷⁴. Μετά σχεδόν αλλά 10 χρόνια αντίστοιχης ανάπτυξης-ρεκόρ, το 2003, το κατά κεφαλή εισόδημα

71. Βλ., π.χ., στα παρ' ημίν για νεοφιλελεύθερο παράδειγμα: Α. Ανδριανόπουλου, «Ο μπαμπούλας της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης» *Ελευθεροτυπία* (29/4/05) και για σοσιαλφιλελεύθερο παράδειγμα: Ν. Κοτζιά, «Ο νέος ηγεμόνας της Ασίας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (08/05/2005).

72. Βλ., π.χ., *Le Monde diplomatique*, "The China Dossier" (Οκτώβρης 2004) και Ignacio Ramonet, "China wakes up and alarms the world", *Le Monde diplomatique* (Αύγουστος 2004).

73. World Bank, *World Development Indicators* 2005, (Πίν. 1.1).

74. World Bank, *From Plan to Market, World Development Report* 1996 (Πίν. 1).

της Κίνας είχε μόλις φθάσει το 13,0% αυτού των ΗΠΑ!⁷⁵ Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν η Κίνα μπορούσε να συνεχίσει επ' αόριστον τους ρυθμούς ανάπτυξης της περιόδου αυτής, όταν το ΑΕΠ της αυξανόταν με ετήσιο ρυθμό τριπλάσιο σχεδόν αυτού των ΗΠΑ (10,3% την περίοδο 1980-90 και 9,6% την περίοδο 1990-2003, έναντι 3,6% και 3,3% αντίστοιχα των ΗΠΑ)⁷⁶ –πράγμα σχεδόν αδύνατο για οικονομικούς και οικολογικούς λόγους– πάλι, θα χρειαζόταν, όχι κάποιες δεκαετίες, αλλά κάποιους... αιώνες για να πλησιάσει το κατά κεφαλή εισόδημα των ΗΠΑ και αυτό των αναπτυγμένων χωρών στην ΕΕ!

Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι η αύξηση του απόλυτου μεγέθους της Κινεζικής οικονομίας δεν έχει σημαντικές οικονομικές και οικολογικές επιπτώσεις στον πλανήτη. Ήδη η Κίνα είναι ο μεγαλύτερος παγκόσμιος εισαγωγέας τσιμέντου, άνθρακα, χάλυβα, νίκελ και αλουμινίου και ο δεύτερος (μετά τις ΗΠΑ) εισαγωγέας πετρελαίου,⁷⁷ ενώ η συνεχής επέκταση της ζήτησης από αυτή έχει οδηγήσει σε εκρηκτικές αυξήσεις των τιμών. Αντίστοιχα, η Κίνα είναι η κύρια πηγή απορρόφησης ξένων επενδύσεων.⁷⁸ Παράλληλα, ήδη παράγει τις μισές κάμερες στον κόσμο, ένα τέταρτο των πλυντηρίων και 90% των παιχνιδιών,⁷⁹ ενώ προκάλεσε πανικό στις χώρες της ΕΕ τους πρώτους μήνες του 2005 όταν αύξησε τις εξαγωγές των κλωστοϋφαντουργικών προς αυτές κατά 300% και των υποδημάτων κατά 700%. Στο μεταξύ, η Κίνα αποτελεί έναν από τους κυριότερους χρηματοδότες του Αμερικανικού καταναλωτισμού σήμερα βοηθώντας, μέσω των αγορών κυβερνητικών τίτλων, στην κάλυψη του πελώριου Αμερικανικού ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών.

Μία άλλη πτυχή του Κινεζικού «θαύματος» είναι η δραματική μείωση της φτώχειας που έφερε η Κινεζική ανάπτυξη–επιχείρημα που μάλιστα χρησιμοποιείται κατά κόρον από νεοφιλελεύθερους και σοσιαφιλελεύθερους ως «απόδειξη» της δήθεν δραστηκής μείωσης της απόλυτης φτώχειας (εισόδημα κάτω από 1 δολλ. την ημέρα) που έφερε η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Όπως όμως μπορεί να δειχθεί (βλ. κεφ. 3), η δήθεν δραματική μείωση της παγκόσμιας φτώχειας δεν οφείλεται στην παγκοσμιοποίηση αλλά σχεδόν αποκλειστικά στο γεγονός ότι η Κινεζική «κομμουνιστική» ηγεσία έβγαλε από τη λίστα των φτωχών 422 εκ. Κινέζους

75. World Bank, *World Development Indicators 2005*, (Πίν. 1.1).

76. World Bank, *World Development Indicators 2005*, (Πίν. 4.1).

77. Ignacio Ramonet, "China wakes up and alarms the world", *Le Monde diplomatique*, Αύγουστος 2004.

78. Heather Stewart, "China leads for foreign investors", *The Guardian*, (5/9/03).

79. Heather Stewart, "Why Mr. Brown went to China", *The Observer*, (27/2/05).

στη περίοδο 1981-2001 επειδή απέκτησαν το «σεβαστό» εισόδημα του 1 δολλ. την ημέρα (με το οποίο αυθαίρετα ορίζεται η απόλυτη φτώχεια από τους διεθνείς οργανισμούς), μειώνοντας με μια μονοκονδυλιά το ποσοστό των φτωχών στη Κίνα από 64% το 1981 σε 17% το 2001!⁸⁰ Στο μεταξύ, η αστυνομία φρουρεί σήμερα τα Κινεζικά νοσοκομεία λόγω των συνεχών επεισοδίων από πολίτες που, μετά την ιδιωτικοποίηση της υγείας, αδυνατούν να πληρώσουν ακόμη και τα έξοδα του τοκετού!⁸¹

Οι νέες Κινεζικές ελίτ των εκατομμυριούχων «κομμουνιστών» –100 από τους οποίους έχουν περιουσία 30 δις. δολλ.– σε μια (αναπόφευκτη στο σύστημα της αγοράς) διαδικασία συνεχούς διόγκωσης της ανισότητας, έχουν βέβαια κάθε λόγο να αποπροσανατολίζουν τα λαϊκά στρώματα αφού είναι οι κυρίως ωφελούμενοι. Έτσι, σε μία έρευνα του 1997 βρέθηκε ότι οι υψηλού εισοδήματος οικογένειες (1,3% του συνόλου) έλεγχαν πάνω από το 31% όλων των περιουσιακών στοιχείων, ενώ οι χαμηλού εισοδήματος οικογένειες (44% του συνόλου) μόνο το 3%.⁸² Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα είναι η συσκότιση για το πραγματικό μέγεθος και την δυναμική της φτώχειας. Παράλληλα, οι αστικοί μισθοί είναι τουλάχιστον τετραπλάσιοι από τους αγροτικούς και σε πολλές περιοχές επταπλάσιοι.⁸³ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι 10 εκ. αγρότες τον χρόνο αφήνουν τους αγρούς και στριμώχνονται στις φτωχογειτονίες των πόλεων, κάτω από εργατικές συνθήκες και συνθήκες διαβίωσης του 19^{ου} αιώνα. Το αποτέλεσμα είναι ότι η καλλιεργήσιμη γη μειώθηκε κατά 6,7 εκ. εκτάρια τα τελευταία χρόνια και η Κίνα, για πρώτη φορά στη μεταπολεμική ιστορία της, έχασε την αγροτική αυτοδυναμία της και εξαρτάται από εισαγωγές σταριού από τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία για να θρέψει τον πληθυσμό της!⁸⁴ Ακόμη, πίσω από το «θαύμα» κρύβονται εκατομμύρια ανθρώπινες τραγωδίες, με τα εργατικά ατυχήματα, μόνο στους ανθρακωρύχους, να έχουν φθάσει τους 5.000 νεκρούς τον χρόνο (75% του παγκόσμιου συνόλου), ενώ η Κίνα παράγει μόνο το ένα τρίτο του παγκόσμιου άνθρακα.⁸⁵ Τέλος, για να γίνουν οι ουρανοξύστες της Σαγκάης που θαυμάζουν οι απολογητές της παγκοσμιοποίησης, ξεσπιτώθηκαν αναγκαστικά 2,5 εκ. από τον πληθυσμό της χώρας.⁸⁶

80. World Bank, World development indicators 2005, Πίν. 2.5a.

81. Jonathan Watts, *Guardian* (12/5/2007).

82. Jean-Louis Rocca, "After the reforms in 1997 massive unemployment", *Le Monde diplomatique* (Φεβρουάριος 1999).

83. Jon Watts, "A tale of two countries", *The Guardian* (9/11/04).

84. Jonathan Watts, "China's farmers cannot feed hungry cities", *The Guardian* (26/8/04).

85. Jonathan Watts, "Blood and coal: the human cost of cheap Chinese goods", *The Guardian* (14/3/05).

86. Philippe Pataud-Celerier, "China: Shanghai privatised", *Le Monde diplomatique*

Πέρα όμως από τις πελώριες ανισότητες, το ίδιο το οικονομικό «θαύμα» δεν είναι βιώσιμο, εφόσον η νεοφιλελεύθερη ανάπτυξη της Κίνας στηρίζεται στο ξένο κεφάλαιο και στις μαζικές δημόσιες επενδύσεις στις υποδομές –δηλαδή σε αστάθμητους η περιστασιακούς παράγοντες– καθώς και στο εξωτερικό εμπόριο, η ανάπτυξη του οποίου εξαρτάται κρίσιμα από την κατάσταση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Έτσι, μεταξύ 1990 και 2003, το εξωτερικό εμπόριο της Κίνας ως ποσοστό του ΑΕΠ της χώρας διπλασιάστηκε, από 32,5% σε 60% ενώ οι άμεσες ξένες επενδύσεις τετραπλασιάστηκαν, από 1,2% του ΑΕΠ της σε 4,5%.⁸⁷ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι πάνω από 60% των Κινεζικών εξαγωγών παράγονται σε ξένα εργοστάσια που μετέφεραν τις δραστηριότητες χαμηλότερης τεχνολογίας και εντάσεως εργασίας στην Κίνα, για να εκμεταλλευθούν τους άθλιους μισθούς που φθάνουν μέχρι το 1/30 των δυτικών!⁸⁸ Φυσικά, οι υψηλής προστιθέμενης αξίας και τεχνολογίας δραστηριότητες, καθώς και η έρευνα και η ανάπτυξη γι' αυτές, παραμένουν (στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας που ανήγγειλε και ο Brown, ο διάδοχος του Blair⁸⁹) στα μητροπολιτικά κέντρα, ενώ, όπως αναφέραμε, σχεδόν όλες οι εξαγωγές υψηλής τεχνολογίας αποτελούν προϊόντα ξένων επιχειρήσεων εγκατεστημένων στην Κίνα.⁹⁰

Υπάρχουν λοιπόν τόσο οικονομικοί όσο και οικολογικοί λόγοι που προσδιορίζουν την ημερομηνία λήξεως του «θαύματος» αυτού. Οι οικονομικοί λόγοι αναφέρονται στο ίδιο το γεγονός ότι, με δεδομένο ότι η Κινεζική «ανάπτυξη» στηρίζεται στις εξαγωγές, οποιαδήποτε ύφεση στη Δύση αντανακλά άμεσα σε αυτήν. Δεν αποτελεί επομένως έκπληξη ότι στη σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση, που πολλοί από τους οπαδούς του «θαύματος» περίμεναν ότι η Κίνα και η Ινδία θα έβγαιναν αλώβητες από αυτήν, στην πραγματικότητα είδαν τα Χρηματιστήριά τους να υφίστανται εξίσου σημαντικές απώλειες, αν όχι σημαντικότερες, με αυτές των δυτικών μητροπολιτικών κέντρων! Το ίδιο το χρηματοπιστωτικό σύστημα της Κίνας θεωρείται ιδιαίτερα εύθραυστο. Παράλληλα, ήδη η χώρα φθάνει τα όριά της στην επέκταση των εξαγωγών της εφόσον, με τους σημερινούς ρυθμούς αύξησης, θα έπρεπε μέχρι το 2020 να είχε την υποδομή (λιμάνια κ.λπ.) για να εξάγει πάνω από τις μισές από τις παγκόσμιες

(Απρίλης 2004).

87. World Bank, *World development indicators* 2005, Πίν. 6.1.

88. Will Hutton, "Mao's children seek their fortune", *The Observer* (20/3/05).

89. Heather Stewart, "Why Mr. Brown went to China", ο.π.

90. Will Hutton, *The Writing on the Wall: China and the West in the 21st Century*, (London: Little, Brown, 2007).

εξαγωγές –πράγμα αδύνατο αν ληφθεί υπόψη ότι μέχρι πριν λίγα χρόνια (2003) εξήγαγε μόνο το 5% των παγκόσμιων εξαγωγών⁹¹. Οι οικολογικοί λόγοι αναφέρονται όχι μόνο στο γεγονός ότι η συνέχιση της σημερινής ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη από πλευράς παγκοσμίων πηγών ενέργειας και πίεσης στις τιμές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και στο γεγονός ότι, όπως είναι γνωστό, ο ρυθμός ερημοποίησης έχει διπλασιαστεί στην Κίνα τα τελευταία 25 χρόνια, τη στιγμή που το ένα τέταρτο της γης της είναι ήδη έρημος, ενώ η μόλυνση οδηγεί σε πρώιμο θάνατο 400.000 ανθρώπους τον χρόνο.⁹²

Όμως, τον καθοριστικό παράγοντα που αναπόφευκτα οδηγεί στο τέλος του «θαύματος» και πιθανώς και του ίδιου του δυαδικού συστήματος εξουσίας, αποτελεί η κοινωνική αναταραχή που ήδη φουντώνει εξαιτίας τόσο της ανεργίας, η οποία διπλασιάστηκε μεταξύ 1993 και 2003 –παρά το γεγονός ότι το Κινεζικό ΑΕΠ τετραπλασιάστηκε στην ίδια περίοδο⁹³– όσο και της διογκούμενης ανισότητας. Έτσι, το άνοιγμα μεταξύ της μεσαίας τάξης, που σχηματίζεται στις ανατολικές ακτές, και των νεόπτωχων στην ενδοχώρα, συνεχώς διευρύνεται και «η Κίνα αυξανόμενα μοιάζει με ένα σύστημα–δύο χώρες: πλούσια και φτωχή».⁹⁴ Η πελώρια και διογκούμενη ανισότητα, με τη σειρά της, δημιουργεί, από τη μια μεριά, ένα παλιρροιακό κύμα εσωτερικής μετανάστευσης που έχει οδηγήσει σήμερα κάπου 120-150 εκατομμύρια μετανάστες, από την αγροτική ενδοχώρα, να είναι αντικείμενο άγριας καπιταλιστικής εκμετάλλευσης στα εργοστάσια και τις οικοδομές που τροφοδοτούν το θαύμα στις ανατολικές ακτές⁹⁵ και, από την άλλη, ενισχύει το φούντωμα της κοινωνικής αναταραχής. Έτσι, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της Κινεζικής κυβέρνησης, το 2004 έγιναν 74.000 διαμαρτυρίες, στις οποίες μετείχαν σχεδόν 3 εκ. άνθρωποι, έναντι μόνο 10.000 διαμαρτυριών δέκα χρόνια πριν.⁹⁶ Και η κοινωνική αναταραχή γίνεται όλο και πιο έντονη. Το 2006 έγιναν 300.000 συνδικαλιστικές ενέργειες στην Κίνα (ανεπίσημες απεργίες κ.λπ.) και πάνω από 85.000 διαμαρτυρίες με βασικό αίτημα των εργαζομένων την ανάγκη ύπαρξης ισχυρών συνδικάτων για να τους προστατεύουν από τις σημερινές άθλιες συνθήκες

91. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 4.5

92. Will Hutton, ο.π.

93. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.4.

94. Jon Watts, "A tale of two countries", *The Guardian* (9/11/2004).

95. Jean-Louis Rocca, "The reality behind the world's workshop", *Le Monde diplomatique* (May 2007).

96. Martine Bulard, "An uncertain future for a two-tier society", *Le Monde diplomatique* (January 2006).

εργασίας και μισθών. Τα εμπορικά επιμελητήρια της υπερεθνικής ελίτ –εκπροσωπώντας πολυεθνικούς κολοσσούς όπως η Microsoft, Nike, Ford, Dell κ. ά.– κινητοποιήθηκαν πάραυτα, καταγράφοντας 42 σελίδες αντιρρήσεων προς την Κινεζική ελίτ η οποία ανταποκρίθηκε εισάγοντας ένα πολύ ηπιότερο σχέδιο για την αναγνώριση των συνδικάτων,⁹⁷ στο συνέδριο του ΚΚΚ το 2007, από αυτό που ζήτησαν οι εργαζόμενοι.

Συμπερασματικά, προς το παρόν, στην Κίνα έχει δημιουργηθεί μια δυαδική οικονομία και μια αντίστοιχη δυαδική δομή εξουσίας, με την αγορά να κερδίζει ολοένα και μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στην οικονομία, σε βάρος της γραφειοκρατίας που στηρίζεται στην καταστολή για να διατηρηθεί στην εξουσία. Στην Κίνα, καθώς και στο Βιετνάμ, όπως επισημαίνει ο Gabriel Kolko στην έγκυρη μελέτη του για τον Πόλεμο του Βιετνάμ, «οι κομμουνιστές ηγέτες προσπαθούν να συνδυάσουν τους καπιταλιστικούς θεσμούς με την λενινιστική ιδεολογική “νομιμοποίηση” της κυριαρχίας της ελίτ».⁹⁸ Και στις δύο χώρες, υποστηρίζει ο ίδιος, οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς έχουν δημιουργήσει νέες κατηγορίες πλουσίων και φτωχών και έχουν διευρύνει το άνοιγμα μεταξύ πόλης και επαρχίας. Το Βιετνάμ, καταλήγει, μετατρέπεται ραγδαία σε μια ταξική κοινωνία με την δυτική οικονομική έννοια του όρου.

Έτσι, η Βιετναμέζικη κομμουνιστική ελίτ, μετά την πτώση του «υπαρκτού» και «ξεχνώντας τους λόγους για τους οποίους η χώρα έχασε κατά τον πιο βάρβαρο τρόπο πάνω από 5 εκατομμύρια από τους πολίτες της μετά την Αμερικανική εισβολή (που αποτελούσε στην ουσία την γενική δοκιμή για τις σημερινές εισβολές της υπερεθνικής ελίτ), καθιέρωσε μισθούς ακόμη χαμηλότερους και από τους Κινεζικούς και έκανε το παν για να προσελκύσει το ξένο κεφάλαιο και κυρίως το Αμερικανικό, με το δέλεαρ της φθηνής και εκπαιδευμένης εργασίας. Η ανταπόκριση ήταν άμεση. Σύμφωνα με έρευνα του Asia Business Council, το Vietnam έρχεται τρίτο μετά την Κίνα και την Ινδία (τα άλλα δύο “θαύματα” της υπερεθνικής ελίτ) όσον αφορά στον αριθμό των επενδυτικών σχεδίων από πολυεθνικές.⁹⁹ Συγχρόνως το εξωτερικό εμπόριο ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε περίπου 44% μεταξύ 1990 και 2003, ακόμη και πριν ενταχθεί το Βιετνάμ στον ΠΟΕ το 2005.¹⁰⁰ Το αναμενόμενο αποτέλεσμα ήταν ότι ο σχετικά υψηλός ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ (4,6%) της δεκαετίας 1980-90, σχεδόν διπλασι-

97. Johann Hari, “We shop until Chinese workers drop”, *The Independent* (3/5/2007).

98. Gabriel Kolko, “Anatomy of a War” (New York: The New Press, 1994), παρατίθεται στο John Gittings, *The Guardian* (13/1/1995).

99. *The New York Times* (1/12/ 2006).

100. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 6.1.

άσθηκε την περίοδο 1990-2003 (7,5%)¹⁰¹ και από τότε μέχρι σήμερα έχει ανεβεί στο 8%.

Η μετάβαση επομένως των χωρών της Άπω Ανατολής, από το σημερινό στάδιο της δυαδικής δομής εξουσίας, σε μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, όπως οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, είναι αναπόφευκτη.

2.3. Η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση

Η μετάβαση από την σοσιαλδημοκρατία στον σοσιαλφιλελευθερισμό

Δεν είναι όμως μόνο ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» στην Ανατολική Ευρώπη και την Άπω Ανατολή που έχει καταρρεύσει σήμερα. Παρά τους ανόητους ισχυρισμούς που διατυπώνονται από μερικούς σοσιαλδημοκράτες ότι η κατάρρευση της ακραίας μορφής σοσιαλιστικού κρατισμού στην Ανατολική Ευρώπη δικαιώσε την σοσιαλδημοκρατία, στην πραγματικότητα, η αποσύνθεση της τελευταίας και της συνακόλουθης σοσιαλδημοκρατικής εκδοχής της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης είναι εξ ίσου κατάφωρη.

Το βασικό χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης είναι η δραστική μεταβολή του περιεχομένου της σοσιαλδημοκρατίας, δηλ. η δραστική συρρίκνωση όχι μόνο του κρατισμού γενικά, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, αλλά ιδιαίτερα του «σοσιαλιστικού» κρατισμού. Έτσι, οι θεμελιακές δομές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης χαρακτηρίζονται, πάνω απ' όλα, από την ελαχιστοποίηση του σοσιαλδημοκρατικού κρατικού παρεμβατισμού –με άλλα λόγια, του παρεμβατισμού που σημάδεψε την μεταπολεμική περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970. Οι βασικοί στόχοι του σοσιαλδημοκρατικού κρατικού παρεμβατισμού ήταν, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, πρώτον, η εγκαθίδρυση και η διατήρηση της πλήρους απασχόλησης, δεύτερον, η δημιουργία ενός περιεκτικού κράτους-πρόνοιας και, τρίτον, η επίτευξη μιας δίκαιης κατανομής του εισοδήματος. Ο τελευταίος στόχος υποτίθεται ότι εξασφαλιζόταν όχι μόνο μέσω της εισαγωγής ενός συστήματος «κοινωνικού μισθού» που συνεπαγόταν το κράτος-πρόνοιας, αλλά επίσης μέσω ενός προοδευτικού φόρου εισοδήματος (όπου οι εισοδηματικά ισχυρότεροι πλήρωναν πολύ μεγαλύτερη αναλογία του εισοδήματός τους από

101. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 4.1.

τους εισοδηματικά ασθενέστερους), τα έσοδα από τον οποίο χρησιμοποιούνταν, σε συνδυασμό με τον δημόσιο δανεισμό, για την χρηματοδότηση του κράτους-πρόνοιας.

Η επιδίωξη των στόχων αυτών είχε, πράγματι, μια σχετική επιτυχία στην βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων, δημιουργώντας την εικόνα της κοινωνίας του «ενός έθνους». Έτσι, στο ιδεολογικό επίπεδο, οι σοσιαλδημοκράτες ήταν σε θέση να ισχυρίζονται ότι είχαν δημιουργήσει μια κοινωνία που εξασφάλιζε κάποιες εγγυήσεις κοινωνικής δικαιοσύνης, χωρίς να θυσιάζει κάθε έννοια ατομικής ελευθερίας, δηλ. έναν «υπαρκτό καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο» σε αντιπαράθεση προς τον «υπαρκτό σοσιαλισμό».

Όμως, αυτό το είδος αξιόπιστου καπιταλισμού –σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς των πρώην μαρξιστών διανοουμένων που όψιμα προσχώρησαν στην σοσιαλδημοκρατία– είτε έχει εκλείψει (Βρετανία), είτε εξαφανίζεται με ραγδαίους ρυθμούς (Γερμανία, Σκανδιναβικές χώρες). Η εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας, καθώς και το πετσόκομμα του κράτους-πρόνοιας έχουν οδηγήσει στην σημερινή «κοινωνία του 40%», η οποία έχει αντικαταστήσει την κοινωνία του «ενός έθνους». Τα σημερινά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, αντί να κατανοήσουν τελικά το ανέφικτο –μέσα στο πλαίσιο του συστήματος– των ριζικών μεταρρυθμίσεων που ονειρευόντουσαν, όταν αναδύθηκαν, στις αρχές του περασμένου αιώνα, προτίμησαν «ρεαλιστικότερα» να αλλάξουν την ιδεολογία τους. Δεδομένου ότι τα κόμματα αυτά δεν έχουν σχεδόν καμία απολύτως σχέση με τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της περιόδου 1950-70, θα πρέπει, για να ακριβολογούμε, να τα ονομάζουμε «σοσιαφιλελεύθερα» και όχι σοσιαλδημοκρατικά. Στην πραγματικότητα, η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας την τελευταία περίπου δεκαετία έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις ώστε ένα παλιό στέλεχος της «Νέας» Αριστεράς έθεσε εύστοχα το ερώτημα:

Κάποτε, στα πρώτα χρόνια της Β' Διεθνούς, [η σοσιαλδημοκρατία] στόχευε στην ανατροπή του καπιταλισμού. Στην συνέχεια, στόχος της έγιναν οι μερικές μεταρρυθμίσεις, ως σταδιακά βήματα προς τον σοσιαλισμό. Τέλος, περιορίστηκε στο κράτος-πρόνοιας και την πλήρη απασχόληση μέσα στο καπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο. Αν τώρα αποδεχθεί την υποβάθμιση του πρώτου και την εγκατάλειψη της δεύτερης, σε τι είδους κίνημα μετατρέπεται;¹⁰²

102. "Introduction", στο P. Anderson και P. Camiller, επιμ., *Mapping the West European Left* (London: Verso, 1994), σελ. 15-16.

Αυτός ο εξευτελισμός του περιεχομένου της σοσιαλδημοκρατίας οφείλεται, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, σε θεμελιακές αλλαγές στην δομή της οικονομίας της αγοράς –αλλαγές που δεν επιτρέπουν τον βαθμό κρατισμού στον οποίο άνθισε η παλαιά σοσιαλδημοκρατία. Συνεπώς, η αντικατάσταση της σοσιαλδημοκρατίας από τον σοσιαλφιλελευθερισμό δεν είναι ούτε συμπωματική ούτε προσωρινή, όπως ισχυρίζονται μερικοί σοσιαλφιλελεύθεροι. Οι σημερινές πολιτικές που στοχεύουν στην ιδιωτικοποίηση κάθε σημαντικού οικονομικού τομέα, στην συνεχή περικοπή των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και των κοινωνικών δαπανών, στην διάλυση του κράτους-πρόνοιας και την εγκατάλειψη της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, δεν αποτελούν πλέον αντικείμενο επιλογής. Οι πολιτικές αυτές επιβάλλονται στους σοσιαλφιλελεύθερους από τον σημερινό βαθμό διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, όπως εκφράζεται συγκεκριμένα από:

- τις απελευθερωμένες αγορές εμπορευμάτων και εργασίας που συνεπάγονται ότι η ανάπτυξη εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την συνεχή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Το γεγονός αυτό έχει μειώσει σχεδόν στο μηδέν τις πιθανότητες για ένα κράτος να ακολουθήσει ριζικά διαφορετική πολιτική από τους ανταγωνιστές του σε σχέση με το κράτος-πρόνοιας, την απασχόληση κ.ά. Όπως το θέτει σχετική μελέτη, σήμερα «η εργασία επανέρχεται στον διεθνή ανταγωνισμό. Συνακόλουθα, το εμπόριο λειτουργεί, αντικειμενικά, για την υπονόμευση του κεϋνσιανικού κράτους-πρόνοιας και των υψηλών επιπέδων απασχόλησης, καθώς και των αντιστοίχων συνθηκών εργασίας».¹⁰³
- τις απελευθερωμένες αγορές κεφαλαίου που συνεπάγονται ότι η δυνατότητα και μόνο μαζικής φυγής του κεφαλαίου έχει, ουσιαστικά, εξάλειψει την πολιτική αυτονομία του κράτους-πρόνοιας.¹⁰⁴

Έτσι, ως αποτέλεσμα των περιορισμών που επιβάλλει η σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς στην οικονομική κυριαρχία των κρατών, καθώς και των αλλαγών στην διάρθρωση του εκλογικού σώματος, εξ αιτίας της αλλαγής στην ταξική διάρθρωση που είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, οι πολιτικές των σοσιαλφιλελευθέρων ελάχιστα διαφέρουν από εκείνες των νεοφιλελευθέρων. Η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται παντού,

103. Andrew Martin, "Labour, the Keynesian Welfare State, and the Changing International Political Economy" στο Richard Stubbs και Geoffrey R. D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order* (London: Macmillan, 1994), σελ. 70.

104. Eric Helleiner, "From Bretton Woods to Global Finance: A World Turned Upside-Down" στο Richard Stubbs και Geoffrey R. D. Underhill, *Political Economy*, σελ. 173.

από την Αυστραλία έως τις Σκανδιναβικές χώρες. Έτσι, στην Αυστραλία, το Εργατικό Κόμμα υλοποιούσε με ζήλο πολιτικές ιδιωτικοποιήσεων και έπαιρνε δραστικά μέτρα για την περικοπή των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού. Παρόμοια, στην Σουηδία, οι σοσιαλδημοκράτες, ακόμα και πριν χάσουν την εξουσία το 1991, είχαν υιοθετήσει μια πολιτική η οποία ουσιαστικά οδηγούσε στην αποδιάρθρωση του συστήματος απασχόλησης και του κράτους-πρόνοιας, που αποτελούσε το πρότυπο για τους σοσιαλδημοκράτες σε ολόκληρο τον κόσμο –διαδικασία η οποία σήμερα ολοκληρώνεται.¹⁰⁵ Έτσι, τα υπολείμματα του πάλαι ποτέ ισχυρού κοινωνικού κράτους τα συντηρεί σήμερα κυρίως η μεσαία τάξη, η οποία και, βασικά, πληρώνει τους σχετικά υψηλούς συντελεστές φόρου εισοδήματος (56%), ενώ οι φορολογικοί συντελεστές για τα επιχειρηματικά κέρδη της οικονομικής ελίτ μόλις φθάνουν το μισό τους (28%)! Όλα αυτά, για χάρη της «ανάπτυξης» μέσα στην καπιταλιστική νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, που, αντίθετα με τους απολογητές του σοσιαλφιλελευθερισμού, κάθε άλλο παρά ως απλή... ιδεολογία την αντιλαμβάνονται οι Σουηδοί τ. σοσιαλδημοκράτες. Στο μεταξύ, ιδιωτικοποιούνται τα ταχυδρομεία, οι συγκοινωνίες κ.λπ., ενώ το δημόσιο σύστημα Υγείας ουσιαστικά μετατρέπεται σε μεικτό ιδιωτικό-δημόσιο σύστημα, όπου τα νοσοκομεία κινούνται με στόχο το... κέρδος.¹⁰⁶ Στην Νορβηγία «ο πιο σημαντικός στόχος της στρατηγικής των Εργατικών, η πλήρης απασχόληση, έχει εγκαταλειφθεί».¹⁰⁷ Τέλος, στην Δανία οι επικρατούσες σήμερα αξίες είναι αυτές της flexicurity (που επιβάλλει το Ευρωπαϊκό τμήμα της υπερεθνικής ελίτ για χάρη της ανταγωνιστικότητας, θεωρώντας την εργασία σαν ένα εμπόρευμα όπως όλα τα άλλα) και οι ρατσιστικές αξίες της ξενοφοβίας και του ατομισμού που δεν έχουν βέβαια καμία σχέση με τις σοσιαλιστικές αξίες της αλληλεγγύης και της συνεργατικότητας.¹⁰⁸

Ας σταθούμε όμως λίγο περισσότερο στην περίπτωση της Σουηδίας, μιας και φανερώνει ξεκάθαρα τους μηχανισμούς κατάρρευσης της σοσιαλδημοκρατίας. Το 1990, η Κεντρική Τράπεζα της Σουηδίας αποδεσμεύτηκε από την ανειλημμένη υποχρέωσή της να στηρίζει την πολιτική για πλήρη απασχόληση και η κορώνα υποχρεώθηκε να ακολουθεί την Ευρωπαϊκή Νομισματική Μονάδα (ECU). Το σουηδικό κατεστημένο, αναγνωρίζοντας

105. Polly Toynbee, "Beware the lesson of the Tory wolf in liberal clothing", *The Guardian* (8/4/2008).

106. βλ. Audrey Gillan, *The Guardian* (29/5/01).

107. Jan Fagerberg et al., "The decline of social-democratic state capitalism in Norway", *New Left Review*, no. 181 (Μάιος-Ιούνιος 1990), σελ. 88.

108. Kiku Day "Denmark's new values", *The Guardian* (15/2/2006).

ότι η ανταγωνιστικότητα έπαιζε τον πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, αντικατέστησε την μάχη ενάντια στην ανεργία με την μάχη ενάντια στον πληθωρισμό ως κύριο οικονομικό της στόχο. Μέσα σε 3 χρόνια, η ανεργία στην Σουηδία αυξήθηκε περισσότερο από 5 φορές (από 1,5% το 1990 σε 8,2% το 1993). Όμως, πολύ πριν την εγκατάλειψη της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, είχαν ήδη ξηλωθεί τα θεσμικά μέσα που είχαν καθιερωθεί για την επίτευξη αυτού του στόχου. Στην πραγματικότητα, το θεσμικό πλαίσιο είχε αρχίσει να αλλάζει ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν η Κεντρική Τράπεζα εγκατέλειψε τους ελέγχους πάνω στις άλλες τράπεζες, ξεκινώντας έτσι μια διαδικασία απορρύθμισης της αγοράς παρόμοιας με εκείνη που σημειώθηκε στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συνέπεια ήταν ότι το βάρος του ελέγχου του πληθωρισμού έπεσε αποκλειστικά στα συνδικάτα, τα οποία όμως δεν ήταν σε θέση να πιέσουν τα μέλη τους να δεχτούν χαμηλούς μισθούς, ιδιαίτερα σε μια εποχή που ο πληθωρισμός αυξανόταν γοργά εξ αιτίας της ανεξέλεγκτης δημιουργίας πιστωτικού χρήματος.

Όπως επισημαίνει μια μελέτη για το σουηδικό φαινόμενο,¹⁰⁹ η απορρύθμιση ήταν η κύρια οικονομική αιτία καταστροφής του σουηδικού μοντέλου. Όταν η Σουηδία εγκαθίδρυσε το κρατικιστικό μοντέλο, στην δεκαετία του 1930, καθιερώθηκε ένα ολόκληρο πλέγμα ρυθμίσεων και ελέγχων σε σχέση με την κίνηση του κεφαλαίου, τόσο μέσα στην χώρα (τραπεζικός δανεισμός κ.λπ.), όσο και μεταξύ της Σουηδίας και άλλων χωρών. Έτσι, εκείνη την εποχή, το θεσμικό πλαίσιο αποτελείτο από αυστηρούς τραπεζικούς ελέγχους και ρυθμίσεις για το ξένο συνάλλαγμα, που συνοδεύονταν από την κρατική δέσμευση για την διατήρηση της εγχώριας ζήτησης σε υψηλό επίπεδο, σε συνεργασία με την Κεντρική Τράπεζα, η οποία, επίσης, δεσμευόταν στον στόχο της πλήρους απασχόλησης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τα ισχυρά σουηδικά συνδικάτα ήταν σε θέση να εξασφαλίζουν «λογικές» αυξήσεις στους μισθούς, δηλ. αυξήσεις που δεν προκαλούσαν πληθωρισμό. Σήμερα όμως, η απορρύθμιση των χρηματαγορών σημαίνει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να στηριχθεί η ανάπτυξη σε κρατικές δαπάνες και σε ελλείμματα στον προϋπολογισμό είναι καταδικασμένη να αποτύχει, επειδή οδηγεί σε κερδοσκοπικές κινήσεις του κεφαλαίου και νομισματική αστάθεια. Ως αποτέλεσμα, το σουηδικό μοντέλο της σοσιαλδημοκρατίας κατέρρευσε ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, όπως έγινε φανερό το φθινόπωρο του 1992 οπότε επισημοποιήθηκε η νεοφιλεύθερη συναίνεση. Τότε, μέσα σε μια σοβαρή κρίση που απειλούσε την

109. Βλ. το άρθρο του Tom Notermans στο τεύχος Ιουνίου 1993 του *Politics and Society*.

σουηδική κορώνα και την ίδια την οικονομία της αγοράς, οι συντηρητικοί και οι σοσιαλδημοκράτες συμφώνησαν σε μια σειρά μέτρα που οδηγούσαν σε μια ουσιαστική υποβάθμιση του κράτους-πρόνοιας.

Η θεωρητική θέση υπέρ του σοσιαλφιλελευθερισμού στηρίζεται σε μια ποικιλία επιχειρημάτων σύμφωνα με τα οποία η σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς δεν είναι αναγκαστικά ασύμβατη με μια «αναθεωρημένη» σοσιαλδημοκρατία. Εδώ θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες επιχειρημάτων:

Σύμφωνα με μια άποψη,¹¹⁰ που είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο, το έθνος-κράτος μπορεί ακόμα να παίξει έναν σημαντικό ρόλο όχι μόνο στον έλεγχο των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών επιχειρήσεων που έχουν μια εθνική έδρα, αλλά επίσης –σε συνεργασία με τις άλλες κυβερνήσεις της Τριάδας– στον έλεγχο των διεθνών αγορών.

Σύμφωνα με μια δεύτερη άποψη¹¹¹ που υποστηρίζεται από τέως Μαρξιστές, σήμερα είναι ξεπερασμένη όχι μόνο η μαρξιστική ταξική ανάλυση αλλά κάθε είδους ταξική ανάλυση και υποστηρίζεται ότι ζούμε σε μια κοινωνία ισότητας που δεν χαρακτηρίζεται πλέον από κάθετες δομές και όπου η ίδια η κυβέρνηση αποτελεί απλώς μια ακόμα οργανωμένη κοινωνική ομάδα, η οποία επιδιώκει τα δικά της στενά κομματικά συμφέροντα!

Τέλος, σύμφωνα με μια τρίτη άποψη που παίρνει δεδομένο το θεσμικό πλαίσιο το οποίο οικοδόμησε ο νεοφιλελευθερισμός (δηλ. την δραστική ενίσχυση των δυνάμεων της αγοράς και του ανταγωνισμού, σε βάρος του κοινωνικού ελέγχου πάνω στην οικονομία), πρέπει να εγκαταλειφθεί η αρχή της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής (το 1995, το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα διέγραψε από το καταστατικό του την μακροχρόνια δέσμευσή του για την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής), παρά το γεγονός ότι η κοινωνικοποίηση απέτελεσε ιστορικά μια θεμελιακή θέση του σοσιαλισμού. Έτσι, σοσιαλδημοκράτης καθηγητής υποστηρίζει ότι «αυτό που έχει πρωταρχική σημασία δεν είναι η μορφή ιδιοκτησίας, αλλά η ποιότητα του ελέγχου που ασκείται από το κράτος ... η οποία θα μπορούσε να εξασφαλίσει ταυτόχρονα υψηλή ποιότητα των υπηρεσιών και χαμηλές τιμές».¹¹² Και αυτό, βέβαια, παρακάμπτοντας βολικότατα το γεγονός ότι, ενώ ο αποκλειστικός κοινωνικός έλεγχος των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας θα μπορούσε να εξασφαλίσει την επανεπένδυση του συνολικού πλεονάσματος σε νέες τεχνολογίες που θα εξασφάλιζαν τον εκσυγχρονισμό των

110. Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*.

111. Βλ., π.χ., Martin Jacques, *Sunday Times* (18/7/1993).

112. Βλ., π.χ., Ν. Μουζέλης, «4 Προβλήματα σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό», *Το Βήμα* (25/7/1993).

υπηρεσιών τους, στην περίπτωση των ιδιωτικοποιημένων επιχειρήσεων θεωρείται δεδομένο ότι ένα σημαντικό τμήμα του πλεονάσματος προορίζεται για τις τσέπες των μετόχων.

Ακόμη, αγνοείται το βασικό γεγονός ότι καμιά μορφή κρατικού ελέγχου, οσοδήποτε «εκλεπτυσμένη», δεν είναι εφικτή, εάν βρίσκεται σε αντίθεση με τις θεμελιακές αρχές της οικονομίας της αγοράς και την δυναμική του ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, καμιά μορφή κρατικού ελέγχου δεν θα μπορούσε να αποτρέψει μια ιδιωτικοποιημένη επιχείρηση παροχής υπηρεσιών κοινής ωφελείας να διακόψει την παροχή των υπηρεσιών της σε όσους δεν είναι σε θέση να πληρώσουν. Η ιδιωτικοποίηση της παροχής νερού στην Βρετανία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της ιδιωτικοποίησης των εταιρειών ύδρευσης και της συνακόλουθης δραστηρικής αύξησης των τελών ύδρευσης, υπήρξε μια δραστηρική αύξηση στις διακοπές παροχής νερού. Έτσι, μεταξύ 1991 και 1993, οι διακοπές παροχής νερού αυξήθηκαν κατά 170%. Τις διακοπές ακολούθησε μια σημαντική εξάπλωση ασθενειών, που προκάλεσε την επανεμφάνιση επιδημιών οι οποίες είχαν εξαφανιστεί πριν από έναν αιώνα, με τις περιπτώσεις δυσεντερίας να καλπάζουν από 2.756 το 1990 σε 9.935 το 1991 και 16.960 το 1992!¹¹³

Παρόμοια, καμιά μορφή κρατικού ελέγχου δεν θα μπορούσε να εξαναγκάσει τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων που καλύπτουν βασικές ανάγκες να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε τιμές προσιτές στην υποτάξη, στους χιλιάδες ανέργους, χαμηλόμισθους και ανενεργούς, τους οποίους το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο δημιουργεί. Στην πραγματικότητα, όπως έχει δείξει η βρετανική εμπειρία, ο κρατικός έλεγχος δεν μπορεί καν να ανταποκριθεί στους στόχους που θέτουν οι ίδιοι οι σοσιαλφιλελεύθεροι, ιδιαίτερα όσον αφορά στην διατήρηση των τιμών σε χαμηλά επίπεδα, για λόγους που έχουν να κάνουν με την λογική της ίδιας της αγοράς.¹¹⁴ Έτσι, μια συγκριτική μελέτη των τηλεφωνικών τελών σε 14 ευρωπαϊκές χώρες έδειξε ότι η ιδιωτικοποίηση του βρετανικού οργανισμού τηλεπικοινωνιών (Telecom) δεν ωφέλησε τους καταναλωτές. Η Βρετανία ήταν τότε η μόνη χώρα της Ε.Ε. στην οποία η τηλεφωνία δεν ελεγχόταν από κρατικό μονοπώλιο και, ταυτόχρονα, η χώρα με την υψηλότερη χρέωση για τοπικά τηλεφωνήματα, δημιουργώντας περιθώρια κέρδους της τάξης του 74%!¹¹⁵ Αντίστοιχα, οι ιδιωτικοποιήσεις των επιχειρήσεων ενέργειας έχουν γίνει τελευταία δημόσιο σκάνδαλο στη Βρετανία, με τις εταιρείες να αυξάνουν

113. *The Guardian* (20/12/1993).

114. Βλ. Will Hutton, *The Guardian* (18/8/1993).

115. *European Consumers Bureau Report/The Guardian* (13/2/1992).

εν συγχορδία τις τιμές τους κατά 15% το 2008 και να αναμένονται συνολούθα 25.000 επί πλέον θάνατοι τον χειμώνα αυτό, κυρίως σε ηλικιωμένους που δεν θερμαίνονται κατάλληλα, ενώ οι εταιρείες πραγματοποιούν υπερκέρδη—με την British Gas επί κεφαλής τους να ανακοινώνει αύξηση των κερδών της κατά 500%!¹¹⁶

Τέλος, οι σοσιαλφιλελεύθεροι απαρνούν τον καθολικό χαρακτήρα του κράτους-πρόνοιας, υποστηρίζοντας ότι η κρίση του συστήματος οφείλεται στην καθολικότητά του (δηλ. στην αρχή ότι οι κοινωνικές υπηρεσίες προσφέρονται σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από εισόδημα και ανάγκη).¹¹⁷ Στην προσπάθειά τους, μάλιστα, να υποστηρίξουν την θέση ενάντια στην καθολικότητα του κράτους-πρόνοιας, δεν διστάζουν να επικαλεστούν την κοινωνική δικαιοσύνη, υποστηρίζοντας ότι το καθολικό σύστημα ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες, επειδή οι μεσαίες τάξεις είναι σε θέση να επωφελούνται περισσότερο από τις κοινωνικές υπηρεσίες (στην εκπαίδευση, την υγεία, την ασφάλιση κ.λπ.), απ' ό,τι οι οικονομικά ασθενέστεροι, που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη των υπηρεσιών αυτών. Σύμφωνα με την ίδια άποψη, η ανισότητα του συστήματος ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι οι πιο εύποροι έχουν περισσότερα μέσα στην διάθεσή τους για να αποφύγουν την άμεση φορολογία, μέσω της οποίας χρηματοδοτούνται κυρίως οι υπηρεσίες αυτές.

Μολονότι, όμως, η φοροδιαφυγή πράγματι ανθίζει μεταξύ των ευπόρων, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν τρόποι να φορολογηθούν, όχι τόσο με βάση το εισόδημά τους —το οποίο πράγματι είναι εύκολο να αποκρυφθεί— αλλά με βάση την πολυτελή κατανάλωση και την ιδιοκτησία τους. Όσον αφορά στο επιχείρημα ότι οι μεσαίες τάξεις μπορούν και διεκδικούν καλύτερα τις κοινωνικές παροχές, αυτός ακριβώς είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο η κατάργηση της καθολικότητας του κράτους-πρόνοιας θα οδηγούσε σε ένα είδος «ασφαλιστικού δικτύου» για τους απόρους, όπως ακριβώς συνέβαινε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, προτείνονται διάφοροι έμμεσοι τρόποι για την κατάργηση της καθολικότητας, που θα υποχρεώνουν τις εύπορες τάξεις να επιστρέφουν, συνήθως μέσω της φορολογίας, την αξία των κοινωνικών υπηρεσιών που τους παρέχει το κράτος. Όμως, η υιοθέτηση παρομοίων μέτρων απλώς θα δημιουργούσε ένα επιπρόσθετο κίνητρο στην προνομιούχο «ικανοποιημένη εκλογική πλειοψηφία» αφ' ενός για να αποτραβηχτεί

116. Martin Hickman, "Calls for inquiry into alleged 'profiteering' of energy giants", *The Independent* (21/2/2008).

117. Βλ., π.χ., το άρθρο Ν. Μουζέλη, «Το μέλλον του κράτους-πρόνοιας» στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* (1-2 Ιανουαρίου 1994).

από την κοινωνική κάλυψη των βασικών αναγκών υπέρ της ιδιωτικής τους κάλυψης και, αφ' ετέρου, για να ασκήσει πιέσεις στους επαγγελματίες πολιτικούς με στόχο την περαιτέρω υποβάθμιση της ποιότητας των κοινωνικών υπηρεσιών. Είναι κατά συνέπεια προφανές ότι ένα σύστημα όπως αυτό που προτείνεται από τους Ευρωπαίους σοσιαφιλελεύθερους, θα κατέληγε εύκολα σε ένα σύστημα παρόμοιο με το αμερικανικό σύστημα υγείας και εκπαίδευσης, το οποίο, με την ακραία πόλωση που το χαρακτηρίζει (όσον αφορά στις υψηλής ποιότητας υπηρεσίες που παρέχει ο ιδιωτικός τομέας σε σχέση με τις άθλιες υπηρεσίες που παρέχει το κράτος), πρέπει να είναι το πιο κοινωνικά άδικο σύστημα στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, με περίπου 47 εκ. Αμερικανών να μην έχουν καμία ιατρική ασφάλιση και εκατομμύρια άλλων να είναι υπο-ασφαλισμένοι σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία.¹¹⁸ Ο μόνος τρόπος για να μην είχε η κατάργηση της καθολικότητας μια τέτοια κατάληξη, θα ήταν η παράλληλη κατάργηση της παροχής αντιστοίχων υπηρεσιών από τον ιδιωτικό τομέα –πράγμα βέβαια αδιανόητο στην σημερινή νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς.

Είναι, επομένως, προφανές ότι ο μύθος της έκρηξης των κοινωνικών δαπανών καλλιεργείται για άλλους λόγους και όχι λόγω της υποτιθέμενης κρίσης χρηματοδότησης του συστήματος εξ αιτίας δημογραφικών, κυρίως, λόγων. Στην Δανία, πολλά νοσοκομεία έχουν ήδη καθιερώσει ένα όριο ηλικίας για την εισαγωγή των ασθενών (το όριο αυτή την στιγμή είναι τα 70 χρόνια), όχι επειδή το ποσοστό των ηλικιωμένων έχει αυξηθεί, αλλά επειδή, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, ο αριθμός των νοσοκομειακών κλινών μειώθηκε κατά 25% την δεκαετία του 1990.¹¹⁹ Παρόμοια, στην Βρετανία, αποκαλύφθηκε¹²⁰ ότι πολλά νοσοκομεία έχουν μειώσει το όριο ηλικίας για συγκεκριμένες ασθένειες στα 65 χρόνια! Επομένως, ο πραγματικός λόγος για τις άγριες περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες είναι ότι, στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, όσο υψηλότερος είναι ο «κοινωνικός μισθός» σε μια χώρα, τόσο χαμηλότερη είναι η ανταγωνιστικότητά της. Για τις χώρες της Ε.Ε. ιδιαίτερα, στις οποίες ο κοινωνικός μισθός ήταν παραδοσιακά –και εξακολουθεί να είναι– αρκετά υψηλότερος απ' ό,τι στις χώρες των ανταγωνιστικών οικονομικών περιφερειών (Βόρεια Αμερική, Άπω Ανατολή), το πρόβλημα είχε γίνει ιδιαίτερα σοβαρό για τις ελίτ. Γι' αυτό και η μια μετά την άλλη οι Ευρωπαϊκές ελίτ, παρά την σοσιαφιλελεύθερη μυθολογία περί δήθεν κατάρρευσης της

118. Suzanne Goldenberg, "Expensive and divisive: how America is losing patience with a failing system", *The Guardian* (13/9/2007).

119. *Le Monde* (8/2/1994).

120. BBC, Απρίλιος 1994.

νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, επιτίθενται στο ασφαλιστικό σύστημα, την δημόσια Παιδεία κ.λπ., με τελευταία παραδείγματα την Γαλλία και την Ελλάδα.

Φυσικά, η καθολικότητα δεν εξαλείφει τις ανισότητες, οι οποίες είναι το κύριο υποπροϊόν της ίδιας της οικονομίας της αγοράς. Εντούτοις, στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο (που θεωρείται δεδομένο από τους σοσιαλφιλελεύθερους), η καθολικότητα βοηθά στο να αποτραπεί η δημιουργία ενός δυαδικού συστήματος, –ενός συστήματος στο οποίο οι ανάγκες μιας μεγάλης μερίδας (αν όχι της πλειονότητας) του πληθυσμού καλύπτονται ανεπαρκώς από ένα «ασφαλιστικό δίκτυο», ενώ οι ανάγκες των υπολοίπων υπερκαλύπτονται από τον ιδιωτικό τομέα.

Συμπερασματικά, από μια ριζοσπαστική προοπτική, η πραγματική επιλογή δεν είναι μεταξύ ενός νεοφιλελεύθερου συστήματος που καταργεί άμεσα την καθολικότητα, και ενός σοσιαλφιλελεύθερου συστήματος που επιτυγχάνει έμμεσα τον ίδιο στόχο. Κι αυτό διότι και τα δύο συστήματα ενισχύουν την εξάρτηση των πολιτών από το κράτος και την αγορά σε σχέση με την κάλυψη των βασικών αναγκών τους. Η πραγματική, επομένως, επιλογή είναι μεταξύ ενός συστήματος κοινωνικών υπηρεσιών που ενισχύει την εξάρτηση και ενός εναλλακτικού συστήματος που ενδυναμώνει την αυτοδυναμία των πολιτών, εναποθέτοντας τον έλεγχο του συστήματος στους ίδιους τους πολίτες, μέσω των συλλογικών οργάνων τους, δηλαδή των δημοτικών συνελεύσεων (βλ. κεφ. 6)

Η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Η τύχη της σοσιαλδημοκρατίας στο λίκνο της, την Ευρώπη, είναι ενδεικτική της αποτυχίας του σοσιαλιστικού κρατισμού στην ηπιότερη μορφή του. Η αντικατάσταση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης από την σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση διαφαίνεται καθαρά στην πορεία που ακολούθησε η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία, ήδη περιλαμβάνει (η σχεδιάζεται να περιλάβει) τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη.

Η διαδικασία δημιουργίας μιας κοινής ευρωπαϊκής αγοράς, διαδικασία που είχε ήδη αρχίσει από την δεκαετία του 1950 με την Συνθήκη της Ρώμης, επιταχύνθηκε τα τελευταία χρόνια με την συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), την Πράξη για την Ενιαία Αγορά που τέθηκε σε ισχύ το 1993, και τελικά, την Συνθήκη της Λισαβόνας (2007) που τροποποίησε τις προηγούμενες. Η επιτάχυνση της διαδικασίας ενοποίησης έγινε επιτακτική από την αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και τον εντεινόμενο ανταγωνισμό με τα άλλα δύο τμήματα της Τριάδας (την Βόρεια Αμερική

και την Ιαπωνία). Οι υποστηρικτές της επιτάχυνσης της διαδικασίας υποστήριζαν ότι, στην υπερανταγωνιστική διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς του 21ου αιώνα, μόνο μια αγορά με ηπειρωτικές διαστάσεις θα μπορούσε να παρέχει την ασφάλεια και τις οικονομίες κλίμακας που είναι αναγκαίες για την επιβίωση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Και πράγματι, την δεκαετία του 1980 καθώς και στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας το οικονομικό άνοιγμα μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών και των υπολοίπων μερών της Τριάδας διευρύνθηκε σημαντικά. Χαρακτηριστική ένδειξη του διευρυνόμενου ανοίγματος είναι το γεγονός ότι το μερίδιο της Ε.Ε. στις παγκόσμιες εξαγωγές μειώθηκε κατά 1,5% περίπου μεταξύ 1980 και 1996, ενώ τα μερίδια των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας αυξήθηκαν κατά 12,5% και 15% αντίστοιχα.¹²¹ Κύρια αιτία για την ευρωπαϊκή αποτυχία αποτελούσε το γεγονός ότι η ανταγωνιστικότητά της, για μεγάλο χρονικό διάστημα, υπολειπόταν της ανταγωνιστικότητας των άλλων περιφερειών. Έτσι, η ευρωπαϊκή ανταγωνιστικότητα είχε μειωθεί την ίδια περίοδο κατά 3,7%, ενώ η ανταγωνιστικότητα των Η.Π.Α. είχε αυξηθεί κατά 2,2% και της Ιαπωνίας (η οποία για πολλά χρόνια βρισκόταν στην κορυφή της κλίμακας της ανταγωνιστικότητας), κατά 0,5%.¹²² Από τα τέλη όμως της προηγούμενης δεκαετίας η κατάσταση άλλαξε δραστικά με την άνοδο κυρίως των Κινεζικών εξαγωγών, οι οποίες όμως, όπως είδαμε, αποτελούν βασικά έμμεσες εξαγωγές της Τριάδας! Έτσι, μεταξύ 1990 και 2003 το Κινεζικό μερίδιο στις παγκόσμιες εξαγωγές τετραπλασιάστηκε εφόσον η Κίνα κέρδισε ένα 4% των παγκοσμίων εξαγωγών στην περίοδο αυτή, σε βάρος των εξαγωγών της Τριάδας που μειώθηκαν αντίστοιχα.¹²³

Η μορφή που έχει πάρει η ενοποίηση εκφράζει, με πολλούς τρόπους, την κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη τάση. Εάν, για παράδειγμα, η επιτάχυνση αυτής της διαδικασίας είχε αρχίσει το 1979 –όταν μια έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εξακολουθούσε να βλέπει την Ευρωπαϊκή Ένωση να οικοδομείται πάνω στον «ενδεικτικό σχεδιασμό» σε πανευρωπαϊκό επίπεδο¹²⁴– θα είχε αναδυθεί μια πολύ διαφορετική εικόνα ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία βέβαια αργότερα θα έπρεπε ν' ανατραπεί για τους ίδιους λόγους που οδήγησαν στον παραμερισμό της. Η έκθεση αυτή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής εξέφραζε με ακρίβεια την ουσία της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, η οποία είχε μόλις αρχίσει να καταρρέει εκείνη την

121. World Bank, *World Development Report*, 1998/99, Πίν. 15.

122. *World Economic Forum* (1993).

123. World Bank, *World Economic Indicators 2005*, Πίν. 4.15.

124. Βλ., The European Commission, *The Challenges Ahead: A Plan for Europe* (Βρυξέλλες, 1979).

εποχή. Η πρότασή της αντιστοιχούσε σε ένα είδος «ευρωπαϊκού κεϋνσιανισμού» που θα αντικαθιστούσε τον εθνικό κεϋνσιανισμό, ο οποίος –σε συνθήκες αυξανόμενης ελευθερίας κίνησης του κεφαλαίου– είχε ήδη γίνει μη εφαρμόσιμος.

Εντούτοις, η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, που ακολούθησε την άνθιση της νεοφιλελεύθερης τάσης την δεκαετία του 1980, οδήγησε στον παραμερισμό των προτάσεων για μια ευρωπαϊκή κεϋνσιανή στρατηγική. Έτσι, η τάση που επικράτησε τελικά στην Ε.Ε., ήταν εκείνη που ταύτιζε την οικονομική ενοποίηση με την δραστική συρρίκνωση του εθνικού ελέγχου στην οικονομική δραστηριότητα, χωρίς την παράλληλη εγκαθίδρυση ενός επίσημου υπερεθνικού ελέγχου –πέρα από τον νομισματικό έλεγχο, μέσω της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Συνακόλουθα, η εκτελεστική εξουσία της Ε.Ε. περιορίστηκε στην δημιουργία ενός ομοιογενούς θεσμικού πλαισίου που επιτρέπει την χωρίς εμπόδια επιχειρηματική δραστηριότητα, παρέχοντας, ταυτόχρονα, κάποιες ελάχιστες εγγυήσεις (συμβατές προς τις επιταγές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης), όσον αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος, της εργασίας και του κοινωνικού χώρου γενικότερα. Το γεγονός όμως ότι δεν έχει καθιερωθεί ένας επίσημος υπερεθνικός, οικονομικός και πολιτικο-στρατιωτικός έλεγχος, είτε στο Ευρωπαϊκό είτε στο παγκόσμιο επίπεδο γενικότερα, δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχει σήμερα παρόμοιος έλεγχος –πράγμα που μας υποχρεώνει στο σημείο αυτό να κάνουμε μια μικρή παρέκβαση για να αναφερθούμε στην υπερεθνική ελίτ, θέμα που ανέπτυξα διεξοδικά αλλού¹²⁵ σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση.

Η ανάδυση μιας τέτοιας ελίτ έχει ήδη γίνει αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας τόσο από την Μαρξιστική σκοπιά όσο και από την σκοπιά της Περιεκτικής Δημοκρατίας και η ύπαρξή της ήδη τεκμηριώνεται ολοένα και περισσότερο. Η υπερεθνική ελίτ μπορεί να οριστεί ως η ελίτ που αντλεί την δύναμή της (οικονομική, πολιτική ή γενικά κοινωνική δύναμη) από τη λειτουργία της στο υπερεθνικό επίπεδο. Αποτελείται από τους διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων, μεγαλομετόχους, ανώτερα στελέχη πολυεθνικών εταιρειών, παγκοσμιοποιημένους γραφειοκράτες και επαγγελματίες πολιτικούς που λειτουργούν είτε μέσα στους μεγαλύτερους διεθνείς οργανισμούς, είτε στις κρατικές μηχανές των μεγαλύτερων οικονομιών της αγοράς, καθώς και από σημαντικούς πανεπιστημιακούς και ερευνητές στα διάφορα διεθνή ιδρύματα, μέλη «δεξαμενών σκέψης» και ερευνητικών

125. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002), κεφ. 1

τμημάτων σημαντικών διεθνών πανεπιστημίων, στελέχη υπερεθνικών μέσων μαζικής ενημέρωσης, κ.λπ. Η υπερεθνική ελίτ βλέπει τα συμφέροντά της περισσότερο από την άποψη των διεθνών αγορών παρά από αυτήν των εθνικών αγορών και δεν έχει ως έδρα ένα και μόνο εθνικό κράτος, αλλά είναι ένας αποκεντρωμένος μηχανισμός διακυβέρνησης χωρίς εδαφικό κέντρο εξουσίας. Τα μέλη της έχουν δεσπόζουσα θέση μέσα στην κοινωνία, ως αποτέλεσμα της οικονομικής, πολιτικής ή ευρύτερα κοινωνικής δύναμής τους και, αντίθετα απ' ό,τι οι εθνικές ελίτ, θεωρούν ότι ο καλύτερος τρόπος για να εξασφαλίσουν την προνομιακή θέση τους στην κοινωνία δεν είναι μέσω της διασφάλισης της αναπαραγωγής οποιουδήποτε πραγματικού ή φανταστικού εθνικού κράτους, αλλά μέσω της διασφάλισης της παγκόσμιας αναπαραγωγής του θεσμικού πλαισίου πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η Νέα Διεθνής Τάξη (ΝΔΤ). Με άλλα λόγια, μέσω της διασφάλισης της ΝΔΤ που εγκαθιδρύθηκε μετά την κατάρρευση του σοβιετικού συνασπισμού και την καθολίκευση –μέσα από την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση– του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας».

Είναι σαφές λοιπόν ότι η υπερεθνική ελίτ είναι μια άτυπη και όχι θεσμοθετημένη ελίτ. Έτσι, όπως ακριβώς η οικονομική παγκοσμιοποίηση εκφράζει μian άτυπη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια των μελών της οικονομικής ελίτ, έτσι και η πολιτική παγκοσμιοποίηση εκφράζει μian άτυπη συγκέντρωση πολιτικής δύναμης στα χέρια των μελών της πολιτικής ελίτ. Με άλλα λόγια, η οικονομική ελίτ αποτελεί εκείνο το τμήμα της υπερεθνικής ελίτ, το οποίο ελέγχει την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ενώ η πολιτική ελίτ αποτελεί εκείνο το τμήμα της υπερεθνικής ελίτ το οποίο ελέγχει την καθαρά πολιτικο-στρατιωτική διάσταση της ΔΝΤ. Οι κύριοι θεσμοί που εξασφαλίζουν την συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης στα χέρια της υπερεθνικής ελίτ είναι αντίστοιχα η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», ενώ οι κύριοι οργανισμοί μέσω των οποίων η υπερεθνική ελίτ ασκεί τον δικό της άτυπο έλεγχο είναι η ΕΕ, η NAFTA, οι G8, ο ΔΟΕ, το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, το NATO και ο ΟΗΕ. Ένα άτυπο φόρουμ που εκφράζει αυτή την υπερεθνική ελίτ είναι η ετήσια συνάντηση των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών ελίτ στο Ντάβος της Ελβετίας.

Επανερχόμενοι στα αίτια και στην διαδικασία που οδήγησαν στην δημιουργία του Ευρωπαϊκού μπλοκ, η συμφωνία για την κοινή αγορά στηριζόταν στην βασική νεοφιλελεύθερη υπόθεση ότι οι οικονομίες της Ε.Ε. υποφέρουν από έλλειψη «διαρθρωτικής προσαρμογής», δηλαδή από διαρθρωτικές ατέλειες που οφείλονται σε ανελαστικότητα του μηχανισμού της αγοράς και σε διάφορα εμπόδια στον ελεύθερο ανταγωνισμό. Τέτοια

εμπόδια, που αναφέρονται ρητά στην Έκθεση Cecchini, στην οποία στηρίζεται η επίσημη ιδεολογία της ενιαίας αγοράς, είναι τα διάφορα φυσικά, τεχνικά και δασμολογικά εμπόδια που παρακωλύουν την ροή των εμπορευμάτων, του κεφαλαίου και της εργασίας.¹²⁶ Όσον αφορά στην αγορά κεφαλαίου ειδικότερα, η απελευθέρωση της αγοράς αυτής από οποιονδήποτε έλεγχο, δηλ. η δημιουργία των συνθηκών για μια εύκολη και απεριόριστη ροή κεφαλαίου μεταξύ των χωρών, θεωρείται βασική προϋπόθεση σε αυτήν την διαδικασία. Γι' αυτό, η κατάργηση όλων των ελέγχων του ξένου συναλλάγματος εθεωρείτο πάντοτε ουσιώδης συνθήκη για την «Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά του 1993».

Εντούτοις, τα πιο σημαντικά εμπόδια δεν είναι αυτά που αναφέρονται ρητά στην Έκθεση, αλλά αυτά που η Έκθεση υπαινίσσεται με την έμφαση που δίνει στον ανταγωνισμό. Τα υπόρρητα αυτά εμπόδια είναι τα «θεσμικά» εμπόδια στον ελεύθερο ανταγωνισμό, που είχαν εισαχθεί από την σοσιαλδημοκρατική συναίνεση και τα οποία ανέλαβε να εξουδετερώσει η συμφωνία για την ενιαία αγορά –έργο που ολοκλήρωσε η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Τέτοια θεσμικά εμπόδια ήταν ο κρατικός παρεμβατισμός κεϋνσιανού τύπου για την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης, το ευρύ κράτος-πρόνοιας, που δημιούργησε δημοσιονομικά προβλήματα, οι «περιοριστικές πρακτικές» των συνδικάτων και οι δημόσιες επιχειρήσεις, οι οποίες δεν λειτουργούσαν πάντοτε στην βάση μικροοικονομικών κριτηρίων για την αύξηση της οικονομικής τους αποτελεσματικότητας. Τα εμπόδια αυτά, όσο ο βαθμός διεθνοποίησης των ευρωπαϊκών οικονομιών ήταν ακόμα σχετικά χαμηλός, δεν είχαν ουσιαστικές αρνητικές συνέπειες για την οικονομία ανάπτυξης. Ωστόσο, όταν η αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας και, συγκεκριμένα, η διευρυνόμενη κίνηση του κεφαλαίου, σταμάτησε να είναι συμβατή με την εφαρμογή εθνικών (κεϋνσιανών) μακροοικονομικών πολιτικών, οι αρνητικές συνέπειες που είχαν τα εμπόδια αυτά στην ανάπτυξη έγιναν φανερές και εκδηλώθηκαν με την κρίση στασιμοληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, η οποία χτύπησε ιδιαίτερα σκληρά τις ευρωπαϊκές οικονομίες.¹²⁷

Επομένως, ο βασικός στόχος της Συνθήκης του Μάαστριχτ ήταν να κτυπηθούν τα συμπτώματα αυτών των θεσμικών εμποδίων και, ιδιαίτερα, ο πληθωρισμός και τα τεράστια ελλείμματα του δημόσιου τομέα που είχε

126. Paolo Gecchini, 1992: *The European Challenge* (London: Wildwood House, 1988), σελ. 4.

127. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος σημαντικών οικονομιών, όπως η Γερμανία, η Βρετανία και η Ιταλία, ήταν πολύ μικρότερος από 3% την δεκαετία του 1970, ενώ ο αντίστοιχος ρυθμός των Η.Π.Α. ήταν μεγαλύτερος από 3% και της Ιαπωνίας ξεπερνούσε το 5% (World Bank, *World Development Report 1981*, Πίν. 2).

δημιουργήσει η επέκταση του κρατισμού. Σε συνέπεια με αυτήν την λογική, τα μόνα οικονομικά κριτήρια που αναφέρονται στην Συνθήκη είναι οι σταθερές τιμές, τα υγιή δημοσιονομικά και το βιώσιμο ισοζύγιο πληρωμών, ενώ η πλήρης απασχόληση και η βελτίωση (ή έστω η διατήρηση) του επιπέδου κοινωνικής ευημερίας δεν αναφέρονται καν ως στόχοι! Το άρθρο 3Α της Συνθήκης του Μάαστριχτ, που προφανώς είναι το σημαντικότερο άρθρο της, τονίζει ότι:

Ο πρωταρχικός στόχος [της κοινής νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής] θα είναι η διατήρηση της σταθερότητας των τιμών και, υπό την επιφύλαξη ότι δεν θα βλάπτεται ο στόχος αυτός, η υποστήριξη της γενικής οικονομικής πολιτικής της Κοινότητας, σύμφωνα με τις αρχές της ανοιχτής οικονομίας της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού. ... Οι δραστηριότητες αυτές των Κρατών-Μελών και της Κοινότητας θα βρίσκονται σε συμφωνία με τις ακόλουθες αρχές: σταθερές τιμές, υγιείς δημοσιονομικές και νομισματικές συνθήκες και βιώσιμο ισοζύγιο πληρωμών.¹²⁸

Δεν είναι παράξενο, επομένως, ότι η «κοινωνική διάσταση» του Μάαστριχτ (η οποία παρουσιάστηκε από τους σοσιαλδημοκράτες ως σημαντική επιτυχία), έχει στην πραγματικότητα πολύ μικρή σημασία, αφού δεν προβλέπει κανέναν αποτελεσματικό μηχανισμό –ανάλογης σημασίας, για παράδειγμα, με τους αντιπληθωριστικούς μηχανισμούς που καθιέρωσε– για να διαφυλάξει το δικαίωμα στην εργασία, την μείωση των ανισοτήτων, την εξαφάνιση της φτώχειας κ.λπ.. Ο ίδιος ο Κοινωνικός Χάρτης της Συνθήκης (για τον οποίο ιδιαίτερα υπερηφανεύονται οι σοσιαλδημοκράτες), έχει περισσότερο οικονομικούς παρά κοινωνικούς στόχους. Ο πραγματικός στόχος του είναι η δημιουργία ομοιογενών κοινωνικών δομών στα πλαίσια της Ε.Ε., ώστε οι σχετικά εύποροι εργάτες των μητροπολιτικών χωρών να μπορούν να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό με τις περιφερειακές χώρες, στις οποίες ο «κοινωνικός μισθός» είναι πολύ χαμηλότερος.¹²⁹ Όπως παρατηρεί σχετικά ένας ερευνητής, ο Κοινωνικός Χάρτης δεν ενδιαφέρεται για ανθρώπους αλλά για αποτελεσματικές και παραγωγικές εργατικές μονάδες. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό από το γεγονός ότι ο Κοινωνικός Χάρτης δεν μνημονεύει καν τους ανέργους, αυτούς που εργάζονται στο σπίτι φροντίζοντας τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τους ανάπηρους. Ακόμη, δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη στον Χάρτη σε σχέση με

128. European Commission, *Treaty on European Union* (Maastricht, 1992).

129. O D. Piachaud, καθηγητής στη London School of Economics, καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα, *The Guardian* (13/11/1991).

το δικαίωμα στην στέγαση, την εκπαίδευση (πέρα από την επαγγελματική εκπαίδευση), το δικαίωμα των ανέργων στην περίθαλψη, ή έστω σε σχέση με γενικά πολιτικά δικαιώματα.¹³⁰

Επομένως, η Συνθήκη του Μάαστριχτ επιβεβαίωσε απλώς τον σαφή νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα που είχε ήδη αρχίσει να παίρνει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα με την Πράξη για την Ενιαία Αγορά. Πρωταρχικός στόχος παραμένει η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, μέσω της μείωσης του πληθωρισμού. Στον στόχο αυτόν αποσκοπούν οι μηχανισμοί που καθιερώνουν η δεύτερη και τρίτη φάση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (Ο.Ν.Ε.). Έτσι, η Ο.Ν.Ε., όπως και η Ενιαία Αγορά, δεν σημαίνουν την ενοποίηση λαών, ούτε καν την ενοποίηση κρατών, αλλά απλώς την ενοποίηση ελεύθερων αγορών. Ωστόσο, ελεύθερες αγορές δεν σημαίνουν μόνο ανεμπόδιστη διακίνηση εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας, αλλά και «ελαστικότητα», δηλαδή εξάλειψη των εμποδίων στην ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών και των μισθών, καθώς και γενικότερο περιορισμό του κρατικού ελέγχου πάνω στην οικονομική δραστηριότητα. Κι αυτή είναι, στην πραγματικότητα, η ουσία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, που χαρακτηρίζει το νέο θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ε., δηλαδή η περαιτέρω αγοραιοποίηση της οικονομίας της. Έτσι, ο στόχος των νέων θεσμών είναι προφανής: μεγιστοποίηση της ελευθερίας του οργανωμένου κεφαλαίου, η συγκέντρωση του οποίου διευκολύνεται με κάθε τρόπο (όπως αποδείχτηκε, για παράδειγμα, από τις μαζικές εξαγορές και συγχωνεύσεις επιχειρήσεων που σημειώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 εν όψει της ενιαίας αγοράς), και ελαχιστοποίηση της ελευθερίας της οργανωμένης εργασίας, με κάθε διαθέσιμο μέσο, ιδιαίτερα δε, μέσω της απειλής της ανεργίας.

Είναι ενδεικτικό ότι ο εθνικός έλεγχος στο επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης (ο οποίος, στην πράξη, σταδιακά εξαλείφεται με την κατάργηση της δημοσιονομικής ελευθερίας που επιβάλλεται από τα κριτήρια «σύγκλισης»), δεν αντικαθίσταται από έναν κοινό ευρωπαϊκό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας για την διασφάλιση της πλήρους απασχόλησης. Έτσι, ενώ στην μάχη ενάντια στον πληθωρισμό, ο οποίος θέτει σε άμεσο κίνδυνο την ανταγωνιστικότητα και τα περιθώρια κέρδους του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, υπάρχει πρόβλεψη ακόμα και για την δημιουργία ενός νέου υπερεθνικού οργανισμού (κοινή κεντρική τράπεζα), η μάχη ενάντια στην ανεργία αφήνεται ουσιαστικά στις δυνάμεις της αγοράς, πράγμα που εξασφαλίζει ότι στο μέλλον η

130. F. Weber, "Impact of the Social Charter", *Europe 1992* (Dublin, 1991), σελ. 34 και 37.

ανεργία, η υποαπασχόληση και η συνακόλουθη διεύρυνση της ανισότητας θα αποτελούν τον κανόνα. Φυσικά, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι μια πιο ελαστική αγορά εργασίας μπορεί να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας (συνήθως μερικής ή περιστασιακής απασχόλησης), όπως συνέβη στις Η.Π.Α. και τη Βρετανία. Αλλά το τίμημα που θα πρέπει να καταβληθεί για να λυθεί το πρόβλημα με τον «αγγλοσαξονικό τρόπο» θα είναι η επιτάχυνση της διεύρυνσης της ανισότητας και της φτώχειας, όπως ακριβώς συνέβη τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στη Βρετανία, τις «πρωτοπόρες» στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Τέλος, το υπό διάλυση εθνικό κράτος-πρόνοιας δεν αντικαθίσταται από μια κοινή κοινωνική πολιτική, που θα εγγυόταν την κάλυψη των βασικών αναγκών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.), καθώς και από ένα ελάχιστο εισόδημα για όλους που θα μείωνε δραστικά την «ευρω-φτώχεια». Έτσι, χάριν της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν η Αμερική και η Ιαπωνία, το «ευρωπαϊκό ιδεώδες» εκφυλίστηκε σε ένα είδος «αμερικανοποιημένης Ευρώπης», όπου συνυπάρχουν η πολυτέλεια και η ακραία φτώχεια, ενώ η άνετη ζωή της «κοινωνίας του 40%» αποτελεί το αντεστραμμένο είδωλο της περιθωριοποίησης των υπολοίπων. Η Βρετανία, που ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που υιοθέτησε την νεοφιλελεύθερη πολιτική, δείχνει σαφώς την μελλοντική εικόνα της Ευρώπης. Στην Βρετανία, μετά από 30 σχεδόν χρόνια διακυβέρνησης από νεοφιλελεύθερες και σοσιαλφιλελεύθερες κυβερνήσεις, το μερίδιο στο συνολικό εισόδημα του 10% του πληθυσμού στην βάση της κοινωνικής πυραμίδας μειώθηκε σε λιγότερο από το μισό (από 4,6% το 1979 σε 2,1% το 2003), ενώ το μερίδιο του 10% στην κορυφή της πυραμίδας αυξήθηκε, την ίδια περίοδο, κατά περίπου 40% (από 20,4% σε 28,5%).¹³¹ Η συνέπεια αυτών των τάσεων της πελώριας ανισότητας είναι ότι το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού αύξησε το μερίδιό του στον αγοραίο πλούτο της Βρετανίας (εκτός από κατοικίες) από 57% το 1976 σε 71% το 2003!¹³²

Τόν νεοφιλελεύθερο αυτόν χαρακτήρα της Ε.Ε. πιστοποιούσε το Ευρωσύνταγμα, που ατύχησε γιατί οι Ευρωπαϊκές ελίτ είχαν την άστοχη έμπνευση να ρωτήσουν και τους...λαούς γι αυτό, πράγμα που έδωσε φυσικά την ευκαιρία σε αυτούς να το απορρίψουν και σήμερα οι Ευρωπαϊκές ελίτ να αναγκάζονται να περνούν τις ίδιες ρυθμίσεις από την «πίσω πόρτα» των κοινοβουλίων, τα οποία ελέγχονται φυσικά από τις πειθήνιες στην υπερεθνική ελίτ πολιτικές ελίτ. Έτσι το Ευρωσύνταγμα διεκήρυξε ότι στόχος

131. Alissa Goodman και Steven Webb, *For Richer, For Poorer* (London: Institute of Fiscal Studies, 1994), Πιν. 2.3 και World Bank, *World Economic Indicators 2005*, Πιν. 2.7.

132. Phillip Blond, "The end of capitalism as we know it?", *The Independent*, (23/3/2008).

της Ένωσης είναι «η προώθηση της ενσωμάτωσης όλων των χωρών στην παγκόσμια οικονομία, μεταξύ άλλων και μέσω της σταδιακής κατάργησης των περιορισμών του διεθνούς εμπορίου»¹³³ Σε συνέπεια με αυτή τη λογική, τα μόνα οικονομικά κριτήρια που αναφέρονται στο Ευρωσύνταγμα είναι «σταθερές τιμές, υγιή δημόσια οικονομικά, υγιείς νομισματικές συνθήκες και σταθερό ισοζύγιο πληρωμών».¹³⁴ Αντίθετα, η πλήρης απασχόληση αποτελεί απλώς τμήμα του Ευρωσυνταγματικού ευχολογίου, εφόσον όχι μόνο αποκλείεται οποιαδήποτε άμεση κρατική επέμβαση στη συνολική ζήτηση, αλλά ούτε καν προβλέπεται κάποιος αποτελεσματικός μηχανισμός για την επίτευξή της που θα είχε ανάλογη σημασία με τους δρακόντειους αντιπληθωριστικούς μηχανισμούς που καθιερώνει το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών, το Σύμφωνο Σταθερότητας κ.λπ.. Η Ε.Ε. και το Ευρωσύνταγμα επομένως δεν σημαίνουν την ενοποίηση λαών, ούτε καν την ενοποίηση κρατών, αλλά απλώς την ενοποίηση ελεύθερων αγορών «όπου ο ανταγωνισμός είναι ελεύθερος και ανόθευτος»¹³⁵ και απαγορεύονται οι δημόσιες ενισχύσεις που «απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό»!¹³⁶ Και αυτό, ενώ είναι βέβαια γνωστό, τόσο από την οικονομική θεωρία όσο και από την ιστορική εμπειρία, ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός μεταξύ άνισων μερών πάντα διευρύνει το άνοιγμα μεταξύ τους –γεγονός που επέβαλε την καθιέρωση των «διαρθρωτικών ταμείων» για την ανάπτυξη των αδυνάτων μερών, που δεν σταμάτησαν όμως την αποδιάρθρωση της παραγωγικής δομής της χώρας μας στην οποία οδήγησε το άνοιγμα των αγορών. Αλλά, ελεύθερες αγορές δεν σημαίνουν μόνο ανεμπόδιστη διακίνηση εμπορευμάτων, κεφαλαίων, προσώπων και υπηρεσιών που το Ευρωσύνταγμα χαρακτηρίζει ως «θεμελιώδεις ελευθερίες».¹³⁷ Σημαίνουν επίσης «ελαστικές» αγορές εργασίας, δηλαδή την εξάλειψη των εμποδίων στην ελεύθερη διαμόρφωση των ημερομισθίων και «ευπροσάρμοστο εργατικό δυναμικό»,¹³⁸ όπου η ανεργία «εξαφανίζεται» μέσω της μερικής απασχόλησης και της συμπίεσης των μισθών (π.χ. Βρετανία). Τέλος, τα Ευρωσύνταγμα καθιερώνει και τυπικά την αποκλειστική αρμοδιότητα της ΕΕ σε θέματα που άμεσα ή έμμεσα αφορούν την ανοιχτή οικονομία της αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό, καθώς και την εμπορική και

133. *Συνθήκη για τη θέσπιση συντάγματος της Ευρώπης*, (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης 16.12.2004, C 310/1) (άρθρο III-292).

134. *Συνθήκη για την θέσπιση συντάγματος της Ευρώπης*, άρθρο III-177.

135. στο ίδιο, άρθρο I-3, παρ. 2.

136. στο ίδιο, άρθρο III-167.

137. στο ίδιο, άρθρο I-4, παρ. 1.

138. στο ίδιο, άρθρο III-203.

νομισματική πολιτική,¹³⁹ ενώ κάνει αδύνατη κάθε ανεξάρτητη δημοσιονομική πολιτική.¹⁴⁰ Και, φυσικά, για χώρες στην ημιπεριφέρεια της Ε.Ε. όπως η Ελλάδα, όχι μόνο δεν είναι νοητή οποιαδήποτε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική (η οποία ουσιαστικά αποφασίζεται από το Διευθυντήριο των Βρυξελλών) αλλά και καθιερώνεται η υποχρεωτική συμμετοχή της χώρας στους αντιτρομοκρατικούς «πολέμους» της υπερεθνικής ελίτ!¹⁴¹

Επομένως, το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθιδρύεται σήμερα στην Ευρώπη συνίσταται από ένα μοντέλο στο οποίο η συνέχιση της οικονομικής ανάπτυξης εξαρτάται από μια διαδικασία περαιτέρω διεθνοποίησης της οικονομίας, μέσω της καταστροφής της τοπικής οικονομικής αυτοδυναμίας (με «αντάλλαγμα» κάποια εικονική πολιτική αυτοδυναμία που παρέχει η «αρχή της επικουρικότητας» σύμφωνα με την οποία οι αποφάσεις που μπορεί να παίρνονται στο τοπικό επίπεδο δεν θα πρέπει να παίρνονται από τα Κοινοτικά όργανα) και της συνεχούς επέκτασης των εξαγωγών για να καλυφθούν οι αυξανόμενες εισαγωγές. Σε αυτήν την διαδικασία, η οποία σημειώνεται τόσο μεταξύ περιφερειών (η Ε.Ε. ενάντια στο ιαπωνικό και αμερικανικό μέρος της Τριάδας), όσο και μέσα σε κάθε περιφέρεια, νικητές θα είναι αυτοί που θα καταφέρουν να είναι περισσότερο ανταγωνιστικοί, δηλαδή αυτοί που έχουν την παραγωγική και τεχνολογική βάση η οποία καθιστά δυνατή την συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας.

Έτσι, οι σοσιαλδημοκράτες δεν θα πρέπει να κατηγορούνται ότι «πρόδωσαν» τα σοσιαλιστικά τους ιδανικά και συναίνεσαν στο νεοφιλελεύθερο περιεχόμενο της νέας Ευρώπης που αναδύεται σήμερα. Ούτε θα πρέπει να κατηγορούνται για την σημερινή ύφεση, η οποία, για κάποιους σοσιαλδημοκράτες οικονομολόγους, οφείλεται στις πολιτικές ύφεσης που υιοθετούνται από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. στην προσπάθειά τους να επιτύχουν τα κριτήρια σύγκλισης. Αν δεχτούμε τέτοιες ερμηνείες, τότε η αντικατάσταση του νεοφιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου είναι απλώς θέμα να κερδίσουν την εξουσία οι «συνεπείς» σοσιαλιστές, οι οποίοι, στο πλαίσιο της οικονομικής ανάκαμψης, θα επαναφέρουν το θεσμικό πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει καμιά προδοσία, ούτε είναι πλέον εφικτή η ριζική αλλαγή του θεσμικού πλαισίου «εκ των έσω». Με άλλα λόγια, αν θεωρήσουμε δεδομένο αυτό που παίρνουν ως δεδομένο οι τ. Μαρξιστές, τ. σοσιαλδημοκράτες και οι συνδοιοίποροι τους στο Πράσινο κίνημα, δηλαδή την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, καθώς και την συνακόλουθη ανάγκη συνεχούς βελτίωσης

139. στο ίδιο, άρθρο Ι-13.

140. στο ίδιο, άρθρο ΙΙΙ-184.

141. στο ίδιο, άρθρο Ι-43, παρ. 1)!

της ανταγωνιστικότητας μέσω της περαιτέρω απελευθέρωσης των αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας, τότε, το περιεχόμενο της σοσιαλδημοκρατίας δεν μπορεί να είναι άλλο από αυτό που υποστηρίζεται σήμερα από τους σοσιαλφιλελεύθερους, παρά τα φληναφήματα της Ευρωπαϊκής (ρεφορμιστικής) Αριστεράς και των παρακλαδιών της (ΣΥ. ΡΙΖ.Α. κ.λπ.) που υποστηρίζονται με την ασφάλεια ότι δεν πρόκειται ποτέ να χρειαστεί τα κόμματα αυτά να εφαρμόσουν στη πράξη μια αποτελεσματική πολιτική κατά της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Ο λόγος είναι ότι, στο θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας, που αποτελεί την πιο πρόσφατη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η ελαχιστοποίηση του κοινωνικού ρόλου του κράτους δεν συνιστά επιλογή αλλά προϋπόθεση προκειμένου να μπορέσουν οι Ευρωπαϊκές πολυεθνικές να ανταγωνιστούν αποτελεσματικά τις ιαπωνικές, αμερικανικές και εγχώριες Κινεζικές και Ινδικές επιχειρήσεις οι οποίες, με δεδομένη την απουσία σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στις Η.Π.Α. και στην Άπω Ανατολή, αντιμετωπίζουν πολύ ασθενέστερα θεσμικά εμπόδια. Σήμερα, επομένως, η σοσιαλδημοκρατία δεν έχει νόημα ούτε στο εθνικό ούτε στο υπερεθνικό επίπεδο της Ε.Ε., όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο. Οποιαδήποτε προσπάθεια από την πλευρά των Ευρωπαίων σοσιαλδημοκρατών να αλλάξουν το σημερινό θεσμικό πλαίσιο, προκειμένου να ενισχύσουν δραστικά τον κοινωνικό ρόλο του κράτους, σε βάρος των πολυεθνικών με βάση την Ευρώπη θα έκανε την Ευρώπη λιγότερο ανταγωνιστική από την Ιαπωνία ή τις Η.Π.Α. και θα είχε ως αποτέλεσμα μια μαζική φυγή του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά στην πρόταση για έναν πανευρωπαϊκό κεϋνσιανισμό. Ένας τέτοιος κεϋνσιανισμός θα ήταν ανέφικτος, εκτός εάν επρόκειτο να συνδυασθεί με μια αυτοδύναμη ανάπτυξη που θα στηριζόταν σε μια ισχυρή προστασία της εσωτερικής ευρωπαϊκής αγοράς. Αλλά μια τέτοια λύση βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με την λογική και την δυναμική του συστήματος. Για τον ίδιο λόγο, οι προτάσεις για την επαναδιαπραγμάτευση της Συνθήκης της Λισαβόνας, προκειμένου να εισαχθούν σοσιαλδημοκρατικοί στόχοι στην Ε.Ε., είναι εξ ίσου ουτοπικές, με την αρνητική έννοια του όρου.

Το ζήτημα, λοιπόν, δεν είναι αν θα είναι οι νεοφιλελεύθερες ή οι σοσιαλφιλελεύθερες ελίτ που θα διαχειρίζονται την πολιτική εξουσία, με τις πολυεθνικές να διαχειρίζονται την οικονομική εξουσία. Το πραγματικό ζήτημα είναι αν η εξουσία θα ανήκει αποκλειστικά στους πολίτες και τις κοινότητές τους, σε ένα θεσμικό πλαίσιο εντελώς διαφορετικό από το σημερινό. Η πραγματική εναλλακτική λύση, επομένως, θα ήταν η εγκατάλειψη του ίδιου του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς, είτε σοσιαλφιλελεύθερης είτε καθαρά νεοφιλελεύθερης, και η δημιουργία ενός νέου

θεσμικού πλαισίου που θα στόχευε στην ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών και όχι αυτών που δημιουργεί η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης. Ένα τέτοιο σύστημα, που θα στηριζόταν στην πολιτική και πολιτισμική αυτονομία των ευρωπαϊκών περιφερειών, καθώς και στην οικονομική αυτοδυναμία τους, θα ήταν σε θέση να παρέχει ένα άνετο βιοτικό επίπεδο σε όλους τους πολίτες μιας νέας και πραγματικής Ευρωπαϊκής «Κοινότητας».

Ο νέος σοσιαλδημοκρατικός μύθος για την ευρωπαϊκή «κοινωνική αγορά»

Την προηγούμενη δεκαετία, ένα νέο «όραμα» είχε κατακτήσει τους Ευρωπαίους σοσιαλδημοκράτες: το όραμα μιας πανευρωπαϊκής «κοινωνικής αγοράς». Έτσι, ο Michel Albert υποστήριζε ότι ο «καπιταλισμός δεν είναι μια μονολιθική δομή, αλλά ένα σύνολο τάσεων από το οποίο, σε κάθε περίπτωση, αναδύονται δύο αντίθετα ρεύματα, δύο μεγάλες "σχολές"». ¹⁴² Αυτά τα δύο μοντέλα είναι, όπως τα ονομάζει στο βιβλίο του το «νεοαμερικανικό μοντέλο» και το μοντέλο της κοινωνικής αγοράς του «Ρήνου» (που περιλαμβάνει κυρίως την Γερμανία, καθώς επίσης τις σκανδιναβικές χώρες και σ' έναν βαθμό την Ιαπωνία). Έτσι, ο συγγραφέας υποθέτει ρητά την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών καπιταλισμών που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές χρηματοπιστωτικές δομές και, ακόμη πιο σημαντικό, από διαφορετικά συστήματα κοινωνικής προστασίας, τα οποία κυμαίνονται από την σχεδόν απόλυτη απουσία κοινωνικής προστασίας στις Η.Π.Α., και την γοργά εκλιπούσα κοινωνική προστασία στην Βρετανία, μέχρι το σημαντικό επίπεδο κοινωνικής προστασίας στην Γερμανία.

Σύμφωνα με τον Albert, στην μεταπολεμική περίοδο, δημιουργήθηκε στην Γερμανία μια κοινωνική αγορά, ένα είδος «συμμετοχικού» (*stakeholder*) καπιταλισμού, ο οποίος αναδόμησε το θεσμικό πλαίσιο κατά τρόπο που προσπαθεί να εξασφαλίσει για τον πληθυσμό, στο σύνολό του, το κοινωνικό μερίδιό του από την συμβολή του στην παραγωγή. Ένα σημαντικό στοιχείο σ' αυτόν τον τύπο καπιταλισμού είναι η ρυθμισμένη αγορά εργασίας. Αντί για τις απελευθερωμένες και απορρυθμισμένες αγορές εργασίας, που ευδοκιμούν στην Βρετανία και στις Η.Π.Α., η αγορά εργασίας στην Γερμανία είχε πολλούς κοινωνικούς ελέγχους: μακρόχρονη περίοδος προειδοποίησης και υψηλή αποζημίωση σε περίπτωση απόλυσης, μεγάλες διακοπές κ.λπ.. Κατά συνέπεια, με δεδομένα τα υψηλά οικονομικά επιτεύγματα της Γερμανίας κατά την μεταπολεμική περίοδο μέχρι τις

142. Michel Albert, *Capitalism Against Capitalism* (London: Whurr, 1993), σελ. 5.

αρχές της δεκαετίας του 1990, εύκολα θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το μοντέλο καπιταλισμού του Ρήνου όχι μόνο είναι οικονομικά ανώτερο αλλά ότι και θα πρέπει να υιοθετηθεί, λόγω της προφανούς κοινωνικής του ανωτερότητας.

Εντούτοις, σήμερα είναι φανερό ότι, στον ανταγωνισμό μεταξύ του αγγλο-αμερικανικού μοντέλου της απελευθέρωσης των αγορών και του μοντέλου της κοινωνικής αγοράς του Ρήνου, ήταν το πρώτο που επικράτησε. Αυτό φυσικά δεν είναι παράξενο, με βάση την ανάλυση στο 1ο Κεφάλαιο. Το μοντέλο του Ρήνου, όπως είχαμε προβλέψει προ δεκαετίας¹⁴³, δεν ήταν ένα μοντέλο για τον μελλοντικό καπιταλισμό αλλά ένα υπόλειμμα της κρατικιστικής φάσης της αγοραιοποίησης, το οποίο δεν μπορούσε προφανώς να επιβιώσει στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Έτσι, όταν, στην δεκαετία του 1990, η αγοραιοποίηση εντάθηκε σ' ολόκληρο τον κόσμο, το μοντέλο του Ρήνου μπήκε σε μια περίοδο κρίσης, στέλλοντας το ξεκάθαρο μήνυμα ότι, σήμερα, κανένας εθνικός καπιταλισμός δεν είναι βιώσιμος εάν δεν έχει «ομογενοποιήσει» τους κοινωνικούς ελέγχους του πάνω στις αγορές σε αντιστοιχία με αυτούς των ανταγωνιστών του.

Μια σαφής ένδειξη αυτής της κρίσης δίδεται από φαινόμενα όπως η μακροπρόθεσμη επιβράδυνση στην οικονομική ανάπτυξη, η φυγή κεφαλαίου και η έκρηξη της ανεργίας. Έτσι, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του γερμανικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος έπεσε από 3,3% την περίοδο 1965-80 σε 2,1% την περίοδο 1980-90 και 1,1% την περίοδο 1990-1994.¹⁴⁴ Ακόμα, την δεκαετία του '90, οι γερμανικές επενδύσεις στο εξωτερικό ήταν 5 φορές υψηλότερες από τις ξένες άμεσες επενδύσεις στην Γερμανία.¹⁴⁵ Στην πραγματικότητα, η μεταφορά της παραγωγής σε χώρες με χαμηλότερο κόστος είχε καταστρέψει 1 εκ. θέσεις εργασίας στην Γερμανία στις αρχές της περασμένης δεκαετίας.¹⁴⁶ Αυτό συνετέλεσε σημαντικά στην ανεργία, η οποία αυξήθηκε κατά 50% μέσα σε 3 μόλις χρόνια, την στιγμή μάλιστα που η ανεργία στις Η.Π.Α. μειωνόταν κατά 25% περίπου¹⁴⁷ (για την σημασία της αμερικανικής «λύσης» στο πρόβλημα της ανεργίας, βλ. 4ο Κεφάλαιο). Έτσι, τα πρώτα 5 χρόνια της δεκαετίας του

143. βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1999) σελ 188.

144. World Bank, *World Development Report 1995*, Πιν. 2, και WDR 1996, Πιν. 11.

145. Norbert Walter, "German Social Market Economy Need New Lease of Life", *The Guardian* (13/2/1995).

146. Mark Frankland, *The Observer* (24/12/1995).

147. Η ανεργία στην Γερμανία αυξήθηκε από 5,6% το 1991 σε 8,4% το 1994, ενώ η ανεργία στις Η.Π.Α. μειώθηκε από 7,4% το 1992 σε 5,6% το 1995 (European Commission, *Eurostatistics* (Νοέμβριος 1995)· OECD, *Economic Outlook*, no. 58 (Δεκέμβριος 1995).

1990, η επίσημη ανεργία στην Γερμανία διπλασιάστηκε, φθάνοντας τα 4,5 εκ. (12% του εργατικού δυναμικού) το 1996.¹⁴⁸

Η κρίση αυτή μπορεί να αποδοθεί στις διάφορες ανελαστικότητες τις οποίες η γερμανική «κοινωνική» αγορά είχε εισάγει στην αγορά εργασίας, πράγμα που είχε ως συνέπεια ότι το ανά μονάδα εργασίας κόστος στην γερμανική μεταποίηση ήταν, το 1993, το υψηλότερο στον κόσμο: 50% υψηλότερο απ' ό,τι σε Η.Π.Α. και Ιαπωνία, διπλάσιο απ' ό,τι στην Βρετανία, 5 φορές υψηλότερο απ' ό,τι στις χώρες των Ασιατικών Τίγρεων και 46 φορές υψηλότερο απ' ό,τι στην Κίνα ή την Ρωσία!¹⁴⁹ Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η αύξηση στην παραγωγικότητα μειωνόταν πολύ πιο γρήγορα σε σχέση με τους μισθούς, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο το εργατικό κόστος και οδηγώντας σε περαιτέρω επιδείνωση της γερμανικής ανταγωνιστικότητας.¹⁵⁰ Η εξέλιξη αυτή επηρέασε αρνητικά τόσο τις ξένες επενδύσεις (καθώς οι επιχειρήσεις δεν ήταν πρόθυμες να επενδύσουν σε μια χώρα με υψηλό κόστος εργασίας), όσο και τις εξαγωγές. Έτσι, το μερίδιο της Γερμανίας στις παγκόσμιες εξαγωγές μειώθηκε κατά 15,4% μέσα σε 5 μόλις χρόνια.¹⁵¹

Δεν είναι επομένως περίεργο ότι η γερμανική οικονομική ελίτ απαίτησε την κατάργηση του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και την αυστηρή εφαρμογή των κριτηρίων του Μάαστριχτ, έτσι ώστε η κοινωνική αγορά να συμπιεσθεί κάτω από τις πιέσεις αγοραιοποίησης που ενυπάρχουν στο σύστημα για την Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Ήδη από το 1996, η κυβέρνηση Kohl ανήγγειλε ένα πακέτο μέτρων για την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και για τον περιορισμό του κράτους-πρόνοιας, σηματοδοτώντας στην πράξη το τέλος της γερμανικής «κοινωνικής αγοράς» και προκαλώντας, στην πορεία, σημαντική αντίδραση από τα συνδικάτα.¹⁵²

148. Ian Traynor, *The Guardian* (25/1/1996).

149. David Kerr, "British Manufacturing Is Starting to Score at the Expense of Inflexible European Competitors", *The Guardian* (16/1/1995).

150. Ενδεικτικά, σύμφωνα με το *World Competitiveness Yearbook 1996* (International Institute for Management Development), η Γερμανία έπεσε από την 6η στην 10η θέση στην κατάταξη της ανταγωνιστικότητας μεταξύ 1995 και 1996, ενώ οι Η.Π.Α. παρέμειναν στην κορυφή.

151. Η γερμανική συμμετοχή στις εξαγωγές μειώθηκε από 11,7% το 1989 σε 9,9% το 1994, World Bank, *World Development Report, 1991 & 1996*, Πίν. 14 και 15 αντίστοιχα.

152. Η άνοδος στην εξουσία της «κοκκινοπράσινης συμμαχίας» δεν απέτρεψε βέβαια την κατάρρευση του «μοντέλου του Ρήνου», ιδιαίτερα μάλιστα όταν τόσο οι σοσιαλδημοκράτες όσο και οι Πράσινοι ήταν ένθερμοι θιασώτες της ΟΝΕ. Στη πραγματικότητα, η μόνη σημασία της κυβερνητικής αυτής αλλαγής ήταν ότι σηματοδότησε το οριστικό τέλος του

Παρ' όλα αυτά, οι Ευρωπαίοι σοσιαλδημοκράτες, αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η υιοθέτηση της «κοινωνικής αγοράς» δεν είναι πια εφικτή στο εθνικό επίπεδο, προτείνουν τώρα την υιοθέτηση της κοινωνικής αγοράς σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Έτσι, ο Will Hutton υποστηρίζει:

Οι χώρες της Ευρώπης, ενεργώντας από κοινού, έχουν την δύναμη να ρυθμίζουν τις χρηματοπιστωτικές αγορές, να ελέγχουν τις ροές κεφαλαίου και να παίζουν έτσι έναν ρόλο στον εξαναγκασμό των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας να ρυθμίζουν καλύτερα τις σχέσεις τους, ως μέρος μιας παγκόσμιας συμφωνίας. ... Η Ευρώπη μπορεί να επιμείνει για την καθιέρωση κοινών κοινωνικών δικαιωμάτων σ' ολόκληρη την ήπειρο έτσι ώστε να μην μπορούν οι πολυεθνικές να στρέφουν το ένα κράτος ενάντια στο άλλο σε μια προσπάθεια να πιέζουν τους μισθούς προς τα κάτω και να υποβαθμίζουν τις συνθήκες εργασίας. Η Ευρώπη μπορεί να θέσει κοινά περιβαλλοντικά κριτήρια και κοινούς κανόνες ελέγχου των επιχειρήσεων, θεμελιώνοντας την έννοια της «συμμετοχικής» (stakeholder) επιχείρησης. Πράγματι, η ευρωπαϊκή κοινωνική αγορά μπορεί να τυποποιήσει τους κανόνες και τους κώδικές της έτσι ώστε ... να είναι σε θέση να υπερασπίσει μια συνεργατική, περισσότερο δεσμευμένη σε κοινωνικούς στόχους μορφή καπιταλισμού.¹⁵³

Εντούτοις, όπως υποστηρίχθηκε στο 1ο Κεφάλαιο, οι μόνοι έλεγχοι πάνω στις αγορές που είναι συμβατοί με την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς είναι οι απλοί ρυθμιστικοί έλεγχοι. Είναι προφανές ότι ούτε οι Η.Π.Α. ούτε η Ιαπωνία θα είχαν καμιά δυσκολία στο να συμφωνήσουν στην εισαγωγή ελέγχων που θα έκαναν ομαλότερη την λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Όμως, όσον αφορά στους ελέγχους που ονομάσαμε «κοινωνικούς ελέγχους με την στενή έννοια» –όπως οι έλεγχοι που προτείνονται στο παραπάνω απόσπασμα– ούτε η Ιαπωνία ούτε οι Η.Π.Α. έχουν κάποιο κίνητρο (ούτε καμιά πίεση από την εκλογική τους βάση, δεδομένης της ασθενούς σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης σ' αυτές τις χώρες) να συμφωνήσουν στην εισαγωγή παρόμοιων ελέγχων, οι οποίοι θα τους αφαιρούσαν ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα που έχουν απέναντι στις ευρωπαϊκές βιομηχανίες (ιδιαίτερα την γερμανική). Επομένως, η μόνη πιθανότητα για την εισαγωγή τέτοιων ελέγχων στο ευρωπαϊκό επίπεδο θα ήταν μέσω της αποκοπής της Ευρώπης από την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

οικολογικού κινήματος (τόσο του γερμανικού, όσο και –λόγω του «βάρους» του γερμανικού κινήματος– του παγκόσμιου), ως κινήματος για ριζική κοινωνική αλλαγή.

153. Will Hutton, *The State We're In* (London: Jonathan Cape, 1995), σελ. 315-16.

Η θέση για έναν «νέο προστατευτισμό», με στόχο την προστασία της απασχόλησης ή του περιβάλλοντος, είχε μάλιστα κερδίσει έδαφος μεταξύ των Ευρωπαίων σοσιαλιστών και οικολόγων-Πράσινων την περασμένη δεκαετία.¹⁵⁴ Το γεγονός, όμως, ότι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και ότι οι δραστηριότητές τους δεν είναι απλώς ενδοπεριφερειακές αλλά και διαπεριφερειακές προδικάζει την τύχη των κινημάτων προστατευτισμού. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ήταν το διαπεριφερειακό εμπόριο μεταξύ περιφερειών, και όχι το ενδοπεριφερειακό εμπόριο, που κυρίως ωφελήθηκε κατά την περίοδο στην οποία εντάθηκε η διεθνοποίηση (1958-89). Έτσι, παρά την αύξηση στο ενδοπεριφερειακό εμπόριο, ιδιαίτερα στο εσωτερικό της Ε.Ε., οι μεγαλύτερες αυξήσεις στις εμπορικές ροές κατά την περίοδο 1958-89 αφορούσαν το εμπόριο μεταξύ περιφερειών, δηλαδή το εμπόριο μεταξύ της Βόρειας Αμερικής και της Ε.Ε. με την Ασία.¹⁵⁵ Είναι προφανές ότι, όπως ακριβώς η δυναμική «ανάπτυξη-ή-θάνατος» της οικονομίας της αγοράς, ιστορικά, δεν περιορίστηκε ποτέ στα όρια του έθνους-κράτους, έτσι και σήμερα είναι αδύνατον να περιοριστεί μέσα στα σύνορα ενός οικονομικού μπλοκ, όπως αυτό της Ευρώπης (Ε.Ε.) ή της Βόρειας Αμερικής (NAFTA).

Το αίτημα για έναν νέο προστατευτισμό, όταν θεωρεί δεδομένο το υπάρχον πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και του ανταγωνισμού (όπως συμβαίνει με τους υποστηρικτές του προστατευτισμού είτε στην Αριστερά –Πράσινοι προστατευτιστές– είτε στην Δεξιά –Buchanan και λοιποί στις Η.Π.Α., Goldsmith στην Βρετανία) είναι τόσο ανιστορικό, όσο και ουτοπικό με την αρνητική έννοια του όρου:

- είναι ανιστορικό, επειδή αγνοεί τις δομικές αλλαγές που έχουν οδηγήσει στην σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, και
- είναι ουτοπικό, επειδή παραβλέπει το γεγονός ότι οποιαδήποτε προσπάθεια αποτελεσματικής παρέμβασης στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς με την μορφή προστατευτισμού («παλιού» ή «νέου» τύπου) είναι καταδικασμένη να είναι αναποτελεσματική και μη ανταγωνιστική και, ως τέτοια, αντίθετη προς την λογική και την δυναμική του ίδιου του

154. Tim Lang και Colin Hines, *The New Protectionism: Protecting the Future Against Free Trade* (London: Earthscan, 1993).

155. Marc L. Busch και Helen V. Miller, "The Future of the International Trading System: International Firms, Regionalism and Domestic Politics", στο Richard Stubbs και Geoffrey R.D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order* (London: Macmillan, 1994), Πίν. 1.

συστήματος. Επιπλέον, είναι ουτοπικό επειδή προϋποθέτει ότι το «πρασίνο» του εμπορίου ή του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας, ή ακόμη και του ίδιου του καπιταλισμού, είναι απλώς ζήτημα να πεισθούν οι άνθρωποι για τα κακά της «ιδεολογίας» του ελεύθερου εμπορίου.

Τελευταία, παρατηρείται μια σημαντική στροφή των τέως σοσιαλδημοκρατών και νυν σοσιαλφιλελευθέρων, καθώς και των συμμάχων τους στη ρεφορμιστική Αριστερά και Οικολογία, όσον αφορά στην «αριστερή» αιτιολόγηση της ύπαρξής τους. Η στροφή αυτή ήταν αναπόφευκτη όταν έγινε κατανοητό ότι ο μονόδρομος της σημερινής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όχι μόνο οδήγησε στην αντικατάσταση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης (1945-80) από την νεοφιλελεύθερη συναίνεση, αλλά και στη συνειδητοποίηση ότι η σοσιαλδημοκρατία είναι νεκρή και δεν υπάρχει καμία περίπτωση να αναστηθεί, σε οποιαδήποτε μετενσάρκωση, εθνική ή διεθνή, όσο οι αγορές παραμένουν ανοικτές και απελευθερωμένες, όπως επιβάλλει η σημερινή παγκοσμιοποίηση. Έτσι, ενώ μέχρι πρόσφατα, οι τ. σοσιαλδημοκράτες και νυν σοσιαλφιλελεύθεροι, καθώς και οι αναλυτές της ρεφορμιστικής Αριστεράς και Οικολογίας, υποστήριζαν αντίστοιχα είτε την θέση ότι το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο δεν έχει καταρρεύσει, φέρνοντας για παράδειγμα χώρες όπως την Γερμανία, Γαλλία και τις Σκανδιναβικές, είτε την θέση ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι απλά ένα...ιδεολόγημα, μια «χίμαιρα»¹⁵⁶ ή μια «κακή πολιτική», σήμερα, όπου οποιαδήποτε συστηματική ανάλυση φανερώνει την προϊούσα και καθολική κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας και η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν αμφισβητείται πλέον από οποιονδήποτε σοβαρό αναλυτή, αναπτύσσεται μια νέα μυθολογία για την δήθεν «επιστροφή στο έθνος» και την εξελισσόμενη κατάρρευση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Η μυθολογία αυτή στηρίζεται στην πρόσφατη εκδήλωση «προστατευτικών» τάσεων σε κάποιες δυτικές χώρες (ΗΠΑ, Γερμανία, Γαλλία κ.λπ.) και έχει σύνθημα σημείο εκκίνησης μια απλοϊκή ταύτιση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης με την άρση του προστατευτισμού (δηλαδή την άρση των περιορισμών στη διεθνή κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίου) που οδηγεί στο εξίσου απλοϊκό συμπέρασμα ότι «ξαφνικά η πολιτική και το εθνικό συμφέρον αποκτά ξανά προτεραιότητα έναντι της οικονομίας της αγοράς»¹⁵⁷ ή αντίστοιχα καταλήγει σε... αρχιεπισκοπικά ευχολόγια ότι «το εθνικό κράτος μπορεί και πρέπει να επιβιώσει στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, αναπτύσσοντας δημοκρατικά τις ικανότητές

156. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Η Μεγάλη Χίμαιρα* (Λιβάνης, 1999).

157. Ν. Κοτζιάς, *Ημερησία*, 29/9/07.

του και συγκροτώντας μια δημοκρατική ριζοσπαστική στρατηγική για το μέλλον του ίδιου και της παγκοσμιοποίησης»!¹⁵⁸

Στη πραγματικότητα, όμως τίποτα από αυτά δεν συμβαίνει με την έννοια που τους αποδίδεται. Κατ' αρχήν, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν σημαίνει απλά την «πλήρη υποχώρηση προστατευτικών πολιτικών», η οποία πάντα ήταν μόνο ένα σύμπτωμα και όχι η βασική αιτία της παγκοσμιοποίησης. Η βασική αιτία της άνθισης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης ήταν η ανάδυση των πολυεθνικών επιχειρήσεων στην μεταπολεμική περίοδο, ως της κύριας οικονομικής μονάδας στην αυξανόμενη διεθνοποιούμενη οικονομία της αγοράς. Ήταν επομένως η δυναμική της οικονομίας της αγοράς (δηλαδή ένα «συστημικό» φαινόμενο και όχι μια απλή αλλαγή πολιτικής, όπως υποστηρίζει η ρεφορμιστική Αριστερά) η οποία, σε συνδυασμό με την παράλληλη παρακμή του εργατικού κινήματος, οδήγησε στο άτυπο αρχικά άνοιγμα των χρηματοπιστωτικών αγορών (αγορά Ευρωδολαρίων κ.λπ.) και, στη συνέχεια, στη θεσμοποίηση του ανοίγματος των αγορών κεφαλαίου¹⁵⁹. Το γεγονός αυτό, σε συνάρτηση με το συνεχές (μέσω των Γύρων GATT) άνοιγμα των αγορών εμπορευμάτων και την συνακόλουθη απελευθέρωση όλων των αγορών (κεφαλαίου, εμπορευμάτων, εργασίας) από σημαντικούς κοινωνικούς περιορισμούς για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, οδήγησε σε αυτό που ονομάζουμε «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση». Οι θεμελιακές αυτές θεσμικές ρυθμίσεις, καθώς και οι συνακόλουθες ρυθμίσεις που περιόριζαν δραστικά τον κρατισμό (δηλ. την κρατική επέμβαση στη ρύθμιση του μεγέθους της παραγωγής και της απασχόλησης, το κράτος-πρόνοιας, τις κρατικοποιήσεις κ.λπ.) που ήταν ασύμβατος με τις ανοικτές και απελευθερωμένες αγορές, οδήγησαν σε αυτό που αποτελεί το πρωταρχικό χαρακτηριστικό της παγκοσμιοποίησης. Δηλαδή, την συγκέντρωση οικονομικής αλλά και πολιτικής δύναμης στα χέρια των οικονομικών και πολιτικών ελίτ που απαρτίζουν την «υπερεθνική ελίτ», της οποίας η δύναμη συνδέεται περισσότερο με τη δράση της στο υπερεθνικό παρά στο εθνικό επίπεδο.

Η παγκοσμιοποίηση αυτή δεν σήμαινε, βέβαια, την κατάργηση του εθνικού κράτους, το οποίο μάλιστα σήμερα παίζει κρίσιμο ρόλο, όχι μόνο στην δημιουργία των συνθηκών οικονομικής σταθερότητας που απαιτεί η απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών, αλλά και στην επιβολή του «νόμου και της τάξης» που απειλούνται από τις αναπόφευκτες συγκρούσεις

158. Ν. Κοτζιάς, *Παγκοσμιοποίηση*, (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003), σελ. 289.

159. βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περικτική Δημοκρατία*, (Αθήνα: Ελλην. Γράμματα, 2002) κεφ. 1.

με τα λαϊκά στρώματα, τα οποία υφίστανται κυρίως τις συνέπειες της συγκέντρωσης οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Ο ρόλος δηλαδή του εθνικού κράτους και των εθνικών ελίτ γενικότερα είναι, βασικά, συμπληρωματικός και όχι αυτόνομος. Φυσικά, η υπερεθνική ελίτ δεν αποτελεί στεγανό σε σχέση με τις εθνικές ελίτ, αφού άλλωστε και η ίδια στελεχώνεται από μέλη των εθνικών ελίτ των κυριοτέρων καπιταλιστικών χωρών, που σχηματικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποτελούνται από τις G7 (ΗΠΑ, Βρετανία, Γερμανία, Γαλλία, Ιαπωνία, Ιταλία και Καναδάς). Οι χώρες αυτές συγκεντρώνουν στα χέρια τους τα $\frac{2}{3}$ περίπου του παγκόσμιου εισοδήματος, ενώ η στρατιωτικο-πολιτική δύναμή τους είναι ανάλογη της οικονομικής. Όσον αφορά στην Ρωσική και την Κινεζική ελίτ, η μεν πρώτη προστέθηκε στις G7 για πολιτικούς κυρίως λόγους, εφόσον η οικονομική ανάπτυξη της χώρας είναι βασικά περιστασιακή (μέχρις εξάντλησης των πελώριων αποθεμάτων ενέργειας), ενώ η δεύτερη παραμένει και τυπικά έξω από την υπερεθνική ελίτ.

Δεν χρειάζεται να προστεθεί ότι όσο ισχυρότερη είναι η εθνική ελίτ μιας χώρας στην παγκόσμια ιεραρχία τόσο μεγαλύτερη η δυνατότητά της να «προστατεύει» τα μέλη της που βρίσκονται περιστασιακά σε μειονεκτική θέση στον διεθνή ανταγωνισμό, όπως άλλωστε πάντα συνέβαινε. Ο σημερινός επομένως «νέος προστατευτισμός» αποτελεί στην πραγματικότητα την αντίδραση της υπερεθνικής ελίτ στην προσπάθεια της Ρωσικής και της Κινεζικής ελίτ να αντισταθμίσουν την αναπτυσσόμενη μονομερή εξάρτησή τους από την υπερεθνική ελίτ, χρησιμοποιώντας τα συσσωρευόμενα και συνήθως κρατικά-ελεγχόμενα συναλλαγματικά αποθέματά τους όχι, όπως μέχρι πρόσφατα, για την αγορά κρατικών ομολόγων (π.χ. Αμερικανικών, με το αζημίωτο για την τοπική ελίτ που κάλυπτε απρόσκοπτα τα ελλείμματά της), αλλά για την εξαγορά δυτικών επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό αναπόφευκτα προκαλεί την αντίδραση της υπερεθνικής ελίτ, όχι μόνο για οικονομικούς, αλλά, κυρίως, για πολιτικούς λόγους, δεδομένης της πολιτικής αστάθειας στις χώρες αυτές και της σημαντικής πιθανότητας ότι στο προσεχές μέλλον η κρατική εξουσία –και επομένως οι εξαγοραζόμενες δυτικές επιχειρήσεις– θα μπορούσε να πέσει στα χέρια ανεξέλεγκτων από αυτήν εθνικιστικών ελίτ.

Στην επιχειρηματολογία για την δήθεν ύπαρξη ενός Ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, που προτείνεται ως εναλλακτικό μοντέλο στο «αμερικανικό», στηρίζεται και το πρόγραμμα της νεοσυστατης «Ευρωπαϊκής Αριστεράς» του Όσκαρ Λαφοντέν κ.ά. Στην πραγματικότητα, όμως, αποτελεί μύθο η ύπαρξη ενός εναλλακτικού οικονομικού μοντέλου προς αυτό που, ξεκινώντας από τη Βρετανία και τις ΗΠΑ, επεκτάθηκε στην Αυστραλασία, στις χώρες του τ. σοβιετικού μπλοκ και, μέσω των διεθνών

οργανισμών που ελέγχει η υπερεθνική ελίτ, σε ολόκληρο τον κόσμο. Η Ε.Ε., με τις συνθήκες Ενιαίας Αγοράς, Μάαστριχτ, Λισαβόνας κ.λπ., υιοθέτησε όλες τις βασικές αρχές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, τις οποίες απλώς κωδικοποίησε το Ευρωσύνταγμα. Οι αρχές αυτές στηρίζονται σε δυο θεμελιακές παραδοχές για την δυναμική της ανάπτυξης: πρώτον, ότι ο κύριος μοχλός ανάπτυξης δεν είναι πια η εσωτερική αγορά και το «εθνικό» κεφάλαιο αλλά η διεθνής αγορά και το υπερεθνικό κεφάλαιο και, δεύτερον, ότι το κύριο όργανο ανάπτυξης είναι σήμερα οι πολυεθνικές. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, όμως, υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις, οι οποίες κυμαίνονται από την καθαρή νεοφιλελεύθερη τάση (Βρετανία, «Νέα Ευρώπη» δηλ. οι χώρες της Αν. Ευρώπης που πρόσφατα προσχώρησαν στην Ε.Ε.) η οποία ευρίσκεται στην επίθεση, μέχρι τα υπολείμματα της σοσιαλδημοκρατικής τάσης (Γερμανία, Γαλλία) που υποχωρούν συνεχώς. Μεταξύ των δυο αυτών τάσεων μπορούμε να κατατάξουμε τις διαφορές εκδοχές σοσιαφιλελευθερισμού που αναπτύσσονται κυρίως στην Σκανδιναβία, όπου τα υπολείμματα του πάλαι ποτέ ισχυρού κοινωνικού κράτους συντηρούνται σήμερα κυρίως από την μεσαία τάξη (στην οποία μεταφέρθηκε βασικά το σχετικό φορολογικό βάρος) και όπου υιοθετούνται οι ανοικτές αγορές και η «ελαστική» αγορά εργασίας (flexicurity), ενώ επεκτείνονται τα ιδιωτικά σχολεία και νοσοκομεία.

Είναι λοιπόν προφανές ότι μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ε. είναι αδύνατο να υπάρξει εναλλακτικό κοινωνικό μοντέλο που θα προστάτευε αποτελεσματικά την εργασία και το περιβάλλον, εφόσον ένα τέτοιο μοντέλο θα έπρεπε να μην στηρίζει την ανάπτυξη στις ανοικτές και απελευθερωμένες αγορές και επομένως στις πολυεθνικές. Οι διακηρύξεις λοιπόν της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, όχι μόνο δείχνουν τον βαθιά ρεφορμιστικό χαρακτήρα του κόμματος, αλλά και είναι άκρως ουτοπικές εφόσον είναι φανερό ότι, ακόμη και αν η Ε.Ε. σαν μπλοκ υιοθετούσε ριζικά διαφορετικές πολιτικές από τις σημερινές, απλώς θα δημιουργούσε μια τεράστια φυγή κεφαλαίου και την συνακόλουθη κρίση του Ευρώ που θα την υποχρέωνε να ανακρούσει πρύμναν πάραυτα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι καμία αναπτυγμένη χώρα δεν κατόρθωσε να αντισταθεί στο ρεύμα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, ανεξάρτητα από το πόσο ισχυρή σοσιαλδημοκρατική και συνδικαλιστική παράδοση διέθετε. Οι σημερινές νεοφιλελεύθερες πολιτικές έχουν καθαρά «συστημικό» χαρακτήρα και απορρέουν από το (άτυπο στην αρχή) άνοιγμα των αγορών που επέβαλε η επέκταση των πολυεθνικών, το οποίο στη συνέχεια θεσμοποίησαν οι πολιτικές ελίτ. Έτσι, οι μεν οικονομικές ελίτ, στο θεσμικό πλαίσιο των ανοικτών και απελευθερωμένων αγορών, δικαιολογημένα θεωρούν τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές ως πολύτιμα εργαλεία για την μεγιστοποίηση

των κερδών και της ανάπτυξής τους. Οι δε πολιτικές ελίτ έχουν κάθε λόγο να υιοθετήσουν τις ίδιες πολιτικές. Όχι μόνο διότι εξαρτώνται από την οικονομική ενίσχυση των οικονομικών ελίτ που χρηματοδοτούν και προβάλλουν τους (πολυδάπανους) εκλογικούς αγώνες τους, αλλά και διότι γνωρίζουν ότι, σε μια οικονομία της αγοράς, οτιδήποτε μεγιστοποιεί τα κέρδη και την ανάπτυξη των ιδιωτικών επιχειρήσεων μεγιστοποιεί και την συνολική οικονομική ανάπτυξη, από την οποία εξαρτιέται η ικανοποίηση των καταναλωτικών αναγκών των μεσαίων τάξεων που τις ψηφίζουν.

Τέλος, η χρηματοπιστωτική κρίση που έχει ξεσπάσει τελευταία, η οποία είναι δυνατό να οδηγήσει σε μείζονα ύφεση αντίστοιχη και αυτής του μεσοπολέμου, καθώς και οι συνακόλουθες ενέργειες των πολιτικών ελίτ για να την ελέγξουν, οδήγησαν σε νέα αναζωπύρωση της σχετικής μυθολογίας των σοσιαλφιλελευθέρων και της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Έτσι, οι κρατικές επεμβάσεις στις αγορές τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Βρετανία (όπου έφτασαν μέχρι την «εθνικοποίηση» της Northern Rock), για να σταθεροποιήσουν το χρηματοπιστωτικό σύστημα, ώθησαν σοσιαλφιλελεύθερους και ρεφορμιστές να μιλούν τώρα για ένα «νέο κρατικό παρεμβατισμό» και κάποιοι ακόμη και για επιστροφή στον Κεϋνσιανισμό. Στην πραγματικότητα, όμως, ο ρόλος του κράτους, που οι ίδιοι προβλέπουν για το μέλλον, δεν έχει καμία σχέση με τον αντίστοιχο ρόλο στην περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης και των Κεϋνσιανών πολιτικών (1945-τέλη δεκαετίας 1970), όταν οι κοινωνικοί έλεγχοι στην κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίου επέτρεπαν στο κράτος να παίζει αποφασιστικό ρόλο στην οικονομία, ελέγχοντας το μέγεθος του εθνικού εισοδήματος και της συνολικής απασχόλησης με στόχους όπως η πλήρης απασχόληση, η ανακατανομή του εισοδήματος υπέρ των κατωτέρων εισοδηματικών στρωμάτων μέσω της φορολογίας, η συνεχής επέκταση του κοινωνικού κράτους μέσω της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για την κάλυψη βασικών αναγκών όλων των πολιτών (υγεία, εκπαίδευση, συντάξεις, σε ένα βαθμό στέγαση κ.λπ.). Η εθνικοποίηση μεγάλων τομέων της οικονομίας και οι σημαντικές δημόσιες επενδύσεις, από τη μεριά της παραγωγής, και η άμεση κρατική επέμβαση στην ενεργό ζήτηση –κατά τα Κευνσιανά πρότυπα– από τη μεριά της συνολικής ζήτησης, έκαναν εφικτούς τους στόχους αυτούς, ενώ οι ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας είχαν θέσει εκτός αγοράς τον καθορισμό όχι μόνο του επιπέδου απασχόλησης αλλά και των συνθηκών εργασίας.

Η τεράστια ανάπτυξη όμως των πολυεθνικών, ήδη από τις δεκαετίες 1960-70, επέβαλε το άτυπο αρχικά και στη συνέχεια θεσμοποιημένο άνοιγμα των αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων και συνακόλουθα την «απελευθέρωσή» τους (όπως και της αγοράς εργασίας) από κοινωνικούς ελέγχους, ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη ανταγωνιστικότητα. Ο κρατισμός της

προηγούμενης περιόδου έγινε εντελώς ασύμβατος με τις νέες συνθήκες. Το μέγεθος της απασχόλησης και οι ίδιες οι συνθήκες εργασίας αφέθησαν τώρα στο έλεος των δυνάμεων της αγοράς, οι οποίες βέβαια ευνοούσαν την ταχύρυθμη «ανάπτυξη» της Κίνας ή της Ινδίας με τους μισθούς επιβίωσης και τις άθλιες συνθήκες εργασίας, ενώ η συνέχιση της «ανάπτυξης» στη Δύση εξαρτιόταν τώρα από τα «κίνητρα» που παρέχει το κράτος σε αυτούς που ελέγχουν την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, με δραστικές περικοπές στους φόρους και στις κοινωνικές εισφορές τους, και το συνακόλουθο πετσόκομμα του κοινωνικού κράτους, τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ. Το κράτος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης αντικαθίσταται με το νέο «ευέλικτο» κράτος της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης που διασφαλίζει τη σταθερότητα του περιβάλλοντος της αγοράς, την ενδυνάμωση της «προσφοράς» της οικονομίας –αντί για τη ζήτηση– (ώστε να βελτιωθούν η ανταγωνιστικότητα και η «αποτελεσματικότητα», δηλαδή τα κέρδη), καθώς και την εξασφάλιση της επιβίωσης του περιθωριοποιημένου τμήματος του πληθυσμού μέσω ασφαλιστικών δικτύων στη θέση του κράτους-πρόνοιας.

Ο παρεμβατισμός βέβαια αυτός δεν αποκλείει την άμεση κρατική επέμβαση που μπορεί να φθάσει και μέχρι την πρόσκαιρη εθνικοποίηση για την σωτηρία τμημάτων του κεφαλαίου σε δυσκολία (π.χ. Northern Rock) –πράγμα που δεν έχει καμία σχέση με τους στόχους των σοσιαλδημοκρατικών εθνικοποιήσεων. Είναι, δηλαδή, φανερό ότι τα θεμελιώδη στοιχεία της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας (ανοιχτές και ελαστικές αγορές, ασφαλιστικά δίκτυα, ιδιωτικοποιήσεις κ.τ.λ.) δεν πρόκειται να επηρεαστούν από τον «νέο κρατικό παρεμβατισμό», εφόσον, εκφράζουν δομικά στοιχεία της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και όχι «κακές» πολιτικές όπως υποστηρίζει η ρεφορμιστική Αριστερά. Η πρόταση των Σουηδών συνδικαλιστών, που δεν εφαρμόστηκε ποτέ, υπέρ της εξαγοράς και απόκτησης του ελέγχου πάνω σε τράπεζες κ.λπ., μέσω των επενδύσεων των ασφαλιστικών ταμείων, ξεθάβεται σήμερα από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α.,¹⁶⁰ που φαίνεται δεν έχει εμπεδώσει ακόμα ότι το θέμα δεν είναι μόνο ποιος είναι ο ιδιοκτήτης των εγχώριων ιδιωτικών επιχειρήσεων, αλλά το ότι σε μια οικονομία ανοικτών και απελευθερωμένων αγορών (που επιβάλλει η συμμετοχή στην Ε.Ε., την οποία δεν αμφισβητούν) είναι αδύνατος ο αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος πάνω στις αγορές. Ακόμη χειρότερα, η σοσιαλφιλελεύθερη πτέρυγα του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.¹⁶¹ συνεχίζει να υποστηρίζει τον

160. Γ. Δραγασάκης, Ελευθεροτυπία (23/3/08).

161. Μ. Παπαγιαννάκης, στο ίδιο.

μύθο ότι η Ε.Ε., με διάφορες μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων και η «μείωση της σπατάλης στο γραφειοκρατικό δημόσιο τομέα» (πάγιο νεοφιλελεύθερο αίτημα), θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο του «αντίπαλου δέους» στους «κακούς» Αγγλο-Αμερικανούς!

Είναι, επομένως, φανερό ότι οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ θα χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο στη διάθεσή τους για να πείσουν τα κοινωνικά στρώματα, που κυρίως υφίστανται τις συνέπειες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, ότι είναι δυνατή μια «κοινωνική» οικονομία της αγοράς μέσα στην Ε.Ε., με βασικό στόχο την απομόνωση των αντισυστημικών ρευμάτων τα οποία αμφισβητούν την ίδια την Ε.Ε., ως την έκφραση της σημερινής παγκοσμιοποίησης. Και αυτό, διότι μόνο αυτά αποκαλύπτουν το γεγονός ότι τα κόμματα εξουσίας δεν έχουν επιλογή στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία των ανοικτών και «απελευθερωμένων» αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων. Σήμερα, το ένα μετά το άλλο τα Ευρωπαϊκά κόμματα εξουσίας αυξανόμενα συνειδητοποιούν ότι η αιτία που η Ε.Ε. δεν μπορεί να ανταγωνισθεί αποτελεσματικά το Αμερικανικό και το Ασιατικό οικονομικό μπλοκ σε όρους ανάπτυξης, παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας (όπως επιβεβαίωσε και η Έκθεση Κοκ¹⁶² που συνέταξαν βιομήχανοι, συνδικαλιστές και ακαδημαϊκοί) είναι ότι οποιοδήποτε κοινωνικό μοντέλο έχει στόχο την προστασία της εργασίας (έστω και στο επίπεδο της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης) και το περιβάλλον, αναγκαστικά θα είναι λιγότερο «ανταγωνιστικό» από το νεοφιλελεύθερο.

Σε μια δηλαδή διεθνοποιημένη οικονομία ανοικτών και απελευθερωμένων αγορών, η «ανάπτυξη» περνά, στα μεν καπιταλιστικά κέντρα (ΗΠΑ, Αγγλία κ.λπ.), μέσα από την ψευτο-«πλήρη» απασχόληση και τη συνεχή εντατικοποίηση της εργασίας, στην δε περιφέρεια (Κίνα, Ινδία κ.λπ.), μέσα από την επάνοδο στις συνθήκες εργασίας περασμένων αιώνων, και, παντού, μέσα από την πελώρια διεύρυνση της ανισότητας μεταξύ των ολίγων προνομιούχων και των υπολοίπων, με τις ανάλογες συνέπειες στις συνθήκες υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικών υπηρεσιών! Όσο, επομένως, δεν συνειδητοποιείται ότι ο νεοφιλευθερισμός δεν είναι ούτε καπιταλιστική συνωμοσία, ούτε απλή πολιτική επιλογή, αλλά αντανakλά τις δομικές αλλαγές της οικονομίας της αγοράς και τις αντίστοιχες ανάγκες των πολυεθνικών, που σήμερα κυριαρχούν στη διεθνή αγορά, ότι, δηλαδή, είναι ένα «συστημικό» φαινόμενο που σηματοδοτεί την ασυμβατότητα του κρατισμού με την εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της

162. David Gow, "Europe losing growth race, says report", *The Guardian* (4/11/04).

αγοράς, τόσο οι λαοί θα οδηγούνται από την μια απογοήτευση που τους οδηγεί η ρεφορμιστική Αριστερά στην άλλη: από το ξεφούσκωμα, χθες, των μαζικών αντιπολεμικών και αντι-παγκοσμιοποιητικών κινημάτων, στο αντίστοιχο ξεφούσκωμα, αύριο, του κινήματος κατά των νεοφιλελεύθερων ρυθμίσεων στο ασφαλιστικό, την Παιδεία κ.λπ. –εάν αυτό δεν ριζοσπαστικοποιηθεί.

Συμπερασματικά, μόνο η δημιουργία μαζικών αντισυστημικών κινήματων που θα αμφισβητούσαν την ίδια την οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» θα μπορούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υπέρβαση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

2.4. Γιατί απέτυχε ο «σοσιαλιστικός» κρατισμός

Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου αυτού, θα ήθελα να υποστηρίξω την θέση ότι η θεμελιακή αιτία της ιστορικής αποτυχίας του σοσιαλιστικού κρατισμού και στις δύο εκφάνσεις του («υπαρκτός σοσιαλισμός» και σοσιαλδημοκρατία) έγκειται στην προσπάθειά του να συζεύξει δύο ασύμβατα στοιχεία: το «αναπτυξιακό» στοιχείο, που εξέφραζε την δυναμική της οικονομίας της αγοράς, με το στοιχείο της κοινωνικής δικαιοσύνης, που εξέφραζε την σοσιαλιστική ηθική. Και αυτό διότι, ενώ το αναπτυξιακό στοιχείο συνεπάγεται την συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης (είτε ως συνέπεια της λειτουργίας του μηχανισμού της αγοράς, είτε ως συνακόλουθο στοιχείο του κεντρικού σχεδιασμού με στόχο την μεγιστοποίηση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων), το στοιχείο της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι εγγενώς συνδεδεμένο με την αποκέντρωση της οικονομικής δύναμης και την ισότητα, δηλαδή με την οικονομική δημοκρατία, με την έννοια της ισοκατανομής της οικονομικής δύναμης. Έτσι, ο σοσιαλιστικός κρατισμός, στην προσπάθειά του να κάνει τα οφέλη της ανάπτυξης προσβάσιμα σε όλους και να δώσει καθολικό νόημα στην Πρόοδο –η οποία ταυτιζόταν με την ανάπτυξη– προσπάθησε να δημιουργήσει μια σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης, παραβλέποντας την θεμελιακή αλληλεξάρτηση της ανάπτυξης και της συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης.

Επιπλέον, η προσπάθεια σύζευξης του αναπτυξιακού στοιχείου με το στοιχείο κοινωνικής δικαιοσύνης δημιούργησε μια θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ μέσων και σκοπών. Έτσι, ενώ η καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης αποτελούσε την αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομίας της αγοράς και, επομένως, μέσο (οικονομία της αγοράς) και στόχος (οικονομία ανάπτυξης) ήταν εγγενώς συμβατά, στην περίπτωση του σοσιαλιστικού

κρατισμού, το μέσο (σοσιαλδημοκρατικός κρατισμός/κεντρικός σχεδιασμός) ήταν ασύμβατο με τον στόχο (οικονομία ανάπτυξης), και στην πραγματικότητα, όσο μεγαλύτερος ήταν ο βαθμός κρατισμού (όπως στην περίπτωση του κεντρικού σχεδιασμού), τόσο μεγαλύτερη ήταν και η ασυμβατότητα, λόγω της οικονομικής αναποτελεσματικότητας (μετρούμενης με τεχνικο-οικονομικά κριτήρια) του κρατισμού.

Ο ρόλος της ανάπτυξης, της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας

Το γεγονός ότι τόσο η καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης όσο και ο σοσιαλιστικός κρατισμός είχαν κοινό στόχο την οικονομία ανάπτυξης σήμαινε ότι οι ίδιες αρχές έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της παραγωγής και της οικονομικής και κοινωνικής ζωής γενικότερα, ανεξάρτητα από το εάν κίνητρο της παραγωγής ήταν το ιδιωτικό κέρδος ή κάποιο «συλλογικό» κέρδος. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το γεγονός ότι και οι δύο τύποι σοσιαλιστικού κρατισμού χαρακτηρίζονται από τις ίδιες αρχές της οικονομικής αποτελεσματικότητας και ανταγωνιστικότητας. Έτσι, η οικονομική αποτελεσματικότητα υιοθετείται τόσο από την «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης όσο και από την σοσιαλδημοκρατική εκδοχή του σοσιαλιστικού κρατισμού, ως αναγκαία συνθήκη για την μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης. Ακόμα, η ανταγωνιστικότητα αποτελεί είτε άμεση συνέπεια της ενσωμάτωσης μιας επιχείρησης στην *οικονομία της αγοράς* (εθνικοποιημένες βιομηχανίες στην περίπτωση της σοσιαλδημοκρατίας), είτε έμμεση συνέπεια της ενσωμάτωσης μιας σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης στην διεθνοποιημένη *οικονομία της αγοράς* (ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις των Κινεζικών «σοσιαλιστικών» επιχειρήσεων σήμερα). Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν είχαν άλλη επιλογή από το να υποταχθούν στην αρχή της ανταγωνιστικότητας, όπως υποστηρίζει ο Gunder Frank.¹⁶³ Η ανταγωνιστικότητα δεν επιβλήθηκε σ' αυτές τις χώρες από την ενσωμάτωσή τους στην *παγκόσμια αγορά*, η οποία άλλωστε δεν ήταν ποτέ πλήρης, όπως φαίνεται:

- πρώτον, από το γεγονός ότι το εμπόριο της Ανατολικής Ευρώπης και ιδιαίτερα της ΕΣΣΔ με την Δύση δεν έπαιζε ποτέ καθοριστικό ρόλο

163. André Gunder Frank, "Is Real World Socialism Possible?", *Society and Nature*, vol. 2, no. 3 (1994).

στην ανάπτυξή τους και αντιπροσώπευε ιστορικά ένα μικρό ποσοστό του παγκόσμιου εμπορίου.¹⁶⁴

- δεύτερον, από το γεγονός ότι η εσωτερική διάρθρωση των τιμών στις χώρες αυτές ήταν εντελώς διαφορετική από αυτήν της παγκόσμιας αγοράς, όπως έγινε φανερό μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όταν οι ανατολικοευρωπαϊκές χώρες αντιμετώπισαν πελώρια προβλήματα στην προσπάθειά τους να προσαρμόσουν την διάρθρωση των τιμών τους στην παγκόσμια διάρθρωση των τιμών.

Πέρα όμως από τους λόγους αυτούς που φανερώνουν ότι ήταν εσκεμμένη επιλογή η υποταγή στην αρχή της ανταγωνιστικότητας και όχι απόρροια του ίδιου του οικονομικού συστήματος (όπως συμβαίνει με την οικονομία της αγοράς) ήταν κάλλιστα δυνατό για μια σοσιαλιστική χώρα να έχει τις διμερείς ανταλλαγές που χρειάζεται για την κάλυψη των αναγκών της με καπιταλιστικές χώρες, χωρίς να υποτάσσει συγχρόνως την λογική του συστήματός της σε μια εντελώς ξένη λογική –εκτός, βέβαια, εάν ορίζει την οικονομική «επιτυχία» της με βάση τα ίδια κριτήρια που χρησιμοποιεί και μια καπιταλιστική χώρα, όπως συνέβαινε με την ΕΣΣΔ και τις άλλες χώρες του «υπαρκτού».

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά, πρώτον, στην αρχή της οικονομικής αποτελεσματικότητας, η αρχή αυτή αποτελούσε πάντοτε το κριτήριο της επιτυχίας σε σχέση με τον στόχο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης. Ο σχεδιασμός της τεχνολογίας και η οργάνωση της παραγωγής γινόταν με στόχο, από την μια μεριά, να μεγιστοποιηθεί η αποτελεσματικότητα και, από την άλλη, να διασφαλισθεί η διατήρηση και αναπαραγωγή των ιεραρχικών δομών. Γι' αυτό, άλλωστε, ένα σύγχρονο σοβιετικό εργοστάσιο, ακόμα και την εποχή του Λένιν (και με την προτροπή του), δεν διέφερε σε τίποτα –από την άποψη της εσωτερικής λειτουργίας, της ιεραρχικής οργάνωσης της παραγωγής κ.λπ.– από το αντίστοιχο καπιταλιστικό. Κι αυτό δεν εξέφραζε παρά την πίστη των σοσιαλιστών κρατιστών στην «ουδετερότητα» της τεχνολογίας. Έτσι, όπως ακριβώς η τεχνολογία εθεωρείτο από τους κρατιστές σοσιαλιστές ως ένα ουδέτερο μέσο, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε οποιοδήποτε κοινωνικό σύστημα για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου, η αποτελεσματικότητα εθεωρείτο επίσης ένα ουδέτερο μέσο για την επίτευξη του στόχου της οικονομικής ανάπτυξης. Επιπλέον, το γεγονός

164. Βλ. Alan A. Brown και Egon Neuberger, *International Trade and Central Planning* (Berkeley: University of California Press, 1968), και, ακόμα, *World Development Report* (World Bank, διάφορες χρονολογίες).

ότι η σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης υιοθέτησε τον ίδιο ορισμό της οικονομικής αποτελεσματικότητας με αυτόν της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης (δηλ. έναν ορισμό που στηρίζεται σε στενά τεchnο-οικονομικά κριτήρια στα οποία δεν συγκαταλεγόταν το οικολογικό κόστος της ανάπτυξης), συνεπαγόταν ότι οι οικολογικές συνέπειες της ανάπτυξης θα ήταν αναπόφευκτα σοβαρές. Έτσι, παρά το γεγονός ότι στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης η διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης δεν συνδυαζόταν με την αγοραιοποίηση της οικονομίας, όπως στην Δύση, η διαδικασία αυτή προκάλεσε, επίσης, σοβαρή οικολογική καταστροφή (στην πραγματικότητα, μεγαλύτερη απ' ό,τι στην Δύση, λόγω του χαμηλότερου επιπέδου της τεχνολογίας στην Ανατολή).

Όσον αφορά, δεύτερον, στην αρχή της ανταγωνιστικότητας, η αρχή αυτή παρέμεινε ανέγγιχτη στην δυτική σοσιαλδημοκρατία, η οποία προσπάθησε απλώς να «παντρέψει» τον κρατισμό με τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό. Για παράδειγμα, οι εθνικοποιημένες βιομηχανίες δεν σταμάτησαν ποτέ να αποτελούν μέρος της οικονομίας της αγοράς και ενθαρρύνονταν με διάφορους τρόπους να είναι ανταγωνιστικές προς άλλες βιομηχανίες, ιδιωτικές ή δημόσιες, εγχώριες ή ξένες. Σε αυτό άλλωστε απέβλεπε και η «αυτονομία» που παρεχωρείτο σε αυτές. Στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» επίσης, παρά τις περιστασιακές επίσημες επιθέσεις ενάντια στον ατομικισμό, τα υλικά κίνητρα (για «μεγαλύτερη» και «καλύτερη» παραγωγή) στα οποία είχαν καταφύγει από καιρό οι χώρες αυτές ως υποκατάστατο της σοσιαλιστικής αυτοδιεύθυνσης, δεν ήταν παρά η σιωπηρή αναγνώριση της αρχής της ανταγωνιστικότητας. Έτσι, η αρχή της ανταγωνιστικότητας, η οποία είναι η βασική οργανωτική αρχή της οικονομίας της αγοράς, δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, είτε ως ρητός στόχος της δυτικής σοσιαλδημοκρατίας, είτε ως σιωπηρός στόχος του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά το γεγονός ότι και οι δύο αυτές εκδοχές σοσιαλιστικού κρατισμού εξέφραζαν (η καθεμία σε διαφορετικό βαθμό βέβαια) μια προσπάθεια υπέρβασης του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Η ανταγωνιστικότητα, όμως, είναι ασύμβατη με την οικονομική αυτοδυναμία των κοινωνικών ατόμων και των κοινοτήτων τους και οδηγεί σε περαιτέρω ένταση του καταμερισμού εργασίας και της εξειδίκευσης και, συνακόλουθα, στην συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομική διαδικασία.

Θα μπορούσαμε, επομένως, να υποστηρίξουμε την θέση ότι από την στιγμή που και οι δύο εκδοχές του σοσιαλιστικού κρατισμού έδειξαν ότι, σε τελική ανάλυση, στηρίζονταν στις ίδιες θεμελιακές αρχές στις οποίες στηριζόταν η οικονομία της αγοράς και ότι οδηγούσαν αναπόφευκτα στην αναπαραγωγή παρόμοιων ιεραρχικών δομών, είχε ήδη ξεκινήσει η

αντίστροφη μέτρηση που οδηγούσε στην κατάρρευση του ίδιου του σοσιαλιστικού κρατισμού, καθώς και των ιδεολογιών στις οποίες αυτός στηριζόταν (μαρξισμός, κεϋνσιανισμός). Αυτό οφειλόταν τόσο σε υποκειμενικούς όσο και σε αντικειμενικούς παράγοντες.

Οι υποκειμενικοί παράγοντες αναφέρονται στην μαζική συνειδητοποίηση της αποτυχίας του σοσιαλιστικού κρατισμού να οδηγήσει σε μια νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, σε ένα νέο μοντέλο κοινωνικής ζωής, που θα υπερέβαινε τις αρχές που χαρακτηρίζουν το σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Η οικονομική κρίση του σοσιαλιστικού κρατισμού, σε συνδυασμό με την αναπόφευκτη ενίσχυση της γραφειοκρατικοποίησης της κοινωνικής ζωής (αναπόφευκτη, στο πλαίσιο μιας μορφής σοσιαλισμού που στηριζόταν στο κράτος και την γραφειοκρατία του), αποτέλεσαν τα βασικά συστατικά στοιχεία που οδήγησαν στην κρίση αξιοπιστίας του σοσιαλιστικού προτάγματος στην κρατικιστική του μορφή. Για τον μέσο πολίτη, ήταν προφανώς προτιμότερο να επιλέξει το «αυθεντικό σύστημα», το οποίο νόμιζε ότι θα ικανοποιούσε καλύτερα τις καταναλωτικές του/της ανάγκες (αντίληψη βέβαια εσφαλμένη εφόσον παρέβλεπε τον ταξικό χαρακτήρα των καταναλωτικών προτύπων), παρά να συνεχίσει να υποστηρίζει ένα σύστημα το οποίο όχι μόνο αποτύγχανε στις σοσιαλιστικές υποσχέσεις του, αλλά και, σε ορισμένες σημαντικές πλευρές, ήταν μια κακή απομίμηση της οικονομίας της αγοράς.

Οι αντικειμενικοί παράγοντες αναφέρονται στο γεγονός ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η επιδίωξη της αποτελεσματικότητας και της ανταγωνιστικότητας, που συνεπάγεται ο στόχος της ανάπτυξης, έρχεται σε θεμελιακή αντίφαση με τους σοσιαλιστικούς στόχους. Είναι προφανές ότι τα κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης, στα οποία στηρίζονται οι σοσιαλιστικοί στόχοι, είναι πολύ ευρύτερα από τα στενά οικονομικά κριτήρια που ορίζουν την οικονομική αποτελεσματικότητα και ανταγωνιστικότητα, και ως τέτοια είναι ασύμβατα με αυτά.

Η σύγκρουση μεταξύ της οικονομίας ανάπτυξης και της σοσιαλιστικής ηθικής

Συμπερασματικά, όσον αφορά, πρώτον, στον «υπαρκτό σοσιαλισμό», η αποτυχία του οφειλόταν στην θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ των απαιτήσεων της οικονομίας ανάπτυξης και της λειτουργίας μιας οικονομίας κεντρικού σχεδιασμού. Ενώ σε μια οικονομία της αγοράς, οι δυνάμεις της αγοράς είναι σχετικά ελεύθερες να εξασφαλίσουν τον βαθμό συγκέντρωσης που απαιτείται για την ανάπτυξη, σε μια οικονομία σχεδιασμού, οι αυθαίρετες παρεμβάσεις των γραφειοκρατών και των τεχνοκρατών του

Πλάνου στην διαδικασία ανάπτυξης, που στόχευαν στον αντιφατικό συνδυασμό της ανάπτυξης με την κοινωνική δικαιοσύνη (για παράδειγμα, με την μορφή της «συγκεκαλυμμένης ανεργίας»), οδήγησαν αναπόφευκτα σε οικονομική αναποτελεσματικότητα. Παρόμοια, σ' ένα γραφειοκρατικά οργανωμένο οικονομικό σύστημα, ήταν πρακτικά αδύνατον να εισαχθούν νέες τεχνολογίες και προϊόντα, ιδιαίτερα στον τομέα των καταναλωτικών αγαθών όπου είναι ιδιαίτερα απαραίτητο ένα αποκεντρωμένο σύστημα πληροφοριών.

Από αυτήν την άποψη, μπορεί κανείς να εκτιμήσει ως εν μέρει βάσιμη και εν μέρει αβάσιμη την θέση του Gunder Frank¹⁶⁵ ότι η ιστορία του παγκόσμιου συστήματος δείχνει πως, στον βαθμό που ο ανταγωνισμός αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό του κόσμου, ο «σοσιαλισμός σε μια χώρα» δεν είναι δυνατός, ενώ ο «παγκόσμιος» σοσιαλισμός δεν θα διέφερε σημαντικά από τον σημερινό κόσμο.

Είναι βάσιμη, στον βαθμό που τονίζει ότι, όταν μια οικονομία είναι ενσωματωμένη στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ο σοσιαλισμός (με την μορφή του σοσιαλιστικού κρατισμού –και θα πρόσθετα, με την μορφή της αυτόνομης κοινωνίας των πολιτών) πράγματι δεν είναι δυνατός. Γι' αυτό, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο 6ο Κεφάλαιο, η πραγματοποίηση του απελευθερωτικού προτάγματος είναι δυνατή μόνο στο πλαίσιο ενός νέου τύπου οικονομίας που θα διαφέρει ριζικά τόσο από την οικονομία της αγοράς, όσο και από την οικονομία ανάπτυξης και θα έχει βέβαια συνάψει ένα διαφορετικό σύστημα οικονομικών σχέσεων με τις καπιταλιστικές οικονομίες που δεν θα υποτάσσει τη λογική του δικού της οικονομικού συστήματος στην καπιταλιστική λογική.

Ταυτόχρονα, η θέση του Gunder Frank είναι αβάσιμη όταν υποστηρίζει ότι «το ίδιο παγκόσμιο σύστημα, και η ουσιαστική δομή και "τρόπος" λειτουργίας του, υπάρχουν για πάνω από 5.000 χρόνια». Η οικονομία της αγοράς, ως αυτορυθμιζόμενο σύστημα, όπου οι βασικές οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται μέσω του μηχανισμού της αγοράς, έχει ηλικία το πολύ 200 χρόνων, όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο, και όπως έχει πειστικά δειχτεί κυρίως από τον Polanyi.¹⁶⁶ Με άλλα λόγια, οι αγορές, πριν να καθιερωθεί το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, ήταν ενσωματωμένες στην κοινωνία, αποτελούσαν τμήμα της και επομένως οποιαδήποτε σύγκριση της προ-καπιταλιστικής αγοράς με το σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας

165. André Gunder Frank, "Is Real World Socialism Possible?".

166. Βλ. Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1944). Για μια πρόσφατη συζήτηση της θέσης του Polanyi, βλ. ακόμα, Polanyi-Levitt, επιμ., *The Life and Work of Carl Polanyi* (Montreal: Black Rose Press, 1990).

της αγοράς, όπου οικονομία και κοινωνία είναι διαχωρισμένες, είναι άτοπη. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος για τον οποίο, στην περίοδο πριν από την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, ούτε οι δυνάμεις του ανταγωνισμού έπαιζαν κανένα σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των τιμών, ούτε οι τιμές αποτελούσαν τον βασικό τρόπο κατανομής των οικονομικών πόρων. Επομένως, το ερώτημα που εγείρεται είναι εάν ο Gunder Frank, απορρίπτοντας (σωστά) την μαρξιστική γενική θεωρία της Ιστορίας, απορρίπτει (λανθασμένα) και οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία της Ιστορίας, ισοπεδώνοντας όλες τις κρίσιμες διαφορές μεταξύ της σημερινής «κοινωνίας της αγοράς» και των προγενέστερων κοινωνιών, μόνο και μόνο επειδή όλες μοιράζονται μια κάποια μορφή αγοράς.

Τέλος, όσον αφορά στην σοσιαλδημοκρατία, ήταν, επίσης, η προσπάθεια σύζευξης της ανάπτυξης με την κοινωνική δικαιοσύνη που οδήγησε στην κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Τα βασικά στοιχεία της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης στόχευαν επίσης σε κάποια αποκέντρωση της οικονομικής δύναμης, δηλαδή σε έναν στόχο που αντιφάσκει εγγενώς με την λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Στον βαθμό, επομένως, που η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση πέτυχε στον στόχο της και είχε οδηγήσει σε μια παραλλαγή του συστήματος, όπου το κράτος είχε την δύναμη να επεμβαίνει δραστικά, με στόχους κοινωνικούς –σε ένα σύστημα που για να είναι οικονομικά «αποτελεσματικό» έπρεπε να είναι όσο το δυνατό περισσότερο αυτορρυθμιζόμενο και ανεξάρτητο από κοινωνικές «ευαισθησίες»– οι οικονομικές «παρενέργειες» ήταν αναπόφευκτες. Ιδιαίτερα, μάλιστα. όταν στο σύστημα αυτό η ανάπτυξη του καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από την διεθνή αγορά, όπως επιβάλλουν οι ανοικτές και απελευθερωμένες αγορές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Με αυτήν την έννοια, η σημερινή επικράτηση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και η συνακόλουθη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης αποτελούν την φυσική «αντίδραση» της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης στην σοσιαλδημοκρατική «δράση» και, ταυτόχρονα, ένα στάδιο προς την ολοκλήρωση της ιστορικής διαδικασίας αγοραιοποίησης της οικονομίας και της κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή δεν είναι ντετερμινιστική όπως την παρανοούν κάποιοι, εφόσον η εξέλιξη που περιγράφει είναι αναπόφευκτη μόνο στον βαθμό που η Κοινωνική Πάλη δεν είναι σε θέση να ανατρέψει το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς που έχει τη δική του λογική και δυναμική. Το θέμα είναι λοιπόν να αντικατασταθεί αυτή η λογική και δυναμική από μια άλλη που θα στηρίζεται στον κοινωνικό και ατομικό αυτοκαθορισμό με στόχο την επαρκή κάλυψη των αναγκών όλων των πολιτών, όπως αυτοί τις ορίζουν, και όχι να αφήνεται η κάλυψη των

αναγκών αυτών στο έλεος των δυνάμεων της αγοράς και αυτών που τις ελέγχουν. Αυτό σημαίνει ότι οι ρεφορμιστικές αντιλήψεις για μια «κοινωνική αγορά», ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, είναι όχι μόνο ανιστόρητες αλλά και εγκλείουν την ίδια θεμελιακή αντίφαση που περιγράψαμε, η οποία οδήγησε στην αποτυχία του σοσιαλιστικού κρατισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Ο ΝΟΤΟΣ

Στο κεφάλαιο αυτό, υποστηρίζεται η θέση ότι το «πρόβλημα της ανάπτυξης» δεν είναι με ποιο τρόπο η οικονομία ανάπτυξης του Βορρά θα εξαπλωθεί πιο αποτελεσματικά στον Νότο, όπως εισηγούνται οι συμβατικές οικονομικές προσεγγίσεις (φιλελεύθερη/μαρξιστική/εξάρτησης/ρύθμισης). Στην πραγματικότητα, υποστηρίζεται ότι είναι ακριβώς η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο που αποτελεί την κύρια αιτία της οικονομικής, κοινωνικής και οικολογικής κρίσης που αγγίζει την πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού. Η δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει στην εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς σε ολόκληρο τον κόσμο, μετά την ανάδυσή της στην Ευρώπη πριν από δύο αιώνες. Αλλά, ενώ η γηγενής στον Βορρά οικονομία της αγοράς οδήγησε στην δημιουργία ενός τύπου οικονομίας ανάπτυξης που ευδοκμεί στην σημερινή «κοινωνία του 40%», η εισαγωγή της οικονομίας της αγοράς στον Νότο οδήγησε σε μια πολύ πιο ανισομερή ανάπτυξη απ' ό,τι στον Βορρά, δηλαδή σ' ένα κακό αντίγραφο της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Έτσι, η πολυδιάστατη κρίση που μαστίζει σήμερα τον Βορρά αντανακλάται από μια οικονομική, κοινωνική και οικολογική σχεδόν καταστροφή στον Νότο.

Το πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού ξεκινά με μια συζήτηση για την αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο και καταλήγει με την εξέταση της μυθολογίας για τα οικονομικά «θαύματα» της Ανατολικής Ασίας. Ακολουθεί, στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου, μια συζήτηση των συμβατικών προσεγγίσεων της ανάπτυξης και των ερμηνειών τους όσον αφορά στις αιτίες της αποτυχίας του Νότου. Οι προσεγγίσεις αυτές υπόκεινται στην βασική κριτική ότι όλες θεωρούν δεδομένο όχι μόνο το ότι η οικονομία ανάπτυξης είναι επιθυμητή, ως ένα γενικό μέσο για την βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας, αλλά και το ότι είναι εφικτή η καθολίκευσή της. Αν και ορισμένες από τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις εγείρουν αμφιβολίες για το κατά πόσον μπορεί η οικονομία ανάπτυξης να καθολικευθεί, οι αμφιβολίες τους αυτές αναφέρονται μόνο στην καπιταλιστική έκφανση της οικονομίας ανάπτυξης.

Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, μετά από μια σύντομη συζήτηση των οικολογικών επιπτώσεων της ανάπτυξης, υποστηρίζεται η θέση ότι η αποτυχία του Νότου δεν είναι στην πραγματικότητα ένα πρόβλημα

που αφορά στους λόγους για τους οποίους η εισαγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν ήταν επιτυχής, ούτε καν είναι ένα πρόβλημα «ανάπτυξης», αλλά, αντίθετα, είναι ένα πρόβλημα δημοκρατίας. Το γεγονός ότι η πλειονότητα του πληθυσμού της γης, κυρίως στον Νότο, αλλά με αυξανόμενο ρυθμό και στον Βορρά, δεν μπορεί να ικανοποιήσει ούτε τις βασικές της ανάγκες είναι μια ξεκάθαρη ένδειξη ότι το δίλημμα «οικονομία ανάπτυξης» (με την έννοια της εντεινόμενης ανάπτυξης) ή οικονομία «σταθερής ανάπτυξης» είναι ψευδοδίλημμα. Ο Βορράς και ο Νότος –οι οποίοι πρέπει να επανακαθοριστούν προκειμένου να ληφθεί υπ’ όψη ο διεθνοποιημένος χαρακτήρας της σημερινής οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης– έχουν το ίδιο πρόβλημα: πώς θα δημιουργήσουν νέες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές που θα εξασφαλίζουν μια Περιεκτική Δημοκρατία, η οποία θα καλύπτει τις συλλογικά καθοριζόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές ανάγκες.

3.1. Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο

Η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης

Η μεταπολεμική διαδικασία της απο-αποικιοποίησης οδήγησε σε πολιτική «ανεξαρτησία» στον Νότο. Οδήγησε, όμως, και στην εξάπλωση της «οικονομίας ανάπτυξης» –μια διαδικασία που συνέχισε και διεύρυνε την αγοραιοποίηση του Νότου, η οποία είχε ξεκινήσει με την αποικιοκρατία. Ανάλογα με τις ταξικές συμμαχίες που διαμορφώθηκαν στις μόλις ανεξαρτοποιηθείσες χώρες του Νότου και τα συνακόλουθα θεσμικά πλαίσια που καθιερώθηκαν, η οικονομία ανάπτυξης, ακολουθώντας παρόμοια διαδικασία με αυτήν που ακολούθησε στον Βορρά, πήρε την μορφή είτε της *καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης* είτε της «*σοσιαλιστικής*» οικονομίας ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, η *ιδεολογία της ανάπτυξης* και η συνακόλουθη ιδεολογία κυριαρχίας πάνω στην φύση έγιναν κυρίαρχες ιδεολογίες στον Νότο. Η ιδεολογία της ανάπτυξης, όπως και στον Βορρά, στην μεν καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης θεμελιώνεται στην *φιλελεύθερη* ιδεολογία, ενώ στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης στηρίζεται στην *σοσιαλιστική* ιδεολογία. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι κομμουνιστικά κόμματα εξακολουθούν να μονοπωλούν την *πολιτική εξουσία* σε ορισμένα μέρη του Νότου (Κίνα, Βιετνάμ, Λάος, Κούβα), η σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης στον Νότο, όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο, σταδιακά εξαλείφεται.

Η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στις χώρες του Νότου υπήρξε μια πελώρια αποτυχία. Η αποτυχία αυτή οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι αυτή η οικονομία ανάπτυξης δεν αναπτύχθηκε γηγενώς, αλλά ήταν αντίθετα το αποτέλεσμα δύο διαδικασιών:

- της διεξόδου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, που ενθάρρυναν με ζήλο οι αποικιακές ελίτ και
- της συνακόλουθης ανάδυσης της οικονομίας ανάπτυξης, η οποία, όπως και το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, «εισήχθη» από το εξωτερικό, αυτή τη φορά όχι από τις αποικιακές ελίτ αλλά από τις τοπικές ελίτ που αναδύθηκαν μετά την αποχώρηση των αποικιακών ελίτ στο τέλος του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου.

Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο γίνεται προφανής εάν εξετάσουμε τον σημερινό βαθμό συγκέντρωσης της παγκόσμιας παραγωγής στον Βορρά. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ορίσουμε τον Βορρά ως το σύνολο των χωρών εκείνων τις οποίες η Παγκόσμια Τράπεζα κατατάσσει στις «οικονομίες υψηλού εισοδήματος».¹ Σήμερα, ο Βορράς, όπου ζει μόλις το 15,5% του παγκόσμιου πληθυσμού, παράγει περίπου το 80,4% του παγκόσμιου προϊόντος και ελέγχει το 73,6% των παγκόσμιων εξαγωγών.²

Έτσι, η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο όχι μόνο απέτυχε να βελτιώσει την ευημερία των περισσότερων ανθρώπων σ' αυτόν, αλλά οδήγησε επίσης σε μια δραματική διεύρυνση του ανοίγματος Βορρά-Νότου. Ένώ το κατά κεφαλή εισόδημα στον Βορρά στις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν άρχισε να εισάγεται η οικονομία ανάπτυξης στον Νότο, ήταν 8,5 φορές υψηλότερο από αυτό του Νότου, σήμερα, το κατά κεφαλή εισόδημα στον Βορρά είναι 22 φορές υψηλότερο από αυτό στον Νότο!³ Αυτό δείχνει ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν έχει την εγγενή ικανότητα να μετασχηματίζει την οικονομία του Νότου σε έναν τύπο οικονομίας παρόμοιο με την οικονομία ανάπτυξης του Βορρά, δηλαδή, σε έναν τύπο που δημιουργεί μια μεγάλη καταναλωτική μεσαία

1. Η Παγκόσμια Τράπεζα περιλαμβάνει στον «Βορρά» τις Η.Π.Α., την Ευρωπαϊκή Ένωση, τον Καναδά, την Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Ελβετία, Νορβηγία, Ν. Κορέα (καθώς και κάποια, συνήθως ασήμαντα, κρατίδια που –για διάφορους ειδικούς λόγους– έχουν υψηλό κατά κεφαλή εισόδημα (π.χ. Ανδόρα, Αρούμπα, Μπαχάμες, Μπαχρέιν, Βερμούδα, Λιχτενστάιν και παρόμοια) που η Παγκόσμια Τράπεζα τα περιλαμβάνει στη λίστα, προφανώς για να συσκοτίζεται η έννοια του πραγματικού Βορρά!

2. *World Development Indicators* (World Bank, 2005), Πίν. 1.1 & 4.5.

3. Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (London: Methuen, 1975), σελ. 190-92 και *World Development Indicators* (World Bank, 2005), Πίν. 1.1.

τάξη που εκτείνεται πλήρως στο περίπου 40% του πληθυσμού και μερικώς σ' ένα ακόμη 30% (το οποίο είναι μεν ανασφαλές αλλά οπωσδήποτε σε καλύτερη οικονομική θέση από την συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού στον Νότο).

Μια ένδειξη του γεγονότος αυτού δίνουν τα στοιχεία για την φτώχεια στον Βορρά και τον Νότο. Όσον αφορά στον Νότο, ακόμα και η Παγκόσμια Τράπεζα (όχι ακριβώς υπερασπιστής των «κολασμένων της Γης»), αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι, το 1985, το 1/3 του συνολικού πληθυσμού στον Νότο ήταν φτωχό.⁴ Από την άλλη μεριά, στον Βορρά, το ποσοστό φτώχειας ήταν τότε περίπου 13%. Έτσι, το 1985, το μέσο ποσοστό φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (με εξαίρεση την Ελλάδα και την Πορτογαλία) ήταν 13,6%.⁵ Παρόμοια, το 1988, στις Η.Π.Α. το 13% του πληθυσμού ζούσε κάτω από τα επίσημα όρια φτώχειας.⁶ Όμως, τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν η νεοφιλελεύθερη συναίνεση δεν είχε ακόμη καθολικευθεί. Από τότε, όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κατάσταση έχει αλλάξει προς το χειρότερο, παρά την σαφή προσπάθεια της υπερεθνικής ελίτ, μέσω των ελεγχόμενων διεθνών οργανισμών, να δημιουργήσει την τεχνητή εικόνα ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση έφερε μείωση της απόλυτης φτώχειας (εισόδημα κάτω από 1 δολ. την ημέρα), η οποία υποτίθεται έπεσε από 40% του παγκόσμιου πληθυσμού το 1981, σε 21% το 2001,⁷ ή από 1,5 δισ. ανθρώπων το 1981 σε 986 εκ. το 2004. Αν όμως αφαιρέσουμε την Κίνα από τους υπολογισμούς, ο αριθμός των ανθρώπων σε «ακραία» φτώχεια αυξήθηκε ελαφρά μεταξύ 1981 και 2004, από 855 εκ. σε 857 εκ.!⁸ Και αυτό, διότι η μικρή μείωση της φτώχειας σε κάποιες περιοχές αντισταθμίστηκε από τον πενταπλασιασμό της στην Ευρώπη και Κεντρική Ασία μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού» και την αύξησή της στην υπό-Σαχάρεια Αφρική και την Λατινική Αμερική. Η «εξαφάνιση» επομένως της φτώχειας οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στο γεγονός, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι η Κινεζική «κομμουνιστική» ηγεσία έβγαλε από τη λίστα των φτωχών 422 εκ. Κινέζους

4. World Bank, *Poverty: World Development Report 1990* (Washington, DC: World Bank), σελ. 28.

5. Eurostat, *Poverty in Figures* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1990), Πίν. B7.

6. Worldwatch, *Poverty and the Environment* (Washington, DC, Worldwatch Institute, 1989), σελ. 24.

7. UN, *Human Development Report 2005*, Πίν. 1.2.

8. Larry Elliott, *The Guardian* (16/4/2007).

στη περίοδο 1981-2001 επειδή απόκτησαν το «σεβαστό» εισόδημα του 1 δολ. την ημέρα!⁹

Το φαινόμενο αυτό της αύξησης της παγκόσμιας φτώχειας δεν είναι βέβαια δυσεξήγητο εφόσον το άνοιγμα και η απελευθέρωση των αγορών όχι μόνο κατέστρεψε την γεωργία πολλών χωρών στον Νότο, προκαλώντας πελώριες συγκεντρώσεις πληθυσμών στα αστικά κέντρα, καθώς και τη σημερινή επισιτιστική κρίση που απειλεί με πείνα εκατομμύρια ανθρώπων σε ολόκληρο τον πλανήτη, αλλά και δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερη ανεργία και υποαπασχόληση, εφόσον ακόμη και η σχετικά χαμηλής τεχνολογίας βιομηχανία που μεταφέρεται σήμερα από τα καπιταλιστικά κέντρα στους παράδεισους πάμφθηνης και εξαθλιωμένης εργασίας της Κίνας και της Ινδίας δεν αυξάνει σημαντικά την απασχόληση. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν οι Εκθέσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας που δείχνουν συνεχή αύξηση της ανεργίας-υποαπασχόλησης στον πλανήτη στη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Έτσι, ενώ το 1990, ο συνολικός αριθμός των ανέργων ανερχόταν σε 100 εκατομμύρια ανθρώπους, το 2003 είχε φθάσει τα 186 εκατ. που αντιστοιχεί στο 6,2% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού –το υψηλότερο ποσοστό που έχει ποτέ καταγράψει η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας! Στην ίδια Έκθεση αναφέρεται ότι περίπου 1,4 δισεκατομμύρια εργαζόμενοι, ή το μισό του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, ζούσαν το 2003 με λιγότερο από δύο δολάρια την ημέρα (550.000 από αυτούς με λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα!¹⁰)

Αυτό σημαίνει ότι το περίφημο φαινόμενο της «διάχυσης προς τα κάτω» (ότι δηλαδή, ο πρόσθετος εθνικός πλούτος που δημιουργεί η οικονομική μεγέθυνση διαχέεται, μακροπρόθεσμα, προς τα κάτω σε όλους), ακόμα κι αν πράγματι συνέβη (σε έναν βαθμό) στον Βορρά, σίγουρα δεν συμβαίνει στον Νότο. Όπως τόνιζε ο Ted Trainer σε μια παλαιότερη έρευνα για την μεταπολεμική «ανάπτυξη»:

Η προσέγγιση της ανάπτυξης μέσω της «γενικής οικονομικής μεγέθυνσης και διάχυσης προς τα κάτω» συνοδεύτηκε από σημαντικές βελτιώσεις στον μέσο όρο ζωής, στην παιδική θνησιμότητα, στον αναλφαριθμητισμό και στο ΑΕΠ τις τελευταίες δεκαετίες. Αλλά ο καταμερισμός των ωφελειών υπήρξε εξαιρετικά άνισος. ... Μια πρόσφατη μελέτη της βιβλιογραφίας αποκάλυψε 120 περίπου αναφορές στο γεγονός ότι η ανάπτυξη έχει κάνει λίγα ή τίποτα για να βελτιώ-

9. World Bank, *World development indicators* 2005, Πίν. 2.5a.

10. International Labour Office, *2004 Yearbook of Labour Statistics*.

σει το βιοτικό επίπεδο του φτωχότερου 40% του Τρίτου Κόσμου, ενώ δεν βρέθηκε σχεδόν καμία αναφορά στο αντίθετο.¹¹

Νεότερα στοιχεία επιβεβαιώνουν απόλυτα τα παραπάνω συμπεράσματα και δείχνουν μάλιστα την δραματική επιδείνωση της κατάστασης τελευταία. Έτσι, σύμφωνα με πολύ πρόσφατη έρευνα του New Economics Foundation που παρουσίασε ο Phillip Blond καθηγητής στο Cumbria University, ενώ την δεκαετία του 1980, για κάθε 100 δολ. παγκόσμιας ανάπτυξης το φτωχότερο 20% του παγκόσμιου πληθυσμού εισέπραττε 2.20 δολ., το 2001 εισέπραττε μόνο 60 σέντς!¹²

Ενδεικτικά, στο 10% πλουσιότερο τμήμα του πληθυσμού στις φτωχές χώρες του Νότου αναλογούσε περισσότερο από το 33% του συνολικού εισοδήματος,¹³ και πιο πρόσφατα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας επιβεβαίωσαν την εκτίμηση αυτή.¹⁴ Και φυσικά τα στοιχεία για τις δύο δεκαετίες του 1980 και του 1990 δείχνουν ότι ελάχιστη διάχυση προς τα κάτω σημειώθηκε. Έχει υπολογιστεί, για παράδειγμα (στην βάση των ρυθμών ανάπτυξης που επιτεύχθηκαν μεταξύ 1965-84, περίοδος που περιλαμβάνει μερικές από τις καλύτερες χρονιές για τον καπιταλισμό) ότι οι 28 φτωχότερες χώρες θα χρειαστούν περισσότερα από 300 χρόνια για να φθάσουν το μισό του σημερινού μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος των πλουσίων δυτικών χωρών.¹⁵

Αλλά ακόμα και στον Βορρά, η διάχυση προς τα κάτω έγινε πρόσφατα πολύ ασθενέστερη απ' ό,τι ήταν στο παρελθόν, όχι μόνο εξ αιτίας της ύφεσης, αλλά κυρίως εξ αιτίας της εντατικοποίησης της διαδικασίας αγοραιοποίησης στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς, η οποία διεύρυνε περαιτέρω την άνιση κατανομή του εισοδήματος. Αυτό σημαίνει ότι, όπως θα δούμε στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου, μια νέα διάκριση «Βορρά-Νότου», η οποία ξεπερνά τα παραδοσιακά όρια του Βορρά και του Νότου, έχει ήδη τεθεί σε λειτουργία. Για παράδειγμα, στη Βρετανία, τα τελευταία 20 χρόνια, οι εισοδηματικές ανισότητες έχουν διευρυνθεί σημαντικά. Σύμφωνα με την Έκθεση μιας ομάδας διαμόρφωσης πολιτικής που διορίστηκε από την κυβέρνηση Blair, μεταξύ 1979 και 1998-99, τα «πραγματικά» (σε αγοραστική αξία) εισοδήματα του φτωχό-

11. Ted Trainer, "A Rejection of the Brutland Report", *IFDA dossier 77* (Μάιος-Ιούνιος 1990), σελ. 77-78.

12. Phillip Blond, "The end of capitalism as we know it?", *The Independent* (23/3/2008).

13. Ted Trainer, *Developed to Death*, (London: Green Print, 1989), σελ. 9.

14. *World Development Report 1997*, Παγκόσμια Τράπεζα, Πίν. 5.

15. Ted Trainer, *Developed to Death*, σελ. 39.

τερου 10% του πληθυσμού αυξήθηκαν μόλις κατά 6%, ενώ τα αντίστοιχα εισοδήματα του πλουσιότερου 10% αυξήθηκαν κατά 82%¹⁶. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι σύμφωνα με συλλογική έρευνα των πανεπιστημίων Bristol, York, Loughborough και Herriot-Watt που βασίστηκε σε στοιχεία της Βρετανικής Στατιστικής Υπηρεσίας, στο τέλος του 1999, 26% του βρετανικού πληθυσμού ζούσε στη φτώχεια, λόγω χαμηλού εισοδήματος και αδυναμίας κάλυψης στοιχειωδών αναγκών. Έτσι, ενώ το 1983 το ποσοστό νοικοκυριών που δεν μπορούσε λόγω χαμηλού εισοδήματος να καλύψει τρεις ή περισσότερες στοιχειώδεις ανάγκες ήταν 14%, το 1990 αυτό το ποσοστό αυξήθηκε σε 21% και το 1999 είχε ξεπεράσει το 24%!¹⁷ Επίσης, στις ΗΠΑ, το 60% της αύξησης του εισοδήματος από το 1980 ως το 1990 το εισέπραξε το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού, ενώ το πραγματικό εισόδημα του φτωχότερου 25% παρέμεινε στάσιμο για τριάντα χρόνια¹⁸. Πράγμα που εξηγεί γιατί το 1% πλουσιότεροι Αμερικανοί είδαν το μερίδιο τους στον συνολικό πλούτο να διπλασιάζεται από το 1976, με αποτέλεσμα να έχουν σήμερα περισσότερα περιουσιακά στοιχεία από όσα οι υπόλοιποι 95% μαζί,¹⁹ ενώ εκατομμύρια παιδιά ζουν μέσα στη φτώχεια, στερούμενα ακόμη και υγειονομική περίθαλψη!

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν σημειώθηκε καμία εξέλιξη προς μια οικονομία ανάπτυξης στον Νότο. Ασφαλώς σημειώθηκε. Στην πραγματικότητα, σήμερα, μια διαδικασία οικονομικής αποκέντρωσης βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη στο σύστημα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς – μια διαδικασία στην οποία οι χρηματοπιστωτικοί και τεχνολογικοί παράγοντες παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις έχουν τώρα την χρηματοπιστωτική και τεχνολογική ικανότητα να μεταφέρουν στάδια της παραγωγικής διαδικασίας (ή μερικές φορές και την ίδια την παραγωγή) στον Νότο, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν το κόστος παραγωγής – ιδιαίτερα το κόστος εργασίας και το περιβαλλοντικό κόστος. Η διαδικασία αυτή έχει ήδη συμβάλλει σημαντικά στην δημιουργία λιγοστών οικονομικών «θαυμάτων» στον Νότο, όπως είδαμε σε σχέση με την Κίνα και το Βιετνάμ στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα οποία όμως είναι πιθανό να αποδειχθούν «φούσκες» και να έχουν την τύχη των προηγούμενων

16. Patrick Wintour, *The Guardian* (27/4/2001).

17. Felicity Lawrence "Mass affluents' get richer as the poor get poorer", *The Guardian* (2/4/2001).

18. Anthony Giddens, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, (Polity Press, 1998), σ. 105.

19. Will Hutton, "Why America's richest love taxes", *The Observer* (25/2/01).

«θαυμάτων», των Ασιατικών Τίγρεων, όπως θα δούμε στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου.

Η περίπτωση των «οικονομικών θαυμάτων» στον Νότο

Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη που σημειώθηκε την προηγούμενη δεκαετία σε χώρες όπως η Νότια Κορέα, η Μαλαισία, η Ταϊλάνδη και η Ινδονησία (εξαιρώ τα κρατίδια Σιγκαπούρη και Χονγκ-Κονγκ, η ανάπτυξη των οποίων οφείλεται σε ειδικούς λόγους, και την Ταϊβάν, για την οποία η Παγκόσμια Τράπεζα δεν παρέχει στοιχεία), δημιούργησε μια νέα μυθολογία, η οποία υιοθετήθηκε ακόμη και από κομμάτια της αυτο-αποκαλούμενης «Αριστεράς»: ότι δηλαδή η καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης αποδείχτηκε εν τέλει ότι έχει την ικανότητα να καθολικευθεί. Ορισμένοι²⁰ μιλούσαν ακόμα και για μια δραστική μετατόπιση του παγκόσμιου πλούτου και της παραγωγής από την Δύση προς την Ανατολική Ασία, αν όχι από τον Βορρά προς τον Νότο. Ο νέος αυτός μύθος στηριζόταν κυρίως στο πολυδιαφημισμένο γεγονός ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των «Ασιατικών Τίγρεων» ήταν πολύ υψηλότερος από αυτόν των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, γεγονός που υποτίθεται μείωνε γοργά το άνοιγμα μεταξύ των δύο ομάδων χωρών. Και, πράγματι, ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης των παραπάνω χωρών ήταν υπερδιπλάσιος από αυτόν των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών στην περίοδο 1980-90.²¹ Αυτό που δεν αναφερόταν συνήθως ήταν ότι, ακόμη και μετά από αυτή την ταχύρρυθμη «ανάπτυξη», εξακολουθούσε να υφίσταται ένα τεράστιο άνοιγμα που χώριζε τις χώρες αυτές από τον Βορρά. Έτσι, την προηγούμενη δεκαετία και συγκεκριμένα το 1993, το κατά κεφαλήν εισόδημα της Νότιας Κορέας ήταν ακόμη μόλις το 33% των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών (έναντι 42% το 2003), της Μαλαισίας 13,6% (έναντι 13,5% το 2003), της Ταϊλάνδης 9% (έναντι 7, 7% το 2003) και της Ινδονησίας 3,2% (έναντι 2,8% το 2003)!²² Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν ότι, ακόμα και αν οι εντυπωσιακοί αναπτυξιακοί ρυθμοί

20. *The Economist* (1/10/1994). [παράτίθεται στο Hirst και Thompson, *Globalisation in Question* (London: Polity Press 1996), σελ. 99]. Βλ. για μεταφορά στα παρ' ημίν: Γ. Καραμπελιάς, «Η οικονομική κρίση στην Ασία, ο μύθος της δυτικής επιστροφής», *Άρδην*, Μάρτιος 1998.

21. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης (με βάση τον ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ) στην Νότια Κορέα, Μαλαισία, Ταϊλάνδη και Ινδονησία ήταν 7% την περίοδο 1980-90 έναντι 3,4% στις χώρες υψηλού εισοδήματος World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν 4.1.

22. World Bank, *World Development Report 1995*, Πίν. 1 & *World Development Indicators 2005*, Πίν 1.1.

μπορούσαν να διατηρηθούν στο μέλλον, θα χρειαζόταν πάρα πολύς χρόνος για να κλείσει το άνοιγμα με τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Στη πραγματικότητα, όμως, η «φούσκα» των Ασιατικών Τίγρεων ξεφούσκωσε την επόμενη δεκαετία με τον μέσο ρυθμό μεγέθυνσης των χωρών αυτών να πέφτει στο 4,6% έναντι 2,6% των χωρών υψηλού εισοδήματος.²³ Η εξέλιξη αυτή είχε προβλεφθεί από την πρώτη έκδοση της *Περιεκτικής Δημοκρατίας* το 1997 για τους εξής λόγους.

Πρώτον, διότι η ταχύρυθμη ανάπτυξη στην Ανατολική Ασία στηριζόταν στις εξαγωγές. Δεν ήταν όμως πολιτικές *laisser-faire* (έλλειψη κρατικού παρεμβατισμού) που οδήγησαν στην εντυπωσιακή τους οικονομική ανάπτυξη. Όπως έχουν δείξει πολυάριθμες μελέτες,²⁴ η επέκταση των Ασιατικών Τίγρεων στηριζόταν σε εκτεταμένη κρατική παρέμβαση με στόχο την ενίσχυση του εξαγωγικού τομέα, καθώς και σε πολιτικές που ενείχαν όχι μόνο ισχυρό παρεμβατισμό²⁵ αλλά ακόμα και αυθαίρετες παρεμβάσεις στην διάρθρωση των τιμών της αγοράς, με στόχο την τόνωση των επενδύσεων και του εμπορίου.²⁶ Εντούτοις, ένας τέτοιος βαθμός κρατισμού, όπως είδαμε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, δεν είναι πια δυνατός στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα, εάν αναλογιστούμε ότι, στις χώρες αυτές, η οικονομική ανάπτυξη εξαρτάται πολύ περισσότερο από την ανταγωνιστικότητα των εξαγωγών τους, απ' ό,τι συμβαίνει στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Έτσι, το γεγονός ότι ο λόγος των εξαγωγών προς το εισόδημα στις Ασιατικές Τίγρεις είχε αυξηθεί από ένα μέσο 53% το 1970 σε περίπου 92% το 1993 (έναντι μιας

23. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν 4.1.

24. Ο D. Rodrick «τονίζει τον κρίσιμο ρόλο των κυβερνήσεων στις χώρες αυτές σε σχέση με την ενίσχυση των επενδύσεων: ο ρόλος αυτός ενείχε διάφορα στρατηγικά παρεμβατικά μέτρα που περιλάμβαναν επιδοτήσεις των επενδύσεων, καθοδήγηση των επενδυτών και χρησιμοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων, "King-Kong Meets Godzilla: The World Bank and the East Asia Miracle", *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper*, no. 944 (Απρίλιος 1994), παρατίθεται στο Hirst και Thompson, *Globalisation in Question*, σελ. 114. Βλ. επίσης Robert Pollin και Diana Alarcon, "Debt Crisis, Accumulation and Economic Restructuring in Latin America", *International Review of Applied Economics*, vol. 2, no. 2 (Ιούνιος 1988)· και T. Fotopoulos, "Economic Restructuring and the Debt problem: The Greek Case", *International Review of Applied Economics*, vol. 6, no. 1 (1992).

25. «Η Νότια Κορέα υπήρξε, ήδη από την δεκαετία του 1940, μια όαση προστατευτισμού σε μια έρημο ελεύθερου εμπορίου... είχε ιδιαίτερα ισχυρές νεομερκαντιλιστικές τάσεις από τις αρχές της δεκαετίας του 1970»· Bruce Cumings, "The Abortive Abertura: South Korea in the Light of Latin American Experience", *New Left Review*, no. 173 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1989), σελ. 13.

26. Βλ., A.H. Amsden, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialisation* (Oxford: Oxford University Press, 1989), κεφ. 6.

αύξησης στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες από 14% σε 20% για την ίδια περίοδο),²⁷ αποτελούσε μια σαφή ένδειξη όχι μόνο για το πόσο πιο ευάλωτη ήταν η οικονομία ανάπτυξης στην Ανατολική Ασία, σε σύγκριση με εκείνη του Βορρά, αλλά και για το μέγεθος της σχετικής ασυμμετρίας. Είναι δηλαδή φανερό ότι η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης στα ασιατικά «θαύματα» εξαρτιόταν σε κρίσιμο βαθμό από την ζήτηση του Βορρά, ενώ δεν ισχύει το αντίθετο.

Δεύτερον, διότι, όπως είχαν δείξει συγκριτικές μελέτες της ανάπτυξης των Ασιατικών Τίγρεων σε σχέση με εκείνη των μητροπολιτικών χωρών σε ανάλογο αναπτυξιακό στάδιο, η ανάπτυξη των «Τίγρεων» είχε επιτευχθεί κυρίως με την κινητοποίηση ανεκμετάλλετου μέχρι εκείνη την στιγμή ανθρώπινου δυναμικού, σε συνδυασμό με μαζικές δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις, ιδιαίτερα στην υποδομή.²⁸ Με άλλα λόγια, η οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών υπήρξε κυρίως «εκτατική» και όχι «εντατική». Όμως, η εκτατική ανάπτυξη εξαρτάται από την εντατικότερη χρήση των υπάρχουσών πλουτοπαραγωγικών πηγών, οι οποίες σε κάποιο στάδιο αναπόφευκτα αρχίζουν να εξαντλούνται, ενώ η εντατική ανάπτυξη, που είναι και η μόνη που μπορεί να αναπαραχθεί, εξαρτάται από βελτιώσεις στην παραγωγικότητα. Όπως έδειξε η περίπτωση των χωρών του τ. «υπαρκτού» στην Ανατολική Ευρώπη, ο στόχος της αναπαραγωγής της οικονομίας ανάπτυξης μέσω εντατικής οικονομικής ανάπτυξης είναι πολύ πιο δύσκολος από τον στόχο της εκτατικής ανάπτυξης.

Το «θαύμα», επομένως, των Ασιατικών Τίγρεων δεν εξέφραζε το «τέλος του δυτικού κόσμου», όπως υποστήριζαν τέως μαρξιστές και νυν σοσιαλφιλελεύθεροι,²⁹ αφού η αναπαραγωγή του εξαρτιόταν σε κρίσιμο βαθμό από τον δυτικό κόσμο –όπως ανάλογα συμβαίνει όσον αφορά τα σημερινά «θαύματα» της Κίνας και του Βιετνάμ που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι η άποψη για το τέλος της Δύσης αποτελεί μύθο, ακόμα κι αν στην Ασία συμπεριλάβουμε και την Ιαπωνία, η οποία, σε αντίθεση με τις «Τίγρεις», υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη του καπιταλιστικού κλαμπ. Το ιαπωνικό θαύμα φαίνεται να σβήνει καθώς ο μακροπρόθεσμος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ έχει μειωθεί από 10,5% την περίοδο 1960-70 σε 5,2% την περίοδο 1970-79, 3,9% την

27. World Bank, *World Development Report 1995*, Πίν. 9.

28. Βλ. για παράδειγμα, A. Young, "Lessons from the East Asian NICs: A Contrarian View", *European Economic Review*, vol. 38, no. 3/4 (Απρίλιος 1994), σελ. 964-73· και Paul Krugman, "The Myth of Asia's Miracle", *Foreign Affairs* (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1994), σελ. 65-73.

29. Martin Jacques, "The end of the Western World", *BBC2*, 12-19/5/96.

περίοδο 1980-90 και 1,2% την περίοδο 1990-2003.³⁰ Επιπλέον, καθώς το κεφάλαιο αναζητά περισσότερο εύκαμπτες οικονομίες ανάπτυξης για να επενδύσει, η ανεργία, η οποία σχεδόν δεν υφίστατο στο παρελθόν, αυξάνεται τελευταία πολύ γρήγορα.³¹

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Ν. Κορέας που εθεωρείτο τυπικό παράδειγμα του Ασιατικού «θαύματος», αν και αναλογικά τα ίδια ισχύουν και για τις άλλες «Τίγρεις». Με τη καταρράκωση του Κορεατικού νομίσματος και των χρηματιστηριακών αξιών στην Ασιατική χρηματοπιστωτική κρίση του 1997, το ΔΝΤ, σε αντάλλαγμα ενός τεράστιου «πακέτου» βοήθειας προς τη χώρα αυτή, εξανάγκασε την Κορεατική ελίτ να απορρυθμίσει και απελευθερώσει πλήρως τις αγορές κεφαλαίου και εργασίας, καταργώντας για παράδειγμα τους αυστηρούς περιορισμούς στο ξένο επενδυτικό κεφάλαιο και επιτρέποντας σε αυτό να εξαγοράζει ακόμη και το 100% των Κορεατικών επιχειρήσεων. Έτσι, με την απελευθέρωση των αγορών που επέβαλε το ΔΝΤ, το δυτικό κεφάλαιο ήταν ελεύθερο να αγοράσει τις Κορεατικές επιχειρήσεις «για ένα κομμάτι ψωμί». Στο μεταξύ, ο Κορεατικός λαός εκλήθηκε να πληρώσει ακριβά το «θαύμα» με πολιτικές λιτότητας, μαζική ανεργία (με το ποσοστό των μακροχρόνιων ανέργων να φθάνει το 30% του συνόλου)³² κ.λπ. Από την άλλη μεριά, η παραγωγική βάση της χώρας, που στήθηκε με τις θυσίες του λαού αυτού, εξακολούθησε βέβαια να απολαμβάνει ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της Δύσης, σαν συνέπεια της υποτίμησης του νομίσματος. Όπως, όμως, τόνιζε και ο μητροπολιτικός τύπος,³³ τα κέρδη από τις επιχειρήσεις αυτές έρεαν πια στο εξωτερικό, δηλαδή στα μέλη του κλαμπ.

Επομένως, αυτό που πράγματι δείχνουν οι Ασιατικές Τίγρεις, με την απόλυτη απουσία κράτους-πρόνοιας, είναι μια εικόνα του μέλλοντος της πολιτικής και οικονομικής «δημοκρατίας» στον Βορρά. Σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, οι απαιτήσεις του ανταγωνισμού ομογενοποιούν όχι μόνο την οικονομία, αλλά και την ίδια την κοινωνία. Θα μπορούσε επομένως να προβλέψει κανείς ότι το μέλλον της οικονομίας της αγοράς βρίσκεται σ' ένα παγκόσμιο μοντέλο που θα αποτελεί την σύνθεση του αγγλοσαξονικού μοντέλου και των ασιατικών «θαυμάτων», παλαιών και

30. World Bank, *World Development Report 1981* Πίν. 2 & *World Development Indicators 2005*, Πίν 4.1.

31. Η ανεργία στην Ιαπωνία υπερδιπλασιάστηκε κατά την διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών από 2,2% του εργατικού δυναμικού το 1990-92 σε 5,4% το 2000-02, *World Development Indicators 2005*, Πίν 2.4.

32. *World Development Indicators 2005*, Πίν 2.4.

33. βλ. π.χ. Marc Atkinson, *Washington Post/The Guardian Weekly* (11/1/98).

νέων. Μια σύνθεση, η οποία θα χαρακτηρίζεται, από την μια μεριά, από διάφορα ασφαλιστικά δίκτυα για τους φτωχούς και, από την άλλη, από εκτεταμένους ιδιωτικούς τομείς υγείας, εκπαίδευσης και ασφάλισης για όσους από τους υπόλοιπους θα μπορούν να πληρώσουν για τις υπηρεσίες των τομέων αυτών.

Οικονομία ανάπτυξης και οικονομική ανάπτυξη

Το βασικό ερώτημα σε σχέση με την ανάπτυξη δεν είναι γιατί η οικονομία ανάπτυξης στον Νότο δεν υπήρξε τόσο επιτυχής όσο στον Βορρά, αλλά γιατί θα πρέπει κατ' αρχήν το μοντέλο της οικονομίας και της κοινωνίας που εγκαθιδρύθηκε στον Βορρά να θεωρείται καθολικά εφικτό και επιθυμητό.

Όσον αφορά, πρώτα, στο εφικτό του μοντέλου αυτού, όπως είδαμε νωρίτερα, υπάρχουν ισχυροί λόγοι να πιστεύει κανείς ότι οι πιθανότητες για την καθολίκευσή του είναι σχεδόν μηδενικές. Όσον αφορά δε στο επιθυμητό του μοντέλου αυτού, η ιστορική εμπειρία των τελευταίων 200 χρόνων έχει αναμφισβήτητα δείξει ότι η άνθιση της οικονομίας της αγοράς και η διεθνοποίησή της, καθώς και η συνακόλουθη άνοδος της οικονομίας ανάπτυξης, έχουν οδηγήσει σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, στην καταστροφή της υπαίθρου, στην δημιουργία τερατωδών μεγαλουπόλεων, στο ξερίζωμα των τοπικών κοινοτήτων και πολιτισμών, και –το κυριότερο– σε μια οικολογική κρίση που απειλεί να εξελιχθεί σε οικολογική καταστροφή. Με άλλα λόγια, έχει γίνει πια φανερό ότι αυτό το σύστημα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης μόνο εν μέρει, και για μια μικρή μειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού, υπηρετεί τον στόχο της ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών και της βελτίωσης της ανθρώπινης ευημερίας, ενώ γενικά δημιουργεί έναν νέο τύπο ιεραρχικής κοινωνίας που στηρίζεται στην οικονομική δύναμη, τον ανταγωνισμό, την απληστία και τον ατομικισμό.

Εντούτοις, τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι μαρξιστές (συμπεριλαμβανομένων και των υποστηρικτών των προσεγγίσεων της εξάρτησης και της ρύθμισης), υιοθετούν ρητά ή σιωπηρά την ιδεολογία της οικονομίας ανάπτυξης και διαφέρουν μεταξύ τους μόνο ως προς το σημαντικό ζήτημα εάν είναι ο καπιταλισμός ή, αντίθετα, κάποια μορφή σοσιαλιστικού κρατισμού, ο καλύτερος τρόπος για την επίτευξή της –πράγμα από το οποίο εξαρτάται η κατανομή των ευεργετημάτων της ανάπτυξης. Έτσι, οι προσεγγίσεις αυτές, θεωρώντας δεδομένο το εφικτό και επιθυμητό της οικονομίας ανάπτυξης, αγνοούν το θεμελιώδες ζήτημα των εξουσιαστικών δομών και σχέσεων που επιβάλλονται από την οικονομία ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, οι συμβατικές προσεγγίσεις παραβλέπουν το γεγονός ότι η συγκέντρωση

της εξουσίας, που αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια τόσο της καπιταλιστικής όσο και της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, συνεπάγεται ότι οι αποφάσεις για τον καθορισμό των οικονομικών και άλλων αναγκών της κοινωνίας, καθώς και για τους τρόπους ικανοποίησης των αναγκών αυτών, λαμβάνονται όχι από τους ίδιους τους πολίτες αλλά από τις ελίτ που ελέγχουν την πολιτική και την οικονομική διαδικασία. Δεν είναι, επομένως, παράξενο ότι οι συμβατικές αυτές προσεγγίσεις επικεντρώνουν την προσοχή τους στο εάν μια χώρα έχει ήδη επιτύχει το επίπεδο μιας οικονομίας ανάπτυξης όπως εκείνες του Βορρά (οπότε κατατάσσεται στις «προηγμένες» χώρες) ή όχι (οπότε κατατάσσεται στις «υπανάπτυκτες» ή, κατ' ευφημισμόν, «αναπτυσσόμενες»). Αντίστοιχα, η ποσοτική επέκταση μιας προηγμένης οικονομίας, μετρούμενη με όρους αύξησης του πραγματικού εθνικού εισοδήματος, ορίζεται ως *μεγέθυνση*, ενώ οι ποιοτικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που απαιτούνται για τον μετασχηματισμό μιας οικονομίας σε προηγμένη οικονομία ανάπτυξης ορίζονται ως *ανάπτυξη*.

Έτσι, το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ορισμών της ανάπτυξης είναι ότι η ανθρώπινη ευημερία ταυτίζεται με την επέκταση της ατομικής κατανάλωσης ή, γενικά, με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Για παράδειγμα, ένας τυπικός φιλελεύθερος ορισμός ορίζει την ανάπτυξη ως την «αύξηση της παρούσας (προεξοφλητικής) αξίας της μέσης (σταθμισμένης) κατά κεφαλήν κατανάλωσης».³⁴ Οι μαρξιστές ταυτίζουν την ανάπτυξη με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και ορίζουν την υπανάπτυξη ως την περίπτωση όπου επικρατούν προ-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής – μια περίπτωση καθυστέρησης.³⁵ Οι θεωρητικοί της εξάρτησης ταυτίζουν την υπανάπτυξη με την εξάρτηση, η οποία ορίζεται με την σειρά της ως «μία καθορίζουσα κατάσταση, στην οποία οι οικονομίες μιας ομάδας χωρών καθορίζονται από την ανάπτυξη και την επέκταση των άλλων».³⁶ Τέλος, η σχολή της ρύθμισης ορίζει την «περιφέρεια» ως «το τμήμα του κόσμου στο οποίο δεν έχει γίνει δυνατό να ριζώσει το καθεστώς συσσώρευσης που συναντάται στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες».³⁷

34. Ian M.D. Little, *Economic Development: Theory, Policy and International Relations* (New York: Basic Books, 1982), σελ. 6.

35. Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey* (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), σελ. 18.

36. T. Dos Santos, "The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America" στο *Underdevelopment and Development*, Henry Bernstein, επιμ. (Middlessex, United Kingdom: Penguin, 1973), σελ. 76.

37. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages* (London: Verso, 1987), σελ. 29-30.

Είναι επίσης αποκαλυπτικό ότι, ακόμα και όταν ορθόδοξοι και ριζοσπάστες οικονομολόγοι συζητούν για την ανάγκη εισαγωγής εναλλακτικών ορισμών και μονάδων μέτρησης της ανάπτυξης, το ζήτημα των δομών και σχέσεων εξουσίας τίθεται και πάλι στο περιθώριο. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, με τους ορισμούς που παίρνουν ρητά υπόψη τις διαρθρωτικές πλευρές της ανάπτυξης (η παραγωγή *τίνος* πράγματος θεωρείται ανάπτυξη) ή τις καταναμεητικές πλευρές της (η παραγωγή *για ποιόν* θεωρείται ανάπτυξη). Οι ανάγκες, οι τρόποι ικανοποίησής τους, καθώς και το για ποιόν ικανοποιούνται –όλα αυτά αποτελούν ζητήματα τα οποία υποτίθεται ότι διευθετούνται «αντικειμενικά» και όχι μέσα από μια αυθεντική δημοκρατική διαδικασία. Αλλά αυτό που εννοείται με το επίρρημα «αντικειμενικά» είναι ότι τα ζωτικά αυτά προβλήματα «επιλύονται» είτε μέσω ενός μηχανισμού που επιβάλλει «κατανομή με βάση το πορτοφόλι» (οικονομία της αγοράς), είτε μέσω ενός συστήματος που επιβάλλει «κατανομή με βάση το Πλάνο», δηλαδή τις γραφειοκρατικές αποφάσεις των σχεδιαστών (σοσιαλιστικός κρατισμός).

Η επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων για τα αίτια της «υπανάπτυξης» στην επόμενη ενότητα αποκαλύπτει το πόσο στενή είναι η προβληματική που υιοθετείται από τους υποστηρικτές της οικονομίας ανάπτυξης, τόσο στο ορθόδοξο όσο και στο ριζοσπαστικό οικονομικό στρατόπεδο.

3.2. Οι συμβατικές προσεγγίσεις για την ανάπτυξη

Οι κλασικές προσεγγίσεις

Οι ρίζες της σύγχρονης θεωρίας της ανάπτυξης μπορεί να βρεθούν στα γραπτά των μερκαντιλιστών και των φυσιοκρατών. Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι το πρόβλημα της ανάπτυξης ήταν κεντρικό στην σκέψη του 18ου –και 19ου– αιώνα, καθώς εκείνη την περίοδο αναδύθηκαν η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης.

Οι *μερκαντιλιστές*, που επικέντρωναν την ανάλυσή τους στην διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης, με την περιορισμένη έννοια της αύξησης του *συνολικού* προϊόντος αντί του κατά κεφαλήν προϊόντος, θεώρησαν την αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού ως την θεμελιακή προϋπόθεση της οικονομικής προόδου και ήταν ένθερμοι υποστηρικτές τής ενεργού κρατικής παρέμβασης στην προώθηση της οικονομικής

ανάπτυξης.³⁸ Εντούτοις, από την εποχή των φυσιοκρατών και ιδιαίτερα από τότε που επικράτησε η ιδεολογία της ανάπτυξης και της οικονομίας της αγοράς, το επίκεντρο μετατοπίστηκε στην συσσώρευση κεφαλαίου και στην απουσία κρατικού παρεμβατισμού (*laisser-faire*). Αλλά, ενώ οι φυσιοκράτες θεωρούν ότι η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης είναι η συσσώρευση κεφαλαίου στην γεωργία, επειδή πιστεύουν ότι μόνο σε αυτόν τον τομέα μπορεί να παραχθεί οικονομικό πλεόνασμα, οι φιλελεύθεροι πολιτικοί οικονομολόγοι της κλασικής σχολής, από την εποχή του Adam Smith, αποδίδουν τον ρόλο αυτόν στην συσσώρευση κεφαλαίου στην μεταποίηση. Αυτό ήταν φυσικά συμβατό με τις απαιτήσεις της βιομηχανικής επανάστασης που έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης οικονομίας ανάπτυξης.

Έτσι, ο Adam Smith εντόπισε τις πηγές της οικονομικής ανάπτυξης, πρώτον, στην τεχνική πρόοδο και, δεύτερον, στην συσσώρευση κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του πρώτου παράγοντα απορρέει από το γεγονός ότι η τεχνική πρόοδος αυξάνει την παραγωγικότητα και τον καταμερισμό εργασίας, ο οποίος, με την σειρά του, εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς και τον ρυθμό της συσσώρευσης κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του δεύτερου παράγοντα απορρέει από το γεγονός ότι η συσσώρευση κεφαλαίου όχι μόνο παρέχει τον εξοπλισμό για την αύξηση της εργατικής παραγωγικότητας, αλλά δημιουργεί και τις ευκαιρίες απασχόλησης που, με την σειρά τους, καθορίζουν το μέγεθος της αγοράς και τον βαθμό καταμερισμού της εργασίας.

Ο David Ricardo συνεισέφερε την πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της θεωρίας του Smith και της κλασικής θεωρίας ανάπτυξης γενικότερα. Ιδιαίτερη σημασία είχε η περιγραφή του της διαδικασίας μέσω της οποίας η πίεση ενός αυξανόμενου πληθυσμού πάνω στους φυσικούς πόρους θα σταματήσει τελικά την αναπτυξιακή διαδικασία. Ο Ricardo, μολονότι τόνιζε την σημασία κάποιων αντι-τάσεων (κυρίως με την μορφή της τεχνικής προόδου και του εξωτερικού εμπορίου), οι οποίες μπορεί να καθυστερήσουν σημαντικά την κατάσταση στασιμότητας, εν τούτοις, θεωρούσε αναπόφευκτη την έλευσή της.

Ωστόσο, η κλασική πεποίθηση ότι η αναπτυξιακή διαδικασία ήταν μια αδυσώπητη πορεία προς μια κατάσταση στασιμότητας βασίστηκε κυρίως στους πληθυσμιακούς νόμους του Malthus. Η μαλθουσιανή θεωρία στηριζόταν στην υπόθεση ότι η πίεση που ασκείται από την αύξηση του πληθυσμού πάνω σ' ένα περιορισμένο απόθεμα φυσικών πόρων θα ξεπεράσει

38. Βλ. για παράδειγμα, Phyllis Deane, *The Evolution of Economic Ideas* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1978), κεφ. 3.

τελικά τον ρυθμό της τεχνολογικής προόδου, ιδιαίτερα στην γεωργία. Έτσι, εάν οι προληπτικοί έλεγχοι (λιγότεροι γάμοι, σεξουαλική εγκράτεια κ.λπ.), δεν αναχαιτίσουν αυτήν την διαδικασία, τότε τίθενται σε κίνηση οι κατασταλτικοί έλεγχοι (μαζική φτώχεια και λιμοκτονία). Η μαλθουσιανή θεωρία, επομένως, καθιέρωσε μια σαφή σχέση αιτιότητας μεταξύ του υπερπληθυσμού και της φτώχειας, όπου ο πρώτος ήταν η αιτία και η δεύτερη το αποτέλεσμα. Όμως, η εξήγηση που δίνει ο Malthus για την φτώχεια στηρίζεται στην υπόρρητη υιοθέτηση της εξουσιαστικής δομής που χαρακτηρίζει την οικονομία ανάπτυξης και στην ρητή απόδοση ευθύνης για την φτώχεια τους στους ίδιους τους φτωχούς. Έτσι, ο Malthus παρέβλεψε βολικότατα το γεγονός ότι ήταν οι απαιτήσεις της αναδυόμενης οικονομίας ανάπτυξης για φτηνό εργατικό δυναμικό που οδήγησαν, με την αποφασιστική βοήθεια του κινήματος «περίφραξης των κοινοτικών γαιών» (*enclosure movement*), στην δημιουργία μιας στρατιάς ακτημόνων χωρικών και την μαζική φτώχεια. Στην πραγματικότητα, το κίνημα περίφραξης των κοινοτικών γαιών, το οποίο ξεκίνησε στην Αγγλία τον 12ο αιώνα, αλλά άνθισε κυρίως κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (1750-1860), είχε ένα δυαδικό οικονομικό αποτέλεσμα: από την μια μεριά, έδωσε στους πλούσιους γαιοκτήμονες την ευκαιρία να αποκομίσουν κέρδη είτε από την καλλιέργεια της γης είτε από την κτηνοτροφία, και, από την άλλη μεριά, ανάγκασε πολλούς μικροαγρότες να πουλήσουν την περιουσία τους και να μεταναστεύσουν στις πόλεις για να δουλέψουν στα καινούρια εργοστάσια.

Οι νεομαλθουσιανοί και ο μύθος του «υπερπληθυσμού»

Με παρόμοιο τρόπο, σήμερα, οι νεομαλθουσιανοί παραβλέπουν το αντίστοιχο κίνημα περίφραξης των κοινοτικών γαιών στον Νότο, που έχει οδηγήσει στην διάλυση των παραδοσιακών οικονομιών στην περιοχή, μετά την επιτυχή διείσδυση της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης. Αλλά, όπως επισημαίνει ο Ted Trainer³⁹: «Στην Λατινική Αμερική, ενώ το ποσοστό των ακτημόνων αγροτών το 1961 ήταν 11%, ως το 1975 το ποσοστό αυτό είχε ανέβει στο 40%. ... Περίπου το 80% του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης στον Τρίτο Κόσμο εξακολουθεί να ανήκει στο 3% περίπου του πληθυσμού που είναι γαιοκτήμονες». Παρ' όλα αυτά, οι νεομαλθουσιανοί υποστηρίζουν την θέση, η οποία υιοθετείται επίσης από ορισμένα οικοφασιστικά ρεύματα του Πράσινου κινήματος, ότι η φτώχεια του Νότου πρέπει

39. Trainer, *Developed to Death* (London: Green Print, 1989), σελ. 17. Για περισσότερα στοιχεία σε σχέση με το κίνημα περίφραξης κοινοτικών γαιών στον Νότο κατά την αποικιακή και μεταποικιακή περίοδο, βλ. *The Ecologist*, vol. 22, no. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992).

να αποδοθεί στον «υπερπληθυσμό». Οι βαθείς οικολόγοι, όπως θα δούμε πιο κάτω, υιοθετούν επίσης την νεομαλθουσιανή θέση και υποστηρίζουν ότι ο υπερπληθυσμός δημιούργησε μια «πληθυσμιακή βόμβα»,⁴⁰ η οποία πρέπει να ελεγχθεί «μέσα από την ανάληψη γενικής δέσμευσης για την μείωση της γεννητικότητας, ιδιαίτερα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου»⁴¹ –ακόμα και με μεθόδους όπως η περικοπή βοήθειας προς τις χώρες αυτές!⁴²

Ας εξετάσουμε, όμως, τα στατιστικά στοιχεία σε σχέση με την μυθολογία για τον «υπερπληθυσμό». Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός έχει αυξηθεί με γοργούς ρυθμούς τους δύο τελευταίους αιώνες. Δεν είναι όμως τυχαίο ότι η επιτάχυνση της αύξησης του πληθυσμού συμπίπτει με την ανάδυση και την εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης σε ολόκληρο τον κόσμο. Έτσι, ο παγκόσμιος πληθυσμός, που έφτασε το 1 δις την πρώτη δεκαετία του 1800, διπλασιάστηκε την δεκαετία του 1920, διπλασιάστηκε ξανά την δεκαετία του 1970 και –ξεπερνώντας τα 7 δις το 2015– αναμένεται να διπλασιαστεί και πάλι στο τέλος της δεκαετίας του 2020/αρχές της δεκαετίας 2030 και να φθάσει τα 8 δις.⁴³

Εντούτοις, είναι τουλάχιστον αμφίβολο εάν οι πληθυσμιακές τάσεις που σημειώθηκαν τον περασμένο αιώνα θα συνεχιστούν τον 21ο αιώνα. Μέσα στην μικρή περίοδο των τελευταίων 30 χρόνων (1970-75/2000-05), οι «συνολικοί δείκτες γονιμότητας» (που ορίζονται ως ο αριθμός των παιδιών που θα γεννούσε μια γυναίκα αν ζούσε μέχρι το τέλος των γόνιμων χρόνων της και αποκτούσε παιδιά σύμφωνα με τους ισχύοντες δείκτες γονιμότητας κατά ηλικία), υπέστησαν θεαματική πτώση στον Νότο. Ο «συνολικός δείκτης γονιμότητας» μειώθηκε σχεδόν κατά 50% τα τελευταία 30 χρόνια στις «αναπτυσσόμενες χώρες» του Νότου, όπου ζει το 80% του παγκόσμιου πληθυσμού –μείωση υπερδιπλάσια της αντίστοιχης πτώσης του δείκτη γονιμότητας στις χώρες υψηλού εισοδήματος.⁴⁴ Ένα σημαντικό

40. Paul Erlich, *The Population Bomb* (New York: Simon and Schuster, 1990).

41. Bill Devall, *Simple in Means, Rich in Ends: Practicing Deep Ecology* (London: Green Print, 1990), σελ. 16. Παρόμοια, ο Arne Naess, ο πατέρας της βαθιάς οικολογίας, τονίζει ότι «η άνθιση της μη ανθρώπινης ζωής προϋποθέτει μια τέτοια μείωση» (του ανθρώπινου πληθυσμού). Arne Naess, “Deep Ecology and Ultimate Premises”, αναδημοσιεύεται από το *The Ecologist* στο *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχ. 2 (1992) με τίτλο «Οι θεμελιακές αρχές της βαθιάς οικολογίας», σελ. 128.

42. Για μια περιεκτική κριτική των νεομαλθουσιανών τάσεων μέσα στο Πράσινο κίνημα, βλ. M. Bookchin, “The Population Myth” στο *Which Way for the Ecology Movement?* (Edinburgh, Scotland: AK Press, 1994).

43. UN, *Human Development Report 2005*, Πίν. 5.

44. Ο δείκτης συνολικής γονιμότητας στις αναπτυσσόμενες χώρες του Νότου έπεσε από 5,5 το 1970-75 σε 2,9 το 2000-05, έναντι πτώσης από 2,2 σε 1,7 στις χώρες υψηλού

μέρος αυτής της δραστηκής μείωσης οφείλεται στην οικονομική και φυσική βία που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο των στρατηγικών «οικογενειακού προγραμματισμού» (Κίνα, Ινδία). Η αναγκαστική αυτή μείωση του πληθυσμού έχει συνέπειες κυρίως στον γυναικείο πληθυσμό. Ενδεικτικά, στην Ινδία και την Κίνα, ο γυναικείος πληθυσμός είναι σήμερα 48,4% του συνόλου, έναντι πάνω από 51% στον Βορρά (ΗΠΑ, Ε.Ε. Ιαπωνία κ.λπ.).⁴⁵

Επιπλέον, εύκολα μπορεί να δειχθεί ότι δεν είναι η έλλειψη της δυνατότητας παραγωγής τροφίμων που προκαλεί την πείνα και τις σχετικές ασθένειες, οι οποίες υπολογίζεται ότι σκοτώνουν καθημερινά περίπου 25.000 ανθρώπους. Όπως υποστηρίζει ο David Satterthwaite του Διεθνούς Ινστιτούτου για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, είναι «οι γαιοκτητικές δομές και οι συνακόλουθες οικονομικές διαδικασίες που στερούν την δυνατότητα στους "πεινασμένους" να παράγουν τρόφιμα ή να κερδίζουν αρκετά για να τα αγοράζουν».⁴⁶ Και φυσικά, ούτε η εξάντληση των φυσικών πόρων (ανανεώσιμων ή μη), ούτε η υποβάθμιση του περιβάλλοντος (που εκδηλώνεται με φαινόμενα όπως το φαινόμενο του θερμοκηπίου και η καταστροφή του στρώματος του όζοντος) θα μπορούσαν να αποδοθούν, όσο ελεύθερη κι αν αφήναμε την φαντασία μας, στις δημογραφικές τάσεις. Δεδομένης της άμεσης σχέσης που υπάρχει μεταξύ επιπέδων κατανάλωσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος (οι πλουσιότερες χώρες είναι κυρίως υπεύθυνες για την οικολογική κρίση) και της αντίστροφης σχέσης μεταξύ των δεικτών γονιμότητας και των επιπέδων κατανάλωσης (δηλαδή, οι πλουσιότερες χώρες χαρακτηρίζονται συνήθως από χαμηλή γονιμότητα), ελάχιστες αμφιβολίες υπάρχουν για τις αιτίες της σημερινής κρίσης. Είναι οι πλουσιότερες χώρες με την χαμηλή γονιμότητα και τα υψηλά επίπεδα κατανάλωσης που επιβαρύνουν περισσότερο το περιβάλλον, όπως άλλωστε γίνεται φανερό από τα στατιστικά στοιχεία για τις εκπομπές θερμοκηπίου από τον Βορρά σε σχέση με αυτές του Νότου, όπως θα δούμε στη συνέχεια σε σχέση με την οικολογική διάσταση της ανάπτυξης. Επομένως, η συγκέντρωση του εισοδήματος και του πλούτου δεν είναι απλώς η βασική άμεση αιτία της φτώχειας και της λιμοκτονίας, αλλά και της σημερινής καταστροφής του περιβάλλοντος· επιπλέον, είναι η έμμεση αιτία για τους υψηλούς δείκτες γονιμότητας στις ομάδες με τα χαμηλά εισοδήματα. Με άλλα λόγια, οι ευθύνες για την σημερινή οικονομική, οικολογική και δημογραφική κρίση πρέπει να αποδοθούν στην ίδια την οικονομία ανάπτυξης.

εισοδήματος κατά την ίδια περίοδο, UN, *Human Development Report* 2005, Πίν. 5.

45. World Bank, *World Development Indicators* 2005, Πίν. 1.5.

46. *The Guardian* (2/9/1994).

Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε την θέση ότι και οι δύο κύριες προσεγγίσεις που διαμόρφωσαν την σπονδυλική στήλη του 20ετούς Προγράμματος Δράσης, το οποίο εγκρίθηκε στη Διεθνή Διάσκεψη για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη στο Κάιρο το 1994, είναι εξ ίσου άσχετες με τα πραγματικά προβλήματα. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε *προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης*, ο καλύτερος τρόπος να λύσουμε το «πληθυσμιακό πρόβλημα» είναι η οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή η αδιάκοπη επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης. Η προσέγγιση αυτή, που στηρίζεται στην εμπειρία του Βορρά, υποθέτει ότι, σε μια προβιομηχανική οικονομία, τόσο η γεννητικότητα όσο και η θνησιμότητα βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα, διατηρώντας, σε γενικές γραμμές, τον πληθυσμό σταθερό· καθώς όμως μια χώρα μπαίνει σε διαδικασία εκβιομηχάνισης, και οι συνθήκες ζωής (συμπεριλαμβανομένων των συνθηκών υγιεινής) βελτιώνονται, τα ποσοστά θνησιμότητας μειώνονται με αποτέλεσμα μια μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Εντούτοις, η πληθυσμιακή έκρηξη –σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό– είναι προσωρινή, επειδή, σύντομα, καθώς οι καλύτερες συνθήκες εκπαίδευσης και υγιεινής επεκτείνονται, μειώνεται και η γεννητικότητα, οδηγώντας σε μια μέτρια, αλλά σταθερή, πληθυσμιακή αύξηση. Αυτό ήταν το πληθυσμιακό υπόδειγμα στον Βορρά και ένα παρόμοιο υπόδειγμα αναμενόταν στον Νότο.

Ωστόσο, παρ'όλο που τόσο η γεννητικότητα όσο και η θνησιμότητα μειώθηκαν απόλυτα στον Νότο την τελευταία δεκαετία, ο δείκτης συνολικής γονιμότητας, ακόμη και στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα στις χώρες χαμηλού εισοδήματος του Νότου όπου ζει το 37% του παγκόσμιου πληθυσμού, ήταν σχεδόν υπερδιπλάσιος από αυτόν στις χώρες υψηλού εισοδήματος του Βορρά (3,7 έναντι 1,6).⁴⁷ Επιπλέον, δεν υπάρχει καμία βάση να αναμένουμε ότι οι διαφορές αυτές θα εξαλειφθούν στο προσεχές μέλλον. Έτσι, παρά το γεγονός ότι σε απόλυτα μεγέθη μειώνεται ο δείκτης γονιμότητας τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο, οι σχετικές διαφορές ελάχιστα μειώνονται, (π.χ. το 1990 η σχετική διαφορά στον δείκτη γονιμότητας ήταν 4,7 προς 1,8)⁴⁸. Σήμερα, είναι σχεδόν γενικά αποδεκτό ότι ο υπερπληθυσμός είναι περισσότερο το αποτέλεσμα, παρά η αιτία της φτώχειας –γεγονός που έγινε ρητά ή υπόρρητα αποδεκτό από τους οπαδούς της προσέγγισης της οικονομικής ανάπτυξης στο Συνέδριο του Κάιρου. Σύμφωνα, για παράδειγμα, με τον Julian Simon,⁴⁹ δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να

47. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.16 & 1.1.

48. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 2.16.

49. *US National Academy of Sciences Report* (Washington, DC: US Government Printing Office, 1986).

δείχνουν ότι η πληθυσμιακή αύξηση κάνει τις χώρες φτωχότερες. Ακόμα, σύμφωνα με άλλη έκθεση,⁵⁰ τα πιο αποτελεσματικά προγράμματα πληθυσμιακού ελέγχου το τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα ήταν αυτά που στόχευαν στην καταπολέμηση της φτώχειας. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι η φτώχεια είναι η μόνη αιτία των υψηλών δεικτών γονιμότητας. Οι δημογραφικές τάσεις εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες: κοινωνικούς (οικογενειακός προγραμματισμός, χρήση αντισυλληπτικών μεθόδων κ.λπ.), πολιτισμικούς (θρησκεία, παράδοση κ.λπ.), καθώς και οικονομικούς. Οι οικονομικοί όμως παράγοντες παίζουν καθοριστικό ρόλο. Και ο κύριος οικονομικός παράγοντας είναι βέβαια η φτώχεια.

Η φτώχεια, ορισμένη με μια ευρεία έννοια, καθορίζεται από την κατανομή του εισοδήματος, την ανεργία και την ποιότητα των υπηρεσιών πρόνοιας –ιδιαίτερα τις υπηρεσίες που σχετίζονται με την υγεία και την εκπαίδευση. Μπορεί ναδειχθεί ότι η φτώχεια είναι ίσως ο σημαντικότερος ερμηνευτικός παράγοντας για τις διαφορές στους δείκτες γονιμότητας μεταξύ χωρών. Το γεγονός αυτό γίνεται προφανές, ακόμα κι αν χρησιμοποιήσουμε ως συγκριτικό μέτρο ευημερίας τον δείκτη που χρησιμοποιεί η Παγκόσμια Τράπεζα και οι άλλοι διεθνείς οργανισμοί: το κατά κεφαλήν εισόδημα. Το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι, βέβαια, ένα πολύ ανεπαρκές μέτρο ευημερίας και δικαιολογημένα έχει δεχτεί κριτική από ριζοσπάστες οικονομολόγους όλων των πεποιθήσεων. Κατά κανόνα όμως, σημαντικές διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα (όπως αυτές μεταξύ των χωρών χαμηλού εισοδήματος και των χωρών υψηλού εισοδήματος που παρουσιάζουν έναν λόγο 1:65) αντικατοπτρίζουν πράγματι σημαντικές διαφορές στην φτώχεια με την ευρεία έννοια (δηλαδή, διαφορές στην απασχόληση, στα πραγματικά εισοδήματα, στις κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.), οι οποίες επηρεάζουν έμμεσα τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις δημογραφικές τάσεις.

Έτσι, μπορεί ναδειχθεί ότι υπάρχει μια πολύ ισχυρή στατιστική συσχέτιση μεταξύ φτώχειας και δείκτη γονιμότητας: όσο υψηλότερο είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα τόσο χαμηλότερος είναι ο δείκτης γονιμότητας. Χώρες χαμηλού εισοδήματος με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 440 δολάρια, έχουν δείκτη συνολικής γονιμότητας 3,7. Χώρες μέσου εισοδήματος, με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 1.930 δολ., έχουν δείκτη γονιμότητας 2,1, ενώ χώρες υψηλού εισοδήματος, με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα περίπου 28.600 δολ., έχουν δείκτη γονιμότητας μικρότερο από 1,6.⁵¹ Επομένως,

50. *The Guardian* (29/4/1992).

51. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Πίν. 1.1 & 2.16.

δεδομένου ότι οι διαφορές στο εισόδημα και στον πλούτο, όχι μόνο δεν μειώνονται από την επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης, αλλά ενισχύονται περαιτέρω και ότι η διάχυση προς τα κάτω είναι σχεδόν μηδαμινή στον Νότο, εύλογα μπορεί κανείς να υποθέσει ότι όσο εξακολουθούν να υφίστανται οι τεράστιες εισοδηματικές διαφορές, οι σημερινές σημαντικές διαφορές στην γεννητικότητα θα εξακολουθήσουν να αναπαράγονται.

Την εναλλακτική προσέγγιση σε αυτήν της *οικονομικής ανάπτυξης* μπορούμε να την ονομάσουμε *προσέγγιση της κοινωνικής ανάπτυξης*. Η προσέγγιση αυτή, που προώθησε το Συνέδριο του Καΐρου, δίνει έμφαση στην κοινωνική παρά στην οικονομική ανάπτυξη και τονίζει την ανάγκη «ενδυνάμωσης των γυναικών», ως κλειδί για την επίλυση του «πληθυσμιακού προβλήματος». Εντούτοις, η «ενδυνάμωση των γυναικών» στο πλαίσιο αυτό δεν σημαίνει αναβάθμιση της γενικής κοινωνικής τους θέσης –η οποία είναι ούτως ή άλλως αδύνατη στις σημερινές συνθήκες συγκέντρωσης δύναμης. Σημαίνει απλώς, όπως το έθεσε ένας «ρεαλιστής» Πράσινος και εξέχουσα φυσιογνωμία του βρετανικού κατεστημένου, «ενδυνάμωση των γυναικών στο να ελέγχουν την γονιμότητά τους»,⁵² μέσω της διευκόλυνσης της πρόσβασής τους (από κοινωνική, οικονομική και υγειονομική άποψη) στην αντισύλληψη και την άμβλωση. Η υπόθεση στην οποία βασίζεται η προσέγγιση αυτή είναι ότι η αντισύλληψη, όχι η «ανάπτυξη», είναι το καλύτερο αντισυλληπτικό και ότι η καταπολέμηση της φτώχειας, όπως το θέτει ο ίδιος ακτιβιστής, δεν αποτελεί «ρεαλιστικό» στόχο για την επίλυση του προβλήματος.

Όμως, όπως υποστήριξα παραπάνω, είναι η φτώχεια, με την ευρεία έννοια, που παίζει κρίσιμο ρόλο σε σχέση με παράγοντες που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις δημογραφικές τάσεις, όπως η ασφάλιση των ηλικιωμένων ή η παιδική θνησιμότητα, η οποία είναι 16 φορές υψηλότερη στις χώρες χαμηλού εισοδήματος σε σύγκριση με τις χώρες υψηλού εισοδήματος, ενώ το 1970 ήταν μόνο 6 φορές υψηλότερη!⁵³ Εξ αιτίας των εμφανών ατελειών της εναλλακτικής αυτής προσέγγισης, ακόμα και οι φιλελεύθερες ελίτ δυσκολεύονται να επαναπαυθούν αποκλειστικά σ' αυτήν και υποστηρίζουν ότι «η ανάπτυξη δεν είναι το μόνο αντισυλληπτικό, αλλά, χωρίς αυτήν, όσα προφυλακτικά και να σκορπίσουμε στον δρόμο δεν πρόκειται

52. J Porrit, "Birth of a New World Order", *The Guardian* (2/9/1994).

53. Το 2003, ο δείκτης παιδικής θνησιμότητας (ανά 1.000 γεννήσεις) ήταν 80 στις χώρες χαμηλού εισοδήματος έναντι 5 στις χώρες υψηλού εισοδήματος. Οι αντίστοιχοι δείκτες, το 1970, για παιδιά κάτω των 5 ετών ήταν 130 έναντι 22 UN, *Human Development Report* 2005, Πίν. 10.

να υπάρξει αποτέλεσμα». ⁵⁴ Τis ίδιες ατέλειες είχαν προφανώς επισημάνει και οι σύμβουλοι του Κλίντον στο Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας που είχαν χαρακτηρίσει τον κίνδυνο ο οποίος προέρχεται από τους λαούς που στερούνται βασικά αγαθά, όπως το νερό, η τροφή και η στέγη, ως «μία από τις κύριες αιτίες της παγκόσμιας αστάθειας», ⁵⁵ ενώ σήμερα οι καπιταλιστικοί κλάδοι με την μεγαλύτερη ανάπτυξη είναι αυτοί που παρέχουν τα μέσα και τις υπηρεσίες για ασφάλεια, οι αντι-μεταναστευτικές ρατσιστικές πολιτικές φουντώνουν παντού, και η Ευρώπη και οι ΗΠΑ μετατρέπονται σε φρούρια για την προστασία τους από τις ορδές των πεινασμένων μεταναστών που εισβάλλουν από τον Νότο. ⁵⁶

Η νεοκλασική, η Μαρξιστική και η θεωρία της εξάρτησης

Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, σημαντικές μεθοδολογικές αλλαγές στην οικονομική θεωρία, που εισήχθησαν χωριστά από τους Jevons, Menger και Walras, ξεκίνησαν την λεγόμενη *μαρξιναιστική επανάσταση*. Η επανάσταση αυτή δεν ήταν απλώς ένα κίνημα μετατροπής της κλασικής πολιτικής οικονομίας σε «επιστήμη» της οικονομίας, εφόσον σηματοδότησε επίσης μια μετατόπιση της έμφασης από το πρόβλημα της ανάπτυξης στο στατικό πρόβλημα της κατανομής των οικονομικών πόρων κάτω από συνθήκες οικονομικής αποτελεσματικότητας. Η νεοκλασική θεωρία ήταν μια κοσμοθεωρία αρμονίας (όλες οι κοινωνικές ομάδες κερδίζουν στην αναπτυξιακή διαδικασία), βαθμιαίων αλλαγών (η ανάπτυξη προχωρεί με μικρά, σχεδόν συνεχή βήματα), ατομικισμού (οι ατομικά ορθολογικές αποφάσεις εξασφαλίζουν μια κοινωνικά ορθολογική διαδικασία), και έλλειψης κυβερνητικού παρεμβατισμού (*laisser-faire*). Η κοσμοθεωρία της νεοκλασικής σχολής, η οποία αναδύθηκε από την μαρξιναιστική επανάσταση, παρέμεινε η κλασική. Αυτό δεν ήταν βέβαια παράξενο, δεδομένου του ρητού στόχου των νεοκλασικών να τελειοποιήσουν και όχι να αντικαταστήσουν την κλασική οικονομική θεωρία.

Όμως, σε αντίθεση με τους κλασικούς προκατόχους τους, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι ήταν αισιόδοξοι για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές των καπιταλιστικών οικονομιών. Υποστήριζαν ότι η τεχνολογική πρόοδος θα αντισταθμίσει οποιουσδήποτε περιορισμούς θα επέβαλλαν οι φυσικοί πόροι και ότι, ακόμα κι αν δεν λάβουμε υπ' όψη την τεχνολογική πρόοδο,

54. Κύριο άρθρο στην *The Guardian* (3/9/1994).

55. *The Observer* (4/9/1994).

56. Naomi Klein, "Forget the green technology,--the hot money is in guns", *The Guardian* (30/11/2007).

θα χρειαστεί πολύς καιρός για να φτάσουμε σε κατάσταση στασιμότητας. Έτσι, προϋποτιθέμενου ότι η αγορά θα αφεθεί ελεύθερη να εξασφαλίζει επαρκή επίπεδα αποταμίευσης (μέσω κυρίως της αύξησης των κερδών που επιφέρει η συμπίεση του κόστους παραγωγής, δηλαδή, βασικά, μέσω της συμπίεσης των πραγματικών μισθών και του περιβαλλοντικού κόστους), και επενδύσεων (που τροφοδοτούν την τεχνολογική πρόοδο), η οικονομική μεγέθυνση μπορεί να συνεχίζεται σχεδόν επ' άπειρον.

Από την ριζοσπαστική μεριά, η Μαρξιστική οικονομική ερμηνεία της Ιστορίας ήταν ένα τέλειο παράδειγμα Ευρωκεντρισμού: τα κριτήρια για την ταξινόμηση των μη ευρωπαϊκών κοινωνιών καθορίζονταν από την ευρωπαϊκή εμπειρία και από την ιδεολογία της οικονομίας ανάπτυξης. Ο ίδιος ο Marx, όπως και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, ταύτιζε την πρόοδο και τον πολιτισμό με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων («η αστική τάξη, με την ραγδαία βελτίωση όλων των μέσων παραγωγής, με την μεγάλη ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας, σύρει τους πάντες, ακόμα και τα πιο βάρβαρα έθνη, στον πολιτισμό».⁵⁷ Επιπλέον, η υιοθέτηση της ιδεολογίας της ανάπτυξης τον οδήγησε να «τσουβαλιάσει» όλες τις μη ευρωπαϊκές μορφές κοινωνίας κάτω από τον γενικό γεωγραφικό χαρακτηρισμό του *Ασιατικού τρόπου παραγωγής* που εμφανίζεται στατικός, αναλλοίωτος και απόλυτα αντιδιαλεκτικός.⁵⁸ Για τον Marx, ο καπιταλισμός είναι ένα δυναμικό σύστημα που τείνει να δημιουργεί οικονομική ανάπτυξη ενδογενώς, μέσα από τον ανταγωνισμό των κεφαλαίων. Έτσι, η εμφάνιση του καπιταλισμού σε μερικά μητροπολιτικά κέντρα προκαλεί συσσώρευση κεφαλαίου και ανάπτυξη, δημιουργώντας ένα αρχικό προβάδισμα σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο. Στην συνέχεια, η δυναμική του ανταγωνισμού αναγκάζει το κεφάλαιο να αναζητεί νέες μεθόδους παραγωγής, νέες αγορές, νέες πηγές εφοδιασμού κ.λπ., και θέτει σε κίνηση δυνάμεις που οδηγούν στην επέκταση, την συσσώρευση και την οικονομική ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες έχει διεισδύσει ο καπιταλισμός. Το κεφάλαιο, σύμφωνα με τον Marx, θα δημιουργήσει «έναν κόσμο κατ' εικόνα και ομοίωσή του».⁵⁹ Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι η γεωγραφική εξάπλωση του συστήματος, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

57. K. Marx και Fr. Engels, *Manifesto of the Communist Party* (Moscow: Progress Publishers, 1952), σελ. 46.

58. Shlomo Avineri, επιμ., *Karl Marx on Colonialism and Modernisation* (New York: Anchor Books, 1969), σελ. 5-6.

59. K. Marx, *The Revolutions of 1848* (London: Harmondsworth, 1973), σελ. 71.

Εντούτοις, ενώ οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες είδαν την αναπτυξιακή διαδικασία στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας αρμονίας, βαθμιαίων αλλαγών, ισορροπητικών τάσεων και εξελικτικής αλλαγής, ο Marx –μέσα από μια διαλεκτική ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής– είδε την ίδια διαδικασία στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας σύγκρουσης, αντιφατικών δυνάμεων και αναπόφευκτης επανάστασης που θα αντικαθιστούσε την αστική τάξη με την εργατική στον ρόλο του κοινωνικού υποκειμένου της ανάπτυξης. Ωστόσο, για τον Marx, η βασική αντίφαση του καπιταλισμού οφείλεται στον κοινωνικό χαρακτήρα της σύγχρονης παραγωγής σε σχέση με τον ιδιωτικό σφετερισμό του οικονομικού πλεονάσματος, και όχι στο γεγονός ότι η ίδια η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί αναγκαστικά στην συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και την καταστροφή του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική κριτική επικεντρώνει την προσοχή της αποκλειστικά στην οικονομία της αγοράς και δεν αγγίζει ποτέ την ίδια την οικονομία ανάπτυξης.

Οι μεταπολεμικές θεωρίες της «ανάπτυξης» διαμορφώθηκαν με τον ρητό στόχο να επεξεργαστούν τα προβλήματα που δημιούργησε η επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο. Οι θεωρίες αυτές μπορούν να ταξινομηθούν είτε ως ορθόδοξες είτε ως ριζοσπαστικές. Στις πρώτες συγκαταλέγονται όλες οι προσεγγίσεις για την ανάπτυξη που ανήκουν στο ορθόδοξο παράδειγμα και στις δεύτερες όλες όσες ανήκουν στο Μαρξιστικό ή στο παράδειγμα της εξάρτησης.

Το ορθόδοξο παράδειγμα περιλαμβάνει όλες τις θεωρίες ανάπτυξης στις οποίες η οικονομία της αγοράς θεωρείται δεδομένη, και υιοθετείται μια κοσμοθεωρία αρμονίας, στα πλαίσια μιας εξελικτικής διαδικασίας. Οι ορθόδοξες οικονομικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη μπορούν να ταξινομηθούν, σε γενικές γραμμές, σε νεοκλασικές και στρουκτουραλιστικές. Οι νεοκλασικές προσεγγίσεις τονίζουν τον ρόλο των ελεύθερων αγορών, ενώ οι λεγόμενες στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις (που συνδέονται με τα ονόματα των Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Arthur Lewis, Hollis Chenery, Gunnar Myrdal κ.ά.) υιοθετούν τον κεϋνσιανικό κρατισμό. Τόσο όμως οι στρουκτουραλιστές, όσο και οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, θεωρούν δεδομένη την οικονομία της αγοράς και χρησιμοποιούν τα παραδοσιακά εργαλεία της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας σε μια προσπάθεια να δείξουν την ύπαρξη μιας διαδικασίας που οδηγεί από την παραδοσιακή, γεωργική, υπανάπτυκτη οικονομία στην σύγχρονη, βιομηχανική οικονομία. Αλλά, σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, οι στρουκτουραλιστές τονίζουν τον ρόλο των δομικών ανελαστικοτήτων και ανισορροπιών στην διάρκεια της μεταβατικής διαδικασίας προς μία οικονομία ανάπτυξης. Οι στρουκτουραλιστές είναι επομένως υπέρ του

κρατικού παρεμβατισμού και δεν είναι παράξενο ότι η προσέγγισή τους στην ανάπτυξη ήταν πολύ της μόδας κατά την κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Παρόμοια, δεν είναι περίεργο ότι οι νεοκλασικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη έχουν επιστρέψει στην μόδα με την σημερινή άνθιση του νεοφιλελευθερισμού και ότι προωθούνται με ζήλο από την Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Η ειδική έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας για την συμπλήρωση 50 χρόνων από την ίδρυσή της είναι, για παράδειγμα, ενδεικτική της «νέας» ορθοδοξίας στην ανάπτυξη: «Έχει αναδυθεί ένα νέο παράδειγμα, ένα παράδειγμα που δίνει έμφαση στις “φιλικές προς την αγορά” προσεγγίσεις».⁶⁰

Οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη ανήκουν στα δύο κύρια παραδείγματα που αναπτύχθηκαν κατά την μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή, το Μαρξιστικό και το παράδειγμα της εξάρτησης. Το *Μαρξιστικό παράδειγμα* περιλαμβάνει όλες εκείνες τις προσεγγίσεις που υιοθετούν μια κοσμοθεωρία η οποία θεωρεί τον καπιταλισμό ως απλή ιστορική φάση στην διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης. Στην προβληματική αυτή, η ανάπτυξη καθορίζεται πρωταρχικά από την εσωτερική δομή κάθε χώρας και συγκεκριμένα από την φύση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής (δηλ. τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις). Σε αυτό το πλαίσιο, η υπανάπτυξη θεωρείται υπόλειμμα του παρελθόντος, ένας προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Το *παράδειγμα της εξάρτησης* αναπτύχθηκε κατά την μεταπολεμική περίοδο, με στόχο την ερμηνεία της αποτυχίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο. Στην πραγματικότητα, το παράδειγμα αυτό αποτελούσε μια θεωρητική αντίδραση στην αδυναμία τόσο της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας, όσο και των κλασικών μαρξιστικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, να εξηγήσουν την αποτυχία αυτή. Το παράδειγμα της εξάρτησης περιλαμβάνει όλες εκείνες της προσεγγίσεις στις οποίες η υπανάπτυξη θεωρείται ως το αποτέλεσμα συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας μέσα στα πλαίσια ενός παγκόσμιου συστήματος.

Οι θεωρίες εξάρτησης έχουν πολλά σημαντικά κοινά σημεία με τις μαρξιστικές:

- μια κοσμοθεωρία συγκρουόμενων συμφερόντων, αντί για εκείνη της αρμονίας των ορθόδοξων προσεγγίσεων στην ανάπτυξη,
- μια ιστορική αντίληψη της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αντί για την τυπική ανιστορική ορθόδοξη ανάλυση και, τέλος,

60. The World Bank Group, *Learning from the Past: Embracing the Future* (Washington, DC: World Bank, 19/7/1994).

- μια διεθνιστική προσέγγιση που δίνει έμφαση στην ενιαία φύση της παγκόσμιας οικονομίας, αντί για την συνηθισμένη ορθόδοξη προσέγγιση που επικεντρώνεται σε έθνη-κράτη ως τις βασικές μονάδες ανάλυσης.

Εντούτοις, οι διαφορές μεταξύ της μαρξιστικής και της προσέγγισης της εξάρτησης στο μεθοδολογικό, θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο είναι εξ ίσου σημαντικές.

Οι μεθοδολογικές διαφορές ανάγονται στο γεγονός ότι η κεντρική κατηγορία στην μαρξιστική θεωρία είναι αυτή του *τρόπου παραγωγής*, ενώ στις θεωρίες εξάρτησης τον ρόλο αυτόν έχει η έννοια του *παγκόσμιου συστήματος*. Έτσι, ο καπιταλισμός, στην μαρξιστική προσέγγιση, εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο της ταξικής ανάλυσης, ενώ, στην προσέγγιση της εξάρτησης, μέσα στο εννοιολογικό πλαίσιο της παραγωγής για το κέρδος, σε ένα παγκόσμιο σύστημα ανταλλαγής και εκμετάλλευσης ορισμένων περιοχών από άλλες. Αυτό σημαίνει ότι η συγκεκριμένη ταξική δομή (όπως και η υπανάπτυξη) στην μεν θεωρία της εξάρτησης είναι συνέπεια των σχέσεων εξάρτησης, ενώ στην μαρξιστική ανάλυση αποτελεί την βασική καθοριστική αιτία της υπανάπτυξης.

Επίσης, υπάρχουν θεμελιακές θεωρητικές διαφορές μεταξύ των δύο προσεγγίσεων όσον αφορά στην φύση του ιστορικού ρόλου του καπιταλισμού. Οι Μαρξιστές υποθέτουν ότι ο ρόλος του καπιταλισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι προοδευτικός και βλέπουν την συσσώρευση κεφαλαίου ως μια διαδικασία συνεχούς επέκτασης. Από την άλλη μεριά, οι θεωρητικοί της εξάρτησης δεν θεωρούν τον ιστορικό ρόλο του καπιταλισμού απαραίτητα προοδευτικό και βλέπουν την συσσώρευση κεφαλαίου περισσότερο ως ένα σύστημα μεταφοράς του οικονομικού πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο, παρά ως ένα σύστημα συνεχούς επέκτασης. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι Μαρξιστές βλέπουν την υπανάπτυξη ως μια κατάσταση προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως ένα παλαιότερο ιστορικό στάδιο, ενώ οι θεωρητικοί της εξάρτησης βλέπουν την υπανάπτυξη ως το αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου μοντέλου καταμερισμού εργασίας στην περιφέρεια, δηλαδή, ως το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσής της στο παγκόσμιο σύστημα σε μια θέση εξάρτησης.

Τέλος, από πολιτική άποψη, για τους ορθόδοξους μαρξιστές, δεν αποκλείεται η ανάπτυξη μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, αφού η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων μπορεί να θέσει τις προϋποθέσεις για την σοσιαλιστική επανάσταση. Αντίθετα, για τους θεωρητικούς της εξάρτησης, η ανάπτυξη προϋποθέτει την ρήξη με το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

Ωστόσο, παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ μαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης, υπάρχει ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό που τους ενώνει. Όπως και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, έτσι και οι ριζοσπάστες (Μαρξιστές και οπαδοί της εξάρτησης), δεν αμφισβητούν ποτέ το επιθυμητό της ίδιας της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή, το επιθυμητό της απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Στην πραγματικότητα, το κύριο σημείο διαμάχης στις περίφημες συζητήσεις (της δεκαετίας του 1970) μεταξύ Μαρξιστών, νεομαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης επικεντρώνεται σ' ένα ζήτημα: γιατί η οικονομία ανάπτυξης στον Νότο δεν είναι επιτυχής όπως στον Βορρά. Με άλλα λόγια, γιατί η ανάπτυξη δεν είναι αρκετά γοργή. Εν συντομία, όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις δεν κατηγορούν ποτέ την καπιταλιστική (ή την σοσιαλιστική) οικονομία ανάπτυξης ότι εγγενώς οδηγεί σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και στην καταστροφή των αυτοδύναμων οικονομιών. Ούτε τονίζουν ποτέ ότι η οικονομία ανάπτυξης, υπονομεύοντας τις οικο-κοινότητες, είναι η βασική αιτία της ανεπανόρθωτης οικολογικής ζημιάς. Εν ολίγοις, δεν επικρίνουν ποτέ το σύστημα της οικονομίας της αγοράς διότι προσπαθεί να δημιουργήσει μια παγκόσμια οικονομία ανάπτυξης, αντίθετα, το επικρίνουν επειδή δεν το κάνει αρκετά αποτελεσματικά!

Έτσι, ο κύριος στόχος των ριζοσπαστικών θεωριών ήταν να δείξουν την διαδικασία μέσα από την οποία το οικονομικό πλεόνασμα του Νότου⁶¹ μεταφέρεται στον Βορρά και πως αυτή η διαδικασία εμποδίζει την δημιουργία μιας επιτυχημένης οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο. Η διαδικασία μεταφοράς του πλεονάσματος μπορεί να δειχθεί είτε μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο μιας αλυσίδας μητρόπολης-δορυφόρων που συνδέει το διεθνές, το εθνικό και το τοπικό καπιταλιστικό σύστημα,⁶² είτε μέσα στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος του οποίου οι συνιστώσες (έθνη-κράτη) δεν είναι κλειστά συστήματα, αλλά ενσωματωμένα μέρη μιας ολότητας που χαρακτηρίζεται από έναν ενιαίο καταμερισμό εργασίας.⁶³ Ο ίδιος ο μηχανισμός με τον οποίο γίνεται η μεταφορά του πλεονάσματος στηρίζεται είτε στην άνιση ανταλλαγή που προκύπτει από σημαντικές διαφορές

61. Για έναν ορισμό του οικονομικού πλεονάσματος βλ., Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Modern Reader, 1957), κεφ. 2.

62. Βλ., André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Modern Reader, 1967, 1969).

63. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York: Academic Press, 1974)· και *The Capitalist World Economy* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1979).

στους μισθούς μεταξύ του Βορρά και του Νότου,⁶⁴ είτε στην άνιση εξειδίκευση, που προκύπτει από αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα.⁶⁵

Τέλος, η νεομαρξιστική προσέγγιση των τρόπων παραγωγής,⁶⁶ που αναπτύχθηκε ως απάντηση στις «ανορθόδοξες» θεωρίες εξάρτησης, εξετάζει την μεταβατική διαδικασία που οδηγεί σε μια οικονομία ανάπτυξης ως μια διαδικασία συναρμογής των τρόπων παραγωγής (καπιταλιστικών και προ-καπιταλιστικών) μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό. Και πάλι, όχι μόνο δεν αμφισβητείται το αν η οικονομία ανάπτυξης είναι επιθυμητή, αλλά ακόμα και η αναπόφευκτη καθολίκευσή της θεωρείται δεδομένη.

Η θεωρία της ρύθμισης και η ανάπτυξη

Ανάλογα συμπεράσματα μπορούμε να συνάγουμε και για την θεωρία της ρύθμισης,⁶⁷ που ήταν την προηγούμενη δεκαετία της μόδας μεταξύ νεομαρξιστών, μεταμαρξιστών, πρώην μαρξιστών και άλλων. Ο Alain Lipietz⁶⁸ αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα της προσέγγισης της ρύθμισης στην ανάπτυξη –μια προσέγγιση που κανείς δεν θα αρνηθεί ότι αποτελεί ένα βήμα μπροστά σε σχέση με την μαρξιστική μεθοδολογία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όσον αφορά στο γεγονός ότι οι θεωρητικοί της ρύθμισης απορρίπτουν τον χοντροκομμένο λειτουργισμό που χαρακτήριζε ορισμένες θεωρίες του ιμπεριαλισμού και της εξάρτησης. Για παράδειγμα, ελάχιστοι θα αρνούνταν σήμερα ότι είναι αβάσιμη η υπόθεση –η οποία όμως ήταν κεντρική σε αρκετές θεωρίες του ιμπεριαλισμού και της εξάρτησης– ότι η λειτουργία της περιφέρειας είναι να προωθεί την οικονομική μεγέθυνση στο κέντρο, μέσα από διάφορους μηχανισμούς μεταβίβασης αξίας από την περιφέρεια.

Εντούτοις, η προσέγγιση της ρύθμισης, όπως η νεομαρξιστική και η προσέγγιση της εξάρτησης, στοχεύει επίσης στο να εξηγήσει γιατί το καθεστώς συσσώρευσης που απαντάται στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δεν μπόρεσε να ριζώσει στον Νότο. Με άλλα λόγια, στόχος είναι,

64. Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange, A Study of the Imperialism of Trade* (New York: Monthly Review Press, 1972).

65. Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1974).

66. Βλ., για παράδειγμα, John G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production, A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment* (London: Macmillan, 1979).

67. Για μια εισαγωγή στην προσέγγιση της ρύθμισης γενικότερα, βλ. Robert Boyer, *La theorie de la regulation* (Paris: Editions La Decouverte, 1986), [ελληνική έκδοση, *Η θεωρία της ρύθμισης*, Εξάντας, 1988].

68. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*.

για μια ακόμα φορά, να δοθεί απάντηση στο ερώτημα εάν είναι δυνατή μια σχετικά ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη στην περιφέρεια που θα έκανε δυνατή την μεταφορά της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά στον Νότο, όπως προέβλεπε η κλασική μαρξιστική θεωρία. Έτσι, το επιθυμητό της ανεξάρτητης καπιταλιστικής ανάπτυξης θεωρείται και πάλι δεδομένο και το μόνο ζήτημα που συζητείται είναι το εφικτό της αναπαραγωγής της στον Νότο.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, σύμφωνα με την προσέγγιση της ρύθμισης, εξαρτάται από τις εσωτερικές ταξικές συμμαχίες: «η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε οποιαδήποτε χώρα είναι, πρωταρχικά, το αποτέλεσμα εσωτερικών ταξικών αγώνων, οι οποίοι καταλήγουν σε εμβρυακά καθεστώτα συσσώρευσης που εδραιώνονται μέσω των μορφών ρύθμισης τις οποίες υποστηρίζει το τοπικό κράτος».⁶⁹ Έτσι, η προσέγγιση της ρύθμισης καταλήγει με την ρητή παραδοχή, ότι η τεράστια συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στον Βορρά είναι απλώς το αποτέλεσμα ταξικών αγώνων και συμμαχιών και του συνακόλουθου ρόλου του κράτους, και την υπόρρητη παραδοχή, ότι το ίδιο ισχύει σε σχέση με την συγκέντρωση δύναμης στο εσωτερικό του Βορρά και του Νότου, καθώς και σε σχέση με την συνακόλουθη οικολογική καταστροφή. Ο σημερινός, επομένως, «Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας», που συνεπάγεται την άνιση κατανομή της παγκόσμιας εργασίας και των προϊόντων της σε διάφορες χώρες, παρουσιάζεται ως «απλώς το αποτέλεσμα των προσπαθειών των διαφόρων εθνών να ελέγξουν το ένα το άλλο ή να αποφύγουν το ένα τον έλεγχο του άλλου, είναι δηλαδή το αποτέλεσμα των συστηματικών προσπαθειών της μιας ή της άλλης ταξικής συμμαχίας να κατακτήσει ή να εκχωρήσει την εθνική αυτονομία».⁷⁰

Το αποτέλεσμα είναι ότι η άμεση σχέση μεταξύ της δυναμικής «ανάπτυξη ή θάνατος» της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης, καθώς και της οικολογικής καταστροφής, ανάγεται απλώς «στην προτεραιότητα των εσωτερικών αιτίων». Το συμπέρασμα αυτό δεν διαφέρει πολύ από την φιλελεύθερη θέση, σύμφωνα με την οποία δεν είναι η ίδια η οικονομία της αγοράς στην οποία πρέπει να αποδοθεί η ευθύνη για την εξαθλίωση και την λιμοκτονία στον Νότο, αλλά οι διεφθαρμένες ελίτ του Νότου! Έτσι, η προσέγγιση αυτή απλώς προσπερνά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έχουν την δική τους δυναμική και ότι η διαδικασία

69. Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

70. Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 25-26.

αγοραιοποίησης και η παράλληλη διαδικασία εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης οδηγούν αναπόφευκτα στην συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και σε σοβαρές οικολογικές ζημιές. Το υπόρρητο συμπέρασμα, που προωθείται από την προσέγγιση της ρύθμισης, είναι ότι το κράτος (στο κέντρο ή στην περιφέρεια) είναι σε θέση να ελέγξει αποτελεσματικά την αγορά. Ακόμα και σε βαθμό που να δημιουργεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, «ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη», εφόσον το κράτος είναι «η αρχέτυπη μορφή της ρύθμισης, δεδομένου ότι είναι στο επίπεδο του κράτους που αποφασίζεται η έκβαση της πάλης των τάξεων».⁷¹ Κι όλα αυτά διατυπώνονται ακριβώς την στιγμή που η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και η συνακόλουθη εξάλειψη του ρόλου του έθνους-κράτους βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη!

Συμπερασματικά, το πρόβλημα με τις συμβατικές θεωρίες ανάπτυξης (ορθόδοξο και μαρξιστικό παράδειγμα) είναι ότι η προβληματική τους απορρέει από την λογική της οικονομίας ανάπτυξης. Σε αυτήν την προβληματική, το ζήτημα της ανάπτυξης συζητείται μόνο σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους οι χώρες του Νότου δεν αναπτύσσουν μια οικονομία ανάπτυξης παρόμοια με αυτήν που αναπτύχθηκε στον Βορρά. Εντούτοις, το είδος προσέγγισης που απαιτείται για την εξέταση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Βορρά και Νότου, αλλά και των οικονομικών σχέσεων γενικότερα, είναι μια προσέγγιση που εξετάζει τις σχέσεις αυτές με βάση τις εξουσιαστικές δομές και όχι με βάση «αντικειμενικούς οικονομικούς νόμους», ή «γενικές θεωρίες», μαρξιστικές ή μη. Επομένως, ο ρόλος των κρατών και των κυρίαρχων ελίτ (το «υποκειμενικό» στοιχείο) είναι πράγματι σημαντικός σ' ένα τέτοιο είδος ανάλυσης. Αλλά και ο ρόλος του θεσμικού πλαισίου, με την μορφή της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης (το «αντικειμενικό» στοιχείο) είναι εξ ίσου σημαντικός, επειδή καθορίζει τους «βαθμούς ελευθερίας» που διαθέτουν το κράτος και οι κυρίαρχες ελίτ. Φαίνεται, όμως, ότι η σχολή της ρύθμισης, στην προσπάθειά της να ξεφορτωθεί το μαρξιστικό «φορτίο της αντικειμενικότητας» (αν και, παρά τις διακηρύξεις της, η σχολή αυτή δεν παύει να μοιάζει με μια εκλεπτυσμένη προσπάθεια ανάπτυξης μιας νέας «γενικής θεωρίας»), πέρασε στο άλλο άκρο και σχεδόν αγνοεί τους περιορισμούς που επιβάλλει στο κράτος το θεσμικό πλαίσιο!

71. Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

3.3. Η οικολογική διάσταση της ανάπτυξης

Η εμφάνιση στο προσκήνιο της οικολογικής κρίσης, την δεκαετία του '80, πρόσθεσε μια νέα διάσταση στην διαμάχη για την ανάπτυξη – μια διαμάχη που μέχρι τότε επικεντρωνόταν στο αν είναι εφικτή η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά στον Νότο. Το ζήτημα των οικολογικών επιπτώσεων της ανάπτυξης και, υπόρρητα, το αν η ίδια η οικονομία ανάπτυξης είναι επιθυμητή, απέκτησε βαρύνουσα σημασία. Στην συνέχεια, θα εξετάσουμε την ορθόδοξη οικονομική προσέγγιση σχετικά με τις οικολογικές επιπτώσεις της ανάπτυξης στον Νότο, ενώ οι οικολογικές προσεγγίσεις για τις επιπτώσεις της ανάπτυξης στο περιβάλλον, τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο, θα εξεταστούν στο 4ο Κεφάλαιο.

Για τους ορθόδοξους οικονομολόγους, το ερώτημα είναι εάν είναι η ίδια η «ανάπτυξη» που ευθύνεται για την οικολογική ζημιά ή εάν είναι, αντίθετα, η έλλειψη ανάπτυξης αυτή που προκαλεί τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Η Παγκόσμια Τράπεζα αποφαινεται ότι ορισμένα προβλήματα σχετίζονται με την έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης και αναφέρει συγκεκριμένα την ανεπαρκή αποχέτευση, την έλλειψη καθαρού νερού, την εσωτερική ρύπανση του αέρα από την καύση βιομάζας και την ποικιλότροπη υποβάθμιση του εδάφους στον Νότο –φαινόμενα που έχουν ως βασική αιτία τους την φτώχεια. Από την άλλη μεριά, η ίδια πηγή υποστηρίζει: «Πολλά άλλα προβλήματα επιδεινώνονται από την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας, όπως η βιομηχανική και ενεργειακή μόλυνση (τοπική και παγκόσμια), η αποψίλωση των δασών λόγω της εμπορικής υλοτομίας και η κατάχρηση των υδάτινων πόρων».⁷²

Δεν είναι περίεργο ότι –ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη το γεγονός πως, σε τελική ανάλυση, οι δραστηριότητες της Παγκόσμιας Τράπεζας και οι μισθοί των στελεχών της που εκπονούν τις σχετικές εκθέσεις χρηματοδοτούνται από τις εισπράξεις των οικονομικών ελίτ από την λειτουργία της οικονομίας της αγοράς– οι λύσεις που προτείνονται από την Παγκόσμια Τράπεζα και για τα δύο είδη προβλημάτων είναι συμβατές με τον στόχο της διατήρησης και αναπαραγωγής του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, η προτεινόμενη λύση για τα οικολογικά προβλήματα είναι «περισσότερη ανάπτυξη», που δεν θα παραλείπει όμως «να λαμβάνει υπόψη την αξία του περιβάλλοντος», ώστε να επιτευχθεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανάπτυξης και ποιότητας περιβάλλοντος. Το περιβάλλον, επομένως, θεωρείται κάτι που μπορεί να αποτιμηθεί, κατά

72. World Bank, *Development and the Environment* (Oxford: Oxford University Press, 1992), σελ. 7.

τρόπο παρόμοιο με εκείνον με τον οποίο αποτιμώνται τα πάντα στην οικονομία της αγοράς.

Εντούτοις, πέρα από το γεγονός ότι δεν υπάρχει τρόπος να αποδοθεί μια «αντικειμενική» αξία στα περισσότερα στοιχεία που συνιστούν το περιβάλλον (αφού επηρεάζουν έναν κατεξοχήν υποκειμενικό παράγοντα, δηλ. την ποιότητα ζωής), η προτεινόμενη λύση συνεπάγεται, στην πράξη, την επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης στο ίδιο το περιβάλλον. Με άλλα λόγια, συνεπάγεται την αποτίμηση του περιβάλλοντος (ακόμα κι αν αυτό γίνει με την μορφή μιας λογιστικής τιμής), έτσι ώστε να γίνει δυνατή η «εσωτερίκευση» των περιβαλλοντικών συνεπειών της οικονομικής ανάπτυξης, είτε μέσω της δημιουργίας νέων επικερδών «πράσινων» επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, είτε μέσω «διορθωτικής» κρατικής δραστηριότητας στην λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς! Έτσι, όχι μόνο, βολικότατα, αγνοείται ότι είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς που αποτελεί το πρόβλημα, διότι, από την στιγμή που ενσωμάτωσε ένα σημαντικό στοιχείο του περιβάλλοντος –την γη– έθεσε σε κίνηση την οικοκαταστροφική διαδικασία, αλλά προτείνεται επιπλέον η επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και σε άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος (ατμόσφαιρα, υδάτινοι πόροι κ.λπ.)! Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι εύκολα προβλέψιμο: το περιβάλλον, το οποίο κατά κανόνα αφορά τα «κοινά», δηλαδή φυσικούς πόρους όπως οι υδάτινοι πόροι, ο αέρας, τα δάση κ.λπ., είτε –στην περίπτωση που είναι δυνατός ο καθορισμός μιας πραγματικής τιμής γι' αυτό– θα εμπορευματοποιηθεί και αυτό (πολλοί στις ΗΠΑ και οι αντίστοιχοι νεοφιλεύθεροι στα παρ' ημίν⁷³ ήδη προτείνουν ότι ο καλύτερος τρόπος για να σωθούν τα δάση είναι η ιδιωτικοποίηση και εμπορική εκμετάλλευσή τους ώστε να είναι αντικείμενο αποτελεσματικής προστασίας ως ατομική ιδιοκτησία!) και θα τεθεί υπό τον έλεγχο των οικονομικών ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς, είτε –στην περίπτωση που μόνο ο καθορισμός μιας λογιστικής τιμής είναι δυνατός– θα τεθεί υπό τον έλεγχο των ελίτ που ελέγχουν το κράτος. Σε κάθε περίπτωση προωθείται ο έλεγχος της φύσης από τις ελίτ που στοχεύουν στην κυριάρχησή της –χρησιμοποιώντας αυτή την φορά «πράσινες» συνταγές– δηλαδή, τις ίδιες ελίτ που είναι κατεξοχήν υπεύθυνες για την σημερινή οικολογική καταστροφή!

Επιπλέον, με βάση όλα τα υπάρχοντα στοιχεία, είναι δύσκολο να απορρίψουμε την υπόθεση ότι είναι κυρίως η φτώχεια ως ανάπτυξη (δηλ. η φτώχεια που προκαλείται από την ανάπτυξη) που προκαλεί την υποβάθμιση

73. Βλ. Τ. Μίχα, *Ελευθεροτυπία* (1/9/2007).

του περιβάλλοντος και όχι η φτώχεια ως υπανάπτυξη (δηλ. η φτώχεια ως συνέπεια της υπανάπτυξης). Και αυτό φαίνεται πιο καθαρά, εάν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι είναι κυρίως ο καταναλωτικός τρόπος ζωής των πλουσίων που προκαλεί την μεγαλύτερη περιβαλλοντική ζημιά. Έτσι, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Διεθνούς Τράπεζας, το φτωχότερο 37% του παγκόσμιου πληθυσμού είναι υπεύθυνο για μόνο το 7% των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου, ενώ το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού που ζει στις πλούσιες χώρες είναι υπεύθυνο για περίπου τις μισές από αυτές τις εκπομπές⁷⁴ –γεγονός βέβαια κάθε άλλο παρά εκπληκτικό εάν πάρουμε υπόψη ότι η κατά κεφαλή χρήση ενέργειας στις χώρες υψηλού εισοδήματος είναι σήμερα υπερδεκαπλάσια από αυτήν των χωρών χαμηλού εισοδήματος!⁷⁵ Ωστόσο, η Παγκόσμια Τράπεζα δεν βρίσκει τίποτα επιλήψιμο στον τρόπο ζωής των πλουσίων και υποστηρίζει ότι:

Όσον αφορά στις μη ανανεώσιμες φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές, η αύξηση στην κατανάλωση συνεπάγεται αναγκαστική μείωση στα διαθέσιμα αποθέματα. Δεν υπάρχουν όμως βάσιμες ενδείξεις ότι οι εμπορευματοποιημένες μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα μέταλλα, τα ορυκτά και η ενέργεια, γίνονται πιο σπάνιες με την οικονομική έννοια. Κι αυτό διότι η ενδεχόμενη, ή πραγματική, σπάνις αντανakλάται στην αύξηση των τιμών της αγοράς, οι οποίες με την σειρά τους προκαλούν νέες ανακαλύψεις, βελτιώσεις στην αποτελεσματικότητα, δυνατότητες για υποκατάσταση και τεχνολογικές καινοτομίες.⁷⁶

Η Παγκόσμια Τράπεζα υιοθετεί, επομένως, υπόρρητα την υπόθεση που κάναμε πιο πάνω ότι η συγκέντρωση δεν είναι μόνο συνέπεια αλλά και βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι, στην μεταβατική περίοδο, «η άνοδος των τιμών» λειτουργεί απλώς ως μια ωμή ποσόστωση που ωφελεί τις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Επίσης, ακόμα κι αν την αύξηση των τιμών ακολουθήσουν τελικά τεχνολογικές καινοτομίες κ.λπ., είναι τουλάχιστον αμφίβολο το εάν οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες θα είναι σε θέση να τις εκμεταλλευτούν. Είναι επομένως προφανές ότι η Παγκόσμια Τράπεζα απλώς δοξολογεί την «κατανομή σύμφωνα με το πορτοφόλι» των παγκόσμιων εκείνων πόρων (από τους οποίους εξαρτάται η κάλυψη βασικών αναγκών) που γίνονται σπάνιοι εξαιτίας της οικονομικής ανάπτυξης.

74. Βλ. World Bank, *World Development Indicators* 2005, Πίν 3.8 & 2.1.

75. Στο ίδιο, Πίν 3.7.

76. World Bank, *Development and the Environment*, σελ. 37.

Πέρα όμως από αυτό, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι οι νέες τεχνολογίες, που «ενθαρρύνονται από τις υψηλότερες τιμές», οδηγούν σε κάποιο είδος «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης». Στην πραγματικότητα, μάλλον συμβαίνει το αντίθετο. Για παράδειγμα, ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ, σε παλαιότερη έκθεσή του, αναφέρει ότι «η παραγωγή με την χρήση μικρού αριθμού πρώτων υλών είναι ίσως το πιο φιλικό προς το περιβάλλον σύστημα παραγωγής και έχει εφαρμοστεί εδώ και χιλιάδες χρόνια, εντούτοις, κατά την αναπτυξιακή διαδικασία, κάθε χώρα εγκατέλειψε την πρακτική αυτή, εξαιτίας της χαμηλής παραγωγικότητάς της και της αδυναμίας της να ικανοποιήσει τις τροφικές ανάγκες ενός διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού». ⁷⁷ Αναπόφευκτα, η εγκατάλειψη της πρακτικής αυτής σηματοδότησε την εξάρτηση των αγροτών από τις χημικές βιομηχανίες και εισήγαγε την εντατική γεωργία – βασική αιτία της σημερινής κρίσης στη τροφική αλυσίδα και της οικολογικής κρίσης γενικότερα. Και αυτό, πέρα βέβαια από το γεγονός ότι οι αγρότες, για να χρηματοδοτήσουν την αγορά των χημικών, τα οποία παράγονται συνήθως από τις πολυεθνικές, γίνονται εξαρτημένοι από τα εξαγωγικά γεωργικά προϊόντα, τις μονοκαλλιέργειες κ.λπ., που έχουν οδηγήσει στη σημερινή επισιτιστική κρίση.

3.4. Δημοκρατία και ανάπτυξη

Προς μια νέα διάκριση «Βορρά-Νότου»

Στο πλαίσιο της σημερινής νεοφιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, είναι αμφίβολο αν η παλαιά διάκριση μεταξύ Βορρά και Νότου έχει πια νόημα. Αν, για παράδειγμα, χρησιμοποιήσουμε τον γνωστό –και χωρίς κανένα σχεδόν νόημα– δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για να κατατάξουμε τις χώρες στην κατηγορία του Βορρά ή του Νότου, παραβλέπουμε το γεγονός ότι το ραγδαία διευρυνόμενο άνοιγμα μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, έχει ήδη αναπαράγει τεράστιους «νότιους» θύλακες στην καρδιά του Βορρά. Για παράδειγμα, στην Βρετανία, μεταξύ 1979 και 1993, η φτώχεια αυξήθηκε από 8% σε 24% μεταξύ των ζευγαριών με νεαρά παιδιά και από 19% σε

77. UNFAO, *Sustainable Crop Production and Protection: Background Document* (UNFAO: 1991), σελ. 2.

58% μεταξύ των οικογενειών με έναν μόνο γονέα.⁷⁸ Από τότε, παρά τις στατιστικές αλχημείες που παρουσίαζαν κάποια μείωση της φτώχειας, τα τελευταία στοιχεία δείχνουν νέα αύξησή της –την πρώτη υποτίθεται μετά μια δεκαετία– η οποία έφθασε τον συνολικό αριθμό των φτωχών στα 12,8 εκ. Βρετανών (περίπου το 21% του πληθυσμού).⁷⁹ Αντίστοιχα, η Ελλάδα, που παρουσιάζει παρόμοιο με τη Βρετανία ποσοστό συνολικής φτώχειας, έχει σήμερα, όπως δείχνει πρόσφατη έρευνα του ΚΕΠΕ, τον υψηλότερο αριθμό ακραία φτωχών στην Ευρωζώνη που φθάνουν το 5,4% του συνολικού πληθυσμού.⁸⁰

Επίσης, αν χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικούς δείκτες που αφορούν στον βαθμό κάλυψης των στοιχειωδών αναγκών διαφόρων τμημάτων του πληθυσμού, ανεξάρτητα από το αν ζουν στον «Βορρά» ή τον «Νότο», προκύπτει το ερώτημα σε ποια κατηγορία ανήκει μια χώρα όπως οι Η.Π.Α. όταν σύμφωνα με παλαιότερη έκθεση της UNICEF,⁸¹ οι Η.Π.Α. και το Βέλγιο στον Βορρά εμφανίζουν, συγκριτικά με το κατά κεφαλήν εισόδημά τους, πολύ χειρότερες συνθήκες όσον αφορά στην επιβίωση, την διατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών από αυτές στην Ιορδανία, την Συρία, την Πολωνία, την Ρουμανία, την Βουλγαρία και την Κένυα στον «Νότο»; Ακόμη, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, αν ταξινομήσουμε τις χώρες του κόσμου με βάση την ευημερία των λαών τους –και ιδιαίτερα των παιδιών– στην κορυφή του καταλόγου τοποθετούνται χώρες όπως το Βιετνάμ, η Σρι Λάνκα, το Νεπάλ, η Κούβα και η Βιρμανία, που έχουν χαμηλότερα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας και καλύτερα ποσοστά σχολικής φοίτησης από αυτά που θα περίμενε κανείς με βάση το ύψος του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Και, φυσικά, η κατάσταση γενικά χειροτέρευσε στις Η.Π.Α. στη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, όπως δείχνει το γεγονός ότι, ως συνέπεια του ότι πάνω από 45 εκ. Αμερικανών ουσιαστικά δεν έχουν σήμερα υγειονομική περίθαλψη, το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας είναι το ίδιο με αυτό της Μαλαισίας και υψηλότερο βέβαια από αυτό της Κούβας⁸² και ότι οι ΗΠΑ τα τελευταία 20 χρόνια έπεσαν από την 11^η στη 42^η θέση όσον αφορά στο προσδόκιμο ζωής.⁸³ Αντίστοιχα, το ερώτημα προκύπτει σε ποια κατηγορία του Βορρά ή του Νότου θα καταταχθεί το 20% των φτω-

78. Barry Hugill, *The Observer* (3/3/1996).

79. Tania Branigan, "Rise in poverty worse than stated", *The Guardian* (24/4/2007).

80. «ΚΕΠΕ: 560.000 Έλληνες σε έσχατη ένδεια", *Ελευθεροτυπία* (3/11/2007).

81. UNICEF Report 1994, *The Guardian* (22/6/1994).

82. UN, *Human Development Report 2005*, Πίν. 10.

83. Ewen MacAskill, "US tumbles down the world ratings list for life expectancy", *The Guardian* (13/8/2007).

χότερων Βραζιλιανών που έχουν ποσοστό παιδικής θνησιμότητας 83% έναντι 29% του 20% των πλουσιότερων, ή, παρόμοια, το 20% των φτωχότερων Ινδών (άλλο ανερχόμενο «οικονομικό θαύμα»!) που έχει ποσοστό παιδικής θνησιμότητας 96,5% έναντι 38% του 20% των πλουσιότερων,⁸⁴

Τα παραπάνω δεν εγείρουν απλώς το ζήτημα εάν η παλιά διάκριση μεταξύ «Βορρά» και «Νότου» έχει σήμερα κάποιο νόημα, αλλά θέτουν επίσης θέμα όσον αφορά στον ίδιο τον δείκτη που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για μια τέτοιου είδους ταξινόμηση. Συγκεκριμένα, τίθεται το ζήτημα εάν είναι εφικτό ή επιθυμητό να χρησιμοποιούμε έναν κοινό δείκτη για την ταξινόμηση χωρών με πολύ διαφορετικές πολιτισμικές και οικονομικές ανάγκες. Η χρήση ενός κοινού δείκτη, οσοδήποτε σύνθετος κι αν είναι, προϋποθέτει όχι μόνο ότι οι οικονομικές και πολιτισμικές ανάγκες είναι παντού ίδιες, αλλά και ότι οι κοινωνίες μπορούν να ταξινομηθούν, με βάση τον δείκτη, σε μια ιεραρχική κλίμακα που δικαιολογεί την χρήση των ίδιων μέσων, των ίδιων «ειδικών», της ίδιας βοήθειας κ.λπ., έτσι ώστε οι χώρες της βάσης να μπορέσουν να φθάσουν τις χώρες στην κορυφή. Επιπλέον, ένας κοινός δείκτης προϋποθέτει ότι η «ανάπτυξη» που επιτυγχάνεται στις χώρες της κορυφής είναι επιθυμητή, και ότι, επομένως, τα εναλλακτικά μοντέλα ικανοποίησης των αναγκών θα πρέπει να αποφεύγονται. Με άλλα λόγια, ο κοινός δείκτης προϋποθέτει κοινές αξίες. Εάν, επομένως, για παράδειγμα, μια σύγχρονη αγροτοεπιχείρηση, χρησιμοποιώντας την μέθοδο της μονοκαλλιέργειας, μεγιστοποιεί την παραγωγή της, με αποτέλεσμα την βελτίωση της παραγωγικότητας και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, η μέθοδος αυτή γίνεται αναπόφευκτα η προτιμητέα μέθοδος καλλιέργειας για την αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, παρά το γεγονός ότι υπονομεύει την βιολογική ποικιλία.

Εντούτοις, παρά τα προφανή προβλήματα μέτρησης που υπάρχουν, ίσως παραμένει χρήσιμο να κρατήσουμε την διάκριση «Βορράς-Νότος», με την προϋπόθεση όμως ότι θα ορίσουμε εκ νέου τους όρους μας. Έτσι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον «Νέο Βορρά» ως εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που ωφελούνται από την διαδικασία αγοραιοποίησης, είτε αυτές ζουν στον παλαιό Βορρά είτε στον παλαιό Νότο.⁸⁵ Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Νέος Βορράς αποτελείται από την «κοινωνία του 40%» στον

84. UN, *Human Development Report 2005*, Πίν. 8.

85. Σύμφωνα με την Μαρξιστική άποψη που υποστηρίζει ο John Holloway, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, στο *Capital & Class*, ζούμε σ' έναν κόσμο όπου «η εκμετάλλευση δεν είναι η εκμετάλλευση των φτωχών χωρών από τις πλούσιες, αλλά του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού από το παγκόσμιο κεφάλαιο»· παρατίθεται στην στήλη του William Keegan στην *The Observer* (6/2/1994).

παλαιό Πρώτο Κόσμο και από μια μικρή μειονότητα στον παλαιό Δεύτερο και στον παλαιό Τρίτο Κόσμο. Στον παλαιό Πρώτο Κόσμο, οι ευνοούμενοι από την διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είναι μόνον όσοι ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, που συνιστούν τον κύριο όγκο της κυρίαρχης ελίτ, αλλά και οι πολυπληθείς μεσαίες τάξεις που έχουν ανθίσει στην διαδικασία αυτή (επαγγελματίες, ειδικευμένοι εργάτες κ.ά.) –μολονότι οι εξελισσόμενες σήμερα χρηματοπιστωτική κρίση και η αντίστοιχη επισιτιστική κρίση έχουν επιπτώσεις και στις μεσαίες τάξεις. Παρόμοια, στον παλαιό Τρίτο Κόσμο, στους ευνοούμενους συγκαταλέγονται όχι μόνο οι κυρίαρχες ελίτ (μεγαλοβιομηχανίες, εισαγωγείς κ.ο.κ.), αλλά και μια υποτυπώδης μεσαία τάξη επαγγελματιών, ανώτατων κρατικών υπαλλήλων κ.ά. Τέλος, στον παλαιό Δεύτερο Κόσμο, στους ευνοούμενους συγκαταλέγονται η νέα ελίτ, που αναδύεται στην διαδικασία αγοραιοποίησης (συνήθως πρώην μέλη της κομματικής νομενκλατούρας) και μια πολύ μικρή μεσαία τάξη επαγγελματιών.

Δημοκρατία ή ανάπτυξη;

Σήμερα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, είτε αυτό αφορά στην πολιτική διαδικασία (όπου μετέχουν μόνο ως ψηφοφόροι στην εκλογή των επαγγελματιών πολιτικών), είτε στην οικονομική διαδικασία (όπου μετέχουν μόνο ως καταναλωτές στην επιλογή ανάμεσα στα εμπορεύματα που τους διαφημίζουν οι οικονομικές ελίτ), είτε σε σχέση με το περιβάλλον (όπου η συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων εξαρτάται από την ανάλογη συμμετοχή τους στην πολιτική και οικονομική διαδικασία που καθορίζει η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» αντίστοιχα). Έτσι, στο πολιτικό επίπεδο, είναι η ελίτ των επαγγελματιών πολιτικών που παίρνει όλες τις σημαντικές αποφάσεις. Παρόμοια, στο οικονομικό επίπεδο, το *τι, πως και για ποιον* παράγεται δεν καθορίζεται από τις δημοκρατικές αποφάσεις των πολιτών, αλλά από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και τον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Τέλος, το είδος της «προστασίας» που δικαιούται να έχει το περιβάλλον καθορίζεται από τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης. Επιπλέον, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, τα τελευταία 25 περίπου χρόνια, μια διαδικασία που οδηγεί σε περαιτέρω συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα.

Η αντίδραση σε αυτήν την κατάσταση των πραγμάτων παίρνει συνήθως δύο μορφές. Από την μια μεριά, εκατομμύρια άνθρωποι που βλέπουν το

περιβάλλον τους να καταστρέφεται ή να υποβαθμίζεται, την δύναμή τους να καταργείται ή να διαβρώνεται και τις κοινότητές τους να απειλούνται, απαιτούν να σταματήσει το είδος της ανάπτυξης που επιβάλλει η οικονομία ανάπτυξης. Όπως τόνιζε ο κοινωνικός ακτιβιστής Gustavo Esteva: «Αν ζεις στο Ρίο ή στην Πόλη του Μεξικού, πρέπει να είσαι ή πολύ πλούσιος ή ηλίθιος για να μην καταλάβεις ότι η ανάπτυξη βρωμάει».⁸⁶ Από την άλλη μεριά, από την προηγούμενη ήδη δεκαετία, αναπτύχθηκε μια ολόκληρη σειρά πρωτοβουλιών και αγώνων τόσο στον Νότο όσο και στον Βορρά, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν, με πολλούς και διαφόρους τρόπους, «τις προσπάθειες των ανθρώπων σε τοπικό επίπεδο να επαναδιεκδικήσουν την πολιτική διαδικασία και να την επανεντάξουν στην τοπική κοινότητα. Το κεντρικό αίτημα που διατυπώνει η μια ομάδα μετά την άλλη είναι η εξουσία να ανήκει στην κοινότητα –όχι στο κράτος, την τοπική κυβέρνηση, την αγορά, ή τον τοπικό γαιοκτήμονα, αλλά σε αυτούς που στηρίζονται στις τοπικές πλουτοπαραγωγικές πηγές για να συντηρηθούν».⁸⁷

Οι προσπάθειες αυτές εκφράζουν, στην πράξη, μια κατανόηση –που μερικές φορές είναι υποσυνείδητη– του γεγονότος ότι είναι το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο, με άλλα λόγια, η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», που αποξενώνει τους ανθρώπους από την πολιτική και οικονομική διαδικασία. Η οικονομία της αγοράς, όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο, δεν αναδύθηκε μέσα από κάποιον «αυτόματο» μηχανισμό στην Ευρώπη, αλλά μέσα από τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξε το έθνος-κράτος. Παρόμοια, η διείδυση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς στον Νότο (δηλ. η οικονομική ενσωμάτωση του Νότου στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς), ήταν επίσης «αποτέλεσμα μιας συνειδητής και συχνά βίαιης επέμβασης του κράτους».⁸⁸ Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η θέση ότι ήταν η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο που οδήγησε στην αναπαραγωγή, σε παγκόσμιο επίπεδο, του προτύπου κατανομής δύναμης που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η βασική αιτία του είδους της «ανάπτυξης» που πραγματοποιείται στον Νότο είναι η έλλειψη

86. Gustavo Esteva, "The Right to Stop Development", NGONET UNCED *Feature* (13/1/1992), Rio de Janeiro.

87. Βλ. "Reclaiming the Commons", *The Ecologist*, vol. 22, no. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), σελ. 202. Βλ., όμως, για την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των μορφών πολιτικής δραστηριότητας που εξαντλούνται στην άμεση δράση, T. Fotopoulos, "The price of 'development' and the limitations of direct action", *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.4, (October 2007).

88. Gustavo Esteva, παρατίθεται στο *The Ecologist*, vol. 22, no. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), σελ. 174.

ελέγχου πάνω στις εγχώριες πλουτοπαραγωγικές πηγές από την συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, εξαιτίας της απουσίας μιας πραγματικής, πολιτικής και οικονομικής, δημοκρατίας.

Σ' αυτήν την προβληματική, δεν είναι ούτε μόνο η αποικιακή εκμετάλλευση των ελίτ στον Βορρά – η οποία, ωστόσο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην βίαιη καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας πολλών χωρών – ούτε απλώς η διαφθορά των ελίτ στον Νότο, που οδήγησαν στην αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στον Νότο. Σε αντίθεση με την κλασική μαρξιστική σκέψη, που θεώρησε την αποικιοκρατία ως ένα «αναγκαίο κακό», επειδή συνέβαλε στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην περιφέρεια,⁸⁹ η θέση που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι η βασική αιτία αυτής της αποτυχίας είναι μια εγγενής αντίφαση στην διαδικασία εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης. Η αντίφαση έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ αναγκαία προϋπόθεση για την διατήρηση της οικονομίας ανάπτυξης είναι η διαρκής αναπαραγωγή και επέκτασή της σε νέες περιοχές (γεωγραφικές, τεχνολογικές κ.λπ.) οικονομικής δραστηριότητας, η ίδια η επέκταση της σε νέες γεωγραφικές περιοχές με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης περιορίζει τις δυνατότητες παραπέρα ανάπτυξης μόνο στις μειονότητες που αποτελούν τα προνομιούχα στρώματα σε αυτές.

Συγκεκριμένα, ένας τρόπος για να επιτύχει μια οικονομία ανάπτυξης την παραπέρα εξάπλωση της είναι μέσα από την δημιουργία νέων τύπων οικονομικής δραστηριότητας, ως αποτέλεσμα, κυρίως, τεχνολογικών αλλαγών στις ώριμες οικονομίες ανάπτυξης. Ένας δεύτερος τρόπος είναι μέσα από μια διαδικασία γεωγραφικής επέκτασης η οποία, στην πραγματικότητα, συνεπάγεται την καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας κάθε κοινότητας στον κόσμο. Αλλά, από την στιγμή που καταστρέφεται η οικονομική αυτοδυναμία, είτε βίαια (αποικιοκρατία), είτε μέσω της αγοράς, και, ως αποτέλεσμα, δύο μέρη με άνιση οικονομική δύναμη (ως προς την παραγωγικότητα, την τεχνολογία και το ύψος του εισοδήματος) έλθουν σε άμεση οικονομική επαφή, τότε, η αυτόματη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς εξασφαλίζει την αναπαραγωγή και την επέκταση της ανισότητας μεταξύ των δύο μερών και επομένως θέτει όρια στην παραπέρα ανάπτυξη με βάση το μέγεθος της μειονότητας που κυρίως επωφελείται από αυτού του είδους την ανάπτυξη.

Η ουσία επομένως της αποτυχίας του Νότου βρίσκεται στον εξαιρετικά άνισο έλεγχο πάνω στα εισοδήματα και στις πλουτοπαραγωγικές πηγές, που αναπόφευκτα επιφέρει η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς/

89. Shlomo Avineri, επιμ., *Karl Marx on Colonialism and Modernization*.

ανάπτυξης. Εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς, στο οποίο κυριαρχεί η ιδεολογία της ανάπτυξης και η προσωπική απληστία, η «δυσανάπτυξη» είναι ζήτημα αυτόματης λειτουργίας του ίδιου του συστήματος, αφού είναι η αγοραστική δύναμη των ομάδων υψηλού εισοδήματος στον Βορρά και των ελίτ στον Νότο που καθορίζει τι, πώς και για ποιόν θα παραχθεί.⁹⁰ Με άλλα λόγια, ό,τι ισχύει για μια «εγχώρια» οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, η οποία, απόντος οποιουδήποτε αποτελεσματικού κοινωνικού ελέγχου πάνω στις δυνάμεις της αγοράς, αναγκαστικά θεμελιώνεται στην άνιση κατανομή της οικονομικής δύναμης και την ανισομερή ανάπτυξη των διαφόρων οικονομικών τομέων, ισχύει εξίσου (αν όχι περισσότερο) για μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης.

Με βάση την προβληματική αυτή, αποτελεί εκ πρώτης όψεως έκπληξη ότι ένας σημαντικός διανοητής της αυτονομιστικής παράδοσης όπως ο Καστοριάδης υιοθέτησε την άποψη ότι η βασική αιτία για την «δυσανάπτυξη» στον Νότο υπήρξε το γεγονός ότι:

Η εκπληκτική εξάπλωση της Δύσης είχε να αντιμετωπίσει κοινωνίες με τελείως διαφορετική φαντασιακή θέσμιση, οι οποίες είχαν, κατά συνέπεια, δημιουργήσει ανθρωπολογικούς τύπους πολύ διαφορετικού είδους από αυτό του δυτικού πολίτη, όπως τον περιγράφει η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ή από τον τύπο του βιομηχανικού εργάτη και του επιχειρηματία.⁹¹

Είναι προφανές ότι μια τέτοια προσέγγιση αγνοεί την καταστροφική επίδραση της εξάπλωσης της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης στις αυτοδύναμες κοινότητες του Νότου και, στην πράξη, αθρώνει το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, μετατοπίζοντας τις ευθύνες στις «φαντασιακές σημασίες» που αναπτύχθηκαν στον Νότο! Δεν είναι περίεργο που σε αυτήν την προβληματική, η διέξοδος από την σημερινή παγκόσμια κρίση μπορεί να προέλθει μόνο από την Δύση («νομίζω ότι μόνο μια νέα ανάπτυξη του απελευθερωτικού κινήματος στην Δύση θα μπορούσε να αλλάξει τις παραμέτρους του προβλήματος, θα μπορούσε δηλαδή κάπως να διευκολύνει την διάβρωση –τουλάχιστον ως τον βαθμό που χρειάζεται– των παραδοσιακών θεσμών και των θρη-

90. Trainer, *Developed to Death*.

91. Κ. Καστοριάδης, «Η Δύση και ο Τρίτος Κόσμος» στο *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος* (Αθήνα: Ύψιλον, 1992), σελ. 91.

σκευτικών φαντασιακών σημασιών που κυριαρχούν σήμερα στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου».⁹²

Είναι ξεκάθαρο ότι η προσέγγιση αυτή συγχέει τις αιτίες της αποτυχίας της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά να εξαπλωθεί στον Νότο με τις αιτίες της σημερινής κατάστασης στον Νότο. Παρά το γεγονός, δηλαδή, ότι «οι παραδοσιακοί θεσμοί και οι παραδοσιακές θρησκευτικές φαντασιακές σημασίες» είναι πράγματι σημαντικοί ερμηνευτικοί παράγοντες για την αποτυχία της εξαπλώσης της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά στον Νότο, η σημερινή κατάσταση στον Νότο οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην διάβρωση των παραδοσιακών οικονομιών και κοινωνιών από την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης του Βορρά, η οποία συντελέστηκε κυρίως μέσω οικονομικών μηχανισμών που προωθούσαν οι ελίτ του Βορρά σε συνεργασία με τις ελίτ του Νότου, με την ανοχή των εξαρτημένων κοινωνικών στρωμάτων. Αν οι παραδοσιακές δομές του Νότου δεν είχαν διαβρωθεί από την οικονομία της αγοράς του Βορρά, θα μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί σε κάτι πολύ διαφορετικό από αυτό που είναι σήμερα, σε έναν κόσμο που δεν θα είχε σχέση με αυτόν της αποτυχημένης οικονομίας ανάπτυξης, με όλη την ανισομέρεια, την ανισότητα, τον ατομικισμό και την απληστία που τον χαρακτηρίζει. Όπως όμως ήδη προσπάθησα να δείξω αλλού⁹³ η θέση αυτή του Καστοριάδη, όπως και παρόμοιες εξίσου απαράδεκτες θέσεις του για την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, την ΕΣΣΔ σε σχέση με τις ΗΠΑ, τον πόλεμο στον Κόλπο κ.λπ. δεν είναι ούτε τυχαίες ούτε απλά λάθη πολιτικής εκτίμησης αλλά άμεσα απορρέουν από τον ίδιο τον φιλοσοφικό πυρήνα της σκέψης του και ιδιαίτερα τη βασική του θέση ότι οι θεσμοί σε κάθε περίπτωση εκφράζουν την «κοινωνία» και το φαντασιακό «της» – μια θέση που βασίζεται στην εμπειρικά αστήρικτη και πολιτικά απαράδεκτη υπόθεση ότι δεν υπάρχουν «αντικειμενικές» ταξικές διαιρέσεις στη σημερινή κοινωνία!

Τέλος, η παραπάνω συζήτηση για την ανάπτυξη σε σχέση με την δημοκρατία δεν θα πρέπει να συγχέεται με την τρέχουσα τάση της μόδας στον Βορρά (όπως επισήμαινε ήδη από την περασμένη δεκαετία ο Andre Gunder Frank⁹⁴) να αντικατασταθεί η παλιά μαζική υποστήριξη της «ανάπτυξης» με την υποστήριξη – ακόμα και με εισβολές και στρατιωτικές κατοχές, π.χ.

92. Κ. Καστοριάδης, *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, σελ. 96.

93. Βλ. Τ. Φωτοπουλος, «Πρόσφατες Θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας» στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία* (Αθήνα: Κουκίδα, Μάης 2008).

94. André Gunder Frank, «Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Αγορά», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 3, τεύχ. 1 (1995), σελ. 11-34.

Ιράκ και Αφγανιστάν– της «δημοκρατίας». Είναι σαφές ότι η «ανάπτυξη» και η «δημοκρατία» χρησιμοποιούνται από τον Βορρά ως ιδεολογίες, με την έννοια της «αντικειμενικής» νομιμοποίησης του *status quo*. Έτσι, όπως ακριβώς οι ιδεολογίες της οικονομίας της αγοράς και της προσανατολισμένης στις εξαγωγές ανάπτυξης χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν για να νομιμοποιήσουν την «ανάπτυξη» του Τρίτου Κόσμου, σήμερα είναι η ιδεολογία της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» που καλείται να παίξει τον ίδιο ρόλο. Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική ολιγαρχία των 500 περίπου πολυεθνικών επιχειρήσεων, που ελέγχει την παγκόσμια οικονομία παρουσιάζεται ως μια «δημοκρατία της αγοράς», δηλαδή, ως ένα είδος οικονομικής δημοκρατίας, ενώ ο έλεγχος της πολιτικής διαδικασίας από την υπερεθνική ελίτ σε συνεργασία με τις κατά τόπους πολιτικές ελίτ, παρουσιάζεται ως πολιτική δημοκρατία! Η ελεύθερη αγορά και η φιλελεύθερη «δημοκρατία» «είναι σήμερα της μόδας να ταυτίζονται, σαν να ήταν αεχώριστες ή μη διακριτές μεταξύ τους»,⁹⁵ παραβλέποντας το γεγονός ότι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, όπως και η υπερεθνική ελίτ, δεν έχουν καμία δέσμευση προς οποιαδήποτε κοινότητα, παρά μόνο προς τα υπερεθνικά οικονομικά και πολιτικά δίκτυά τους αντίστοιχα. Κατά συνέπεια, τόσο η δημοκρατία όσο και το περιβάλλον αποτελούν αναλώσιμα υλικά στους υπολογισμούς τους.

Καταλήγοντας, νομίζω ότι αυτό που απαιτείται σήμερα είναι η ανάπτυξη μίας νέας προσέγγισης που θα στοχεύει στον αυτοκαθορισμό των ατόμων και των κοινοτήτων τους, στο οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτικό επίπεδο. Μια τέτοια προσέγγιση θα πρέπει να στηρίζεται στην διαμόρφωση νέων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών που θα εξασφαλίζουν τον έλεγχο των πολιτών πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Οι ανθρώπινες ανάγκες δεν πρέπει να καθορίζονται και να επεκτείνονται επ' άπειρον από ένα σύστημα προσανατολισμένο προς την οικονομική ανάπτυξη. Αντίθετα, οι ανάγκες θα μπορούσαν να προσαρμόζονται διαρκώς και να περιορίζονται από την ίδια την τοπική συλλογικότητα, μέσα από τις αποφάσεις των δημοτικών συνελεύσεών τους, όπως θα δούμε στο 6ο Κεφάλαιο.

Επιπλέον, σήμερα, οι ανάγκες σημαντικού τμήματος του πληθυσμού που ανήκει στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα του Βορρά δεν διαφέρουν σημαντικά από τις ανάγκες της πλειονότητας του πληθυσμού στον Νότο. Το πρόβλημα επομένως είναι πώς ο «Νέος Νότος», δηλαδή οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες στον Βορρά και στον Νότο που

95. André Gunder Frank, «Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Αγορά», σελ. 22.

συναπαρτίζουν την συντριπτική πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού, θα συνειδητοποιήσουν το απλό γεγονός ότι η βασική αιτία της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης είναι οι εξουσιαστικές πολιτικές και οικονομικές δομές που εξασφαλίζουν την διατήρηση και την αναπαραγωγή των προνομίων του «Νέου Βορρά» και πώς θα κτίσουν το απαιτούμενο μαζικό κίνημα για την αντικατάσταση των δομών αυτών με άλλες που προϋποθέτουν την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και οικολογική δημοκρατία.

Το πρόβλημα της «ανάπτυξης» δεν είναι επομένως πώς θα μπορούσε ο Νότος να επιτύχει την εγκαθίδρυση μιας αποτελεσματικής οικονομίας ανάπτυξης, όπως υποθέτουν οι συμβατικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη. Ούτε είναι απλώς πρόβλημα πώς η οικονομία ανάπτυξης θα μπορούσε να αντικατασταθεί από μια «οικονομία απο-ανάπτυξης», όπως υποστηρίζει ένα νέο κίνημα στον Βορρά που δεν παίρνει σαφή στάση στο κρίσιμο θέμα των συστημικών αιτίων της κρίσης και της ανάγκης αντικατάστασης της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την ίδια την «απο-ανάπτυξη» που διακηρύσσουν.⁹⁶ Το πρόβλημα, επομένως, είναι πώς θα μπορούσε μια νέα, Περιεκτική Δημοκρατία, να εξασφάλιζε την ισοκατανομή πολιτικής και οικονομικής δύναμης που θα έδινε την δυνατότητα στην πλειοψηφία να καθορίζει συλλογικά τις βασικές ανάγκες του πληθυσμού και να βρίσκει τρόπους για την ικανοποίησή τους, οι οποίοι θα ελαχιστοποιούσαν την ζημιά στον φυσικό κόσμο –θέμα που θα εξετάσουμε στο επόμενο μέρος του βιβλίου, αφού δούμε πρώτα την σημερινή πολυδιάστατη κρίση.

96. Βλ. Τ. Fotopoulos, "Is degrowth compatible with a market economy?" *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.1, (January 2007).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Η ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Σήμερα, είναι γενικά παραδεκτό ότι η σύγχρονη κοινωνία, που παίρνει παντού την μορφή της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης, υποφέρει από μια βαθιά και εκτεταμένη κρίση. Είναι ακριβώς ο καθολικός χαρακτήρας της κρίσης αυτής που την διαφοροποιεί από άλλες κρίσεις του παρελθόντος, ενώ, ταυτόχρονα, θέτει σε αμφισβήτηση ουσιαστικά κάθε δομή και αξία που στηρίζει τις σημερινές ιεραρχικές κοινωνίες στην Ανατολή και την Δύση, στον Βορρά και τον Νότο. Έτσι, η σημερινή κρίση θέτει σε αμφισβήτηση όχι μόνο τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και οικολογικές δομές που εγκαθιδρύθηκαν με την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, αλλά και τις ίδιες τις αξίες που στήριξαν τις δομές αυτές και ιδιαίτερα την έννοια που πήρε η Πρόοδος μετά τον Διαφωτισμό, όταν ταυτίστηκε μερικώς με την οικονομική ανάπτυξη. Όμως, η κρίση αυτή είναι καθολική και με μια άλλη έννοια. Με την έννοια ότι εξαπλώνεται σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη εφόσον πηγάζει από τους ίδιους τους θεσμούς της νεωτερικότητας: την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» που σήμερα έχουν επίσης καθολικευθεί, ιδιαίτερα όσον αφορά στην αγορά, που ήδη αναπτύσσεται ακόμη και σε αυτο-αποκαλούμενες «σοσιαλιστικές» οικονομίες, όπως της Κίνας και του Βιετνάμ (κεφ.2).

Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου, εξετάζονται οι διάφορες διαστάσεις της σημερινής γενικευμένης κρίσης (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, ιδεολογική).

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στην οικολογική κρίση και στις προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν για την ερμηνεία της, οι οποίες, στην πραγματικότητα, αντιπροσωπεύουν μια σύνθεση των κλασικών παραδόσεων που αναδύθηκαν μαζί με την οικονομία της αγοράς (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός) και του οικολογικού παραδείγματος. Εξετάζονται επίσης οι παραδοχές τριών άλλων προσεγγίσεων, οι οποίες, για διάφορους λόγους, δεν μπορούν να καταταχθούν σ' αυτήν την κατηγορία των συνθετικών θεωριών (βαθιά οικολογία, προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης» ανάπτυξης και προσέγγιση της «κατάλληλης» ανάπτυξης).

Στο τελευταίο μέρος, εξετάζονται οι προτάσεις της Δεξιάς και της Αριστεράς για την αντιμετώπιση της κρίσης και υποστηρίζεται ότι η πρόταση της πρώτης για περαιτέρω αγοραιοποίηση θα επιδεινώσει

αναπόφευκτα την κρίση, ενώ η πρόταση της δεύτερης για ενίσχυση της «κοινωνίας των πολιτών» είναι εξ ίσου ανιστορική και ουτοπική με την αρνητική έννοια του όρου. Το συμπέρασμα είναι ότι η ανάγκη για ένα νέο όραμα, που θα υπερβαίνει τόσο την νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς όσο και τον σοσιαλιστικό κρατισμό, είναι, στο πλαίσιο της σημερινής γενικευμένης κρίσης, περισσότερο πιεστική παρά ποτέ.

4.1. Μια πολυδιάστατη κρίση

Η οικονομική διάσταση

Όσον αφορά πρώτον στην οικονομική διάσταση της κρίσης, ο Βορράς δεν έχει ακόμη συνέλθει από την οικονομική κρίση που ξέσπασε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όχι βέβαια ως αποτέλεσμα της πετρελαϊκής κρίσης, όπως συνήθως υποστηρίζεται, αλλά εξαιτίας της βασικής αντίφασης που δημιουργούσε, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, η συνεχιζόμενη επέκταση του κρατισμού –με την έννοια του ενεργού κρατικού ελέγχου που στόχευε στον καθορισμό του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας και του κράτους πρόνοιας– και η παράλληλη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Η θεμελιακή αυτή αντίφαση που οδήγησε παντού στη συρρίκνωση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην οικονομία της αγοράς μέσω της συρρίκνωσης του οικονομικού ρόλου του κράτους αποτελεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, βασική αιτία της οικονομικής κρίσης και των σημερινών εκφάνσεών της, όπως η πιστωτική και η επισιτιστική κρίση.

Αρχικά, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο, οι νεοφιλελεύθεροι και οι σοσιαλφιλελεύθεροι, αντιμέτωποι με την αντίφαση που ανέφερα, έθεσαν σε κίνηση μια διαδικασία συρρίκνωσης του οικονομικού ρόλου του κράτους και παράλληλης απελευθέρωσης και απορρύθμισης των αγορών, η οποία οδήγησε σε μια τεράστια επέκταση της ανοιχτής ανεργίας. Ωστόσο, η περίοδος μαζικής ανεργίας στον Βορρά ήταν βασικά μια μεταβατική περίοδος που σηματοδότησε την μετάβαση της οικονομίας της αγοράς από την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, όπου επικρατούσαν συνθήκες σχετικά πλήρους απασχόλησης, σε μια νέα περίοδο μαζικής χαμηλόμισθης εργασίας και υποαπασχόλησης. Η εξέλιξη αυτή ήταν το αποτέλεσμα τόσο της απελευθέρωσης των αγορών εργασίας όσο και μίας συστηματικής προσπάθειας από τις πολιτικές ελίτ να μειώσουν την ανοιχτή ανεργία, η οποία επιφέρει ένα υψηλό πολιτικό κόστος και εκθέτει από κάθε άποψη την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης. Ο σκληρός

ανταγωνισμός μεταξύ των χωρών της Τριάδας, επομένως, δημιούργησε συνθήκες, όχι τόσο μαζικής ανοιχτής ανεργίας, αλλά χαμηλόμισθης εργασίας στο πλαίσιο «ελαστικών» αγορών εργασίας

Μια ανάλυση των στοιχείων του Υπουργείου Εργασίας των Η.Π.Α. για την περίοδο 1979-1995 ήταν αποκαλυπτική των τάσεων αυτών. Έτσι, στην περίοδο αυτή, χάθηκαν περισσότερες από 43 εκ. θέσεις εργασίας στις Η.Π.Α. και, παρ' όλο που, όπως επισημαίνει η ανάλυση, οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις εργασίας αντικαταστάθηκαν:

... το πρόβλημα βρίσκεται στην φύση των νέων θέσεων εργασίας που αντικατέστησαν τις παλαιές. Ενώ πριν από 25 χρόνια η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων που απολύονταν έβρισκε δουλειά με αποδοχές εξίσου υψηλές όσο και οι αποδοχές της προηγούμενης δουλειάς τους, τα στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας δείχνουν ότι σήμερα μόνο το 35% των απολυομένων από θέσεις πλήρους απασχόλησης καταλήγει σε εξίσου ή καλύτερα αμειβόμενες δουλειές ... το αποτέλεσμα είναι ότι υπάρχει η μεγαλύτερη εργασιακή ανασφάλεια από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930.¹

Επιπλέον, η απελευθέρωση των αγορών στις Η.Π.Α. είχε ως αποτέλεσμα την δραστική επιδείνωση της κατανομής εισοδήματος. Οι πραγματικοί μισθοί για τα $\frac{2}{3}$ των Αμερικανών εργατών υπέστησαν σημαντική μείωση την περίοδο αυτή (οι εβδομαδιαίες αποδοχές μειώθηκαν κατά 18% μεταξύ 1973 και 1990), με συνέπεια την σημαντική διεύρυνση της ανισότητας.² Έτσι, παρόλο που το μέσο εισόδημα νοικοκυριού αυξήθηκε κατά 10% μεταξύ 1979 και 1994, το 97% αυτής της αύξησης το καρπώθηκε το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού.³

Η συμπίεση αυτή των πραγματικών μισθών συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Όπως αναφέρει σχετικά ο Paul Kurgan⁴, σύμφωνα με το Pew Research Center, το 59% των Αμερικανών εργατών πιστεύουν σήμερα ότι είναι δυσκολότερο να κερδίζουν ένα άνετο επίπεδο διαβίωσης από ό,τι ήταν 20 ή 30 χρόνια πριν –γεγονός το οποίο επιβεβαιώνουν και οι επίσημες στατιστικές έρευνες που φανερώνουν ότι το μέσο εισόδημα έχει ανεβεί μόνο 17% από το 1980, ενώ την ίδια περίοδο το εισόδημα του πλουσιότερου 0,1 του πληθυσμού τετραπλασιάστηκε, με αποτέλεσμα το άνοιγμα μεταξύ

1. Louis Uchitelle και N.R. Kleinfeld, *International Herald Tribune* (6/3/1996).

2. L. Thurow, *Head to Head: The Coming Economic Battle Among Japan, Europe and America* (Breal, 1992).

3. Louis Uchitelle και N.R. Kleinfeld, *International Herald Tribune*.

4. Paul Krugman, "Distract and Disenfranchise", *The New York Times* (2/4/2007).

της μεσαίας τάξης και των πλουσίων να είναι σήμερα τόσο μεγάλο όσο και την δεκαετία του 1920! Οι τάσεις αυτές στις Η.Π.Α. αναπαράχθηκαν σύντομα σε ολόκληρο τον Βορρά, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του εναλλακτικού «μοντέλου του Ρήνου», του καπιταλισμού της «κοινωνικής αγοράς», όπως είδαμε στο 2^ο Κεφάλαιο, και την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και σοσιαλφιλελευθερισμού που καθιερώθηκε στη Βρετανία και Γερμανία, ενώ η Γαλλία του Σαρκοζύ και η Ιταλία του Μπερλουσκόνι ήδη τις ακολουθεί.

Στον βαθμό όμως που η κοινωνία «του 40%» μπορούσε και αναπαράγεται και ο «Νέος Βορράς» των ωφελουμένων από την παγκοσμιοποίηση κοινωνικών στρωμάτων ευημερούσε, το σύστημα είχε βρει μια νέα ισορροπία που στηριζόταν στην εκμετάλλευση των τεχνολογικών πλεονεκτημάτων του Βορρά και στο χαμηλό κόστος παραγωγής του Νότου. Η ισορροπία αυτή όμως ήταν εύθραυστη, εξαιτίας της ανεξέλεγκτης διακίνησης κεφαλαίου, κυρίως κερδοσκοπικού, όπως έδειξαν οι επανειλημμένες χρηματιστηριακές κρίσεις της δεκαετίας του 1990, οι οποίες οδήγησαν και στο «ξεφούσκωμα» των Ασιατικών Τίγρεων που είδαμε στο 3^ο Κεφάλαιο. Οι τελευταίες όμως εκφάνσεις της κρίσης, η εξελισσόμενη πιστωτική κρίση, σε συνδυασμό με την επισιτιστική κρίση, απειλούν τη στιγμή αυτή το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς με γενικότερη οικονομική κρίση. Οι επί μέρους όμως αυτές κρίσεις είναι, επίσης, ενδεικτικές των απώτερων αιτίων της οικονομικής κρίσης, τα οποία συνοψίζονται στον διπολικό νέο κόσμο, που έχει δημιουργήσει η παγκοσμιοποίηση,⁵ και στην παράλληλη αδυναμία του πολιτικού συστήματος να αντιμετωπίσει το διευρυνόμενο άνοιγμα που δημιουργεί ο διπολισμός αυτός. Έτσι, ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, έχει δημιουργηθεί ένας διπολικός κόσμος ο οποίος συνίσταται από:

- Ένα πόλο που περιλαμβάνει τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα τα οποία δημιούργησε η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, είτε στον Βορρά είτε στον Νότο και
- Έναν άλλο πόλο που έχει μείνει απέξω από τα υποτιθέμενα «καθολικά» ευεργετήματα της παγκοσμιοποίησης αυτής και περιλαμβάνει την περιθωριοποιημένη πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού, είτε στον Βορρά, είτε στον Νότο.

5. Ο όρος «παγκοσμιοποίηση» δεν αποδίδει επακριβώς την σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, όπως τόνισα στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία* (Ελληνικά Γράμματα, 2002) και χρησιμοποιείται εδώ απλώς χάριν συντομίας και επειδή έχει επικρατήσει στην κοινή γνώμη.

Είναι λοιπόν φανερό ότι ο νέος αυτός διπολικός κόσμος που ανέτειλε με την παγκοσμιοποίηση, δεν καθορίζεται από γεωγραφικά όρια, αλλά από κοινωνικά και οικονομικά όρια, όπως άλλωστε ακριβώς συμβαίνει και με την υπερεθνική ελίτ που, όπως είδαμε, δεν έχει εδαφικό κέντρο εξουσίας. Ο διπολισμός αυτός, σε συνδυασμό με την αντίφαση, που προανέφερα, δημιουργούν το σημερινό εκρηκτικό μίγμα που απειλεί την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, η κρίση δεν προκαλείται από τον διπολισμό καθεαυτό, εφόσον άλλωστε η οικονομία της αγοράς από την γέννησή της χαρακτηριζόταν από ανισότητα και από το άνοιγμα μεταξύ προνομιούχων και μη κοινωνικών στρωμάτων. Η κρίση προκαλείται από το γεγονός ότι η ίδια η διεθνοποίηση οδηγεί στην συνεχή επέκταση του διπολισμού αυτού, δηλαδή του ανοίγματος μεταξύ του Νέου Βορρά και του Νέου Νότου, ενώ το πολιτικό σύστημα είναι ουσιαστικά ανίσχυρο να επέμβει αποτελεσματικά για τον περιορισμό του διευρυνόμενου αυτού ανοίγματος. Έτσι, ενώ στο πλαίσιο του κράτους-έθνους, που συμπλήρωνε την οικονομία της αγοράς, ήταν δυνατή η λήψη αποτελεσματικών μέτρων από το κράτος –με αποκορύφωμα την σοσιαλδημοκρατία στην Δύση– για την μείωση του ανοίγματος μεταξύ προνομιούχων και μη κοινωνικών στρωμάτων, όταν αυτό έπαιρνε εκρηκτικές διαστάσεις, σήμερα ο ίδιος ο διεθνοποιημένος χαρακτήρας της οικονομίας αποκλείει την λήψη παρομοίων μέτρων, όχι μόνο στο εθνικό ή το ηπειρωτικό επίπεδο, αλλά ακόμη και στο παγκόσμιο επίπεδο, λόγω των εγγενών ανισοτήτων μεταξύ γεωγραφικού Βορρά και Νότου που έχει δημιουργήσει ιστορικά η καπιταλιστική οικονομία αγοράς/ανάπτυξης, τις οποίες εκμεταλλεύονται, βέβαια, κατάλληλα οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, ώστε να στρέφουν την μια οικονομία του Νότου κατά της άλλης στον άγριο ανταγωνισμό που έχουν επιβάλλει οι ανοικτές και απελευθερωμένες αγορές.

Τόσο η πιστωτική κρίση, που επηρεάζει κυρίως τον γεωγραφικό Βορρά, όσο και η επισιτιστική κρίση, που δημιουργεί εκρηκτικές καταστάσεις στον γεωγραφικό Νότο με τις αιματηρές διαδηλώσεις των πεινασμένων (Αϊτή, Αίγυπτος κ.λπ.), έχουν ως απώτερη αιτία την αυξανόμενη συγκέντρωση εισοδήματος, πλούτου και οικονομικής δύναμης που αναπόφευκτα επιφέρει ο διπολισμός αυτός.

Η πιστωτική κρίση, ειδικότερα, εύκολα μπορεί να δειχθεί ότι έχει ως απώτερη αιτία την συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου στην Αμερική σε συνδυασμό με την ιδεολογία του «αμερικανικού ονείρου». Όπως είναι γνωστό, οι πιστωτικοί οίκοι στις ΗΠΑ στήριζαν την ανάπτυξή τους στην άκρως κερδοφόρα αγορά ακινήτων αλλά, όταν οι δυνατότητες χορήγησης δανείων στα εύπορα στρώματα εξαντλήθηκαν, αναγκάστηκαν να στραφούν στα δάνεια υψηλού ρίσκου, χορηγώντας χαμηλότοκα στεγαστικά

δάνεια στα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα που επιδίωκαν και αυτά να μετάσχουν στο «αμερικανικό όνειρο». Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν ότι όταν, μετά την «περίοδο χάριτος», άρχισαν να αυξάνουν οι πληρωμές για επιτόκια, πολλοί από τους δανειολήπτες βρέθηκαν σε αδυναμία να πληρώσουν τις δόσεις τους και τα σπίτια τους άρχισαν να κατάσχονται. Οι ελίτ όμως που έλεγχαν τις πιστωτικές υπηρεσίες είχαν ήδη φροντίσει με διάφορα πιστωτικά τεχνάσματα να «μοιράσουν» τον κίνδυνο μέσα από «τιτλοποιημένα πακέτα», που πωλούνταν με μορφή ομολόγων σε όλα τα μήκη και πλάτη της Γης, μεταθέτοντας έτσι ουσιαστικά τον κίνδυνο σε ιδιωτικά συνταξιοδοτικά ταμεία ανά τον πλανήτη. Το αποτέλεσμα ήταν μια κρίση εμπιστοσύνης, η οποία μάλιστα αφορούσε όχι μόνο τους καταθέτες/δανειολήπτες, αλλά και τις τράπεζες, που έβλεπαν να κινδυνεύουν τα αποθεματικά τους από τα επισφαλή δάνεια σε πιστωτικούς οίκους, αλλά και οι ίδιοι οι τίτλοι τους, κάποιοι από τους οποίους μπορεί ήδη να είχαν γίνει επισφαλείς, αλλά στο χάος της πλανητικής πιστωτικής αγοράς, που έχουν δημιουργήσει τα τιτλοποιημένα πακέτα, κανένας πια δεν ξέρει πού ακριβώς βρίσκονται αυτοί οι τίτλοι! Έτσι, άρχισαν οι τράπεζες να περικόπτουν δραστικά τις δανειοδοτικές δραστηριότητές τους, δημιουργώντας μια τεχνητή κρίση ρευστότητας, που υποχρέωσε τις κεντρικές τράπεζες να κάνουν πρόσφατα επανειλημμένες επεμβάσεις για την ενίσχυσή τους και την αποφυγή μιας γενικότερης ύφεσης.

Αντίστοιχα, η επισιτιστική κρίση είναι επίσης συνέπεια της διογκούμενης συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης στον «Νέο Βορρά», λόγω της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, από τη μια μεριά, η συγκέντρωση εισοδήματος στον Βορρά επιβάλλει ένα στρεβλό παγκόσμιο καταναλωτικό πρότυπο με βάση τις ανάγκες του 15% των κατοίκων του πλανήτη που ζουν στις πλουσιότερες χώρες (ακόμη και στα βιοκαύσιμα!). Από την άλλη, η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς επιβάλλει ανάπτυξη που στηρίζεται στις εξαγωγές. Έτσι, οι αγρότες στον Νότο εξαναγκάζονται σε μονοκαλλιέργειες και η αυτοδυναμία που είχαν πριν την διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς σε πολλά βασικά για την διατροφή των κατοίκων του Νότου αγροτικά προϊόντα εξαφανίζεται και γίνονται έρμαια των δυνάμεων της αγοράς ακόμη και για την κάλυψη αναγκών σε βασικά τρόφιμα (ψωμί, ρύζι κ.λπ.). Σε μια παρόμοια διαδικασία έχει μπει και η Ελλάδα από τον καιρό της ένταξής της στην Ε.Ε. και της συνακόλουθης καταστροφής του γεωργικού τομέα της. Το αποτέλεσμα των διαδικασιών αυτών είναι ότι ο «Νέος Νότος» –τα κοινωνικά στρώματα που αποτελούν τα θύματα της παγκοσμιοποίησης, είτε μένουν στον γεωγραφικό Βορρά είτε στον γεωγραφικό Νότο– είναι αυτοί που κυρίως υφίστανται τις συνέπειες της επισιτιστικής κρίσης εφόσον, όχι μόνο δεν ωφελούνται από τις κερδοσκοπικές

ανατιμήσεις των τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης (από τις οποίες οφελούνται κερδοσκοποί και πολυεθνικές όπως η Monsanto που αυτή τη στιγμή έχουν κέρδη-ρεκόρ) αλλά και αδυνατούν, με τα γλίσχρα εισοδήματά τους (το 80% των οποίων δαπανάται σε τρόφιμα), να καλύψουν τις βασικές ανάγκες τους λόγω των πληθωρικών αυξήσεων των τιμών των τροφίμων, αλλά και της ενέργειας⁶. Δεδομένου, βέβαια, ότι τα κοινωνικά αυτά στρώματα, που είναι κάτοικοι του γεωγραφικού Νότου, ήταν πάντοτε σε μεγαλύτερο βαθμό περιθωριοποιημένα από τα αντίστοιχα στον Βορρά, είναι φυσικό η επισιτιστική κρίση να παίρνει ιδιαίτερα εκρηκτικές διαστάσεις στον Νότο.

Εάν όμως, όπως είδαμε στο προηγούμενο Κεφάλαιο, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν ήταν εγγενώς σε θέση να μετασχηματίσει την οικονομία της αγοράς στον Νότο σε μια οικονομία αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης –παρόμοια με αυτήν που έχει ήδη εγκαθιδρυθεί στον Βορρά– ακόμη και στην περίοδο της κρατικιστικής νεωτερικότητας, όταν τα περιφερειακά κράτη είχαν την δυνατότητα επέμβασης στην αγορά για την προστασία της οικονομίας τους από τις πιο ανταγωνιστικές και παραγωγικότερες επιχειρήσεις του Βορρά, σήμερα, ο μετασχηματισμός αυτός ανήκει στην επιστημονική φαντασία. Οι οικονομίες του Νότου είναι εντελώς στο έλεος των δυνάμεων της αγοράς και των αποφάσεων των πολυεθνικών ως προς τις επενδυτικές τοποθετήσεις των κεφαλαίων τους, που βέβαια εξαρτώνται αποφασιστικά από τα «συγκριτικά πλεονεκτήματα» τα οποία προσφέρει η κάθε χώρα της περιφέρειας σε όρους χαμηλού κόστους παραγωγής (χαμηλοί μισθοί, χαμηλοί φόροι στα επιχειρησιακά κέρδη, χαμηλές εργοδοτικές εισφορές κ.λπ.).

Πέρα όμως από τους καθαρά οικονομικούς λόγους, υπάρχουν και οι φυσικοί περιορισμοί που κάνουν αδύνατη την καθολίκευση του προτύπου ανάπτυξης του Βορρά. Η εγγενής δηλαδή αδυναμία του Βορρά να δημιουργήσει αυτοσυντηρούμενες καταναλωτικές κοινωνίες στον Νότο απορρέει από το γεγονός ότι η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και η παράλληλη αύξηση της ανισότητας σε ολόκληρο τον κόσμο δεν είναι απλώς συνέπειες αλλά και, όπως δείχθηκε στο 2^ο Κεφάλαιο, προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης. Οι φυσικοί πόροι της γης απλώς δεν επαρκούν για την παγκοσμιοποίηση του βιοτικού επιπέδου που απολαμβάνουν σήμερα οι προνομιούχοι στον Βορρά. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα απόλυτο φυσικό εμπόδιο που καθιστά

6. Geoffrey Lean, "Multinationals make billions in profit out of growing global food crisis", *The Independent on Sunday* (4/5/2008).

αδύνατη την παγκοσμιοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Μερικοί απλοί υπολογισμοί φανερώνουν γιατί μια τέτοια εξέλιξη είναι απίθανη. Με βάση τις εκτιμήσεις του ΟΗΕ υπολογίζεται ότι ο πληθυσμός στον πλανήτη θα ξεπερνά τα 7 δις το 2015.⁷ Με βάση αυτά τα πληθυσμιακά δεδομένα, εάν υποθέσουμε καθολίκευση του σημερινού καταναλωτικού προτύπου του γεωγραφικού Βορρά και στον γεωγραφικό Νότο, για να γινόταν δυνατό όλοι οι κάτοικοι του πλανήτη να φθάσουν τα κατά κεφαλή επίπεδα χρήσης ενέργειας που σήμερα απολαμβάνουν οι κάτοικοι του γεωγραφικού Βορρά, η παγκόσμια παραγωγή ενέργειας θα έπρεπε σχεδόν να τετραπλασιαστεί –ή να αυξηθεί 5,5 φορές για να μπορούν να απολαμβάνουν τα αμερικανικά καταναλωτικά πρότυπα!⁸

Παρόλα αυτά, και παρά την πελώρια αποτυχία ενός συστήματος που καταδικάζει τουλάχιστον 800 περίπου εκ. ανθρώπους στην πείνα,⁹ και ενώ ο ΟΗΕ μόλις απεύθυνε προειδοποίηση ότι 100 εκ. ακόμη μπορεί να προστεθούν σε αυτούς, εξαιτίας του γεγονότος ότι η επισιτιστική κρίση ανέβασε τις τιμές των τροφίμων κατά 83% στα τρία τελευταία χρόνια,¹⁰ η παγκόσμια οικονομία της αγοράς δεν αμφισβητείται ευρέως. Είναι προφανές λοιπόν ότι ενώ οι αντικειμενικές συνθήκες της κρίσης –και όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο, όπως θα δούμε στη συνέχεια– ήδη οδηγούν σε αυθόρμητες εξεγέρσεις, η κατάρρευση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης και η συνακόλουθη ενσωμάτωση της «Αριστεράς» στον σοσιαλφιλελευθερισμό έχει λειτουργήσει ως αποφασιστικός κατασταλτικός παράγοντας στο υποκειμενικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό καθιστά την ανάγκη για ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα που θα υπερβαίνει τόσο την οικονομία της αγοράς όσο και τον σοσιαλιστικό κρατισμό, ακόμα πιο επιτακτική.

Η πολιτική διάσταση

Μια παρόμοια διαδικασία συγκέντρωσης πολιτικής δύναμης έχει γίνει το λειτουργικό συμπλήρωμα της συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης. Έτσι, όπως η δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς οδήγησε στη σημερινή συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, παρόμοια, η

7. UN, *Human Development Report 2005*, Πίν. 5.

8. Υπολογισμοί με βάση το *World Development Indicators 2005* (The World Bank), Πίν. 3,7 & 1.1.

9. Patrick Mulvany, "The greedy must relinquish their hold on the world's food", *The Guardian* (17/10/2007).

10. James Macintyre, "UN report demands urgent action on soaring food prices", *The Guardian* (16/4/2008).

δυναμική της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» που καθιερώθηκε από τους «Θεμελιωτές-Πατέρες» του Αμερικανικού Συντάγματος, οδήγησε στη σημερινή αντίστοιχη συγκέντρωση πολιτικής δύναμης. Η συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης στα χέρια των κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων, στη διάρκεια της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, οδήγησε, κατά την κρατικιστική νεωτερικότητα, σ' έναν ακόμα υψηλότερο βαθμό συγκέντρωσης στα χέρια των κυβερνήσεων και της ηγεσίας των «μαζικών» κομμάτων εις βάρος των κοινοβουλίων. Στην σημερινή νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα, το συνδυασμένο αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» οδήγησε στη μετατροπή της πολιτικής σε τέχνη διαχείρισης της κρατικής εξουσίας, (*statecraft*),¹¹ με τις ομάδες διαμόρφωσης πολιτικής (*think tanks*) –τους σημερινούς «αναλυτές συστημάτων»– να καθορίζουν τις μελλοντικές πολιτικές και τον τρόπο εφαρμογής τους.¹²

Έτσι, μια μικρή κλίκα επαγγελματιών πολιτικών και τεχνοκρατών γύρω από τον πρωθυπουργό (ή τον Πρόεδρο) συγκεντρώνει όλη την πραγματική πολιτική δύναμη στα χέρια της, ιδιαίτερα στις μεγάλες οικονομίες της αγοράς που αποτελούν σημαντικά τμήματα της υπερεθνικής ελίτ. Επιπλέον, η συνεχής παρακμή της οικονομικής αυτοδυναμίας του Κράτους συνοδεύεται από την παράλληλη μεταμόρφωση του δημόσιου χώρου σε καθαρή διαχείριση. Ένα τυπικό παράδειγμα είναι η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα η οποία, ελέγχοντας το Ευρώ ανεξάρτητα από κάθε πολιτικό έλεγχο, παίρνει όλες τις κρίσιμες αποφάσεις για την οικονομική ζωή εκατομμυρίων πολιτών.

Η «κρίση της πολιτικής» που έχει εμφανιστεί στη σημερινή νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα, υποσκάπτει τα θεμέλια της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και εκφράζεται από ορισμένα συμπτώματα, τα οποία παίρνουν συχνά τη μορφή μιας υπόρρητης ή και ρητής αμφισβήτησης θεμελιακών πολιτικών θεσμών της (κόμματα, εκλογές κ.τ.λ.). Τέτοια συμπτώματα είναι για παράδειγμα τα πολύ υψηλά και μερικές φορές αυξανόμενα ποσοστά αποχής στις εκλογές, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. και στη Βρετανία, η έκρηξη της δυσaráσκειας με τη μορφή συχνά βίαιων ταραχών, η μείωση των μελών των κομμάτων, το γεγονός ότι ο σεβασμός προς τους επαγγελματίες πολιτικούς δεν ήταν ποτέ σε τόσο χαμηλό επίπεδο, με τα οικονομικά σκάνδαλα που κάποτε έρχονται στην επιφάνεια να επιβεβαιώνουν για άλλη μια φορά την πεποίθηση ότι η πολιτική, για τη συντριπτική πλειονότητα

11. Bookchin, *From Urbanisation to Cities*, (London: Cassell, 1995) κεφ. 6 και Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy* (Oxford: Oxford University Press), κεφ. 7.

12. Βλ. Charlotte Raven, *The Observer* (30/7/1995).

των πολιτικών –φιλελευθέρων και σοσιαλδημοκρατών– είναι απλώς ένα επάγγελμα, δηλαδή ένας τρόπος κοινωνικής και οικονομικής ανόδου.

Η ιστορική αιτία για τη σημερινή μαζική απάθεια μπορεί να ερμηνευθεί με βάση την «θεμελιακή ασυμβατότητα», μεταξύ, από τη μια μεριά, των πολιτικών προγραμμάτων που, όπως σημειώνει ο Καστοριάδης, προσπάθησαν να υλοποιήσουν το πρόταγμα της αυτονομίας στη νεωτερικότητα (δηλαδή της φιλελεύθερης «δημοκρατίας» και του μαρξιστικο-λενινιστικού σοσιαλισμού) και, από την άλλη, της ίδιας της αυτονομίας.¹³ Με άλλα λόγια, η αδυναμία της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» να δημιουργήσει γνήσιες δημοκρατικές συνθήκες μπορεί να θεωρηθεί ως η απώτατη αιτία της σημερινής απάθειας. Εντούτοις, παραμένει το ερώτημα γιατί η κρίση έγινε ιδιαίτερα έντονη την τελευταία περίπου δεκαετία.

Κατά την άποψή μου, η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στο σωρευτικό αποτέλεσμα των αλλαγών στις «αντικειμενικές» και «υποκειμενικές» συνθήκες που σηματοδότησαν την ανάδυση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εφεξής. Συγκεκριμένα:

- την εντεινόμενη διεθνοποίηση, η οποία έχει υπονομεύσει αποτελεσματικά όχι μόνο τη δύναμη του κράτους να ελέγχει την οικονομική δραστηριότητα, αλλά, συνακόλουθα, και την πίστη στην αποτελεσματικότητα της παραδοσιακής πολιτικής.
- την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των χωρών της Τριάδας (Ε.Ε., Η.Π.Α., Ιαπωνία) που είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας, την εγκαθίδρυση της «νεοφιλελεύθερης συναίνεσης» και τη συνακόλουθη ουσιαστική εξάλειψη των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ των κομμάτων.
- τις τεχνολογικές αλλαγές που οδήγησαν στη σημερινή μεταβιομηχανική κοινωνία και στις αντίστοιχες αλλαγές στη διάρθρωση της απασχόλησης και του εκλογικού σώματος, οι οποίες, σε συνδυασμό με τη μαζική ανεργία και υποαπασχόληση, οδήγησαν στην δραστική αποδυνάμωση της παραδοσιακής εργατικής τάξης και στη συνακόλουθη εξασθένηση της παραδοσιακής πολιτικής.
- την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» που οδήγησε στον μύθο του «τέλους των ιδεολογιών» και επιπλέον ενίσχυσε την κουλτούρα του ατομικισμού που προωθείται από τον νεοφιλελευθερισμό.

13. Cornelius Castoriadis, "The Retreat from Autonomy" in *World in Fragments* (Stanford: Stanford University Press, 1997) σ. 43. (μτφρ. *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος* (Αθήνα: Ύψιλον, 1992).

Έτσι, στο πλαίσιο της σημερινής νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, οι παλαιές ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά έχουν εξαφανιστεί. Οι εκλογές έχουν πάρει την μορφή πολυέξοδων καλλιστείων μεταξύ «χαρισματικών» ηγετών (και των κομματικών μηχανών που τους υποστηρίζουν, με την αφειδή χρηματική υποστήριξη διαφόρων τμημάτων των οικονομικών ελίτ), οι οποίοι αντιμάχονται ο ένας τον άλλον στο ποιος θα προσελκύσει την προσοχή των τηλεθεατών και του εκλογικού σώματος, για να εφαρμόσουν πολιτικές που συνιστούν παραλλαγές του ίδιου θέματος: μεγιστοποίηση της ελευθερίας των δυνάμεων της αγοράς εις βάρος τόσο του κράτους πρόνοιας (που υπονομεύεται σταθερά) όσο και της κρατικής δέσμευσης για την εξασφάλιση σταθερής απασχόλησης (η πλήρης απασχόληση έχει ήδη εγκαταλειφθεί οριστικά).

Στην πραγματικότητα, το αποτέλεσμα των σημερινών εκλογών καθορίζεται από το «40%» της «ικανοποιημένης εκλογικής πλειοψηφίας»¹⁴, ενώ η «υποτάξη», που δημιουργήθηκε από τον νεοφιλελευθερισμό και την αυτοματοποίηση, στην πλειοψηφία της, δεν συμμετέχει στην εκλογική διαδικασία. Η εντεινόμενη δηλαδή απάθεια προς την πολιτική δεν αντανακλά βασικά μια γενική αδιαφορία σε σχέση με τα κοινωνικά θέματα, ως αποτέλεσμα, λόγου χάριν, του καταναλωτισμού, αλλά μια εντεινόμενη έλλειψη εμπιστοσύνης στα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα και στην ικανότητά τους να επιλύουν κοινωνικά προβλήματα. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως στις πιο αδύνατες κοινωνικές ομάδες. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο πως τα υψηλότερα ποσοστά αποχής παρουσιάζονται συνήθως στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα που δεν βλέπουν πια καμιά σημαντική διαφορά ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά, δηλαδή ανάμεσα στα νεοφιλελεύθερα και τα σοσιαφιλελεύθερα κόμματα αντίστοιχα. Η παρακμή του σοσιαλιστικού προτάγματος, μετά την κατάρρευση τόσο της σοσιαλδημοκρατίας όσο και του «υπαρκτού σοσιαλισμού», έχει συμβάλλει σημαντικά στην απομάκρυνση πολλών, ιδιαίτερα νέων ανθρώπων, από την παραδοσιακή πολιτική.

Έτσι, η κατάρρευση του «σοσιαλιστικού» κρατισμού στην Ανατολή, αντί να λειτουργήσει σαν καταλύτης για το χτίσιμο ενός νέου αντιαυταρχικού τύπου πολιτικής, αναπτύσσοντας περαιτέρω τις τάσεις που αναδύθηκαν τον Μάη του 1968, απλώς οδήγησε, ιδιαίτερα ανάμεσα σε φοιτητές, νέους ακαδημαϊκούς και άλλους, σε μια τάση προς ένα μεταμοντέρνο κομφορμισμό και την απόρριψη κάθε «καθολικού» αντισυστημικού προτάγματος. Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έπαιξε έναν κρίσιμο ρόλο σε

14. J.K. Galbraith, *The Culture of Contentment* (Harmondsworth: Penguin, 1993).

σχέση με την παρακμή της Αριστεράς, αφού συνέβαλε σημαντικά στην περαιτέρω απομυθοποίηση του σοσιαλιστικού προτάγματος και παρέσχε την ηθική κάλυψη, σε όσους την χρειαζόνταν, για την υιοθέτηση των ατομικιστικών αξιών. Αυτό φανερώνεται και από την μαζική μετατόπιση πολλών πρώην σοσιαλιστών διανοουμένων προς τον φιλελευθερισμό. Το γεγονός ότι τα καθεστώτα στην Ανατολή δεν ήταν ούτως ή άλλως αυθεντικά σοσιαλιστικά δεν ανέκοψε τον γενικό πεσιμισμό που προκλήθηκε από την κατάρρευσή τους. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί είτε με βάση την υπόθεση ότι ο μέσος υποστηρικτής της Αριστεράς στην Δύση δεν ήταν σε θέση να αξιολογήσει την πραγματική φύση αυτών των καθεστώτων, (με δεδομένη ιδιαίτερα την διαστρέβλωση της σχετικής πληροφόρησης από τα καπιταλιστικά ΜΜΕ) είτε με βάση την υπόθεση ότι η ίδια η αποτυχία του πειράματος για ριζοσπαστική αλλαγή με μια έννοια «απέδειξε» το ανεφάρμοστο των σοσιαλιστικών ιδεωδών. Έτσι, η κατάρρευση του σοσιαλιστικού κρατισμού στην Ανατολή οδήγησε απλώς σε μια γενική μετατόπιση προς την Δεξιά. Αυτή η μετατόπιση προς την Δεξιά αφορά όχι μόνο την προνομιούχο μειονότητα του «40%» που ωφελείται από την νεοφιλελεύθερη συναίνεση αλλά, επίσης, και ένα σημαντικό μέρος των μεσαίων κοινωνικών ομάδων μεταξύ της μειονότητας αυτής και της υποτάξης, οι οποίες ελπίζουν ότι θα ωφεληθούν από την νεοφιλελεύθερη συναίνεση. Οι υπόλοιποι, συμπεριλαμβανομένου και του μεγαλύτερου μέρους της υποτάξης, στην οποία ανήκουν κυρίως τα θύματα της νεοφιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας, έχουν περιπέσει σε πολιτική απάθεια και σε μια υποσυνείδητη άρνηση της καθεστηκυίας κοινωνίας, η οποία εκδηλώνεται συνήθως με μια έκρηξη της εγκληματικότητας και κάποτε με βίαιες εκδηλώσεις ή και εξεγέρσεις.

Αντίστοιχα, η εγκατάλειψη της δέσμευσης για πλήρη απασχόληση, σε συνδυασμό με το σταδιακό ξήλωμα του κράτους-πρόνοιας (προκειμένου να δημιουργηθούν καλύτερες συνθήκες ανταγωνιστικότητας μέσω της δραστηκής μείωσης του «κοινωνικού μισθού» που επιβάρυνε σημαντικά το κόστος παραγωγής), μοιραία υπονόμωσε την πολιτική έλξη της σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση και οδήγησε στην σημερινή κρίση της. Παρόλα αυτά, οι σοσιαλδημοκράτες προσποιούνται ότι δεν υπάρχει καμία «νεοφιλελεύθερη συναίνεση» και ότι οι πολιτικές τους διαφέρουν σημαντικά από αυτές των νεοφιλελευθέρων. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι η θεμελιώδης νεοφιλελεύθερη αρχή, δηλαδή, η μεγιστοποίηση του ρόλου της αγοράς στην οικονομία και την κοινωνία, έχει ήδη ενσωματωθεί στα κυβερνητικά ή πολιτικά τους προγράμματα. Εντούτοις, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση, η οποία στην Ευρώπη έχει ήδη θεσμοποιηθεί με την Συνθήκη του Μάαστριχτ και στη συνέχεια με το αποτυχόν Ευρωσύνταγμα και τη

συνθήκη της Λισαβόνας, δεν είναι απλώς ένα προσωρινό φαινόμενο, αλλά, όπως είδαμε προηγούμενα, αντιπροσωπεύει την πολιτική συνέπεια των δομικών αλλαγών στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς που οδηγούν στην ολοκλήρωση της αγοράς –μια ιστορική διαδικασία την οποία απλώς διέκοψε προσωρινά η κρατικιστική περίοδος.

Ωστόσο, το Σηάτλ και η Γένοβα χθες, και, στη συνέχεια, το Παρίσι, η Αθήνα κ.λπ. είναι σαφείς ενδείξεις του γεγονότος ότι οι άνθρωποι και ιδιαίτερα οι νέοι δεν είναι απαθείς απέναντι στην Πολιτική γενικά (με την κλασική έννοια της αυτοδιεύθυνσης), ως αποτέλεσμα π.χ. μιας «γενικής ανόδου της ασημαντότητας», όπως υποστηρίζει ο Καστοριάδης,¹⁵ αλλά είναι απλώς απαθείς απέναντι σε αυτό που περνά για «πολιτική» σήμερα, δηλαδή στο σύστημα που επιτρέπει σε μια κοινωνική μειονότητα (επαγγελματίες πολιτικούς) να καθορίζει την ποιότητα ζωής κάθε πολίτη. Με άλλα λόγια, αυτό που έχει αποτρέψει πολλούς ανθρώπους από την «πολιτική» είναι η αυξανόμενη συνειδητοποίηση της συγκέντρωσης πολιτικής δύναμης, ως αποτέλεσμα της δυναμικής της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», στα χέρια επαγγελματιών πολιτικών και διαφόρων «ειδικών». Το ίδιο ισχύει και για τα ριζοσπαστικά λαϊκά κινήματα σε διάφορες χώρες (Αργεντινή, Βενεζουέλα, Βολιβία, Βραζιλία, Νεπάλ κ.ο.κ.) που ασκούν σημαντική πίεση «από τα κάτω» για νέες αμεσοδημοκρατικές μορφές οργάνωσης.

Η κοινωνική διάσταση

Η οικονομία ανάπτυξης έχει ήδη δημιουργήσει μια «κοινωνία ανάπτυξης», τα κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι ο καταναλωτισμός, η ιδιωτέυση, η αλλοτρίωση και η συνακόλουθη αποσύνθεση των κοινωνικών δεσμών. Η κοινωνία ανάπτυξης, με τη σειρά της, οδηγεί αμείλικτα σε μια «μη-κοινωνία», δηλαδή στην αντικατάσταση της κοινωνίας από εξατομικευμένες οικογένειες και άτομα –ένα κρίσιμο βήμα προς την ολοκλήρωση της βαρβαρότητας. Είναι δε ακριβώς ο αυξανόμενος εξατομικευτικός χαρακτήρας της κοινωνίας ανάπτυξης που, στο υποκειμενικό επίπεδο, επιτρέπει την αναπαραγωγή της, παρά το γεγονός ότι, δεδομένων των σημερινών κοινωνικών δυνατοτήτων, πρόκειται για μια πελώρια αποτυχία.

Η σημερινή κοινωνική κρίση αποτελεί στην πραγματικότητα συνέχεια της κρίσης που άρχισε την δεκαετία του 1960, όταν τέθηκαν υπό

15. Κ. Καστοριάδης, *Η άνοδος της ασημαντότητας*, (Αθήνα: Ύψιλον, 2000) και κριτική της θέσης αυτής στο άρθρο μου «Πρόσφατες Θεωρητικές Εξελίξεις στο πρόταγμα της Περικτικής Δημοκρατίας», στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περικτική Δημοκρατία* (Αθήνα: Κουκίδα, Μάης 2008).

αμφισβήτηση οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ατόμων στην σύγχρονη κοινωνία (μεταξύ εργοδοτών και εργατών, ανδρών και γυναικών, γονέων και παιδιών, δασκάλων και μαθητών κ.ο.κ.). Θεμελιώδεις παραδοσιακοί θεσμοί, όπως ο γάμος, η οικογένεια κ.λπ., που ρύθμιζαν για πολλά χρόνια ορισμένες από αυτές τις σχέσεις, από τότε παραπαίνουν, παρά την συντηρητική αντεπίθεση που συνόδευσε την ανάδυση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Αυτή η κρίση στις κοινωνικές σχέσεις εκφράζει επίσης μια κρίση ταυτότητας, με την έννοια ότι οι άνθρωποι δεν έχουν πια σαφείς κοινωνικά προκαθορισμένους ρόλους με τους οποίους να ταυτιστούν. Τέτοιοι προκαθορισμένοι ρόλοι καταρρέουν καθημερινά, δημιουργώντας σύγχυση στις κοινωνικές σχέσεις και κλονίζοντας την κοινωνική συνοχή.

Μολονότι η κρίση παραδοσιακών θεσμών όπως οι παραπάνω ήταν απόρροια των απεύθερωτικών τάσεων που είχαν αναπτυχθεί στη κοινωνία σε σχέση με τους θεσμούς αυτούς (φεμινιστικό κίνημα, φοιτητικό κίνημα κ.λπ.) δεν έπαυε ν' αποτελεί μια κοινωνική κρίση η οποία, αργότερα, επιδεινώθηκε με την επέκταση της οικονομίας της αγοράς σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης μορφής της, και τη συνακόλουθη κρίση των κοινοτικών αξιών. Είναι φυσικά πασίγνωστο ότι η αγορά είναι ο μεγαλύτερος εχθρός των παραδοσιακών κοινοτικών αξιών, εφόσον δοξάζει τον ατομικισμό και τον εγωιστικό ανταγωνισμό. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι η κοινωνική κρίση, με τη μορφή ιδιαίτερα της κρίσης των κοινοτικών αξιών, είναι ιδιαίτερα έντονη στις χώρες ακριβώς εκείνες όπου η αγοραιοποίηση έχει προχωρήσει περισσότερο. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι ούτε εκστρατείες του τύπου «επιστροφή στις βασικές αξίες» (Βρετανία) ούτε η άνθιση των θρησκευτικών, μυστικιστικών και άλλων παρόμοιων τάσεων (Η.Π.Α.) είχαν οποιoδήποτε ανασταλτικό αποτέλεσμα στο πιο φανερό σύμπτωμα της κοινωνικής κρίσης: την έκρηξη της εγκληματικότητας και την κατάχρηση των ναρκωτικών που έχει ήδη οδηγήσει πολλά κράτη στην εγκατάλειψη του «πολέμου ενάντια στα ναρκωτικά».¹⁶

Στη Βρετανία για παράδειγμα, χρειάστηκαν 30 χρόνια για να διπλασιαστεί ο δείκτης εγκληματικότητας, από 1 εκατομμύριο περιστατικά το 1950 σε 2,2 εκ. το 1979. Ωστόσο, τη δεκαετία του 1980 ο δείκτης εγκληματικότητας υπερδιπλασιάστηκε, και έφτασε τα 5 εκ. περιστατικά στη δεκαετία του 1990, για να πλησιάσει τα 6 εκ. περιστατικά στην παρούσα δεκαετία.

16. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, *Ναρκωτικά: Πέρα από τη δαιμονολογία της ποινικοποίησης και την «προοδευτική» μυθολογία της φιλελευθεροποίησης* (Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1999). Για πιο πρόσφατα άρθρα βλ. *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.3, (July 2007).

Οι κυρίαρχες ελίτ αντιδρούν στην έκρηξη της εγκληματικότητας χτίζοντας περισσότερες φυλακές, παρά το γεγονός ότι, όπως έχει δείξει μια παλαιότερη μελέτη του Υπ. Εσωτερικών στη Βρετανία (αντανακλώντας παρόμοιες έρευνες από τις Η.Π.Α. και τη Γερμανία), για να μειωθεί το ετήσιο ποσοστό εγκληματικότητας κατά 1%, ο αριθμός των φυλακισμένων θα πρέπει να αυξηθεί κατά 25%!¹⁷ Έτσι, ο αριθμός των φυλακισμένων στη Βρετανία αυξήθηκε από 64.000 στην αρχή της παρούσας δεκαετίας, σε 81.500 σήμερα, πράγμα που σημαίνει ότι, για κάθε 100.000 του πληθυσμού, 148 άνθρωποι είναι στη φυλακή, μετατρέποντας την Βρετανία στην πρωτεύουσα των φυλακών» της Ευρώπης, την στιγμή, μάλιστα, που η «Εργατική» κυβέρνηση κτίζει νέες «υπερ-φυλακές» που θα μπορούν να κρατήσουν πάνω από 96.000 φυλακισμένους!¹⁸

Παρόμοια, οι Η.Π.Α. χρειάστηκαν 200 χρόνια για να ανεβάσουν τον αριθμό των φυλακισμένων στο ένα εκατομμύριο, αλλά μόνο τα τελευταία 10 χρόνια ήταν αρκετά για να τον ανεβάσουν σε σχεδόν δύο εκατομμύρια –ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού φυλακισμένων στον κόσμο! Σήμερα, ο αριθμός των φυλακισμένων στη «χώρα της ελευθερίας» έχει φθάσει τα 2,3 εκ. πράγμα που σημαίνει ότι ένας στους 99 ενήλικους είναι στη φυλακή,¹⁹ με τον Αφρο-Αμερικανικό πληθυσμό να υπερ-αντιπροσωπεύεται εφόσον, μολονότι αποτελεί μόνο το 12% του συνολικού πληθυσμού, αποτελεί τον μισό πληθυσμό των φυλακισμένων. Στην πραγματικότητα, η έκρηξη της εγκληματικότητας, όπως επισημαίνει ο Martin Woolacott²⁰, τείνει να πάρει τη μορφή εξέγερσης στα μεγάλα αστικά κέντρα σ' ολόκληρο τον κόσμο και ως τέτοια αντιμετωπίζεται από τις κυρίαρχες ελίτ.

Έτσι, η αγοραιοποίηση της οικονομίας δεν έχει αυξήσει μόνο τα οικονομικά προνόμια της προνομιούχου μειονότητας· έχει αυξήσει επίσης την ανασφάλειά της. Για τον λόγο αυτόν, η νέα υπερτάξη απομονώνεται ολοένα και περισσότερο σε γκέτο πολυτελείας. Ταυτόχρονα, η αγοραιοποίηση, και ιδιαίτερα η ελαστική αγορά εργασίας, έχει αυξήσει την εργασιακή ανασφάλεια –ένα φαινόμενο που αγγίζει σήμερα τους πάντες με εξαίρεση τα ελάχιστα μέλη της ανώτερης τάξης. Στην Βρετανία για παράδειγμα, «5 εκ. άνθρωποι απολύθηκαν την δεκαετία του 1990 και παρόλο που οι περισσότεροι από αυτούς βρήκαν σύντομα άλλη δουλειά, η εργασιακή τους

17. *The Guardian* (15/10/1993).

18.. Nigel Morris "The real prison numbers scandal", *The Independent* (6/12/2007) & Alan Travis, "UK now Europe's jail capital" *The Guardian* (27/2/2003).

19. Ed Pilkington, "US prison population hits new high: 1 in 100 adults jailed", *The Guardian* (1/3/2008).

20. Martin Woolacott, "The March of a Martial Law", *The Guardian* (20/1/1996).

εμπειρία είχε αλλάξει».²¹ Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο ότι μια πρόσφατη δημοσκόπηση έδειξε πως μόνο ένας στους έξι θεωρεί ότι είναι ευκολότερο σήμερα να σχεδιάσει κανείς το μέλλον του με αυτοπεποίθηση απ' ό,τι ήταν πριν από λίγα χρόνια, ενώ, περίπου 3 φορές περισσότεροι, το 45%, θεωρούν ότι είναι δυσκολότερο.²² Παρόμοια, στις Η.Π.Α., τα ¾ του συνόλου των νοικοκυριών έχουν αντιμετωπίσει κάποιο είδος απόλυσης από το 1980, σύμφωνα με μια δημοσκόπηση των *New York Times*, και αντίστροφα με ό,τι συνέβαινε στις αρχές της δεκαετίας του '80, η πλειονότητα των θέσεων εργασίας που εξαλείφονται αφορούν εργαζόμενους με τουλάχιστον ανώτερη εκπαίδευση, ενώ το ποσοστό των χαμένων θέσεων εργασίας με καλές αποδοχές είναι διπλάσιο απ' ό,τι ήταν την δεκαετία του 1980.²³ Το ίδιο το γεγονός ότι, τα τελευταία 20 χρόνια, οι θέσεις πλήρους απασχόλησης εξαφανίζονται ταχύτατα, συμβάλλει σημαντικά στο αίσθημα ανασφάλειας. Στην Βρετανία, πάλι, η αναλογία του ενήλικου πληθυσμού σε θέσεις πλήρους απασχόλησης μειώθηκε από περίπου 55% το 1975 σε 35% το 1993.²⁴ Δεν προκαλεί επομένως έκπληξη που η *Έκθεση του 2000 του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας* διαπίστωσε πως το στρες στις προηγμένες οικονομίες της αγοράς έχει φτάσει σε επίπεδα ρεκόρ, εξαιτίας βασικά της θεσμοποίησης των ελαστικών αγορών εργασίας που έχουν αυξήσει την πίεση των εργοδοτών για περισσότερη εργατική παραγωγικότητα.

Είναι, επομένως, φανερό ότι η συνεχώς διογκούμενη συγκέντρωση οικονομικής και συνακόλουθα κοινωνικής δύναμης στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς αποτελεί την απώτερη αιτία για την συνεχώς επιδεινούμενη κοινωνική κρίση.

Η πολιτιστική και ιδεολογική διάσταση

Η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς είχε επίσης ως αποτέλεσμα την δραστική υπονόμευση των παραδοσιακών αξιών και της κουλτούρας. Αυτή η διαδικασία επιταχύνθηκε τον 20ό αιώνα, με την επέκταση σε όλον τον κόσμο της οικονομίας της αγοράς και του προϊόντος της δυναμικής της: της οικονομίας ανάπτυξης. Η συνέπεια ήταν ότι σήμερα μια έντονη διαδικασία πολιτιστικής ομογενοποίησης βρίσκεται σε εξέλιξη, η οποία, όχι μόνο αποκλείει κάθε «κατευθυντικότητα» προς περισσότερη

21. Geoff Mulgan, "A High-Stake Society", *The Guardian* (30/1/1996).

22. Peter Kellner, "Jobs and homes worries haunting British voters", *The Observer* (5/5/1996).

23. Louis Uchitelle και N.R. Kleinfield, *International Herald Tribune*.

24. Will Hutton, *The State We're In* (London: Jonathan Cape, 1995), σελ. 108.

πολυπλοκότητα,²⁵ αλλά στην ουσία απλοποιεί περισσότερο την κουλτούρα, καθώς οι πόλεις γίνονται όλο και πιο όμοιες, οι άνθρωποι σ' όλον τον κόσμο ακούνε την ίδια μουσική, παρακολουθούν τις ίδιες σαπουνόπερες στην τηλεόραση, αγοράζουν τις ίδιες μάρκες καταναλωτικών αγαθών κ.τ.λ.

Η άνοδος της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, το τελευταίο περίπου τέταρτο του αιώνα, έχει προωθήσει περαιτέρω την διαδικασία πολιτιστικής ομογενοποίησης. Αυτό είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της απελευθέρωσης και απορρύθμισης των αγορών και της συνακόλουθης έντασης της εμπορευματοποίησης της κουλτούρας. Ως αποτέλεσμα, οι παραδοσιακές κοινότητες και η κουλτούρα τους εξαφανίζονται σε ολόκληρο τον κόσμο και οι άνθρωποι μετατρέπονται σε καταναλωτές μιας μαζικής κουλτούρας που παράγεται στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες και ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. Στην κινηματογραφική βιομηχανία, για παράδειγμα, ακόμα και Ευρωπαϊκές χώρες με ισχυρό πολιτιστικό και οικονομικό υπόβαθρο υποχρεώθηκαν ουσιαστικά να εγκαταλείψουν στην τύχη τους τις ντόπιες κινηματογραφο-βιομηχανίες που δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν την πολύ πιο ανταγωνιστική βιομηχανία των Η.Π.Α.

Έτσι, η πρόσφατη ανάδυση ενός «πολιτιστικού» εθνικισμού σε πολλά μέρη του κόσμου εκφράζει μια απεγνωσμένη προσπάθεια να διατηρηθεί η πολιτιστική ταυτότητα, μπροστά στην επέλαση της ομογενοποίησης της αγοράς. Αλλά, η αγοραιοποίηση των επικοινωνιών έχει ήδη θέσει τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση της πολιτιστικής ποικιλίας σ' ένα είδος επιφανειακής, βασικά φολκλορικής, διαφοροποίησης.

Τέλος, δεν θα πρέπει να υποτιμούνται οι πολιτικές επιπτώσεις της εμπορευματοποίησης και ομογενοποίησης της κουλτούρας. Για παράδειγμα, ο ρόλος «φυγής από την πραγματικότητα» που παραδοσιακά έπαιζαν τα Χολιγουντιανά φιλμ έχει σήμερα γενικευθεί, μέσω της μαζικής εξάπλωσης της κουλτούρας της τηλεόρασης και της σχεδόν πλήρους μονοπώλησής της από την χολιγουντιανή υποκουλτούρα.

Η γενικευμένη, όμως, κρίση εκδηλώνεται επίσης και στο ιδεολογικό επίπεδο, εφόσον οι αλλαγές στις δομικές παραμέτρους, που σημάδεψαν τη μετάβαση στη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα, συνοδεύτηκαν από μια παράλληλη σοβαρή ιδεολογική κρίση που έθετε σε αμφισβήτηση όχι μόνο τις πολιτικές ιδεολογίες (τις οποίες οι μεταμοντέρνοι υποτιμητικά αποκαλούν «απελευθερωτικές μετα-αφηγήσεις»), ή έστω τον «αντικει-

25. Βλ. τη θεωρία του Μπούκτσιν για τον διαλεκτικό νατουραλισμό (Κεφ. 8)

μενικό» ορθολογισμό²⁶, αλλά ακόμη και τον ίδιο τον ορθολογισμό, όπως καταδεικνύει η σημερινή άνθιση του ανορθολογισμού σε όλες του τις μορφές: από την αναγέννηση των παλαιών θρησκειών (χριστιανισμός, ισλαμισμός κ.τ.λ.) μέχρι την εξάπλωση διαφόρων ανορθολογικών τάσεων, π.χ. του μυστικισμού, του σπιριτουαλισμού, της αστρολογίας, του εσωτερικισμού, του νεο-παγανισμού και της «Νέας Εποχής».

Η άνοδος του ανορθολογισμού, ιδιαίτερα, είναι άμεσο αποτέλεσμα της κρίσης της οικονομίας ανάπτυξης, τόσο στην καπιταλιστική όσο και στη «σοσιαλιστική» εκδοχή της. Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού²⁷, η κατάρρευση των δύο κυρίων προταγμάτων της νεωτερικότητας, δηλαδή του σοσιαλιστικού και του αναπτυξιακού (με την έννοια της ταύτισης της Προόδου με την ανάπτυξη), σε συνδυασμό με την παράλληλη «κρίση αξιοπιστίας» της επιστήμης, που εμφανίστηκε το τελευταίο περίπου τέταρτο του 20ού αιώνα, ήταν αποφασιστικής σημασίας για την σημερινή άνθηση του ανορθολογισμού. Έτσι, η αυξανόμενη συνειδητοποίηση των κοινωνικών συνεπειών της ανόδου της καταναλωτικής κοινωνίας, οι οικολογικές επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης, οι οικονομικές συνέπειες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όσον αφορά στην εντεινόμενη φτώχεια και ανασφάλεια, η παράλληλη αποτυχία της «ανάπτυξης» καθώς και η πολιτιστική ομογενοποίηση, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην άνοδο του ανορθολογισμού στον Βορρά και στην εξάπλωση διαφόρων φονταμενταλισμών στον Νότο.

Η «κρίση αξιοπιστίας» της επιστήμης, εκφράζεται με την αμφισβήτηση πολλών επιστημονικών «αληθειών» και ειδικότερα αυτών πάνω στις οποίες συνηθίζαμε να στηριζόμαστε για να δικαιολογούμε την «βεβαιότητά» μας στην ερμηνεία των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων. Η κρίση αυτή ήταν ιδιαίτερα σημαντική δεδομένου ότι η επιστήμη παίζει έναν διπλό ρόλο σε σχέση με την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι,

- πρώτον, η επιστήμη παίζει έναν λειτουργικό ρόλο στην υλική αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης, μέσω της αποφασιστικής συμ-

26. Βλ. π.χ., Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1970)· Imre Lakatos, *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970)· Paul Feyerabend, *Against Method* (London: Verso, 1975).

27. Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία: Η άνοδος του νέου ανορθολογισμού*, (Ελεύθερος Τύπος, 2000). Βλ και Takis Fotopoulos, "The Rise of New Irrationalism and its Incompatibility with Inclusive Democracy", *Democracy & Nature*, vol. 4, no. 2/3 (Ιούλιος/ Νοέμβριος 1998), σσ. 1-49.

βολής της στην προσπάθεια να κυριαρχηθεί ο φυσικός κόσμος και να μεγιστοποιηθεί η οικονομική ανάπτυξη.

- δεύτερον, η επιστήμη παίζει έναν εξίσου σημαντικό ιδεολογικό ρόλο νομιμοποιώντας «αντικειμενικά» την οικονομία ανάπτυξης. Ακριβώς όπως η θρησκεία έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην ορθολογική νομιμοποίηση της φεουδαλικής ιεραρχίας, έτσι και η επιστήμη, ιδιαίτερα η κοινωνική «επιστήμη», παίζει σήμερα έναν κρίσιμο ρόλο στην ορθολογική νομιμοποίηση της σύγχρονης ιεραρχικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, από την στιγμή που η επιστήμη αντικατέστησε την θρησκεία ως κυρίαρχη κοσμοθεωρία, νομιμοποίησε «αντικειμενικά» την οικονομία ανάπτυξης και στις δύο εκδοχές της, δηλαδή τόσο την καπιταλιστική όσο και την σοσιαλιστική εκδοχή της.

Εντούτοις, η συνειδητοποίηση των συνεπειών της οικονομικής ανάπτυξης πάνω στη Φύση και, συνακόλουθα, στην ποιότητα ζωής, έθεσε σε αμφισβήτηση το λειτουργικό ρόλο της επιστήμης στην προώθηση της Προόδου. Όταν, πέρα από αυτό, αμφισβητήθηκε η αξιοπιστία των ιδίων των επιστημονικών αληθειών, είτε εκείνων που προέρχονταν από την ορθόδοξη κοινωνική επιστήμη είτε αυτών που βασιζόντουσαν στην εναλλακτική «επιστήμη» του σοσιαλισμού, τον μαρξισμό²⁸, τότε, ήταν φανερό πως είχε φτάσει η στιγμή της αλήθειας για την ιδεολογία της ανάπτυξης.

Ωστόσο, όπως θα τονιστεί στο 8ο Κεφάλαιο, η ευθύνη για την σημερινή πολυδιάστατη κρίση δεν μπορεί να αποδοθεί στην ίδια την επιστήμη και τον ορθολογισμό γενικά, όπως αβάσιμα υποστηρίζουν συνήθως οι ιρασιοναλιστές διαφόρων ειδών. Όπως συμβαίνει και με την τεχνολογία, η εφαρμοσμένη επιστήμη δεν είναι «ουδέτερη» σε σχέση με την λογική και την δυναμική της οικονομίας της αγοράς²⁹.

Επιπλέον, όπως ανέφερα στην τελευταία ενότητα, η κατάρρευση του σοσιαλιστικού κρατισμού και η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού είχαν ως συνέπεια ότι η ριζοσπαστική κριτική του «επιστημονικού» σοσιαλισμού, του κρατισμού και της αυταρχικής πολιτικής γενικότερα, δεν λειτούργησε σαν καταλύτης για την περαιτέρω ανάπτυξη της αντιαυταρχικής αριστερής σκέψης. Αντίθετα, οι μεταμοντέρνοι θεωρητικοί ιδιοποιήθηκαν την κριτική του επιστημονισμού και την μετεξέλιξαν σε έναν γενικό σχετικισμό, ο οποίος οδήγησε αναπόφευκτα στην εγκατάλειψη οποιασδήποτε

28. Για εκτεταμένη βιβλιογραφία, βλ. κεφ.8.

29. Βλ. Τ. Fotopoulos, "Towards a Democratic Conception of Science and Technology" *Democracy & Nature*, vol. 4, no. 1 (Issue 10), 1997; (μτφρ. στο περιοδικό *Δημοκρατία & Φύση*, αρ. 3 (Ιούνιος 1997)).

αποτελεσματικής κριτικής του *status quo* και της ίδιας της ανάγκης για ένα καθολικό πρόταγμα, που θα αντικαθιστούσε το σημερινό καθολικό πρόταγμα του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού.³⁰

Εντούτοις, μολονότι τα δύο φαινόμενα, δηλαδή η ανάδυση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης από τη μια μεριά και της ιδεολογικής κρίσης που έδωσε ώθηση στον μεταμοντερνισμό και τον ανορθολογισμό από την άλλη, έλαβαν χώρα σχεδόν την ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή το τελευταίο περίπου τέταρτο του 20ού αιώνα, αυτό δεν συνεπάγεται μια αυστηρή αιτιακή σχέση μεταξύ τους, παρόμοια με αυτήν που οι Μαρξιστές συνήθιζαν να υποθέτουν μεταξύ των αλλαγών στην οικονομική βάση και των αλλαγών στο «εποικοδόμημα». Ο μεταμοντερνισμός, ιδιαίτερα, σε πολύ μεγάλο βαθμό αναπτύχθηκε ανεξάρτητα από αυτές τις οικονομικές δομικές αλλαγές, ως αποτέλεσμα των παράλληλων εξελίξεων στο επιστημολογικό επίπεδο (κρίση του «αντικειμενισμού» και του «επιστημονισμού»), στο ιδεολογικό επίπεδο (παρακμή του μαρξισμού, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού») και στο οικολογικό επίπεδο (πελώρια οικολογική κρίση που δημιούργησε σοβαρές αμφιβολίες για το νόημα της προόδου).

Έτσι, η σημερινή εποχή της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας έχει ήδη αναπτύξει το δικό της κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.³¹ Τα γεγονότα του Μάη του 1968, όπως και η κατάρρευση του μαρξιστικού στρουκτουραλισμού, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη του μεταμοντέρνου παραδείγματος, του οποίου τα κύρια θέματα είναι η απόρριψη:

- της γενικής θεωρίας της Ιστορίας ως μιας εξελικτικής διαδικασίας προόδου και απελευθέρωσης καθώς και των «μεγάλων αφηγήσεων», χάριν του πλουραλισμού, της πολυπλοκότητας και των «γηγενών αφηγήσεων»
- των κλειστών συστημάτων και του ντετερμινισμού, χάριν της αβεβαιότητας, της αμφιβολίας και της απροσδιοριστίας
- την «αντικειμενικότητα» και της «αλήθειας», χάριν του σχετικισμού και της προοπτικότητας.

Εξαιτίας αυτών των εξελίξεων, και ιδιαίτερα της επιρροής που είχε η μεταμοντέρνα απόρριψη των καθολικών προταγμάτων πάνω στα «νέα κοινωνικά κινήματα», σήμερα, αντιμετωπίζουμε το τέλος των παραδο-

30. βλ. Τ. Fotopoulos, "The myth of postmodernism", *Democracy & Nature*, vol. 7 no. 1 (March 2001).

31. στο ίδιο.

σιακών αντισυστημικών κινημάτων, τα οποία ήταν η κύρια έκφραση της κοινωνικής πάλης στα προηγούμενα εκατόν πενήντα περίπου χρόνια.³²

Συμπερασματικά, αυτό που χρειάζεται σήμερα δεν είναι να εγκαταλείψουμε συνολικά τον ορθολογισμό στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, όπως προτείνουν για παράδειγμα σήμερα στην Ελλάδα οι Ελληνορθόδοξοι, νεορθόδοξοι κ.ά., φιλοδοξώντας την επιστροφή μας στον βυζαντινό σκοταδισμό.³³ Αντίθετα, αυτό που απαιτείται είναι να υπερβούμε τον «αντικειμενικό» ορθολογισμό (δηλ. τον ορθολογισμό που στηρίζεται σε «αντικειμενικούς νόμους» της φυσικής ή της κοινωνικής εξέλιξης) και να αναπτύξουμε ένα νέο είδος δημοκρατικού ορθολογισμού, όπως θα δούμε στο κεφ. 8.

4.2. Η οικονομία ανάπτυξης και η οικολογική κρίση

Ένα κύριο συστατικό της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης είναι η οικολογική κρίση, η οποία αφορά κυρίως όχι τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ατόμων, όπως οι άλλες διαστάσεις της κρίσης, αλλά την αλληλεπίδρασή μας, ως κοινωνικών ατόμων, με το περιβάλλον. Η αναστάτωση των οικολογικών συστημάτων, η εκτεταμένη μόλυνση, η βαθμιαία εξάντληση των φυσικών πόρων και, γενικά, η ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής έχουν κάνει ξεκάθαρα τα όρια της οικονομικής μεγέθυνσης τα 30 τελευταία περίπου χρόνια.

Παρά τις προσπάθειες των «οικορεαλιστών»³⁴ να δώσουν μια ρόδινη εικόνα για την οικονομία ανάπτυξης, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (η κυρία αιτία του φαινομένου του θερμοκηπίου), οι οποίες είχαν παραμείνει σχεδόν σταθερές για μια ολόκληρη χιλιετία, ως την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, έχουν από τότε εκτιναχθεί, σημειώνοντας αύξηση της τάξης περίπου του

32. T. Fotopoulos, "The End of Traditional Antisystemic Movements and the Need for A New Type of Antisystemic Movement Today", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 3 (Νοέμβριος 2001) σσ. 415-456 και μεταφρ. στο περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, αρ. 14 & 16 (2006/2007).

33. Βλ. για παράδειγμα, το τεύχος του περιοδικού *Άρδην* που είναι αφιερωμένο στο Άγιο Όρος και την οικουμενικότητα του Ελληνισμού, με άρθρα που εκφράζουν την αντιορθολογική ελληνο-ορθόδοξη προσέγγιση από τους Γ. Καραμπελιά, Χρ. Γιανναρά, Κ. Ζουράρι κ.ά. (*Άρδην*, τεύχος 11, Δεκέμβριος 1997).

34. Βλ., για παράδειγμα, Greg Easterbrook, *A Moment of the Earth* (New York, 1995).

36%.³⁵ Ως αποτέλεσμα, στην περίοδο από τις αρχές του 20ού αιώνα, έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη μιας μακροπρόθεσμης τάσης θέρμανσης του χαμηλότερου στρώματος της ατμόσφαιρας.³⁶ Το μέγεθος της καταστροφικής κλιματικής αλλαγής που απειλεί τον πλανήτη εξαιτίας του φαινομένου του θερμοκηπίου γίνεται φανερό αν πάρουμε υπόψη ότι ακόμη και εάν επιτύχουμε την εφαρμογή του πιο αισιόδοξου σεναρίου, δηλαδή να σταθεροποιήσουμε τις εκπομπές θερμοκηπίου σε επίπεδα που θα οδηγήσουν σε αύξηση της μέσης θερμοκρασίας μόνο κατά 2,2 βαθμούς Κελσίου μέχρι το 2050 (τη στιγμή που τώρα φαίνεται πιθανότερη μια αύξηση 4,4 βαθμών), πάλι, σύμφωνα με έκθεση της Κομισιόν του 2007, αυτό θα σήμαινε ότι μέσα σε μια δεκαετία θα υπάρξουν 11.000 επιπρόσθετοι θάνατοι στην Ευρώπη και από το 2071 και μετά θα σημειώνονται 29.000 επιπρόσθετοι θάνατοι τον χρόνο μόνο στη Νότια Ευρώπη, όπου και η Ελλάδα, εκτός από τους 27.000 επιπρόσθετους θανάτους στη Βόρεια Ευρώπη!³⁷

Ακόμα, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι τα μισά από τα τροπικά δάση της γης, όπου ζει το 1/3 του συνόλου των φυτών και των ζώων της γης, εξαφανίστηκαν κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα μόνο, και ότι πρόσφατα η διαδικασία αυτή επιταχύνθηκε, με τον ετήσιο ρυθμό εξαφάνισης τροπικών δασών να έχει αυξηθεί κατά 36% μόνο την δεκαετία 1980-90.³⁸ Τέλος, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι, ως αποτέλεσμα της εντατικής γεωργικής καλλιέργειας –άλλο ένα άμεσο αποτέλεσμα της ανάπτυξης της οικονομίας ανάπτυξης– και των συνεπειών της στα αγροτοοικοσυστήματα, στην εκτροφή ζώων κ.λπ., ο φυσικός κόσμος, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης υγείας, έχει υποστεί σοβαρές βλάβες.

Η περίπτωση της «ασθένειας των τρελών αγελάδων» (Βοοειδής Σπογγώδης Εγκεφαλοπάθεια –ΒΣΕ) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα επειδή έχει άμεση σχέση και με τα δύο κεντρικά στοιχεία της οικονομίας της αγοράς: την αγοραιοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη. Η ΒΣΕ πήρε μαζικές διαστάσεις στην Βρετανία κατά την δεκαετία του 1990. Το ίδιο το

35. Οι συγκεντρώσεις διοξειδίου του άνθρακα, μετρούμενες σε όγκο (μέρη ανά εκατομμύριο) είχαν φθάσει στο ύψος περίπου 280 ppm την περίοδο 1000-1750, αλλά το 1996, στο τέλος της χιλιετίας, είχαν ανεβεί στο 361 ppm· Paul Brown, *The Guardian* (13/7/1996). Σύμφωνα με την τελευταία Έκθεση της Διακυβερνητικής Επιτροπής του ΟΗΕ για την κλιματική αλλαγή (2007) οι συγκεντρώσεις αυτές ήδη ανέβηκαν στο 382 ppm και –το χειρότερο– ο ρυθμός αύξησής τους ανέβηκε κατά 36% τη τελευταία δεκαετία.

36. John Gribbin, "Climate and Ozone", *The Ecologist*, vol. 21, no. 3 (Μάιος/Ιούνιος 1991).

37. Βλ. για ανάλυση και στοιχεία, T. Fotopoulos, "The Ecological Crisis as Part of the Present Multi-dimensional Crisis" *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.3, (July 2007).

38. Polly Ghazi, *The Observer* (11/4/1993).

γεγονός ότι η μαζική αυτή κρίση σημειώθηκε στην Βρετανία δεν είναι φυσικά τυχαίο. Όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο, η Βρετανία είχε κεντρικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της σημερινής νεοφιλελεύθερης φάσης της αγοραιοποίησης. Έτσι, στο πλαίσιο των απορρυθμίσεων και της άρσης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, που ακολούθησαν την άνοδο των νεοφιλελεύθερων στην εξουσία το 1979, οι διαδικασίες υγιεινής εκτροφής των ζώων χαλάρωσαν κατά μοιραίο τρόπο.³⁹ Οι Βρετανοί κτηνοτρόφοι, στον αγώνα τους να ελαχιστοποιήσουν το κόστος –σύμφωνα με τις επιταγές της οικονομίας της αγοράς– στράφηκαν προς λιγότερο ασφαλείς διαδικασίες εκτροφής βοοειδών, προκαλώντας έτσι αυτή την κρίση. Αυτό δεν συνέβη επειδή οι Βρετανοί κτηνοτρόφοι ήταν πιο άπληστοι από τους αγρότες άλλων χωρών, αλλά επειδή ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στις δυνάμεις της αγοράς. Παντού, οι αγρότες, προκειμένου να επιβιώσουν σε μια οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, πρέπει να ελαχιστοποιούν διαρκώς το κόστος παραγωγής, εντατικοποιώντας την παραγωγή και αυξάνοντας το μέγεθος της καλλιεργούμενης γης. Έτσι, καθώς εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από προϊόντα που τους πουλά η αγροχημική βιομηχανία (χημικά, σπόροι κ.λπ.), είναι αναγκασμένοι να επεκτείνουν συνεχώς την παραγωγή προκειμένου να επιβιώσουν. Στην Βρετανία, για παράδειγμα, ένας κτηνοτρόφος την δεκαετία του 1950 μπορούσε να εξασφαλίσει τα απαραίτητα για να ζήσει με 15 αγελάδες· στα τέλη της δεκαετίας του 1980 χρειαζόταν 75 αγελάδες για να έχει το ίδιο πραγματικό εισόδημα.⁴⁰ Συγχρόνως, καθώς οι μικροαγρότες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την γη τους, μη μπορώντας να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό με τις μεγάλες «αγρο-μπίζνες», η συγκέντρωση αυξάνεται: ο αριθμός των αγροκτημάτων στην Βρετανία μειώθηκε από 454.000 το 1953 σε 242.300 το 1981.⁴¹

Η συνειδητοποίηση των οικολογικών επιπτώσεων της οικονομίας ανάπτυξης οδήγησε, ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα, στην ανάπτυξη διαφόρων «οικολογικών» προσεγγίσεων. Δεν θα ασχοληθώ εδώ με τις διαφορές μεταξύ περιβαλλοντισμού και οικολογίας⁴² και, γενικά, με τις διχογνωμίες μεταξύ Πράσινων στοχαστών σχετικά με το τι συνιστά «οικολογική» σκέψη. Όσον αφορά στο βιβλίο αυτό, οποιαδήποτε προσέγγιση που ασχολείται με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις του

39. *The Observer* (24/3/1996).

40. Tracey Clunies-Ross και Nicholas Hildyard, "The politics of industrial agriculture", *The Ecologist*, vol. 22, no. 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 1992), σελ. 67.

41. Tracey Clunies-Ross και Nicholas Hildyard, σελ. 67.

42. Για μια συζήτηση γύρω από τα θέματα αυτά, βλ., για παράδειγμα, Andrew Dobson, *Green Political Thought* (London: Routledge, 1990 και 1995).

αναπτυξιακού συστατικού της οικονομίας της αγοράς μπορεί να καταταχθεί σε αυτό που ονομάζουμε «οικολογικό παράδειγμα». Περιλαμβάνω, δηλαδή, στο οικολογικό παράδειγμα τις προσεγγίσεις που στοχεύουν στο «πρασίνισμα» της οικονομίας της αγοράς, καθώς και εκείνες που στοχεύουν στην ανατροπή της. Με βάση, όμως, το κριτήριο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ «ρεφορμιστικών» και «συστημικών» προσεγγίσεων, ενώ μέσα σε αυτές μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ συγκεντρωτικών και αποκεντρωτικών προσεγγίσεων.⁴³

«Ρεφορμιστικές» είναι όλες εκείνες οι προσεγγίσεις που παίρνουν το υπάρχον σύστημα της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» ως δεδομένο και επιδιώκουν την έξοδο από τις διάφορες εκφάνσεις της κρίσης, συμπεριλαμβανομένης της οικολογικής, μέσω μεταρρυθμίσεων, δηλαδή μέσω αλλαγών μέσα στο σύστημα που δεν επηρεάζουν τις βασικές οικονομικές και πολιτικές δομές του. Από την άλλη μεριά, «συστημικές» είναι οι προσεγγίσεις που αναζητούν τις συστημικές αιτίες της πολυδιάστατης κρίσης και επιδιώκουν την διέξοδο από αυτήν μέσα από αλλαγές στις οικονομικές και πολιτικές δομές του ίδιου του συστήματος. Οι ρεφορμιστικές προσεγγίσεις, καθώς και πολλές από τις συστημικές προσεγγίσεις, είναι συγκεντρωτικές με την έννοια ότι επιδιώκουν την διέξοδο από αυτήν μέσα από μια συγκεντρωτική αυτοσυντηρούμενη οικονομία ανάπτυξης, ενώ μερικές συστημικές προσεγγίσεις είναι αποκεντρωτικές με την έννοια ότι βλέπουν την διέξοδο από την κρίση μέσα από μια αποκεντρωτική οικολογική κοινωνία. Στην κατηγορία των ρεφορμιστικών προσεγγίσεων ανήκουν, για παράδειγμα, η προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης» και ο φιλελεύθερος περιβαλλοντισμός.⁴⁴ Στην κατηγορία των συστημικών προσεγγίσεων ανήκουν η προσέγγιση της κοινωνικής οικολογίας,⁴⁵ η οποία θεωρεί ότι οι αιτίες της σημερινής οικολογικής κρίσης βρίσκονται στις ιεραρχικές δομές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κοινωνία, ο οικοσοσιαλισμός,⁴⁶ ο οποίος τονίζει την σημασία των σχέσεων παραγωγής,

43. Βλ. T. Fotopoulos, "The Ecological Crisis as Part of the Present Multi-dimensional Crisis" *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.3, (July 2007).

44. Για ένα παράδειγμα εφαρμογής της φιλελεύθερης νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας στην ανάλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, βλ. Michael Common, *Environmental and Resource Economics* (London: Longman, 1988).

45. Βλ. για παράδειγμα, τα έργα του Bookchin, *Remaking Society* (Montreal: Black Rose, 1989), *The Philosophy of Social Ecology* (Montreal: Black Rose, 1995) και *From Urbanization to Cities: Toward a New Politics of Citizenship* (London: Cassell, 1995).

46. Για μια χρήσιμη περιγραφή του οικοσοσιαλισμού και των διαφορών του από τον οικoαnαρχισμό και από άλλες πράσινες τάσεις, βλ., David Pepper, *Eco-Socialism: From*

οι προσεγγίσεις της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της «απο-ανάπτυξης», καθώς και αυτές της βαθιάς οικολογίας και, φυσικά, αυτή της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Ένας άλλος τρόπος ταξινόμησης των προσεγγίσεων αυτών είναι με βάση το εάν αποτελούν μια σύνθεση με τις κλασικές παραδόσεις για την αγοραιοποίηση, δηλαδή την φιλελεύθερη και την σοσιαλιστική, ή όχι. Μερικές από τις οικολογικές προσεγγίσεις επιχειρούν ρητά μια σύνθεση μεταξύ μιας ανάλυσης των οικολογικών επιπτώσεων της οικονομίας ανάπτυξης και της μιας ή της άλλης από τις κλασικές αυτές παραδόσεις. Άλλες δεν στοχεύουν, τουλάχιστον ρητά, σε μια τέτοια σύνθεση. Όσον αφορά στις πρώτες, μπορεί κανείς να κατατάξει στην κατηγορία της «σύνθεσης» τον φιλελεύθερο περιβαλλοντισμό, τον οικοσοσιαλισμό και την κοινωνική οικολογία, που αντιπροσωπεύουν μια ρητή προσπάθεια σύνθεσης με τον φιλελευθερισμό, τον κρατικιστικό σοσιαλισμό (συνήθως τον μαρξισμό) και τον ελευθεριακό σοσιαλισμό αντίστοιχα. Όσον αφορά στις δεύτερες, η κατ' εξοχήν περίπτωση είναι φυσικά η «βαθιά οικολογία», η οποία εστιάζει την προσοχή της σχεδόν αποκλειστικά στις οικολογικές επιπτώσεις της οικονομίας ανάπτυξης. Ωστόσο, οι προσεγγίσεις της «κατάλληλης ανάπτυξης», της «απο-ανάπτυξης» και της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης» μπορούν, επίσης, να ταξινομηθούν σε αυτήν την κατηγορία, επειδή, παρόλο που ασχολούνται και με τα δύο συστατικά της οικονομίας της αγοράς, δηλ. την αγοραιοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη, θα ήταν ανακριβές να τις χαρακτηρίσουμε σαν μια προσπάθεια για μια ρητή σύνθεση με τις παλαιές παραδόσεις.

Ως δείγμα των οικολογικών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί θα εξετάσουμε στη συνέχεια τις προσεγγίσεις της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, της βαθιάς οικολογίας, καθώς και αυτές της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της συγγενούς της «απο-ανάπτυξης», και, τέλος, την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας για την οικολογική κρίση.

Η προσέγγιση της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης

Αρχίζοντας με τις ρεφορμιστικές προσεγγίσεις, μπορούμε να εξετάσουμε σύντομα την προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης», την οποία προώθησε η Έκθεση Brundtland⁴⁷ και παραλλαγές της οποίας υι-

Deep Ecology to Social Justice (London: Routledge, 1993), και *Modern Environmentalism* (London: Routledge, 1996).

47. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (United Nations, 1987).

οθετούν οι «ρεαλιστές» (διάβαζε ρεφορμιστές) Πράσινοι σε ολόκληρο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων των τέως ριζοσπαστών Γερμανών Πράσινων οι οποίοι, μετά τη συντριβή των «fundos» (φονταμενταλιστών) στα χέρια των «realos» (ρεαλιστών), έχουν μετατραπεί σε ρεφορμιστικό κόμμα εξουσίας που, με επί κεφαλής γνωστούς τυχοδιώκτες τύπου Κον Μπεντίτ και Φίσερ, μετέχει ακόμη και στους εγκληματικούς πολέμους της υπερεθνικής ελίτ!⁴⁸ Η προσέγγιση αυτή στοχεύει στην επίτευξη μιας αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, η οποία ορίζεται ως «ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να υπονομεύει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες».⁴⁹

Η Έκθεση στηρίζεται σε τρεις θεμελιώδεις αρχές, σύμφωνα με τις οποίες η οικονομική ανάπτυξη:

(α) είναι το κλειδί για την κοινωνική δικαιοσύνη, αφού μπορεί να οδηγήσει στην εξάλειψη της φτώχειας⁵⁰

(β) είναι το κλειδί για την προστασία του περιβάλλοντος⁵¹

(γ) «μπορεί να είναι περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενη, εάν τα βιομηχανικά έθνη συνεχίσουν τις πρόσφατες αλλαγές στο περιεχόμενο της οικονομικής τους ανάπτυξης προς δραστηριότητες με μικρότερες απαιτήσεις σε πρώτες ύλες και σε ενέργεια και, παράλληλα, συνεχίσουν να βελτιώνουν την αποτελεσματικότητά τους στην χρήση των πρώτων υλών και της ενέργειας».⁵²

Όσον αφορά στο (α), μπορεί κανείς να επισημάνει ότι υπάρχουν δύο βασικοί τρόποι με τους οποίους η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να μειώσει την φτώχεια: είτε μέσω της διάχυσης προς τα κάτω (*trickle-down effect*) (όπως υποστηρίζουν οι νεοφιλελεύθεροι), είτε μέσω κάποιου είδους ανακατανομής του εισοδήματος με κρατική παρέμβαση (όπως υποστηρίζουν

48. Σε αυτούς τους «ρεαλιστές» Πράσινους ανήκουν σήμερα οι «Ευρωπαίοι Πράσινοι» και το παρ'ήμιν παράρτημά τους των «Οικολόγων-Πράσινων».

49. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 87.

50. Η Έκθεση, για παράδειγμα, δηλώνει ότι ο στόχος θα πρέπει να είναι «μια οικονομία προσανατολισμένη στην οικονομική ανάπτυξη και στην εξάλειψη της φτώχειας σε παγκόσμιο επίπεδο». World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 18. Παρόμοια, δηλώνεται ότι η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη «προϋποθέτει ... ότι θα εξασφαλιστεί ότι οι φτωχοί αυτοί θα έχουν ένα δίκαιο μερίδιο των πόρων», σελ. 8.

51. Η Έκθεση κάνει έκκληση για οικονομική ανάπτυξη, θεωρώντας ως δεδομένο ότι ο στόχος αυτός είναι συμβατός με τον στόχο της «ενίσχυσης» και «επέκτασης της βάσης των περιβαλλοντικών πόρων». World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 1 & 364.

52. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 51.

οι κρατιστές). Αφήνοντας κατά μέρος την διάχυση προς τα κάτω που, όπως επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι ασήμαντη, είναι προφανές ότι μια αποτελεσματική κρατική παρέμβαση με στόχο την ανακατανομή προς όφελος της υποτάξης αποκλείεται εξ ορισμού στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, το οποίο θεωρείται δεδομένο από την Έκθεση. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε στο 1ο Κεφάλαιο, η ανακατανομή του εισοδήματος που σημειώνεται στο πλαίσιο αυτό είναι σε βάρος της υποτάξης και όχι υπέρ της!

Όσον αφορά στο (β), αυτό που υπαινίσσεται η Έκθεση είναι η δυνατότητα για έναν «Πράσινο καπιταλισμό». Αλλά αυτή η υποτιθέμενη δυνατότητα αγνοεί την θεμελιακή αντίφαση που υπάρχει μεταξύ της λογικής και της δυναμικής της οικονομίας ανάπτυξης από την μια μεριά, και της προσπάθειας να περισταλεί η δυναμική αυτή με ποιοτικά κριτήρια από την άλλη. Έτσι, η αντίφαση που αναδύθηκε στο παρελθόν, όταν ο σοσιαλιστικός κρατισμός αποπειράθηκε να εισαγάγει ποιοτικά κριτήρια στην διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης (δηλ. τα σοσιαλιστικά κριτήρια της ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης), είναι βέβαιο ότι θα αναδυθεί και πάλι σήμερα, εάν γίνει μια παρόμοια προσπάθεια εισαγωγής οικολογικών κριτηρίων (π.χ. αυτοσυντήρηση και ενδυνάμωση των πλουτοπαραγωγικών πηγών) στην ίδια διαδικασία. Είναι λοιπόν σαφές ότι ο «Πράσινος καπιταλισμός» προωθείται μόνο όταν οι στόχοι των πολυεθνικών είναι συμβατοί με τους περιβαλλοντικούς στόχους –π.χ. ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων στη παραγωγή ανανεώσιμης ενέργειας η οποία ήδη έχει γίνει επικερδής «μπίζνα» που προωθεί τις εξαγωγές της Γερμανίας. Αντίθετα, όταν οι στόχοι διαφέρουν, όπως για παράδειγμα θα συνέβαινε εάν ένα Πράσινο κόμμα αποπειράτο να εισαγάγει μια πολιτική περιορισμού γενικά της κατανάλωσης και της ανάπτυξης και ο,τι αυτή συνεπάγεται όσον αφορά, για παράδειγμα, στις μεταφορές εμπορευμάτων και προϊόντων –βασική προϋπόθεση για τον περιορισμό του φαινομένου του θερμοκηπίου– τότε βέβαια ο «Πράσινος καπιταλισμός» μετακομίζει στον χώρο των «Πράσινων αλόγων»!⁵³

Τέλος, όσον αφορά στο (γ), παρόλο που θα συμφωνούσε κανείς ότι έχουν πράγματι επιτευχθεί ορισμένα κέρδη στον έλεγχο της μόλυνσης και στην αποτελεσματική χρήση της ενέργειας και των πόρων, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι, ως αποτέλεσμα, τα οικολογικά προβλήματα έχουν γίνει λιγότερο σοβαρά ή απειλητικά. Αντίθετα, φαίνεται να ισχύει το αντίθετο σε σχέση με όλα τα κύρια οικολογικά προβλήματα που είναι απόρροια της

53. Ted Trainer, "The Greenhouse Problem; The refusal to recognise the situation", *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.4, no.2, (April 2008).

ίδιας της ανάπτυξης –την οποία δεν απορρίπτει η προσέγγιση αυτή– και κυρίως με το πρόβλημα του θερμοκηπίου που δημιουργεί την μεγαλύτερη απειλή, αλλά και με την εξαφάνιση δασών, την απερήμωση και ούτω καθεξής.⁵⁴

Θα μπορούσε επομένως να καταλήξει κανείς ότι το γεγονός ότι η προσέγγιση αυτή παραβλέπει το φαινόμενο της συγκέντρωσης της δύναμης, ως βασική συνέπεια και προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης, δεν είναι άσχετο με τις ουσιαστικές λύσεις που προτείνονται από αυτήν: περισσότερο ανάπτυξη, καλύτεροι νόμοι, θεσμοί και πολιτικές, καθώς και αποτελεσματικότερη χρήση της ενέργειας και των πρώτων υλών. Είναι, κατά συνέπεια, φανερό ότι ο πραγματικός στόχος της προσέγγισης αυτής δεν είναι να προτείνει τρόπους για την επίτευξη μιας αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, αλλά, αντίθετα, τρόπους για την δημιουργία μιας «φιλικής προς το περιβάλλον» οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης –πράγμα που αποτελεί κατάφωρη αντίφαση.

Η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας

Οι υποστηρικτές της προσέγγισης της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης δεν είναι οι μόνοι που βλέπουν την διέξοδο από την οικολογική κρίση με αντιφατικούς όρους, δηλαδή, με όρους μιας οικονομίας ανάπτυξης υποκείμενης σε ποιοτικές προδιαγραφές αυτοσυντήρησης. Οι βαθιοί οικολόγοι πέφτουν σε μια παρόμοια παγίδα. Η βαθιά οικολογία αποδίδει ίση αξία σε όλες τις μορφές ζωής («βιοκεντρική ισότητα») και υποστηρίζει ότι, για να αλλάξουν οι κοινωνικές σχέσεις, θα πρέπει πρώτα να αλλάξουν οι σχέσεις με τον φυσικό κόσμο και όχι το αντίθετο. Έτσι, οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης υποστηρίζουν ότι η βασική αιτία της οικολογικής κρίσης θα πρέπει να αναζητηθεί στην ιστορική ταύτιση, από την εποχή του Διαφωτισμού, της προόδου με την οικονομική ανάπτυξη. Συνακόλουθα, η διέξοδος από την κρίση συνίσταται στην εγκατάλειψη της έννοιας της προόδου, έτσι ώστε να αντικατασταθεί η σημερινή οικονομία ανάπτυξης από μια «οικονομία στασιμότητας» ή ακόμα και από μια «φθίνουσα οικονομία».⁵⁵ Παρόμοια, άλλοι βλέπουν την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη ως «ένα αναπτυξιακό μονοπάτι προς μια κατάσταση στασιμότητας», η οποία προϋποθέτει έναν «σταθερό πληθυσμό»⁵⁶ –πράγμα που αποτελεί μια ξε-

54. Ted Trainer, "A Rejection of the Brundtland Report", σελ. 74.

55. Βλ. για παράδειγμα, John M. Gowdy, "Progress and Environmental Sustainability", *Environmental Ethics*, vol. 16, no. 1 (Άνοιξη 1994).

56. Richard Douthwaite, *The Growth Illusion* (Devon: Resurgence, 1992) κεφ. 15.

κάθαρη ένδειξη ότι η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας υιοθετεί πλήρως τον μύθο του υπερπληθυσμού που εξετάσαμε παραπάνω.

Είναι προφανές ότι η βαθιά οικολογία θεωρεί τις αιτίες της οικολογικής κρίσης ως το άμεσο αποτέλεσμα της υιοθέτησης μιας *ανθρωποκεντρικής* προσέγγισης για τον φυσικό κόσμο, δηλαδή, μιας προσέγγισης που βλέπει τις ανθρώπινες αξίες ως την πηγή κάθε αξίας και στοχεύει στην χρήση της Φύσης ως εργαλείου για την ικανοποίηση των ανθρώπινων επιθυμιών. Είναι επίσης σαφές ότι η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας θεωρεί την σημερινή μη αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη περισσότερο ως πολιτισμικό παρά ως θεσμικό ζήτημα, ως ένα ζήτημα αξιών και όχι ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς, η οποία, με την δυναμική της ανάπτυξη-ή-θάνατος, έχει οδηγήσει στην σημερινή οικονομία ανάπτυξης.

Εντούτοις, η απόδοση στον ανθρωποκεντρισμό της ευθύνης για την σημερινή παγκόσμια οικολογική κρίση είναι αβάσιμη. Ο ανθρωποκεντρισμός, άλλωστε, καθώς και η συνακόλουθη «εργαλειακή» αντίληψη της Φύσης, υπήρχε, ιδιαίτερα στην Δύση, πολύ πριν αρχίσει η διαδικασία μαζικής οικολογικής καταστροφής πριν από δύο περίπου αιώνες. Θα μπορούσε επομένως να υποστηρίξει κανείς ότι δεν είναι ο ανθρωποκεντρισμός καθεαυτός που οδήγησε στην σημερινή κρίση, αλλά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έπρεπε να στηριχθούν σε μια ιδεολογία που νομιμοποιούσε την ανθρώπινη κυριαρχία πάνω στην Φύση σε μαζική κλίμακα. Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε, η διέξοδος από την οικολογική κρίση δεν είναι απλώς ένα ζήτημα αλλαγής των αξιών μας για να θέσουμε την Φύση σε ίση θέση με τις πολύτιμες ανθρώπινες αξίες. Κανείς δεν θα μπορούσε να περιμένει σοβαρά ότι μια νέα κουλτούρα, που θα προσέγγιζε μη κυριαρχικά την Φύση, θα μπορούσε να ασκήσει οποιαδήποτε έλξη στην συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της γης, όσο αυτή είναι αντιμέτωπη π.χ. με το δίλημμα «απασχόληση ή περιβάλλον». Είναι επομένως φανερό ότι το δίλημμα «οικονομία ανάπτυξης» ή «οικονομία σταθερότητας» δεν είναι αληθινό και τίθεται συνήθως από ανθρώπους που δεν αντιμετωπίζουν, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, το παραπάνω αυθεντικό δίλημμα.

Επιπλέον, η αλλαγή των αξιών μας όσον αφορά στην σχέση μας με την Φύση, από μόνη της, δεν πρόκειται βέβαια να οδηγήσει στην εξαφάνιση της οικονομίας της αγοράς ή του κράτους. Είναι επομένως αφελές να υποστηρίζει κανείς, όπως κάνουν οι βαθείς οικολόγοι, ότι «εάν ο καθένας καταναλώνει πολύ λιγότερο, η παγκόσμια οικονομία της αγοράς πιθανό-

τατα θα καταρρεύσει». ⁵⁷ Δεν χρειάζεται βαθιά γνώση της Ιστορίας ή της οικονομικής θεωρίας για να συνειδητοποιήσει κανείς ότι μια σημαντική μείωση των πωλήσεων, αντί να οδηγήσει σε μια κατάρρευση της οικονομίας της αγοράς, μπορεί απλώς να προκαλέσει μια οικονομική κρίση που θα οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερη ανεργία στο οικονομικό επίπεδο, η οποία μπορεί εύκολα να συνοδευτεί από την ανάδυση ολοκληρωτικών καθεστώτων στο πολιτικό επίπεδο (ίσως οικοφασιστικού τύπου αυτή την φορά –ήδη τα ρατσιστικά κόμματα με στόχο τους μετανάστες από τον Νότο φουντώνουν παντού!).

Ανάλογοι συλλογισμοί μπορούν να εκφρασθούν σε σχέση με μιαν άλλη «γεωκεντρική» εκδοχή της βαθιάς οικολογίας, η οποία δίνει έμφαση στον «ευρωκεντρικό» χαρακτήρα της οικονομίας ανάπτυξης και στην ανάγκη για μια αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη που θα στηρίζεται σε «γνώση και τεχνολογίες που θα απορρέουν από μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου και... την αναβίωση μιας πολύ παλαιάς γεωκεντρικής πολιτισμικής παράδοσης που θεωρεί την Γη ως θεότητα και μητέρα όλων των μορφών ζωής». ⁵⁸ Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, η αγροτική μεταρρύθμιση, μια επιστροφή σε παραδοσιακές κουλτούρες και η εγκατάλειψη από την πλευρά των βιομηχανικών χωρών της μοιραίας έλξης τους από τις τεχνολογίες και την κουλτούρα των ορυκτών καυσίμων αποτελεί την λύση στο πρόβλημα της μη αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης –ένα πρόβλημα που δημιουργείται από τον καπιταλισμό, ο οποίος ορίζεται ως «κυρίως η πολιτική της απόκτησης και διατήρησης πλούτου από μια μικρή κυρίαρχη τάξη». ⁵⁹

Αλλά ο καπιταλισμός, ή καλύτερα η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, δεν είναι απλώς ζήτημα πολιτικής ή ιδεολογίας. Είναι μια ιστορική δομή, μια μορφή κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Επομένως, η περίφραξη της γης στον Νότο, όπως επίσης οι τεχνολογίες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, δεν είναι απλώς ζητήματα πολιτικής ή «μίμησης της λευκής κουλτούρας», αλλά ουσιώδες μέρος του ίδιου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Παρόμοια, ο ανταγωνισμός και η ενσωμάτωση στην παγκόσμια οικονομία δεν είναι απλώς ζητήματα κουλτούρας αλλά αναπόφευκτα προϊόντα του θεσμικού πλαισίου που ορίζεται από την οικονομία της αγοράς. Γι' αυτό, η ρίζα του προβλήματος δεν είναι ότι «η καπιταλιστική κουλτούρα είναι στο σύνολό της ... οικολογικά

57. John M. Gowdy, «Progress and Environmental Sustainability», σελ. 52.

58. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Ανατρεπτική θεωρία, οικολογία, γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 3, τεύχ. 1 (1995), σελ. 99-116.

59. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Ανατρεπτική θεωρία», σελ. 113.

αστοιχείωτη και, επομένως, επικίνδυνη και μη αυτοσυντηρούμενη».⁶⁰ Η καπιταλιστική κουλτούρα είναι μια κουλτούρα συνεπής προς τις θεμελιώδεις οργανωτικές αρχές της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή την αποτελεσματικότητα και τον ανταγωνισμό. Είναι η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς που απαιτούσε την δική της κουλτούρα και όχι το αντίθετο. Οι άνθρωποι (δεν εννοώ αυτούς που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής), δεν ξύπνησαν ένα ωραίο πρωί και αποφάσισαν να είναι αποτελεσματικοί και ανταγωνιστικοί (όπως, κατ' αναλογία, υποθέτει για παράδειγμα και η θεωρία του φαντασιακού που υιοθετεί ο Καστοριάδης⁶¹). Ήταν η καταστροφή των πόρων για την επιβίωσή τους, για παράδειγμα από το κίνημα περιφραξής των κοινοτικών γαιών στην Βρετανία ή από την αποικιοκρατία στις αποικίες, που τους ανάγκασε –στον αγώνα τους να επιβιώσουν– να ενσωματωθούν στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και να υιοθετήσουν τις αρχές της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας.

Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη δεν είναι απλώς ζήτημα κουλτούρας ή αλλαγής πολιτικής, αλλά ζήτημα αλλαγής του θεσμικού πλαισίου στο σύνολό του και αντικατάστασής του από θεσμούς που θα αίρουν την συγκέντρωση δύναμης, δηλαδή, από μια οικονομία χωρίς αγορά και χρήμα που στηρίζεται σε μια Περιεκτική Δημοκρατία. Τότε, και μόνο τότε, μπορεί κανείς να ελπίζει σοβαρά ότι η κουλτούρα που στηρίζεται στην ιδεολογία της ανάπτυξης και στην συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στην Φύση θα εξαλειφθεί. Με άλλα λόγια, η συγκέντρωση δύναμης στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης είναι η αναγκαία συνθήκη για το σημερινό σύνολο πολιτισμικών αξιών που ενέχουν μια ιδεολογία κυριαρχίας πάνω στην Φύση. Παρά το γεγονός, επομένως, ότι η άρση της συγκέντρωσης δύναμης δεν είναι *επαρκής συνθήκη* για την ανάπτυξη ενός νέου συνόλου αξιών όσον αφορά στην σχέση μας με την Φύση, είναι οπωσδήποτε *αναγκαία συνθήκη* για μια ριζοσπαστική αλλαγή των πολιτισμικών αξιών.

Τέλος, δεν είναι η ίδια η βιομηχανική κοινωνία, ή η τεχνολογία αυτή καθαυτή που πρέπει να κατηγορηθούν για την σημερινή οικολογική κρίση, όπως υποθέτουν συνήθως οι βαθιοί οικολόγοι, εφόσον, όπως ανάφερα παραπάνω, η τεχνολογία δεν υπήρξε ποτέ «ουδέτερη» σε σχέση με την λογική και την δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Παρόλα αυτά, οι

60. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Ανατρεπτική θεωρία», σελ. 113.

61. Τ. Φωτόπουλος, «Πρόσφατες Θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας», στο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα: Κουκίδα, Μάης 2008).

περιβαλλοντιστές και οι οπαδοί του κρατικιστικού σοσιαλισμού υποθέτουν ρητά, ή συνήθως υπόρρητα, ότι η τεχνολογία είναι κοινωνικά ουδέτερη και το μόνο που πρέπει να κάνουμε για να επιλύσουμε όχι μόνο το οικολογικό αλλά και το κοινωνικό πρόβλημα γενικά είναι να την χρησιμοποιούμε για τους σωστούς σκοπούς. Είναι φανερό ότι η προσέγγιση αυτή αγνοεί την κοινωνική θέσμιση της επιστήμης (βλ. 8ο Κεφάλαιο) και της τεχνολογίας, καθώς επίσης και το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και ιδιαίτερα η εφαρμογή νέων τεχνικών έχουν άμεση σχέση με την κοινωνική οργάνωση γενικά και την οργάνωση της παραγωγής συγκεκριμένα. Σε μια οικονομία της αγοράς, όπως σε κάθε κοινωνία, η τεχνολογία ενσωματώνει συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής, την ιεραρχική της οργάνωση και, φυσικά, τον πρωταρχικό στόχο της, ο οποίος, στην περίπτωση μιας οικονομίας της αγοράς, αναφέρεται στην μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας (όπως αυτή ορίζεται στην βάση στενών τεχνοοικονομικών κριτηρίων) με στόχο το κέρδος. Έτσι, η τεχνολογία σχεδιάζεται πάντοτε, ή τουλάχιστον εκείνα τα σχέδια υιοθετούνται που υπηρετούν καλύτερα τους στόχους της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης.⁶²

Αντίστοιχα, δεν είναι η εκβιομηχάνιση γενικά που δημιούργησε την σημερινή οικοκαταστροφική μορφή οικονομικής οργάνωσης, αλλά ο συγκεκριμένος τύπος βιομηχανικής κοινωνίας που αναπτύχθηκε τους δύο τελευταίους αιώνες, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης, όπως είδαμε στο 1^ο Κεφάλαιο. Επομένως, οι βασικές αιτίες της οικολογικής κρίσης είναι η οικονομία της αγοράς και ο βλαστός της, η οικονομία ανάπτυξης και όχι τα συμπτώματά της, δηλαδή ο σημερινός τύπος τεχνολογίας και βιομηχανικής κοινωνίας.

Η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της «απο-ανάπτυξης»

Η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης» του Ted Trainer, (ή, όπως την ονομάζει σήμερα ο ίδιος “The Simpler Way”⁶³) παρόλο που ξεκινά από μια βάσιμη κριτική της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης, καταλήγει σε συμπεράσματα που έχουν πολλές ομοιότητες με αυτά των βαθιών οικολόγων. Το κεντρικό επιχείρημα αυτής της προσέγγισης συνοψίζεται ως εξής

62. Για μια κριτική της θέσης περί ουδετερότητας της τεχνολογίας, βλ., T. Fotopoulos, “Towards a Democratic Conception of Science and Technology”, *Democracy & Nature*, (vol. 4, no. 1, 1998) και μεταφρ. στο *Δημοκρατία & Φύση*, αρ. 3 (Ιούνιος 1997).

63. Βλ. Ted Trainer, “The Greenhouse Problem; The refusal to recognise the situation”, *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.1, (January 2007)

από τον κύριο υποστηρικτή της:

Έχει σημειωθεί μεγάλη ανάπτυξη. Το πρόβλημα είναι ότι η ανάπτυξη αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό ακατάλληλη. Ήταν ανάπτυξη προς τα συμφέροντα των πλουσίων –των ανωτέρων τάξεων του Τρίτου Κόσμου, των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των πλουσίων χωρών ... οι δυνάμεις της αγοράς έχουν μια ισχυρή τάση να παράγουν ακατάλληλη ανάπτυξη.⁶⁴

Ο τύπος της «κατάλληλης» ανάπτυξης που προτείνεται από την προσέγγιση αυτή προϋποθέτει την δημιουργία μίας «βιώσιμης» κοινωνίας που θα ενέχει «μη σπάταλους τρόπους ζωής, υψηλά επίπεδα τοπικής αυτοδυναμίας και συνεργασίας, μικρή κλίμακα παραγωγής, αποκέντρωση και μηδενική οικονομική ανάπτυξη».⁶⁵ Όμως, η προσέγγιση αυτή, αντιφάσκοντας με την ίδια την ρητή κριτική που ασκεί στα θεμέλια της οικονομίας της αγοράς, υποστηρίζει ότι η κατάλληλη ανάπτυξη θα ενέχει μια οικονομία στην οποία «θα διατηρείται σημαντική ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα με την μορφή μικρών εταιρειών και συνεταιρισμών».⁶⁶ Ακόμα, ο τοπικιστικός χαρακτήρας αυτής της προσέγγισης, που θεωρεί δεδομένες τις υπάρχουσες ολιγαρχικές πολιτικές και οικονομικές δομές, γίνεται φανερός από τις προτάσεις για «μεταβίβαση πολλών λειτουργιών από το κράτος σε επίπεδο γειτονιάς, που θα μειώσει την ανάγκη ύπαρξης γραφειοκρατίας».⁶⁷

Είναι φανερό ότι η προσέγγιση αυτή, από την στιγμή που δεν θέτει τις σχέσεις εξουσίας στο επίκεντρο της ανάλυσής της, καταλήγει με έναν «τρίτο δρόμο» (πέρα από τον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό), ο οποίος δεν φαίνεται να βρίσκεται σε θεμελιακή αντίφαση ούτε με την οικονομία της αγοράς ούτε με την φιλελεύθερη «δημοκρατία». Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από την πρόταση που διατυπώνει για ρύθμιση της αγοράς με στόχο την αντιστροφή της σημερινής συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης.⁶⁸ Είναι, επομένως, ξεκάθαρο ότι μια τέτοια πρόταση αγνοεί το γεγονός ότι οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια ρύθμισης της αγοράς, προκειμένου να αποκεντρωθεί η οικονομική δύναμη, είναι σήμερα εξίσου ανιστορική και ουτοπική. Είναι ανιστορική επειδή δεν βλέπει ότι η σημερινή «μανία» απορρύθμισης (δηλαδή άρσης των κοινωνικών ελέγχων στις αγορές) είναι

64. Trainer, *Developed to Death* (London: Greenprint, 1989), σελ. 3.

65. Trainer, *The Conserver Society* (London: Zed Books, 1995), σελ. 9.

66. Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 12.

67. Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 13.

68. Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 3, τεύχος 1 (1995), σελ. 35-65.

στην πραγματικότητα αναπόσπαστο μέρος της σημερινής φάσης της διαδικασίας «αγοραιοποίησης», δηλαδή, της διεθνοποιημένης φάσης της οικονομίας της αγοράς· και είναι ουτοπική, επειδή παραβλέπει την δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς.

Αλλά ο ουτοπισμός (με την αρνητική έννοια της λέξης) δεν είναι η μόνη παγίδα στην οποία πέφτει η προσέγγιση της κατάλληλης ανάπτυξης –ένας ουτοπισμός που είναι εγγενής σε οποιαδήποτε αντίληψη συμβατότητας μεταξύ «κατάλληλης ανάπτυξης» και του σημερινού θεσμικού πλαισίου. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την παγίδα του τοπικισμού, που υπαινίσσεται η έννοια της «τοπικής αυτοδυναμίας», καθώς και για την παγίδα του αντικειμενισμού, που είναι εγγενής σε οποιαδήποτε αντίληψη περί «βασικών αναγκών» που δεν ορίζονται δημοκρατικά.

Έτσι, η προσέγγιση αυτή, προσπαθώντας «να κρατήσει ανοιχτή την δυνατότητα για μια μάλλον μη μαρξιστική μετάβαση που αντιμετωπίζει το πολιτισμικό πρόβλημα (αλλαγή των αξιών) τώρα, παρά μετά την «επανάσταση»,⁶⁹ τελικά προτείνει λύσεις ταυτόσημες με αυτές που προτείνει η βαθιά οικολογία, ότι δηλαδή ο καπιταλισμός θα πεθάνει εάν αρκετοί άνθρωποι αλλάξουν τις αξίες και τον τρόπο ζωής τους.⁷⁰ Αυτό δεν είναι παράξενο, εάν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι ούτε η προσέγγιση αυτή ούτε η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας μπορούν να δουν ότι οι κυρίαρχες αξίες που καθορίζουν την μαζική συνείδηση δεν μπορούν να αλλάξουν αν δεν αλλάξουν οι σημερινές πολιτικές και οικονομικές δομές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να περιμένουμε την «επανάσταση» για να αλλάξουν οι αξίες. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο 7ο Κεφάλαιο, αυτό που χρειάζεται είναι η ανάπτυξη ενός ισχυρού πολιτικού και κοινωνικού κινήματος που θα στοχεύει ρητά στην αντικατάσταση των σημερινών εξουσιαστικών πολιτικών και οικονομικών δομών –που δημιουργήθηκαν από την φιλελεύθερη «δημοκρατία» και την οικονομία της αγοράς αντίστοιχα– από θεσμούς πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Μόνο μέσα από μια διαδικασία εγκαθίδρυσης τέτοιων δημοκρατικών δομών, η οποία θα μπορούσε να αρχίσει εδώ και τώρα εάν υπήρχε ένα μαζικό κίνημα να την ξεκινήσει, θα μπορούσε κανείς να ελπίζει σοβαρά ότι οι σημερινές πολιτισμικές αξίες κυριαρχίας πάνω στην Φύση, που αναδύθηκαν ως υπο-προϊόν της συγκέντρωσης δύναμης που προκαλεί η οικονομία ανάπτυξης, θα εξαλειφθούν.

69. Trainer, *Developed to Death*, σελ. 204.

70. Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 220.

Όσον αφορά στην πρόσφατη προσέγγιση της «απο-ανάπτυξης» που προτείνεται από τον Serge Latouche⁷¹ και άλλους, η προσέγγιση αυτή αποτελεί ένα σημαντικό βήμα στην Πράσινη πολιτική διότι δείχνει ότι το Πράσινο κίνημα, μετά την ανάδυσή του ως αντισυστημικό κίνημα στη Γερμανία την δεκαετία του 1970 και την μετέπειτα μετάλλαξή του σε ρεφορμιστικά κόμματα εξουσίας και λόμπι, μπορεί ακόμη να παίξει ρόλο, έστω στα όρια μεταξύ ρεφορμιστικού και αντισυστημικού κινήματος. Και αυτό, διότι η βασική του θέση για την απο-ανάπτυξη ως τη μόνη διέξοδο από την σημερινή κρίση είναι ασύμβατη με το καπιταλιστικό σύστημα, όπως, άλλωστε και ο ίδιος ο Latouche παραδέχεται. Όπως, όμως, τονίζει ο ίδιος, στη συνέχεια, σε ένα κρίσιμο απόσπασμα:⁷²

«ο καπιταλισμός είναι μια απατηλά απλή λέξη για μια μεγάλη ιστορία και το να απαλλαγούμε από τους καπιταλιστές και να καταργήσουμε την μισθωτή εργασία, το χρήμα και την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής θα βουτήξει την κοινωνία στο χάος, φέρνοντας μεγάλης κλίμακας τρομοκρατία, ενώ αυτό δεν θα είναι καν αρκετό για να καταστρέψει την νοοτροπία της αγοράς. Πρέπει να βρούμε άλλον τρόπο για να απομακρυνθούμε από την ανάπτυξη, και τον οικονομισμό (την πίστη στο πρωτείο των οικονομικών αιτίων και παραγόντων: έναν τρόπο που δεν σημαίνει την εγκατάλειψη των κοινωνικών θεσμών που έχουν ενσωματωθεί στην οικονομία (χρήμα, αγορές, ακόμη και μισθοί) αλλά τους επαναπροσδιορίζει σύμφωνα με άλλες αρχές».

Αντίστοιχα, ο Latouche δεν απορρίπτει την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» γιατί, όπως γράφει, κάτι τέτοιο θα ήταν «υπερβολικό» και καταλήγει σε κάποια μορφή συμμετοχικής «δημοκρατίας» τύπου Πόρτο Αλλέγκρε, η οποία όμως θα μπορούσε να στηρίζεται σε αυτόνομες κοινότητες για τις οποίες μάλιστα παραπέμπει στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Παρά το γεγονός όμως ότι η «απο-ανάπτυξη» ισχυρίζεται ότι αποτελεί ένα κίνημα με πολιτικό πρόταγμα, στην πραγματικότητα, είναι ένα μονοθεματικό κίνημα εφόσον σημείο εκκίνησης, αλλά και βασικός στόχος του, είναι το οικολογικό πρόβλημα. Όλη η προβληματική της απο-ανάπτυξης επικεντρώνεται στην οικολογική κρίση, και οι άλλες διαστάσεις της πολυδιάστατης κρίσης, που εξετάσαμε, αναφέρονται, βασικά, σε σχέση με

71. Βλ. Serge Latouche, "De-growth: an electoral stake?" και Clement Holms, "Localism and the city: the example of "urban villages"" και για κριτική των απόψεων αυτών, T. Fotopoulos, "Is degrowth compatible with a market economy?" στο *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.1, (January 2007).

72. Serge Latouche, "De-growth: an electoral stake?"; ο.π.

αυτήν, ενώ πρωταρχικός στόχος του προτάγματος είναι η διέξοδος από την οικολογική κρίση –πράγμα που δεν είναι περίεργο δεδομένης της (μεταμοντέρνας) αποστροφής του Latouche προς καθολικά προτάγματα. Ακόμη, υιοθετώντας μια Καστοριαδική αντίληψη για το φαντασιακό, ο Latouche φαίνεται να υποθέτει ότι η οικονομία ανάπτυξης είναι απλώς το αποτέλεσμα της κυριαρχησης συγκεκριμένων φαντασιακών σημασιών και αξιών (ανάδυση της ιδέας του Διαφωτισμού για Πρόοδο και συνακόλουθη ανάδυση της φαντασιακής σημασίας της ανάπτυξης), αντίθετα με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία, όπως είδαμε, η οικονομία ανάπτυξης είναι το αποτέλεσμα της Κοινωνικής Πάλης από τη μια μεριά και τεχνολογικών καθώς και οργανωτικών κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων από την άλλη.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι ο Latouche, όπως και ο ύστερος Καστοριάδης, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτό που χρειάζεται σήμερα είναι μια «πολιτιστική επανάσταση», δηλαδή η αλλαγή πρώτα των αξιών και φαντασιακών σημασιών, η οποία κατόπιν θα οδηγήσει σε αλλαγή των θεσμών! Η θέση αυτή είναι, βέβαια, ταυτόσημη με τις προσεγγίσεις που προτείνουν οι ρεφορμιστές της Αριστεράς και της Οικολογίας, οι οποίοι προσπαθούν να αλλάξουν ριζικά τις αξίες, με τρόπο που θα οδηγούσε σε μια νέα κοινωνία, παίρνοντας όμως το υπάρχον σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» ως δεδομένο. Η θέση αυτή είναι, βέβαια, διαμετρικά αντίθετη από αυτή της Περιεκτικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία, η αλλαγή των θεσμών δεν μπορεί ποτέ να έπεται της αλλαγής των αξιών, ούτε, βέβαια, μπορεί από μόνη της να οδηγήσει στην αλλαγή των αξιών, όπως έδειξε η περίπτωση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αντίθετα, για το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η αλλαγή των αξιών μπορεί να γίνει μόνο σε αλληλεπίδραση με την αλλαγή των θεσμών, μέσα σε μια διαδικασία κοινωνικής αλλαγής που δεν επιβάλλεται «από πάνω» αλλά ξεκινά «από κάτω», όπως περιγράφεται στο 7ο Κεφάλαιο.

Η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Τέλος, θα αναφερθούμε σύντομα στην προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας για την οικολογική κρίση, δεδομένου ότι από την κριτική μας στις άλλες προσεγγίσεις θα είναι ήδη σαφής η θέση μας για αυτήν. Όπως προκύπτει από την προηγούμενη ανάλυση, οι αιτίες της οικολογικής κρίσης (που θεωρείται, όπως είδαμε, αναπόσπαστο τμήμα της πολυδιάστατης κρίσης) ανάγονται στη σημερινή πελώρια και αυξανόμενη συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα, η οποία, με τη σειρά της, θεωρείται ως το

αναπόφευκτο αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς και αυτής της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», καθώς και των σχετικών ιεραρχικών δομών. Με αυτή την έννοια, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας αποτελεί μια ρητή απόπειρα σύνθεσης των δυο ιστορικών παραδόσεων, της κλασικής δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής, καθώς και των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στα νέα κοινωνικά κινήματα (οικολογικό, φεμινιστικό, κινήματα ταυτότητας κ.ο.κ.). Ο ρητός στόχος του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι η επανενσωμάτωση της Φύσης, της οικονομίας και της Πολιτείας στην κοινωνία. Σε αντίθεση, όμως, π.χ. με την προσέγγιση της Κοινωνικής Οικολογίας/Κομουναλισμού, η Περιεκτική Δημοκρατία δεν είναι απλώς μια ουτοπία μετα-σπάνεως, ή μια αντικειμενικά ορθολογική κοινωνία (με την έννοια ότι υπάρχουν αντικειμενικές τάσεις μέσα στην Φύση που ενέχουν την αντικειμενική δυναμικότητα για μια τέτοια κοινωνία) αλλά ένα *πρόταγμα*, δηλαδή, το προϊόν πολιτικής βούλησης και τρόπος υπέρβασης της πολυδιάστατης κρίσης.

Εάν όμως δεχθούμε την παραπάνω θέση ότι η απώτερη αιτία για την σημερινή πολυδιάστατη κρίση είναι η συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα, την οποία συνεπάγεται το σημερινό κοινωνικο-οικονομικό θεσμικό πλαίσιο, και εφόσον, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η οικονομία ανάπτυξης και η συνακόλουθη οικολογική κρίση είναι απόρροια της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς, το σαφές συμπέρασμα είναι ότι ο μόνος τρόπος διεξόδου από την κρίση είναι η δημιουργία των υποκειμενικών και αντικειμενικών συνθηκών που θα οδηγήσουν σε μια νέα κοινωνία. Δηλαδή, μια κοινωνία, η οποία, στο θεσμικό επίπεδο, θα δημιουργήσει τις *αναγκαίες* συνθήκες για την εξάλειψη της συγκέντρωσης δύναμης και, κατά συνέπεια, για την επανενσωμάτωση της Φύσης στην κοινωνία. Την κοινωνία αυτή που εξασφαλίζει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ισοκατανομή πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης ονομάζουμε Περιεκτική Δημοκρατία (βλ. κεφ. 5).

Οι κύριες θεσμικές αλλαγές που προτείνονται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας και έχουν άμεση σχέση με την διέξοδο από την οικολογική κρίση είναι:

- η ριζική, πολιτική και οικονομική, αποκέντρωση στο πλαίσιο συνμοσπονδιοποιημένων και αυτοδύναμων *Δήμων*,
- η εξάλειψη της θεσμοποιημένης συγκέντρωσης δύναμης σε όλα τα επίπεδα και
- η αντικατάσταση του απώτερου στόχου της παραγωγής με βάση την οικονομική «ανάπτυξη», με τον στόχο της κάλυψης των αναγκών των πολιτών και ιδιαίτερα αυτών που αναφέρονται στην ποιότητα ζωής.

Και με το συμπέρασμα αυτό ερχόμαστε στο τελικό θέμα, που εξετάζει αυτό το κεφάλαιο, για τις πολιτικές προτάσεις σε σχέση με την διέξοδο από τη σημερινή κρίση.

4.3. Υπάρχει διέξοδος;

Αρκετές, αν όχι όλες, από τις παραπάνω διαστάσεις της σημερινής κρίσης αναγνωρίζονται τόσο από την Δεξιά όσο και από την Αριστερά. Δεν είναι παράξενο, με βάση την παραπάνω ανάλυση, ότι οι προτάσεις που γίνονται και από τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος, παρά τις επιφανειακές διαφορές, δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, καθώς τόσο η Δεξιά όσο και η σημερινή Αριστερά θεωρούν δεδομένο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Αλλά ας εξετάσουμε πιο προσεκτικά τις σχετικές προτάσεις και ας τις αντιπαραβάλουμε προς τις απαιτήσεις ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Η πρόταση της Δεξιάς: περαιτέρω αγοραιοποίηση

Από την πλευρά της Δεξιάς, η λύση που προτείνει η Νέα Δεξιά⁷³ για την υπέρβαση της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης –μια λύση που ανέτειλε μαζί με την ανάδυση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης– είναι περαιτέρω αγοραιοποίηση, δηλαδή ακόμη μεγαλύτερο άνοιγμα και απελευθέρωση των αγορών. Σε εφαρμογή της πολιτικής αυτής είδαμε την Παγκόσμια Τράπεζα τα τελευταία χρόνια να απαιτεί από την Γκάνα να επιβάλλει δίδακτρα στα σχολεία σε αντάλλαγμα ενός δανείου, να ζητά από την Τανζανία να ιδιωτικοποιήσει το σύστημα ύδρευσης και από την Σρι Λάνκα να επιβάλει ελαστικές εργασιακές σχέσεις μετά το τσουνάμι του 2005 που την είχε πλήξει, και τέλος να επιβάλει στο κατοχικό Ιράκ την κατάργηση του δελτίου για τρόφιμα ή να αρνείται δάνειο στο Εκουαδόρ το 2005 επειδή τόλμησε να ξοδέψει τμήμα των πετρελαϊκών εσόδων του στην υγεία και την εκπαίδευση!⁷⁴

73. Βλ., π.χ., Henri Lepage, *Tomorrow, Capitalism, The Economics of Economic Freedom* (London: Open Court, 1982)· Nick Bousanquet, *After the New Right* (London: Heinemann, 1983)· Mark Hayes, *The New Right in Britain* (London: Pluto Press, 1994).

74. Naomi Klein, "The World Bank has the perfect standard bearer", *The Guardian* (27/4/2007).

Δεν είναι λοιπόν δύσκολο να φανταστούμε τις συνέπειες της περαιτέρω αγοραιοποίησης της οικονομίας, εφόσον, όπως είδαμε, είναι φανερό ότι καμία από τις πλευρές της πολυδιάστατης κρίσης που εξετάσαμε δεν επιδέχεται λύσεις μέσα στο πλαίσιο του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Επομένως, οι προτάσεις της Δεξιάς για πλήρη απελευθέρωση των δυνάμεων της αγοράς, ιδιωτικοποιήσεις και ένα ελάχιστο κράτος δεν σημαίνουν παρά την ορθολογική οργάνωση της ανισότητας.

Έτσι, όσον αφορά στην οικονομική κρίση, με την έννοια που την ορίσαμε παραπάνω, μπορεί κανείς να περιμένει με βεβαιότητα ότι η ενδυνάμωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης θα επιδεινώσει την κρίση, αφού θα αυξήσει αναπόφευκτα την συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, τόσο με την έννοια της περαιτέρω διεύρυνσης του ανοίγματος Βορρά-Νότου, όσο –και ακόμη εντονότερα– με την έννοια της διεύρυνσης του ανοίγματος μεταξύ «Νέου» Βορρά και «Νέου» Νότου.

Όσον αφορά, πρώτον, το άνοιγμα μεταξύ Βορρά-Νότου, εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι δεν είναι ο ανταγωνισμός που, ιστορικά, οδήγησε σε ορισμένες βελτιώσεις στην αποτελεσματικότητα της παραγωγής και στην επέκταση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας ορισμένων χωρών, αλλά προστατευτικές/παρεμβατικές πολιτικές.⁷⁵ Η σημαντική διεύρυνση του ανοίγματος μεταξύ Βορρά-Νότου τα τελευταία 15 χρόνια, που σημάδεψε την απελευθέρωση των αγορών σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι μια σαφής ένδειξη για το μέλλον. Αυτό σημαίνει ότι η εντατικοποίηση της αγοραιοποίησης, αντί να οδηγεί στην καθολίκευση της οικονομίας ανάπτυξης, είναι στην πραγματικότητα ένας κρίσιμος παράγοντας για την περαιτέρω συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στις χώρες της Τριάδας, έστω και αν αυτή συνοδεύεται από την μετατόπιση παραγωγικών σταδίων στην περιφέρεια όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο.

Όσον αφορά, δεύτερον, στο άνοιγμα μεταξύ «Νέου» Βορρά και «Νέου» Νότου, δηλαδή στην κατανομή του εισοδήματος, πέρα από τα στοιχεία για τις σχετικές αρνητικές συνέπειες της περαιτέρω αγοραιοποίησης που είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, θα άξιζε να αναφερθούμε και στις παρακάτω έρευνες. Σύμφωνα με μελέτη του ΟΟΣΑ, ήδη από την δεκαετία του 1980 όταν άρχιζε να ανθίζει η νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς, η ψαλίδα ανάμεσα στα εισοδήματα είχε αρχίσει να διευρύνεται σε πολλά από τα 25 κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ και ιδιαίτερα στις χώρες-μοντέλα του

75. Βλ., T. Fotopoulos, "Economic Restructuring and the Debt Problem: The Greek Case", *International Review of Applied Economics*, vol. 6, no. 1 (1992), σελ. 38-64· (βλ. αναδημοσίευση στην ελληνική έκδοση της *Μηνιαίας Επιθεώρησης* με τίτλο «Η κρίση της Ελληνικής Οικονομίας», 1/2/92, εκδόσεις Γόρδιος).

νεοφιλελευθερισμού, τις Η.Π.Α. και την Βρετανία.⁷⁶ Όπως δείχνει πολύ πρόσφατη μελέτη του ίδιου Οργανισμού η κατάσταση χειροτερεύει συνεχώς τις τελευταίες δεκαετίες, με το μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ να πέφτει τα τελευταία 30 χρόνια 25% στην Ιαπωνία, από 13% έως 15% στις πλουσιότερες χώρες της Ε.Ε. και 7% στις ΗΠΑ.⁷⁷ Άλλες μελέτες επιβεβαιώνουν τις ίδιες τάσεις. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, ενώ το μερίδιο του εισοδήματος του 5% των πλουσιότερων είχε πέσει στη περίοδο 1954–1979 (όταν μεσουρανούσε ο κρατισμός και το κράτος-πρόνοιας) σήμερα, το μερίδιό τους έχει αυξηθεί κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες, στο 28%! Αντίστοιχα, στις ΗΠΑ, το ένα εκατομμύριο στην κορυφή της πυραμίδας εισπράττει το 20% του ΑΕΠ, όσο περίπου και τα 60 εκ. στη βάση της πυραμίδας!⁷⁸ Τις συνέπειες στην κατανομή του παγκόσμιου πλούτου από το πελώριο αυτό άνοιγμα της ψαλίδας στα εισοδήματα που δημιουργήσε η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τις έκανε φανερές μια πρόσφατη έρευνα –η μεγαλύτερη παγκόσμια παρόμοια έρευνα– του World Institute for Development Economics Research του ΟΗΕ.⁷⁹ Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, το 1% των ενηλίκων στον κόσμο κατέχουν σήμερα το 40% του πλανητικού πλούτου (σε κατοικίες, γη, χρηματικά στοιχεία κ.λπ.), ενώ το 50% των ενηλίκων του πλανήτη κατέχουν λιγότερο από το 1% του παγκόσμιου πλούτου! Ανάμεσα στους πλουσίους αυτούς υπάρχουν κάποιοι «υπερ-πλούσιοι», οι οποίοι συγκεντρώνονται στα κέντρα της υπερεθνικής ελίτ όπου κατοικεί πάνω από το 70% από αυτούς: 33% στις ΗΠΑ, 27% στην Ιαπωνία, και μεταξύ 5% και 6% στην Γαλλία και τη Βρετανία αντίστοιχα.

Ο ισχυρισμός, επομένως, της Νέας Δεξιάς ότι η απελευθέρωση των αγορών επιφέρει μια αποκέντρωση της οικονομικής δύναμης είναι προφανώς ψευδής. Στην πραγματικότητα, ισχύει το αντίθετο: όσο πιο απελευθερωμένες είναι οι αγορές τόσο μεγαλύτερη είναι η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης σε σχέση με το εισόδημα και τον πλούτο. Μια συγκριτική μελέτη, για παράδειγμα, των τάσεων στην κατανομή του εισοδήματος σε χώρες που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς βαθμούς αγοραιοποίησης βρή-

76. A. Atkinson et al., *Income distribution in OECD Countries* (Paris: OECD, 1995), σελ. 47.

77. OECD, *Employment Outlook, 2007*; βλ. και Ashley Seager, "Unskilled workers suffer in world economy", *The Guardian* (20/6/2007).

78. Andreas Whittam Smith, "New aristocrats well served by globalisation", *The Independent* (7/11/2005).

79. James Randerson, "World's richest 1% own 40% of all wealth, UN report discovers", *The Guardian* (6/12/2006).

κε ότι όσο πιο «φιλελεύθερη» είναι μια οικονομία τόσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση στην ανισοκατανομή του εισοδήματος!⁸⁰

Όσον αφορά στην οικολογική κρίση, η απελευθέρωση των αγορών, που υποστηρίζεται από την Νέα Δεξιά, οδηγεί αναπόφευκτα στην επιδείνωσή της. Αυτό έδειξε άλλωστε η ιστορική εμπειρία των τελευταίων 200 χρόνων, κατά την διάρκεια των οποίων η ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης οδήγησαν στην μεγαλύτερη οικολογική καταστροφή στην ιστορία του ανθρώπου. Το γεγονός αυτό δεν είναι βέβαια περίεργο αφού η οικονομία της αγοράς δεν διαθέτει –ούτε μπορεί να διαθέτει– κάποιον εγγενή μηχανισμό για την αποτροπή της οικολογικής βλάβης, ενώ οποιοσδήποτε αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος πάνω στην λειτουργία της είναι ασύμβατος με την λογική και την δυναμική της.

Τέλος, όσον αφορά στην κοινωνική και πολιτιστική κρίση, είναι αναπόφευκτο ότι η αγοραιοποίηση της κοινωνίας θα υπονομεύσει περαιτέρω τις παραδοσιακές και κοινοτικές αξίες και ότι η ηγεμονία των ατομιστικών και των καταναλωτικών αξιών θα επιδεινώσει παραπέρα την κρίση. Παρόμοια, η αγοραιοποίηση της κουλτούρας σημαίνει την αναπόφευκτη υπονόμευσή της. Και αυτό διότι η αγοραιοποίηση οδηγεί στην ομογενοποίηση της πολιτισμικής δραστηριότητας και τον εκχυδαϊσμό της καλλιτεχνικής δραστηριότητας, η οποία, αναγκασμένη να επιβιώνει ως επικερδής δραστηριότητα, εμποδίζεται από το να παίζει τον πρωτοποριακό ρόλο της.

Η πρόταση της ρεφορμιστικής Αριστεράς: η προσέγγιση της «κοινωνίας των πολιτών»

Από την πλευρά της ρεφορμιστικής Αριστεράς, προτείνεται η διέξοδος από την κρίση μέσω της ενίσχυσης της «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή της ενδυνάμωσης των διαφόρων δικτύων που είναι αυτόνομα από τον κρατικό έλεγχο (σωματεία, κινήσεις πολιτών, συνεταιρισμοί, κινήματα στις γειτονιές, κ.λπ.)⁸¹ Η τάση αυτή ξεκίνησε την δεκαετία του 1980 στον πρώην Δεύτερο Κόσμο, όπου άνθιζαν διάφορα αντιγραφειοκρατικά κινήματα, ως αντίδραση στην ιδεολογία της Γ' Διεθνούς: από την Πολωνική Αλληλεγγύη ως τα κινήματα για «έναν κομμουνισμό με ανθρώπινο

80. Francis Green et al., "Income Inequality in Corporatist and Liberal Economies: A Comparison of Trends Within OECD Countries", *International Review of Applied Economics*, vol. 8, no. 3 (1994).

81. Αυτή είναι η «Αριστερά των κινημάτων», όπως ευφημιστικά αυτο-αποκαλείται η ρεφορμιστική Αριστερά στην Ελλάδα (ΣΥΡΙΖΑ, Οικολόγοι-Πράσινοι κ.λπ.).

πρόσωπο». Αργότερα, χάρη στην θεωρητική δουλειά σύγχρονων σοσιαλ-δημοκρατών της Σχολής του Habermas,⁸² η νέα αυτή τάση εξαπλώθηκε στον Πρώτο Κόσμο και σήμερα ασκεί σημαντική επιρροή στην ρεφορμιστική Αριστερά γενικότερα. Δεδομένου ότι, σήμερα, ολόκληρη σχεδόν η προβληματική της Αριστεράς αυτής και των προσεγγίσεων υπό την νέα ταμπέλα της λεγόμενης «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας στηρίζονται στην προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών, νομίζω ότι θα ήταν ωφέλιμο να εξετάσουμε την προσέγγιση αυτή ιδιαίτερα προσεκτικά.

Η πιο ξεκάθαρη ίσως διατύπωση της προσέγγισης της «κοινωνίας των πολιτών» δίνεται από τον Michael Walzer.⁸³ Παρόλο που η χαμπερμασιανή περιγραφή της προσέγγισης αυτής φαίνεται πιο «εκλεπτυσμένη» από εκείνη του Walzer, στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της εκλέπτυνσης της πρώτης οφείλεται στην δύσκολη γλώσσα και ορολογία που χρησιμοποιεί ο Habermas, ο οποίος (όπως ο Althusser πριν από αυτόν) γνωρίζει πολύ καλά ότι για πολλούς «διανοούμενους», ιδιαίτερα στην μη αγγλοσαξονική παράδοση, το πόσο «σοβαρή» είναι μια θέση κρίνεται από την προσπάθεια που απαιτείται για την κατανόησή της! Θα συμφωνούσα επομένως εδώ με τον Noam Chomsky, ο οποίος, αναφερόμενος στην γλώσσα του μεταμοντερνισμού, αποκάλεσε αυτού του είδους την θεωρητικοποίηση «ψευδοεπιστημονική στάση».⁸⁴

Ο Walzer, ξεκινώντας από έναν ορισμό της κοινωνίας των πολιτών ως «ο χώρος της αβίαστης ανθρώπινης συναναστροφής, καθώς και του συνόλου των ορθολογικών δικτύων που έχουν σχηματιστεί στον χώρο αυτό για χάρη της οικογένειας, της πίστης, του συμφέροντος και της ιδεολογίας»,⁸⁵ ρωτά για ποιο θεσμικό πλαίσιο θα πρέπει να δουλέψουμε, εάν στόχος μας είναι η καλή ζωή. Για να δώσει μιαν απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ο Walzer αναφέρεται σε 4 βασικές «ιδεολογίες».

Η πρώτη, «η δημοκρατική ιδεολογία», υποστηρίζει ότι το προτιμότερο πλαίσιο για την καλή ζωή είναι «η πολιτική κοινότητα, το δημοκρατικό κρά-

82. John Ely, «Ελευθεριακή Οικολογία και η Κοινωνία των Πολιτών», και Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Η σχέση Ρεαλισμού-Ουτοπισμού στις Θεωρίες περί Δημοκρατίας του J. Habermas και του Κ. Καστοριάδη», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 2, τεύχος 3 (1994).

83. Michael Walzer, "The Civil Society Argument" στο *Dimensions of Radical Democracy*, Chantal Mouffe, επιμ. (London: Verso, 1995 και 1992), σελ. 89-107.

84. «Τώρα, ο Ντερντά, ο Λακάν, ο Λυστάρ, η Κρίστεβα κ.ά., γράφουν πράγματα τα οποία δεν καταλαβαίνω ούτε εγώ... κανείς από αυτούς που λένε ότι τα καταλαβαίνουν δεν μπορεί να μου τα εξηγήσει και δεν έχω ιδέα πώς να ξεπεράσω την αδυναμία μου αυτή», Noam Chomsky "On 'Theory' and Post-Modern Cults", *Upstream Issues* (1996).

85. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 89.

τος, μέσα στο οποίο μπορούμε να είμαστε πολίτες».⁸⁶ Ο συγγραφέας, αφού πρώτα συγχέει την α-κρατική δημοκρατία που βασίζεται στον *δήμο* με τις σημερινές μορφές κρατικιστικής «δημοκρατίας», απορρίπτει την θεωρία αυτή με βάση τον ισχυρισμό ότι «η πολιτική σπάνια τραβά την πλήρη προσοχή των πολιτών οι οποίοι υποτίθεται ότι είναι οι κατ' εξοχήν πρωταγωνιστές της. Έχουν πολλά άλλα πράγματα για να ανησυχούν. Πάνω απ' όλα πρέπει να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους».⁸⁷ Έτσι, ο Walzer, ενώ σωστά ασκεί κριτική σε οπαδούς του δημοκρατικού προτάγματος, όπως η Arendt, που θέτουν την οικονομική δραστηριότητα εκτός του δημόσιου χώρου, του χώρου της ελευθερίας, καταλήγει σε τελείως εσφαλμένα συμπεράσματα. Αντί να προτάσσει μια περιεκτική α-κρατική δημοκρατία ισχυρών πολιτών, η οποία θα προϋπέθετε δημοκρατία σε όλους τους χώρους, στον πολιτικό, τον οικονομικό και τον κοινωνικό, εκφράζει την προτίμησή του για μια «περιεκτική κοινωνία των πολιτών»⁸⁸ με ουσιαστικά ανίσχυρους πολίτες-μέλη δικτύων, οι οποίοι αφήνουν ανενόχλητους τους προνομιούχους στην σημερινή κοινωνία να απολαμβάνουν τα προνόμιά τους!

Η δεύτερη ιδεολογία –«η σοσιαλιστική ιδεολογία» σύμφωνα με τον Walzer– ενέχει μιαν απομάκρυνση από την δημοκρατική πολιτική και επικεντρώνεται αντίθετα στην οικονομική δραστηριότητα. Το προτιμώμενο (από τους σοσιαλιστές) πλαίσιο, υποστηρίζει ο Walzer, είναι η συνεταιριστική οικονομία, όπου η πολιτική θα εξαφανιζόταν, σε ένα μη πολιτικό κράτος που θα χαρακτηριζόταν από την έλλειψη συγκρούσεων και στο οποίο η ρύθμιση ή η «διαχείριση των πραγμάτων» θα ήταν αρκετή. Εδώ, πάλι, ο συγγραφέας εκμεταλλεύεται τον μερικό χαρακτήρα του σοσιαλιστικού οράματος (όπως ακριβώς έκανε και με το ρεπουμπλικανικό όραμα) και προετοιμάζει το έδαφος για να σπείρει τον σπόρο μιας «περιεκτικής» κοινωνίας των πολιτών.

Ο Walzer στρέφεται στην συνέχεια στην τρίτη ιδεολογία, «την καπιταλιστική ιδεολογία», στην οποία ως καλύτερο πλαίσιο για την καλή ζωή θεωρείται η αγορά. Η ιδεολογία αυτή τονίζει την σημασία της καταναλωτικής επιλογής ενώ, όπως και στην σοσιαλιστική ιδεολογία, ο ρόλος του κράτους και της πολιτικής ελαχιστοποιούνται. Η κύρια ένσταση που διατυπώνει ο Walzer ενάντια σ' αυτήν την ιδεολογία είναι ότι «η αυτονομία της αγοράς δεν παρέχει καμία υποστήριξη για την κοινωνική αλληλεγγύη. Παρά τις επιτυχίες της καπιταλιστικής παραγωγής, η καλή ζωή που στηρίζεται στην

86. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 91.

87. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 92.

88. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 105.

καταναλωτική επιλογή δεν έχει καθολικότητα».⁸⁹ Στην προβληματική αυτή, δεν είναι παράξενο ότι οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών αποδέχονται πλήρως την οικονομία της αγοράς και το κράτος, όπως άλλωστε κάνει σαφές ο Walzer:

Η αγορά, όταν εντάσσεται στο δίκτυο των εκούσιων ενώσεων και όταν οι μορφές ιδιοκτησίας είναι πλουραλιστικές, είναι χωρίς αμφιβολία ο τύπος οικονομικού σχηματισμού που είναι περισσότερο συμβατός με την θέση για την κοινωνία των πολιτών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα νομιμοποιείτο και ένα είδος κράτους που θα ήταν περισσότερο φιλελεύθερο και πλουραλιστικό παρά δημοκρατικό (που δεν θα εξαρτιόταν δηλαδή σε τόσο αποφασιστικό βαθμό από την αρετή των πολιτών του). Ένα τέτοιου είδους κράτος είναι πράγματι απαραίτητο προκειμένου να ανθίσουν οι ενώσεις.⁹⁰

Τέλος, στην τέταρτη ιδεολογία, «την εθνικιστική ιδεολογία», το προτιμώμενο (για τους εθνικιστές) πλαίσιο είναι το έθνος όπου μας ενώνουν δεσμοί αίματος και ιστορικοί δεσμοί. Σε αυτό το πλαίσιο, η καλή ζωή είναι περισσότερο ζήτημα ταυτότητας παρά δραστηριότητας, πίστης και όχι εργασίας. Η ιδεολογία αυτή τίθεται από τον Walzer «στο ίδιο τσουβάλι» με τις άλλες τρεις και απορρίπτεται για τον ίδιο λόγο: «Όλες αυτές οι ιδεολογίες στρέφονται προς λάθος κατευθύνσεις εξαιτίας της μερικότητάς τους. Δεν αντιλαμβάνονται την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης κοινωνίας, τις αναπόφευκτες συγκρούσεις μεταξύ δέσμευσης και πίστης».⁹¹

Έτσι, στο πλαίσιο της ψευδοπλουραλιστικής κοινωνίας που προωθούν οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών, η σημαντική αρένα εντοπίζεται «στα αλληλοσυνδεόμενα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών, τα συνδικάτα, τα κόμματα, τα κινήματα, τις ομάδες πίεσης και ούτω καθεξής, όπου οι ίδιοι άνθρωποι παίρνουν πολλές «μικρο»-αποφάσεις οι οποίες καθορίζουν σε κάποιο βαθμό τις «μακρο»-αποφάσεις για το κράτος και την οικονομία».⁹² Προφανώς, για τον Walzer, οι μεγαλύτερες αποφάσεις, οι οποίες επηρεάζουν τις ζωές των ανθρώπων κατά πολύ σημαντικότερο τρόπο απ' ό,τι οι μικρές, αφήνονται στις πολιτικές και οικονομικές ελίτ οι οποίες υποτίθεται ότι γνωρίζουν καλύτερα! Φυσικά, το πρόβλημα της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών δεν είναι ότι βασίζει την στρατηγική της σε μια προσπάθεια κοινωνικού μετασχηματισμού «από τα κάτω», αντί για την

89. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 95.

90. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 98.

91. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 97.

92. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 99.

παραδοσιακή κρατικιστική τακτική της απόπειρας κατάκτησης της κρατικής εξουσίας.⁹³ Το πρόβλημα βρίσκεται στο γεγονός ότι η προσέγγισή αυτή θεωρεί δεδομένο το συνολικό θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και του έθνους-κράτους και είναι, κατά συνέπεια, τόσο αναποτελεσματική όσο και η προσέγγιση της Δεξιάς, στην αντιμετώπιση της πολυδιάστατης κρίσης.

Ωστόσο, η διέξοδος από την πολυδιάστατη κρίση που προτείνουν, οι οπαδοί της κοινωνίας των πολιτών, εκ πρώτης όψεως, διαφέρει ριζικά από την διέξοδο που προτείνει η Δεξιά. Αντί για περαιτέρω αγοραιοποίηση, υποστηρίζει την επιβολή ορίων (δηλ. κοινωνικών ελέγχων) στις αγορές και στο κράτος από τα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, ο Walzer, αναγνωρίζοντας ότι «η αγορά δημιουργεί ανισότητα» και ότι το κύριο πρόβλημα με την ανισότητα είναι ότι «μεταφράζεται πολύ συχνά σε κυριαρχία και μεγάλη στέρηση», καταλήγει ότι «εάν η αγορά ενταχθεί σταθερά μέσα στην κοινωνία των πολιτών, περιοριστεί πολιτικά, και ανοιχτεί σε κοινοτικές και ιδιωτικές πρωτοβουλίες, τότε, θα μπορούσαν να τεθούν όρια στις άνισες συνέπειές της».⁹⁴ Ακόμα, αντί για ιδιωτικοποιήσεις προτείνει ένα είδος «πλουραλισμού της αγοράς», τον οποίο περιγράφει ως εξής: «Η κοινωνία των πολιτών περικλείει ή μπορεί να περικλείει μια ποικιλία παραγόντων της αγοράς: οικογενειακές επιχειρήσεις, δημόσιες ή δημοτικές επιχειρήσεις, εργατικές κομμούνες, συνεταιρισμούς καταναλωτών, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς διαφόρων ειδών».⁹⁵ Τέλος, αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι «η κοινωνία των πολιτών, από μόνη της δεν αποτρέπει την δημιουργία σχέσεων άνισης δύναμης την οποία μόνο το κράτος μπορεί να αμφισβητήσει», καταλήγει ότι «μόνο ένα δημοκρατικό κράτος μπορεί να δημιουργήσει μια δημοκρατική κοινωνία των πολιτών και μόνο μια δημοκρατική κοινωνία των πολιτών μπορεί να διαφυλάξει ένα δημοκρατικό κράτος».⁹⁶

Η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών ενέχει υψηλό βαθμό κρατισμού. Επιπλέον, στην πράξη, υποθέτει την ύπαρξη μιας κλειστής οικονομίας της αγοράς και ελάχιστες εκδοχές της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών προϋποθέτουν τον σημερινό βαθμό διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Μια τέτοια διεθνιστική εκδοχή της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών (πέρα από το «κοσμοπολίτικο μοντέλο δημοκρατίας»

93. Βλ. για παράδειγμα, Hilary Wainwright, *Arguments for a New Left, Answering the Free Market Right* (Oxford, Blackwell, 1994), κεφ. 3.

94. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 100.

95. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 100.

96. Michael Walzer, "The Civil Society Argument", σελ. 104.

του David Held, το οποίο θα εξετάσουμε αργότερα) είναι η πρόσφατη μελέτη των Hirst και Thompson,⁹⁷ που προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει την σημασία της διεθνοποίησης. Εντούτοις, όπως είδαμε νωρίτερα, οι μόνοι περιορισμοί στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς τους οποίους οι συγγραφείς θεωρούν εφικτούς είναι διάφοροι «ρυθμιστικοί έλεγχοι» που ελάχιστη έχουν βέβαια σχέση με τους σαρωτικούς κοινωνικούς ελέγχους τους οποίους έχουν κατά νου οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών –δραστική ανακατανομή εισοδήματος και μείωση των ανισοτήτων, μαζική δημιουργία θέσεων εργασίας κ.λπ.– που κάνουν πλήρη αφαίρεση από την σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς!

Είναι, επομένως, φανερό ότι οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών, που επικρίνουν τους αντισυστημικούς σοσιαλιστές και τους υποστηρικτές του δημοκρατικού προτάγματος ως ουτοπιστές, είναι στην πραγματικότητα πολύ λιγότερο ρεαλιστές από αυτούς όταν υποστηρίζουν ότι μπορεί το ρολόι να γυρίσει πίσω στην περίοδο του κρατισμού, δηλαδή σε μια περίοδο κατά την οποία η οικονομία της αγοράς χαρακτηριζόταν από σημαντικά μικρότερο βαθμό διεθνοποίησης απ' ό,τι σήμερα. Η προσέγγιση, επομένως, της κοινωνίας των πολιτών είναι τόσο ανιστορική, όσο και ουτοπική με την αρνητική έννοια του όρου.

Έτσι, η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών είναι θεμελιωδώς ανιστορική, αφού αγνοεί τις δομικές αλλαγές που έχουν οδηγήσει στην σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, αγνοεί το γεγονός ότι η τάση ελαχιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά, μια τάση που σήμερα είναι παντού κυρίαρχη, δεν είναι απλώς ζήτημα πολιτικής, αλλά αντανakλά θεμελιώδεις αλλαγές στην μορφή της οικονομίας της αγοράς. Πράγμα που συνεπάγεται ότι οποιαδήποτε προσπάθεια για αποτελεσματικό κοινωνικό έλεγχο της αγοράς έρχεται αναγκαστικά σε σύγκρουση με τους όρους ανταγωνιστικότητας οι οποίοι πρέπει να ικανοποιούνται για την αναπαραγωγή της σημερινής οικονομίας ανάπτυξης.

Ακόμη, είναι ουτοπική, ιδιαίτερα σήμερα, επειδή, στην πράξη, βρίσκεται σε αντίθεση τόσο με το κράτος όσο και με την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Όσον αφορά στην αντίθεση με το κράτος, ο νεοφιλελευθερισμός έχει δείξει πόσο εύκολο είναι για το κράτος να υπονομεύσει αποτελεσματικά τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών, εάν βέβαια αυτοί παίζουν πραγματικά αυτόνομο ρόλο. Η υιοθέτηση του κρατικού πλαισίου σημαίνει, επομένως, ότι η αποτελεσματική ύπαρξη αυτόνομων θεσμών

97. Hirst και Thompson, *Globalization in Question* (Cambridge: Polity Press, 1996).

είναι δυνατή μόνο στον βαθμό που αυτοί είναι συμβατοί με τους στόχους του κράτους. Από την στιγμή που η συνθήκη αυτή δεν ικανοποιείται, η κρατική εξουσία θα υπονομεύσει την δύναμη των αυτόνομων θεσμών (βλ., για παράδειγμα, την συντριβή των βρετανικών συνδικάτων από τον θάτσερισμό), ή θα κινηθεί ακόμα και για την διάλυσή τους (βλ., για παράδειγμα, την κατάργηση του Δήμου μείζονος Λονδίνου –Greater London Council– και την αντικατάστασή του από μικροδήμους όταν άρχισε να δημιουργεί προβλήματα στις θάτσερικές νεοφιλελεύθερες πολιτικές, και αργότερα από έναν υπερ-δήμαρχο που συνήθως είναι στέλεχος ενός από τα δύο κόμματα εξουσίας). Επομένως, ανεξάρτητα από το εάν αποδέχεται κανείς την (αβάσιμη) θεωρία, που προτείνεται σήμερα από ορισμένους σύγχρονους αναρχικούς,⁹⁸ ότι όχι μόνο το κράτος δεν είναι ένα ταξικό όργανο αλλά ότι έχει και τα δικά του συμφέροντα και τους δικούς του πρωταγωνιστές, μπορεί να υποστηριχθεί η θέση, θεωρητικά και ιστορικά, ότι οποιαδήποτε προσπάθεια «συναίρεσης» της κρατικής εξουσίας με αυτόνομους θεσμούς (όπως, για παράδειγμα, προτείνει ο James O'Connor⁹⁹), είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Για παράδειγμα, θα μπορούσε κανείς να δείξει ότι, εάν η προσπάθεια ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών ήταν επιτυχής, αυτό θα οδηγούσε σε μια μείωση του οικονομικού πλεονάσματος (μέρος του οποίου χρησιμοποιείται για την αναπαραγωγή του κρατικού μηχανισμού) και, κατά συνέπεια, θα προκαλούσε μια αντεπίθεση του κράτους και των ελίτ που το ελέγχουν για την υπονόμευσή της. Επομένως, η διαλεκτική της έντασης μεταξύ κράτους και αυτόνομων θεσμών καθιστά αυτήν την «συναίρεση» αδύνατη, αφού οδηγεί αναγκαστικά είτε σ' έναν διακοσμητικό ρόλο των «αυτόνομων» θεσμών, είτε στην διάλυσή τους από το κράτος.

Αντίστοιχα, η υιοθέτηση της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» σημαίνει ότι οι «ενέσεις» άμεσης δημοκρατίας που προτείνονται από τους υποστηρικτές αυτής της τάσης λειτουργούν, στην πραγματικότητα, σαν «εμβολιασμοί» κατά της άμεσης δημοκρατίας. Η βασική προϋπόθεση για την δημιουργία μιας ενεργούς συνείδησης του πολίτη είναι ότι οι βασικές πολιτικές αποφάσεις θα πρέπει να παίρνονται από τους ίδιους τους πολίτες (και όχι από κάποιους άλλους «εκ μέρους τους»). Οι προτεινόμενες, επομένως, «δημοκρατικές» προτάσεις (δημοψηφίσματα, λήψη μη βασικών

98. Βλ., April Carter, *Marx: A Radical Critique* (Brighton: Wheatsheaf, 1988), και "Outline of an Anarchist Theory of History" στο *For Anarchism: History, Theory and Practice*, D. Goodway, επιμ. (London: Routledge, 1989), σελ. 176-97.

99. James O'Connor, «Σοσιαλισμός και Οικολογία», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 1 (1992), σελ. 143-155.

αποφάσεων από σώματα πολιτών, π.χ. Πόρτο Αλλέγκρε) ενισχύουν απλώς την παθητικότητα των πολιτών, δημιουργώντας τους την ψευδαίσθηση ότι ασκούν πολιτική εξουσία, όταν, στην πραγματικότητα, αυτή παραμένει σταθερά το προνόμιο των λίγων και οι πολλοί αρκούνται στον ρόλο των «ομάδων πίεσης» –οι οποίες τώρα βαφτίζονται ως «αντι-εξουσίες»!

Τέλος, όσον αφορά στην αντίθεση με την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, είναι γνωστό ότι υπάρχει μια αντίστροφη συσχέτιση μεταξύ του βαθμού ανταγωνιστικότητας και του επιπέδου ανάπτυξης των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών: όσο περισσότερο αναπτυγμένοι είναι οι θεσμοί αυτοί (π.χ. τα συνδικάτα), τόσο χαμηλότερος είναι ο βαθμός της διεθνούς ανταγωνιστικότητας –εκτός βέβαια από την περίπτωση όπου τα συνδικάτα, ενσωματωμένα στην σοσιαλφιλελεύθερη συναίνεση, δεν παίζουν κανέναν αυτόνομο ρόλο από την εξουσία, όπως έχει δείξει σήμερα η περίπτωση της Σουηδίας. Έτσι, η υιοθέτηση της οικονομίας της αγοράς σημαίνει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια από την πλευρά αυτόνομων θεσμών (για παράδειγμα, συνδικάτων, οικολογικών κινημάτων κ.λπ.) να ασκήσουν αποτελεσματικό έλεγχο στην αγορά –προκειμένου να επιτύχουν κοινωνικούς, οικολογικούς και άλλους στόχους– βρίσκεται σε άμεση αντίφαση με την λογική και την δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας. Αναπόφευκτα, οποιαδήποτε προσπάθεια άσκησης πίεσης για παρόμοιους ελέγχους θα οδηγήσει στην υιοθέτηση ασήμαντων ημιμέτρων, τα οποία πρέπει να είναι συμβατά με το θεσμικό πλαίσιο (βλ., για παράδειγμα, το φιάσκο της Συνδιάσκεψης του Ρίο και του Κιότο για το Περιβάλλον και το συνεχιζόμενο φιάσκο για την λήψη αποτελεσματικών μέτρων κατά της άμεσης οικολογικής απειλής).

Με άλλα λόγια, η ρεφορμιστική Αριστερά και Οικολογία που έχει πανάκεια την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών δεν βλέπει το εξής αναπόφευκτο δίλημμα που ανακύπτει σε σχέση με τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών. Δηλαδή ότι:

- είτε οι θεσμοί αυτοί είναι πραγματικά αυτόνομοι από το κράτος και την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, οπότε ή θα πρέπει να συμβιβαστούν με το κράτος και την αγορά σε βάρος βέβαια των αιτημάτων τους, ή θα αναγκαστούν, εφόσον βέβαια αποκτήσουν στη διαδικασία αντισυστημική συνειδητοποίηση, να θέσουν θέμα αντικατάστασής τους όταν διαπιστώσουν ότι τα αιτήματά τους δεν πρόκειται να ικανοποιηθούν στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, οπότε βέβαια η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών και η ίδια η ρεφορμιστική Αριστερά θα είναι άσχετες με την διαδικασία αυτή και ό,τι επακολουθήσει.

- είτε οι θεσμοί αυτοί δεν είναι πραγματικά αυτόνομοι, οπότε η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών απλώς θα σήμαινε στην πράξη ότι οι κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές ελίτ θα αφήνονταν ανενόχλητες να συνεχίσουν να κυριαρχούν στην κοινωνία, ενώ, από καιρό σε καιρό, θα έπρεπε να προσπαθούν να ικανοποιούν τα αιτήματα της κοινωνίας των πολιτών –με την προϋπόθεση βέβαια ότι τα αιτήματα αυτά δεν θα βρίσκονται σε άμεση σύγκρουση με τα δικά τους συμφέροντα και τις απαιτήσεις της ανταγωνιστικής παραγωγής (περίπτωση Σουηδίας).

Σ' αυτήν την προβληματική, η τάση για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών είναι περισσότερο ουτοπική και από την κρατικιστική τάση. Όταν ακόμα και η κατάληψη της παντοδύναμης κρατικής μηχανής από ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα μπορεί εν τέλει να οδηγήσει στον σοσιαλφιλελευθερισμό (όπως έγινε στην Γαλλία την δεκαετία του 1980), εύκολα μπορεί κανείς να εκτιμήσει τις πιθανότητες που υπάρχουν για την ενίσχυση των κοινωνικών ελέγχων «από τα κάτω». Με αυτή την έννοια, η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών παίζει σήμερα έναν κρίσιμο ιδεολογικό ρόλο, «νομιμοποιώντας», μέσω της ρεφορμιστικής Αριστεράς, την σημερινή τάξη πραγμάτων.

Καταλήγοντας, η ανάπτυξη των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών δεν έχει καμιά πιθανότητα είτε να θέσει ένα τέλος στην συγκέντρωση της δύναμης είτε να υπερβεί την σημερινή πολυδιάστατη κρίση. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να εξαχθεί από το γεγονός ότι ο απώτατος στόχος των υποστηρικτών της κοινωνίας των πολιτών είναι η βελτίωση της λειτουργίας των υπαρχόντων θεσμών (του κράτους, των κομμάτων, της αγοράς) προκειμένου να ανταποκρίνονται καλύτερα σε πιέσεις που ασκούνται από τα κάτω, όταν, στην πραγματικότητα, η κρίση βρίσκεται στους ίδιους τους θεσμούς και όχι στην κακή λειτουργία τους! Με άλλα λόγια, στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κοινωνικο-οικονομικού ρόλου του κράτους δεν είναι πια ζήτημα επιλογής γι' αυτούς που ελέγχουν την παραγωγή. Είναι αναγκαία συνθήκη για την επιβίωσή τους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο το οποίο έχει ως οικονομικούς αντιπάλους οικονομικά μπλοκ που λειτουργούν από έδρες όπου η σοσιαλδημοκρατική παράδοση του κρατισμού δεν υπήρξε ποτέ ισχυρή (Η.Π.Α., Άπω Ανατολή).

Αλλά, ακόμα και σε πλανητικό επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να έχει σοβαρές αμφιβολίες για το κατά πόσον είναι ακόμα δυνατή η ενίσχυση των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Με δεδομένο ότι οι πρωταρχικοί στόχοι της παραγωγής σε μια οικονομία της αγοράς είναι το ατομικό κέρδος, η οικονομική

αποτελεσματικότητα και η οικονομική ανάπτυξη, οποιαδήποτε προσπάθεια συμφιλίωσης αυτών των στόχων με έναν αποτελεσματικό «κοινωνικό έλεγχο» από την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών είναι καταδικασμένη να αποτύχει, αφού, όπως έχει δείξει η ιστορική εμπειρία με την κρατικιστική φάση, ο κοινωνικός έλεγχος και η αποτελεσματικότητα της αγοράς είναι ασυμβίβαστοι στόχοι¹⁰⁰ (διαφορετικό ζήτημα είναι το ότι ορισμένοι κοινωνικοί έλεγχοι, π.χ. ο προστατευτισμός, μπορεί να είναι χρήσιμοι για την προώθηση της ανάπτυξης σε πρώιμα στάδια). Κατά τον ίδιο τρόπο, θα μπορούσε κανείς εύλογα να υποστηρίξει ότι η κεντρική αντίφαση της οικονομίας της αγοράς σήμερα είναι αυτή που προκύπτει από το γεγονός ότι οποιοσδήποτε αποτελεσματικός έλεγχος των οικολογικών επιπτώσεων της οικονομικής ανάπτυξης είναι ασύμβατος με τις απαιτήσεις της ανταγωνιστικότητας, που επιβάλλει η σημερινή φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης.

Το ίδιο το γεγονός ότι ακόμα και οι νεοφιλελεύθεροι μιλούν για την ανάγκη συνδυασμού της κοινωνίας των πολιτών με την ελεύθερη αγορά, είναι ενδεικτικό για το πόσο ριζοσπαστικό είναι το αίτημα για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, μετά τις ακρότητες του θατσερισμού και της οικονομικής πολιτικής του Ρέιγκαν, οι οποίες οδήγησαν σε μια έκρηξη της ανεργίας και της φτώχειας σε κοινωνικά μη ανεκτά επίπεδα, οι «προοδευτικοί» νεοφιλελεύθεροι υιοθέτησαν το υποτιθέμενο «ριζοσπαστικό» αίτημα για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι ακόμα και το Βρετανικό Οικονομικό Ινστιτούτο, μια νεοφιλελεύθερη δεξαμενή σκέψης από την οποία παρήχθησαν πολλές θατσερικές ιδέες, τάχθηκε υπέρ του «καπιταλισμού των πολιτών» που βασίζεται σε ιδέες περί ελεύθερης αγοράς, με έμφαση στην αλληλεγγύη και στον αμοιβαίο σεβασμό.¹⁰¹

Προς μια νέα απελευθερωτική προσέγγιση

Το κρίσιμο ερώτημα σήμερα είναι εάν η προστασία της ανθρώπινης ζωής (η οποία προϋποθέτει την ικανοποίηση όλων των βασικών, τουλάχιστον, ανθρώπινων αναγκών), καθώς και η αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος είναι συμβατές με την διαδικασία αγοραιοποίησης ή, εάν, αντίθετα, πρέπει να εγκαταλειφθεί το όλο σύστημα της αγοράς. Αν δεχτούμε την θέση της ασυμβατότητας, που προσπάθησα να υποστηρίξω στις

100. Βλ., επίσης, Μ. Olson, *The Rise and Decline of Nations* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1988).

101. David G. Green, *Reinventing Civil Society* (London: IEA, 1993).

προηγούμενες σελίδες, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ο στόχος της δημιουργίας αποτελεσματικών μηχανισμών αυτοπροστασίας της κοινωνίας, μέσω της ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών, είναι ακόμα πιο ουτοπικός από την προηγούμενη προσπάθεια να επιτευχθεί ο ίδιος στόχος μέσω της ενίσχυσης του κράτους. Οποιαδήποτε προσπάθεια πραγματικής ενίσχυσης των αυτόνομων κοινωνικών θεσμών (συνδικάτων, δήμων και κοινοτήτων κ.λπ.) μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς είναι μάταιη, στον βαθμό που δεν επιδιώκει να υπερβεί την ίδια την οικονομία της αγοράς. Ο λόγος είναι ότι οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια θα ήταν αναπόφευκτα ασύμβατη με τις απαιτήσεις της ανταγωνιστικότητας (της αντίστοιχης χώρας ή του αντίστοιχου οικονομικού μπλοκ).

Επομένως, σήμερα αποτελεί επιτακτική ανάγκη η ανάπτυξη μιας νέας απελευθερωτικής προσέγγισης, η οποία να αντιμετωπίζει τις αιτίες της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης ως πρόβλημα συγκέντρωσης δύναμης που απορρέει από οποιοδήποτε μη δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο, είτε αυτό είναι το πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είτε του σοσιαλιστικού κρατισμού. Αυτό που χρειάζεται λοιπόν για την διάνοιξη του δρόμου προς νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης είναι η ανάπτυξη μιας μαζικής συνειδητοποίησης σχετικά με την αποτυχία του «υπαρκτού καπιταλισμού» παρόμοιας με αυτήν που οδήγησε στην κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Σήμερα, υπάρχει πιεστική ανάγκη να υπερβούμε τόσο την νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς όσο και τον σοσιαλιστικό κρατισμό προκειμένου να θέσουμε ένα τέλος στην οικονομική εξαθλίωση, που καταπιέζει την πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού, και να εμποδίσουμε την οικολογική καταστροφή που μας απειλεί όλους. Η αποτυχία δημιουργίας εναλλακτικών δημοκρατικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης σημαίνει ότι, καθώς η σημερινή κρίση εντείνεται, οι «λύσεις» που θα δοθούν στα κοινωνικά και οικολογικά προβλήματα από τον «υπαρκτό καπιταλισμό» στο μέλλον θα έχουν αναπόφευκτα ολοένα και πιο ολοκληρωτικό χαρακτήρα.

Έτσι, 100 περίπου χρόνια μετά την επικράτηση στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα των οπαδών του κρατικιστικού σοσιαλισμού, ο οποίος κατέρρευσε πριν καν προλάβει το σοβιετικό καθεστώς να γιορτάσει τα εβδομηκοστά πέμπτα γενέθλιά του, γίνεται ολοένα και πιο φανερό ότι η ατομική και συλλογική αυτονομία μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο μιας δομής και μιας διαδικασίας οι οποίες, μέσω της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στην διαδικασία λήψης και εφαρμογής των αποφάσεων, εξασφαλίζουν την ίση κατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης. Στο επόμενο μέρος αυτού του βιβλίου, θα σκιαγραφήσουμε την πρόταση για μια Περιεκτική Δημοκρατία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΠΡΟΣ ΜΙΑ

ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το κεφάλαιο αυτό έχει διπλό στόχο. Πρώτον, να δείξει την ασυμβατότητα της δημοκρατίας με οποιαδήποτε μορφή συγκέντρωσης δύναμης και να εξετάσει την βασική συνέπεια του γεγονότος αυτού, δηλαδή ότι ούτε η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» ούτε η οικονομία της αγοράς μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολιτική και οικονομική δημοκρατία αντίστοιχα. Δεύτερον, να αναπτύξει μια νέα αντίληψη για την δημοκρατία, η οποία επεκτείνει τον δημόσιο χώρο στο οικονομικό, κοινωνικό και οικο-λογικό πεδίο (Περιεκτική Δημοκρατία).

Στο πρώτο τμήμα του κεφαλαίου δείχνεται η ασυμβατότητα μεταξύ της δημοκρατίας και των δύο εκδοχών της οικονομίας ανάπτυξης (καπιταλιστικής και «σοσιαλιστικής»).

Στο δεύτερο τμήμα, σκιαγραφείται η σχέση των αντιλήψεων για την δημοκρατία με τις διάφορες αντιλήψεις για την ελευθερία. Ακόμα, εισάγεται η διάκριση μεταξύ «κρατικών» και «ακρατικών» μορφών δημοκρατίας.

Στο τρίτο τμήμα, εξετάζονται και αντιπαρατίθενται οι κύριες αντιλήψεις για την δημοκρατία, με στόχο ναδειχθεί ότι οι διάφορες αντιλήψεις «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας που αναπτύσσει αυτή την στιγμή η Αριστερά ελάχιστη σχέση έχουν με την κλασική έννοια της δημοκρατίας ως ίσης κατανομής της δύναμης.

Στο τελευταίο τμήμα, αναπτύσσεται η αντίληψη για την Περιεκτική Δημοκρατία και εξετάζονται τα συστατικά μέρη της, δηλ. η πολιτική, οικονομική, οικολογική δημοκρατία, καθώς επίσης η «δημοκρατία στον κοινωνικό χώρο». Τονίζεται ότι η νέα αντίληψη θεωρεί δεδομένο ότι η δημοκρατία δεν είναι απλώς μια συγκεκριμένη **δομή** που συνεπάγεται πολιτική και οικονομική ισότητα, αλλά και μια **διαδικασία** αυτοθέσμησης και ένα πρόταγμα –θέμα που εξετάζεται περαιτέρω στο 8ο Κεφάλαιο. Τέλος, εξετάζονται οι διάφορες αντιλήψεις για την ιδιότητα του πολίτη, οι οποίες αντιπαρατίθενται με την αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη που συνεπάγεται η Περιεκτική Δημοκρατία.

5.1. Δημοκρατία και οικονομία ανάπτυξης

Όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο, η δυναμική «ανάπτυξη-ή-θάνατος» της οικονομίας της αγοράς οδήγησε στην οικονομία ανάπτυξης. Στον 20ό αιώνα, όμως, προστέθηκε στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης και η «σοσιαλιστική» εκδοχή της, η ανάδυση της οποίας δεν οφειλόταν στην δυναμική της αγοράς αλλά σε ιδεολογικούς λόγους. Και οι δύο πάντως εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης συνεπαγόntonταν έναν υψηλό βαθμό συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης. Εντούτοις, καθώς η οικονομική συγκέντρωση είναι ασύμβατη με την αποκέντρωση της πολιτικής δύναμης, δεν είναι περίεργο ότι η αυξανόμενη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης συνοδεύτηκε από μια αντίστοιχη συγκέντρωση πολιτικής δύναμης. Επομένως, δεδομένου ότι όλες οι αντιλήψεις για την δημοκρατία προϋποθέτουν την ριζική αποκέντρωση της δύναμης, στον βαθμό που και οι δύο ιστορικές εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης συνεπάγονται έναν υψηλό βαθμό συγκέντρωσης, είναι και οι δύο εξίσου ασύμβατες με την δημοκρατία. Αλλά ας εξετάσουμε αναλυτικότερα τους λόγους που δικαιολογούν την ασυμβατότητα της δημοκρατίας με τις δύο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης.

Η ασυμβατότητα της δημοκρατίας με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης

Η ασυμβατότητα της δημοκρατίας με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης θεμελιώνεται στο γεγονός ότι τα κύρια στοιχεία αυτού του είδους οικονομίας ανάπτυξης, η οικονομική ανάπτυξη και η αγοραιοποίηση, είναι ασύμβατα με την δημοκρατία.

Όσον αφορά, πρώτον, στην οικονομική ανάπτυξη, η δυναμική «ανάπτυξη-ή-θάνατος» της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης δεν έχει οδηγήσει μόνο στην συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης αλλά και στην συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης. Στην πραγματικότητα, η συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης είναι το λειτουργικό συμπλήρωμα της συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης. Χαρακτηριστικά, ο Robert Barro, οικονομολόγος στο Harvard, μετά από έρευνα που έκανε σε 100 χώρες για την περίοδο 1960 και 1990, επιβεβαιώνει την αρνητική συσχέτιση της δημοκρατίας με την καπιταλιστική ανάπτυξη και καταλήγει στο συμπέρασμα

ότι όσο μεγαλύτερη είναι η οικονομική ανάπτυξη τόσο «ρηχότερη» είναι η δημοκρατία!¹

Όσον αφορά, δεύτερον, στην αγοραιοποίηση, δηλ. την ιστορική διαδικασία που, από την εποχή της ανάδυσης της οικονομίας της αγοράς, έχει οδηγήσει στην σταδιακή υπονόμηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω την αγορά, η ασυμβατότητά της με την δημοκρατία είναι προφανής. Όπως είδαμε νωρίτερα, η ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά είναι προς το συμφέρον, και αποτελεί πάγιο στόχο, μιας μικρής μειονότητας η οποία έχει την ιδιοκτησία και/ή τον έλεγχο των μέσων παραγωγής. Έτσι, δεδομένου ότι σε μια καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού αποτελείται από αυτούς που δεν ελέγχουν την οικονομική διαδικασία, όσο πιο ολιγαρχική είναι η μορφή πολιτικής οργάνωσης, τόσο πιο επιδεκτική είναι η οικονομία στην διαδικασία αγοραιοποίησης.

Δεν είναι επομένως περίεργο ότι η σημερινή διεθνοποιημένη φάση της αγοραιοποίησης, η οποία συνεπάγεται περαιτέρω συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, όπως είδαμε στο Πρώτο Μέρος, συνοδεύεται από μια παράλληλη συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης. Έτσι, παρόλο που σήμερα, στην νέα χιλιετία, βλέπουμε, όπως επισημαίνει ο Thomas Martin,² το τέλος της κυριαρχίας (*sovereignty*), στην πραγματικότητα δεν είναι η κυριαρχία γενικά που εξαλείφεται σταδιακά, αλλά η κυριαρχία του έθνους-κράτους και ιδιαίτερα η οικονομική του κυριαρχία –γεγονός που συνδέεται άμεσα με την σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η κυριαρχία του κράτους αντικαθίσταται, από μια μορφή υπερεθνικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, σήμερα, η πολιτική και η οικονομική δύναμη συγκεντρώνεται κατ' αρχήν στο υπερεθνικό επίπεδο, στα χέρια της υπερεθνικής ελίτ που εξετάσαμε στο Πρώτο Μέρος, ενώ οι εθνικές ελίτ, ανάλογα με το «βάρος» τους σε σχέση με την υπερεθνική ελίτ, ή είναι απλώς υποχρεωμένες να συναινούν με (ή τουλάχιστον να ανέχονται) τους μείζονες στρατηγικούς στόχους της και τις συνακόλουθες τακτικές που αυτή επιλέγει (μολονότι στο θέμα της

1. Robert Barro, *Determinants of Economic Growth, A Cross-Country Empirical Study* (MIT Press, 1997). Για την σημερινή συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας, βλ. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Η σχέση Ρεαλισμού-Ουτοπισμού στις θεωρίες περί Δημοκρατίας του J. Habermas και του K. Καστοριάδη», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 2, τεύχος 3 (1994), σελ. 73-97, και L. Ferrajoli, *Υπάρχει μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία* (Αθήνα: Στοχαστής, 1985), σελ. 23-77.

2. Thomas Martin, «Το τέλος της κυριαρχίας», *Δημοκρατία και Φύση* (πρώην *Κοινωνία και Φύση*), τόμ. 1, τεύχος 1 (1996).

τακτικής είναι πιθανό να ανακύπτουν περισσότερες διαφωνίες μεταξύ των μελών της υπερεθνικής ελίτ) ή να αντιτίθεται σε αυτούς και να υφίσταται τις συνακόλουθες συνέπειες («κράτη-παρίες»)

Το σωρευτικό αποτέλεσμα που είχαν η οικονομική ανάπτυξη και η αγοραιοποίηση στην πολιτική διαδικασία είναι ότι στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, η πολιτική μετατρέπεται σε απλή διαχείριση των κρατικών υποθέσεων,³ με «δεξαμενές σκέψης» (*think tanks*) να αναλαμβάνουν τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών. Επιπλέον, η συνεχής παρακμή της οικονομικής κυριαρχίας του κράτους συνοδεύεται από την παράλληλη μετατροπή του δημόσιου χώρου σε καθαρή διαχείριση. Για παράδειγμα, οι κύριες νομισματικές αποφάσεις στην Ε.Ε. παίρνονται από τεχνοκράτες στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα που έχει αναλάβει τον έλεγχο του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, ανεξάρτητα από πολιτικό έλεγχο. Η Hannah Arendt περιέγραψε προφητικά αυτήν την κατάσταση, αν και δεν προέβλεψε ότι ήταν κυρίως η συγκέντρωση της δύναμης, παρά ο «μαρασμός του κράτους», που θα οδηγούσε τελικά στην καθαρή διαχείριση:

Μια ολοκληρωμένη νίκη της κοινωνίας θα γεννά πάντα κάποιο είδος «κομμουνιστικού μύθου» του οποίου το εξέχον πολιτικό χαρακτηριστικό είναι ότι η κοινωνία πράγματι διευθύνεται από ένα «αόρατο χέρι», δηλαδή από κανέναν. Αυτό που κατά παράδοση ονομάζουμε κράτος και κυβέρνηση δίνει εδώ την θέση του στην καθαρή διαχείριση – μια κατάσταση την οποία ο Marx ορθά περιέγραψε ως τον «μαρασμό του κράτους», αν και έσφαλλε όταν υπέθετε πως μόνο μια επανάσταση θα μπορούσε να φέρει τέτοια αλλαγή και έσφαλλε διπλά όταν θεώρησε ότι αυτή η ολοκληρωτική νίκη της κοινωνίας θα σήμαινε την τελική έλευση του «βασιλείου της ελευθερίας».⁴

Η ασυμβατότητα της δημοκρατίας με την «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης

Όσον αφορά στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, η ασυμβατότητά της με την δημοκρατία εντοπίζεται στο γεγονός ότι το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα στον πρώην «υπαρκτό σοσιαλισμό» θεμελιωνόταν στην ιδέα ότι ο πρωταρχικός στόχος της ανθρώπινης κοινωνίας στο οικονομικό

3. Βλ., Μ. Bookchin, *From Urbanisation to Cities* (London: Cassell, 1995), κεφ. 6, και C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy* (Oxford: Oxford University Press, 1991), κεφ. 7.

4. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1958), σελ. 45 [Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ. 68].

επίπεδο –που είναι καθοριστικό στην Μαρξιστική θεωρία και επομένως στην ιδεολογία του «υπαρκτού σοσιαλισμού»– ήταν η μεγιστοποίηση της παραγωγής και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Επομένως, στον βαθμό που η επίτευξη αυτού του στόχου προϋπέθετε την συγκέντρωση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης στα χέρια της γραφειοκρατικής κομματικής ελίτ και των οικονομικών σχεδιαστών, η συγκέντρωση της δύναμης ήταν αναπόφευκτη. Επιπλέον, το γεγονός ότι το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα υποτίθετο ότι θεμελιωνόταν σε μια «επιστήμη» (τον μαρξισμό) συνεπαγόταν την επιτακτική ανάγκη «απόδειξης» του, με την έννοια της υπερίσχυσής του έναντι όλων των ανταγωνιστικών οικονομικών συστημάτων. Δεν υπήρχε συνεπώς καμία αμφιβολία στον νου της σοβιετικής ελίτ σχετικά με το τι θα έπρεπε να θυσιάσει σε οποιαδήποτε πιθανή σύγκρουση μεταξύ του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος και της δημοκρατίας. Δεν είναι, επομένως, περίεργο ότι, ήδη από το 1920, ο Λένιν διακήρυσσε ότι «σε τελική ανάλυση οποιοδήποτε είδος δημοκρατίας, ως πολιτική υπερδομή γενικά ... εξυπηρετεί την παραγωγή», υπενθυμίζοντας στους «ρομαντικούς» που ήθελαν να επιστρέψουν στον εργατικό έλεγχο και στην βιομηχανική δημοκρατία ότι «η βιομηχανία είναι απαραίτητη, η δημοκρατία όχι».⁵

Έτσι, ενώ το αρχικό λενινιστικό πρόταγμα για την δημοκρατία των Σοβιέτ, όπως εκφράζεται στο *Κράτος και Επανάσταση*, μιλούσε για την ριζική αλλαγή των σχέσεων εξουσίας, η σοβιετική ελίτ, ήδη από το 1920, επέμενε στην αντίληψη (στην οποία, ασφαλώς, «εξωτερικά» γεγονότα αναμφίβολα έπαιξαν σημαντικό ρόλο) ότι ο σοσιαλισμός σημαίνει ισότητα μόνον όσον αφορά στις σχέσεις *ιδιοκτησίας* και όχι τις σχέσεις *εξουσίας*. Το κίνητρο ήταν προφανές: η επίτευξη του στόχου της μεγιστοποίησης της παραγωγής, που ανακηρύχθηκε ως ο βασικός στόχος του σοσιαλισμού. Όπως επισημαίνει ο Harding:

Ο σοσιαλισμός ταυτιζόταν με την μεγιστοποίηση της παραγωγής, η οποία μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της εφαρμογής ενός εθνικού πλάνου για την κατανομή όλων των πόρων ... το τέχνασμα ήταν ... να πεισθούν οι οπαδοί του ότι τα ουσιώδη ζητήματα που αφορούν στην κοινωνία δεν ήταν πολιτικά ζητήματα που αφορούσαν στην εξουσία κάποιων πάνω σε κάποιους άλλους ... αλλά ότι, αντίθε-

5. Παρατίθεται στο Neil Harding, "The Marxist-Leninist Detour" στο *Democracy, the Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, John Dunn, επιμ., (Oxford: Oxford University Press, 1992), σελ. 173.

τα, ήταν ζητήματα των οποίων η καλύτερη επίλυση μπορούσε να δοθεί με την σωστή εφαρμογή της αντικειμενικής ή της επιστημονικής γνώσης.⁶

Η Ιστορία, επομένως, έχει δείξει με αδιαμφισβήτητο τρόπο ότι η δημοκρατία είναι ασύμβατη και με τις δύο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης. Το κρίσιμο ζήτημα που εγείρεται, το οποίο θα εξετάσουμε στην συνέχεια είναι εάν δεν ήταν μόνο η οικονομία ανάπτυξης –όπως αναπτύχθηκε ιστορικά– που ήταν ασύμβατη με την δημοκρατία, αλλά και οι ίδιες οι φιλελεύθερες και σοσιαλιστικές αντιλήψεις για την δημοκρατία, στις οποίες στηρίχτηκαν οι δύο εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης.

5.2. Δημοκρατία, ελευθερία και αυτονομία

Ελάχιστες λέξεις, πέρα ίσως από τον σοσιαλισμό, κακοποιήθηκαν τόσο πολύ τον 20ό αιώνα όσο η λέξη δημοκρατία. Ο συνήθης τρόπος με τον οποίο διαστρεβλώνεται η έννοια της δημοκρατίας, κυρίως από φιλελεύθερους ακαδημαϊκούς και πολιτικούς, αλλά και από ελευθεριακούς στοχαστές, είναι με το να συγχέεται το κυρίαρχο σήμερα ολιγαρχικό σύστημα αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» με την ίδια την δημοκρατία. Ένα καλό παράδειγμα αυτής της στρέβλωσης προσφέρεται από την ακόλουθη εισαγωγή στο θέμα σε ένα σύγχρονο εγχειρίδιο για την δημοκρατία:

...η λέξη δημοκρατία προέρχεται από τα ελληνικά και κατά λέξη σημαίνει αρχή του λαού. Υποστηρίζεται συνήθως ότι η δημοκρατική διακυβέρνηση κατάγεται από τις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας και ότι τα δημοκρατικά ιδεώδη κληροδοτήθηκαν σ' εμάς από εκείνη την εποχή. Στην πραγματικότητα, όμως, ο ισχυρισμός αυτός είναι αστήρικτος. Οι Έλληνες μας έδωσαν την λέξη, αλλά όχι και το μοντέλο. Οι παραδοχές και οι πρακτικές των Ελλήνων ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές της σύγχρονης δημοκρατίας.⁷

Έτσι, ο συγγραφέας, έχοντας προϋποθέσει ότι η δημοκρατία είναι ένα είδος «αρχής» –λάθος, που επαναλαμβάνεται σήμερα από ορισμένους ελευθεριακούς και αναρχικούς– συνεχίζει για να υποστηρίξει ότι:

6. Neil Harding, *"The Marxist-Leninist Detour"*, σελ. 178.

7. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy* (London: Routledge, 1993), σελ. 45.

Εάν το άρχειν σημαίνει την δραστηριότητα τού να λαμβάνει κανείς έγκυρες αποφάσεις, οι οποίες παίρνουν την μορφή νόμων και ρυθμίσεων που δεσμεύουν την κοινωνία, τότε είναι προφανές ότι (πέρα από περιστασιακά δημοψηφίσματα) μόνο μια μικρή μειονότητα ατόμων μπορεί να άρχει στις σημερινές, πολυπληθείς κοινωνίες. Έτσι, για να είναι λειτουργικός ο ορισμός, το άρχειν πρέπει να εννοηθεί με την πολύ χαλαρότερη έννοια της επιλογής των αρχόντων και της άσκησης επιρροής πάνω στις αποφάσεις τους.⁸

Ο συγγραφέας, επομένως, έχοντας καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «ένας αντικειμενικός και ακριβής ορισμός της δημοκρατίας» δεν είναι δυνατός⁹ αφιερώνει το υπόλοιπο βιβλίο σε μια συζήτηση για τα δυτικά καθεστώτα, τα οποία αποκαλεί «δημοκρατίες». Εντούτοις, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, η σύγχρονη αντίληψη για την δημοκρατία όχι μόνο δεν έχει καμιά σχέση με την κλασική ελληνική αντίληψη, όπως παραδέχεται ο συγγραφέας, αλλά ούτε με την ίδια την έννοια της δημοκρατίας ως αυτοκυβέρνησης του λαού.

Επιπλέον, η τρέχουσα πρακτική της προσθήκης διαφόρων επιθετικών προσδιορισμών στον όρο δημοκρατία έχει κάνει την έννοιά της περισσότερο συγκεχυμένη και έχει δημιουργήσει την εντύπωση ότι υπάρχουν διάφορες μορφές δημοκρατίας. Έτσι, οι φιλελεύθεροι αναφέρονται στην «σύγχρονη», «φιλελεύθερη», «αντιπροσωπευτική» ή «κοινοβουλευτική» δημοκρατία, οι σοσιαλδημοκράτες μιλούν για «κοινωνική», «οικονομική» ή «βιομηχανική» δημοκρατία και, τέλος, οι λενινιστές συνήθιζαν να μιλούν για την «σοβιετική» δημοκρατία και, αργότερα, για τις «λαϊκές» δημοκρατίες προκειμένου να αναφερθούν στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αλλά, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο κεφάλαιο αυτό, υπάρχει μόνο μία μορφή δημοκρατίας στο πολιτικό επίπεδο, δηλαδή, η άμεση άσκηση της κυριαρχίας από τον ίδιο τον λαό, μια μορφή κοινωνικής θέσμησης που αρνείται οποιαδήποτε μορφή «αρχής» και καθιερώνει την ίση κατανομή της πολιτικής δύναμης μεταξύ όλων των πολιτών. Η υπόθεση που κάνουμε, ότι δηλαδή υπάρχει μόνο μία μορφή πολιτικής δημοκρατίας, έχει δύο σημαντικές συνέπειες:

- η πρώτη συνέπεια είναι ότι όλες οι άλλες μορφές υποτιθέμενης δημοκρατίας («αντιπροσωπευτική», «κοινοβουλευτική» κ.λπ.), είναι απλώς διάφορες μορφές «ολιγαρχίας», δηλαδή αρχής των λίγων. Αυτό σημαίνει ότι οι μόνοι επιθετικοί προσδιορισμοί που αρμόζουν να συνοδεύουν

8. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 48.

9. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 48.

τον όρο δημοκρατία είναι αυτοί που χρησιμοποιούνται για την διεύρυνση της έννοιας και την επέκτασή της στο οικονομικό και στο γενικότερο κοινωνικό πεδίο. Η χρήση τέτοιων επιθετικών προσδιορισμών δικαιολογείται από το γεγονός ότι η οικονομική δημοκρατία, ή η δημοκρατία στον χώρο εργασίας κ.λπ., ήταν πράγματι άγνωστη στους Αθηναίους, για τους οποίους μόνο η πολιτική δραστηριότητα ανήκε στον δημόσιο χώρο. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Hansen, «οι ιστορικοί συμφωνούν ότι η ισότητα στην Αθήνα ήταν μια καθαρά πολιτική έννοια, η οποία δεν επεκτάθηκε ποτέ στην κοινωνική και την οικονομική σφαίρα».¹⁰ Γι' αυτό, σε αυτό το βιβλίο, για να δηλώσουμε την επέκταση της κλασικής αντίληψης της δημοκρατίας στο κοινωνικό, οικονομικό και οικολογικό πεδίο, ο όρος δημοκρατία συνοδεύεται από το επίθετο «περιεκτική».

- η δεύτερη συνέπεια της υπόθεσής μας είναι ότι το πραγματικό νόημα των προτάσεων (που διατυπώνονται από την «Αριστερά» της «κοινωνίας των πολιτών»), υπέρ της «εμβάθυνσης» της δημοκρατίας είναι να γίνουν τα σημερινά καθεστώτα στην Δύση (τα οποία εύστοχα ο Καστοριάδης έχει ονομάσει «φιλελεύθερες ολιγαρχίες»,¹¹) λιγότερο ολιγαρχικά. Ένα τυπικό παράδειγμα αυτού του ψευδοδημοκρατικού επιχειρήματος δίνει ο David Beetham ο οποίος υποστηρίζει ότι «οι διαμάχες σχετικά με το νόημα της δημοκρατίας, που παρουσιάζονται ως εννοιολογικές διαφωνίες, είναι στην πραγματικότητα διαμάχες για το πόση (η έμφαση δική μου) δημοκρατία είναι είτε επιθυμητή είτε εφικτή ... έχει συνεπώς νόημα να διερωτόμαστε πώς οποιοδήποτε από τα υπάρχοντα καθεστώτα μπορεί να γίνει περισσότερο δημοκρατικό».¹² Έτσι, ο συγγραφέας, αφού προσπερνά το κρίσιμο ζήτημα σχετικά με την έννοια της δημοκρατίας, υποθέτοντας ότι η διαφορά μεταξύ της κλασικής και της φιλελεύθερης αντίληψης για την δημοκρατία είναι απλώς ποσοτική, καταλήγει στο βολικό συμπέρασμα ότι, αφού η σημερινή φιλελεύθερη ολιγαρχία είναι δημοκρατία, το μόνο ζήτημα είναι πώς θα την κάνουμε πιο δημοκρατική! Δεν είναι περίεργο ότι ο ίδιος συγγραφέας, στην βάση τέτοιων

10. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (Oxford: Blackwell, 1991), σελ. 81.

11. C. Castoriades, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 221. Βλ. επίσης, για μια σημαντική ανάλυση της φύσης της αθηναϊκής δημοκρατίας, το βιβλίο του Καστοριάδη *Η Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία και η Σημασία της για μας Σήμερα* (Αθήνα: Ύψιλον, 1986).

12. David Beetham, "Liberal Democracy and the Limits of Democratisation" στο *Prospects for Democracy*, David Held, επιμ., (Cambridge: Polity, 1993), σελ. 55· (ανάλογες απόψεις υποστηρίζουν, στα παρ' ημίν, οι σοσιαλδημοκράτες κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι Ν. Μουζέλης, Κ. Τσουκαλάς, Κ. Βεργόπουλος κ.ά., αλλά και πολλοί από τους υποτιθέμενους «ριζοσπάστες» στο οικολογικό κίνημα).

ισχνών επιχειρημάτων, εύκολα εξάγει το παπικό συμπέρασμα ότι «δεν υπάρχει καμιά σοβαρή εναλλακτική δημοκρατική πρόταση»,¹³ και συνεχίζει ανενόχλητος για να εξετάσει το ζήτημα σχετικά με τα «όρια» του εκδημοκρατισμού, δηλαδή, πόσο μπορεί να προχωρήσει ο εκδημοκρατισμός χωρίς να απειλήσει την ίδια την σημερινή «δημοκρατική» τάξη πραγμάτων.

Όμως, κάθε αντίληψη για την δημοκρατία εξαρτάται αποφασιστικά από το νόημα που αποδίδει στην ελευθερία και στην αυτονομία. Αυτό σημαίνει ότι για να εξετάσουμε τις διάφορες αντιλήψεις για την δημοκρατία θα πρέπει να αρχίσουμε με μια συζήτηση των εννοιών της ελευθερίας και της αυτονομίας –όροι οι οποίοι, όπως η δημοκρατία και ο σοσιαλισμός, έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένης χρήσης και κατάχρησης, ιδιαίτερα στην εποχή μας.

Πώς να ορίσουμε την ελευθερία;

Ενα χρήσιμο σημείο εκκίνησης για να ορίσουμε την ελευθερία είναι η διάκριση που εισήγαγε ο Isaiah Berlin¹⁴ μεταξύ της «αρνητικής» και της «θετικής» έννοιας της ελευθερίας. Η πρώτη αναφέρεται στην απουσία περιορισμών, δηλαδή στην δυνατότητα του ατόμου να κάνει ό,τι θέλει ελεύθερο από περιορισμούς («ελευθερία από»), ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην δυνατότητα του ατόμου «να κάνει», να αυτο-αναπτύσσεται, ή να συμμετέχει στην διακυβέρνηση της κοινωνίας του («ελευθερία να»). Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει σε γενικές γραμμές ότι, ιστορικά, η αρνητική έννοια της ελευθερίας υιοθετήθηκε από τους φιλελεύθερους, τους ατομικιστές αναρχικούς, τους ελευθεριακούς της Δεξιάς κ.ά., ενώ η θετική έννοια χρησιμοποιήθηκε από τους σοσιαλιστές και την πλειονότητα των αναρχικών.

Έτσι, η αρνητική έννοια της ελευθερίας αναπτύχθηκε από φιλελεύθερους φιλοσόφους όπως οι Thomas Hobbes, Jeremy Bentham, John Stuart Mill και άλλοι, βασικό μέλημα των οποίων ήταν η καθιέρωση κριτηρίων για τον καθορισμό των σωστών ορίων της κρατικής δραστηριότητας. Στην φιλελεύθερη φιλοσοφία, οι πολίτες είναι ελεύθεροι στον βαθμό που δεν περιορίζονται από νόμους και κανονισμούς. Είναι, επομένως, φανερό ότι η φιλελεύθερη αντίληψη για την ελευθερία προϋποθέτει τις εξουσιαστικές σχέσεις που συνεπάγεται η ύπαρξη του κράτους και της αγοράς,

13. David Beetham, "Liberal Democracy and the Limits of Democratisation", σελ. 58.

14. Isaiah Berlin, "Two Concepts of Liberty" στο Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1969).

στον βαθμό που οι σχέσεις αυτές είναι «νόμιμες». Με άλλα λόγια, η αντίληψη των φιλελευθέρων για την ελευθερία προϋποθέτει την ύπαρξη του κράτους ως χωριστής οντότητας από την κοινωνία· με αυτήν την έννοια, η αντίληψή τους για την δημοκρατία είναι «κρατικιστική».

Η αρνητική έννοια της ελευθερίας έχει επικριθεί από διάφορες πλευρές. Οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι έχουν ασκήσει κριτική στην αρνητική αντίληψη καθώς δεν είναι δυνατόν να συναχθεί από αυτήν ούτε καν το ίδιο το δικαίωμα της επιλογής των αρχόντων σε μια φιλελεύθερη «δημοκρατία»,¹⁵ μια επιλογή που είναι ξεκάθαρα «ελευθερία να» και όχι «ελευθερία από». Αλλά ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει η φιλοσοφική κριτική ότι οι άνθρωποι ζούσαν πάντοτε σε κοινότητες που συγκροτούνταν από κοινωνικούς κανόνες και ρυθμίσεις και ότι, συνεπώς, η ιστορία τους δεν είναι απλώς μια ιστορία απομονωμένων ατόμων που ενώνονται για να σχηματίσουν μια κοινωνία των πολιτών, όπως υπέθεσαν φιλελεύθεροι φιλόσοφοι όπως ο Hobbes και ο Locke. Με άλλα λόγια, οι ανθρώπινες αξίες καθορίζονται κοινωνικά και οι κοινωνικοί κανόνες και ρυθμίσεις που τις υποστηρίζουν δεν αποτελούν έναν περιορισμό κάποιας προϋπάρχουσας ελευθερίας, αλλά τμήμα των συνθηκών για μια ικανοποιητική ζωή.¹⁶

Από την άλλη μεριά, η θετική αντίληψη για την ελευθερία συνδέεται συνήθως με τον αυτοκαθορισμό μέσω της πολιτικής θέσμισης της κοινωνίας, που υποτίθεται ότι εκφράζει την «γενική βούληση». Σε αυτήν την περίπτωση όμως, τίθεται αμέσως το ερώτημα: ποιο είδος κοινωνικής θέσμισης θα μπορούσε να εκφράσει αυτήν την γενική βούληση; Ιστορικά, η θετική αντίληψη της ελευθερίας, όπως και η αρνητική, συνδέθηκε με την «κρατικιστική» αντίληψη της δημοκρατίας: το κράτος είναι διαχωρισμένο από την κοινωνία και υποτίθεται ότι εκφράζει την γενική βούληση. Έτσι, κατά την περίοδο από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η θετική έννοια της ελευθερίας ήταν της μόδας μεταξύ κρατιστών όλων των πεποιθήσεων: από ναζιστές έως σταλινικούς. Δεν είναι περίεργο ότι η κατάρρευση του κρατισμού ως ιδεολογίας και πολιτικής πρακτικής οδήγησε στην αντίστοιχη παρακμή της θετικής έννοιας της ελευθερίας και στην σημερινή άνθιση της αρνητικής της έννοιας. Εντούτοις, όπως θα δείξω παρακάτω, δεν υπάρχει καμία εγγενής σχέση μεταξύ της θετικής έννοιας της ελευθερίας και της «κρατικιστικής» μορφής δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα, συμβαίνει το αντίθετο. Μια κρατικιστική μορφή «δημοκρατίας» είναι ασύμβατη με οποιαδήποτε έννοια ελευθερίας, θετική ή

15. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 101.

16. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 102-03.

αρνητική, δεδομένης της θεμελιακής ασυμβατότητας της κρατικιστικής «δημοκρατίας» τόσο με τον αυτοκαθορισμό, όσο και με την (ατομική και συλλογική) αυτονομία.

Παρ' όλα αυτά, ο διφορούμενος χαρακτήρας της σχέσης μεταξύ της κρατικιστικής μορφής «δημοκρατίας» και της ελευθερίας οδήγησε σε μια κατάσταση όπου η θετική αντίληψη της ελευθερίας, με την έννοια του συνειδητού ελέγχου πάνω στην κοινωνία και την Φύση, υιοθετήθηκε από την κρατικιστική αλλά και από την μη κρατικιστική πτέρυγα της Αριστεράς. Έτσι, από την πλευρά του κρατικιστικού σοσιαλισμού, ο Engels όρισε την ελευθερία ως «τον έλεγχο πάνω στον εαυτό μας και στην εξωτερική φύση».¹⁷ Ακόμα, σύμφωνα με τον Kolakowski, για τους μαρξιστές, «η ελευθερία είναι ο βαθμός της εξουσίας που ένα άτομο ή μια κοινότητα είναι σε θέση να ασκεί πάνω στις συνθήκες της ζωής του/της».¹⁸ Από την πλευρά των αναρχικών, ο Μπακούνιν είχε ακριβώς την ίδια αντίληψη για την ελευθερία, την οποία όρισε ως «την κυριαρχία πάνω στα εξωτερικά πράγματα, που στηρίζεται στην τήρηση με σεβασμό των νόμων της Φύσης».¹⁹ Παρόμοια, η Emma Goldman υιοθετεί ρητά μια θετική έννοια της ελευθερίας: «Η πραγματική ελευθερία ... δεν είναι η αρνητική κατάσταση του να είναι κανείς ελεύθερος από κάτι ... η πραγματική ελευθερία είναι θετική: είναι η ελευθερία για κάτι· είναι η ελευθερία να είσαι, να κάνεις».²⁰

Τέλος, η σημερινή ιδεολογική ηγεμονία των φιλελεύθερων ιδεών έχει επηρεάσει αρκετούς ελευθεριακούς οι οποίοι καταφεύγουν σε ατομικιστικές αντιλήψεις για την ελευθερία. Ο McKercher, για παράδειγμα, ορίζει την ελευθερία «ως την ικανότητα επιλογής μεταξύ εναλλακτικών λύσεων».²¹ Εντούτοις, αυτή η αντίληψη για την ελευθερία διαχωρίζει τον αυτοκαθορισμό του ατόμου από αυτόν της κοινότητας, με άλλα λόγια τον αυτοκαθορισμό του ατόμου από αυτόν του κοινωνικού ατόμου. Ως αποτέλεσμα, ο δεσμός μεταξύ της πολιτικής θέσμισης της κοινωνίας και του αυτοκαθορισμού του κοινωνικού ατόμου διαρρηγνύεται (δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το μπεστ-σέλερ του Milton Friedman είχε τίτλο *Ελεύθεροι να επιλέγουν*).

17. Frederick Engels, *Anti-Duhring* (London: Lawrence & Wishart, 1969), σελ. 137.

18. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 1 (Oxford: Oxford University Press, 1981), σελ. 387.

19. G.P. Maximoff, επιμ., *The Political Philosophy of Bakunin* (New York: The Free Press, 1953), σελ. 265.

20. Alix Kates Shulman, επιμ., *Red Emma Speaks* (New York: Vintage Books, 1972), σελ. 98.

21. William McKercher, «Ο φιλελευθερισμός ως δημοκρατία: η εξουσία πάνω από την ελευθερία», *Δημοκρατία και Φύση* (πρώην *Κοινωνία και Φύση*), τόμ. 1, τεύχος 1 (1996), σελ. 110-40.

με [Free to Choose].²² Στην πραγματικότητα, ακόμα κι εάν βελτιώσουμε τον ορισμό αυτό της ελευθερίας ως την ίση ικανότητα επιλογής, για να εισάγουμε την ηθική της ισότητας και της δημοκρατίας (ό,τι ο McKercher αποκαλεί «ποιοτικές πλευρές της επιλογής»²³), ο ορισμός εξακολουθεί να μη θέτει ρητά το ζήτημα της πολιτικής θέσμησης της κοινωνίας. Αλλά είναι η πολιτική θέσμηση της κοινωνίας που καθορίζει με αποφασιστικό τρόπο ποιες είναι «οι εναλλακτικές λύσεις» και, κατά συνέπεια, την ίδια την ικανότητα επιλογής. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι ο ορισμός του McKercher είναι απόλυτα συμβατός με το ήθος του ατομικισμού, της ατομικής ιδιοκτησίας και του καπιταλισμού. Ούτε είναι περίεργο ότι η υιοθέτηση ενός τέτοιου ορισμού της ελευθερίας θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου «η ελευθερία ταυτίζεται με τον ατομικισμό, ο ατομικισμός με την κατοχή ιδιοκτησίας και η κατοχή ιδιοκτησίας με την δημοκρατία», ώστε, στο τέλος, «η ατομική ιδιοκτησία και ο καπιταλισμός να γίνονται συνώνυμοι όροι με την “δημοκρατία”».²⁴

Κατά την άποψή μου, ο καλύτερος τρόπος να ορίσουμε την ελευθερία είναι να την εκφράσουμε με όρους ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Ένας τέτοιος ορισμός της ελευθερίας όχι μόνο συνδυάζει την ατομική με την συλλογική ελευθερία και θεμελιώνει την ελευθερία του ατόμου στην δημοκρατική οργάνωση της κοινότητας, αλλά υπερβαίνει επίσης τόσο τον φιλελευθερισμό όσο και τον σοσιαλιστικό κρατισμό, τον ατομικισμό αλλά και τον κολλεκτιβισμό.

Η αγγλική απόδοση του όρου «αυτονομία», όπως επισημαίνει ο Murray Bookchin, χρησιμοποιείται για να σημάνει την προσωπική ελευθερία ή τον αυτοκαθορισμό και, κατά συνέπεια, δημιουργεί «έναν διαχωρισμό με-ταξύ του υλικού και του πολιτικού που είναι ξένος προς την ελληνική ιδέα της ανεξαρτησίας».²⁵ Εντούτοις, η αυθεντική ελληνική σημασία του όρου «αυτονομία» έχει μια σαφή πολιτική διάσταση, για την οποία η προσωπική αυτονομία είναι αδιαχώριστη από την συλλογική αυτονομία. Ο όρος αυτονομία προέρχεται από την ελληνική λέξη «αυτο-νόμος», η οποία σημαίνει τον διοικούμενο με δικούς του νόμους. Έτσι, η αυτονομία αναφέρεται σε

22. Milton και Rose Friedman, *Free to choose* (London: Penguin, 1980).

23. William McKercher, «Ο φιλελευθερισμός ως δημοκρατία: η εξουσία πάνω από την ελευθερία», σελ. 110-40.

24. William McKercher, «Ο φιλελευθερισμός ως δημοκρατία: η εξουσία πάνω από την ελευθερία», σελ. 110-40.

25. M. Bookchin, *From Urbanisation to Cities*, σελ. 68. Βλ. ακόμα, το άρθρο του «Κομουναλισμός: η δημοκρατική διάσταση του αναρχισμού», *Δημοκρατία και Φύση* (πρώην *Κοινωνία και Φύση*), τόμ. 1, τεύχος 1 (1996).

«ένα νέο είδος μέσα σε ολόκληρη την ανθρώπινη Ιστορία: ένα ον που δίνει αυτοστοχαστικά στον εαυτό του τους νόμους της ύπαρξής του».²⁶ Με άλλα λόγια, η αυτονομία συνεπάγεται μια διαδικασία ρητής αυτοθέσμησης:

Οι πόλεις –ή τουλάχιστον η Αθήνα, για την οποία οι πληροφορίες που έχουμε είναι οι πιο ολοκληρωμένες– δεν σταματούν να αμφισβητούν τους αντίστοιχους θεσμούς τους· ο δήμος τροποποιεί διαρκώς τους κανόνες με τους οποίους ζει. ... Η κίνηση αυτή είναι μια κίνηση ρητής αυτοθέσμησης. Το κύριο νόημα της ρητής αυτοθέσμησης είναι η αυτονομία: εμείς θέτουμε τους νόμους μας. ... Η κοινότητα των πολιτών –ο δήμος– διακηρύσσει ότι είναι απόλυτα κυρίαρχη (αυτόνομος, αυτόδικος, αυτοτελής, με τα λόγια του Θουκυδίδη).²⁷

Επομένως, μια αυτόνομη κοινωνία είναι μια κοινωνία ικανή να αυτοθεσμίζεται ρητά, με άλλα λόγια, ικανή να θέτει υπό αμφισβήτηση τους ήδη υπάρχοντες θεσμούς και αυτό που θα αποκαλέσω *κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα*, δηλαδή το σύστημα πεποιθήσεων, ιδεών και των αντίστοιχων αξιών, που συνδέεται με τους θεσμούς αυτούς. Με αυτήν την έννοια, μια φυλετική κοινωνία, που δεν είναι σε θέση να αμφισβητεί την παράδοση, μια θρησκευτική κοινωνία, που δεν αμφισβητεί το θεικό νόμο και, τέλος, μια μαρξιστική κοινωνία, που δεν είναι ικανή να αμφισβητεί το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα για τους «νόμους» της κοινωνικής εξέλιξης, είναι όλες παραδείγματα ετερόνομων κοινωνιών, ανεξάρτητα από τον βαθμό πολιτικής και οικονομικής ισότητας που μπορεί να έχουν επιτύχει.

Από την άλλη μεριά, ο όρος «ελευθερία» είχε μια ευρύτερη σημασία από την αυτονομία, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείτο. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Hansen, μπορούμε να βρούμε στις πηγές τουλάχιστον τρεις διαφορετικές σημασίες που δίδονται στον όρο ελευθερία, ανάλογα με το πλαίσιο που χρησιμοποιείται ο όρος. Στο κοινωνικό πλαίσιο, η ελευθερία αντιπαρατίθεται προς την δουλεία. Στο πολιτειακό πλαίσιο, ο όρος συνδεόταν τόσο με την πολιτική συμμετοχή στον δημόσιο χώρο όσο και με την προσωπική ελευθερία στον ιδιωτικό χώρο. Τέλος, στο πολιτικό πλαίσιο, «η ελευθερία με την έννοια της αυτονομίας ήταν η ελευθερία **της πόλης**, η οποία διαφέρει από την ελευθερία **μέσα στην πόλη**».²⁸

Ο παραπάνω ορισμός της ελευθερίας με όρους αυτονομίας έχει τρεις πολύ σημαντικές θεωρητικές συνέπειες (που θα εξετάσουμε στην συνέ-

26. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 164.

27. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 105-106.

28. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 75.

χεια, εκτός από την τελευταία που θα εξετάσουμε στο 8^ο Κεφάλαιο):

- πρώτον, συνεπάγεται την δημοκρατία.
- δεύτερον, συνεπάγεται την υπέρβαση της παραδοσιακής διάκρισης μεταξύ ατομικισμού και «κολλεκτιβισμού», φιλελευθερισμού και κρατικιστικού σοσιαλισμού.
- τρίτον, συνεπάγεται ότι η ελευθερία δεν μπορεί και δεν πρέπει να στηρίζεται σε οποιεσδήποτε προκαταλήψεις για την ανθρώπινη φύση, ή σε οποιουσδήποτε θεϊκούς, κοινωνικούς, ή φυσικούς, «νόμους» για την κοινωνική εξέλιξη.

Όσον αφορά στην πρώτη συνέπεια, δηλαδή την σχέση μεταξύ αυτονομίας και δημοκρατίας, μια αυτόνομη κοινωνία είναι αδιανόητη χωρίς αυτόνομα άτομα και το αντίστροφο. Έτσι, στην κλασική Αθήνα, κανένας πολίτης δεν είναι αυτόνομος αν δεν συμμετέχει ισότιμα στην εξουσία, δηλαδή, αν δεν συμμετέχει στην δημοκρατική διαδικασία. Γενικά, όπως παρατηρεί ο Καστοριάδης, καμία κοινωνία δεν είναι αυτόνομη αν δεν αποτελείται από αυτόνομα άτομα, επειδή «χωρίς την αυτονομία των άλλων δεν υπάρχει συλλογική αυτονομία –και έξω από μια τέτοια συλλογικότητα δεν μπορώ να είμαι αυτόνομος».²⁹ Είναι επομένως φανερό ότι στο πλαίσιο μιας απροσδιόριστης πολλαπλότητας ατόμων που συγκροτούν την κοινωνία, η ίδια η αποδοχή της ιδέας της αυτονομίας οδηγεί αναπόφευκτα στην ιδέα της δημοκρατίας.

Με αυτήν την έννοια, η αυτονομία και η ελευθερία είναι ομοιογενείς όροι, αν και αυτό δεν είναι πάντοτε σαφές στην αγγλοσαξονική παράδοση, δεδομένης της έμφασης που δίνεται στην ατομική αυτονομία. Ακόμη, η διατύπωση της ελευθερίας με όρους αυτονομίας θέτει άμεσα το ερώτημα εάν το πρόταγμα για την δημοκρατία πρέπει να θεμελιωθεί στην αυτοστοχαστική επιλογή του πολίτη, αντί στην «αντικειμενική» ηθική που απορρέει από μια συγκεκριμένη (και κατ' ανάγκην αμφισβητήσιμη) ερμηνεία της φυσικής και κοινωνικής «εξέλιξης». Είναι φανερό ότι ένας ορισμός της ελευθερίας με όρους αυτονομίας είναι συμβατός με την θεμελίωση του προτάγματος στην επιλογή, αλλά είναι ασύμβατος με την θεμελίωσή του σε κάποια «αντικειμενική» ηθική. Δεν είναι επομένως περίεργο ότι οι υποστηρικτές της «αντικειμενικής» ηθικής απορρίπτουν οποιονδήποτε ορισμό της ελευθερίας με όρους αυτονομίας, δήθεν λόγω των ατομικιστικών συνειρμών του όρου και παρά το γεγονός ότι η κλασική σημασία του

29. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 76.

όρου σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί με αποκλειστικά ατομικιστικές αντιλήψεις για την ελευθερία.³⁰

Ελευθερία, «ατομικισμός» και «κολεκτιβισμός»

Όσον αφορά στην δεύτερη συνέπεια, ο ορισμός της ελευθερίας με όρους ατομικής και συλλογικής αυτονομίας είναι πολύ χρήσιμος στην προσπάθεια υπέρβασης του διϋσμού μεταξύ «ατομικισμού» και «κολεκτιβισμού». Έτσι, η αντίληψη της ελευθερίας με όρους αυτονομίας καθιστά σαφές ότι το ζήτημα δεν είναι, όπως το παρουσιάζουν ορισμένοι σύγχρονοι ελευθεριακοί θεωρητικοί, μια επιλογή άσπρου-μαύρου μεταξύ της «ατομικιστικής» τάσης (τα άτομα είναι ελεύθερα να δημιουργούν τον κόσμο τους) και της «κολεκτιβιστικής» τάσης (ο κόσμος δημιουργεί το άτομο).³¹ Το πραγματικό ζήτημα είναι πώς μπορούμε να υπερβούμε και τις δύο αυτές τάσεις.

Κατά την άποψή μου, αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν παραδεχτούμε το ιστορικό γεγονός ότι τα άτομα ούτε είναι απολύτως ελεύθερα να δημιουργούν τον κόσμο τους, αλλά ούτε και είναι απλώς δημιουργήματα του κόσμου τους. Όταν τα άτομα ζουν σε μια κοινωνία, δεν είναι απλώς άτομα αλλά *κοινωνικά* άτομα, που υπόκεινται σε μια διαδικασία κοινωνικοποίησης, μέσω της οποίας εσωτερικεύουν το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Επομένως, τα άτομα δεν είναι απλώς ελεύθερα να δημιουργούν τον κόσμο τους, αλλά καθορίζονται από την Ιστορία, την παράδοση και την κουλτούρα, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα και το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Οι εκάστοτε θεσμοί, επομένως, σύμφωνα με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, αρχικά, εκπροσωπούν τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα και το δικό τους κοινωνικό παράδειγμα και, στη συνέχεια, μέσα από την διαδικασία κοινωνικοποίησης, υιοθετούνται από την πλειονότητα. Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³² αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένα ταξικά-αδιαφοροποίητο «κοινωνικό φαντασιακό», όπως υποθέτει ο Καστοριάδης, αλλά περισσότερα, που εκφράζουν τις διάφορες κοινωνικές

30. M. Bookchin, «Κομουναλισμός: η δημοκρατική διάσταση του αναρχισμού», *Δημοκρατία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 1 (1996), σελ. 41-43.

31. L. Susan Brown, *The Politics of Individualism* (Montreal: Black Rose Books, 1993), σελ. 11.

32. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις» στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα: Κουκίδα, Μάης 2008).

«τάξεις» και γενικότερα την διάκριση μεταξύ κυρίαρχων και εξουσιαζόμενων τάξεων και ομάδων.

Σε αυτή την προβληματική, το ποιο συγκεκριμένο «φαντασιακό» επικρατεί κάθε φορά και διαμορφώνει τους κοινωνικούς θεσμούς εξαρτάται από την έκβαση της Κοινωνικής Πάλης ανάμεσα στα εκάστοτε κυρίαρχα και κυριαρχούμενα κοινωνικά στρώματα. Για μια μειονότητα του πληθυσμού στα εξουσιαζόμενα κοινωνικά στρώματα η διαδικασία κοινωνικοποίησης διαρρηγνύεται σχεδόν πάντοτε, ενώ σε εξαιρετικές ιστορικές συνθήκες αυτό συμβαίνει ακόμα και για την ίδια την πλειονότητα οπότε βέβαια τίθεται σε κίνηση μια διαδικασία που μπορεί να καταλήξει σε μια αλλαγή της θεσμικής διάρθρωσης της κοινωνίας και του αντίστοιχου κοινωνικού παραδείγματος. Με άλλα λόγια, μολονότι τα εξουσιαζόμενα κοινωνικά στρώματα ως σύνολο, «αντικειμενικά», αποτελούν πάντοτε την πλειονότητα σε μια ιεραρχική κοινωνία, αυτό δεν συμβαίνει και «υποκειμενικά», με την έννοια της συνειδητοποίησης της ανάγκης ρήξης με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα και το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Όταν τα εξουσιαζόμενα κοινωνικά στρώματα γίνονται η πλειονότητα, τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά, τότε η ρήξη με την διαδικασία κοινωνικοποίησης καθολικεύεται και μπορεί να οδηγήσει σε ανατροπή του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου και του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος, ανάλογα με την έκβαση της συγκεκριμένης Κοινωνικής Πάλης. Όσο, επομένως, υπάρχουν ταξικές διαιρέσεις θα υπάρχουν περισσότερα του ενός «φαντασιακά» και μόνο εάν η Κοινωνική Πάλη οδηγήσει σε μια αταξική κοινωνία, χωρίς κυρίαρχα και εξουσιαζόμενα κοινωνικά στρώματα, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα «κοινωνικό φαντασιακό» που εκφράζει συνολικά την κοινωνία.

Η παραπάνω θέση αποτελεί απλώς το συμπέρασμα μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης της Ιστορίας, με βάση την αρχή της αυτονομίας, και δεν στηρίζεται σε κάποια γενική θεωρία, εφ' όσον οποιαδήποτε τέτοια «στήριξη» θα ενείχε αναπόφευκτα ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα –όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την Μαρξιστική αντίληψη του διαλεκτικού ματεριαλισμού, την Μπουκτσινική αντίληψη του διαλεκτικού νατουραλισμού, ή την Καστοριαδική αντίληψη που βασίζεται σε μια Φροϋδική ερμηνεία της διαδικασίας κοινωνικοποίησης (βλ. κεφ. 8). Η θέση αυτή θα πρέπει να συμπληρωθεί από μια άλλη, η οποία υπερβαίνει τόσο τον ιδεαλισμό όσο και τον υλισμό. Δηλαδή την θέση ότι δεν είναι ούτε μόνο ιδεολογικοί, αλλά ούτε και μόνο υλικοί, οι παράγοντες που καθορίζουν την κοινωνική αλλαγή σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή. Ορισμένες φορές, οι πρώτοι παράγοντες μπορεί να έχουν μεγαλύτερη σημασία από τους δεύτερους, αλλά

και το αντίστροφο. Συνήθως, όμως, όπως τονίζει ο Murray Bookchin,³³ είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο που έχει αποφασιστική σημασία. Εντούτοις, οποιεσδήποτε γενικεύσεις, όπως αυτές που επιχειρήσαν οι μαρξιστές και οι ιδεαλιστές, με στόχο την διατύπωση μιας φιλοσοφίας της Ιστορίας, απλώς δεν είναι δυνατές.

Οι κοινωνίες, επομένως, δεν είναι απλώς «συναθροίσεις ατόμων», αλλά συγκροτούνται από κοινωνικά άτομα τα οποία είναι, ταυτόχρονα, ελεύθερα να δημιουργούν τον κόσμο τους (δηλαδή ένα νέο θεσμικό πλαίσιο και το αντίστοιχο κοινωνικό παράδειγμα), αλλά και αποτελούν τα ίδια δημιουργήματα του κόσμου (με την έννοια ότι πρέπει να διασπάσουν την εσωτερική του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος, να επιφέρουν μια ρήξη σε αυτό, για να μπορέσουν να αναδημιουργήσουν τον κόσμο).

Εάν, όμως, υιοθετήσουμε την αντίληψη της ελευθερίας ως ατομικής και συλλογικής αυτονομίας, τότε ούτε ο φιλελεύθερος «ατομικισμός» ούτε ο «κολεκτιβισμός», ιδιαίτερα με την μορφή του σοσιαλιστικού κρατισμού, είναι συμβατοί με την ελευθερία.

Ο φιλελεύθερος ατομικισμός είναι ασύμβατος με την ελευθερία, επειδή συνεπάγεται:

- μια αρνητική αντίληψη της ελευθερίας,
- μια μορφή «δημοκρατίας» στην οποία η βασική κοινωνική μονάδα είναι το άτομο και
- μια αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη σύμφωνα με την οποία ο πολίτης είναι απλώς ένας παθητικός φορέας συγκεκριμένων δικαιωμάτων (κυρίως πολιτικών) και ατομικών ελευθεριών.

Επίσης, ο σοσιαλιστικός κρατισμός είναι ασύμβατος με την ελευθερία, επειδή, παρά το ότι προϋποθέτει μια θετική αντίληψη της ελευθερίας, συνεπάγεται:

- μια μορφή «δημοκρατίας» στην οποία η βασική κοινωνική μονάδα είναι συλλογική (τα σοβιέτ)
- μια αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη σύμφωνα με την οποία ο πολίτης εξακολουθεί να είναι παθητικός φορέας δικαιωμάτων (μολονότι τα πολιτικά δικαιώματα συμπληρώνονται από πλήρη κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα) σε ολόκληρη την μεταβατική περίοδο έως το κομμουνιστικό στάδιο, οπότε εξακολουθεί να υφίσταται ο διαχωρισμός του κράτους από την κοινωνία.

33. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology* (Montreal: Black Rose Books, 1995), σελ. 151.

Είναι, επομένως, ουσιώδες ότι ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα θα πρέπει να στηρίζεται σε:

- μια αντίληψη της ελευθερίας με όρους ατομικής και συλλογικής αυτονομίας
- μια μορφή δημοκρατίας στην οποία κεντρική μονάδα της πολιτικής ζωής είναι εξ- ίσου το άτομο και η κοινότητα. Με τον τρόπο αυτό, το απελευθερωτικό πρόταγμα θα αποκτήσει έναν καθολικό χαρακτήρα ο οποίος λείπει σήμερα από το καθαρά «ευρωκεντρικό» μοντέλο της φιλελεύθερης «δημοκρατίας» που έχει εξαχθεί σε ολόκληρο τον κόσμο. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Bhikhu Parekh,³⁴ σε αρκετά μέρη του κόσμου εξακολουθούν να ορίζουν το άτομο με κοινοτικούς όρους και δεν θεωρούν το ατομιστικό φιλελεύθερο άτομο ως την βασική κοινωνική μονάδα. Ακόμα, υπάρχουν αρκετές «πολυ-κοινοτικές» κοινωνίες οι οποίες απαρτίζονται από μια ποικιλία συνεκτικών κοινοτήτων που προσπαθούν να διαφυλάξουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους. Είναι φανερό ότι το φιλελεύθερο μοντέλο «δημοκρατίας» είναι ασύμβατο με όλες αυτές τις κοινωνίες («για τις κοινωνίες αυτές, ο φιλελευθερισμός διασπά την κοινότητα»),³⁵ στην πραγματικότητα, ακόμα και το μοντέλο κλασικής δημοκρατίας χρειάζεται δραστικές τροποποιήσεις για να είναι συμβατό με τις «πολυ-κοινοτικές» κοινωνίες.
- μια δημοκρατική αντίληψη ενεργού ιδιότητας του πολίτη, που προ-ϋποθέτει ότι η ίδια η συμμετοχή στα κοινά, (δηλαδή η άσκηση εξουσίας από τον ίδιο τον πολίτη), διασφαλίζει την ατομική ευημερία και όχι η από μέρους του κράτους (δηλ. των ελίτ που ασκούν την εξουσία) αναγνώριση δικαιωμάτων, ως μέσων για την διασφάλιση της ατομικής ευημερίας.

Με βάση αυτήν την προβληματική, οι πρόσφατες ελευθεριακές απόπειρες για να «συμφιλιωθεί» ο ατομικισμός και ο φιλελευθερισμός με την ελευθεριακή Αριστερά είναι αβάσιμες. Αυτό ισχύει για παράδειγμα όσον αφορά στην προσπάθεια της L. Susan Brown να εισάγει μια διάκριση μεταξύ *υπαρξιακού ατομικισμού* (δηλαδή του ατομικισμού που βλέπει την ελευθερία ως αυτοσκοπό), τον οποίο ταυτίζει με τον αναρχισμό, και *εργαλειακού ατομικισμού* (δηλαδή του ατομικισμού που βλέπει την ελευθερία

34. Bhikhu Parekh, "The Cultural Particularity of Liberal Democracy" στο *Prospects for Democracy*, David Held, επιμ. (Cambridge: Polity, 1993), σελ. 168-70.

35. Bhikhu Parekh, "The Cultural Particularity of Liberal Democracy", σελ. 172.

απλώς ως ένα μέσο για την επίτευξη εγωκεντρικών ανταγωνιστικών συμφερόντων), τον οποίο ταυτίζει με τον φιλελευθερισμό.³⁶

Αλλά, όπως επισημαίνει ο Καστοριάδης, «η ιδέα της αυτονομίας ως αυτοσκοπού θα κατέληγε σε μια καθαρά τυπική “καντιανή” αντίληψη. Επιθυμούμε την αυτονομία τόσο ως αυτοσκοπό όσο και για να είμαστε σε θέση να *πράττουμε*».³⁷ Θα μπορούσε επομένως να υποστηρίξει κανείς ότι, στην πραγματικότητα, υπάρχει μόνο ένας τύπος ατομικισμού, ο εργαλειακός ατομικισμός, ο οποίος βλέπει την ατομική αυτονομία ως ένα μέσο επίτευξης εγωκεντρικών ανταγωνιστικών συμφερόντων. Παρόμοια, υπάρχει ένας μόνο τύπος κολλεκτιβισμού, ο εργαλειακός κολλεκτιβισμός, ο οποίος, με την μορφή του κρατικιστικού σοσιαλισμού, βλέπει την συλλογική αυτονομία ως ένα μέσο για να επιτευχθεί η Πρόοδος με την έννοια της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

Έτσι, το πραγματικό ζήτημα είναι εάν επιθυμούμε την αυτονομία και την ελευθερία προκειμένου να προάγουμε τα εγωκεντρικά συμφέροντά μας, τα οποία απορρέουν κυρίως από ιδιοκτησιακά δικαιώματα, ή εάν αντίθετα επιθυμούμε την αυτονομία και την ελευθερία προκειμένου να επιτύχουμε την χειραφέτησή μας, η οποία είναι αδύνατη χωρίς την χειραφέτηση όλων των άλλων μελών της κοινωνίας. Στην πρώτη περίπτωση, αναφερόμαστε στον φιλελεύθερο ατομικισμό (ότι η Brown αποκαλεί εργαλειακό ατομικισμό), που είναι συμβατός με μια αρνητική αντίληψη της ελευθερίας και μια κατεξοχήν ατομικιστική αντίληψη της αυτονομίας. Στην δεύτερη περίπτωση, αν αποκλείσουμε τον σοσιαλιστικό κρατισμό για τους λόγους που ανέφερα παραπάνω, αναφερόμαστε στην ατομική αυτονομία ως αδιαχώριστη από την συλλογική αυτονομία. Κατά την γνώμη μου, ο ορισμός που δίνει η Brown στον ατομικισμό είναι απόλυτα συμβατός με τον φιλελεύθερο ατομικισμό και εντελώς ασύμβατος με την ατομική και συλλογική αυτονομία. Στην πραγματικότητα, η συγγραφέας συγχέει τις θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ αναρχισμού και φιλελευθερισμού, ιδιαίτερα σε σχέση με τις διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις τους για την ελευθερία και την αυτονομία.

Δημοκρατία, κυριαρχία και κράτος

Η συγκέντρωση δύναμης είναι ασύμβατη όχι μόνο με την ελευθερία με την έννοια της αυτονομίας, αλλά ακόμη και με την ελευθερία με την αρνητική

36. L. Susan Brown, *The Politics of Individualism*, σελ. 3.

37. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 121.

έννοια της «ελευθερίας από».³⁸ Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι σήμερα, που η οικονομία της αγοράς και η φιλελεύθερη «δημοκρατία» οδηγούν σε μια αυξανόμενη συγκέντρωση της οικονομικής και της πολιτικής δύναμης αντίστοιχα,³⁹ οι νεοφιλελεύθεροι, καθώς και η «ελευθεριακή» Δεξιά, προσπαθούν να διαχωρίσουν την έννοια της εξουσίας από αυτήν της ελευθερίας.⁴⁰ Όμως, ο ολιγαρχικός χαρακτήρας των σημερινών καθεστώτων δεν απορρέει απλώς από το γεγονός ότι η πραγματική εξουσία βρίσκεται στα χέρια μιας πολιτικής ελίτ (όπως υποστηρίζουν οι υποστηρικτές της θεωρίας του ελιτισμού), ή, εναλλακτικά, στα χέρια μιας οικονομικής τάξης, για λογαριασμό της οποίας οι πολιτικοί ενεργούν, άμεσα ή έμμεσα, ως εντολοδόχοι (όπως υπαινίσσονται ορισμένες εργαλειακές εκδοχές του μαρξισμού). Ο ολιγαρχικός χαρακτήρας των σημερινών «δημοκρατιών», ο οποίος, στην πραγματικότητα, αναιρεί κάθε αντίληψη της ελευθερίας, είναι το άμεσο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το σημερινό θεσμικό πλαίσιο διαχωρίζει την κοινωνία τόσο από την οικονομία όσο και από την πολιτεία.

Αν και η οικονομία της αγοράς δημιουργήθηκε πριν από δύο περίπου αιώνες, όταν, στα πλαίσια της αγοραιοποίησης της οικονομίας, καταργήθηκαν οι περισσότεροι κοινωνικοί έλεγχοι πάνω στην αγορά, η διαδικασία διαχωρισμού είχε αρχίσει νωρίτερα, στην Ευρώπη του 16ου αιώνα. Στο πολιτικό επίπεδο, η ανάδυση του έθνους-κράτους, κατά την ίδια περίπου χρονική στιγμή και στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, έθεσε σε κίνηση μια παράλληλη διαδικασία συγκέντρωσης της πολιτικής δύναμης, αρχικά με την μορφή ιδιαίτερα συγκεντρωτικών μοναρχιών και αργότερα με την μορφή φιλελεύθερων «δημοκρατιών». Από τότε και στο εξής, όπως επισημαίνει ο Bookchin, «η λέξη "κράτος" κατέληξε να σημαίνει μια επαγγελματική πολιτική αρχή, με εξουσία να κυβερνά το σώμα των πολιτών».⁴¹

Η ιδέα της αντιπροσώπευσης μπήκε στο πολιτικό λεξικό επίσης κατά τον 16ο αιώνα, παρ' όλο που η κυριαρχία του Κοινοβουλίου δεν εγκαθιδρύθηκε παρά μόνο τον 17ο αιώνα. Έτσι, όπως κάποτε ήταν ο βασιλιάς που «αντιπροσώπευε» την κοινωνία στο σύνολό της, τώρα ήταν το Κοινοβούλιο που έπαιζε αυτόν τον ρόλο, παρόλο που η ίδια η κυριαρχία υποτίθετο ότι

38. Για τις λογικές αντιφάσεις των δεξιών ελευθεριακών, βλ. Alan Haworth, *Anti-Libertarianism: Markets, Philosophy and Myth* (London: Routledge, 1994).

39. Βλ., Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Η σχέση Ρεαλισμού-Ουτοπισμού στις θεωρίες περί δημοκρατίας του J. Habermas και του K. Καστοριάδη».

40. Alan Haworth, *Anti-Libertarianism*, σελ. 37-40.

41. M. Bookchin, *From Urbanization to Cities*, σελ. 43. Όπως επισημαίνει ο Bookchin, «μέχρι πρόσφατα, τα επαγγελματικά συστήματα διακυβέρνησης και βίας συνυπήρχαν με πολύ επεξεργασμένες κοινοτικές μορφές στην βάση της κοινωνίας ... οι οποίες βρίσκονταν πολύ πέρα από τον έλεγχο των συγκεντρωτικών κρατικών αρχών». Στο ίδιο.

εξακολουθούσε να ανήκει στο σύνολο του λαού. Εντούτοις, το δόγμα που επικράτησε στην Ευρώπη μετά την Γαλλική Επανάσταση δεν ήταν απλώς ότι ο γαλλικός λαός ήταν κυρίαρχος και ότι οι απόψεις του αντιπροσωπεύονταν στην Εθνοσυνέλευση, αλλά ότι το γαλλικό έθνος ήταν κυρίαρχο και ότι η Εθνοσυνέλευση ενσάρκωνε την βούληση του έθνους. Όπως παρατηρεί ο Anthony H. Birch:

Αυτό αποτελούσε μια καμπή στις ιδέες της ηπειρωτικής Ευρώπης, αφού, πριν από αυτό, ο πολιτικός αντιπρόσωπος εθεωρείτο στην Ευρώπη ως εντολοδόχος. Σύμφωνα με την νέα θεωρία που διακήρυξαν οι Γάλλοι επαναστάτες ... ο εκλεγμένος αντιπρόσωπος εθεωρείτο ως ανεξάρτητος δημιουργός των εθνικών νόμων και πολιτικών και όχι απλώς ως εντολοδόχος των ψηφοφόρων του ή κάποιων ειδικών συμφερόντων.⁴²

Στην πραγματικότητα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μορφή φιλελεύθερης «δημοκρατίας» που κυριάρχησε στην Δύση κατά τους δύο τελευταίους αιώνες δεν είναι καν μια αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», αλλά μια αντιπροσωπευτική *διακυβέρνηση*, δηλ. μια διακυβέρνηση του λαού από τους αντιπροσώπους του. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Bhikhu Parekh:

Οι αντιπρόσωποι εκλέγονται μεν από τον λαό, αλλά από την στιγμή που εκλέγονται παραμένουν ελεύθεροι να διαχειρίζονται τις δημόσιες υποθέσεις κατά την δική τους κρίση. Αυτός ο πολύ αποτελεσματικός τρόπος απομόνωσης της κυβέρνησης από τις συνέπειες της καθολικής ψήφου βρίσκεται στον πυρήνα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στην κυριολεξία, η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν είναι αντιπροσωπευτική δημοκρατία αλλά αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση.⁴³

Η ευρωπαϊκή αντίληψη της κυριαρχίας ήταν εντελώς ξένη προς την αθηναϊκή αντίληψη της δημοκρατίας, όπου ο διαχωρισμός της κυριαρχίας από την άσκησή της ήταν άγνωστη. Όλες οι εξουσίες ασκούσαν άμεσα από τους ίδιους τους πολίτες ή από εντολοδόχους που καθορίζονταν με κλήρο και για μικρό χρονικό διάστημα. Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίνει ο Αριστοτέλης, μόνο η ανάδειξη με κλήρο εθεωρείτο δημοκρατική, ενώ η εκλογή διά ψήφου εθεωρείτο ολιγαρχική και δεν επιτρεπόταν παρά μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις, όπως όταν απαιτούνταν ειδικές γνώσεις

42. Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 58.

43. Bhikhu Parekh, "The Cultural Particularity of Liberal Democracy", σελ. 165.

(«... λέγω δ' οἷον δοκεῖ δημοκρατικὸν μὲν εἶναι τὸ κληρωτὰς εἶναι τὰς ἀρχάς, τὸ δ' αἰρετὰς ὀλιγαρχικόν»)⁴⁴

Επομένως, η μορφή «δημοκρατίας» που εγκαθιδρύθηκε από τον 16ο αιώνα στην Ευρώπη ελάχιστη σχέση έχει με την αθηναϊκή δημοκρατία. Η πρώτη προϋποθέτει τον διαχωρισμό του κράτους από την κοινωνία και την άσκηση της κυριαρχίας από ένα χωριστό σώμα αντιπροσώπων, ενώ η δεύτερη βασίζεται στην αρχή ότι η κυριαρχία ασκείται άμεσα από τους ίδιους τους ελεύθερους πολίτες. Η Αθήνα επομένως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κράτος με την συνήθη έννοια του όρου. Όπως σωστά επισημαίνει ο Thomas Martin,⁴⁵ «αποκεντρωμένες, αυτοκυβερνώμενες κοινότητες όπως η αρχαία Αθήνα ή η μεσαιωνική Lübeck δεν ήταν “πόλεις-κράτη”. ... Χωρίς συγκεντρωτική αρχή δεν υπάρχει κυριαρχία· χωρίς κυριαρχία δεν υπάρχει κράτος». Ο Bookchin και ο Καστοριάδης υποστηρίζουν επίσης τον ακρατικό χαρακτήρα της Αθήνας. Έτσι, για τον Bookchin, «το “κράτος”, όπως το γνωρίζουμε στην σύγχρονη εποχή, δεν υπήρχε μεταξύ των [αρχαίων] Ελλήνων» ενώ για τον Καστοριάδη, «η Πόλις δεν είναι ένα “κράτος”, εφόσον η ρητή εξουσία του –η θέσπιση του νόμου (νομοθεσία), η δίκη (δικαιοσύνη) και το τέλος (κυβέρνηση)– ανήκει στο σύνολο του σώματος των πολιτών».⁴⁶

Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι μιλούσαν πράγματι για κυριαρχία στην Πόλιν,⁴⁷ ένα γεγονός που μπορεί ορισμένοι να θεωρήσουν ότι συνεπάγεται την ύπαρξη κράτους, νομίζω ότι στην περίπτωση της αθηναϊκής πόλεως δεν μπορούμε κανονικά να μιλάμε για κυριαρχία και κράτος. Αντίθετα, θα υποστήριζα ότι η Αθήνα ήταν ένα μείγμα ακρατικής και κρατικιστικής δημοκρατίας. Ήταν α-κρατική όσον αφορά στο σώμα των πολιτών που δεν «αρχόταν» από κανέναν και του οποίου τα μέλη μοιράζονταν την εξουσία εξίσου μεταξύ τους, και κρατικιστική όσον αφορά σε όσους δεν αναγνωρίζονταν ως πλήρεις πολίτες (γυναίκες, δούλοι, μέτοικοι) πάνω στους οποίους ο δήμος ασκούσε εξουσία.

44. Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλίο Δ, 1294b (Πάπυρος, 1975).

45. Thomas Martin, «Το τέλος της Κυριαρχίας», σελ. 155

46. Βλ. αντίστοιχα, Μ. Bookchin, *From Urbanisation to Cities*, σελ. 43, και C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 157.

47. Ο Αριστοτέλης ήταν σαφής σε σχέση με αυτό, όταν εξέταζε τα διάφορα πολιτεύματα: «Ἐχει δ' ἀπορίαν, τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως. Ἡ γὰρ τοι τὸ πλῆθος, ἢ τοὺς πλουσίους, ἢ τοὺς ἐπιεικεῖς, ἢ τὸν βέλτιστον ἕναν πάντων, ἢ τύραννον;». («Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἕν ἄλλο ζήτημα: εἰς ποῖον πρέπει ν' ἀνηκεῖ ἡ κυριαρχία τῆς πολιτείας; Εἰς τὸν λαόν, ἢ εἰς τοὺς πλουσίους, ἢ εἰς τοὺς χρηστοὺς, ἢ εἰς τὸν καλύτερον ἐξ ὅλων, ἢ εἰς ἕναν τύραννον;».) Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλίο Γ, 1281a (Πάπυρος, 1975).

Αλλά ας εξετάσουμε πιο επισταμένα τις ιστορικές αντιλήψεις της δημοκρατίας, αρχίζοντας με την κλασική αθηναϊκή αντίληψη.

5.3. Παλιές και νέες αντιλήψεις για την δημοκρατία

Η αθηναϊκή αντίληψη για την δημοκρατία

Αν και είναι βέβαια γνωστό ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις και δομές δεν εξαφανίστηκαν στην Πόλιν (όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο, όπου οι ανισότητες ήταν προφανείς, αλλά ακόμα και στο πολιτικό επίπεδο, όπου η ιεραρχική διάρθρωση της κοινωνίας ήταν σαφής με τον αποκλεισμό των γυναικών, των μετοίκων και των δούλων από τις διαδικασίες της Εκκλησίας του Δήμου), εντούτοις, η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν πράγματι το πρώτο ιστορικό παράδειγμα ταύτισης της κυριαρχίας με τα πρόσωπα που την ασκούν. Όπως επισημαίνει η Hannah Arendt:

Η όλη έννοια του άρχειν και του άρχεσθαι, της διακυβέρνησης και της εξουσίας με την έννοια που την αντιλαμβανόμαστε εμείς, καθώς και της καθεστηκυίας τάξης, εθεωρείτο προπολιτική και ως ανήκουσα στην ιδιωτική και όχι στην δημόσια σφαίρα ... η ισότητα επομένως, όχι μόνο δεν συνδεόταν με την δικαιοσύνη, όπως στην σύγχρονη εποχή, αλλά ήταν η ίδια η ουσία της ελευθερίας: το να είναι κανείς ελεύθερος σήμαινε να μην υπόκειται στην ανισότητα που ενυπάρχει στην σχέση άρχειν-άρχεσθαι και να μπορεί να περάσει σε μια σφαίρα όπου δεν υπήρχαν ούτε το άρχειν ούτε το άρχεσθαι.⁴⁸

Είναι, επομένως, φανερό ότι οι ελευθεριακοί ορισμοί της πολιτικής «ως αρχής του ενός, των πολλών, των λίγων ή όλων πάνω σε όλους» και της δημοκρατίας ως «αρχής όλων πάνω σε όλους»⁴⁹ είναι ασύμβατοι με τις κλασικές αντιλήψεις για την πολιτική και την δημοκρατία. Είναι όμως χαρακτηριστικό της επιχειρούμενης στρέβλωσης ότι όταν οι ελευθεριακοί επιτίθενται στην δημοκρατία ως ένα είδος «αρχής», συγχέουν συνήθως την άμεση δημοκρατία με την κρατικιστική «δημοκρατία». Πράγμα, βέβαια, καθόλου περίεργο, εάν πάρουμε υπόψη ότι είναι πράγματι αδύνατο να μιλάμε για «αρχή» σε μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης όπου κανείς δεν αναγκάζεται να δεσμεύεται από νόμους και θεσμούς, στην διαμόρφωση

48. Hannah Arendt, *The Human Condition*, σελ. 32-33.

49. William McKercher, «Ο φιλελευθερισμός ως δημοκρατία».

των οποίων δεν συμμετέχει άμεσα ο/η ίδιος/α. Άλλοι ελευθεριακοί στοχαστές όμως, όπως η April Carter, συμφωνούν με το συμπέρασμα ότι η άμεση δημοκρατία δεν ενέχει κάποια μορφή «αρχής» (κυριαρχίας): «... στην κοινωνικο-πολιτική σφαίρα, η δέσμευση στην άμεση δημοκρατία ή την αναρχία είναι ασύμβατη με την πολιτική κυριαρχία... Η μόνη αρχή που μπορεί να υπάρξει σε μια άμεση δημοκρατία είναι η συλλογική “αρχή” που επενδύεται στο πολιτικό σώμα,... είναι αμφίβολο εάν μπορεί να δημιουργηθεί “αρχή” [κυριαρχία] από μια ομάδα ίσων που παίρνουν αποφάσεις με μια διαδικασία αμοιβαίας πειθούς».⁵⁰

Επομένως, οι Αθηναίοι, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι «πάντοτε υπάρχει και θα υπάρχει μια ρητή εξουσία (εξαιρουμένης βέβαια της περίπτωσης όπου μια κοινωνία θα πετύχαινε να μετατρέψει τα υποκείμενά της σε αυτόματα, που έχουν εσωτερικεύσει πλήρως την θεσμισμένη τάξη πραγμάτων»⁵¹), κατέληξαν στο «μη άρχεσθαι», ή, όταν αυτό δεν ήταν δυνατόν, στην ισοκατανομή της εξουσίας. Έτσι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη:⁵²

«Ἐντεῦθεν δ’ ἐλήλυθε τὸ μὴ ἄρχεσθαι, μάλιστα μὲν ὑπὸ μηδενός, εἰ δὲ μὴ, κατὰ μέρος. Καὶ συμβάλλεται ταύτῃ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τὴν κατὰ τὸ ἴσον». (Ἐντεῦθεν δὲ προέκυψε ἡ ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πολίτης δεν ὑποκείται εἰς καμμίαν ἀπολύτως ἐξουσία, ἐὰν δὲ τοῦτο δεν εἶναι δυνατόν, τότε να λαμβάνει μὲ τὴν σειρὰν τοῦ κάθε πολίτης τὴν ἐξουσία. Καὶ κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ δημοκρατικὴ αὐτὴ ἀρχὴ προσθέτει τὸ κύρος τῆς εἰς τὴν ἐλευθερία, ἡ ὁποία θεμελιούται ἐπὶ τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν).

Ένας χρήσιμος τρόπος να εξετάσουμε την εξέλιξη της δημοκρατίας στην Αθήνα θα ήταν, ίσως, να την συσχετίσουμε με την παράλληλη προσπάθεια κάποιας εξάλειψης των κοινωνικο-οικονομικών διαφορών μεταξύ των πολιτών, μια προσπάθεια που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα βήμα προς την οικονομική δημοκρατία. Θα υποστήριζα ότι αυτή η περιορισμένη μορφή οικονομικής δημοκρατίας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών. Εντούτοις, ήταν ακριβώς ο περιορισμένος χαρακτήρας της οικονομικής δημοκρατίας, ο οποίος, σε συνδυασμό με τον βασικά μερικό χαρακτήρα της πολιτικής δημοκρατίας, οδήγησε τελικά στην κατάρρευσή της. Με άλλα λόγια, όπως θα προσπαθήσω να δείξω εδώ, η παρακμή της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν οφειλόταν, όπως υποθέτουν συνήθως οι επικριτές της δημοκρατίας, στις εγγενείς αδυναμίες της

50. April Carter, *Authority and Democracy* (London: Routledge, 1979), σελ. 38.

51. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 156.

52. Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλίων Ζ, 1317b (Πάπυρος, 1975).

άμεσης δημοκρατίας, αλλά στην αποτυχία της να γίνει μία περιεκτική δημοκρατία και συγκεκριμένα στο γεγονός ότι η πολιτική ισότητα που είχε εγκαθιδρύσει η αθηναϊκή δημοκρατία για τους πολίτες της θεμελιωνόταν, σε τελική ανάλυση, στην οικονομική ανισότητα. Στην πραγματικότητα, η σπουδαιότητα που είχαν οι οικονομικές ανισότητες σε σχέση με την σταθερότητα της δημοκρατίας αναγνωριζόταν ακόμα και την εποχή της κλασικής αθηναϊκής δημοκρατίας. Έτσι, όπως τονίζει ο Αριστοτέλης:

«Δοκεῖ γὰρ τίσι τὸ περὶ τῆς οὐσίας εἶναι μέγιστον τετάχθαι καλῶς, περὶ γὰρ τούτων ποιεῖσθαι φάσι τὰς στάσεις πάντας» (Διότι φρονοῦν τινες ἐξ αὐτῶν τῶν νομοθετῶν ὅτι ὀρθὸν εἶναι τὸ ὅτι καθωρίσθη ἀνώτατον ὄριο περιουσίας, ἐφ' ὅσον ὡς λέγουσιν κύρια ἀφορμὴ τῶν στάσεων εἶναι ἡ περιουσία).⁵³

Αν και μια πιο ολοκληρωμένη συζήτηση για την οικονομική δημοκρατία θα γίνει στο επόμενο κεφάλαιο, μπορεί να δοθεί εδώ ένας προκαταρκτικός ορισμός προκειμένου να διασαφηνιστεί η αθηναϊκή αντίληψη για την δημοκρατία.

Εάν ορίσουμε την πολιτική δημοκρατία ως την εξουσία του λαού (του δήμου) στην πολιτική σφαίρα –πράγμα που προϋποθέτει πολιτική ισότητα– τότε η οικονομική δημοκρατία θα μπορούσε αντίστοιχα να οριστεί ως η εξουσία του δήμου στην οικονομική σφαίρα –πράγμα που προϋποθέτει οικονομική ισότητα. Και, φυσικά, μιλάμε για τον δήμο και όχι για το κράτος, δεδομένου ότι η ύπαρξη κράτους σημαίνει τον διαχωρισμό του σώματος των πολιτών από την πολιτική και οικονομική διαδικασία. Η οικονομική δημοκρατία επομένως αναφέρεται σε κάθε κοινωνικό σύστημα που θεσμοποιεί την ενσωμάτωση της οικονομίας στην κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι, σε τελική ανάλυση, ο δήμος πρέπει να ελέγχει την οικονομική διαδικασία, σε ένα θεσμικό πλαίσιο δημοτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.

Με μια στενότερη όμως έννοια, η οικονομική δημοκρατία αναφέρεται επίσης σε κάθε κοινωνικό σύστημα που θεσμίζει την ελαχιστοποίηση των κοινωνικο-οικονομικών διαφορών, ιδιαίτερα όσων απορρέουν από την άνιση κατανομή της ατομικής ιδιοκτησίας και την συνακόλουθη ανισοκατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Είναι επομένως φανερό ότι η οικονομική δημοκρατία αναφέρεται τόσο στον τρόπο παραγωγής όσο και στον τρόπο κατανομής του κοινωνικού προϊόντος και του πλούτου. Αλλά ας εξετάσουμε πώς ήταν οργανωμένες στην κλασική Αθήνα η παραγωγή και η κατανομή.

53. Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλίων Β, 1266a, 40 (Πάπυρος, 1975).

Όσον αφορά, πρώτον, στον τρόπο παραγωγής, είναι γνωστό ότι πάνω από τους μισούς κατοίκους της Αθήνας ήταν δούλοι. Όμως, πολλοί από αυτούς είτε δούλευαν ως ανεξάρτητοι τεχνίτες, πληρώνοντας ενοίκιο στους αφέντες τους, είτε δούλευαν δίπλα στους ελεύθερους γεωργούς στα χωράφια, ενώ υπήρχαν και κάποιοι προνομιούχοι δούλοι που μπορεί να ήταν τραπεζίτες ή επιστάτες ή διαχειριστές της περιουσίας του κυρίου τους, με άλλους δούλους να δουλεύουν γι' αυτούς. Οι περισσότεροι δούλοι και κυρίως οι γυναίκες ασχολούντο με οικιακές εργασίες (οικέτες).⁵⁴ Η δουλεία, επομένως, έπαιζε σημαντικό ρόλο στην παραγωγή του οικονομικού πλεονάσματος μόνο σε σχέση με την παραγωγή που ήταν υπό τον έλεγχο της Πόλεως (π.χ. τα ορυχεία στο Λαύριο) και των μεγάλων γαιοκτημόνων. Η βάση της αρχαίας ελληνικής πόλης, όπως άλλωστε τονίζει ο Μαρξ, ήταν η μικρή ανεξάρτητη παραγωγή των αγροτών και των τεχνιτών και όχι η δουλεία:

Η προϋπόθεση για την διατήρηση της κοινότητας είναι η εξασφάλιση της ισότητας μεταξύ των ελεύθερων αυτοσυντηρούμενων χωρικών και της ατομικής εργασίας τους ως συνθήκης για την διατήρηση της ιδιοκτησίας τους.⁵⁵

Όσον αφορά στον τρόπο κατανομής του κοινωνικού προϊόντος στην αρχαία Αθήνα, είναι γενικά αποδεκτό⁵⁶ ότι ο τρόπος αυτός έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στην ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος. Γι' αυτό, άλλωστε, το σύστημα αυτό ορίζεται συνήθως ως «ιδιοποίηση με βάση την ιδιότητα του πολίτη». Με άλλα λόγια, οι μηχανισμοί με τους οποίους γινόταν η απόσπαση και διανομή του πλεονάσματος (το οποίο έπαιρνε συνήθως τη μορφή λαφύρων και φόρων υποτέλειας από υπόδουλα κράτη, αλλά και εσόδων από την φορολόγηση των ιδίων των πολιτών), δεν ήταν οικονομικοί αλλά κατά βάση πολιτικοί. Αυτό είχε ως συνέπεια η πάλι μεταξύ των κοινωνικών ομάδων να παίρνει επίσης πολιτική μορφή, κυρίως ως σύγκρουση μεταξύ των υποστηρικτών της ολιγαρχίας (ολιγαρχικοί) και των υποστηρικτών της δημοκρατίας (δημοκρατικοί). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Αριστοτέλης όριζε την δημοκρατία σε σχέση με το αν η διακυβέρνηση ανήκε στους πλούσιους ή στους φτωχούς:

54. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, (Oxford: Blackwell, 1991), σελ. 120-124

55. K. Marx, *Pre-capitalist Economic Formations* (London: Lawrence and Wishart, 1964), σελ. 72-73.

56. Βλ., για παράδειγμα, Hindess και Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production* (London: Routledge, 1975), σελ. 82.

«...ἀλλ' ἔστι δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ᾤσιν, ὀλιγαρχία δ' ὅταν οἱ πλούσιοι καὶ εὐγενέστεροι ὀλίγοι ὄντες (... ἀλλ' εἶναι πράγματι δημοκρατία ὅταν οἱ ἐλεύθεροι καὶ πτωχοὶ πλειοψηφούν καὶ εἶναι κυρίαρχοι τῆς ἐξουσίας, τουναντίον δὲ ὀλιγαρχία, ὅταν οἱ πλούσιοι καὶ εὐγενοῦς καταγωγῆς κυριαρχούν, ἂν καὶ ὀλιγοτεροι κατ' ἀριθμόν..)»⁵⁷

Έτσι, οι ολιγαρχικοί, που είχαν την υποστήριξη των μεγάλων γαιοκτημόνων, των πλουσίων εμπόρων/τεχνιτών και των αριστοκρατών, τάσσονταν πάντοτε υπέρ του περιορισμού των πολιτικών δικαιωμάτων (του δικαιώματος του εκλέγειν και του δικαιώματος του εκλέγεσθαι), αλλά και υπέρ του περιορισμού των δημοσίων δαπανών, οι οποίες, σε τελική ανάλυση, επιβάρυναν περισσότερο τις δικές τους τάξεις οι οποίες ήταν και κυρίως υπεύθυνες για την χρηματοδότησή τους. Από την άλλη μεριά, οι δημοκρατικοί, οι οποίοι προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα (αν και οι ηγέτες τους δεν ανήκαν, κατά κανόνα, στα στρώματα αυτά), απαιτούσαν την διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων, την αύξηση των δαπανών για δημόσια έργα, την χορήγηση μισθού για την άσκηση των πολιτικών καθηκόντων κ.λπ.

Επομένως, η δυνατότητα των πολιτών να συμμετέχουν στα δημόσια κέρδη και έσοδα έπαιζε κρίσιμο ρόλο στην κατανομή του οικονομικού πλεονάσματος και, κατά συνέπεια, στο περιεχόμενο της ίδιας της οικονομικής δημοκρατίας (με την στενή έννοια). Αυτό σημαίνει ότι όσο περισσότεροι πολίτες έπαιρναν μερίδιο από το οικονομικό πλεόνασμα, τόσο μεγαλύτερος ήταν ο βαθμός της οικονομικής δημοκρατίας. Και στην πραγματικότητα, υπήρχαν διάφοροι τρόποι με τους οποίους οι πολίτες συμμετείχαν στην κατανομή του πλεονάσματος της πόλεως: είτε με την μορφή αποζημίωσης (μισθός) για την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων και καθηκόντων (συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, συμμετοχή ως ένορκοι στο λαϊκό δικαστήριο κ.λπ.), είτε με την μορφή «κοινωνικής ασφάλισης» στην περίπτωση που ήταν ανάπηροι και άποροι,⁵⁸ είτε τέλος, με την μορφή αμοιβής για τις υπηρεσίες που προσέφεραν σε σχέση με τα δημόσια έργα. Επιπλέον, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, η διαδικασία ολοκλήρωσης της πολιτικής δημοκρατίας μεταξύ των ελεύθερων πολιτών συνοδευόταν από μια παράλληλη διαδικασία διεύρυνσης της οικονομικής δημοκρατίας.

Το στοιχείο που διαφοροποιεί την αθηναϊκή δημοκρατία της περιόδου ακμής της, σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο σύστημα στον αρχαίο κόσμο

57. Αριστοτέλους *Πολιτικά*, Βιβλίων Δ, 1290b, 20 (Πάπυρος, 1975).

58. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 98.

από τότε μέχρι και σήμερα, ήταν μια συνειδητή συλλογική προσπάθεια για την διαρκή διεύρυνση και εμπάθυνση της πολιτικής δημοκρατίας και, ως έναν βαθμό, της οικονομικής δημοκρατίας. Από αυτήν την οπτική γωνία, η σημασία που έχει σήμερα η αθηναϊκή εμπειρία δεν είναι μόνο ότι δείχνει πώς, υπό ορισμένες συνθήκες, είναι εφικτή η οργάνωση και η λειτουργία μιας σύγχρονης κοινωνίας στην βάση των αρχών της άμεσης δημοκρατίας –που είναι και οι μόνες που μπορούν να εξασφαλίσουν πραγματική δημοκρατία– η σημασία της βρίσκεται επίσης στο γεγονός ότι καταδεικνύει την ασυμβατότητα μεταξύ πολιτικής δημοκρατίας και οικονομικής ολιγαρχίας.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες περιόδους στην εξέλιξη της αθηναϊκής πολιτικής δημοκρατίας σε σχέση με την εξέλιξη της οικονομικής δημοκρατίας:

- 1) την περίοδο πριν από τον Σόλωνα
- 2) την περίοδο από τον Σόλωνα ως τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη
- 3) την περίοδο από τον Κλεισθένη ως τον Περικλή
- 4) την περίοδο από τον Περικλή ως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, και
- 5) την περίοδο παρακμής της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Η περίοδος πριν από την ανάδειξη του Σόλωνα σε άρχοντα (594 π.Χ.) χαρακτηριζόταν από μια σημαντική συγκέντρωση της οικονομικής και της πολιτικής δύναμης. Η γη ανήκε σε λίγους μεγάλους γαιοκτήμονες, ενώ οι φτωχοί αγρότες που την καλλιεργούσαν, οι οποίοι ονομάζονταν «εκτήμοροι», ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ως ενοίκιο το $\frac{1}{6}$ της παραγωγής τους. Η σχέση του εκτημόρου δεν ήταν απλώς το αποτέλεσμα οικονομικών πιέσεων και χρεών, αλλά εξέφραζε μια παραδοσιακή κοινωνική θέση κατωτερότητας που αναδύθηκε κατά τον ελληνικό «Μεσαίωνα» (1.100-800 π.Χ.), όταν οι αδύναμοι και οι φτωχοί προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους ισχυρούς με αντάλλαγμα την προστασία τους. Συγκεκριμένα, εκείνοι οι εκτήμοροι που δεν μπορούσαν να πληρώσουν το ενοίκιο ή, γενικά, όλοι οι οφειλέτες που δεν ήταν σε θέση να ξεπληρώσουν τις οφειλές τους, έχαναν, αυτοί και τα παιδιά τους, την ίδια τους την ελευθερία. Η πολιτική εξουσία ήταν ακόμα αδύναμη και η πραγματική εξουσία βρισκόταν στα χέρια λίγων ισχυρών οικογενειών που έλεγχαν την οικονομική και στρατιωτική δύναμη. Οι λίγοι κάτοχοι πολιτικών αξιωμάτων (εννέα άρχοντες, οι Αρεοπαγίτες κ.ά.) ανήκαν, σύμφωνα με μια θεωρία, σε μια κληρονομική άρχουσα τάξη, τους αριστοκράτες, ενώ, σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, ήδη πριν από τον Σόλωνα είχε εισαχθεί κάποιο κριτήριο ιδιοκτησίας. Αυτό όμως που δεν αμφισβητείται είναι ότι το δικαίωμα του εκλέγεσθαι

στα υψηλότερα αξιώματα μονοπωλείται κατά την περίοδο αυτή από τα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα.

Αυτές οι συνθήκες πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας, σε συνδυασμό με σημαντικές οικονομικές αλλαγές στην παραγωγή και στο εμπόριο (εντατικοποίηση της καλλιέργειας της γης, επέκταση των εξαγωγών κ.λπ.), οδήγησαν σε σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών, στον οποίο ο Σόλων αναφερόταν ήδη από τις αρχές του βου αιώνα στα ποιήματά του. Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, ιδιαίτερα η *Σεισάχθεια* (η διαγραφή των χρεών) που προηγήθηκε των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, δημιούργησαν τα οικονομικά θεμέλια για την *Ισονομία* (ισότητα απέναντι στον νόμο) και την άμεση δημοκρατία. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η Σεισάχθεια δεν ήταν απλώς ένας νόμος που διέγραφε τα χρέη, όπως υποστηρίζεται συνήθως. Μια διαφορετική ερμηνεία, που στηρίζεται στο γεγονός ότι ο Σόλων στους ιάμβους του δεν αναφέρεται σε χρέη, είναι ότι η Σεισάχθεια κατήργησε την σχέση οικονομικής εξάρτησης των εκτημόρων, οι οποίοι τότε απέκτησαν πιθανότατα πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας της γης που καλλιεργούσαν. Εξίσου σημαντικά βήματα για τον περιορισμό της οικονομικής δύναμης της ολιγαρχίας ήταν η εισαγωγή ενός εξαιρετικά προοδευτικού φόρου εισοδήματος για την κάλυψη εκτάκτων αναγκών (πέρα από τους συνήθεις έμμεσους φόρους) και η μεταβίβαση του φορτίου των δαπανών για τις *λειτουργίες*, καθώς και μεγάλου μέρους των στρατιωτικών δαπανών, στις υψηλότερες τάξεις.⁵⁹

Αυτά τα πολύ σημαντικά βήματα προς την οικονομική δημοκρατία συνοδεύτηκαν από αντίστοιχες πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Η Εκκλησία του Δήμου, στην οποία συμμετείχαν όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως εισοδήματος, απέκτησε το δικαίωμα να εκλέγει τους *άρχοντες* και τους *βουλευτές* (δεν ασχολούμαστε εδώ με το αμφισβητούμενο ιστορικό γεγονός σχετικά με το εάν ο Σόλων ίδρυσε την Βουλή των 400, όπως αναφέρεται από τον Αριστοτέλη),⁶⁰ καθώς επίσης και το δικαίωμα να ελέγχει τους *άρχοντες*, ένα δικαίωμα που μέχρι τότε κατείχε αποκλειστικά ο Άρειος Πάγος.⁶¹ Εντούτοις, τα υψηλότερα αξιώματα της πόλης παρέμειναν στα χέρια της ελίτ, αφού είναι αμφίβολο εάν περισσότεροι από το 1/5 των πολιτών⁶² ανήκαν στους *πεντακοσιομέδιμνους* και στην αριστοκρατία, από τους οποίους

59. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ν.Α. Βέης, επιμ., (Αθήνα, Σεφερλής, 1955), τόμ. Α1, σελ. 218. Βλ., ακόμα, Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 108-15.

60. Αριστοτέλους *Αθηναίων Πολιτεία*, VIII, 4 (Πάπυρος, 1975).

61. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α1, σελ. 217.

62. Α. Prokopiou, *Athens* (London: Elek Books, 1964), σελ. 97.

εκλέγονταν οι 9 άρχοντες. Ακόμα και το ίδιο το δικαίωμα της ψήφου δεν ήταν καθολικό, αφού το δικαίωμα αυτό το είχαν μόνο όσοι ανήκαν σε κάποιο γένος, εκείνη δε την εποχή πολλοί Αθηναίοι δεν ανήκαν σε κάποιο γένος.

Μετά την πτώση της Τυραννίας των Πεισιστρατιδών (510 π.Χ.), η οποία σήμερα θεωρείται ως το αποτέλεσμα τοπικών παρά ταξικών συγκρούσεων, και την ανάληψη της εξουσίας από τους δημοκρατικούς υπό την ηγεσία του Κλεισθένη, τρία μόλις χρόνια μετά την εκδίωξη των τυράννων, καταργήθηκε η κυριαρχία των αριστοκρατών υπέρ μιας νέας πολιτειακής μορφής, της «δημοκρατίας» (507 π.Χ.). Οι κύριες θεσμικές αλλαγές που εισήχθησαν ήταν οι ακόλουθες:

- καταργήθηκε η διάκριση των πολιτών στην βάση του ταξικού κριτηρίου του μεγέθους της ιδιοκτησίας, το οποίο αντικαταστάθηκε από το κριτήριο του τύπου κατοικίας
- το δικαίωμα ψήφου έγινε καθολικό και μέρος της δικαστικής εξουσίας μεταφέρθηκε στον λαό με την μορφή ορκωτών δικαστηρίων
- εισήχθη η Βουλή των Πεντακοσίων, με σημαντικές προκαταρκτικές αρμοδιότητες, που μπορούσαν να επηρεάσουν τις αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Η ιδιαίτερη δημοκρατική σημασία αυτού του θεσμού αναφέρεται στον τρόπο εκλογής των μελών του. Η εκλογή των μελών του με κλήρο και για έναν μόνο χρόνο ήταν οι αναγκαίες ασφαλιστικές δικλίδες που απέτρεπαν την μονοπώληση του αξιώματος του βουλευτού από επαγγελματίες πολιτικούς
- τέλος, υιοθετήθηκε ο θεσμός του εξοστρακισμού των ηγετών, που αποτελούσε άλλη μια ασφαλιστική δικλείδα για την δημοκρατική διαδικασία. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά πώς εξηγεί ο Αριστοτέλης την ανάγκη για τον νέο θεσμό σε σχέση με την αρχή της ισότητας:⁶³

«Διὸ καὶ τίθενται τὸν ὀστρακισμόν αἱ δημοκρατούμεναι πόλεις, διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν. Αὗται γὰρ δὴ δοκοῦσι διώκειν τὴν ἰσότητα μάλιστα πάντων, ὥστε τοὺς δοκοῦντας ὑπερέχειν δυνάμει διὰ πλοῦτον ἢ πολυφυλίαν ἢ τινα ἄλλην πολιτικὴν ἰσχὺν ὠστράκιζον καὶ μεθίστασαν ἐκ τῆς πόλεως χρόνους ὥρισμένους». (Δι' αὐτὸν τὸν λόγον νομοθετοῦν αἱ δημοκρατίαι τὸν ὀστρακισμόν, χάριν τῆς ἰσότητος. Διότι αὗται φαίνονται ὅτι ἐπιδιώκουν ὑπὲρ πᾶν τὴν ἰσότητα ὄλων, οὕτως ὥστε ἐξωστράκιζον καὶ ἀπεμάκρυναν ἀπὸ τὴν Πόλιν δι' ὥρισμένον χρόνον ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐφαίνοντο ὅτι ὑπεείχαν πολὺ κατὰ τὴν

63. Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίον Γ, 1284a, 20 (Πάπυρος, 1975).

πολιτικὴν δύναμιν ἢ λόγῳ πλούτου ἢ πλήθους φίλων ἢ διότι δι' ἄλλους λόγους ἦταν πολιτικῶς ἰσχυροί).

Παρ' όλα αυτά, η αθηναϊκή δημοκρατία δεν ολοκληρώθηκε με τον Κλεισθένη. Χρειάστηκαν άλλα 20 με 30 χρόνια προτού εισαχθεί η εκλογή των αρχόντων με κλήρο (με εξαίρεση το αξίωμα του στρατηγού που απαιτούσε εξειδικευμένη γνώση και εμπειρία) –το 487 π.Χ.– και προτού καταργηθεί, μετά την μάχη στις Πλαταιές το 479 π.Χ., το κριτήριο της ιδιοκτησίας που απέκλειε τα χαμηλότερα στρώματα από τα υψηλότερα αξιώματα. Τέλος, έπρεπε να περάσουν σχεδόν άλλα 20 χρόνια από τότε ώστε να αφαιρεθούν από τον Άρειο Πάγο (τα μέλη του οποίου εξακολουθούσαν να ανήκουν στις δύο πλουσιότερες τάξεις) τα προνόμιά του, τα οποία μεταβιβάστηκαν στην Εκκλησία του Δήμου, στην Βουλή των Πεντακοσίων και στα δικαστήρια των ενόρκων (462 π.Χ.).⁶⁴ Στο τέλος αυτής της διαδικασίας, κάθε ενήλικος άνδρας, Αθηναίος πολίτης, είχε το δικαίωμα να συμμετέχει στην Εκκλησία του Δήμου και, εάν ήταν άνω των 30 ετών, είχε το περαιτέρω δικαίωμα να γίνει άρχοντας, νομοθέτης, ή ένορκος.⁶⁵ Η ολοκλήρωση όμως της αθηναϊκής δημοκρατίας συνδέθηκε με την εποχή του Περικλή (461-429 π.Χ.), όταν έφθασαν στην ακμή τους τόσο η πολιτική όσο και η οικονομική δημοκρατία.

Έτσι, η πολιτική δημοκρατία έφτασε στο απόγειό της, επειδή ήταν εκείνη την εποχή που ολοκληρώθηκε η διαδικασία που έκανε την πόλιν *αυτόνομο* (έθετε η ίδια τους νόμους της), *αυτόδικο* (δικαστήρια ενόρκων αποφάσιζαν για οποιαδήποτε διαμάχη) και *αυτοτελή* (η Εκκλησία του Δήμου έπαιρνε όλες τις σημαντικές αποφάσεις) –τα τρία στοιχεία που, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη χαρακτηρίζουν μία πόλη ως ελεύθερη.

Ακόμη, η οικονομική δημοκρατία έφθασε επίσης στο απόγειό της την ίδια περίοδο, επειδή τότε καθιερώθηκε η αποζημίωση για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων (μισθός για το καθήκον του ενόρκου, για την συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, για τους βουλευτές, τους στρατιώτες κ.λπ.). Ως αποτέλεσμα αυτών των αποζημιώσεων, «η φτώχεια δεν απέτρεπε κανέναν πολίτη από την εξάσκηση των πολιτικών του δικαιωμάτων».⁶⁶ Ταυτόχρονα, άρχισε ένα τεράστιο πρόγραμμα δημοσίων έργων, το οποίο όχι μόνο δημιούργησε τα αρχιτεκτονικά αριστουργήματα της Αθήνας,

64. A. Prokopiou, *Athens*, σελ. 148. Βλ. επίσης, Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 37.

65. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 97.

66. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 317.

αλλά και ενίσχυσε σημαντικά το εισόδημα των χαμηλοτέρων τάξεων. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού σημειώθηκαν κατά την εποχή του Περικλή. Η εμβάθυνση όμως της οικονομικής δημοκρατίας δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των αποφάσεων της Εκκλησίας του Δήμου ή της παρακίνησης από την πλευρά του Περικλή. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξε ένας εξωτερικός παράγοντας: οι Περσικοί Πόλεμοι.

Οι Περσικοί Πόλεμοι είχαν δύο οικονομικές συνέπειες:

Πρώτον, όπως αναφέρει ο Παπαρρηγόπουλος, δεδομένου ότι η προνομιούχος θέση των υψηλοτέρων τάξεων εξαρτιόταν κατά βάση από το εισόδημα από την γη, το οποίο, εξ αιτίας των επαναλαμβανομένων καταστροφών της Αττικής, είχε σχεδόν εξαφανιστεί, το αποτέλεσμα ήταν ότι: «... οί άπορότεροι έξομοιώθηκαν και κατά τούτο πρὸς τούς εὐπορότερους, ὥστε ἐξίσωσις τῶν ὑπηρεσιῶν συνδυαζόμενη μὲ τὴν ἔστω καὶ στιγμιαίαν ἐξίσωσιν τῶν περιουσιῶν, ἦταν φυσικότατον νὰ ἐπαγάγει κατὰ τὰ κρίσιμα ταῦτα ἔτη τὴν ἐξίσωσιν τῶν δικαιωμάτων».⁶⁷

Δεύτερον, ο σχηματισμός της Συμμαχίας της Δήλου και οι συνακόλουθες οικονομικές εισφορές των συμμάχων έδωσαν στο αθηναϊκό δημόσιο ταμείο την οικονομική δυνατότητα να αναλάβει τα έξοδα για την συντήρηση πάνω από 20.000 πολιτών, με την μορφή αποζημίωσης για τις πολιτικές και στρατιωτικές υπηρεσίες που προσέφεραν.⁶⁸

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονίσουμε ιδιαίτερα την σημασία της αποζημίωσης των πολιτών για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων τους. Η εγκαθίδρυση οποιουδήποτε δημοκρατικού θεσμού στην πολιτική σφαίρα αυτοαναιρείται όταν ένας μεγάλος αριθμός πολιτών της δεν είναι σε μια αντικειμενικά οικονομική θέση να διαθέσει τον χρόνο που απαιτείται για μια αποτελεσματική συμμετοχή στις δημοκρατικές διαδικασίες. Ο χρόνος ήταν πάντοτε μια τεράστια πηγή κοινωνικής δύναμης. Στην δημοκρατική Αθήνα του Κλεισθένη, θεωρητικά, ο καθένας μπορούσε να εκλεγεί στα υψηλότερα αξιώματα, αλλά, στην πραγματικότητα, τα χαμηλότερα στρώματα αποκλείονταν. Όπως σημειώνει ο Παπαρρηγόπουλος, ούτε η μέθοδος της εκλογής με κλήρο δεν βοήθησε τα στρώματα αυτά, επειδή:

Πλεῖστοι ὅσοι ἐξ αὐτῶν δέν ἐκκληροῦντο, καθ' ὃ ἀποντες εἰς ναυτικᾶς καὶ ἐμπορικᾶς ἐπιχειρήσεις καὶ διότι τὰ κυριώτατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα, ἰδίως τὸ στρατηγικόν, ἐδίδοντο καὶ ἤδη, ὡς ἄλλοτε, διὰ χειροτονίας εἰς τούς

67. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α2, σελ. 118.

68. Αριστοτέλους *Αθηναίων Πολιτεία*, xxiv, 3. Βλ. επίσης, Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 319.

*ικανότερους, οἱοὶ δὲν ἦσαν φυσικῶ τῷ λόγῳ συνήθως οἱ ἀπορότεροι. Οὐδέ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου καὶ εἰς τὰ δικαστήρια τῶν ἡλιαστῶν παρευρίσκοντο οὗτοι τακτικῶς, καὶ οὐ μόνον οἱ ἀποντες ἐκ τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ παρόντες, καθ' ὃ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐγκαταλείπωσιν ἐπὶ τούτῳ τὰς βιοποριστικὰς αὐτῶν ἐργασίας*⁶⁹

Και φυσικά, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι παρά την σημασία της συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου, το γεγονός ότι η Εκκλησία του Δήμου συνεδρίαζε μόνο 40 φορές τον χρόνο σήμαινε ότι το αξίωμα ενός βουλευτή στην Βουλή των 500, για παράδειγμα, είχε σημαντικό βάρος στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων (αν και όπως επισημαίνει ο Hansen, όλα τα στοιχεία συνηγορούν για το γεγονός ότι «η πολιτική στην Αθήνα διαμορφωνόταν κυρίως από την Εκκλησία του Δήμου παρά από την Βουλή (στο στάδιο πριν την συνέλευση της Εκκλησίας)».⁷⁰

Όσον αφορά στην σημασία του ελεύθερου χρόνου για την λειτουργία της δημοκρατίας, η δουλεία έπαιξε έναν διπλό ρόλο σε σχέση με την αναπαραγωγή της δημοκρατίας. Έπαιξε κατ' αρχάς έναν θετικό ρόλο, επειδή (όπως υποστηρίζουν οι μαρξιστές) συνέβαλε σημαντικά, αν και όχι αποφασιστικά, στην δημιουργία του οικονομικού πλεονάσματος που ήταν απαραίτητο για την επιβίωση της κοινωνίας γενικά. Επιπλέον, η δουλεία, καθώς και οι πατριαρχικές σχέσεις στο νοικοκυριό, έπαιξαν έναν ακόμη σημαντικότερο ρόλο παρέχοντας στους Αθηναίους τον χρόνο που απαιτείτο για την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Η δουλεία όμως έπαιξε επίσης έναν πολύ σημαντικό αρνητικό ρόλο σε σχέση με την αναπαραγωγή της δημοκρατίας. Δεδομένου ότι η κατοχή δούλων εξαρτιόταν από την κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου, οι πλούσιοι, που διέθεταν πολύ περισσότερους δούλους από τους φτωχούς, είχαν στην διάθεσή τους πολύ περισσότερο χρόνο για να ασκούν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Θα μπορούσε, επομένως, να συμπεράνει κανείς ότι το τελικό αποτέλεσμα που είχε η δουλεία σε σχέση με την αναπαραγωγή της δημοκρατίας ήταν ξεκάθαρα αρνητικό –ένα γεγονός που αναγνωρίστηκε από τον Περικλή, ο οποίος εισήγαγε το σύστημα της αποζημίωσης για τις υπηρεσίες που προσέφερε κάποιος στην πόλη, ακριβώς ως αντισταθμιστικό παράγοντα για την άνιση κατανομή του ελεύθερου χρόνου.

Στην πραγματικότητα, η όλη σύγκρουση μεταξύ Περικλή και Κίμωνα (του συντηρητικού πολιτικού αντιπάλου του) είχε ως βάση της τις προϋποθέσεις για την πολιτική δημοκρατία. Ο Κίμων υποστήριζε θέσεις ανάλογες

69. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α2, σελ. 124.

70. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, σελ. 140.

με αυτές που διακηρύσσονται από τους υποστηρικτές της σημερινής φιλελεύθερης «δημοκρατίας». Έτσι, για τον Κίμωνα, αρκούσε η θέσπιση δημοκρατικών διαδικασιών και εξαρτιόταν από τον κάθε πολίτη να τις χρησιμοποιήσει καταλλήλως. Αντίθετα, ο Περικλής διέκρινε τον καθαρά τυπικό χαρακτήρα των πολιτικών δικαιωμάτων, όταν αυτά δεν συνοδεύονται από κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Με στόχο, επομένως, την κατάργηση της οικονομικής ανισότητας μεταξύ των πολιτών –πράγμα που αποτελεί προϋπόθεση για την πολιτική ισότητα– ο Περικλής εισήγαγε το σύστημα των αποζημιώσεων. Η χρηματοδότηση όμως του συστήματος αυτού συνηγορούσε όχι μόνο υπέρ του ακόμη αυστηρότερου περιορισμού της ιδιότητας του πολίτη (με τον αποκλεισμό των μετοίκων, πέρα από τις γυναίκες και τους δούλους), αλλά και υπέρ της επέκτασης των φορολογικών εσόδων, μέσω αυτού που θα αποκαλούσαμε σήμερα διεύρυνση της φορολογικής βάσης. Η εγκαθίδρυση της αθηναϊκής ηγεμονίας πάνω σε άλλες ελληνικές πόλεις έπαιξε ακριβώς αυτόν τον ρόλο.

Εντούτοις, τα θεμέλια της δημοκρατίας δεν ήταν στέρεα, καθώς οι οικονομικοί παράγοντες που υποστήριζαν την πολιτική δημοκρατία του Περικλή εξαφανίστηκαν γρήγορα. Έτσι:

- η σχετική οικονομική ισότητα, που επέφεραν οι Περσικοί Πόλεμοι, ήταν εντελώς προσωρινή. Η επέκταση του εμπορίου που ακολούθησε τους Περσικούς Πολέμους, οδήγησε στην συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης και σε μεγαλύτερη ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Όπως τονίζει ο Παπαρρηγόπουλος:

Ναί μέν αἱ μισθοδοσίαι τοῦ δημοσίου ταμείου ἐπήρκουν κατὰ τό μᾶλλον καί ἥττον εἰς τήν διατροφή τῶν πενήτων, ἀλλ' ἐν τούτοις οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἔμενον πάντοτε πένητες, ἐνῶ οἱ εὐπορώτεροι τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἠϋξήσαν πολύ τὰς περιουσίας αὐτῶν, διὰ τῆς θαυμασίως προαχθείσης ἐμπορίας καί βιομηχανίας τῆς πόλεως. Διό μεγίστη προέκυψε ἀνισότης περιουσιῶν, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας οἱ πενέστεροι ἀπέβαιναν πολλάκις ὄργανα τυφλά τῶν πλουσιωτέρων⁷¹

- η επιβολή άνισων πολιτικών και οικονομικών σχέσεων από την ηγεμονική Αθήνα στους συμμάχους της οδήγησε εν τέλει στον Πελοποννησιακό Πόλεμο (431-404 π.Χ.),⁷² και στο τέλος της αθηναϊκής ηγεμονίας, με προφανείς συνέπειες για το δημόσιο ταμείο. Με το τέλος

71. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α2, σελ. 146.

72. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α2, σελ. 258-59.

του πολέμου και την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας, στέρεψε επίσης η βασική χρηματοδοτική πηγή της οικονομικής δημοκρατίας. Τα δημόσια έσοδα δεν ήταν πια αρκετά για να χρηματοδοτήσουν τους δύο κύριους τύπους δαπανών που χρησιμοποίησε ο Περικλής προκειμένου να υποστηρίξει το εισόδημα των φτωχότερων στρωμάτων, δηλαδή, ό,τι θα αποκαλούσαμε σήμερα κεϋνσιανά δημόσια έργα και την παροχή των μισθών κ.λπ. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η σημαντική περικοπή των στρατιωτικών δαπανών και η συνακόλουθη περαιτέρω εξασθένηση της στρατιωτικής δύναμης της πόλης (η αυξανόμενη χρήση μισθοφορικών στρατευμάτων συνέβαλε σημαντικά σ' αυτήν την διαδικασία), η οποία επέφερε εν τέλει το τέλος της ίδιας της δημοκρατίας, μετά την ήττα των Αθηναίων από τον Φίλιππο, τον πατέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ. –παρ' όλο που η δημοκρατία δεν καταργήθηκε επίσημα μέχρι το 332 π.Χ.). Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι η παρακμή της Αθήνας δεν αποτράπηκε από την δεύτερη αθηναϊκή ναυτική ηγεμονία, που ακολούθησε την μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.), παρά τον πιο δημοκρατικό χαρακτήρα που είχε σε σχέση με την πρώτη (ή ίσως εξαιτίας του).

Έτσι, εν μέσω της εντεινόμενης οικονομικής ανισότητας στο εσωτερικό και της αυξανόμενης αδυναμίας επιβολής επιπρόσθετων εξωτερικών φόρων για την χρηματοδότηση της εσωτερικής δημοκρατίας, οι υλικές συνθήκες στις οποίες στηριζόταν η οικονομική δημοκρατία εξαλείφθηκαν γρήγορα. Σε αυτό το στάδιο, μόνο η μετατροπή της μερικής αθηναϊκής δημοκρατίας σε μια περιεκτική δημοκρατία θα μπορούσε να την έχει σώσει· με άλλα λόγια, η εισαγωγή μιας πλήρους πολιτικής δημοκρατίας που θα περιελάμβανε όλους τους κατοίκους της πόλης, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών και των δούλων, καθώς και μιας πραγματικής οικονομικής δημοκρατίας που θα εξάλειφε τις οικονομικές ανισότητες.

Σε μια τέτοια δημοκρατία, η χρηματοδοτική υποστήριξη της δεν θα εξαρτιόταν από ένα πλεόνασμα δημιουργημένο από την ανισότητα (εγχώρια και εξωτερική) όπως πριν, αλλά θα στηριζόταν σε ένα διευρυμένο εγχώριο πλεόνασμα. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η ίδια η εξάλειψη των οικονομικών ανισοτήτων γενικά και της δουλείας ειδικότερα θα είχαν σημαντική συμβολή στην επέκταση του εγχώριου πλεονάσματος. Ιδιαίτερα μάλιστα αν λάβουμε υπόψη ότι η παραγωγικότητα των δούλων, οι οποίοι ήταν περισσότεροι από το μισό του εργατικού δυναμικού, θα είχε βελτιωθεί εντυπωσιακά, εάν τους προσφέρονταν πλήρη δικαιώματα πολίτη (όπως συνέβη, για παράδειγμα, και στον Αμερικανικό Νότο όταν οι δούλοι έγιναν εργάτες). Επιπλέον, η δουλεία είχε αλλοτριωτικό αντίκτυπο

όχι μόνο στους δούλους αλλά και στα αφεντικά τους, με αντίστοιχα αρνητικά αποτελέσματα για την παραγωγικότητά τους. Οι ιστορικοί, άλλωστε, συμφωνούν ότι στα τελευταία στάδια της αθηναϊκής δημοκρατίας, η ανισότητα και η δουλεία είχαν γίνει οι υλικές βάσεις για την μετατροπή των παραγωγικών Αθηναίων πολιτών σε παρασιτικούς «δημοσίους υπαλλήλους». ⁷³ Έτσι, ενώ η δημόσια αποζημίωση στόχευε στην μείωση της ανισότητας σε σχέση με την κατανομή του ελεύθερου χρόνου (βασικό σύμπτωμα της οικονομικής ανισότητας), κατέληξε τελικά να υπονομεύει την ίδια την παραγωγική δραστηριότητα, όταν οι οικονομικά ασθενέστεροι πολίτες μετατράπηκαν σε δημοσίους υπάλληλους που πληρώνονταν από το πλεόνασμα το οποίο παρήγαγαν οι υποτελείς πόλεις και οι δούλοι. Και, φυσικά, ανάλογο θετικό αντίκτυπο στην δημιουργία εγχώριου πλεονάσματος θα είχε η πλήρης ενσωμάτωση των γυναικών στο σώμα των πολιτών.

Η τελική αποτυχία, επομένως, της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν οφειλόταν, όπως υποθέτουν συνήθως οι επικριτές της, στις εγγενείς αντιφάσεις της ίδιας της δημοκρατίας, αλλά, αντίθετα, στο γεγονός ότι η αθηναϊκή δημοκρατία δεν ωρίμασε ποτέ αρκετά ώστε να γίνει μια περιεκτική δημοκρατία. Αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί κατάλληλα με την απλή αναφορά στις ανώριμες «αντικειμενικές» συνθήκες, στην χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και ούτω καθεξής –όσο σημαντικοί κι αν είναι οι παράγοντες αυτοί.

Δεν θα πρέπει να λησμονείται σχετικά ότι, παρά το γεγονός πως οι ίδιες αντικειμενικές συνθήκες επικρατούσαν εκείνη την εποχή σε πολλά άλλα μέρη σε ολόκληρη την Μεσόγειο, πέρα βέβαια από την ίδια την υπόλοιπη Ελλάδα, εντούτοις, η δημοκρατία άνθισε βασικά στην Αθήνα. Αντίστροφα, η πολύ χαμηλότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν απέτρεψε να αναπτυχθούν υψηλότερες μορφές οικονομικής δημοκρατίας (με την στενή έννοια), απ' ό,τι στην Αθήνα, μεταξύ μερικών γηγενών αμερικανικών κοινοτήτων, όπου οι οικονομικοί πόροι ήταν διαθέσιμοι για χρήση σε όλα τα μέλη της κοινότητας και τα «πράγματα διατίθεντο σε άτομα και οικογένειες μιας κοινότητας επειδή τα χρειάζονταν και όχι επειδή τους ανήκαν ή είχαν δημιουργηθεί από την εργασία του κατόχου τους». ⁷⁴

73. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Α2, σελ. 146.

74. Μ. Bookchin, *Remaking Society* (Montreal: Black Rose Books, 1989) σελ. 50.

Η φιλελεύθερη αντίληψη για την δημοκρατία

Η φιλελεύθερη αντίληψη για την δημοκρατία στηρίζεται στην αρνητική αντίληψη της ελευθερίας και σε μια αντίστοιχη αντίληψη για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Από αυτούς τους ορισμούς και από μια κοσμοθεωρία που θεωρεί την ανθρώπινη φύση ατομικιστική και τα ανθρώπινα όντα ως ορθολογικούς φορείς, των οποίων η ύπαρξη και τα συμφέροντα προηγούνται οντολογικά της κοινωνίας, προκύπτει μια σειρά αρχών σχετικά με την συγκρότηση της κοινωνίας, δηλαδή ισονομία, ελευθερία των πολιτών –ως ανταγωνιστών– να πραγματώσουν τις ικανότητές τους στο οικονομικό επίπεδο και διαχωρισμός του ιδιωτικού χώρου από τον δημόσιο.

Είναι, επομένως, φανερό ότι οι παραπάνω φιλελεύθερες αρχές για την συγκρότηση της κοινωνίας συνεπάγονται μια φιλελεύθερη «δημοκρατία», στην οποία το κράτος είναι διαχωρισμένο από την οικονομία και την αγορά. Στην πραγματικότητα, οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι όχι μόνο θεώρησαν δεδομένο τον διαχωρισμό του κρατικού μηχανισμού από την κοινωνία, αλλά και είδαν την δημοκρατία ως έναν τρόπο για την γεφύρωση του χάσματος μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Τον γεφυρωτικό αυτόν ρόλο υποτίθεται ότι παίζει η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», ένα σύστημα στο οποίο ο κομματικός πλουραλισμός θα παρείχε το κατάλληλο φόρουμ για την έκφραση των ανταγωνιζόμενων συμφερόντων και συστημάτων αξιών.

Δεν είναι επομένως περίεργο ότι κανένας από τους θεμελιωτές του κλασικού φιλελευθερισμού δεν υπήρξε υποστηρικτής της δημοκρατίας, με την έννοια της άμεσης δημοκρατίας, για να μην αναφερθούμε στην περιεκτική δημοκρατία. Στην πραγματικότητα, συνέβη το αντίθετο. Για παράδειγμα, οι «Θεμελιωτές-Πατέρες» της Αμερικανικής Δημοκρατίας, Madison και Jefferson, ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στον όρο «δημοκρατία», ακριβώς εξ αιτίας του ότι παρέπεμπε στην ελληνική άμεση δημοκρατία. Γι' αυτό προτίμησαν να αποκαλέσουν το αμερικανικό σύστημα «ρεπουμπλικανικό»⁷⁵ (republican), επειδή «ο όρος θεωρήθηκε περισσότερο αντιπροσωπευτικός του ισορροπημένου συντάγματος που υιοθετήθηκε το 1787, από τον όρο “δημοκρατικό”, που παρέπεμπε στην κυριαρχία των χαμηλοτέρων στρωμάτων».⁷⁶

Όμως, η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», όπως τόνισε η Hannah Arendt, επαναφέρει την παλιά διάκριση μεταξύ άρχοντα και αρχόμενου:

75. Εννοείται το σύστημα της προεδρικής αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας».

76. Anthony Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, σελ. 50.

Για μια ακόμα φορά, ο λαός δεν γίνεται δεκτός στον δημόσιο χώρο, για μια ακόμα φορά η διακυβέρνηση γίνεται προνόμιο των λίγων ... το αποτέλεσμα είναι ότι ο λαός πρέπει είτε να βυθιστεί σε λήθαργο, τον προάγγελο του θανάτου της δημόσιας ελευθερίας, ή να διατηρήσει το πνεύμα της αντίστασης απέναντι σε οποιαδήποτε κυβέρνηση έχει εκλέξει, αφού η μόνο δύναμη που εξακολουθεί να έχει είναι η «εφεδρεία της επανάστασης».⁷⁷

Με βάση την προβληματική αυτή, μπορούμε να διατυπώσουμε μια διαφορετική ερμηνεία των κινήτρων που πραγματικά ώθησαν τους φιλελεύθερους στην υιοθέτηση της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Έτσι, αντί να την θεωρούμε ως μια γέφυρα μεταξύ κράτους και κοινωνίας, μπορούμε να την δούμε ως μια μορφή κρατικιστικής «δημοκρατίας», που ως πρωταρχικό στόχο έχει τον αποκλεισμό της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού από την πολιτική εξουσία. Όπως τονίζει ο John Dunn:

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι το σύγχρονο κράτος κατασκευάστηκε, με ιδιαίτερη προσοχή και εσκεμμένα, κυρίως από τον Jean Bodin και τον Thomas Hobbes, με φανερό στόχο την άρνηση σε οποιοδήποτε λαό της ικανότητας ή του δικαιώματος να ενεργεί από κοινού για τον εαυτό του, ανεξάρτητα από, ή ακόμη και ενάντια, στην κυρίαρχη εξουσία. Το κεντρικό σημείο της αντίληψης αυτής ήταν η άρνηση της ίδιας της πιθανότητας ότι οποιοσδήποτε δήμος (και βέβαια δεν συζητείται καν η δημογραφική κλίμακα μιας ευρωπαϊκής μοναρχίας) θα μπορούσε να είναι ένα αυθεντικό πολιτικό υποκείμενο, που θα είχε κατ' αρχήν την ικανότητα να δράσει, ή, πολύ περισσότερο, να δράσει κατά τρόπο που θα έδειχνε την συνέχεια της ταυτότητας και την πρακτική συνοχή που απαιτεί η αυτοκυβέρνηση ... η ιδέα του σύγχρονου κράτους εφευρέθηκε ακριβώς για να αναιρεθούν οι δημοκρατικές αξιώσεις για [λαϊκή] διακυβέρνηση, ή ακόμα και για αυθεντική πολιτική δράση ... η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι παρά η μετατροπή της πραγματικής δημοκρατίας σε μια ακίνδυνη «δημοκρατία» κατάλληλη για το σύγχρονο κράτος.⁷⁸

Δεν είναι επομένως περίεργο ότι ο Adam Smith, ο πατέρας του οικονομικού φιλελευθερισμού, τόνιζε ότι το κύριο καθήκον της κυβέρνησης είναι η υπεράσπιση των πλουσίων ενάντια στους φτωχούς –ένα καθήκον που, όπως επισημαίνει ο John Dunn, «ασκείται αναγκαστικά λιγότερο αποτελεσματικά όταν οι φτωχοί αποφασίζουν ποιος κυβερνά, για να μην

77. Hannah Arendt, *On Revolution* (London: Penguin, 1990), σελ. 237-38.

78. John Dunn, "Conclusion" στο *Democracy, the Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, σελ. 247-48.

αναφερθούμε στην περίπτωση όπου οι ίδιοι οι φτωχοί, όπως στην Αθήνα, σε μεγάλο βαθμό είναι η κυβέρνηση».⁷⁹

Καταλήγοντας, η φιλελεύθερη αντίληψη για την δημοκρατία, η οποία, στην πράξη, οδηγεί αναπόφευκτα στην συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης στα χέρια μιας πολιτικής ελίτ, είναι απόλυτα συμβατή όχι μόνο με μια κατάσταση πολιτικής ολιγαρχίας και ανισότητας αλλά και με την κατάσταση οικονομικής ολιγαρχίας και ανισότητας και την αντίστοιχη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί η οικονομία της αγοράς. Επιπλέον, τόσο η πολιτική όσο και η οικονομική ολιγαρχία είναι απόλυτα συμβατές με την φιλελεύθερη αντίληψη της ελευθερίας.

Η μαρξιστική-λενινιστική αντίληψη για την δημοκρατία

Το σημείο εκκίνησης της σοσιαλιστικής αντίληψης της δημοκρατίας είναι η κριτική της φιλελεύθερης αντίληψης. Η κριτική αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι η φιλελεύθερη αντίληψη θεωρεί δεδομένο τον διαχωρισμό του πολιτικού από τον οικονομικό χώρο και κατά συνέπεια, στην πράξη, προστατεύει και νομιμοποιεί τις τεράστιες ανισότητες στις οποίες αναπόφευκτα οδηγεί η οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, η φιλελεύθερη «δημοκρατία», ακόμα κι αν υποθεθεί ότι εξασφαλίζει την ισοκατανομή της πολιτικής δύναμης (πράγμα που όπως είδαμε παραπάνω δεν κάνει), δεν παύει να προσπερνά το κρίσιμο ζήτημα της κατανομής της οικονομικής δύναμης. Τίθεται, επομένως, το ζήτημα της οικονομικής δημοκρατίας, δηλαδή της θέσμησης που θα εξασφάλιζε, για κάθε πολίτη, ισότιμο λόγο στην διαδικασία λήψης των οικονομικών αποφάσεων.

Η θέση που παραδοσιακά υιοθετούν οι σοσιαλιστές σε σχέση με το ζήτημα αυτό μπορεί να εξετασθεί, σε γενικές γραμμές, με βάση την σοσιαλδημοκρατική έναντι της μαρξιστικής-λενινιστικής αντίληψης για την δημοκρατία. Η σοσιαλδημοκρατική αντίληψη αποτελεί ουσιαστικά μια εκδοχή της φιλελεύθερης αντίληψης. Με άλλα λόγια, η σοσιαλδημοκρατία συνίσταται από ένα στοιχείο «φιλελεύθερης δημοκρατίας», με την έννοια μιας κρατικιστικής και αντιπροσωπευτικής μορφής δημοκρατίας βασισμένης στην οικονομία της αγοράς, και από ένα στοιχείο «οικονομικής δημοκρατίας», με την έννοια ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας και της κρατικής δέσμευσης για την εφαρμογή πολιτικών πλήρους απασχόλησης. Εντούτοις, όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο, τα σοσιαλδημοκρατικά

79. John Dunn, "Conclusion" στο *Democracy, the Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, σελ. 251.

κόμματα σε ολόκληρο τον κόσμο έχουν ουσιαστικά απαλείψει το στοιχείο της «οικονομικής δημοκρατίας» από την αντίληψή τους για την δημοκρατία. Ως αποτέλεσμα, σήμερα, η σοσιαλδημοκρατική αντίληψη για την δημοκρατία ουσιαστικά δεν διαφοροποιείται από την φιλελεύθερη, στο πλαίσιο αυτού που αποκαλούμε «νεοφιλελεύθερη συναίνεση». Όχι τυχαία, τα κόμματα αυτά δεν μιλούν πια για οικονομική ισότητα, αλλά, το πολύ, για «ισότητα ευκαιριών», που ανήκει βέβαια στην φιλελεύθερη αντίληψη.

Θέτοντας κατά μέρος την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατική αντίληψη στην οποία ήδη αναφερθήκαμε (οι σύγχρονες εκδοχές της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας θα συζητηθούν στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου), ας εξετάσουμε την μαρξιστική-λενινιστική αντίληψη, η οποία έχει ακόμα απήχηση στα υπολείμματα της μαρξιστικής Αριστεράς. Η θέση που υποστηρίζω είναι ότι, παρά τις φαινομενικές περί του αντιθέτου εντυπώσεις, η αντίληψη αυτή είναι σαφώς μια κρατικιστική αντίληψη για την δημοκρατία. Σε αυτήν την αντίληψη, η δημοκρατία δεν διαφοροποιείται από το κράτος για ολόκληρη την ιστορική περίοδο που χωρίζει τον καπιταλισμό από τον κομμουνισμό, δηλαδή, για ολόκληρη την περίοδο που ονομάζεται «βασίλειο της ανάγκης», όπου η σπάνις των αγαθών οδηγεί σε ταξικούς ανταγωνισμούς που καθιστούν αναπόφευκτες τις ταξικές δικτατορίες του ενός ή του άλλου είδους. Κατά την άποψη αυτή, ο σοσιαλισμός θα αντικαταστήσει απλώς την δικτατορία μιας τάξης, της αστικής, με αυτήν μιας άλλης, του προλεταριάτου. Έτσι, για τον Marx:

Μεταξύ της καπιταλιστικής και της κομμουνιστικής κοινωνίας βρίσκεται η περίοδος του επαναστατικού μετασχηματισμού της μιας στην άλλη. Αντίστοιχα, υπάρχει και μια πολιτική μεταβατική περίοδος κατά την οποία το κράτος δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.⁸⁰

Ακόμα, σύμφωνα με τον Λένιν, «η δημοκρατία είναι επίσης ένα κράτος και συνακόλουθα η δημοκρατία θα εξαλειφθεί όταν εξαλειφθεί το κράτος. Η επανάσταση, από μόνη της, μπορεί να “καταργήσει” μόνο το αστικό κράτος. Το (προλεταριακό) κράτος, δηλαδή η πιο ολοκληρωμένη δημοκρατία, μπορεί μόνο να “μαραθεί”»,⁸¹ πράγμα που θα συμβεί μόνο όταν:

80. Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme* (Moscow: Progress Publishers, 1937), σελ. 25.

81. V.I. Lenin, *The State and Revolution* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1917), σελ. 31-32.

Οι άνθρωποι θα έχουν εξοικειωθεί τόσο πολύ στην τήρηση των θεμελιωδών κανόνων της κοινωνικής συμβίωσης και όταν η εργασία τους θα έχει γίνει τόσο παραγωγική ώστε θα εργάζονται εθελοντικά σύμφωνα με τις ικανότητές τους ... τότε, δεν θα υπάρχει ανάγκη να κανονίζει η κοινωνία την ποσότητα των αγαθών που θα παίρνει ο καθένας· ο καθένας θα παίρνει ελεύθερα σύμφωνα με τις ανάγκες του⁸² ... από την στιγμή που όλα τα μέλη της κοινωνίας, ή έστω η συντριπτική πλειονότητα, έχουν μάθει να διαχειρίζονται μόνοι τους το κράτος ... η ανάγκη για την ύπαρξη οποιασδήποτε κυβέρνησης αρχίζει να εξαφανίζεται εντελώς ... γιατί όταν όλοι έχουν μάθει να διαχειρίζονται και πράγματι διαχειρίζονται μόνοι τους την κοινωνική παραγωγή, τα λογιστικά στοιχεία και ασκούν έλεγχο πάνω στους αργόσχολους κ.λπ. ... (τότε) η αναγκαιότητα τήρησης των απλών θεμελιωδών κανόνων της ανθρώπινης συμβίωσης θα έχει γίνει συνήθεια».⁸³

Είναι, επομένως, φανερό ότι σε αυτήν την κοσμοθεωρία, μια ακρατική αντίληψη της δημοκρατίας είναι αδιανόητη, τόσο κατά το μεταβατικό στάδιο προς τον κομμουνισμό όσο και στο ανώτατο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας. Στο πρώτο, επειδή το βασίλειο της ανάγκης καθιστά απαραίτητη μια κρατικιστική μορφή δημοκρατίας, στην οποία η πολιτική και η οικονομική δύναμη δεν μοιράζεται μεταξύ όλων των πολιτών, αλλά μόνο μεταξύ των μελών του προλεταριάτου, (δηλαδή της πρωτοπορίας του που απαρτίζει το κόμμα της εργατικής τάξης). Στο δεύτερο, επειδή, όταν φτάσουμε στο βασίλειο της ελευθερίας, καμιά μορφή δημοκρατίας δεν θα είναι πια αναγκαία, αφού δεν θα υπάρχει η ανάγκη λήψης οποιασδήποτε σημαντικής απόφασης! Έτσι, εφόσον η σπάνις των αγαθών και ο καταμερισμός εργασίας θα έχουν εξαφανιστεί, στο στάδιο αυτό δεν θα υπάρχει καμιά ανάγκη για την λήψη σημαντικών οικονομικών αποφάσεων σε σχέση με την κατανομή του πόρων. Αντίστοιχα, στο πολιτικό επίπεδο, η διακυβέρνηση των ανθρώπων θα έχει αντικατασταθεί από την διαχείριση των πραγμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι δεν θα υπάρχει ανάγκη λήψης οποιασδήποτε σημαντικής πολιτικής απόφασης.

Όμως, η μαρξιστική κατάργηση της σπάνεως εξαρτάται από έναν αντικειμενικό καθορισμό των «αναγκών», ο οποίος δεν είναι ούτε εφικτός ούτε –από δημοκρατική σκοπιά– επιθυμητός.

Δεν είναι εφικτός, επειδή, ακόμα κι αν μπορούσε να υποτεθεί ότι οι βασικές ανάγκες είναι πεπερασμένες και ανεξάρτητες από τον χρόνο και τον χώρο, σίγουρα δεν μπορεί να υποτεθεί το ίδιο σε σχέση με την μορφή ή

82. V.I. Lenin, *The State and Revolution*, σελ. 165.

83. V.I. Lenin, *The State and Revolution*, σελ. 174-75.

τα μέσα με τα οποία ικανοποιούνται οι ανάγκες αυτές. Και φυσικά, είναι εντελώς ανεδαφικό ότι θα μπορούσε να υπάρξει κάποιος αντικειμενικός καθορισμός των μη βασικών αναγκών.

Δεν είναι επιθυμητός, επειδή ουσιώδες στοιχείο της ελευθερίας σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι η επιλογή σε σχέση με τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται και ικανοποιούνται οι ανάγκες. Όπως επισημαίνει ο Bookchin, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Marx, κάποτε (μολονότι όχι πάντα) υιοθετεί έναν υποκειμενικό καθορισμό των αναγκών και της μετασπάनेως:

Σε μια πραγματικά ελεύθερη κοινωνία οι ανάγκες θα διαμορφώνονται κατόπιν συνειδητής επιλογής, όχι απλώς από το περιβάλλον και την τεχνολογία ... το πρόβλημα των αναγκών και της σπάनेως πρέπει, εν συντομία, να ειδωθεί ως ένα πρόβλημα επιλογής ... η ελευθερία από την σπάνη, ή η μετα-σπάνης προϋποθέτει ότι τα άτομα έχουν την υλική δυνατότητα να επιλέξουν τι έχουν ανάγκη –όχι μόνο σε σχέση με μια επαρκή ποσότητα διαθέσιμων αγαθών από την οποία μπορούν να επιλέξουν, αλλά και σε σχέση με έναν μετασχηματισμό της εργασίας, τόσο ποιοτικό όσο και ποσοτικό.⁸⁴

Έτσι, εάν οι ανάγκες και η σπάνης καθοριστούν αντικειμενικά, τότε το κομμουνιστικό στάδιο της μετα-σπάनेως είναι στην πραγματικότητα μια μυθική κατάσταση –και η αναφορά σε αυτό μπορεί απλώς να χρησιμεύσει (όπως έχει χρησιμεύσει) για την νομιμοποίηση της επ' αόριστον διατήρησης της κρατικής εξουσίας και των εξουσιαστικών σχέσεων και δομών γενικά. Είναι, επομένως, προφανές ότι, στα πλαίσια της προβληματικής του δημοκρατικού προτάγματος, θα πρέπει να διαρρηχθεί ο δεσμός μεταξύ μετα-σπάनेως και ελευθερίας. Η κατάργηση της σπάनेως και, συνακόλουθα, του καταμερισμού εργασίας δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε επαρκής συνθήκη για την δημοκρατία. Συνεπώς, η άνοδος του ανθρώπου από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας θα πρέπει να αποσυνδεθεί από την οικονομική διαδικασία. Παρ' όλα αυτά, από τον Αριστοτέλη, μέσω του Locke και του Marx, ως την Arendt, η διάκριση μεταξύ του «πεδίου της ανάγκης» (όπου ανήκει η φύση) και του «πεδίου της ελευθερίας» εθεωρείτο πάντοτε θεμελιώδης. Εντούτοις, παρόλο που η διάκριση αυτή μπορεί να είναι χρήσιμη ως εννοιολογικό εργαλείο για την ταξινόμηση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο τα δύο αυτά πεδία θα έπρεπε να θεωρούνται στην κοινωνική

84. M. Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy* (Montreal: Black Rose Books, 1991), σελ. 69.

πραγματικότητα ως αλληλοαποκλειόμενα. Ιστορικά, υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις στις οποίες ένα υψηλό επίπεδο ελευθερίας επιβίωσε σε συνθήκες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στο «πεδίο της ανάγκης». Επιπλέον, από την στιγμή που σταματήσουμε να θεωρούμε τα δύο αυτά πεδία ως αλληλοαποκλειόμενα, γίνεται πια αβάσιμη οποιαδήποτε δικαιολόγηση της προσπάθειας κυριαρχίας πάνω στην Φύση –πράγμα που αποτελεί σημαντικό στοιχείο της μαρξιστικής ιδεολογίας ανάπτυξης– με βάση τον υποτιθέμενο στόχο, να εισέλθουμε στο πεδίο της ελευθερίας.

Συμπερασματικά, δεν υπάρχουν υλικές προϋποθέσεις για την ελευθερία. Η είσοδος στο πεδίο της ελευθερίας δεν εξαρτάται από «αντικειμενικούς» παράγοντες, όπως η άφιξη στην μυθική κατάσταση της υλικής αφθονίας. Το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που απαιτείται, προκειμένου να επιτευχθεί η υλική αφθονία για ολόκληρο τον πληθυσμό της γης, καθιστά τουλάχιστον αμφίβολο ότι θα μπορούσαμε ποτέ να φθάσουμε σε ένα τέτοιο στάδιο χωρίς σημαντικές επιπτώσεις για το περιβάλλον –εκτός, φυσικά, εάν η «υλική αφθονία» οριζόταν δημοκρατικά (και όχι «αντικειμενικά»), με τρόπο που θα ήταν συμβατός με την οικολογική ισορροπία. Ανάλογα, η είσοδος στο πεδίο της ελευθερίας δεν εξαρτάται από την μαζική συνειδησιακή αλλαγή με την υιοθέτηση κάποιας μορφής σπιριτουαλιστικού δόγματος, όπως προτείνουν ορισμένοι βαθείς οικολόγοι και άλλα σπιριτουαλιστικά κινήματα. Κατά συνέπεια, ούτε ο καπιταλισμός ούτε ο σοσιαλισμός, όσον αφορά στο «αντικειμενικό» επίπεδο, αλλά ούτε και η υιοθέτηση κάποιου σπιριτουαλιστικού δόγματος, στο «υποκειμενικό», αποτελούν ιστορικές προϋποθέσεις για την είσοδο στο πεδίο της ελευθερίας.

Οι αντιλήψεις της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας

Τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια του περασμένου αιώνα, και ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», άνθισαν διάφορες εκδοχές τής συνήθως αποκαλούμενης προσέγγισης της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας που προτείνεται από ορισμένες τάσεις των κρατιστών-σοσιαλιστών (μεταμαρξιστές, νεομαρξιστές, πρώην μαρξιστές και λοιποί). Το κοινό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων για την «ριζοσπαστική» δημοκρατία είναι ότι όλες θεωρούν δεδομένο το παρόν θεσμικό πλαίσιο, όπως αυτό ορίζεται από την οικονομία της αγοράς και την φιλελεύθερη «δημοκρατία», και προτείνουν διάφορους συνδυασμούς της αγοράς με μορφές κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, καθώς επίσης και τον «εκδημοκρατισμό» του κράτους.

Έτσι, η σημερινή ιδεολογική ηγεμονία του φιλελευθερισμού έχει οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου πολλοί «σοσιαλιστές» ταυτίζουν τον σοσιαλισμό με την επέκταση της (φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής) «δημοκρατίας», παρά με την χειραφέτηση της εργατικής τάξης,⁸⁵ και επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους στην θεωρητική υποστήριξη της θέσης ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί την ολοκλήρωση του φιλελευθερισμού και όχι την αναίρεσή του! Ένα τυπικό παράδειγμα της τάσης αυτής είναι ο Norberto Bobbio, ο οποίος, υιοθετώντας τον αρνητικό ορισμό της ελευθερίας ως «ελευθερία από», χαρακτηρίζει την φιλελεύθερη «δημοκρατία» ως «την μόνη δυνατή μορφή μιας ενεργού δημοκρατίας» ικανής να υπερασπίσει τους πολίτες από την κρατική αυθαιρεσία.⁸⁶ Στην συνέχεια, ο Bobbio επιτίθεται στο «φετίχ», όπως το αποκαλεί, της άμεσης δημοκρατίας στην βάση των τετριμμένων επιχειρημάτων της εμπειρίας του φοιτητικού κινήματος (αγνοώντας το γεγονός ότι η δημοκρατία δεν είναι απλώς μια διαδικασία αλλά μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης) και της κλίμακας (αγνοώντας τις προτάσεις των υποστηρικτών του συνομοσπονδισμού-confederalism). Στην ουσία, επομένως, αυτό που προωθεί ο Bobbio, καθώς επίσης ο Miliband⁸⁷ και άλλοι συγγραφείς του ίδιου ιδεολογικού χώρου, είναι η συμπλήρωση της φιλελεύθερης «δημοκρατίας» με μια μορφή οικονομικής δημοκρατίας. Έτσι, αυτό που προσπαθούν να κάνουν στην πράξη είναι να καταλάβουν τον σοσιαλδημοκρατικό χώρο, ο οποίος εγκαταλείφθηκε από τους σοσιαλδημοκράτες μετά την μετατόπισή τους προς τα δεξιά και την ενσωμάτωσή τους στην νεοφιλελεύθερη συναίνεση.

Ταυτόχρονα, η χαμπερμασιανή σχολή προωθεί τελευταία ένα «διαδικασιακό» (proceduralist) μοντέλο δημοκρατίας, ως έναν τρίτο δρόμο μεταξύ του φιλελεύθερου μοντέλου και «μιας κοινοτιστικής ερμηνείας του ρεπουμπλικανικού μοντέλου». Γι' αυτό προτείνει μια «αποκεντρωμένη κοινωνία», δηλαδή, μια «δημοκρατία» η οποία βασίζεται σε μια κοινωνία πολιτών που «παρέχει την κοινωνική βάση για τις αυτόνομες δημόσιες σφαίρες, οι οποίες παραμένουν διαχωρισμένες τόσο από το οικονομικό σύστημα όσο και από την κρατική διοίκηση».⁸⁸ Έτσι, ο Habermas, διαφοροποιώντας το

85. Για μια ανάλυση των τάσεων αυτών, βλ. Andrew Gamble, "Class Politics and Radical Democracy", *New Left Review*, no. 164 (Ιούλιος-Αύγουστος 1987), σελ. 115.

86. Βλ. Perry Anderson, "The Affinities of Norberto Bobbio", *New Left Review*, no. 170 (Ιούλιος-Αύγουστος 1988), σελ. 21.

87. Ralph Miliband, "Fukuyama and the Socialist Alternative", *New Left Review*, no. 193 (Μάιος-Ιούνιος 1992).

88. Jürgen Habermas, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, vol. 1, no. 1 (1994), σελ. 1-10.

μοντέλο του για την δημοκρατία απ' ό,τι αποκαλεί «κρατικοκεντρική αντίληψη της πολιτικής» την οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, εκφράζουν τόσο το φιλελεύθερο όσο και το ρεπουμπλικανικό μοντέλο δημοκρατίας, τονίζει ότι, σύμφωνα με την επικοινωνιακή θεωρία, η επιτυχία του τύπου πολιτικής που υποστηρίζει εξαρτάται «όχι από ένα συλλογικά ενεργό σώμα πολιτών, αλλά από την θέσμιση των αντίστοιχων επικοινωνιακών διαδικασιών και συνθηκών».

Εντούτοις, η χαμπερμασιανή αντίληψη για την δημοκρατία όχι μόνο μετατρέπει την δημοκρατία από ένα *πολίτευμα* σε ένα σύνολο διαδικασιών, όπως σωστά επισημαίνει ο Καστοριάδης,⁸⁹ αλλά δεν έχει επίσης καμία σχέση με τις σημερινές τάσεις της οικονομίας της αγοράς και την γραφειοκρατικοποίηση της σημερινής «πολιτικής». Έτσι, ο Habermas αγνοεί το γεγονός ότι η σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς μπορεί εύκολα να περιθωριοποιήσει οποιεσδήποτε «αυτόνομες» από την αγορά δημόσιες σφαίρες (κοοπερατίβες κ.λπ.) –εκτός αν η δημιουργία τους είναι μέρος ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος που στοχεύει σε μια νέα μορφή κοινωνίας. Αντίστοιχα, αγνοεί το γεγονός ότι, ακόμα και στο πολιτικό επίπεδο, η δυνατότητα δημιουργίας δημοσίων σφαιρών αυτόνομων από το κράτος υπονομεύεται αποτελεσματικά από την διαδικασία αγοραιοποίησης (απορύθμιση των αγορών κ.λπ.), η οποία όχι μόνο δεν ενισχύει την «κοινωνία των πολιτών» αλλά, αντίθετα, ενδυναμώνει τις ελίτ που έχουν τον αποτελεσματικό έλεγχο των μέσων παραγωγής (βλ., για παράδειγμα, τον σημερινό μαρασμό του συνδικαλιστικού κινήματος, την παρακμή της εξουσίας των τοπικών αρχών κ.λπ.).

Παρόμοια επιχειρήματα μπορούν να αναπτυχθούν ενάντια στις διάφορες εκδοχές «κοκκινο-πράσινης» δημοκρατίας που προτείνονται από την μαρξιστική οικολογική Αριστερά. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει εδώ, για παράδειγμα, τις απόψεις των James O'Connor⁹⁰ και John Dryzek.⁹¹ Έτσι, ο O'Connor προτείνει την «συναίρεση» του τοπικού με το κεντρικό, του αυθορμητισμού με τον σχεδιασμό, των περιεκτικών με τις «αποκλειστικές» πολιτισμικές ταυτότητες, της βιομηχανικής με την κοινωνική εργασία κ.λπ. Αντίστοιχα, ο Dryzek τονίζει την ανάγκη για

89. C. Castoriadis, "La democratie comme procedure et comme regime" στο *La Montee de l'insignifiance, Les Carrefours du Labyrinthe IV* (Paris: Seuil, 1996), σελ. 221-41. [αναδημοσιεύεται στο *Δημοκρατία και Φύση* (ελληνική έκδοση), τεύχος 1 (1996)].

90. James O'Connor, "Democracy and Ecology", *Capitalism, Nature, Socialism*, vol. 4, no. 4 (Δεκέμβριος 1993).

91. John Dryzek, "Ecology and Discursive Democracy", *Capitalism, Nature, Socialism*, vol. 3, no. 2 (Ιούνιος 1992), σελ. 37.

«εκδημοκρατισμό σε όλα τα δυνατά επίπεδα: στις αυτόνομες δημόσιες σφαίρες, όπως αυτές που καθιερώνουν τα νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά και μέσα στο ίδιο το κράτος, π.χ. με την μορφή εκτίμησης των κοινωνικών επιπτώσεων των διαφόρων πολιτικών (*impact assessment*)».

Άλλοι μιλούν για μια δημοκρατική διαδικασία αντί για ένα σύνολο διαδικασιών. Έτσι, η εκδοχή «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας της Chantal Mouffe διαφοροποιείται από αυτήν των χαμπερμασιανών, θεωρώντας ως δεδομένο ότι μια πλήρης πραγμάτωση της δημοκρατίας είναι αδύνατη, ως αποτέλεσμα «της αξεπέραστης αντίθεσης μεταξύ των αρχών της ισότητας και της ελευθερίας».⁹² Η συγγραφέας βλέπει την «ριζοσπαστική» δημοκρατία ως την μοναδική διέξοδο που υπάρχει σήμερα και δηλώνει ρητά ότι «μια τέτοια προοπτική δεν συνεπάγεται την άρνηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και την αντικατάστασή της από μια εντελώς καινούργια πολιτική μορφή της κοινωνίας, όπως συνεπαγόταν η επαναστατική παράδοση, αλλά μια ριζοσπαστικοποίηση της σύγχρονης δημοκρατικής παράδοσης».⁹³ Επιπλέον, στην πιθανή ένσταση ότι μια στρατηγική εκδημοκρατισμού του κράτους θα μπλοκαριστεί από την οικονομία της αγοράς, η απάντηση της Mouffe είναι ότι «ο πολιτικός και οικονομικός φιλελευθερισμός πρέπει να διακριθούν και να χωριστούν ο ένας από τον άλλον».⁹⁴ Η αντίληψη της Mouffe για την «ριζοσπαστική» δημοκρατία μπορεί ίσως να συνοψιστεί από το ακόλουθο απόσπασμα:

Η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού (ατομική ελευθερία) και δημοσίου (respublica) διατηρείται, καθώς και η διάκριση άτομο/πολίτης, αλλά δεν αντιστοιχούν σε απόλυτα διαχωρισμένες σφαίρες ... οι δύο αυτές ταυτότητες βρίσκονται σε μια μόνιμη αντίθεση που δεν μπορεί ποτέ να ξεπεραστεί. Αλλά είναι ακριβώς αυτή η ένταση μεταξύ ελευθερίας και ισότητας που χαρακτηρίζει την σύγχρονη δημοκρατία. Είναι η ίδια η ζωή ενός τέτοιου καθεστώτος και οποιαδήποτε προσπάθεια να επιτευχθεί η απόλυτη αρμονία, να πραγματοποιηθεί μια «πραγματική» δημοκρατία μπορεί να οδηγήσει μόνο στην καταστροφή της. Γι' αυτό ένα πρόταγμα για την ριζοσπαστική και πλουραλιστική δημοκρατία αναγνωρίζει την αδυνατότητα για την πλήρη πραγμάτωση της δημοκρατίας και την τελική επίτευξη της πολιτικής κοινότητας. Στόχος της είναι να χρησιμοποιήσει τις συμβολικές πηγές της φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης στον αγώνα

92. Chantal Mouffe, "Democratic Politics Today" στο *Dimensions of Radical Democracy*, επιμ. Chantal Mouffe (London: Verso, 1995 & 1992), σελ. 13.

93. Chantal Mouffe, "Democratic Politics Today" στο *Dimensions of Radical Democracy*, σελ. 1.

94. Chantal Mouffe, "Democratic Politics Today" στο *Dimensions of Radical Democracy*, σελ. 2.

για την εμβάθυνση της δημοκρατικής επανάστασης, γνωρίζοντας ότι πρόκειται για μια διαδικασία χωρίς τέλος.⁹⁵

Είναι προφανές ότι η «ριζοσπαστική» δημοκρατία της Mouffe είναι μια ακόμα προσπάθεια συμφιλίωσης της ατομικής αυτονομίας με τον φιλελευθερισμό. Έτσι, η Mouffe, όπως και η L. Susan Brown (η οποία, όπως είδαμε προηγουμένως, διαχωρίζει τον υπαρξιακό από τον εργαλειακό ατομικισμό) προσπαθεί να διαχωρίσει τον πολιτικό από τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Αλλά το γεγονός ότι ο πολιτικός και ο οικονομικός φιλελευθερισμός ήταν πάντοτε αδιαχώριστοι δεν αποτελεί ιστορική σύμπτωση. Η αγοραιοποίηση της οικονομίας, δηλαδή η άρση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, πάντοτε στηριζόταν στο ιδεώδες ενός «ελεύθερου» (από τους κρατικούς ελέγχους και περιορισμούς) ατόμου.

Έτσι, η εκδοχή «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας της Mouffe στηρίζεται στην αρνητική αντίληψη της ελευθερίας και σε μια ατομικιστική αντίληψη της αυτονομίας, η οποία θεωρείται ως διαχωρισμένη από την συλλογική αυτονομία. Επιπλέον, η συγγραφέας, συγχέοντας την έννοια της δημοκρατίας με το γεγονός ότι η δημοκρατία είναι πράγματι μια διαδικασία (με την έννοια ότι διαιρέσεις μεταξύ των πολιτών θα υπάρχουν πάντοτε και θα συνεχίσουν να απαιτούν την εμβάθυνση οποιασδήποτε θεσμισμένης δημοκρατίας) καταλήγει να ορίζει την «ριζοσπαστική» δημοκρατία με όρους «επέκτασης και εμβάθυνσης» της σημερινής «φιλελεύθερης ολιγαρχίας» –την οποία βαπτίζει δημοκρατία!– και όχι σε σχέση με τις θεσμικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας. Όμως, οι διαιρέσεις αυτές σε μια Περιεκτική Δημοκρατία δεν θα είναι βέβαια ταξικές, οι οποίες προϋποθέτουν έλεγχο των παραγωγικών πόρων και της οικονομικής διαδικασίας γενικότερα από μια μειονότητα. Αλλά, είναι ακριβώς το γεγονός ότι η συγγραφέας βολικά αγνοεί αυτές τις ταξικές διαιρέσεις (προφανώς διότι τις θεωρεί ξεπερασμένες σήμερα!) αυτό που της επιτρέπει να θεωρεί την σημερινή «δημοκρατία» ως την μόνη δυνατή μορφή δημοκρατίας και να συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει καμιά προοπτική για έναν εναλλακτικό ορισμό της δημοκρατίας, ως περιεκτικής δημοκρατίας, που θα μπορούσε να δημιουργήσει τις αναγκαίες (αλλά όχι και τις επαρκείς) συνθήκες για την εξάλειψη της έντασης μεταξύ ισότητας και ελευθερίας. Για τον ίδιο λόγο, αγνοώντας το γεγονός ότι η αντίθεση μεταξύ ισότητας και ελευθερίας είναι το αναπόφευκτο

95. Chantal Mouffe, "Democratic Citizenship and the Political Community" στο *Dimensions of Radical Democracy*, σελ. 238.

αποτέλεσμα της άνισης κατανομής της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης, (την οποία προφανώς παίρνει δεδομένη, αλλά, παρ' όλα αυτά, αγνοεί τις συνακόλουθες ταξικές διαιρέσεις!), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ιδιότητες του πολίτη και του ατόμου δεν μπορούν ποτέ να συμβιβαστούν, αφού αντιστοιχούν στην αντίθεση μεταξύ της ελευθερίας και της ισότητας.

Μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή της δημοκρατίας είναι η «διαβουλευτική δημοκρατία» (*deliberative democracy*) του David Miller,⁹⁶ η οποία, όσον αφορά στις οικονομικές της πλευρές, είναι μια μορφή σοσιαλισμού της αγοράς,⁹⁷ δηλαδή ένας συνδυασμός κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής με μια οικονομία της αγοράς. Όπως περιγράφει ο συγγραφέας το μοντέλο, «η βασική ιδέα είναι ότι διατηρείται ο μηχανισμός της αγοράς ως μέσο για την παροχή των περισσότερων αγαθών και υπηρεσιών, ενώ η ιδιοκτησία του κεφαλαίου κοινωνικοποιείται».⁹⁸ Το μοντέλο αυτό, στο μικροοικονομικό επίπεδο, υποθέτει ότι όλες οι αποφάσεις για το τι και πώς θα παραχθεί λαμβάνονται από παραγωγικές επιχειρήσεις, που παίρνουν την μορφή εργατικών κοοπερατίβων (ένα πραγματικά ριζοσπαστικό χαρακτηριστικό σε σχέση με τις άλλες μορφές «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας) και οι οποίες ανταγωνίζονται στην αγορά. Στο μακροοικονομικό επίπεδο, πέρα από την κοινωνικοποίηση του κεφαλαίου, υποτίθεται ότι υπάρχει μια πολιτική κατανομής του εισοδήματος, η οποία εγγυάται ότι κάθε πολίτης έχει τα μέσα για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του.⁹⁹ Τέλος, εξασφαλίζεται η δημοκρατία στον χώρο εργασίας, αφού κάθε επιχείρηση ελέγχεται δημοκρατικά από αυτούς που δουλεύουν σε αυτήν, οι οποίοι αποφασίζουν επίσης πώς να κατανεύουν το εισόδημα της κοοπερατίβας.

Είναι προφανές ότι το μοντέλο αυτό του σοσιαλισμού της αγοράς είναι εξίσου ανιστορικό με την προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών, αφού προϋποθέτει έναν βαθμό κρατισμού που δεν είναι πια δυνατός στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, όπως προσπάθησα να δείξω στα δύο πρώτα κεφάλαια. Ο Christopher Pierson έχει επομένως δίκιο όταν, επικρίνοντας αυτό το μοντέλο καθώς και παρόμοια μοντέλα σοσιαλισμού της αγοράς, επισημαίνει ότι:

96. David Miller, "Deliberative Democracy and Social Choice" στο *Prospects for Democracy*, David Held, επιμ. (Cambridge: Polity Press, 1993), σελ. 74-92.

97. David Miller, *Market, State and Community: Theoretical Foundations of Market Socialism* (Oxford: Clarendon Press, 1989).

98. David Miller, *Market, State and Community*, σελ. 10.

99. David Miller, *Market, State and Community*, σελ. 148-49.

Πρέπει, πιστεύω, να πάρουμε ως δεδομένο ότι οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας της αγοράς που θα είναι συμβατή με τις φιλοδοξίες των σοσιαλιστών της αγοράς θα απαιτεί ένα ισχυρό και παρεμβατικό κράτος, στην πραγματικότητα, ένα κράτος οι παρεμβάσεις του οποίου θα είναι σχεδόν σίγουρα πολύ πιο εκτεταμένες από αυτές που βρίσκουμε στα υπάρχοντα κράτη-πρόνοιας. ... Στο σημείο αυτό υπάρχει μια ειρωνεία. Το μοντέλο της σοσιαλιστικής αγοράς είναι σε μεγάλο βαθμό ένα μοντέλο για τον «σοσιαλισμό σε ένα έθνος-κράτος». Όμως το ενδιαφέρον για έναν σοσιαλισμό της αγοράς προκλήθηκε ακριβώς από το γεγονός ότι η διεθνοποίηση των αγορών έκανε φανερή την αδυναμία επιδίωξης μιας σοσιαλιστικής ή σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής που θα βασιζόταν σε ένα έθνος.¹⁰⁰

Εντούτοις, πέρα από αυτήν την κριτική σε σχέση με το εφικτό του μοντέλου αυτού, δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς την προτεινόμενη μορφή πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης ως δημοκρατία. Το πολύ, θα μπορούσε να την χαρακτηρίσει ως δημοκρατία στον χώρο εργασίας. Έτσι, η προτεινόμενη «δημοκρατία» δεν είναι κατ' αρχάς πολιτική δημοκρατία, αφού βασίζεται στην αντιπροσωπευτική «δημοκρατία». Ακόμα, η προτεινόμενη «δημοκρατία» δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομική δημοκρατία, αφού υποθέτει ότι η κατανομή των παραγωγικών πόρων θα καθορίζεται όχι από τις συνελεύσεις των πολιτών αλλά από ανταγωνιστικές κοοπερατίβες, με όλα όσα ο ανταγωνισμός αυτός μπορεί να συνεπάγεται σε σχέση με την απασχόληση και την εργασιακή ασφάλεια –εκτός εάν, πάλι, υποτίθεται ότι αυτό θα αποφευχθεί μέσω εκτεταμένου κρατικού παρεμβατισμού σε μια κλειστή οικονομία. Είναι, επομένως, φανερό ότι σε ένα τέτοιο μοντέλο οι πολίτες, εκτός από τα μέλη των συνεταιρισμών, δεν θα έχουν κανέναν επιπλέον λόγο στην διαδικασία κατανομής των πόρων. Ακόμη και ο λόγος των μελών των συνεταιρισμών, αναγκαστικά, θα είναι μερικός και κατακερματισμένος, αφού θα αναφέρεται μόνο στην δραστηριότητα της επιχείρησης στην οποία ανήκει κάθε πολίτης. Εν συντομία, το μοντέλο της «διαβουλευτικής» δημοκρατίας (και τα παρόμοια μοντέλα σοσιαλισμού της αγοράς) πάσχει από το βασικό μειονέκτημα μεγάλου μέρους της τρέχουσας «σοσιαλιστικής» σκέψης. Δηλαδή ότι υποθέτει πως είναι μόνο οι *καπιταλιστικές* αγορές που είναι ασύμβατες με την δημοκρατία και όχι ολόκληρο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, όπως την έχουμε ορίσει σε αυτό το βιβλίο.

100. Christopher Pierson, "Democracy, Markets and Capital: Are There Necessary Economic Limits to Democracy?" στο *Prospects for Democracy*, David Held, επιμ. (Cambridge: Polity Press, 1993), σελ. 193-94.

Μια άλλη εκδοχή «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας, είναι το μοντέλο «συνεταιριστικής» (*associational* ή *associative*) δημοκρατίας, που στηρίζεται στις εκούσιες ενώσεις πολιτών.¹⁰¹ Η προσέγγιση αυτή ασκεί κριτική σε μοντέλα σοσιαλισμού της αγοράς, όπως το παραπάνω μοντέλο «διαβουλευτικής» δημοκρατίας, διότι επικεντρώνονται στις επιχειρήσεις αποκλείοντας άλλα σημαντικά μέρη της κοινωνίας των πολιτών. Ωστόσο, το μοντέλο αυτό δεν στοχεύει καν σε έναν ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, όπως κάνει ο σοσιαλισμός της αγοράς. Ο στόχος είναι πολύ πιο μετριοπαθής: να λειτουργήσει «συμπληρωματικά και σε υγιή ανταγωνισμό με τις σημερινές κυρίαρχες μορφές κοινωνικής οργάνωσης: την μαζική αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», το γραφειοκρατικό κράτος-πρόνοιας και τις μεγάλες επιχειρήσεις».¹⁰² Αλλά, παρά το γεγονός ότι η «συνεταιριστική» δημοκρατία θεωρεί δεδομένο ολόκληρο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και δεν εκφράζει καμία πρόθεση να το αντικαταστήσει, δεν διστάζει να αυτοπαρουσιάζεται ως «ένας τρίτος δρόμος» μεταξύ της οικονομίας της αγοράς και του κρατικού σοσιαλισμού!¹⁰³

Όπως τονίζει ο Hirst, η συνεταιριστική προσέγγιση διαφέρει από ορισμένες εκδοχές της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών, επειδή αντιμετωπίζει τις αυτοκυβερνώμενες εκούσιες ενώσεις όχι ως «δευτερεύουσες ενώσεις», αλλά ως το πρωταρχικό μέσο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής σε μια κοινωνία, στην οποία το κράτος «γίνεται μια δευτερεύουσα (μολονότι ζωτικά αναγκαία) δημόσια εξουσία που διασφαλίζει την ειρήνη μεταξύ των εκούσιων ενώσεων, προστατεύει τα δικαιώματα των ατόμων και παρέχει τους μηχανισμούς δημόσιας χρηματοδότησης από τους οποίους χρηματοδοτείται ένα σημαντικό μέρος των δραστηριοτήτων των εκούσιων ενώσεων».¹⁰⁴ Έτσι, η «συνεταιριστική» δημοκρατία, αναγνωρίζοντας την σημασία που έχει η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης σε σχέση με την συγκέντρωση κοινωνικής δύναμης, προτείνει δραστική αποκέντρωση. Στην πραγματικότητα, το μοντέλο αυτό υποτίθεται ότι παρέχει την αιτιολόγηση για την διοικητική αποκέντρωση, καθώς και τα πρακτικά μέσα για την επίτευξή της. Ο στόχος επομένως είναι «να αποκατασταθεί το ευρύ πεδίο της κοινωνίας των πολιτών με την μετατροπή των ιδιωτικών επιχειρήσεων και των κρατικών υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας σε

101. Paul Hirst, "Associational Democracy" στο *Prospects for Democracy*, σελ. 112-35. Βλ. επίσης, Paul Hirst, *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance* (Amberst: University of Massachusetts Press, 1994).

102. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 131.

103. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 128.

104. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 117.

αυτοδιοικούμενες ενώσεις. Αυτή θα είναι μια μεγάλη διαδρομή και, στο μεταξύ, οι πιο ρεαλιστικές πολιτικές είναι αυτές που προωθούν την συνεταιριστική οικονομία και τον εθελοντικό τομέα στην πρόνοια». ¹⁰⁵

Εντούτοις, αυτό που εννοεί η «συνεταιριστική» δημοκρατία με τον όρο «συνεταιριστική» οικονομία δεν είναι εργατικές κοοπερατίβες, τις οποίες, μαζί με τον συντεχνιακό σοσιαλισμό, τις απορρίπτει ως ανεπιθύμητες και απαρχαιωμένες στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία. ¹⁰⁶ Αυτό που προτείνεται αντίθετα είναι η ενδυνάμωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων με την δημιουργία ενός περιφερειακού και τοπικού θεσμικού πλαισίου στήριξης και με την ρύθμιση της οικονομίας από περιφερειακούς ή τοπικούς συνεταιριστικούς και δημόσιους οργανισμούς. Ταυτόχρονα, η «συνεταιριστική» δημοκρατία προτείνει την αντικατάσταση της σημερινής «μετοχικής οικονομίας» με μια «συμμετοχική» (*stakeholder*) οικονομία. Έτσι, προτείνει να ανατεθεί η διεύθυνση των επιχειρήσεων σε αντιπροσώπους μιας τριμερούς «συμμετοχικής» σχέσης (εργάτες, καπιταλιστές και τοπική κοινότητα), αντί στους αντιπροσώπους των μετόχων όπως γίνεται σήμερα – μια ρύθμιση που θα βοηθήσει στο να γίνουν οι επιχειρήσεις υπόλογες προς τα μέλη τους και την κοινωνία γενικά.

Στα προφανή ερωτήματα ως προς το *ποιος* και *γιατί* θα προωθήσει αυτές τις μεταρρυθμίσεις, η απάντηση που δίδεται από το μοντέλο είναι διπλή. Όσον αφορά στο «ποιος», προτείνεται ότι «οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες πρέπει να συμβαδίζουν με δημόσιες μεταρρυθμίσεις, από τις οποίες στην πραγματικότητα εξαρτάται η τύχη τους. Θα χρειαστούν νομοθετικές και θεσμικές αλλαγές για να ενισχυθεί η ταχεία ανάπτυξη της συνεταιριστικής διαχείρισης.» ¹⁰⁷ Είναι, επομένως, φανερό ότι, για μία ακόμα φορά, αποδίδεται στο κράτος ένας πολύ πιο σημαντικός οικονομικός ρόλος από αυτόν που του επιτρέπεται να έχει σήμερα μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Όσον αφορά στο «γιατί», η απάντηση δίνεται με ηθικούς και οικονομικούς όρους. Η «ηθική» απάντηση είναι ότι «η ανθρώπινη ευημερία και ελευθερία υπηρετούνται καλύτερα όταν όσο τον δυνατόν περισσότερες κοινωνικές υποθέσεις βρίσκονται υπό την διαχείριση εκούσιων και δημοκρατικά αυτοδιευθυνόμενων ενώσεων». ¹⁰⁸ Η «οικονομική» απάντηση είναι ότι «οι πιο επιτυχημένες κοινωνίες είναι αυτές που έχουν καταφέρει να ισορροπήσουν την συνεργασία με τον ανταγωνισμό» (Γερμανία, Ιαπωνία),

105. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 125.

106. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 127.

107. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 130.

108. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 112.

ενώ οι χώρες που υιοθέτησαν το αγγλοσαξονικό μοντέλο (Βρετανία, Η.Π.Α.) «δεν κατάφεραν να αναπτύξουν ή να διατηρήσουν αυτές τις ημικολλεκτιστικές και συνεταιριστικές μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης».¹⁰⁹ Και όλα αυτά υποστηρίζονταν την ίδια στιγμή που το μοντέλο του Ρήνου ήδη βρισκόταν σε μια κατάσταση παρακμής, ακριβώς εξαιτίας των χαρακτηριστικών που θαυμάζουν οι υποστηρικτές της «συνεταιριστικής» δημοκρατίας, δηλαδή των περισσότερο εκτεταμένων κοινωνικών ελέγχων που ενέχει το μοντέλο αυτό, οι οποίοι το κάνουν λιγότερο ανταγωνιστικό από το αγγλοσαξονικό!

Μια άλλη εκδοχή της «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας, η οποία μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια διεθνοποίησης της απελπιστικά «κλειστής» προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών που εξετάσαμε νωρίτερα, είναι το αποκαλούμενο «κοσμοπολίτικο μοντέλο δημοκρατίας» που προτείνεται από τον David Held.¹¹⁰ Έτσι, ο συγγραφέας, αφού πρώτα αποδεχθεί ρητά τον διαχωρισμό της κοινωνίας από την οικονομία και το κράτος, με άλλα λόγια, αφού πάρει δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της φιλελεύθερης «δημοκρατίας», προτείνει μια διαδικασία «διπλού εκδημοκρατισμού»: τον αλληλεξαρτημένο μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών. Καθώς έχω ήδη συζητήσει το κατά πόσον είναι εφικτό και επιθυμητό το περιεχόμενο του «διπλού εκδημοκρατισμού» όταν εξέταζα την προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών, θα περιορίσω εδώ την συζήτηση στις «κοσμοπολίτικες» πλευρές του μοντέλου και συγκεκριμένα στο ζήτημα σχετικά με το εάν αυτή η αντίληψη της δημοκρατίας είναι περισσότερο ρεαλιστική από τις συνήθεις εκδοχές της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών.

Η βασική παραδοχή του «κοσμοπολίτικού μοντέλου» είναι ότι στην σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς η δημοκρατία πρέπει να γίνει μια «υπερεθνική υπόθεση». Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να ικανοποιηθούν ορισμένες θεσμικές προϋποθέσεις, ώστε η ίδια η συνέχιση της

109. Paul Hirst, "Associational Democracy", σελ. 113.

110. David Held, "Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?" στο *Prospects for Democracy*, σελ. 13-52. Βλ. ακόμα, το βιβλίο του Held *Democracy and the Global Order* (Cambridge: Polity, 1995), στο οποίο αναπτύσσεται περαιτέρω η πρόταση για ένα κοσμοπολίτικο μοντέλο δημοκρατίας. Στο βιβλίο αυτό, ο συγγραφέας, εκκινώντας από έναν φιλελεύθερο ορισμό της αυτονομίας με όρους ίσων δικαιωμάτων (σελ. 147) –ορισμό που δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την κλασική έννοια της αυτονομίας και με την έννοια που αναπτύσσεται στο παρόν βιβλίο– καταλήγει με μια λίστα προτάσεων παρόμοιων με αυτές που σκιαγράφησα στο κείμενο, οι οποίες, μέσα στο πλαίσιο της λογικής και της δυναμικής της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (που ο συγγραφέας θεωρεί δεδομένο), δεν ισοδυναμούν παρά με ένα ευχολόγιο.

δημοκρατίας να συνδέεται με ένα διευρυνόμενο πλαίσιο δημοκρατικών θεσμών και υποκειμένων. Τέτοιες προϋποθέσεις είναι σύμφωνα με τον Held: η δημιουργία περιφερειακών κοινοβουλίων (ένα ενισχυμένο Ευρωκοινοβούλιο αποτελεί το μοντέλο), η θέσπιση γενικών δημοψηφισμάτων, που θα υπερβαίνουν τα σύνορα των εθνών-κρατών, το άνοιγμα των διεθνών κυβερνητικών οργανισμών στον δημόσιο έλεγχο, η θωράκιση ενός συνόλου δικαιωμάτων (πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών) και ένας αναδιαμορφωμένος ΟΗΕ ο οποίος «θα επιδιώκει χωρίς δισταγμούς να θέτει τις αρχές της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης πάνω από αυτές της πολιτικής των υπερδυνάμεων».¹¹¹ Ο συγγραφέας προτείνει επίσης διάφορες μεθόδους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον περιορισμό «των δραστηριοτήτων ισχυρών πολυεθνικών ομάδων συμφερόντων στην ανεξέλεγκτη επιδίωξη των συμφερόντων τους»,¹¹² και το μοντέλο καταλήγει με ευχολόγια για τις ιδιωτικές και συνεταιριστικές επιχειρήσεις που θα εξασφαλίζουν ότι «ο *modus operandi* της παραγωγής, της κατανομής και της εκμετάλλευσης των πόρων θα είναι συμβατός με την δημοκρατική διαδικασία και ένα κοινό πλαίσιο δράσης».¹¹³

Όπως καθίσταται φανερό από την παραπάνω παράθεση των θεσμικών προϋποθέσεων του «κοσμοπολίτικού μοντέλου», μερικές από αυτές είναι «ανώδυνες» για τις κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές ελίτ και μπορεί να τις υιοθετήσουν ούτως ή άλλως, ως αποτέλεσμα της σημερινής ανάπτυξης οικονομικών μπλοκ (περιφερειακά κοινοβούλια, περιφερειακά δημοψηφίσματα, μεγαλύτερη διαφάνεια), ενώ άλλες ρυθμίσεις βρίσκονται στην περιοχή της επιστημονικής φαντασίας (ποιος θα πιέσει τις υπερδυνάμεις να παραιτηθούν των προνομίων τους σε έναν αναμορφωμένο ΟΗΕ;). Μεταξύ των δύο αυτών άκρων βρίσκεται μια γκρίζα περιοχή προτεινόμενων ρυθμίσεων (έλεγχοι στις δραστηριότητες των πολυεθνικών, θωράκιση ενός συνόλου οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων), των οποίων η δυνατότητα εφαρμογής εξαρτάται από το περιεχόμενο που εκάστοτε τους προσδίδεται –περιεχόμενο που ο συγγραφέας αφήνει ασαφές. Έτσι, εάν το περιεχόμενο που δίδεται στις ρυθμίσεις αυτές βρίσκεται σε αντίθεση με τις επιταγές της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (π.χ. εξασφάλιση του δικαιώματος κάθε πολίτη στην εργασία και καθιέρωση αντίστοιχης

111. David Held, "Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?" στο *Prospects for Democracy*, σελ. 40-41.

112. David Held, "Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?" στο *Prospects for Democracy*, σελ. 42.

113. David Held, "Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?" στο *Prospects for Democracy*, σελ. 43.

ισχυρής κρατικής δέσμευσης, ή υιοθέτηση αυστηρών περιορισμών στις δραστηριότητες των πολυεθνικών με βάση οικολογικά κριτήρια), τότε μεταφερόμαστε και πάλι στην περιοχή της επιστημονικής φαντασίας και ισχύει ό,τι αναφέρθηκε παραπάνω. Εάν, από την άλλη μεριά, το περιεχόμενο που δίδεται στις ρυθμίσεις αυτές δεν επηρεάζει την λογική και την δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, δηλαδή, εάν οι ρυθμίσεις είναι ανώδυνες για τις κυρίαρχες τάξεις, τότε είναι μεν εφικτές, έχουν όμως μικρή σχέση με τις φιλοδοξίες των υποστηρικτών της κοινωνίας των πολιτών να επιβάλλουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς ελέγχους στις αγορές.

5.4. Η έννοια της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Ένας ωφέλιμος τρόπος να αρχίσουμε την συζήτηση πάνω σε μια νέα αντίληψη της δημοκρατίας θα ήταν ίσως να διακρίνουμε τους δύο κύριους κοινωνικούς χώρους, τον δημόσιο και τον ιδιωτικό, στους οποίους θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τον «**οικολογικό χώρο**», οριζόμενο ως η σφαίρα των σχέσεων μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Ο δημόσιος χώρος σ' αυτό το βιβλίο, σε αντίθεση με την πρακτική πολλών άλλων υποστηρικτών του δημοκρατικού ή του ρεπουμπλικανικού προτάγματος (Arendt, Καστοριάδης, Bookchin κ.ά.), περιλαμβάνει όχι μόνο τον πολιτικό χώρο, αλλά και τον οικονομικό καθώς και τον κοινωνικό χώρο – με άλλα λόγια, περιλαμβάνει οποιαδήποτε περιοχή ανθρώπινης δραστηριότητας στην οποία οι αποφάσεις μπορούν να λαμβάνονται συλλογικά και δημοκρατικά.

Ο **πολιτικός χώρος** ορίζεται ως η σφαίρα της λήψης των πολιτικών αποφάσεων, η περιοχή στην οποία ασκείται η πολιτική εξουσία.

Ο **οικονομικός χώρος** ορίζεται ως η σφαίρα της λήψης των οικονομικών αποφάσεων, η περιοχή στην οποία ασκείται η οικονομική εξουσία σε σχέση με τις ευρείες οικονομικές επιλογές που κάθε *κοινωνία σπάνεως* είναι υποχρεωμένη να κάνει.

Τέλος, ο **κοινωνικός χώρος** ορίζεται ως η σφαίρα της λήψης αποφάσεων στον χώρο εργασίας, στον χώρο εκπαίδευσης και σε κάθε άλλον οικονομικό ή πολιτισμικό θεσμό που αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Κατά την άποψή μου, η επέκταση του παραδοσιακού δημόσιου χώρου, ώστε να συμπεριλάβει τον οικονομικό, οικολογικό και κοινωνικό χώρο, αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Μπορούμε επομένως να διακρίνουμε μεταξύ τεσσάρων κύριων τύπων δημοκρατίας που συνιστούν τα θεμελιώδη στοιχεία μιας περιεκτικής δημοκρατίας: την πολιτική, οικονομική, οικολογική δημοκρατία και την «δημοκρατία στον κοινωνικό χώρο». Η πολιτική, η οικονομική και η δημοκρατία στον κοινωνικό χώρο μπορούν να οριστούν, εν συντομία, ως το θεσμικό πλαίσιο που στοχεύει στην ίση κατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης αντίστοιχα, δηλαδή ως το σύστημα που στοχεύει στην αποτελεσματική εξάλειψη της κυριαρχίας ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο. Αντίστοιχα, μπορούμε να ορίσουμε την οικολογική δημοκρατία ως το θεσμικό πλαίσιο που στοχεύει στην εξάλειψη οποιασδήποτε ανθρώπινης προσπάθειας για κυριαρχία πάνω στον φυσικό κόσμο, δηλαδή, ως το σύστημα που στοχεύει στην επανενσωμάτωση του ανθρώπου στη Φύση.

Πολιτική δημοκρατία

Μπορούμε να διακρίνουμε διάφορους τύπους κατανομής της πολιτικής δύναμης στην Ιστορία, οι οποίοι, σχηματικά, θα μπορούσαν να ταξινομηθούν είτε ως δημοκρατικοί είτε ως ολιγαρχικοί. Στους πρώτους, η πολιτική δύναμη ισοκατανέμεται μεταξύ όλων αυτών που έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα (τυπικό παράδειγμα αποτελεί η αθηναϊκή *Εκκλησία του Δήμου*), ενώ στους δεύτερους, η πολιτική δύναμη είναι συγκεντρωμένη, σε διάφορους βαθμούς, στα χέρια ποικίλων ελίτ.

Στον πολιτικό χώρο μπορεί να υπάρξει μόνο μία μορφή δημοκρατίας, αυτή που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε **πολιτική ή άμεση δημοκρατία**, όπου η πολιτική δύναμη ισοκατανέμεται μεταξύ όλων των πολιτών. Έτσι, η πολιτική δημοκρατία θεμελιώνεται στην ισοκατανομή της πολιτικής δύναμης, στην αυτοθέσμιση της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι, για να χαρακτηριστεί μια κοινωνία ως πολιτική δημοκρατία, πρέπει να ικανοποιούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

1) η δημοκρατία θεμελιώνεται στην συνειδητή *επιλογή* της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας από τους πολίτες. Αυτό συνεπάγεται ότι είναι ασύμβατη με την δημοκρατία η θεμελίωση της σε θεϊκά ή μυστικιστικά δόγματα και προκαταλήψεις ή ακόμη και σε κλειστά θεωρητικά συστήματα που ενέχουν κοινωνικούς/φυσικούς «νόμους» ή τάσεις που (υποτίθεται) καθορίζουν την κοινωνική αλλαγή.

2) απουσία θεσμισμένων πολιτικών *διαδικασιών* ολιγαρχικής φύσης. Αυτό συνεπάγεται ότι όλες οι πολιτικές αποφάσεις (συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αναφέρονται στην διαμόρφωση και την εφαρμογή των

νόμων), λαμβάνονται από το σώμα των πολιτών συλλογικά και χωρίς αντιπροσώπευση.

3) απουσία θεσμισμένων πολιτικών δομών που ενσωματώνουν άνισες σχέσεις εξουσίας. Αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, ότι όταν τμήματα του σώματος των πολιτών εξουσιοδοτούνται για την διεξαγωγή συγκεκριμένων καθηκόντων (π.χ. για να υπηρετήσουν ως μέλη λαϊκών δικαστηρίων ή περιφερειακών και συνομοσπονδιακών συμβουλίων κ.λπ.), η εξουσιοδότηση γίνεται, κατά κανόνα, με κλήρο και με εναλλαγή και είναι πάντοτε ανακλητά από το σώμα των πολιτών. Επιπλέον, όσον αφορά στους εντολοδόχους σε περιφερειακά και συνομοσπονδιακά σώματα, η εντολή πρέπει να είναι ειδική. Αυτό είναι ένα αποτελεσματικό βήμα προς την κατάργηση των ιεραρχικών σχέσεων, δεδομένου ότι οι σχέσεις αυτές βασίζονται σήμερα, σε σημαντικό βαθμό, στον μύθο των «ειδικών» οι οποίοι υποτίθεται ότι είναι σε θέση να ελέγχουν τα πάντα, από την Φύση ως την κοινωνία. Εντούτοις, πέρα από το γεγονός ότι η γνώση των αποκαλούμενων ειδικών είναι αμφίβολη (τουλάχιστον όσον αφορά τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά φαινόμενα), σε μια δημοκρατική κοινωνία, οι πολιτικές αποφάσεις δεν αφήνονται στους ειδικούς αλλά στο σώμα των πολιτών. Η αρχή αυτή εφαρμοζόταν με συνέπεια από τους Αθηναίους για τους οποίους «όλοι οι πολίτες μπορούσαν να συμμετέχουν, εάν ήθελαν, στην διακυβέρνηση του κράτους, αλλά έπρεπε να είναι ερασιτέχνες ... ο επαγγελματισμός και η δημοκρατία θεωρούντο, στην βάση τους, αντιφατικοί όροι».¹¹⁴

4) καθολικότητα. Αυτό σημαίνει ότι όλοι οι κάτοικοι μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής (η οποία σήμερα –για λόγους που θα εξηγήσω στο επόμενο κεφάλαιο– μπορεί να έχει την μορφή μόνο μιας γεωγραφικής κοινότητας), μετά την συμπλήρωση του έτους ενηλικίωσης (που θα καθορίζεται από το ίδιο το σώμα των πολιτών), είναι μέλη του σώματος των πολιτών και συμμετέχουν άμεσα στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Οι παραπάνω προϋποθέσεις προφανώς δεν ικανοποιούνται από την κοινοβουλευτική «δημοκρατία» (όπως λειτουργεί στην Δύση), από την σοβιετική «δημοκρατία» (όπως λειτουργούσε στην Ανατολή), ή από τα διάφορα φονταμενταλιστικά ή ημιστρατιωτικά καθεστώτα στον Νότο. Όλα αυτά τα καθεστώτα είναι επομένως μορφές πολιτικής ολιγαρχίας, όπου η πολιτική δύναμη είναι συγκεντρωμένη στα χέρια των διάφορων ελίτ (επαγγελματίες πολιτικοί, κομματικοί γραφειοκράτες, κλήρος, στρατιωτικοί κ.ά.). Παρόμοια, στο παρελθόν, διάφορες μορφές ολιγαρχίας κυριάρχησαν στο

114. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 308.

πολιτικό πεδίο, όταν αυτοκράτορες, βασιλείς και οι αυλές τους, με ή χωρίς την συνεργασία των ευγενών, του κλήρου και άλλων, συγκέντρωναν την πολιτική δύναμη στα χέρια τους.

Από την άλλη μεριά, στο παρελθόν έγιναν σημαντικές προσπάθειες θέσμησης μορφών άμεσης δημοκρατίας, ιδιαίτερα κατά τις επαναστατικές περιόδους (για παράδειγμα, οι παρισινές συνελεύσεις των τομέων στις αρχές της δεκαετίας του 1790, οι ισπανικές συνελεύσεις κατά τον εμφύλιο πόλεμο κ.λπ.).¹¹⁵ Εντούτοις, οι περισσότερες από αυτές τις προσπάθειες είχαν μικρή διάρκεια και συνήθως δεν ενείχαν την θέσμηση της δημοκρατίας ως μιας νέας μορφής *πολιτεύματος* που αντικαθιστά, και δεν συμπληρώνει απλώς, το κράτος. Σε άλλες περιπτώσεις, οι δημοκρατικές ρυθμίσεις εισάγονταν ως ένα σύνολο διαδικασιών για την λήψη τοπικών αποφάσεων. Το μοναδικό ίσως φαινόμενο με πραγματικές αναλογίες με την αθηναϊκή δημοκρατία ήταν, όπως σημειώνει ο Hansen, τέσσερα ελβετικά καντόνια και τέσσερα ημικαντόνια στα οποία την διακυβέρνηση ασκούσαν λαϊκές συνελεύσεις (*Landsgemeinden*) και τα οποία ήταν, στην εποχή τους, κυρίως αρχα «κράτη».¹¹⁶

Έτσι, το μόνο «ιστορικό παράδειγμα *θεσμισμένης* άμεσης δημοκρατίας όπου, για δύο περίπου αιώνες (508/7 π.Χ. ως 322/1 π.Χ.), το κράτος είχε απορροφηθεί από την δημοκρατική κοινωνική οργάνωση, ήταν η αθηναϊκή δημοκρατία. Φυσικά, η αθηναϊκή δημοκρατία, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν μια *μερική* πολιτική δημοκρατία. Αλλά, αυτό που έκανε την αθηναϊκή δημοκρατία μερική δεν ήταν οι ίδιοι οι πολιτικοί θεσμοί, αλλά ο πολύ στενός ορισμός της ιδιότητας του πολίτη που υιοθέτησαν οι Αθηναίοι, ο οποίος απέκλειε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού (γυναίκες, δούλοι, μέτοικοι), τα οποία, στην πραγματικότητα, αποτελούσαν την συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων που ζούσαν στην Αθήνα.

Επιπλέον, αναφέρομαι στην «θεσμισμένη» άμεση δημοκρατία προκειμένου να καταστήσω σαφή την διάκριση μεταξύ των δημοκρατικών *θεσμών* και της δημοκρατικής *πρακτικής*. Η δεύτερη, όπως έχουν επισημάνει οι επικριτές της δημοκρατίας, θα μπορούσε σε μερικές περιπτώσεις να χαρακτηριστεί ως *de facto* «ολιγαρχική», με την έννοια ότι η διαδικασία λήψης των αποφάσεων ελεγχόταν συχνά από έναν ισχυρό ηγέτη (π.χ. τον Περικλή) ή από λίγους δημαγωγούς. Εντούτοις, αυτό δεν θα μπορούσε να θεωρεί ως σοβαρή κριτική για τους ίδιους τους δημοκρατικούς θεσμούς.

115. Βλ., π.χ., Μ. Bookchin, *The Third Revolution* (London: Cassell), τόμ. 1 (1995) και τόμ. 2 (1998), Sam Dolgoff, επιμ., *The anarchist collectives* (New York: Free Life, 1974).

116. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 2.

Στην πραγματικότητα, όπως υποστήριξα παραπάνω, ήταν ακριβώς ο μερικός χαρακτήρας της αθηναϊκής πολιτικής δημοκρατίας, ο οποίος, σε συνδυασμό με την επικρατούσα ανισοκατανομή της οικονομικής δύναμης, όχι μόνο δημιουργούσε σοβαρές αντιφάσεις στην δημοκρατική διαδικασία, αλλά, στο τέλος, εξασθενίζοντας την οικονομική βάση πάνω στην οποία είχε οικοδομηθεί η διαδικασία αυτή, οδήγησε στην κατάρρευση των ίδιων των δημοκρατικών θεσμών.

Είναι επομένως φανερό ότι η θέσμιση της άμεσης δημοκρατίας είναι μόνο η αναγκαία συνθήκη για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Όπως το θέτει ο Καστοριάδης: «Η ύπαρξη ενός δημόσιου χώρου (δηλ. ενός πολιτικού πεδίου που ανήκει σε όλους), δεν είναι απλώς ζήτημα νομικών διευθετήσεων που διασφαλίζουν το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου κ.λπ. Τέτοιες διευθετήσεις δεν είναι παρά συνθήκες για να υπάρξει ο δημόσιος χώρος».¹¹⁷ Για παράδειγμα, οι Αθηναίοι πολίτες, συζητούσαν για την πολιτική, πριν και μετά τις διαβουλεύσεις τους στις συνελεύσεις, στην αγορά.¹¹⁸ Παρόμοια, κρίσιμο ρόλο στην εκπαίδευση των πολιτών έπαιξε η παιδεία. Η παιδεία δεν είναι απλώς η εκπαίδευση αλλά η ανάπτυξη του χαρακτήρα και μια ολοκληρωμένη και ολόπλευρη απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, δηλαδή η εκπαίδευση του ατόμου ως πολίτη, η οποία, και μόνο, μπορεί «να δώσει αξιόλογο, ουσιαστικό περιεχόμενο στον “δημόσιο χώρο”».¹¹⁹ Όπως επισημαίνει ο Hansen σε σχέση με τον κρίσιμο ρόλο της παιδείας:

Για τον ελληνικό τρόπο σκέψης, ήταν οι πολιτικοί θεσμοί που διαμόρφωναν τον «δημοκρατικό άνθρωπο» και την «δημοκρατική ζωή» και όχι το αντίστροφο: οι θεσμοί της πόλεως εκπαίδευαν και διαμόρφωναν τις ζωές των πολιτών και το να έχεις καλή ζωή σήμαινε να έχεις τους καλύτερους θεσμούς και ένα σύστημα εκπαίδευσης απόλυτα συμβατό με αυτούς.¹²⁰

Οικονομική δημοκρατία

Ιστορικά, σε αντίθεση με την θέσμιση της πολιτικής δημοκρατίας, δεν υπήρξε ποτέ ένα αντίστοιχο παράδειγμα μιας θεσμισμένης οικονομικής

117. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 113.

118. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 311.

119. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 113.

120. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 320.

δημοκρατίας. Οι περισσότερες οικονομικές αποφάσεις, στις ιστορικές κοινωνίες, μέχρι την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, λαμβάνονταν στο μικροοικονομικό επίπεδο, δηλαδή στην επιμέρους μονάδα παραγωγής, αν και η κοινωνία ασκούσε με διάφορους τρόπους την εξουσία της πάνω στις αγορές απ' όπου έπρεπε να περάσει μέρος της οικονομικής δραστηριότητας, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 1. Στις περισσότερες από αυτές τις κοινωνίες, η οικονομική δύναμη κατανεμόταν άνισα, σύμφωνα με τα καθιερωμένα πρότυπα άνισης κατανομής του εισοδήματος και του πλούτου. Αλλά, ακόμα κι όταν ο βαθμός ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου ήταν χαμηλός, αυτό δεν συνδεόταν κατ' ανάγκην με την οικονομική δημοκρατία, με την έννοια της συλλογικής λήψης των αποφάσεων για την κατανομή των οικονομικών πόρων.

Παρόμοια, ακόμα και όταν εισήχθη η άμεση δημοκρατία στο πολιτικό πεδίο, δεν συνοδεύτηκε κατ' ανάγκην από την οικονομική δημοκρατία. Έτσι, στην κλασική Αθήνα, η κατανομή της οικονομικής δύναμης δεν αποτέλεσε ποτέ δημόσιο ζήτημα, παρά μόνο έμμεσα, καθόσον αφορούσε τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στις δημοκρατικές διαδικασίες, θέμα που παρακίνησε τον Περικλή να εισάγει τον θεσμό των αποζημιώσεων όπως είδαμε παραπάνω. Ο λόγος ήταν φυσικά ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν ήταν ένα δομικό χαρακτηριστικό της αθηναϊκής δημοκρατίας (όπως άλλωστε και οποιασδήποτε προ-καπιταλιστικής κοινωνίας όπου η οικονομική ανάπτυξη ήταν αδιανόητος κοινωνικός στόχος και ο βασικός στόχος των ελίτ ήταν απλώς η συσσώρευση πλούτου και η μεγαλύτερη κατανάλωση) και συνακόλουθα μέρος του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος. Επομένως, ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο κατανομής των οικονομικών πόρων δεν ανήκαν στον δημόσιο χώρο (ο Αριστοτέλης ήταν σαφής σε σχέση με αυτό),¹²¹ παρά μόνο στον βαθμό που αναφέρονταν στην θέσπιση κοινωνικών ελέγχων για την ρύθμιση της περιορισμένης αγοράς, ή στην χρηματοδότηση των «δημοσίων» δαπανών (που δεν είχαν βέβαια σχέση με ό,τι χαρακτηρίζουμε σήμερα κοινωνικές δαπάνες). Δεν είναι περίεργο ότι, όπως επισημαίνει ο Hansen, «οι Αθηναίοι της κλασικής περιόδου είχαν ένα πολύπλοκο δίκτυο πολιτικών θεσμών αλλά, εξ όσων μπορούμε να γνωρίζουμε από τις πηγές, καμία παράλληλη οικονομική οργάνωση».¹²²

Μόνο όταν αναδύθηκε η οικονομία της αγοράς, πριν από δύο αιώνες, τέθηκε το ζήτημα σχετικά με το πώς πρέπει να παίρνονται οι σημαντικές

121. Βλ. κυρίως το Βιβλίο Α στα *Πολιτικά* του.

122. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 63.

οικονομικές αποφάσεις (πώς, τι και για ποιόν παράγεται) και προέκυψε το αντίστοιχο ζήτημα της κατανομής της οικονομικής δύναμης. Είναι εξίσου σαφές ότι οι μορφές οικονομικής οργάνωσης που επικράτησαν από την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και μετά, δηλαδή ο καπιταλισμός και ο σοσιαλιστικός κρατισμός, ήταν απλώς εκδοχές οικονομικής ολιγαρχίας, όπου η οικονομική δύναμη ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια των καπιταλιστικών και των γραφειοκρατικών ελίτ αντίστοιχα.

Έτσι, στον τύπο κοινωνίας που αναδύθηκε μετά την επικράτηση της οικονομίας της αγοράς, υπήρξε μια σαφής μετατόπιση της οικονομίας από τον ιδιωτικό χώρο σε αυτό που η Hannah Arendt αποκαλούσε «κοινωνικό χώρο», στον οποίο ανήκε επίσης το έθνος-κράτος. Είναι δε ακριβώς η μετατόπιση αυτή που κάνει κενό τον λόγο για την δημοκρατία όταν δεν αναφέρεται επίσης στο θέμα της οικονομικής δύναμης. Το να μιλάμε για ίση κατανομή της πολιτικής δύναμης χωρίς να την εξαρτάμε από την ίση κατανομή της οικονομικής δύναμης είναι, στην καλύτερη περίπτωση, χωρίς νόημα, και στην χειρότερη απατηλό. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι η σημερινή παρακμή της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» έχει οδηγήσει πολλούς φιλελεύθερους, σοσιαλδημοκράτες και άλλους να μιλούν για άμεση δημοκρατία, χωρίς όμως να αναφέρονται στο απαραίτητο συμπλήρωμά της: την οικονομική δημοκρατία.

Από την ίδια σκοπιά, νομίζω ότι δηλώσεις οι οποίες, για παράδειγμα, χαρακτηρίζουν τις Η.Π.Α. ως «ασυνήθιστα ελεύθερη χώρα» (όπως συχνά δηλώνει ο Noam Chomsky¹²³) είναι, τουλάχιστον, εσφαλμένες. Νομίζω ότι μια τέτοια διαπίστωση θα μπορούσε να ευσταθεί μόνο εάν μπορούσαμε να διαχωρίσουμε την πολιτική ελευθερία και ισότητα από την οικονομική ελευθερία και ισότητα. Και ένας τέτοιος διαχωρισμός θα αντέφασκε ακόμη και με το πολιτικό έργο του ίδιου του Chomsky.¹²⁴ Επομένως, ακόμα κι αν συμφωνούσε κανείς με την διαπίστωση ότι στις Η.Π.Α. έχει εξασφαλιστεί ένας σημαντικός βαθμός πολιτικής ελευθερίας στο επίπεδο νομοθεσίας (αν και φυσικά μπορεί κανείς να έχει σοβαρές επιφυλάξεις σχετικά με το πώς εφαρμόζεται η σχετική νομοθεσία σε σχέση με τις μειονότητες κ.λπ.), ο πολύ υψηλός βαθμός οικονομικής ανισότητας και φτώχειας που χαρακτηρίζει την χώρα αυτή, σε σχέση με το επίπεδο οικονομικής της ανάπτυξης, σίγουρα δεν θα ήταν συμβατός με την ταξινόμηση της ως μιας «ασυνήθιστα ελεύθερης χώρας».

123. Βλ. π.χ. την συνέντευξη Τσόμσκι στην *Ελευθεροτυπία* (31/7/1995).

124. Βλ. Noam Chomsky, *The Prosperous Few and the Restless Many* (Berkeley, California: Odonian Press, 1993), σελ. 18-20.

Έτσι, με βάση τον προκαταρκτικό ορισμό της οικονομικής δημοκρατίας που δόθηκε νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τις ακόλουθες αρνητικές προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί μια κοινωνία για να μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομική δημοκρατία:

- απουσία θεσμισμένων οικονομικών διαδικασιών ολιγαρχικής φύσης. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι «μακρο»-οικονομικές αποφάσεις, δηλαδή οι αποφάσεις που αφορούν την γενική διεύθυνση της οικονομίας (συνολικό επίπεδο παραγωγής, κατανάλωσης και επενδύσεων και συνακόλουθες ποσότητες εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου, χρησιμοποιούμενες τεχνολογίες κ.λπ.), λαμβάνονται από το σώμα των πολιτών συλλογικά και χωρίς αντιπροσώπευση, μολονότι οι «μικρο»-οικονομικές αποφάσεις στο επίπεδο του χώρου εργασίας και του νοικοκυριού λαμβάνονται από την επιμέρους μονάδα παραγωγής ή κατανάλωσης.
- απουσία θεσμισμένων οικονομικών δομών που ενσωματώνουν άνισες σχέσεις οικονομικής δύναμης. Αυτό συνεπάγεται ότι τα μέσα παραγωγής και κατανομής βρίσκονται υπό την συλλογική ιδιοκτησία και τον άμεσο έλεγχο του δήμου, του σώματος των πολιτών. Οποιαδήποτε ανισότητα εισοδήματος και πλούτου είναι επομένως αποτέλεσμα επιπρόσθετης εθελοντικής εργασίας στο ατομικό επίπεδο. Η επιπρόσθετη εργασία, πέρα από αυτήν που απαιτείται από κάθε ικανό μέλος της κοινωνίας για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών, επιτρέπει μόνο την πρόσθετη κατανάλωση, αφού δεν είναι δυνατή η ατομική συσσώρευση κεφαλαίου, ο δε τυχόν συσσωρευθείς πλούτος, που είναι αποκλειστικό αποτέλεσμα της επιπρόσθετης εργασίας, δεν είναι κληρονομήσιμος.

Δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο

Η ικανοποίηση των παραπάνω προϋποθέσεων της πολιτικής και της οικονομικής δημοκρατίας θα σήμαινε την επανενσωμάτωση του πολιτικού και οικονομικού χώρου στον δημόσιο χώρο, δηλαδή την δημιουργία συνθηκών ελευθερίας και αυτοκαθορισμού, τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο. Εντούτοις, η πολιτική και οικονομική δύναμη δεν είναι οι μόνες μορφές δύναμης και επομένως η πολιτική και η οικονομική δημοκρατία δεν εξασφαλίζουν από μόνες τους μια περιεκτική δημοκρατία. Με άλλα λόγια, μια περιεκτική δημοκρατία είναι αδιανόητη εάν δεν επεκτείνεται στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο για να συμπεριλάβει τον χώρο εργασίας, το νοικοκυριό, τον εκπαιδευτικό χώρο και στην πραγματικότητα κάθε οικονομικό ή πολιτισμικό θεσμό που αποτελεί στοιχείο του χώρου αυτού.

Ιστορικά, εισήχθησαν διάφορες μορφές δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο, ιδιαίτερα τον 20ό αιώνα, συνήθως σε περιόδους επαναστατικής δραστηριότητας. Εντούτοις, οι μορφές αυτές δημοκρατίας όχι μόνο υπήρξαν βραχύβιες αλλά και σπάνια εκτείνονταν πέρα από τον χώρο εργασίας (π.χ. τα ουγγρικά εργατικά συμβούλια¹²⁵ το 1956), και τον χώρο της εκπαίδευσης (π.χ. οι παρισινές φοιτητικές συνελεύσεις το 1968).

Ένα κρίσιμο ζήτημα που τίθεται σε σχέση με την δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο αναφέρεται στις σχέσεις στο νοικοκυριό. Η κοινωνική και οικονομική θέση των γυναικών ενισχύθηκε τον 20ό αιώνα, ως αποτέλεσμα, από την μια μεριά, των αυξανόμενων εργασιακών αναγκών της οικονομίας ανάπτυξης και, από την άλλη, της δραστηριότητας των γυναικείων κινημάτων. Παρ' όλα' αυτά, οι σχέσεις μεταξύ των φύλων σε επίπεδο νοικοκυριού παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ιεραρχικές, ιδιαίτερα στον Νότο όπου ζει το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού. Εντούτοις, παρ' όλο που το νοικοκυριό έχει ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό με τον δημόσιο χώρο, την ανισότητα και τις εξουσιαστικές σχέσεις, πάντοτε κατατασσόταν στην ιδιωτική σφαίρα. Επομένως, το πρόβλημα που τίθεται εδώ είναι πώς μπορεί να επιτευχθεί ο «εκδημοκρατισμός» στο νοικοκυριό.

Μια πιθανή λύση είναι η κατάργηση της διάκρισης νοικοκυριού-δημόσιου χώρου. Έτσι, ορισμένες φεμινίστριες συγγραφείς, ιδιαίτερα οικοφεμινίστριες, εγκωμιάζουν τον *οίκο* και τις αξίες του, στην θέση της *πόλεως* και της πολιτικής. Η θέση όμως αυτή, όπως παρατηρεί η Janet Biehl, «μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια απορρόφησης του πολιτικού από το οικιακό, της πολιτικής κοινότητας από την οικογένεια, του δημόσιου από το ιδιωτικό».¹²⁶ Αντίστοιχα, ορισμένοι Πράσινοι στοχαστές προσπαθούν να αναγάγουν τον δημόσιο χώρο σε μια μικρής κλίμακας συνεργατική κοινότητα που θα μοιάζει με ένα μεγάλο νοικοκυριό.¹²⁷ Στο άλλο άκρο, ορισμένες μαρξίστριες φεμινίστριες¹²⁸ επιχειρούν να άρουν τον δυϊσμό δημόσιου/ιδιωτικού μέσω της ενσωμάτωσης του ιδιωτικού χώρου συνολικά σε μια δημόσια, κοινωνικοποιημένη ή αδελφοποιημένη, κρατική σφαίρα. Μολονότι όμως οι περισσότερες φεμινίστριες τονίζουν ότι η έννοια του ιδιωτικού χαρακτήρα του νοικοκυριού έχει πράγματι παραποιηθεί για να μην είναι εύκολη η αμφισβήτηση της σχέσης υποταγής των γυναικών, εν τούτοις, όπως επισημαίνει η Val Plumwood, οι φεμινίστριες

125. Andy Anderson, *Hungary '56* (London: Solidarity, 1964).

126. Janet Biehl, *Rethinking Ecofeminist Politics* (Boston: South End Press, 1991), σελ. 140.

127. Ted Trainer, *Abandon Affluence!* (London: Zed Books, 1985).

128. Pat Brewer, *Feminism and Socialism: Putting the Pieces Together* (Sydney: New Course, 1992).

που υποστηρίζουν την εξάλειψη του ιδιωτικού χαρακτήρα του νοικοκυριού αποτελούν σήμερα μειονότητα.¹²⁹

Μια άλλη πιθανή λύση είναι, θεωρώντας δεδομένο ότι το νοικοκυριό ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα, να ορίσουμε την σημασία του με όρους ελευθερίας όλων των μελών του. Όπως επισημαίνει η Val Plumwood:

Όταν οι φεμινίστριες μιλούν για εκδημοκρατισμό στο νοικοκυριό, δεν εννοούν φυσικά ότι θα πρέπει να απογυμνωθεί από τον ιδιωτικό χαρακτήρα του και να ανοιχτεί στην «τυραννία της πλειοψηφίας», στον κρατικό έλεγχο, ή στην ρύθμιση με γενική ψηφοφορία σε μια μοναδική, καθολική δημόσια σφαίρα. Αυτό που εννοούν είναι ότι οι σχέσεις στο νοικοκυριό θα πρέπει να αποκτήσουν οι ίδιες τα χαρακτηριστικά των δημοκρατικών σχέσεων και ότι το νοικοκυριό θα πρέπει να πάρει μια μορφή που να είναι συμβατή με την ελευθερία όλων των μελών του.¹³⁰

Κατά την γνώμη μου, το ζήτημα δεν είναι η αναίρεση του διαχωρισμού ιδιωτικού/δημόσιου πεδίου. Το πραγματικό ζήτημα είναι πώς, διατηρώντας και ενισχύοντας την αυτονομία των δύο πεδίων, θα υιοθετούσαμε τέτοιες θεσμικές διευθετήσεις που θα εισήγαγαν την δημοκρατία στο νοικοκυριό και το κοινωνικό πεδίο γενικά (χώρος εργασίας, εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.λπ.), ενώ ταυτόχρονα θα ενίσχυαν τις θεσμικές διευθετήσεις της πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Κι αυτό διότι, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, μια αποτελεσματική δημοκρατία είναι αδιανόητη αν ο ελεύθερος χρόνος δεν κατανέμεται εξίσου μεταξύ όλων των πολιτών. Όμως, στον βαθμό που εξακολουθούν να υφίστανται οι σημερινές ιεραρχικές συνθήκες στο νοικοκυριό, στον χώρο εργασίας και σε οποιονδήποτε άλλο χώρο, η προϋπόθεση αυτή δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιηθεί. Επιπλέον, η δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο, ιδιαίτερα στο νοικοκυριό, είναι αδύνατη, εάν δεν εισαχθούν θεσμικές ρυθμίσεις που να αναγνωρίζουν τον ρόλο του νοικοκυριού στην ικανοποίηση των αναγκών και να ενσωματώνουν την φροντίδα και τις υπηρεσίες που παρέχονται στο πλαίσιο του στο γενικό σχήμα ικανοποίησης των αναγκών.

Οικολογική δημοκρατία

Το τελικό ερώτημα που τίθεται σε σχέση με την αντίληψη για μια περιεκτική

129. Val Plumwood, "Feminism, Privacy and Radical Democracy", *Anarchist Studies*, vol. 3, no. 2. (φθινόπωρο 1995), σελ. 107.

130. Val Plumwood, "Feminism, Privacy and Radical Democracy", σελ. 111.

δημοκρατία αναφέρεται στο πώς μπορούμε να οραματιστούμε ένα περιβαλλοντικά φιλικό θεσμικό πλαίσιο που δεν θα λειτουργούσε ως βάση μιας ιδεολογίας κυριαρχίας πάνω στην Φύση. Ορισμένοι επικριτές της Περιεκτικής Δημοκρατίας παρερμηνεύουν το ζήτημα σαν να επρόκειτο για θέμα των εγγυήσεων που μπορεί να προσφέρει μια περιεκτική δημοκρατία όσον αφορά την εξασφάλιση μιας καλύτερης σχέσης κοινωνίας και Φύσης από αυτήν που δημιουργούν τα συστήματα της οικονομίας της αγοράς ή του σοσιαλιστικού κρατισμού. Ένας γνωστός οικοσοσιαλιστής, για παράδειγμα, υπέθεσε πολύ πρόσφατα ότι «η “απαιτούμενη” οικολογική συναίνεση μεταξύ των κατοίκων της οικοτοπίας μπορεί να μην εξασφαλίζεται απλώς με την εγκαθίδρυση μιας αθηναϊκής δημοκρατίας στην οποία όλοι είναι μορφωμένοι και λογικοί».¹³¹

Η άποψη όμως αυτή αποτελεί μια φανερή παρερμηνεία της δημοκρατίας. Είναι σαφές ότι εάν δούμε την δημοκρατία ως μια διαδικασία κοινωνικής αυτοθέσμησης, όπου δεν υπάρχει κανένας θεϊκός ή «αντικειμενικός» καθοριζόμενος κώδικας ανθρώπινης συμπεριφοράς, τέτοιες εγγυήσεις αποκλείονται εξ ορισμού. Επομένως, η αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς από ένα νέο θεσμικό πλαίσιο περιεκτικής δημοκρατίας συνιστά μόνο την αναγκαία συνθήκη για μια αρμονική σχέση μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Η επαρκής συνθήκη αναφέρεται στο επίπεδο οικολογικής συνείδησης των πολιτών. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε κανείς εύλογα να περιμένει ότι η ριζοσπαστική αλλαγή στο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα που θα ακολουθήσει την θέσμιση μιας περιεκτικής δημοκρατίας, σε συνδυασμό με τον αποφασιστικό ρόλο που θα παίζει η παιδεία σε ένα φιλικό προς το περιβάλλον θεσμικό πλαίσιο, θα οδηγήσουν σε μια ριζική αλλαγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς προς την Φύση.

Με άλλα λόγια, μια δημοκρατική οικολογική προοπτική δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από τις θεσμικές προϋποθέσεις που προσφέρουν τις μεγαλύτερες ελπίδες για μια καλύτερη σχέση του ανθρώπου με την Φύση. Εντούτοις, υπάρχουν ισχυροί λόγοι να πιστεύουμε ότι η σχέση μεταξύ της περιεκτικής δημοκρατίας και της Φύσης θα είναι πολύ πιο αρμονική από την σχέση που θα μπορούσε ποτέ να επιτευχθεί στην οικονομία της αγοράς, ή στον σοσιαλιστικό κρατισμό. Οι παράγοντες που υποστηρίζουν την αντίληψη αυτή αναφέρονται και στα τρία στοιχεία μιας περιεκτικής δημοκρατίας: το πολιτικό, το οικονομικό και το κοινωνικό.

- Στο πολιτικό επίπεδο, έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι η δημιουργία ενός δημόσιου χώρου θα συμβάλει σημαντικά, από μόνη της, στο

131. David Pepper, *Modern Environmentalism* (London: Routledge, 1996), σελ. 324.

να γίνει ο υλισμός λιγότερο ελκυστικός. Κι αυτό διότι ο δημόσιος χώρος θα δώσει ένα νέο νόημα στην ζωή που θα γεμίσει το υπαρξιακό κενό που δημιουργεί η σημερινή καταναλωτική κοινωνία. Μπορούμε εύλογα να περιμένουμε ότι η συνειδητοποίηση του τι σημαίνει να είναι κανείς άνθρωπος θα μας στρέψει ξανά προς την Φύση. Έτσι, όπως επισημαίνει η Kerry H. Whiteside αναφερόμενη στο έργο της Hannah Arendt:

Η πολιτική συμμετοχή δεν είναι απλώς ένα μέσο για να προωθήσουμε την πράσινη ατζέντα. Ούτε είναι απλώς μια δραστηριότητα που θα πρόσφερε και άλλες διεξόδους σ' έναν κόσμο που θα ενασχολείται λιγότερο με την υλική κατανάλωση. Μια κοινότητα που υπερηφανεύεται για την συλλογική διαβούλευση ενθαρρύνει έναν τρόπο ζωής ο οποίος περιορίζει την έλξη της εργασίας ... σ' έναν κόσμο όπου η εργασία θεωρείται απλώς ένα τμήμα μιας ζωής γεμάτης νόημα, η κατανάλωση θα είναι λιγότερο ελκυστική.¹³²

- Στο οικονομικό επίπεδο, δεν είναι τυχαίο ότι, ιστορικά, η διαδικασία μαζικής καταστροφής του περιβάλλοντος συμπίπτει με την διαδικασία αγοραιοποίησης της οικονομίας. Με άλλα λόγια, η ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης είχε κρίσιμες συνέπειες για την σχέση κοινωνίας και Φύσης και οδήγησε στην επικράτηση της ιδεολογίας ανάπτυξης ως του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος. Έτσι, έγινε κυρίαρχη μια «εργαλειακή» αντίληψη της Φύσης, στην οποία η Φύση εθεωρείτο ως ένα εργαλείο για την ανάπτυξη, σε μια διαδικασία απεριόριστης συγκέντρωσης δύναμης. Εάν υποθέσουμε ότι, σήμερα, μόνο μια συνομοσπονδιακή κοινωνία θα μπορούσε να εξασφαλίσει την περιεκτική δημοκρατία, είναι εύλογο να υποθέσουμε περαιτέρω ότι όταν η οικονομία της αγοράς αντικατασταθεί από μια δημοκρατική συνομοσπονδιακή οικονομία, η δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της πρώτης θα αντικατασταθεί από την νέα κοινωνική δυναμική της δεύτερης: μια δυναμική που θα στοχεύει στην ικανοποίηση των κοινοτικών αναγκών και όχι στην ανάπτυξη καθ' εαυτή. Εάν η ικανοποίηση των κοινοτικών αναγκών δεν εξαρτάται, όπως σήμερα, από την συνεχή επέκταση της παραγωγής για να καλυφθούν οι «ανάγκες» που δημιουργεί η αγορά και, εάν αποκατασταθεί ο δεσμός μεταξύ κοινωνίας και οικονομίας, τότε δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο η σημερινή εργαλειακή αντίληψη της Φύσης θα συνεχίσει να καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά.

132. Kerry H. Whiteside, "Hannah Arendt and Ecological Politics", *Environmental Ethics*, vol. 16, no. 4 (χειμώνας 1994), σελ. 355.

- Τέλος, θα μπορούσαμε, επίσης εύλογα, να περιμένουμε ότι η δημοκρατία στο γενικότερο κοινωνικό πεδίο θα είναι φιλική προς το περιβάλλον. Η εξάλειψη των πατριαρχικών σχέσεων στο νοικοκυριό και των ιεραρχικών σχέσεων γενικά θα δημιουργούσε ένα νέο αντι-κυριαρχικό ήθος που θα επεκτεινόταν από την κοινωνία στην Φύση. Με άλλα λόγια, η δημιουργία δημοκρατικών συνθηκών στο κοινωνικό πεδίο θα ήταν ένα αποτελεσματικό βήμα στην δημιουργία των επαρκών συνθηκών για μια αρμονική σχέση Φύσης-κοινωνίας.

Αλλά, πέρα από τους παραπάνω πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, θα πρέπει επίσης να αναφερθεί εδώ και ένας οικολογικός παράγοντας που συνηγορεί σθεναρά υπέρ της αρμονικής σχέσης δημοκρατίας-Φύσης: είναι εύλογο ότι ο «τοπικιστικός» χαρακτήρας μιας συνομοσπονδιακής κοινωνίας θα ενισχύσει τον φιλικό προς το περιβάλλον χαρακτήρα της. Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Martin Khor του Third World Network, «ο τοπικός έλεγχος, μολονότι δεν είναι οπωσδήποτε επαρκής για την προστασία του περιβάλλοντος, είναι αναγκαίος, ενώ, αντίθετα, το περιβάλλον αναγκαστικά υποφέρει κάτω από τον κρατικό έλεγχο».¹³³ Η αναγκαιότητα του τοπικού ελέγχου γίνεται φανερή εάν πάρουμε υπ' όψη το γεγονός ότι το ίδιο το περιβάλλον, όπως το θέτει η Elinor Ostrom, είναι τοπικό:

Οι κοινότητες μικρής κλίμακας είναι πολύ πιθανό να ικανοποιούν τις απαιτούμενες συνθήκες για μια επιτυχή και βιώσιμη συλλογική διαχείριση του περιβάλλοντος. Μεταξύ αυτών των συνθηκών είναι η ορατότητα των κοινοτικών πόρων και της συμπεριφοράς μας απέναντί τους, η συνεχής πληροφόρηση σε σχέση με τα αποτελέσματα των διαφόρων ρυθμίσεων, η ευρεία κατανόηση και αποδοχή των νέων κανόνων, καθώς και της λογικής και των αξιών που εκφράζουν (δηλ. ισότιμη μεταχείριση όλων και προστασία του περιβάλλοντος), η εσωτερίκευση των αξιών και η αυστηρή εφαρμογή των σχετικών ελέγχων.¹³⁴

Επιπλέον, είναι λογικό να υποθέσουμε –και η εμπειρία σχετικά με την αξιοσημείωτη επιτυχία τοπικών κοινοτήτων στην διαφύλαξη του περιβάλλοντος υποστηρίζει την υπόθεση αυτή¹³⁵– ότι, όταν οι άνθρωποι στηρίζονται άμεσα στο φυσικό τους περιβάλλον για να επιβιώσουν, αναπτύσσουν

133. M. Khor, παρουσίαση στο World Rainforest Movement (1/3/1992), Νέα Υόρκη, παρατίθεται στο *The Ecologist*, vol. 22, no. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992).

134. E. Ostrom, "The Rudiments of a Revised Theory of the Origins, Survival and Performance of Institutions for Collective Action", *Working Paper 32* (Indiana University, Workshop in Political Theory and Political Analysis, Bloomington, 1985).

135. Για στοιχεία, βλ. *The Ecologist*, vol. 22, no. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992).

μια στενή σχέση με αυτό, η οποία αναγκαστικά επηρεάζει θετικά την συμπεριφορά τους προς αυτό. Εντούτοις, η προϋπόθεση για να είναι επιτυχής ο τοπικός έλεγχος του περιβάλλοντος είναι ότι η κοινότητα βασίζεται στο φυσικό περιβάλλον για την μακροπρόθεσμη επιβίωσή της και ότι κατά συνέπεια έχει άμεσο συμφέρον να το προστατέψει –ένας ακόμα λόγος για τον οποίο μια οικολογική κοινωνία είναι αδύνατη χωρίς την οικονομική δημοκρατία.

Καταλήγοντας, η σημερινή οικολογική κρίση επιδέχεται κατά βάση δύο λύσεις: η μία λύση ενέχει την απόπειρα επίλυσης του οικολογικού προβλήματος μέσα απο το «πρασίνισμα» του καπιταλισμού σε μια «βιώσιμη ανάπτυξη», όπως είδαμε στο Κεφ. 4. Η άλλη λύση προϋποθέτει ριζική αποκέντρωση, εφόσον, άλλωστε, ακόμη και η οικονομική αποτελεσματικότητα των ανανεώσιμων μορφών ενέργειας (ηλιακή, αιολική κ.λπ.) που επικαλούνται οι οπαδοί της βιώσιμης ανάπτυξης εξαρτάται σε κρίσιμο βαθμό από την οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής σε μικρότερες μονάδες και ένας βασικός λόγος που δεν επιτρέπει στις εναλλακτικές μορφές ενεργειας να έχουν σημαντικά αποτελέσματα, όσο και αν επεκταθούν στο μέλλον, είναι ακριβώς ότι η επέκταση τους προβλέπεται στο πλαίσιο της σημερινής οικονομίας ανάπτυξης.¹³⁶ Η αποκεντρωτική λύση, εντούτοις, έχει ήδη περιθωριοποιηθεί από την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ακριβώς επειδή δεν είναι συμβατή με την σημερινή συγκέντρωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής δύναμης. Η πελώρια και συνεχώς διογκούμενη συγκέντρωση πληθυσμών στις αναδυόμενες τερατουπόλεις ανά τον πλανήτη απλώς αντανakλά την αντίστοιχη συγκέντρωση οικονομικής δραστηριότητας και δύναμης στα αστικά κέντρα. Χαρακτηριστικά, τα τελευταία 40 χρόνια παρατηρείται ραγδαία αύξηση του αστικού πληθυσμού. Το 1975, μόνο το 37% του παγκόσμιου πληθυσμού ζούσε στις πόλεις ενώ σήμερα προβλέπεται ότι, μέχρι το 2015, πάνω από το 53% θα ζει σε αυτές. Η μεγαλύτερη μάλιστα αύξηση σημειώνεται στον Νότο και στις παραγκουπόλεις που δημιουργούνται εκεί, δίπλα στις μοντέρνες «βιτρίνες» των ουρανοξυστών. Έτσι, στις «αναπτυσσόμενες» χώρες του Νότου ο αστικός πληθυσμός αναμένεται να έχει διπλασιαστεί

136. Βλ. T. Fotopoulos, «The Ecological Crisis as Part of the Present Multi-Dimensional Crisis and Inclusive Democracy», *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.3, (Ιούλης 2007) & Ted Trainer, «Renewable Energy: No Solution for Consumer Society», *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.3, no.1, (Ιανουάριος 2007) και «The Greenhouse Problem; The refusal to recognise the situation» *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol.4, no.2, (Απρίλης, 2008)

στην ίδια περίοδο (από 26% το 1975 σε 49% το 2015).¹³⁷ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι λύσεις στο ενεργειακό που προωθούνται σήμερα, οι οποίες υποτίθεται ότι συγκεντρώνουν πολλά πλεονεκτήματα της ανανεώσιμης ενέργειας, δεν συνεπάγονται οποιεσδήποτε ριζικές αλλαγές στην οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης.

Μια νέα αντίληψη για την ιδιότητα του πολίτη

Μετά από αυτή την συζήτηση για τις βασικές συνιστώσες της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είμαστε πια σε θέση να συνοψίσουμε τις αναγκαίες συνθήκες της δημοκρατίας και τις επιπτώσεις τους σε σχέση με μια νέα αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη. Η δημοκρατία είναι ασύμβατη με οποιαδήποτε μορφή κλειστού συστήματος ιδεών ή δογμάτων στο ιδεολογικό επίπεδο και με οποιαδήποτε συγκέντρωση δύναμης στο θεσμικό. Έτσι, η δημοκρατία θεμελιώνεται σε μια αυτοστοχαστική επιλογή (που δεν εμπνέεται από θρησκευτικές πίστεις ή δόγματα) και σε θεσμικές διευθετήσεις που εξασφαλίζουν την ισοκατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης. Αλλά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αυτές είναι μόνο οι αναγκαίες συνθήκες της δημοκρατίας. Η επαρκής συνθήκη για να μην εκφυλιστεί η δημοκρατία σε κάποιο είδος «δημαγωγοκρατίας», όπου ο δήμος χειραγωγείται από ένα νέο είδος επαγγελματιών πολιτικών, προσδιορίζεται σε κρίσιμο βαθμό από το επίπεδο δημοκρατικής συνείδησης των πολιτών, το οποίο καθορίζεται (conditioned) με την σειρά του από την παιδεία.

Ιστορικά, οι παραπάνω συνθήκες της δημοκρατίας δεν έχουν ικανοποιηθεί ποτέ πλήρως. Είδαμε ήδη για ποιους λόγους η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μόνο μερική δημοκρατία. Παρόμοια, οι «λαϊκές δημοκρατίες» που κατέρρευσαν πριν από λίγα χρόνια, δεν ικανοποιούσαν τις παραπάνω συνθήκες, αν και αντιπροσώπευαν μια καλύτερη κατανομή της οικονομικής δύναμης (με όρους εισοδήματος και πλούτου) απ' ό,τι οι φιλελεύθερες «δημοκρατίες». Τέλος, ούτε οι σημερινές φιλελεύθερες «δημοκρατίες» πληρούν τις παραπάνω συνθήκες, αν και αντιπροσωπεύουν μια καλύτερη κατανομή της πολιτικής δύναμης απ' ό,τι οι σοσιαλιστικές «δημοκρατίες». Εντούτοις, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι σημερινές προηγμένες φιλελεύθερες «δημοκρατίες», όπως και η κλασική δημοκρατία, πληρούν επίσης την ιδεολογική συνθήκη, με την έννοια ότι δεν θεμελιώνονται σε

137. UN, *Human Development Report 2005*, Table 5. Βλ. και David Satterthwaite, "Streets ahead", *The Guardian* (17/1/2007).

κάποιο θεϊκό ή μυστικιστικό δόγμα, ή κάποιους «νόμους» για την κοινωνική αλλαγή.

Συμπερασματικά, οι παραπάνω συνθήκες της δημοκρατίας συνεπάγονται μια νέα αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη (*citizenship*): οικονομική, πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική. Έτσι,

- η πολιτική ιδιότητα του πολίτη ενέχει νέες πολιτικές δομές και την επιστροφή στην κλασική αντίληψη της πολιτικής (άμεση δημοκρατία).
- η οικονομική ιδιότητα του πολίτη ενέχει νέες οικονομικές δομές δημοτικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των οικονομικών πόρων (οικονομική δημοκρατία).
- η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη ενέχει δομές αυτοδιαχείρισης στον χώρο εργασίας, δημοκρατία στο νοικοκυριό και νέες δομές πρόνοιας, στις οποίες όλες οι βασικές ανάγκες (που θα καθορίζονται δημοκρατικά) καλύπτονται από τους κοινοτικούς πόρους, είτε αυτές ικανοποιούνται στο νοικοκυριό είτε στο κοινοτικό επίπεδο. Τέλος,
- η πολιτισμική ιδιότητα του πολίτη ενέχει νέες δημοκρατικές δομές διάδοσης και ελέγχου των πληροφοριών και της κουλτούρας (ΜΜΕ, τέχνη κ.λπ.), που επιτρέπουν σε κάθε μέλος της κοινότητας να συμμετέχει στην διαδικασία και ταυτόχρονα να αναπτύσσει τις διανοητικές και πολιτισμικές του δυνατότητες

Μολονότι η έννοια αυτή της ιδιότητας του πολίτη συνεπάγεται μια έννοια του δήμου που ορίζεται γεωγραφικά και αποτελεί την θεμελιακή μονάδα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, εν τούτοις, στην Περιεκτική Δημοκρατία ο δήμος συναρθρώνεται με διάφορες άλλες, μη γεωγραφικά καθορισμένες, κοινότητες (πολιτισμικές, επαγγελματικές, ιδεολογικές κ.λπ.). Επομένως, ο δήμος και η ιδιότητα του πολίτη, όπως ορίζονται εδώ, δεν αποκλείουν πολιτισμικές διαφορές ή άλλες διαφορές με βάση τη φυλή, το φύλο, την ηλικία, την εθνότητα κ.ά., αλλά παρέχουν απλώς τον δημόσιο χώρο όπου μπορούν να εκφρασθούν οι διαφορές αυτές. Ακόμη, μπορούν να θεσμισθούν, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, διάφορες διευθετήσεις που καθιερώνουν ασφαλιστικές δικλείδες, οι οποίες στοχεύουν να αποκλείσουν την περιθωριοποίηση τέτοιων διαφορών από την πλειονότητα.

Εκείνο, επομένως, που ενώνει τους ανθρώπους σε μια πολιτική κοινότητα όπως είναι ο δήμος δεν είναι οι κοινές αξίες, που επιβάλλονται στην κοινότητα από κάποια εθνικιστική ιδεολογία, θρησκευτικό δόγμα, μυστικιστική πίστη ή «αντικειμενική» ερμηνεία της φυσικής ή της κοινωνικής «εξέλιξης», αλλά οι δημοκρατικοί θεσμοί και πρακτικές, που έχουν εγκα-

θιδρυθεί από τους ίδιους τους πολίτες και έχουν βέβαια καθοριστικές συνέπειες όσον αφορά το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα (βλ. Κεφ. 8).

Είναι φανερό ότι η παραπάνω νέα αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη ελάχιστη σχέση έχει με τον φιλελεύθερο και σοσιαλιστικό ορισμό της ιδιότητας του πολίτη, που συνδέονται με την φιλελεύθερη και την σοσιαλιστική αντίληψη για τα ανθρώπινα δικαιώματα αντίστοιχα. Έτσι, για τους φιλελεύθερους, ο πολίτης είναι απλώς ο ατομικός φορέας συγκεκριμένων ελευθεριών και πολιτικών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τον νόμο και που υποτίθεται ότι διασφαλίζουν την ίση κατανομή της πολιτικής δύναμης. Ακόμα, για τους σοσιαλιστές, ο πολίτης είναι φορέας όχι απλώς πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά και κάποιων οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, ενώ για τους μαρξιστές η ιδιότητα του πολίτη πραγματώνεται με την συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Τέλος, ο ορισμός της ιδιότητας του πολίτη που δίδεται εδώ δεν σχετίζεται με την τρέχουσα σοσιαλδημοκρατική συζήτηση πάνω στο ζήτημα, η οποία, στην πράξη, επικεντρώνεται στις θεσμικές συνθήκες για την δημιουργία μιας διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς «με ανθρώπινο πρόσωπο». Η πρόταση λόγου χάρη για τον επανακαθορισμό της ιδιότητας του πολίτη στο πλαίσιο ενός «συμμετοχικού καπιταλισμού» (*stakeholder capitalism*)¹³⁸ ανήκει σε αυτήν την κατηγορία. Η πρόταση αυτή ενέχει μια «ενεργό» ιδιότητα του πολίτη, όπου οι πολίτες έχουν «μερίδια» στις εταιρείες, στην οικονομία της αγοράς και στην κοινωνία γενικά και οι μανάτζερ θα πρέπει να παίρνουν υπ' όψη τους τα μερίδια αυτά στην διεύθυνση των επιχειρήσεων και των κοινωνικών θεσμών στους οποίους προΐστανται.

Η αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη που υιοθετείται εδώ, την οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *δημοκρατική αντίληψη*, βασίζεται στον ορισμό που δώσαμε στην περιεκτική δημοκρατία και προϋποθέτει μια αντίληψη ενεργούς ιδιότητας του πολίτη ως αυτοσκοπού, όπως αυτή που υπαινίσσεται στο έργο της η Hannah Arendt.¹³⁹ Στην αντίληψη αυτή:

η πολιτική δραστηριότητα δεν είναι ένα μέσο για κάποιο σκοπό, αλλά ένας αυτοσκοπός. Δεν προβαίνει κανείς σε πολιτική δράση για να προωθήσει απλώς την ευημερία του, αλλά για να πραγματώσει τις εγγενείς αρχές της πολιτικής ζωής, όπως την ελευθερία, την ισότητα, την δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη, το θάρρος και την αρετή.¹⁴⁰

138. Βλ. Will Hutton, *The State We're In* (London: Jonathan Cape, 1995).

139. Maurizio Passerin d'Entrevès, "Hannah Arendt and the Idea of Citizenship" στο *Dimensions of Radical Democracy*, σελ. 145-68.

140. M. Passerin d'Entrevès, "Hannah Arendt and the Idea of Citizenship", σελ. 154.

Είναι επομένως φανερό ότι αυτή η αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη είναι ποιοτικά διαφορετική από την φιλελεύθερη και την σοσιαλδημοκρατική αντίληψη που υιοθετούν μια «εργαλειακή» αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή μια αντίληψη που συνεπάγεται για τους πολίτες συγκεκριμένα δικαιώματα, τα οποία μπορούν να ασκούν ως μέσα για την επίτευξη του στόχου της ατομικής ευημερίας.

Για να κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό, νομίζω ότι σήμερα, περισσότερο από ποτέ στο παρελθόν, η επιλογή που πρέπει να κάνουμε είναι ξεκάθαρη και μπορεί να διατυπωθεί με την μορφή του διλήμματος: «δημοκρατία ή βαρβαρότητα». Όμως, η δημοκρατία δεν σημαίνει τα διάφορα ολιγαρχικά καθεστώτα που αυτοαποκαλούνται δημοκρατικά. Δεν σημαίνει επίσης την αναχρονιστική επιστροφή στην κλασική αντίληψη της δημοκρατίας. Η δημοκρατία σήμερα μπορεί να έχει μόνο την έννοια της σύνθεσης, αλλά και της υπέρβασης, των δύο μεγάλων ιστορικών παραδόσεων, της δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής, καθώς και των ριζοσπαστικών τάσεων στα οικολογικά, φεμινιστικά και αυτονομιστικά ρεύματα. Στην σκιαγράφηση μιας περιεκτικής δημοκρατίας που αποπειράται μια τέτοια σύνθεση θα προχωρήσουμε στην συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ:

ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να διερευνήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μια περιεκτική δημοκρατία, της οποίας τα συστατικά στοιχεία περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα μπορούσε να λειτουργήσει υπό τις σημερινές συνθήκες. Παρόλο που εναπόκειται στις συνελεύσεις των πολιτών του μέλλοντος να σχεδιάσουν την μορφή που θα πάρει μια περιεκτική δημοκρατία, νομίζω ότι είναι σημαντικό να καταδείξουμε ότι μια τέτοια μορφή κοινωνίας δεν είναι μόνο αναγκαία, όπως προσπάθησα να δείξω στο πρώτο μέρος του βιβλίου, αλλά και εφικτή. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σήμερα, σε μια περίοδο που η αυτοαποκαλούμενη «Αριστερά» έχει εγκαταλείψει κάθε όραμα για μια κοινωνία που δεν θα βασίζεται στην οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» –θεσμούς που θεωρεί δεδομένους– και απορρίπτει οποιαδήποτε εναλλακτικά οράματα ως «ουτοπικά» (με την αρνητική σημασία της λέξης). Είναι, επομένως, απαραίτητο να δείξουμε –όπως προσπάθησα να κάνω στο πρώτο μέρος του βιβλίου– ότι είναι στην πραγματικότητα το όραμα της «Αριστεράς» για μια «ριζοσπαστική» δημοκρατία, το οποίο θεωρεί δεδομένη την σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως απόλυτα μη ρεαλιστικό. Αλλά νομίζω ότι είναι εξ ίσου σημαντικό να προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τον τρόπο με τον οποίο μια εναλλακτική κοινωνία, βασισμένη στην περιεκτική δημοκρατία, θα μπορούσε να επιλύσει τα βασικά κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει αναπόφευκτα κάθε κοινωνία, σήμερα, σε συνθήκες σπάνεως των παραγωγικών πόρων και όχι σε μια φανταστική κατάσταση μετα-σπάνεως. Μια τέτοια προσπάθεια θα μπορούσε να βοηθήσει τους υποστηρικτές του δημοκρατικού προτάγματος όχι μόνο να σχηματίσουν μια πιο συγκεκριμένη άποψη για την κοινωνία που οραματίζονται, αλλά και να αντιμετωπίσουν τις κατηγορίες περί «ουτοπισμού» που διατυπώνονται εναντίον τους.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου εξετάζεται η σχέση της δημοκρατίας με την τοπική κοινωνία οργανωμένη σε *δήμο*, σε μια προσπάθεια να γίνουν φανεροί οι λόγοι για τους οποίους μια περιεκτική δημοκρατία, στις σημερινές συνθήκες, μπορεί να είναι μόνο μια συνομοσπονδία *δήμων*, όπου οι δήμοι αποτελούν τις βασικές μονάδες της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Στο δεύτερο μέρος, συγκεκριμενοποιούνται οι προϋποθέσεις για μια συνομοσπονδιακή οικονομική δημοκρατία και συζητούνται οι δύο παραδοσιακές μέθοδοι κατανομής των σπάνιων οικονομικών πόρων (αγορά και κεντρικός σχεδιασμός), καθώς επίσης και η πρόταση για έναν συμμετοχικό σχεδιασμό (Πάρεκον)

Στο τελευταίο μέρος, σκιαγραφείται ένα μοντέλο οικονομικής δημοκρατίας, που βασίζεται σε ένα νέο είδος δημοκρατικού σχεδιασμού, ο οποίος συνδυάζεται με μια τεχνητή «αγορά». Ρητός στόχος του μοντέλου αυτού είναι η ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών της συνομοσπονδίας, καθώς και εκείνων των μη βασικών αναγκών που αποφασίζουν να ικανοποιήσουν οι πολίτες κάθε *δήμου*, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας σπάνεως, όπου δεν υπάρχει χρήμα, αγορά και κράτος.

6.1. Δημοκρατία και δήμος

Σήμερα, ελάχιστοι αμφιβάλλουν, και η έρευνα έχει πειστικά δείξει, ότι η συμμετοχή πρέπει να ενυπάρχει σε κάθε μοντέλο κοινωνικής αλλαγής: με άλλα λόγια, ότι τουλάχιστον η πρωτοβουλία για την κοινωνική αλλαγή πρέπει να ανήκει στο τοπικό επίπεδο. Η πρόταση για μια «συμμετοχική» οικονομία της αγοράς αποτελεί μια ακόμη έκφραση της σημερινής συζήτησης που στοχεύει στην ενίσχυση της «συμμετοχής». Το πραγματικό ζήτημα, επομένως, δεν είναι αν το συμμετοχικό μοντέλο κοινωνικής αλλαγής είναι επιθυμητό ή όχι, αλλά αν είναι δυνατή οποιαδήποτε πραγματική συμμετοχή στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό ορίζεται στο πολιτικό επίπεδο από αντιπροσωπευτικές μορφές «δημοκρατίας» και στο οικονομικό επίπεδο από την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και τους θεσμούς της (πολυεθνικές, ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα κ.λπ.) – με όλους αυτούς τους θεσμούς να αποτελούν ενιαίο σύνολο κάτω από την «ομπρέλα» της υπερεθνικής ελίτ που εξετάσαμε στο πρώτο μέρος του βιβλίου. Εν συντομία, το πραγματικό ερώτημα είναι: να αποκεντρώσουμε ή να ξαναφτιάξουμε την κοινωνία;

Από αυτή την σκοπιά, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι σήμερα τόσο οι προτάσεις για την αποκέντρωση όσο και αυτές για την αναδόμηση της κοινωνίας επικεντρώνονται στο τοπικό επίπεδο. Έτσι, από την μια πλευρά, υπάρχουν προτάσεις αποκέντρωσης της κοινωνίας, με την έννοια της ενίσχυσης των τοπικών κοινοτήτων σε βάρος του κέντρου¹ και, από

1. Βλ. μεταξύ άλλων, Jonathan Boswell, *Community and the Economy, The Theory of Public*

την άλλη, υπάρχουν ριζοσπαστικές προτάσεις αναδόμησης της κοινωνίας στην βάση ενός νέου κοινωνικού συστήματος που θα θεμελιώνεται στην τοπική κοινότητα.² Η εξέλιξη αυτή δεν προκαλεί φυσικά έκπληξη, αφού αποτελεί απλώς την αναπόφευκτη συνέπεια της κατάρρευσης του σοσιαλιστικού κρατισμού, και στις δύο μορφές του, και της παράλληλης χρεοκοπίας του «υπαρκτού καπιταλισμού», που φανερώνει η σημερινή πολυδιάστατη κρίση. Ταυτόχρονα, το κενό που δημιουργήθηκε από την σημερινή παρακμή του κρατισμού, ιδιαίτερα στην Δυτική Ευρώπη, δεν έχει καλυφθεί από μια διαδικασία πραγματικής ενίσχυσης των τοπικών κοινωνιών. Η παρακμή επομένως των κοινοτήτων και των κοινοτικών αξιών, που ενισχύθηκε από την τρέχουσα επιτάχυνση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, σε συνδυασμό με την δραστική αύξηση της ανεργίας και την κατάρρευση του κράτους-πρόνοιας που ακολούθησε την κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, θα μπορούσαν να εξηγήσουν σε μεγάλο βαθμό την προσπάθεια αναβίωσης της τοπικής κοινωνίας στην σημερινή συζήτηση.

Οι έννοιες της κοινότητας και του Δήμου

Μια νέα συνειδητοποίηση αναδύεται σήμερα ανάμεσα στα ριζοσπαστικά κινήματα του Βορρά και τα διάφορα κοινοτιστικά κινήματα του Νότου – μια συνειδητοποίηση που αποδίδει την βασική ευθύνη για την αποτυχία της οικονομίας της αγοράς, αλλά και του σοσιαλισμού, στην συγκέντρωση δύναμης. Επομένως, ολοένα και περισσότερο γίνεται συνειδητό ότι η συλλογική και ατομική αυτονομία μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο μιας ριζικής αποκέντρωσης της δύναμης.

Εντούτοις, η δημιουργία μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι σήμερα δυνατή μόνο στο επίπεδο των συνομοσπονδιούμενων δήμων. Κι αυτό διότι:

- μόνο στο τοπικό επίπεδο μπορεί να αναβιώσει η άμεση πολιτική δημοκρατία,

Co-operation (London: Routledge, 1990)· Dick Atkinson, *The Common Sense of Community* (London: Demos, 1994)· και Amitai Etzioni, *The Spirit of Community* (Simon and Schuster, 1994).

2. Βλ. Μ. Bookchin, *Remaking Society* (Montreal: Black Rose Books, 1990). Βλ. ακόμα, Τ. Fotopoulos, "The crisis of the growth economy, the withering away of the nation-state and the community-based society", στο *Education, Culture and Modernization*, επιμ. Peter Alheit et al. (Roskilde, Denmark: Roskilde University Centre, 1995).

- μόνο στο επίπεδο των συνομοσπονδιούμενων δήμων μπορεί να επιτευχθούν οι συνθήκες που θα έκαναν δυνατή μια συνομοσπονδιακή οικονομική δημοκρατία·
- μόνο σε μια κοινωνία με βάση τον τοπικό δήμο μπορούν να ικανοποιηθούν οι συνθήκες για μια οικολογική δημοκρατία.

Η συζήτηση μέχρι σήμερα για την τοπική κοινωνία γινόταν συνήθως με βάση την έννοια της κοινότητας. Παρά την αναβίωση, όμως, του ενδιαφέροντος για την κοινότητα –το θεμέλιο μιας τοπικής κοινωνίας– η έννοια της εξακολουθεί να είναι πολύ αμφισβητούμενη –και για μερικούς μάλιστα αναχρονιστική. Το ζήτημα είναι επομένως πώς να επεξεργαστούμε, με βάση την έννοια της κοινότητας, μια έννοια του δήμου ως βασικής κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής μονάδας, στην οποία θα μπορούσε να θεμελιωθεί η τοπική κοινωνία και κατ' επέκταση η Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία. Με άλλα λόγια, στόχος είναι η διατύπωση της αρχής ότι το θεμέλιο για ένα τρίτο κοινωνικό σύστημα, πέρα από τον σοσιαλιστικό κρατισμό και την νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς, είναι ο *δήμος*.

Ένα χρήσιμο σημείο εκκίνησης στην προσπάθεια αυτή μπορεί να είναι ο ορισμός που δίνει ο David Clark³ για την κοινότητα. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτόν η κοινότητα χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

- το *στοιχείο της οικουμενικότητας (ecumenicity)*, που ορίζεται ως μια αίσθηση αλληλεγγύης η οποία κάνει τα άτομα να αισθάνονται τμήμα της ευρύτερης κοινωνίας και όχι εχθρικά απέναντί της και
- το *στοιχείο της αυτονομίας*, που ορίζεται ως μια αίσθηση σημαντικότητας που κάνει τα άτομα να αισθάνονται ότι έχουν έναν ρόλο να παίξουν στην κοινωνική σκηνή, έναν ρόλο που καθορίζεται από κανόνες που τα ίδια τα μέλη της κοινότητας επιλέγουν και αισθάνονται ελεύθερα να τροποποιούν.

Κατά την άποψή μου όμως, τα στοιχεία της οικουμενικότητας και της αυτονομίας συνιστούν μόνο τις *αναγκαίες συνθήκες* που πρέπει να καθορίζουν τις κοινωνικές σχέσεις σε μια τοπική Περιεκτική Δημοκρατία. Νομίζω ότι τα μέλη του *Δήμου* δεν μπορούν να έχουν μια πραγματική αίσθηση αλληλεγγύης, και προ παντός μια πραγματική αίσθηση αυτονομίας, εάν δεν είναι παρόν ένα τρίτο στοιχείο, που καθορίζει το θεσμικό πλαίσιο μιας τοπικής κοινωνίας και διαφοροποιεί τον δήμο από την κοινότητα:

3. David Clark, "The Concept of Community Education" στο *Community Education*, Garth Allen et al., επιμ. Milton Keynes (Open University Press, 1987), σελ. 58-60.

- το στοιχείο της δημοκρατίας, που ορίζεται ως η θεσμική καθιέρωση της ισοκατανομής πολιτικής και οικονομικής δύναμης.

Στην πραγματικότητα, μια άτυπη και στοιχειώδης μορφή δημοκρατίας αποτελούσε ιστορικά την *επαρκή* συνθήκη για κάθε αυθεντική κοινότητα, όπως, άλλωστε έχει δείξει και η ιστορική εμπειρία. Έτσι, ο Michael Taylor,⁴ αντλώντας στοιχεία από την εμπειρία ακρατικών πρωτόγονων κοινωνιών, καθώς και ουτοπικών κοινωνιών, τονίζει ότι μια κοινότητα απαιτεί συνθήκες που προσεγγίζουν την οικονομική ισότητα (δηλαδή την οικονομική δημοκρατία), καθώς και σχέσεις μεταξύ των μελών της που ενέχουν *αμοιβαιότητα* (αμοιβαία βοήθεια, συνεργασία, μοίρασμα των αγαθών), *αμεσότητα* (δηλ. έλλειψη «ενδιάμεσων» –αντιπρόσωποι, αρχηγοί κ.λπ.) και *πολυμέρεια*.⁵

Όμως, οι άτυπες μορφές δημοκρατίας, όπως οι παραπάνω, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τις θεσμικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας, που σήμερα αποτελούν την *αναγκαία* συνθήκη για την ίδια την πραγματική δημοκρατία, ενόψει ιδιαίτερα της κακοποίησης του όρου «δημοκρατία» στα χέρια των ελίτ. Φυσικά, η *επαρκής* συνθήκη για την δημοκρατία, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι η δημοκρατική συνειδητοποίηση των πολιτών της –βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της οποίας παίζει η *παιδεία*. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη και τα τρία αυτά στοιχεία (οικουμενικότητα, αυτονομία, δημοκρατία) και προσθέτοντας το στοιχείο του συνομοσπονδισμού, που είναι αναγκαίο για να αποφύγουμε την παγίδα του τοπικισμού, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα ορισμό του *Δήμου* ως την «εκούσια ένωση των πολιτών μιας τοπικής κοινωνίας, η οποία αυτο-θεσμίζεται ως τοπική, πολιτικά και οικονομικά αυτοδύναμη, Περιεκτική Δημοκρατία, στο πλαίσιο μιας Συνομοσπονδιακής Περιεκτικής Δημοκρατίας απαρτιζόμενης από Δήμους (σε πρώτο στάδιο, στο τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο) και η οποία μέσω συνελεύσεων πρόσωπο-με-πρόσωπο παίρνει όλες τις σημαντικές αποφάσεις που αφορούν την πολιτική και οικονομική διαχείριση του Δήμου και των συλλογικά ελεγχόμενων πλουτοπαραγωγικών πηγών της». Νομίζω ότι ξεκινώντας από έναν παρόμοιο ορισμό του

4. Michael Taylor, *Community, Anarchy, and Liberty* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), σελ. 26-32.

5. Ο Michael Taylor δείχνει επίσης πειστικά γιατί τα φιλελεύθερα επιχειρήματα της «αναρχοκαπιταλιστικής σχολής» (F. Hayek, R. Nozick κ.ά.), σύμφωνα με την οποία καμιά ισότητα δεν πρόκειται να επιβιώσει για πολύ χωρίς κρατική παρέμβαση, είναι λογικά και ιστορικά αβάσιμα και ότι, στην πραγματικότητα, η κοινότητα είναι μια αναγκαία συνθήκη για την διατήρηση μιάς σχετικής ισότητας: Michael Taylor, *Community, Anarchy, and Liberty*, σελ. 95-104.

Δήμου μπορούμε να σκιαγραφήσουμε ένα μοντέλο για μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία.

Κομμουνιταριανισμός: ο ψεύτικος «τρίτος» δρόμος

Η έννοια της κοινότητας όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν χρησιμοποιείται μόνο από υποστηρικτές ριζοσπαστικών προταγμάτων για την αναδόμηση της κοινωνίας. Η «κοινότητα» έχει γίνει και πάλι της μόδας, αν και φυσικά οι ορισμοί που δίνονται συνήθως στον όρο διαφέρουν σημαντικά από την αντίληψη που διατυπώσαμε στο προηγούμενο τμήμα του κεφαλαίου. Έτσι, ο θρησκευτικός «κοινοτισμός», που χρησιμοποιεί μια έννοια της «κοινότητας» η οποία δεν έχει καμία σχέση με την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας, συναγωνίζεται ένα είδος πολιτισμικού κοινοτισμού, τον κομμουνιταριανισμό (communitarianism), όπου η αναγέννηση της κοινότητας στοχεύει ρητά στην αποκατάσταση παλιών κοινοτικών αξιών (αλληλεγγύη, αμοιβαία βοήθεια κ.λπ.), ή στην δημιουργία νέων κοινών αξιών. Στα αριστερά αυτών των τάσεων έχει αναπτυχθεί πρόσφατα ένα πιο ριζοσπαστικό κίνημα κοινοτικής οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο όμως, με το να μην αμφισβητεί άμεσα το παρόν θεσμικό πλαίσιο, έχει ήδη περιθωριοποιηθεί. Αλλά ας εξετάσουμε πρώτα τον πολιτισμικό κομμουνιταριανισμό (από εδώ και στο εξής θα αναφέρεται απλώς ως κομμουνιταριανισμός), ο οποίος σημείωσε ιδιαίτερη άνθηση στις Η.Π.Α. από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Οι κομμουνιταριανιστές επικεντρώνουν την προσοχή τους σε πολιτισμικούς παράγοντες και διακηρύσσουν την ανάγκη ενίσχυσης παραδοσιακών ιεραρχικών δομών, όπως η οικογένεια, και της δημιουργίας αντίστοιχων νέων. Έτσι, ορισμένοι υποστηρίζουν την υποχρεωτική κοινοτική εργασία για τους εφήβους, άλλοι προτείνουν την απαγόρευση κυκλοφορίας των νέων μετά από ορισμένη ώρα την νύχτα, την παραχώρηση μεγαλύτερης εξουσίας στους αστυνομικούς σε σχέση με έρευνες για ναρκωτικά και οπλοφορία στις αστικές περιοχές κ.λπ.⁶ Εντούτοις, ο πραγματικός στόχος των κομμουνιταριανιστών είναι η κινητοποίηση των πολιτών σε μια προσπάθεια, πρώτον, να μειωθούν τα αποτελέσματα της κοινωνικής αποσύνθεσης που επιφέρει η νεοφιλελεύθερη συναίνεση (έκρηξη της εγκληματικότητας, της κατάχρησης ναρκωτικών, της κοινωνικής ανευθυνότητας κ.λπ.) και, δεύτερον, να διασωθούν ορισμένες κοινωνικές υπηρεσίες

6. Paul Anderson και Kevin Davey, «Communitarianism», *New Statesman & Society* (3/3/1995).

οι οποίες σήμερα υπονομεύονται συστηματικά από το υπό κατάρρευση κράτος-πρόνοιας.

Επομένως, ο κομμουνитарιανισμός είναι, στην πραγματικότητα, ένα μεσοαστικό κίνημα εναντίον των κοινωνικών *συμπτωμάτων* της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης και της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι μερικά τμήματα του παλαιού σοσιαλδημοκρατικού κινήματος, όπως για παράδειγμα το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα, στρέφονται σήμερα σε διάφορες μορφές κομμουνитарιανισμού και τάσσονται υπέρ της ενδυνάμωσης των κοινοτήτων ως εξισορροπητικών δυνάμεων απέναντι στην αγορά και στις υπό διαμόρφωση υπερεθνικές ομοσπονδιακές μορφές κρατισμού. Το γεγονός αυτό δεν προκαλεί βέβαια έκπληξη αν ληφθεί υπόψη ότι ο στόχος του κομμουνитарιανισμού να διασώσει ορισμένες κοινωνικές υπηρεσίες που εγκαταλείπονται από το κράτος, προσφέρει στους σοσιαλδημοκράτες την δυνατότητα να δημιουργήσουν την εικόνα μιας «νεοφιλελεύθερης συναίνεσης με ανθρώπινο πρόσωπο», χωρίς επιπρόσθετο κόστος στον κρατικό προϋπολογισμό!

Είναι όμως φανερό ότι οι οπαδοί του κομμουνитарιανισμού θέλουν να έχουν και την πίτα ολόκληρη και τον σκύλο χορτάτο, εφόσον, στην πραγματικότητα, θέλουν να απολαμβάνουν τα προνόμια τα οποία τους παρέχει η οικονομία της αγοράς και η διεθνοποίησή της, χωρίς να πληρώνουν το τίμημα που συνεπάγεται η ζωή σε μια κοινωνία πελώριων ανισοτήτων στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Δεν είναι, επομένως, περίεργο ότι το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο έχει εξοστρακιστεί από την προβληματική του κομμουνитарιανισμού και ότι ο Etzioni, ο γκουρού του ρεύματος αυτού, δίνει μια σαφή απάντηση όταν ερωτάται για την θέση του σε σχέση με τα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα και την οικονομική ατζέντα του κομμουνитарιανισμού. «Η σύντομη απάντηση», λέει, «είναι ότι δεν υπάρχει θέση».⁷ Παρ' όλα αυτά, ο Etzioni δεν διστάζει να παρουσιάζει τον κομμουνитарιανισμό του ως έναν «τρίτο» δρόμο μεταξύ φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού!⁸

Η θέση αυτή είναι φυσικά συνεπής με το γεγονός ότι οποιαδήποτε πραγματική αναγέννηση των κοινοτήτων είναι αδύνατη στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, στο οποίο η οικονομική ζωή κάθε κοινότητας, δηλαδή η απασχόληση, το εισόδημα και η ευημερία κάθε μέλους της, εξαρτάται αποφασιστικά από οικονομικές δυνάμεις τις οποίες καμία κοινότητα δεν είναι πια σε θέση να ελέγχει. Η σημερινή

7. Amitai Etzioni, "Common Values", *New Statesman & Society* (12/5/1995).

8. Βλ. την συνέντευξή του στην *Ελευθεροτυπία* (29/5/1995).

παγκόσμια ελευθερία στην κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίου σημαίνει ότι καμία κοινότητα δεν είναι πια οικονομικά βιώσιμη, εφόσον το επίπεδο οικονομικής βιωσιμότητας έχει τώρα μετατοπισθεί στα πολυεθνικά δίκτυα. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι η επιχειρηματολογία του κομμουνιστικού είναι γεμάτη αντιφάσεις, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ενώ διακηρύσσει ως απώτατο στόχο μια κοινωνική διάρθρωση που επιδιώκει «να διευκολύνει την αδελφосύννη», συγχρόνως εγκωμιάζει ενθουσιωδώς τον μηχανισμό των τιμών:

Ο Δημοκρατικός Κομμουνιστικός υποστηρίζει ως θέμα αρχής τις πολλαπλές πηγές οικονομικής πρωτοβουλίας. Ζητωκραυγάζει τον μηχανισμό των τιμών ... η κοινωνική αρχή πρέπει να διαπεράσει όλα τα επίπεδα ενός αποκεντρωμένου, και πρωταρχικά βασισμένου στην αγορά, οικονομικού συστήματος ... ο Οικονομικός Κομμουνιστικός ... σημαίνει την ανάπτυξη μιας κοινωνικής διάρθρωσης μέσα και γύρω από το οικονομικό σύστημα, η οποία, θα έχει μινιμαλιστικό στόχο να κάνει πιο διαφανείς και συνταγματικές εκείνες τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ οικονομικών μονάδων, κυβέρνησης και κοινωνίας που είναι αναπόφευκτες. Στην καλύτερη περίπτωση, μια τέτοια διάρθρωση θα στοχεύει στην ενθάρρυνση της αδελφосύννης και της δημοκρατικής συμμετοχής, ενώ, συγχρόνως, θα υποστηρίζει μια ισορροπημένη και βιώσιμη μορφή οικονομικής ανάπτυξης.⁹

Είναι προφανές ότι ο κομμουνιστικός θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στην σημερινή φάση αγοραιοποίησης, εφόσον είναι απόλυτα συμβατός με την μετατόπιση του κέντρου δύναμης από το καταρρέον έθνος-κράτος, χωρίς να αμφισβητεί καθ' οιονδήποτε τρόπο την οικονομία της αγοράς και την διεθνοποίησή της. Από αυτήν την σκοπιά, δεν είναι τυχαίο ότι ο κομμουνιστικός υποστηρίζεται όχι μόνο από τους σοσιαλδημοκράτες, αλλά και από ακραιφνείς νεοφιλελεύθερους στις Η.Π.Α. και την Ευρώπη.

Αντίστοιχα επιχειρήματα μπορούν να υποστηριχθούν και για έναν πιο ριζοσπαστικό τύπο κομμουνιστικού, που ήταν επίσης του συρμού, μαζί με τον κομμουνιστικό, την προηγούμενη δεκαετία, ιδιαίτερα στην Βόρεια Αμερική και την Βρετανία, με την μορφή αυτού που συνήθως ονομάζεται «Κοινοτική Οικονομική Ανάπτυξη» (ΚΟΑ). Πρόκειται για μια στρατηγική βαθμιαίας απόσυρσης της γης, του κεφαλαίου και της εργασίας από την οικονομία της αγοράς (μέσω της καθιέρωσης κοινοτικών

9. Jonathan Boswell, *Community and the Economy, The Theory of Public Co-operation*, σελ. 189-90.

συνεταιρισμών για την αγορά γης, κοινοτικών πιστωτικών ενώσεων, κοινοτικών επιχειρήσεων κ.λπ.) με τον διπλό στόχο να δημιουργηθεί μια κοινοτική κουλτούρα και να αναγκασθούν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις και το κράτος να γίνουν κοινωνικά υπεύθυνοι. Εντούτοις, η ΚΟΑ, μολονότι είναι χρήσιμη όσον αφορά στον πρώτο στόχο, δεν μπορεί σοβαρά να απειλήσει την σημερινή συγκέντρωση πολιτικής και οικονομικής δύναμης, όπως άλλωστε παραδέχονται οι ίδιοι οι υποστηρικτές της:

Σε μια οικονομία που κυριαρχείται από την ιδιωτική επιχείρηση, οι νέες μορφές οικονομικής δραστηριότητας και οι κοινοτικοί θεσμοί δεν θα είναι ποτέ ικανοί να δημιουργήσουν αρκετή απασχόληση και πλούτο στο τοπικό επίπεδο, ώστε να αντισταθμίσουν τις συνέπειες της οικονομικής συγκέντρωσης που υπάρχουν έξω από την κοινότητα. ... Δεδομένου ότι οι κοινότητες δεν ελέγχουν άμεσα τους οικονομικούς πόρους, οι συνεργασίες με κυβερνητικούς οργανισμούς και αντιπροσώπους των επιχειρηματιών έχουν γίνει δεκτές ως αναπόφευκτες από τους ακτιβιστές της ΚΟΑ, για να μπορέσουν να εξασφαλίσουν αναγνώριση αλλά και οικονομικούς πόρους. Εξαιτίας όμως της ανισότητας των δύο μερών, οι συνεργασίες αυτές ενέχουν πολλούς κινδύνους.¹⁰

Συμπερασματικά, είναι φανερό ότι μόνο μια πραγματικά ριζοσπαστική, οικονομική και πολιτική, αναδιάρθρωση στο τοπικό επίπεδο θα μπορούσε να ξαναδημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την πραγματική αναγέννηση των τοπικών κοινωνιών, στο πλαίσιο της συνομοσπονδίας Δήμων που προτείνουμε, με στόχο την υπέρβαση της οικονομίας της αγοράς και του κρατισμού, καθώς και των αντίστοιχων μορφών κρατικιστικής δημοκρατίας. Η ΚΟΑ, δεδομένου ότι δεν στοχεύει στην εγκαθίδρυση μιας (πολιτικής και οικονομικής) βάσης εξουσίας στο τοπικό επίπεδο, θα μπορούσε εύκολα να καταλήξει σε μια ακόμη μάταιη προσπάθεια για ριζική αποκέντρωση. Όμως, η ριζική αποκέντρωση στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο δεν είναι ούτε δυνατή ούτε επιθυμητή.

Δεν είναι δυνατή, επειδή, στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, κάθε προσπάθεια να δημιουργηθούν πραγματικά εξισορροπητικά κέντρα δύναμης οδηγείται αναπόφευκτα σε αποτυχία –εκτός αν αυτά είναι συμβατά με την λογική και την δυναμι-

10. Eric Shragge, "The Politics of Community Economic Development" στο *Community Economic Development* (Montreal: Black Rose Books, 1993), σελ. 9-10. Βλ. επίσης, Dick Atkinson, *The Common Sense of Community*, για την Κοινοτική Οικονομική Ανάπτυξη στην Βρετανία.

κή των ανοικτών και απελευθερωμένων αγορών και της συνακόλουθης ανταγωνιστικότητας.

Δεν είναι επιθυμητή, επειδή το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα δεν είναι απλώς πώς να εξαναγκασθούν τα σημερινά κέντρα πολιτικής και οικονομικής δύναμης να αποκεντρώσουν τμήμα της εξουσίας τους στα τοπικά κέντρα εξουσίας –πράγμα που απλώς θα αναπαρήγαγε στο τοπικό επίπεδο την σημερινή συγκέντρωση εξουσίας του κέντρου. Το πρόβλημα είναι πώς θα μπορούσαν να δημιουργηθούν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίες δεν προϋποθέτουν κέντρα εξουσίας, αλλά, αντίθετα, απαιτούν την ισοκατανομή της εξουσίας μεταξύ των πολιτών. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα είναι πώς θα μπορούσε να γίνει μια επιστροφή στην κλασική έννοια της πολιτικής. Ας εξετάσουμε όμως την μορφή που θα μπορούσε να πάρει μια Περιεκτική Δημοκρατία.

6.2. Το πολιτικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία

Το πολιτικό θεσμικό πλαίσιο μιας συνομοσπονδιακής δημοκρατίας έχει ήδη σκιαγραφηθεί στο έργο του Murray Bookchin και άλλων,¹¹ και δεν είναι επομένως απαραίτητη μια λεπτομερής περιγραφή του εδώ, παρά μόνο στα βασικά σημεία όπου η Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία, η οποία θεμελιώνεται στον *δήμο* διαφέρει από την Συνομοσπονδιακή Δημοκρατία του Μπούκτσιν που θεμελιώνεται στην *κοινότητα*. Εν συντομία, η βασική μονάδα της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων σε μια Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία είναι η *δημοτική συνέλευση*, η οποία εξουσιοδοτεί τα δημοτικά δικαστήρια, την δημοτική πολιτοφυλακή κ.λπ. Πολλές όμως σημαντικές αποφάσεις θα πρέπει να λαμβάνονται στο περιφερειακό ή συνομοσπονδιακό επίπεδο από εντολοδόχους των δημοτικών συνελεύσεων. Οι *περιφερειακές* και *συνομοσπονδιακές συνελεύσεις* είναι επομένως ένα δίκτυο εκτελεστικών συνελεύσεων, των οποίων τα μέλη ή εντολοδόχοι

11. Βλ. κυρίως τα έργα του *From Urbanization to Cities* και *Remaking Society* (μετ. στα Ελληνικά Ξαναφτιάχνοντας την Κοινωνία (Αθήνα: Εξάντας, 1993). Βλ. ακόμα *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 3 (1993) –και ιδιαίτερα τα άρθρα του Bookchin, «Η σημασία του συνομοσπονδισμού», σελ. 51-63 –του Howard Hawkins, «Κοινοτικός Έλεγχος, Εργατικός Έλεγχος και η Συνεταιριστική Κοινοπολιτεία», σελ. 64-92 –και του Τ. Φωτόπουλου, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», σελ. 15-50.

εκλέγονται από τις δημοτικές «πρόσωπο-με-πρόσωπο» συνελεύσεις των τοπικών κοινωνιών, στις γειτονιές των μεγάλων πόλεων, στις κωμοπόλεις και στα χωριά. Τα μέλη αυτών των περιφερειακών και συνομοσπονδιακών συνελεύσεων είναι ειδικοί εντολοδόχοι, πάντοτε ανακλητοί και υπόλογοι στις συνελεύσεις που τους εκλέγουν, με μοναδική αρμοδιότητα να συντονίζουν και να εκτελούν τις πολιτικές που διαμορφώνουν οι ίδιες οι συνελεύσεις. Η λειτουργία τους είναι καθαρά εκτελεστική και δεν έχει σχέση με την διαμόρφωση πολιτικής, όπως συμβαίνει με την λειτουργία των αντιπροσωπευτικών σωμάτων στη σημερινή αντιπροσωπευτική «δημοκρατία».¹²

Το πρώτο ερώτημα που ανακύπτει σε σχέση με μια Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία είναι το εάν, δεδομένου του μεγέθους των σύγχρονων κοινωνιών, η άμεση δημοκρατία είναι δυνατή σήμερα. Ένα συναφές πρόβλημα είναι πώς θα μπορούσε να αποτραπεί η μετεξέλιξη των περιφερειακών και συνομοσπονδιακών συνελεύσεων σε νέες εξουσιαστικές δομές που θα άρχιζαν να «αντιπροσωπεύουν» τις δημοτικές συνελεύσεις.

Όσον αφορά στο ερώτημα κατά πόσο είναι σήμερα εφικτή μια παρόμοια δημοκρατία, όπως επισημαίνει ο Mogens Herman Hansen, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα σχετικής έρευνας πάνω στο ζήτημα, «η σύγχρονη τεχνολογία έχει καταστήσει την επιστροφή στην άμεση δημοκρατία εντελώς εφικτή –το αν μια τέτοια επιστροφή είναι επιθυμητή ή όχι είναι άλλο ζήτημα».¹³

Ακόμα, όσον αφορά στο συναφές πρόβλημα των τρόπων με τους οποίους θα μπορούσε να αποτραπεί ο εκφυλισμός των περιφερειακών και συνομοσπονδιακών συνελεύσεων σε νέες εξουσιαστικές δομές, η σύγχρονη τεχνολογία μπορεί και πάλι να παίξει σημαντικό ρόλο. Ένα ηλεκτρονικό δίκτυο θα μπορούσε να συνδέει συνελεύσεις σε διάφορα επίπεδα, για την επίλυση προβλημάτων συντονισμού κ.λπ., σχηματίζοντας στην πράξη μια πελώρια «συνέλευση» των συνελεύσεων. Έτσι, θα γινόταν ακόμη ευκολότερο να περιοριστούν τα μέλη των περιφερειακών και συνομοσπονδιακών συνελεύσεων σε καθαρά διοικητικά καθήκοντα συντονισμού και εκτέλεσης των πολιτικών που έχουν υιοθετήσει οι δημοτικές συνελεύσεις.¹⁴

12.Βλ. για περιγραφή της συνομοσπονδιακής δημοκρατίας με βάση την κοινότητα Μ. Bookchin, «Η σημασία του Συνομοσπονδισμού», ο.π.

13. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes* (Oxford: Blackwell, 1991), σελ. 1. Ο Hansen για το θέμα τού κατά πόσον είναι εφικτή η άμεση δημοκρατία σήμερα, παραπέμπει μεταξύ άλλων στα: F.C. Arterton, *Teledemocracy* (Washington, D.C. 1987), I. McLean, *Democracy and New Technology* (Cambridge, 1989).

14. Για μια κριτική σε πιλοτικό σχήμα ηλεκτρονικής δημοκρατίας, που χρηματοδοτείται

Επιπλέον, θα μπορούσαν να εισαχθούν στο σύστημα διάφορες θεσμικές ασφαλιστικές δικλίδες, που θα διασφάλιζαν την αποτελεσματική λειτουργία της δημοκρατίας. Εντούτοις, σε τελική ανάλυση, η δημοκρατική πρακτική καθορίζεται αποφασιστικά από την *παιδεία*.

Μια άλλη συνήθης αντίρρηση που εγείρεται κατά της δημοκρατικής διαδικασίας λήψης των αποφάσεων είναι ότι εύκολα μπορεί να οδηγήσει στην «τυραννία της πλειοψηφίας», όπου διάφορες μειονότητες (πολιτισμικές, φυλετικές, εθνοτικές ή ακόμα και πολιτικές) καταπιέζονται από τις πλειονότητες. Έτσι, ορισμένοι ελευθεριακοί διακηρύσσουν ότι «η πλειοψηφία δεν έχει κανένα παραπάνω δικαίωμα να εξουσιάζει την μειοψηφία, ακόμα και την μειοψηφία του ενός, απ' ό,τι έχει η μειοψηφία να εξουσιάζει την πλειοψηφία». ¹⁵ Άλλοι τονίζουν ότι «η δημοκρατική αρχή εξακολουθεί να είναι μια “αρχή”... (η οποία) εγγενώς ενέχει την καταστολή της βούλησης ορισμένων ανθρώπων».¹⁶

Νομίζω ότι εδώ ανακύπτουν δύο θέματα που πρέπει να εξεταστούν ξεχωριστά. Πρώτον, το ζήτημα εάν η δημοκρατία εξακολουθεί να είναι «αρχή» και, δεύτερον, με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να προστατευθούν οι μειοψηφίες, ακόμα και η μειοψηφία του ενός.

Όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα, είναι φανερό ότι όσοι υποθέτουν, λανθασμένα όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, ότι η δημοκρατία ενέχει μια μορφή «αρχής», συγχέουν την ακρατική δημοκρατία με την κρατικιστική. Το γεγονός, που απλώς αγνοείται από τους ελευθεριακούς, οι οποίοι υιοθετούν αυτού του είδους την ένσταση κατά της δημοκρατίας, είναι ότι σε μια ακρατική αντίληψη της δημοκρατίας δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ δημοκρατίας και ελευθερίας του κοινωνικού ατόμου, *εφόσον όλα τα κοινωνικά άτομα μοιράζονται εξ ίσου την εξουσία* και μπορούν να συμμετέχουν στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Bookchin, η εναλλακτική πρόταση που γίνεται από αυτούς, η ομοφωνία, είναι «η ατομικιστική αλτερνατίβα στην δημοκρατία»¹⁷ – μια αλτερνατίβα

από την Ευρωπαϊκή Ένωση, το οποίο στην πραγματικότητα στοχεύει στον εκσυγχρονισμό του υπάρχοντος ολιγαρχικού συστήματος λήψης των αποφάσεων, βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Άμεση Δημοκρατία και Ηλεκτρονική “Δημοκρατία”», στο βιβλίο *Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα* (Καστανιώτης, 1997), κεφ. 14.

15. Peter Marshall, *Demanding the Impossible, A History of Anarchism* (London: Harper Collins, 1992) σελ. 22.

16. L. Susan Brown, *The Politics of Individualism* (Montreal: Black Rose Books, 1993), σελ. 53.

17. M. Bookchin, «Κομουναλισμός: Η δημοκρατική διάσταση του αναρχισμού», *Δημοκρατία και Φύση*, τεύχος 1 (1996).

που, στην πραγματικότητα, προϋποθέτει την απουσία της ατομικής διαφορετικότητας, την οποία υποτίθεται καταπιέζει η δημοκρατία!

Όσον αφορά στο δεύτερο ζήτημα, είναι αλήθεια ότι υπάρχει πρόβλημα σε σχέση με το πώς οι μειοψηφίες, «ακόμα και του ενός», προστατεύονται από τις πλειοψηφίες και, συγκεκριμένα, πώς διασφαλίζονται ορισμένες θεμελιακές ατομικές ελευθερίες από τις αποφάσεις που έχει δημοκρατικά πάρει η πλειοψηφία. Ιστορικά, η απάντηση που έχει δοθεί στο ερώτημα αυτό από τους υποστηρικτές της κρατικιστικής δημοκρατίας έχει πάρει την μορφή των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», που σήμερα έχουν αναχθεί από την ρεφορμιστική Αριστερά σε πεμπτούσια της δημοκρατίας!

Κατ' αρχάς, η φιλελεύθερη αντίληψη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναπτύχθηκε από τους φιλελεύθερους φιλοσόφους του 17ου και του 18ου αιώνα (John Locke, Montesquieu, Voltaire, Rousseau) και τις συγγενείς επαναστάσεις (Αγγλική, Γαλλική, Αμερικανική). Ο φιλελεύθερος ατομικισμός και το οικονομικό δόγμα του *laissez-faire* συνιστούν τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίζονται τα δικαιώματα αυτά. Επιπλέον, σε συνέπεια με την φιλελεύθερη αντίληψη της ελευθερίας, η οποία ορίζεται αρνητικά ως η απουσία περιορισμών στην ανθρώπινη δραστηριότητα, τα δικαιώματα αυτά ορίζονται επίσης με αρνητικό τρόπο ως «ελευθερία από», έχοντας ως ρητό τους στόχο τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας.

Στην συνέχεια, ήταν η σειρά της «δεύτερης γενιάς» ανθρωπίνων δικαιωμάτων (κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα), τα οποία έχουν τις ρίζες τους στην σοσιαλιστική παράδοση, δηλαδή τους σοσιαλιστές στοχαστές και τα μαζικά κινήματα και εξεγέρσεις του 19ου και του 20ού αιώνα. Το σημείο εκκίνησης εδώ ήταν η συνειδητοποίηση ότι η φιλελεύθερη αντίληψη διαχώριζε εντελώς τις ατομικές ελευθερίες από την κοινωνικο-οικονομική τους βάση, δηλαδή αγνοούσε την δύναμη που δημιουργείται ως απόρροια της οικονομικής θέσης. «Τα ίσα δικαιώματα», σύμφωνα με τον Marx, «είναι επίσης αστικά δικαιώματα», με την έννοια ότι προϋποθέτουν την ανισότητα. «Επομένως, τα δικαιώματα αυτά, όπως κάθε δικαίωμα, είναι κατά το περιεχόμενό τους δικαιώματα της ανισότητας.»¹⁸ Σε συνέπεια με την σοσιαλιστική αντίληψη της ελευθερίας που ορίζεται θετικά, τα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα αυτής της κατηγορίας ορίζονται επίσης θετικά. Ο στόχος τους είναι η κοινωνική ισότητα, κυρίως με την μορφή μιας ισότιμης συμμετοχής στην παραγωγή και διανομή του κοινωνικού προϊόντος, που επιτυγχάνεται μέσω της κρατικής παρέμβασης. Επομένως, τα δικαιώματα αυτά είναι «συλλογικά», με την έννοια ότι ανήκουν περισσότερο

18. Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme* (Moscow: Progress Publishers, 1966), σελ. 16.

σε κοινότητες και ολόκληρες κοινωνίες παρά σε άτομα (δικαίωμα στην απασχόληση, δικαίωμα σε αμειβόμενη άδεια, κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση κ.λπ.).

Τόσο η φιλελεύθερη όσο και η σοσιαλιστική αντίληψη βλέπουν τα πολιτικά και κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα, ως ξεχωριστά το ένα από το άλλο –μια αντίληψη που, όπως ακόμη και ένας Πράσινος ακτιβιστής παρατήρησε, θεωρεί πως η κοινωνική ύπαρξη διασπάται σε χωριστές –πολιτικές, οικονομικές– σφαίρες. Η θεώρηση αυτή, όπως τονίζει ο ίδιος, δεν είναι σε θέση να κατανοήσει ότι «πράγματα όπως η ομάδα, τα αισθήματα, οι σχέσεις, η φύση, η κουλτούρα –ό,τι δηλαδή είναι απροσδιόριστο, μη δεχόμενο ποσοτικοποίηση, αισθησιακό, αλλά εγγενώς ανθρώπινο» δεν είναι δυνατόν να γίνουν αντιληπτά παρά μόνο μέσα από μια ολιστική αντίληψη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹⁹

Εντούτοις, ένα πολύ πιο σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό της φιλελεύθερης και της σοσιαλιστικής αντίληψης των δικαιωμάτων είναι ότι προϋποθέτουν μια κρατικιστική μορφή δημοκρατίας. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι κυρίως δικαιώματα εναντίον του κράτους. Είναι μόνο σε μορφές κοινωνικής οργάνωσης στις οποίες η πολιτική και οικονομική δύναμη συγκεντρώνεται στα χέρια των ελίτ, όπου πολλά από τα «δικαιώματα» αποκτούν νόημα, ενώ σε μια ακρατική μορφή δημοκρατίας, η οποία εξ ορισμού ενέχει την ισοκατανομή δύναμης, τα δικαιώματα αυτά δεν έχουν κανένα νόημα. Την άποψη αυτή, για παράδειγμα, υιοθετεί ο Karl Hess, όταν δηλώνει ότι «τα δικαιώματα είναι εξουσία, η εξουσία κάποιου ατόμου ή ομάδας πάνω σε κάποιον άλλον ... τα δικαιώματα απορρέουν από εξουσιαστικούς θεσμούς».²⁰

Κατ' αρχήν, επομένως, το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα έπρεπε να είναι ανύπαρκτο στην περίπτωση της ακρατικής δημοκρατίας, όπως την ορίσαμε. Όμως, ακόμα και στην Περιεκτική Δημοκρατία, παραμένει το ερώτημα πώς θα μπορούσε να προστατευθεί καλύτερα η ελευθερία του ατόμου από τις συλλογικές αποφάσεις των συνελεύσεων. Οι κλασικοί αναρχικοί, όπως ο Proudhon και ο Kropotkin, καθώς και μερικοί σύγχρονοι, όπως ο Karl Hess, προσβλέπουν σε συμβόλαια με την μορφή εκούσιων συμβάσεων για την τακτοποίηση των υποθέσεων μεταξύ των πολιτών σε μια ακρατική κοινωνία. Κατά την γνώμη μου όμως, το θέμα της προστασίας των ατομικών ελευθεριών από τις αποφάσεις της πλειοψηφίας

19. V. Ramaswamy, "A New Human Rights Consciousness", *IFDA Dossier 80* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1991), σελ. 9.

20. Karl Hess, "Rights and Reality" στο *Renewing the Earth: The Promise of Social Ecology*, John Clark, επιμ. (London: Greenprint, 1990), σελ. 130-33.

δεν μπορεί να αφεθεί απλώς σε εκούσιες συμβάσεις, οι οποίες εύκολα θα μπορούσαν να αθετηθούν. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό θέμα, που, όπως κάθε σημαντικό θέμα, θα πρέπει να αποφασίζεται δημοκρατικά. Εάν, επομένως, δεν είναι πρακτικό, και ίσως δεν είναι και ηθικό, να απαιτείται ομόφωνη απόφαση για την καθιέρωση (ή την κατάργηση) παρόμοιων ελευθεριών, αυτό δεν σημαίνει ότι θέματα παρόμοιας σημασίας θα μπορούσαν να αποφασίζονται με την απλή πλειοψηφία μιας τοπικής ή περιφερειακής συνέλευσης. Ίσως το θέμα αυτό να αποτελεί τυπικό παράδειγμα μιας κατηγορίας αποφάσεων οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται μόνον από τις συνομοσπονδιακές συνελεύσεις, με εξαιρετικές πλειοψηφίες και απαρτία.

Εντούτοις, η δημοκρατία, για να είναι ανεκτή, προϋποθέτει έναν σημαντικό βαθμό πολιτισμικής ομογενοποίησης. Οι πολιτιστικοί διαχωρισμοί μπορεί να δημιουργήσουν εχθρότητα εναντίον της πλειοψηφικής «εξουσίας» (*majority rule*) ή έλλειψη ανεκτικότητας σε σχέση με τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Επομένως, παρά τις παραπάνω ασφαλιστικές δικλείδες, είναι πιθανόν να συνεχίσουν να υπάρχουν προβλήματα καταπίεσης φυλετικών ή εθνοτικών μειονοτήτων από τις πλειονότητες. Μια πιθανή λύση σε ένα τέτοιο πρόβλημα θα μπορούσε να αποτελεί μια παραλλαγή της πρότασης που διατύπωσε ο Howard Hawkins²¹ σε σχέση με την αμερικανική εμπειρία. Δεδομένου του συνήθους γεωγραφικού διαχωρισμού τοπικών κοινωνιών με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, θα μπορούσαν παρόμοιες κοινωνίες να έχουν ξεχωριστούς αυτοδύναμους δήμους, καθώς και δημοτικές και περιφερειακές συνελεύσεις στο πλαίσιο της Συνομοσπονδιακής Περιεκτικής Δημοκρατίας, ενώ οι αποφάσεις των συνελεύσεών τους δεν θα μπορούσαν να ανατραπούν από την συνομοσπονδιακή συνέλευση παρά μόνο με εξαιρετικές πλειοψηφίες και απαρτία. Έτσι, θα υπήρχαν και θεσμικές δικλείδες για την αποφυγή ρατσιστικών και συναφών διακρίσεων, πέρα από αυτούς που επιβάλλουν οι ηθικές αξίες που αποτελούν το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Όπου, επομένως, υπάρχουν γεωγραφικά διαχωρισμένες μειονότητες, η παραπάνω λύση θα μπορούσε να διασφαλίσει την θέση τους. Αλλά, στην περίπτωση που δεν υπάρχει ένας τέτοιος γεωγραφικός διαχωρισμός, θα πρέπει ίσως να εισαχθούν νέες θεσμικές διευθετήσεις, που θα δημιουργούσαν χωριστές συνελεύσεις των μειονοτήτων μέσα στα πλαίσια της

21. Howard Hawkins, «Κοινοτικός έλεγχος, εργατικός έλεγχος και η συνεταιριστική κοινοπολιτεία», ο.π.

συνομοσπονδίας, ή που θα παρείχαν στις μειονότητες το δικαίωμα άσκησης ομαδικού βέτο σε θέματα που άμεσα ή έμμεσα επηρέαζαν την αυτονομία τους.

Φυσικά, οι θεσμικές διευθετήσεις δημιουργούν μόνο τις προϋποθέσεις της ελευθερίας. Σε τελική ανάλυση, η ατομική και συλλογική αυτονομία εξαρτάται από την εσωτερίκευση των δημοκρατικών αξιών από κάθε πολίτη. Επομένως, η *παιδεία* παίζει και πάλι έναν κρίσιμο ρόλο. Έτσι, η *παιδεία*, σε συνδυασμό με το υψηλό επίπεδο πολιτικής συνείδησης, το οποίο αναμένεται να δημιουργήσει η συμμετοχή σε μια δημοκρατική κοινωνία, θα βοηθούσε αποφασιστικά στην εγκαθίδρυση ενός νέου ηθικού κώδικα που θα καθόριζε την ανθρώπινη συμπεριφορά σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο νέος αυτός κώδικας θα απέρρεε από τις οργανωτικές αρχές της Περιεκτικής Δημοκρατίας, δηλαδή την αρχή της αυτονομίας και την αρχή της κοινότητας και, όπως μπορεί να δειχθεί,²² οι ηθικές αξίες, οι οποίες είναι συμβατές με την ατομική και την συλλογική αυτονομία και με την κοινοτική ζωή, είναι εκείνες που βασίζονται στην συνεργασία, την αμοιβαία βοήθεια και την αλληλεγγύη. Η υιοθέτηση επομένως παρόμοιων ηθικών αξιών θα είναι το αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής από αυτόνομα άτομα που ζουν σε μια αυτόνομη κοινωνία και όχι η έκβαση κάποιων θείων, φυσικών, ή κοινωνικών «νόμων» ή «τάσεων».

Κριτική της συνομοσπονδιακής δημοκρατίας

Η συνομοσπονδιακή δημοκρατία που θεμελιώνεται στις τοπικές κοινωνίες, ακριβώς επειδή προσφέρει, ίσως, την μοναδική ρεαλιστική διέξοδο από την πολυδιάστατη κρίση και, ταυτόχρονα, αποτελεί μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης που πληροί τις θεσμικές προϋποθέσεις της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας, βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπη με επιθέσεις που γίνονται εναντίον της από κρατιστές όλων των πεποιθήσεων και, παραδόξως (από πρώτη άποψη), ακόμα και από ορισμένους ελευθεριακούς. Όσον αφορά στους πρώτους, δεν είναι περίεργο ότι υποστηρικτές της *κοινωνίας των πολιτών*, όπως ο Andre Gorz, επιτίθενται κατά της κοινωνίας που θεμελιώνεται στην τοπική κοινωνία. Εντούτοις, αυτό που είναι όντως περίεργο είναι το γεγονός ότι ένα από τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποιεί

22. Βλ Τ. Fotopoulos, "Towards a democratic liberatory ethics" *Democracy & Nature*, vol. 8 no. 3 (November 2002) και περίληψη στο άρθρο «Νέες Θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας» που περιέχεται στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιηένος, Καπιταλισμός, Εκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, επιμ. Steven Best (Αθήνα: Κουκίδα, Μάης 2008).

ενάντια σε μια τέτοια κοινωνία είναι ότι βρίσκεται αναπόφευκτα σε αντίθεση με την ατομική αυτονομία,²³ επειδή ήδηθεν αποτελεί άλλο ένα σύστημα, ενώ ο στόχος θα πρέπει να είναι η κατάργηση όλων εκείνων των στοιχείων που καθιστούν την κοινωνία ένα σύστημα. Στην πορεία, όμως, ο Gorz καθιστά σαφές ότι θεωρεί δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και το κράτος, επιμένοντας, όπως σημειώνει ο Finn Bowring, ότι ο σοσιαλιστικός στόχος δεν θα πρέπει να είναι η εξάλειψη του συστήματος, ή της σφαίρας της ετερονομίας, αλλά ο δραστικός περιορισμός τους.²⁴

Μια συνήθης κατηγορία που διατυπώνεται εναντίον της συνομοσπονδιακής δημοκρατίας που βασίζεται στις τοπικές κοινωνίες είναι ότι η «πολυπλοκότητα» και το μέγεθος των σημερινών κοινωνιών καθιστούν ουτοπικό όνειρο μια τέτοια κοινωνία. Έτσι, ο Andre Gorz, πάλι, υποστηρίζει ότι μια παρόμοια κοινωνία είναι αδύνατη, επειδή προϋποθέτει την «ριζική εξάλειψη» των βιομηχανικών τεχνικών, των εξειδικευμένων λειτουργιών και του καταμερισμού εργασίας.

Είναι προφανές και έχει γίνει κοινά αποδεκτό το γεγονός ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει πολύπλοκη κοινωνία χωρίς εμπορευματικές σχέσεις και αγορές. Η ολική κατάργηση των εμπορευματικών σχέσεων θα προϋπέθετε την κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και της εξειδίκευσης της απασχόλησης, κατά συνέπεια την επιστροφή στις αυτάρκειες κοινότητες ή σε μια κοινωνία τύπου κιμπούτς. ... Πρέπει λοιπόν μια υπέρτατη εξουσία, το κράτος, να αναλάβει την άμυνα, το γενικό συμφέρον, συμπεριλαμβανομένης της ύπαρξης ενός συστήματος της αγοράς.²⁵

Όμως, μια συνομοσπονδιακή δημοκρατία δεν προϋποθέτει τίποτα τέτοιο. Όχι μόνο η σύγχρονη τεχνολογία είναι απολύτως συμβατή με μια τέτοια κοινωνία, όπως έχει δείξει ο Murray Bookchin,²⁶ αλλά επίσης όλα όσα λέγονται για μια επιστροφή σε αυτάρκειες κοινότητες, ή σε μια κοινωνία τύπου κιμπούτς εκφράζουν μια πλήρη παρανόηση των προτάσεων που αφορούν στην οικονομική οργάνωση μιας τέτοιας κοινωνίας. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο επόμενο τμήμα του κεφαλαίου, μια συνομοσπονδιακή δημοκρατία που θεμελιώνεται στους δήμους θα μπορούσε

23. Βλ. Andre Gorz, *Capitalism, Socialism, Ecology* (London: Verso, 1994), σελ. 3 [ελληνική έκδοση, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1993, σελ. 23, 26].

24. Finn Bowring, "Andre Gorz: Ecology, System and Lifeworld", *Capitalism, Nature, Socialism*, no. 24 (Δεκέμβριος 1995).

25. Andre Gorz, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, σελ. 42-43 και 44-45.

26. Βλ. το δοκίμιο του M. Bookchin "Towards a Liberatory Technology" στο *Post-Scarcity Anarchism* (London: Wildwood House, 1974).

να λειτουργεί στην βάση ενός μείγματος δημοκρατικού σχεδιασμού και τεχνητής «αγοράς», η οποία θα περιλαμβάνει την χρήση προσωπικών διατακτικών. Ένα σύστημα όπως το προτεινόμενο, ούτε αποκλείει την εξειδίκευση και τον καταμερισμό της εργασίας, ούτε εξαρτάται από ένα σύστημα αυταρκών κοινοτήτων –σύστημα που, σήμερα, ούτως ή άλλως δεν είναι εφικτό. Αυτό που το προτεινόμενο σύστημα *πράγματι* αποκλείει είναι η οικονομία της αγοράς και το κράτος, θεσμοί από τους οποίους δεν μπορεί προφανώς να αποχωριστεί η «ριζοσπαστική» σκέψη στοχαστών όπως ο Andre Gorz!

Όλα αυτά παραβλέπονται βολικά από τον Gorz, στην προσπάθειά του να υποστηρίξει μια μεταβιομηχανική κοινωνία, στην οποία ο καπιταλισμός θα υπερβεί τον εαυτό του²⁷ (μια υπέρβαση που, όπως επιμένει ο συγγραφέας, δεν πρέπει να συγχέεται με την κατάργηση του κεφαλαίου²⁸) μέσω της αυτοοργάνωσης των ατόμων σε «αντι-εξουσίες». ²⁹ Έτσι, ο Gorz, προφανώς αγνοώντας την ιστορική δυναμική και λογική της οικονομίας της αγοράς που έχει οδηγήσει στην σημερινή νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία και στην ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, χαρακτηρίζει ως ουτοπική την πρόταση για μια κοινωνική οργάνωση βασισμένη στις τοπικές κοινωνίες, ενώ ταυτόχρονα προτείνει την δημιουργία ενός «ευρωπαϊκού οικοκοινωνικού χώρου ... στον οποίο είναι δυνατόν ο ανταγωνισμός και η εμπορευματική λογική να υποβληθούν σε περιοριστικούς κανόνες»!³⁰

Στον ελευθεριακό χώρο, ο John Clark, ένας πρώην κοινωνικός οικολόγος και νυν «οικο-κομμουνταριστής» προσφέρει ένα τυπικό παράδειγμα για το πώς αντιλαμβάνονται την δημοκρατία σήμερα πολλοί στον ελευθεριακό –ιδιαίτερα τον οικο-αναρχικό– χώρο στις Αγγλοσαξονικές χώρες. Όπως κάνει φανερό η ανάλυση του Clark³¹, πολλοί σε αυτόν τον χώρο υποστηρίζουν μια βασικά ατομικιστική και σπιριτουαλιστική αντίληψη, η οποία, ουσιαστικά, δεν ενέχει καμία απολύτως αντίληψη δημοκρατίας. Ο ορισμός που δίνει ο ίδιος στον οικο-κομμουνταρισμό του επιβεβαιώνει το παραπάνω συμπέρασμα:

27. A. Gorz, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, σελ. 14.

28. A. Gorz, στο ίδιο, σελ. 15.

29. Όπως προτείνει ο Gorz, παραπέμποντας στον Rainer Land, στο ίδιο, σελ. 35.

30. Andre Gorz, στο ίδιο, σελ. 37-38.

31. John Clark, "The Politics of Social Ecology: Beyond the Limits of the City", *Democracy & Nature*, vol. 5 no. 3, November 1999· βλ και την απάντησή μου στο ίδιο τεύχος με τον τίτλο «Social Ecology, Eco-Communitarianism and Inclusive Democracy».

Ο οικο-κομμουνιταριανισμός είναι το πρόταγμα να φανταστούμε συλλογικά και να προσπαθήσουμε να πραγματοποιήσουμε το όραμα των ανθρώπινων κοινοτήτων οι οποίες κατορθώνουν την εκπλήρωσή τους ως αναπόσπαστο τμήμα της μεγαλύτερης, πολύπλευρης και αυτο-εκπληρούμενης κοινότητας της Γης.

Έτσι, η «οικο-κομμουνιταριανιστική» προσέγγιση, του John Clark καταφέρνει να εξανεμίσει τις ανθρώπινες κοινότητες σε μια θολή και συχνά μεταφορική «πλανητική κοινότητα». Το γεγονός αυτό δεν είναι περίεργο, αφού για τον Clark, στον βαθμό που οι «πολίτες» του οικο-συστήματός μας ή της βιο-περιοχής μας, αν όχι της Γης ολόκληρης, υιοθετούν την «σωστή» στάση απέναντι στην Φύση (όπως αυτή προκύπτει από τον διαλεκτικό νατουραλισμό) η ίδια η δημοκρατία είναι περιττή.

Το πρώτο βήμα, στην προσπάθεια αυτή να υπονομευθεί η έννοια και η ίδια η ανάγκη της δημοκρατίας, είναι η απάλειψη του ίδιου του υποκειμένου της δημοκρατίας, δηλαδή του πολίτη, ο οποίος, όπως παρατηρεί ο Bookchin, «ενσωματώνει τα κλασικά ιδεώδη της φιλίας, της αυτονομίας, του ορθολογισμού και πάνω από όλα της δέσμευσης απέναντι στην πολιτεία (*civic commitment*)».³² Ο Clark διαβρώνει την ίδια την έννοια του πολίτη, μετατρέποντάς τον σε ένα καθαρά υποκειμενικό, στην πραγματικότητα, ιδεαλιστικό ον –τον «πολίτη» του οικο-συστήματος, της βιο-περιοχής, της ίδιας της «Γης»! Επιπλέον, σαν να μην έφθανε η υπονόμηση αυτή της έννοιας του πολίτη, ο Clark τονίζει ότι «πρέπει επίσης να εξετάσουμε την πολιτική διάσταση του “προσώπου” και την καθολική του αναγνώριση». Έτσι, ο πολίτης συμπληρώνεται, αν δεν αντικαθίσταται, από ένα ακοινωνικό, απολιτικό και κατά βάση αφηρημένο «πρόσωπο» (ακριβώς όπως κάνουν οι Έλληνες νεο-ορθόδοξοι και οι «αριστεροί» συνοδοιπόροι τους). Κατά την άποψη του Clark, η έννοια του πολίτη είναι περιορισμένη και εμπεριέχει υπόρρητα την ιδέα του μερικού συμφέροντος, εφόσον οι πολίτες θα καθοδηγούνται από τα συμφέροντα και τις ανάγκες των δικών τους κοινοτήτων ενάντια στα συμφέροντα των άλλων κοινοτήτων!

Εντούτοις, μολονότι είναι αληθές ότι οι αντιλήψεις του σώματος των πολιτών σε μια συγκεκριμένη κοινότητα μπορεί να διαφέρουν από εκείνες του σώματος των πολιτών άλλων κοινοτήτων (στην πραγματικότητα, αυτό μπορεί να συμβαίνει ακόμα και μέσα στην ίδια κοινότητα), ο στόχος της συνομοσπονδιακής δημοκρατίας είναι ακριβώς να παρέχει το θεσμικό πλαίσιο για την δημοκρατική επίλυση τέτοιων διαφορών. Αντίθετα, η

32. M. Bookchin, *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* (San Francisco: Sierra Club Books, 1987), σελ. 55.

προσπάθεια του Clark να επιλύσει το πρόβλημα των διακοινοτικών ή ενδοκοινοτικών διαφορών ακολουθεί το πεπατημένο μονοπάτι ενός, βασικά μυστικιστικού, ιδεαλισμού. Προφανώς, κατά την άποψη του Clark, όλα θα επιλυθούν, αν δημιουργήσουμε μια, ουσιαστικά μεταφορική, έννοια του «πολίτη της Γης», η οποία, με κάποιο τρόπο, θα μας κάνει αλληλέγγυους μεταξύ μας και με όλες τις μορφές ζωής. Είναι, επομένως, φανερό ότι ο Clark αγνοεί εντελώς τις θεσμικές προϋποθέσεις (ισοκατανομή πολιτικής και οικονομικής δύναμης μεταξύ όλων των πολιτών, συνακόλουθη κατάργηση της ιεραρχικής κυριαρχίας και ταξικής εκμετάλλευσης), οι οποίες οδηγούν σε μια άλλη κοινωνία.

Το δεύτερο βήμα στην επίθεση του Clark κατά της δημοκρατίας είναι να προσπαθήσει να αμαυρώσει την ιδέα της λαϊκής συνέλευσης, η οποία αποτελεί έναν κρίσιμο θεσμό της άμεσης δημοκρατίας. Έτσι, εγκωμιάζει την «ομάδα συνάφειας» (*affinity group*), την οικογενειακή ομάδα (*familial group*) και την κοινοτική ζωή, τις οποίες αντιπαραθέτει απλοϊκά προς τις λαϊκές συνελεύσεις, υποστηρίζοντας ότι «η πιο οικεία προσωπική σφαίρα, είτε αυτή ταυτίζεται με την ομάδα συνάφειας, την οικογενειακή ομάδα ή την ομάδα της κομμούνας, είναι η πιο θεμελιακή κοινωνικά και πολιτικά μονάδα». Αλλά, όσον αφορά, ιδιαίτερα, στην «ομάδα συνάφειας», που οικειοποιούνται σήμερα πολλοί οπαδοί της Νέας Εποχής και η οποία προτείνεται ακόμα και ως χρήσιμη οργανωτική μορφή για τις «διορατικές» επιχειρήσεις, θα ήταν χρήσιμο να ανατρέξουμε στην ιστορία της. Όπως σημειώνει ο Vernon Richards³³, η ομάδα συνάφειας δημιουργήθηκε από την Αναρχική Ομοσπονδία της Ιβηρικής (FAI) ως οργανωτική μονάδα (συχνά με σκοπό την άμεση δράση, π.χ. τις «απαλλοτριώσεις») και όχι ως ένας θεσμός για μια μελλοντική αναρχική κοινωνία. Φαίνεται, επομένως, ότι ο κύριος λόγος για τον οποίο ο John Clark υποβαθμίζει –εάν δεν απορρίπτει τελείως– τις λαϊκές συνελεύσεις είναι το γεγονός ότι προφανώς δεν έχει καμία αντίληψη της δημοκρατίας ως ενός συνόλου θεσμών (δηλαδή ενός συνόλου δομών και διαδικασιών οι οποίες εξασφαλίζουν την ισοκατανομή δύναμης στο θεσμικό επίπεδο) και αξιών. Οι μορφές συλλογικής λήψης αποφάσεων δεν έχουν θέση στην αντίληψή του για την δημοκρατία –όταν μπαίνει στον κόπο να ασχοληθεί με αυτές. Έτσι, η δημοκρατία, στην αντίληψη του Clark, γίνεται ουσιαστικά ένα σύστημα αξιών, μια καθαρά πνευματική κατάσταση, στην οποία, όπως το θέτει, κάθε δραστηριότητα, σε οποιαδήποτε σφαίρα της ζωής, είναι ένα είδος θέσμησης.

33. Βλ. Vernon Richards, *Lessons of the Spanish Revolution* (London: Freedom Press, 1972), σελ. 146.

Αλλά η οικο-κομμουνταριανιστική αντίληψη του Clark δεν στερείται μόνον οποιασδήποτε αντίληψης πολιτικής δημοκρατίας. Στερείται επίσης και οποιασδήποτε αντίληψης οικονομικής δημοκρατίας. Έτσι, ο Clark όχι μόνο δεν αποκλείει την ιδιωτική επιχείρηση (μικρές συνεταιρικές επιχειρήσεις, ατομική επιχείρηση κ.λπ.), αλλά ούτε και την οικονομία της αγοράς! Εντούτοις, αυτό δεν τον εμποδίζει να οραματίζεται μια οικονομία στην οποία ο συνεταιριστικός τομέας θα κυριαρχούσε πάνω στον ιδιωτικό, χωρίς να εξηγεί πώς αυτό θα ήταν δυνατόν σε συνθήκες οικονομίας της αγοράς, η οποία οδηγεί αναπόφευκτα (όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο) στην διαδικασία του ανταγωνισμού, στην συγκέντρωση του κεφαλαίου και στον σχηματισμό σύγχρονων επιχειρηματικών κολοσσών. Είναι λοιπόν ξεκάθαρο ότι ο Clark όχι μόνο στερείται οποιασδήποτε γνώσης για την δυναμική της οικονομίας της αγοράς, αλλά και ότι αγνοεί επίσης την εμπειρία των δύο τελευταίων αιώνων οικονομικής συγκέντρωσης, όταν τα συνεταιριστικά και παρόμοια πειράματα περιθωριοποιήθηκαν, ή απλώς πετάχτηκαν στον κάλαθο των αχρήστων της Ιστορίας.

Η βιο-περιφερειακή προσέγγιση που υιοθετούν οικο-κομμουνταριανιστές όπως ο Clark, δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την δημοκρατία και είναι εύκολα συμβατή με κάθε είδους κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, ακόμα και με ένα οικο-φασιστικό σύστημα τύπου «Πράσινου Αδόλφου». Οι οικολογικές αξίες, απογυμνωμένες από ένα δημοκρατικό περιεχόμενο, εύκολα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να υπονομεύσουν οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια για μια απελευθερωτική εναλλακτική πρόταση στην σημερινή κοινωνία, ή μπορούν να διαστρεβλωθούν σε μορφές που προσφέρονται για πολύ ολοκληρωτικούς στόχους. Η εγκαθίδρυση διαφόρων συνεταιριστικών προσπαθειών μπορεί να είναι χρήσιμη για πολιτισμικούς και πειραματικούς στόχους, αλλά από μόνη της, σε καμία περίπτωση δεν αρκεί για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Αυτό έχει δείξει η Ιστορία, αλλά και πρόσφατες προσπάθειες όπως το αυξανόμενο ιεραρχικό πείραμα της Mondragon (βλ. 7ο Κεφάλαιο). Στην καλύτερη περίπτωση, τέτοιες προσπάθειες συνήθως παρέχουν ένα ήπιο και ενδεχομένως ανθρώπινο προσωπείο στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς –εάν δεν εκφυλισθούν σε ανεξάρτητες καπιταλιστικές επιχειρήσεις.

Τέλος, πρόσφατα αναπτύχθηκε ένας σημαντικός διάλογος πάνω στην Συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία όπου μερικοί από τους συγγραφείς στον χώρο της διεθνούς Αριστεράς, που πήραν μέρος στον διάλογο αυτό, εκφράζουν διάφορες επιφυλάξεις για το εφικτό και επιθυμητό της Συνομοσπονδιακής Περιεκτικής Δημοκρατίας (Serge Latouche, Michael Levin, Arran Gare κ.α.) –βλ. ολόκληρο αυτόν τον διάλογο στο

βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*³⁴

6.3. Το οικονομικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Το τμήμα αυτό εξετάζει τις προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας, σε μια προσπάθεια να σκιαγραφηθεί το οικονομικό μοντέλο στο οποίο μπορεί να θεμελιωθεί μια περιεκτική δημοκρατία. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του μοντέλου αυτού, που το διαφοροποιεί από παρόμοια μοντέλα συγκεντρωτικού ή αποκεντρωμένου σχεδιασμού, είναι ότι, μολονότι δεν προϋποθέτει την υπέρβαση της σπάνεως, εν τούτοις εξασφαλίζει την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών, χωρίς όμως να θυσιάζει την ελευθερία της επιλογής, σε μια οικονομία χωρίς κράτος, χρήμα και αγορά.

Είναι σαφές ότι το είδος οικονομικής δημοκρατίας που προτείνεται εδώ δεν προϋποθέτει αυτό που η Arendt αποκαλεί «κομμουνιστικό μύθο», τον μύθο δηλαδή ότι υπάρχει ένα γενικό συμφέρον στην κοινωνία ως σύνολο. Μια τέτοια παραδοχή (που συνεπάγεται ότι το «αόρατο χέρι» σε μια οικονομία της αγοράς –ή, εναλλακτικά, η διαδικασία σχεδιασμού σε μια οικονομία κρατικού σοσιαλισμού– θα ικανοποιούσε το γενικό συμφέρον), παραβλέπει το ουσιώδες γεγονός ότι η κοινωνική δραστηριότητα είναι το αποτέλεσμα των προθέσεων αναρίθμητων ατόμων.³⁵ Αντίθετα, το μοντέλο που παρουσιάζεται εδώ, προϋποθέτει ρητά την διαφορετικότητα των ατόμων (η οποία, με την σειρά της, συνεπάγεται ότι είναι αδύνατη η ομοφωνία), και προτείνει την θέσμιση της διαφορετικότητας αυτής, μέσω της υιοθέτησης ενός μείγματος δημοκρατικού σχεδιασμού, από την μια μεριά, και ενός σχήματος διατακτικών στο πλαίσιο μιάς τεχνητής «αγοράς», από την άλλη. Ο στόχος είναι να εξασφαλιστεί μια κατανομή των παραγωγικών πόρων που να διασφαλίζει τόσο την ελευθερία της ατομικής επιλογής όσο και την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών.

Είναι προφανές, ακόμη, ότι η προτεινόμενη οικονομική δημοκρατία δεν αποδέχεται το μυθικό στάδιο του ελεύθερου κομμουνισμού και αντίθετα θέτει ρητά το ζήτημα σχετικά με το πώς, μέσα στο πλαίσιο μιας κοινωνίας

34. *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία* .ο.π.

35. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1958), σελ. 44.

σπάνεως (δηλαδή σε μια κοινωνία στην οποία οι οικονομικοί πόροι εξακολουθούν να είναι σπάνιοι σε σχέση με τις ανάγκες), θα μπορούσε να βρεθεί μια μέθοδος κατανομής των πόρων που θα εξασφάλιζε την επίτευξη του παραπάνω στόχου. Από την άποψη αυτή, δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένοι ελευθεριακοί που υποστηρίζουν την «πολιτική του ατομικισμού» θεωρούν απαραίτητο, προκειμένου να επιτεθούν κατά της δημοκρατίας, να καταφύγουν, από την μια μεριά, στον μύθο του ελεύθερου κομμουνισμού και, από την άλλη, στην διαστρέβλωση ότι η δημοκρατία ενέχει ένα είδος «αρχής», με την μορφή της «αρχής» της πλειοψηφίας. Η πρόθεσή τους είναι σαφής: ο ελεύθερος κομμουνισμός καθιστά την δημοκρατία περιττή, ενώ η θεώρηση της δημοκρατίας ως «αρχής» την κάνει ανεπιθύμητη. Η L. Susan Brown,³⁶ για παράδειγμα, ξεκινώντας από το αναρχοκομμουνιστικό σύνθημα «από καθέναν σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθέναν σύμφωνα με τις ανάγκες του», συμφωνεί με την Emma Goldman ότι :

εναπόκειται στα άτομα να συμφωνήσουν ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος να ζουν και να εργάζονται μαζί. Αυτό είναι κάτι που δεν τους επιβάλλεται από τα πάνω ή που υπαγορεύεται από την πλειοψηφία. Αντίθετα, τα ίδια τα άτομα, εκούσια και ελεύθερα, δημιουργούν και αναδημιουργούν τις κοινωνικές και οικονομικές μορφές οργάνωσης που επιθυμούν.

Όπως, όμως, θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, η οικονομική δημοκρατία και η ελευθερία επιλογής δεν είναι ασύμβατες, όπως φαίνεται να υποθέτει το παραπάνω απόσπασμα.

Ορισμός της οικονομικής δημοκρατίας

Οι συνήθεις ορισμοί που δίδονται στην οικονομική δημοκρατία από τους φιλελεύθερους, τους σοσιαλιστές και Πράσινους οικονομολόγους είναι είτε ελλιπείς είτε μερικοί ή και τα δύο μαζί, και τείνουν να δίνουν έμφαση μόνο στην μία από τις κύριες πτυχές της οικονομικής εξουσίας: την ιδιοκτησία και τον έλεγχο.

Οι νεοφιλελεύθεροι, για παράδειγμα, ταυτίζουν την οικονομική δημοκρατία με τον «λαϊκό καπιταλισμό», ο οποίος όμως δεν μπορεί να διασφαλίσει ούτε δημοκρατική ιδιοκτησία ούτε δημοκρατικό έλεγχο. Έτσι, όπως έδειξε το θασσερικό πείραμα λαϊκού καπιταλισμού, η ευρύτερη διάχυση της ιδιοκτησίας των μετοχών δεν συνεπάγεται μικρότερη συγκέντρωση

36. L. Susan Brown, *The Politics of Individualism*, σελ. 127-28.

της ιδιοκτησίας και της οικονομικής δύναμης.³⁷ Επιπλέον, η ευρύτερη κατοχή μετοχών δεν συνεπάγεται από μόνη της υψηλότερο βαθμό δημοκρατικού ελέγχου, εφόσον οι κρίσιμες οικονομικές αποφάσεις εξακολουθούν να λαμβάνονται από διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων και τεχνοκράτες, με κριτήριο την επίτευξη κέρδους.

Η πρακτική του σοσιαλιστικού κρατισμού έτεινε να ταυτίζει την οικονομική δημοκρατία με την στενή έννοια που ορίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δηλαδή, ως ένα σύστημα που θεσμίζει την ελαχιστοποίηση των κοινωνικο-οικονομικών διαφορών, οι οποίες, σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, οφείλονταν, «σε τελική ανάλυση», στην άνιση κατανομή της ατομικής ιδιοκτησίας. Αυτό σήμαινε ότι το κράτος θα έπρεπε να εμπλακεί είτε σε μια διαδικασία ανακατανομής του εισοδήματος μέσω της φορολογίας και του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας (σοσιαλδημοκρατία), είτε σε μια διαδικασία κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής («υπαρκτός σοσιαλισμός»). Εντούτοις, δεδομένου ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι μόνο μία πτυχή της οικονομικής δύναμης, η προσπάθεια ελαχιστοποίησης των επιπτώσεων από την άνιση κατανομή της στο εισόδημα, ή ακόμα και η κατάργησή της, δεν μπορεί να διασφαλίσει, από μόνη της, την εξάλειψη των εξουσιαστικών οικονομικών σχέσεων. Έτσι, το αποτέλεσμα ήταν να αντικατασταθεί απλώς η οικονομική δύναμη της *καπιταλιστικής ελίτ (που είχε τον άμεσο έλεγχο του ιδιωτικού τομέα)* στην *καπιταλιστική οικονομική «δημοκρατία»* από την οικονομική δύναμη της *κομματικής ελίτ (που ήλεγχε τον κρατικό τομέα)* στην σοσιαλιστική οικονομική «δημοκρατία».

Σήμερα, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι περισσότεροι αυτοαποκαλούμενοι «σοσιαλιστές» έχουν εγκαταλείψει, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, κάθε όραμα για μια μη καπιταλιστική κοινωνία χωρίς αγορά και κράτος και ταυτίζουν την οικονομική δημοκρατία με την ενδυνάμωση της «κοινωνίας των πολιτών», στο πλαίσιο αυτού που αποκαλούν «ριζοσπαστική» δημοκρατία. Επιπλέον, δεν προτείνουν καμία διαλεκτική αντίθεση μεταξύ του έθνους-κράτους και της κοινωνίας των πολιτών. Η ενδυνάμωση της δεύτερης δεν σχετίζεται με την διαδικασία σταδιακής εξάλειψης του πρώτου, αλλά στοχεύει αποκλειστικά στο να αντισταθμίσει ή απλώς να περιορίσει την κρατική εξουσία, μέσα σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς. Με άλλα λόγια, το όραμα για μια σοσιαλιστική οικονο-

37. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Αθήνα: Γόρδιος, 1993), κεφ. 4· και *Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα* (Αθήνα, Καστανιώτης, 1997), κεφ. 1.

μία σχεδιασμού, που θα αναδυθεί μετά από μια μεταβατική περίοδο, έχει σήμερα εγκαταλειφθεί από τους περισσότερους «σοσιαλιστές».³⁸

Τέλος, ορισμένοι Πράσινοι οικονομολόγοι ταυτίζουν την οικονομική δημοκρατία με διάφορες μορφές «διοκτησίας των εργαζομένων» και «δημοκρατίας στον χώρο εργασίας».³⁹ Εντούτοις, ακόμα και όταν τέτοιες μορφές οικονομικής οργάνωσης προϋποθέτουν δημοκρατικό έλεγχο και δημοκρατική ιδιοκτησία, ο έλεγχος ορίζεται με στενή έννοια που καλύπτει μόνο τους εργάτες και απασχολούμενους και όχι ολόκληρη την κοινωνία. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σ' αυτόν τον τύπο οικονομικής δημοκρατίας εξακολουθεί να είναι η αγορά εκείνη που καθορίζει εν τέλει τι και πώς θα παραχθεί, σημαίνει ότι τα σχήματα αυτά δεν ενέχουν μια θεμελιακή αλλαγή στην φύση του ανταγωνιστικού συστήματος. Με άλλα λόγια, οι Πράσινοι, Κοκκινοπράσινοι κ.λπ οικονομολόγοι, παρά τις αντιαναπτυξιακές ρητορείες τους, στον βαθμό που παίρνουν δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και την δυναμική του «ανάπτυξη ή θάνατος», υιοθετούν έμμεσα την ίδια την οικονομία ανάπτυξης. Επομένως, τέτοιες προτάσεις δεν συνεπάγονται την κατάργηση της οικονομικής εξουσίας, αλλά απλώς την περαιτέρω αποκέντρωσή της, ενώ, συγχρόνως, δεν μπορούν να εξασφαλίσουν (όπως άλλωστε και η φιλελεύθερη και η σοσιαλιστική εκδοχή της οικονομικής δημοκρατίας), την επιδίωξη του γενικού συμφέροντος. Είναι, επομένως, φανερό ότι χρειαζόμαστε έναν ορισμό της οικονομικής δημοκρατίας που να έχει ως βασικό στοιχείο του την κατάργηση της ίδιας της οικονομικής δύναμης.

Ένας χρήσιμος ίσως τρόπος για να ορίσουμε την οικονομική δημοκρατία, με τρόπο που να συνεπάγεται την κατάργηση των εξουσιαστικών οικονομικών σχέσεων, θα ήταν να ξεκινήσουμε από τον ορισμό της άμεσης δημοκρατίας. Ορίσαμε, στο προηγούμενο κεφάλαιο, την άμεση (ή πολιτική) δημοκρατία ως την μορφή πολιτικής οργάνωσης η οποία διασφαλίζει την ίση κατανομή της πολιτικής δύναμης μεταξύ των πολιτών, μέσω της άμεσης συμμετοχής τους στην πολιτική διαδικασία λήψης και εφαρμογής των αποφάσεων. Αυτός ο ορισμός της δημοκρατίας ενέχει ρητά την άρ-

38. Βλ., π.χ., το άρθρο του Robin Blackburn, εκδότη της κάποτε ριζοσπαστικής *New Left Review*, η οποία τώρα προωθεί μια «κοινωνικοποιημένη αγορά»! R. Blackburn, "Fin de Siècle: Socialism After the Crash", *New Left Review* (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1991), σελ. 5-68.

39. Βλ., για παράδειγμα, M.A. Lutz και K. Lux, *Humanistic Economics* (NY: Bootstrap, 1988), κεφ. 12· C. George Benello et al., *Building Sustainable Communities* (NY: Bootstrap, 1989), κεφ. 18-20.

νηση της πολιτικής εξουσίας και συνεπάγεται την «αρχή» του λαού στην πολιτική σφαίρα.

Αντίστοιχα, μπορούμε να ορίσουμε την οικονομική δημοκρατία ως μια οικονομική δομή και διαδικασία που, με την άμεση συμμετοχή των πολιτών στην διαδικασία λήψης και εφαρμογής των αποφάσεων, διασφαλίζει την ίση κατανομή της οικονομικής δύναμης μεταξύ των πολιτών. Όπως ισχύει στην περίπτωση της άμεσης (πολιτικής) δημοκρατίας, η οικονομική δημοκρατία σήμερα είναι εφικτή μόνο στο επίπεδο των συνομοσπονδισούμενων δήμων. Με άλλα λόγια, η οικονομική δημοκρατία συνεπάγεται την δημοτική ιδιοκτησία της οικονομίας (δηλ. τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε κάθε δήμο), πράγμα που διαφέρει ριζικά και από τις δύο κύριες μορφές συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης (καπιταλιστική και «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης), καθώς και από τις διάφορες εκδοχές κολλεκτιβιστικού καπιταλισμού, είτε της εκδοχής του «εργατικού ελέγχου», είτε των ηπιότερων εκδοχών που προτείνουν διάφοροι μετα-κεϋνσιανοί σοσιαλδημοκράτες.⁴⁰

Έτσι, η δημοτική ιδιοκτησία της οικονομίας παρέχει την οικονομική δομή για μια δημοκρατική ιδιοκτησία, ενώ η άμεση συμμετοχή των πολιτών στις οικονομικές αποφάσεις παρέχει το πλαίσιο για μια διαδικασία περιεκτικού δημοκρατικού ελέγχου της οικονομίας. Ο δήμος, επομένως, γίνεται η αυθεντική μονάδα της οικονομικής ζωής, εφ' όσον η οικονομική δημοκρατία δεν είναι εφικτή σήμερα παρά μόνο εάν η ιδιοκτησία και ο έλεγχος των πλουτοπαραγωγικών πηγών οργανώνονται στο επίπεδο των συνομοσπονδισούμενων δήμων. Στην πραγματικότητα, η ίδια η έννοια της κοινότητας, πάνω στην οποία θεμελιώνεται η έννοια του δήμου, συνεπάγεται την άρνηση της οικονομικής εξουσίας.⁴¹ Έτσι, σε αντίθεση με τους άλλους ορισμούς της οικονομικής δημοκρατίας, ο ορισμός που δίνεται εδώ ενέχει την ρητή άρνηση της οικονομικής εξουσίας και συνεπάγεται την «αρχή του λαού» στην οικονομική σφαίρα. Με αυτήν την έννοια, η οικονομική δημοκρατία είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα, καθώς και το θεμέλιο, της άμεσης δημοκρατίας.

Εντούτοις, παίρνοντας υπόψη μας τον σημερινό υψηλό βαθμό συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης και τον αντίστοιχο βαθμό διεθνούς αλληλεξάρτησης, είναι δύσκολο, ακόμα και να φανταστούμε, μια ριζικά

40. Βλ., π.χ., τα έργα του G. Hodgson, *The Democratic Economy* (Gretna, LA: Pelican, 1984), *Economics and Institutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), και *Rethinking Economics* (Edward Elgar, 1992). Βλ. ακόμη, P. Arestis, *The Post-Keynesian Approach to Economics*, Edward Elgar, 1993.

41. Michael Taylor, *Community, Anarchy, and Liberty*, σελ. 26-32.

διαφορετική μορφή κοινωνίας που θα θεμελιώνεται στην οικονομική δημοκρατία. Είναι εφικτή μια τέτοια κοινωνία σήμερα; Ποιο θα έπρεπε να είναι το σύστημα κατανομής των οικονομικών πόρων που θα ήταν συμβατό με την οικονομική δημοκρατία; Η ίδια η έκταση και βαρύτητα αυτών των ερωτημάτων δημιουργεί την ανάγκη σημαντικής συλλογικής ερευνητικής εργασίας. Εδώ, μπορούμε μόνο να σκιαγραφήσουμε τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε μια τέτοια ερευνητική προσπάθεια. Φυσικά, η θεωρία μπορεί να διερευνά μόνο δυνατότητες και εναπόκειται στην κοινωνική «πράξη» να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στην νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Έτσι, στην συνέχεια, θα γίνει μια προσπάθεια να διατυπωθεί ένα νέο όραμα οικονομικής δημοκρατίας και να εκφρασθούν ορισμένες συγκεκριμένες προτάσεις για το πώς θα μπορούσε να λειτουργεί ένα τέτοιο δημοκρατικό μοντέλο οικονομίας. Με αυτήν την διπλή έννοια, η προτεινόμενη προσέγγιση εκφράζει ένα νέο οικονομικό μοντέλο που βασίζεται στην **δημοτική οργάνωση της οικονομίας**.

Μπορούμε να προσδιορίσουμε τρεις θεμελιακές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται ούτως ώστε να είναι εφικτή η οικονομική δημοκρατία:

- (α) **δημοτική αυτοδυναμία**
- (β) **δημοτική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών**
- (γ) **συνομοσπονδιακή κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών.**

Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας: δημοτική αυτοδυναμία

Η αυτοδυναμία ορίζεται εδώ με όρους αυτονομίας και όχι με όρους αυτάρκειας, η οποία, υπό τις σημερινές συνθήκες, δεν είναι ούτε εφικτή ούτε επιθυμητή. Ένας χρήσιμος ορισμός της αυτοδυναμίας είναι ο ορισμός που δόθηκε από την Διακήρυξη του Cooyoc των αδέσμευτων χωρών ως «η στήριξη πρωταρχικά στους δικούς μας πόρους, ανθρώπινους και φυσικούς, και η ικανότητα αυτόνομου καθορισμού των στόχων και λήψης των αποφάσεων».⁴² Έτσι, μολονότι η αυτοδυναμία συνεπάγεται μέγιστη χρήση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πόρων και πηγών ενέργειας, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την αυτάρκεια και θα πρέπει πάντοτε να θεωρείται μέσα στο πλαίσιο του συνομοσπονδισμού. Δεδομένου ότι ο αμεσοδημοκρατικός έλεγχος της οικονομίας και της κοινωνίας είναι σήμερα δυνατός

42. Παρατίθεται στο Paul Ekins, *Trade for Mutual Self-Reliance* (London: TOES publication), 1989, σελ. 13.

μόνο στο επίπεδο συνομοσπονδιούμενων *δήμων*, είναι φανερό ότι η δημοτική αυτοδυναμία είναι μια αναγκαία συνθήκη για την πολιτική και οικονομική αυτονομία.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο το αίτημα της αυτονομίας που δημιουργεί την ανάγκη της αυτοδυναμίας, ούτως ώστε να αποκαταστήσουμε τον έλεγχο πάνω στην ζωή μας. Η αυτοδυναμία καθίσταται αναγκαία και από το γεγονός ότι η ιστορική τάση απομάκρυνσης από αυτήν είχε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στο μακροοικονομικό, το πολιτισμικό, το περιβαλλοντικό και το γενικότερο κοινωνικό επίπεδο:

- στο μακροοικονομικό επίπεδο, εκατομμύρια άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο καταδικάστηκαν από τις δυνάμεις της αγοράς (που καθορίζουν εν τέλει την μοίρα τους από την στιγμή που απομακρύνθηκαν από την αυτοδυναμία) στην ανεργία, την φτώχεια, ακόμα και την πείνα, όπως δείχνει η σημερινή επισιτιστική κρίση, που κατά τον ΟΗΕ καταδικάζει 100 εκ. ανθρώπους στην πείνα.. Σήμερα, οι τοπικές οικονομίες εξαρτώνται από εξωτερικά κέντρα για την οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας, για την κάλυψη των αναγκών σε αγαθά και υπηρεσίες (συστήματα διανομής), ακόμα και για την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.). Για παράδειγμα, για την προσέλκυση επενδύσεων, δίνονται πολύ ακριβά κίνητρα που συνήθως παραβλέπουν τις οικολογικές επιπτώσεις, ενώ οι ίδιες οι επενδύσεις δεν μεγιστοποιούν την τοπική απασχόληση και δημιουργούν μια σημαντική εκροή τοπικού εισοδήματος. Ο τελευταίος γύρος διαπραγματεύσεων της GATT, η οποία από τον Ιανουάριο του 1995 μετατράπηκε στον Οργανισμό Παγκόσμιου Εμπορίου, έκανε την αυτοδυναμία στο πεδίο της γεωργίας σχεδόν αδύνατη, καταστρέφοντας στην πορεία τα μέσα συντήρησης εκατομμυρίων αγροτών σε ολόκληρο τον κόσμο και μεταβάλλοντας την αγροτική παραγωγή σε μια διαδικασία όπου κυριαρχεί ακόμα περισσότερο η εντατική χρήση των χημικών λιπασμάτων –μια διαδικασία που ελέγχεται από μεγάλες «αγρο-μπίζνες» και αποτελεί βασικό στοιχείο της σημερινής επισιτιστικής κρίσης. Αντίθετα, η τοπική αυτοδυναμία συνεπάγεται μέγιστη χρήση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πόρων και πηγών ενέργειας, μια διαδικασία που οδηγεί σε αντίστοιχη μεγιστοποίηση της τοπικής απασχόλησης και –μέσω των «πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων– του τοπικού εισοδήματος.
- στο πολιτισμικό επίπεδο, η απομάκρυνση από την αυτοδυναμία οδήγησε στην αποσάθρωση των κοινωνικών δεσμών και αξιών, οι οποίες ενώνουν τις κοινότητες ή ακόμα και ολόκληρες κουλτούρες. Οι αξίες της αγοράς, δηλαδή οι αξίες της ανταγωνιστικότητας και του ατομικισμού,

αντικατέστησαν τις *κοινοτικές αξίες* της αλληλεγγύης και της συνεργασίας, μεταβάλλοντας τα ανθρώπινα όντα σε παθητικούς πολίτες και καταναλωτές.

- στο περιβαλλοντικό επίπεδο, η τάση απομάκρυνσης από την αυτοδυναμία οδήγησε στον παραλογισμό ενός συστήματος το οποίο για την καθημερινή του λειτουργία πρέπει να στηρίζεται στην μεταφορά αγαθών και ανθρώπων σε τεράστιες αποστάσεις, με όλες τις επιπτώσεις για το περιβάλλον που συνεπάγεται η μαζική αυτή μετακίνηση,⁴³ εφόσον, όπως διαπίστωσε και η Διακυβερνητική Επιτροπή του ΟΗΕ για την κλιματική μεταβολή, στην τελευταία Έκθεσή της (2007), οι μεταφορές (οδικές, αεροπορικές και θαλάσσιες) αποτελούν μια από τις κυριότερες αιτίες του φαινομένου του θερμοκηπίου. Θα πρέπει, επομένως, να τονίσουμε ότι η αυτοδυναμία αποτελεί αναγκαία συνθήκη (όχι όμως και επαρκή) για την δημιουργία μιας οικολογικά αυτοσυντηρούμενης παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Κι αυτό διότι οι αυτοδύναμες κοινότητες αποτελούν σήμερα τον μόνο τρόπο για την αναστροφή της διαδικασίας υπερπαραγωγής και υπερκατανάλωσης, που είναι βέβαια το κύριο αποτέλεσμα της οικονομίας ανάπτυξης, αλλά και η κύρια αιτία της οικολογικής απειλής.

- τέλος, στο γενικότερο κοινωνικό επίπεδο, η απομάκρυνση από την αυτοδυναμία έχει σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό κόστος.⁴⁴ Έτσι, η απώλεια δεξιοτήτων και η οικονομική εξάρτηση είναι το κόστος που πληρώνουμε για τον σημερινό καταμερισμό εργασίας, την εξειδίκευση και το ελεύθερο εμπόριο. Με άλλα λόγια, η απομάκρυνση από την αυτοδυναμία συνεπάγεται μια δραστική απομάκρυνση από την ατομική και κοινωνική αυτονομία. Έτσι, οι ιεραρχικές κοινωνικές δομές, οι οποίες, πριν την έλευση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, στηρίζονταν κυρίως σε εξωοικονομικούς παράγοντες, στην οικονομία της αγοράς αντικαταστάθηκαν απλώς από νέες ιεραρχικές δομές που στηρίζονταν σε οικονομικά θεμέλια. Είναι, επομένως, απαραίτητη η εξάλειψη των οικονομικών αυτών θεμελίων, ούτως ώστε να γίνει δυνατή η κατάργηση της κυριαρχίας ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο.

Η οικονομική δημοκρατία είναι κατά συνέπεια αδύνατη χωρίς μια ριζική αποκέντρωση της οικονομικής δύναμης που θα καταστήσει εφικτή την αυτοδυναμία. Ωστόσο, μια ριζική αποκέντρωση συνεπάγεται στην

43. Βλ., π.χ., Paul Ekins, *Trade for Mutual Self-reliance*, σελ. 9.

44. Για μια εξέταση του θέματος αυτού από την προοπτική των Πράσινων οικονομικών, βλ., π.χ., Paul Ekins, *Local Economic Self-reliance* (London: TOES publication, 1988).

πραγματικότητα την εγκατάλειψη του τύπου ανάπτυξης που ιστορικά έχει ταυτίσει την πρόοδο με την οικονομική μεγέθυνση και αποτελεσματικότητα. Η απομάκρυνση από την τοπική οικονομική αυτοδυναμία ήταν, στην πραγματικότητα, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανάδυσης της οικονομίας της αγοράς. Με άλλα λόγια, τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το γεγονός αυτό (καταμερισμός της εργασίας, εξειδίκευση, εκμετάλλευση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μέσω του ελεύθερου εμπορίου), αποτέλεσαν αναπόφευκτη απόρροια του επεκτατικού χαρακτήρα του συστήματος της οικονομίας αγοράς και της δυναμικής του («ανάπτυξη ή θάνατος»). Παρόμοια, η υιοθέτηση από τον μαρξισμό της καπιταλιστικής ιδέας της προόδου οδήγησε στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, στην οποία, η τεράστια συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια των γραφειοκρατών, που έλεγχαν τον κεντρικό σχεδιασμό, κατέστρεψε κάθε δυνατότητα αυτοδυναμίας.

Σήμερα, όπως είδαμε και στα Κεφάλαια 2 και 3, παρατηρείται μια μορφή οικονομικής αποκέντρωσης μέσα στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, μια αποκέντρωση που διευκολύνεται από τις τεχνολογικές αλλαγές. Στάδια της παραγωγικής διαδικασίας (για ορισμένα προϊόντα, ακόμα και η ίδια η παραγωγική διαδικασία), που πραγματοποιούνταν στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, μεταφέρονται στην περιφέρεια και ημiperiφέρεια και κυρίως στις χώρες της Ανατολικής Ασίας. Οι πολυεθνικές εταιρείες έχουν πια την τεχνολογική ικανότητα να μεταφέρουν μέρη της παραγωγικής δραστηριότητας από το κέντρο προς την περιφέρεια προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν το κόστος παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου του περιβαλλοντικού κόστους). Όμως, η αποκέντρωση που σημειώνεται σε αυτήν την διαδικασία είναι φυσική και όχι οικονομική, εφόσον η οικονομική δύναμη παραμένει στα μητροπολιτικά κέντρα. Η ίδια η δυναμική της νεοφιλελεύθερης φάσης, η οποία είναι μια διαδικασία απελευθέρωσης των αγορών από τους «περιορισμούς» που επέβαλε σε αυτές το κράτος κατά την κρατικιστική φάση της αγοραιοποίησης, οδηγεί σε περαιτέρω συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα μητροπολιτικά κέντρα, όπως δείχθηκε στο Κεφάλαιο 1 του βιβλίου. Θα αποκαλούσα επομένως την διαδικασία αυτή *εξαρτημένη αποκέντρωση*, επειδή δεν οδηγεί στην δημιουργία αυτοδύναμων κοινοτήτων, αλλά, αντίθετα, αποτελεί εγγενές μέρος της σημερινής διαδικασίας συγκέντρωσης της οικονομικής δύναμης στα μητροπολιτικά κέντρα και κάποιας παράλληλης αποκέντρωσης

της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο.⁴⁵ Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται λοιπόν την αναπαραγωγή του ιεραρχικού καταμερισμού της εργασίας και των σχέσεων κυριαρχίας/εξάρτησης.

Ένα σαφές παράδειγμα εξαρτημένης αποκέντρωσης είναι η «αρχή της επικουρικότητας», που εισάχθηκε και στην Ευρωπαϊκή Ένωση για να καθυστερήσουν οι φόβοι των ευρωπαϊκών λαών που έβλεπαν να χάνεται ακόμη και η ελάχιστη ικανότητα αυτοδιάθεσης που διέθεταν πριν. Η αρχή αυτή, που απαιτεί λήψη αποφάσεων στο κατώτερο δυνατό επίπεδο, αναφέρεται κυρίως στην αποκέντρωση των πολιτικών αποφάσεων, ενώ οι κύριες οικονομικές αποφάσεις αφήνονται στην δικαιοδοσία του κέντρου, δηλαδή της πολιτικής και τεχνοκρατικής ελίτ που ελέγχει τους νέους θεσμούς της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Επομένως, η αποκέντρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης όχι μόνο δεν μειώνει την εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο αλλά, στην πραγματικότητα, την ενισχύει. Τα μητροπολιτικά κέντρα καθορίζουν την ποσότητα και το περιεχόμενο της ανάπτυξης στις περιοχές της περιφέρειας, όχι μόνο στο μικροοικονομικό αλλά και στο μακροοικονομικό επίπεδο:

- στο μικροοικονομικό επίπεδο, επειδή το πολυεθνικό κεφάλαιο και οι τεχνικές γνώσεις (know-how) που απαιτούνται για την ανάπτυξη της περιφέρειας, προέρχονται από τις μητροπολιτικές περιοχές
- στο μακροοικονομικό επίπεδο, επειδή οι οικονομικά ισχυρότερες περιοχές είναι σε θέση, μέσω των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να επιβάλλουν άμεσα την βούλησή τους στις ασθενέστερες περιοχές.

Σ' αυτόν τον τύπο εξαρτημένης αποκέντρωσης μπορούμε να αντιτάξουμε την *αυτοδύναμη αποκέντρωση*, που μπορεί να στηριχθεί μόνο στην οριζόντια αλληλεξάρτηση οικονομικά αυτοδύναμων κοινοτήτων. Οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των συνομοσπονδιούμενων *δήμων* θα πρέπει, επομένως, να δομούνται στην αμοιβαία αυτοδυναμία και την συλλογική στήριξη, και όχι στην κυριαρχία και την εξάρτηση, όπως συμβαίνει σήμερα. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο μιας διαδικασίας συνομοσπονδιακού δημοκρατικού σχεδιασμού. Η αυτοδυναμία στο πλαίσιο αυτό σημαίνει ότι οι βασικές ανάγκες, καθοριζόμενες δημοκρατικά, θα πρέπει, στον βαθμό που αυτό είναι δυνατό, να καλύπτονται στο τοπικό επίπεδο, παρόλο που το επίπεδο ικανοποίησης των αναγκών αυτών θα πρέπει να είναι το ίδιο σε ολόκληρη την συνομοσπονδία. Επομένως, οι ανταλλαγές μεταξύ των δήμων σε μια συνομοσπονδία είναι και αναγκαίες και

45. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: η Ελληνική Περίπτωση* (Αθήνα, Εξάντας, 1985 και 1987), κεφ. Α.

επιθυμητές, δεδομένου ότι η αυτοδυναμία δεν μπορεί ποτέ να οδηγήσει στην ικανοποίηση όλων των αναγκών. Το πραγματικό, επομένως, ζήτημα είναι ποιος ελέγχει αυτές τις ανταλλαγές: ο ίδιος ο δήμος, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στις ελεύθερες μεσαιωνικές πόλεις,⁴⁶ ή η «αγορά» (δηλαδή αυτοί που χάρη στην οικονομική τους δύναμη είναι σε θέση να ελέγχουν την αγορά –η οικονομική ελίτ).

Ένα σημαντικό ερώτημα που τίθεται σε σχέση με την αυτοδυναμία αφορά στο μέγεθος της οικονομικής μονάδας (δηλ. στο μέγεθος του δήμου), που, από την μια μεριά, καθιστά την αυτοδυναμία βιώσιμη και, από την άλλη, είναι συμβατό με την άμεση και οικονομική δημοκρατία. Όσον αφορά στην οικονομική βιωσιμότητα, δεν μπορεί να δοθεί *a priori* γενική απάντηση, δεδομένης της σημασίας που έχουν παράγοντες όπως η πρόσβαση στις πρώτες ύλες, το κλίμα, η γεωγραφία κ.λπ. Εντούτοις, είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι, στις αρχές της παρούσας δεκαετίας, το 18% των χωρών «υψηλής ανάπτυξης», σύμφωνα με την κατάταξη του ΟΗΕ, είχαν πληθυσμό μικρότερο από 1.000.000.⁴⁷ Φυσικά, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το μέγεθος μπορεί να παίζει λιγότερο σημαντικό ρόλο στην οικονομική βιωσιμότητα μιας μικρής οικονομίας προσανατολισμένης προς τις εξαγωγές απ' ό,τι σε μια αυτοδύναμη οικονομία, αλλά τότε, και πάλι, η τεχνολογία που χρησιμοποιείται στους δύο τύπους οικονομιών μπορεί να είναι ριζικά διαφορετική. Είναι, επομένως, φανερό ότι, προϋποτιθέμενου ότι το μέγεθος ξεπερνά ένα ελάχιστο όριο (λόγου χάρη τις 30.000-50.000) που θα επιτρέπει την ικανοποίηση πολλών –αν όχι των περισσότερων– από τις βασικές ανάγκες σε τοπικό επίπεδο, η οικονομική βιωσιμότητα δεν καθορίζεται αποκλειστικά, ούτε καν αποφασιστικά, από το μέγεθος.

Επομένως, ο βασικός προσδιοριστικός παράγοντας του μεγέθους ενός αυτοδύναμου δήμου είναι η συμβατότητα με την άμεση και οικονομική δημοκρατία, δηλαδή η δυνατότητα λήψης αποφάσεων σε «πρόσωπο-με-πρόσωπο» συνελεύσεις των πολιτών. Σε αυτήν την βάση, ο δήμος αναδύεται ως η πλέον κατάλληλη οικονομική μονάδα που θα μπορούσε να αποτελέσει τον πυρήνα μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας. Ωστόσο, δεδομένου του τεράστιου μεγέθους πολλών σημερινών πόλεων, πολλές από αυτές θα έπρεπε να διασπασθούν προκειμένου να επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος. Όμως, αυτό δεν απαιτεί την άμεση φυσική αποκέντρωσή τους, που προ-

46. Petr Kropotkin, *Mutual Aid* (Boston: Extending Horizons, 1914), σελ. 181-86.

47. Συγκεκριμένα, το 2003, 10 από τις 57 χώρες που κατατάσσει ο ΟΗΕ στην κατηγορία των χωρών «υψηλής ανάπτυξης», είχαν πληθυσμό μικρότερο από 1.000.000, UN *Human Development Report 2005*, Table 5.

φανώς αποτελεί ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο, αλλά μόνο την διοικητική τους αποκέντρωση, η οποία μπορεί να εφαρμοσθεί αμέσως.

**Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας:
δημοτική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών**

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας αναφέρεται στο ποιος έχει την ιδιοκτησία/έλεγχο πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές (μέσα παραγωγής), και δεν πρέπει να συγχέεται με το ζήτημα της κατανομής τους μεταξύ διαφόρων χρήσεων, το οποίο αναφέρεται στον μηχανισμό μέσω του οποίου δίνεται απάντηση στο *τι, πώς και για ποιόν* παράγεται. Οι δύο σύγχρονες μορφές ιδιοκτησίας/ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πηγών είναι η καπιταλιστική και η σοσιαλιστική, ενώ οι δύο κύριες μορφές κατανομής είναι η αγορά και το πλάνο. Η ιστορική εμπειρία είναι πλούσια σε παραδείγματα συνδυασμού των συστημάτων ιδιοκτησίας/ελέγχου και των συστημάτων κατανομής, από τις δημόσιες επιχειρήσεις που λειτουργούν μέσα στο σύστημα της οικονομίας αγοράς, μέχρι τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις που λειτουργούν μέσα στην οικονομία σχεδιασμού (Κίνα).

Με την ίδια λογική, το ζήτημα της ιδιοκτησίας δεν θα πρέπει να συγχέεται με το ζήτημα του ελέγχου. Δεν αναφέρομαι απλώς στο σύνηθες επιχείρημα για τον διαχωρισμό ιδιοκτησίας και ελέγχου στις μεγάλες μετοχικές εταιρείες, στις οποίες οι μέτοχοι είναι μεν ιδιοκτήτες αλλά τον πραγματικό έλεγχο ασκούν μάνατζερ και τεχνοκράτες. Στην πραγματικότητα, ο περίφημος αυτός «διαχωρισμός» στερείται στην περίπτωση αυτή νοήματος, εφόσον οι μέτοχοι και οι μάνατζερ/τεχνοκράτες έχουν κατά μία έννοια –την πιο σημαντική από την δική μας σκοπιά– τα ίδια κίνητρα: την επίτευξη κέρδους και την αναπαραγωγή των ιεραρχικών σχέσεων που αποκλείουν την συμμετοχή των περισσότερων εργαζομένων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Αναφέρομαι επίσης στην περίπτωση κατά την οποία μια εταιρεία μπορεί μεν να ανήκει στους εργαζόμενους σε αυτή, αλλά στην πραγματικότητα εξακολουθεί να διευθύνεται και να ελέγχεται από τεχνοκράτες, μάνατζερ κ.ά. (όπως π.χ. συμβαίνει στις εργατικές κοοπερατίβες τύπου Mondragon⁴⁸). Στην περίπτωση αυτή, είναι δυνατό να υπάρξει πραγματικός διαχωρισμός συμφερόντων μεταξύ των ιδιοκτητών της εταιρείας (εργαζόμενοι) και εκείνων που την ελέγχουν (μάνατζερ κ.ά.), εφόσον, ακόμα κι αν η επίτευξη κέρδους αποτελεί τον κοινό στόχο, η αναπαραγωγή των ιεραρχικών σχέσεων μπορεί να μην είναι. Αυτή η

48. M.A. Luts και K. Lux, *Humanistic Economics*, κεφ. 12.

σύγκρουση συμφερόντων καταδεικνύεται από το γεγονός ότι, όπως παραδέχονται ακόμα και υποστηρικτές των εργατικών συνεταιρισμών, «πολλές κοοπερατίβες πράγματι έχουν υποφέρει από κακοδιαχείριση η οποία οφειλόταν, κατά κύριο λόγο, στην έλλειψη πειθαρχίας των απλών εργατών που παρέβλεπαν τις εντολές των μάντζερ».⁴⁹

Το καπιταλιστικό σύστημα ιδιοκτησίας συνεπάγεται την ατομική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών και συνήθως συνδέεται με το σύστημα της αγοράς ως προς την κατανομή μεταξύ διαφόρων χρήσεων. Η ατομική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών, ανεξάρτητα από τα εάν συνδυάζεται με ένα σύστημα αγοράς ή όχι, συνεπάγεται έναν έλεγχο που εξυπηρετεί όχι το γενικό αλλά το μερικό συμφέρον (των μετόχων, των μάντζερ ή των εργατών). Όταν, επιπλέον, η ατομική ιδιοκτησία των πλουτοπαραγωγικών πηγών συνδυάζεται με την κατανομή τους μέσω του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, αυτό συνεπάγεται ανισότητα, συγκέντρωση της πολιτικής/οικονομικής δύναμης, ανεργία και δυσανάπτυξη ή «ακατάλληλη»⁵⁰ ανάπτυξη. Ακόμη, η δυναμική «ανάπτυξη-ή-θάνατος», που αναπόφευκτα αναπτύσσεται σε ένα τέτοιο σύστημα, οδηγεί σε συστηματικές προσπάθειες κατάκτησης της φύσης και, κατά συνέπεια, στην οικολογική καταστροφή. Επομένως, το σύστημα αυτό είναι απολύτως ασύμβατο με μια περιεκτική δημοκρατία.

Από την άλλη μεριά, το σοσιαλιστικό σύστημα ιδιοκτησίας συνεπάγεται μια «κοινωνική ιδιοκτησία» των μέσων παραγωγής, η οποία μπορεί να υπάρχει είτε μέσα σε ένα σύστημα αγοράς, είτε σε ένα σύστημα σχεδιασμού. Ιστορικά, η κοινωνική αυτή ιδιοκτησία έχει πάρει δύο μορφές:

- (α) την μορφή εθνικοποιημένων επιχειρήσεων, και
- (β) την μορφή κολλεκτιβοποιημένων αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων.

Στις εθνικοποιημένες επιχειρήσεις εισάγεται ένας πραγματικός διαχωρισμός μεταξύ ιδιοκτησίας και ελέγχου: ενώ η τυπική ιδιοκτησία ανήκει σε ολόκληρη την κοινωνία, ο πραγματικός έλεγχος της παραγωγής επαφίεται στο μεν σύστημα οικονομίας της αγοράς σε τεχνοκρατικές ελίτ, στο δε σύστημα σχεδιασμού σε γραφειοκρατικές ελίτ, οι οποίες παίρνουν όλες τις σημαντικές οικονομικές αποφάσεις. Πράγμα που σημαίνει ότι σε αυτήν την μορφή οργάνωσης, η επιδίωξη του μερικού συμφέροντος επιτυγχάνεται όχι μέσω της ιδιοκτησίας αλλά μέσω του ελέγχου. Αυτό αληθεύει είτε οι εθνικοποιημένες επιχειρήσεις λειτουργούν μέσα σε ένα σύστημα

49. M.A. Luts και K. Lux, *Humanistic Economics*, σελ. 258.

50. Για έναν ορισμό της κατάλληλης/ακατάλληλης ανάπτυξης, βλ. Ted Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 3, τεύχος 1 (1995).

οικονομίας της αγοράς (οπότε συνήθως δεν διαφέρουν, από την άποψη της πολιτικής που ακολουθούν και τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής τους, από τις κανονικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις), είτε λειτουργούν μέσα σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα σχεδιασμού (οπότε ελέγχονται από την κομματική ελίτ, μέσω του γραφειοκρατικού ελέγχου που η ίδια ασκεί πάνω στον κρατικό μηχανισμό). Είναι επομένως φανερό ότι οι εθνικοποιημένες επιχειρήσεις είναι ασύμβατες με την οικονομική δημοκρατία.

Στις *κολλεκτιβοποιημένες αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις*, η ιδιοκτησία ανήκει συνολικά ή εν μέρει στους εργάτες/υπαλλήλους της επιχείρησης. Ιστορικά, συναντούμε αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις τόσο στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς (π.χ. οι συνεταιρισμοί του Mondragon), όσο και μέσα σε μια «σοσιαλιστική» οικονομία σχεδιασμού (π.χ. οι γιουγκοσλαβικές αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις). Το κύριο πρόβλημα με τέτοιες αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις είναι ότι, όσο πιο ανεξάρτητες είναι μεταξύ τους και σε σχέση με την κοινωνία στο σύνολό της, τόσο περισσότερο τείνουν να ικανοποιούν το μερικό συμφέρον των εργαζομένων σε αυτές, παρά το γενικό συμφέρον των πολιτών. Ακόμα, για να επιβιώσουν σε έναν ανταγωνιστικό κόσμο, πρέπει συνήθως να χρησιμοποιούν τις ίδιες παραγωγικές μεθόδους που χρησιμοποιούν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις (μεθόδους που μπορεί να προκαλούν αλλοτρίωση, βλάβη του περιβάλλοντος, εξοικονόμηση εργασίας κ.λπ.). Επιπλέον, οι κολλεκτιβοποιημένες αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις τείνουν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές (φυσικές, εργασίας κ.λπ.), όπως ακριβώς και οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Τέλος, τέτοιες μορφές αυτοδιαχείρισης δεν μπορούν να διασφαλίσουν την αυτονομία του εργάτη ως πολίτη. Έτσι, μολονότι ορισμένες μορφές της, που υποστηρίζονται από αναρχοσυνδικαλιστές και ορισμένα τμήματα του Πράσινου κινήματος, μπορεί να προωθούν δημοκρατικές διαδικασίες μέσα στην επιχείρηση (αυτό που ορίσαμε ως «δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο»), ελάχιστα προωθούν την δημοκρατία γενικά, για την κοινότητα στο σύνολό της. Οι μορφές αυτές αυτοδιαχείρισης, όπως παρατηρεί ο Bookchin, αντιπροσωπεύουν συνήθως «εκμεταλλευτική παραγωγή με την συνεργία των εργατών»,⁵¹ εφόσον δεν μπορούν να εγγυηθούν την απελευθέρωση από την τυραννία του εργοστασίου και την ορθολογικοποιημένη εργασία. Συνεπώς, οι κολλεκτιβοποιημένες αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις είναι επίσης ασύμβατες με την Περιεκτική Δημοκρατία γενικά και την οικονομική δημοκρατία ειδικότερα.

51. M. Bookchin, "Municipalization: Community Ownership of the Economy", *Green Perspectives* (Φεβρουάριος 1986).

Είναι επομένως, φανερό ότι η οικονομική δημοκρατία απαιτεί έναν άλλο τύπο κοινωνικής ιδιοκτησίας που διασφαλίζει την δημοκρατική ιδιοκτησία **και** τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών και ότι η μόνη μορφή ιδιοκτησίας που μπορεί να την εγγυηθεί είναι η **δημοτική** ιδιοκτησία. Αυτός ο τύπος ιδιοκτησίας οδηγεί στην πολιτικοποίηση της οικονομίας, σε μια πραγματική σύνθεση της οικονομίας και της πολιτείας – μια σύνθεση, που μπορεί να επιτευχθεί μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Το πλαίσιο αυτό, εξ ορισμού αποκλείει οποιονδήποτε διαχωρισμό μεταξύ ιδιοκτησίας και ελέγχου και διασφαλίζει την επιδίωξη του γενικού συμφέροντος. Αυτό συμβαίνει, επειδή, όπως δείχνεται παρακάτω, οι οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται από ολόκληρο τον δήμο, μέσω των *δημοτικών* συνελεύσεων, όπου οι άνθρωποι ως **πολίτες** και όχι ως επαγγελματικά προσανατολισμένες ομάδες (εργάτες, τεχνικοί, μηχανικοί, αγρότες κ.λπ.), λαμβάνουν τις βασικές μακροοικονομικές αποφάσεις που επηρεάζουν ολόκληρο τον *δήμο*. Ταυτόχρονα, οι άνθρωποι στον χώρο εργασίας, πέρα από την συμμετοχή τους ως *πολίτες* στις *δημοτικές* αποφάσεις για τον καθορισμό των συνολικών στόχων του σχεδιασμού, συμμετέχουν ως **εργάτες** (με την παραπάνω ευρεία έννοια των επαγγελματικά προσανατολισμένων ομάδων) στις αντίστοιχες *συνελεύσεις των χώρων εργασίας*, σε μια διαδικασία τροποποίησης/εφαρμογής του δημοκρατικού πλάνου και διαχείρισης του χώρου εργασίας τους.

Έτσι, η διαδικασία δημοκρατικού σχεδιασμού είναι μια διαδικασία συνεχούς ανατροφοδότησης πληροφοριών από τις *δημοτικές συνελεύσεις* προς τις *συνελεύσεις των χώρων εργασίας* και αντίστροφα. Τέλος, η διαχείριση των *δημοτικών επιχειρήσεων* θα μπορούσε να εποπτεύεται από ένα είδος εποπτικού συμβουλίου, που θα διορίζεται από την συνέλευση του χώρου εργασίας. Αυτό το εποπτικό συμβούλιο θα έπρεπε να περιλαμβάνει άτομα με εξειδικευμένη γνώση, που θα ήταν ανά πάσα στιγμή ανακλητά από την συνέλευση του χώρου εργασίας, πέρα από τον έμμεσο έλεγχο που θα ασκούν σ' αυτά οι *δημοτικές συνελεύσεις των πολιτών*. Οι *συνελεύσεις στον χώρο εργασίας*, επομένως, θα λειτουργούσαν τόσο ως θεσμοί «δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο» όσο και ως θεμελιώδη συστατικά της οικονομικής δημοκρατίας, δεδομένου του ρόλου τους στην διαδικασία δημοκρατικού σχεδιασμού. Ως τέτοιες, οι *συνελεύσεις στον χώρο εργασίας*, μαζί με τις *δημοτικές συνελεύσεις*, συνιστούν τον πυρήνα της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Οι προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας: η συνομοσπονδιακή κατανομή αγαθών και υπηρεσιών

Μολονότι η αυτοδυναμία συνεπάγεται ότι πολλές αποφάσεις μπορεί να λαμβάνονται στο τοπικό επίπεδο, πολλά απομένουν να επιλυθούν στο περιφερειακό/εθνικό/υπερεθνικό επίπεδο. Αναφέρω ενδεικτικά λίγα μόνο από τα προβλήματα που δεν μπορούν να επιλυθούν στο τοπικό επίπεδο:

- προβλήματα που προκαλούνται από την άνιση κατανομή των ενεργειακών αποθεμάτων, των φυσικών πόρων και την συνακόλουθη άνιση κατανομή εισοδήματος μεταξύ των δήμων της συνομοσπονδίας·
- προβλήματα που προκαλούνται από ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ πολιτών από διαφορετικούς δήμους ή μεταξύ των ίδιων των δήμων της συνομοσπονδίας·
- προβλήματα που προκαλούνται από τον υπερτοπικό χαρακτήρα των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της παραγωγής και της κατανάλωσης·
- προβλήματα μεταφορών/επικοινωνιών·
- προβλήματα που προκαλούνται από την ελεύθερη διακίνηση της εργασίας μεταξύ των δήμων·
- και προβλήματα μεταφοράς τεχνολογίας.

Πέρα όμως από τα προβλήματα συντονισμού, υπάρχει το βασικό πρόβλημα του μηχανισμού που θα διασφαλίζει μια δίκαιη και αποτελεσματική κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών μεταξύ διαφόρων χρήσεων, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, την συνομοσπονδιακή κατανομή των αγαθών και υπηρεσιών, ενδο-δημοτική και δια-δημοτική. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα κρίσιμο σήμερα, καθώς έχει καταστεί σαφές ότι και οι δύο μηχανισμοί που αναπτύχθηκαν ιστορικά για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού, δηλαδή ο μηχανισμός της αγοράς και ο κεντρικός σχεδιασμός έχουν αποτύχει οικτρά.

α) Ο μηχανισμός της αγοράς

Η αγορά είναι ένας αυτόματος μηχανισμός μέσω του οποίου η *αόρατος χειρ* του Adam Smith κατανέμει τους οικονομικούς πόρους μεταξύ διαφόρων χρήσεων με τρόπο, υποτίθεται, ορθολογικό. Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι υποθέτουν ότι ο ελεύθερος συνδυασμός *ατομικά* ορθολογικών αποφάσεων οδηγεί σε μια *κοινωνικά* ορθολογική κατανομή. Υποθέτουν ακόμα ότι ο μηχανισμός της αγοράς είναι το πιά οικονομικό σύστημα *πληροφοριών*, το οποίο παρέχει τα σωστά *κίνητρα* που μπορούν να διασφαλίσουν μια αποτελεσματική αποκέντρωση των πόρων. Η συνεπαγωγή όλων αυτών των υποθέσεων είναι ότι ο μηχανισμός της αγοράς είναι το

καλύτερο σύστημα για να εξασφαλιστεί η ορθολογική κατανομή των οικονομικών πόρων, χωρίς να θυσιάζεται η αυτονομία του ατόμου.

Όμως οι φιλελεύθερες υποθέσεις ισχύουν μόνο κάτω από ορισμένες πολύ αυστηρές συνθήκες. Στην πραγματικότητα, οι ιδιότητες της αγοράς, οι οποίες υποτίθεται ότι εξασφαλίζουν μια ορθολογική κατανομή, συνήθως χάνονται από την στιγμή που διαταράσσεται η μυθική κατάσταση της *ισορροπίας*. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι ακόμη και ένας από τους πρωτοπόρους της θεωρίας της γενικής ισορροπίας, ο βραβευμένος με Νόμπελ Kenneth Arrow, παραδέχθηκε ότι απέτυχε στην προσπάθειά του να αναπτύξει μια θεωρία που να αποδεικνύει την ικανότητα της οικονομίας της αγοράς να επιτύχει γενική ισορροπία. Χαρακτηριστικά, ο Arrow δεν στέκεται απλώς στα διάφορα τεχνικά προβλήματα της θεωρίας που παραμένουν άλυτα, αλλά τονίζει ότι «η πιό γνωστή διάψευση της θεωρίας είναι η άλλοτε περιοδική, και τώρα χρόνια, μαζική ανεργία, η οποία βρίσκεται σε κατάφωρη αντίφαση με την ισορροπία».⁵² Με άλλα λόγια, όπως σημειώνει ο Will Hutton: «Το κύριο αξίωμα της θεωρίας των ελεύθερων αγορών –ότι οι μη ρυθμιζόμενες αγορές μπορούν, από μόνες τους, να εξασφαλίσουν τα καλύτερα αποτελέσματα για όλους όσους συμμετέχουν σε αυτές– αποδεικνύεται πλέον ανοησία».⁵³ Και φυσικά, φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, όπως ο Keynes, έχουν από καιρό δείξει ότι η αγορά είναι ένα σύστημα επιρρεπές στις κρίσεις, το οποίο δεν είναι σε θέση να διασφαλίσει από μόνο του την πλήρη χρήση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και, ιδιαίτερα, την πλήρη απασχόληση του εργατικού δυναμικού, παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Τέλος, η εγγενής τάση της οικονομίας της αγοράς προς την συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης και την ανισότητα, που εξετάστηκε νωρίτερα, δείχνει ότι η *δυσανάπτυξη* είναι το υποπροϊόν ενός συστήματος επιρρεπούς στις κρίσεις, το οποίο ικανοποιεί μόνο τις ανάγκες που υποστηρίζονται από αγοραστική δύναμη, οι οποίες όμως (λόγω της ανισότητας) δεν συμπίπτουν με τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες. Επομένως, οι ορθόδοξοι, ή τέως μαρξιστές,⁵⁴ οικονομολόγοι οι οποίοι θεωρούν ως δεδομένη την οικονομία της αγοράς και την υποτιθέμενη «υπεροχή» της,

52. Kenneth J. Arrow, "Problems Mount in Application of Free Market Economic Theory", *The Guardian* (4/1/1994).

53. Will Hutton, *The State We're In* (London: Jonathan Cape, 1995), σελ. 237.

54. Για παράδειγμα, τ. συγγραφέας μαρξιστικών εγχειριδίων και νυν «εκσυγχρονιστής» (και αδρά αμειβόμενος ευρωβουλευτής μέχρι πρό τινος), δήλωνε ότι το καπιταλιστικό σύστημα «έχει συνεισφέρει κάτι το μόνιμο στον οποιονδήποτε τρόπο οργάνωσης κάθε οικονομίας» διότι προσέφερε υλική ευημερία, άδικη μεν, αλλά ευημερία! Γ. Κατηφόρης, *Το Βήμα* (8/3/98).

στην πραγματικότητα, ορθολογικοποιούν την ανισότητα, την φτώχεια και την εξαθλίωση εκατομμυρίων ανθρώπων σε ολόκληρο τον κόσμο προς όφελος των προνομιούχων μειονοτήτων στις οποίες και οι ίδιοι ανήκουν.

Η ελευθερία επιλογής, την οποία υποτίθεται ότι εξασφαλίζει η οικονομία της αγοράς, στην πραγματικότητα, σημαίνει «επιμερισμό με βάση το πορτοφόλι». Στο σύστημα οικονομίας της αγοράς οι πολίτες δεν είναι, στην πραγματικότητα, ελεύθεροι να επιλέξουν ούτε ως καταναλωτές ούτε ως παραγωγοί:

- ως καταναλωτές, επειδή οι επιλογές τους περιορίζονται από την αγοραστική τους δύναμη, δηλαδή από το εισόδημα/πλούτο τους·
- ως παραγωγοί, επειδή όχι μόνο οι επιλογές τους, επίσης, περιορίζονται σε κρίσιμο βαθμό από την αγοραστική τους δύναμη, καθώς η πρόσβαση τους στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και, κατά συνέπεια, η παραγωγικότητά τους εξαρτάται από την οικονομική τους κατάσταση, αλλά και επειδή οι «αποφάσεις» για το τι και πώς παράγεται δεν λαμβάνονται από τους ίδιους αλλά από την αγορά γι' αυτούς.

Όμως, η οικονομική ανάπτυξη έγινε συνάρτηση της οικονομικής κατάστασης των παραγωγών πολύ πρόσφατα, δηλαδή, όταν οι πλουτοπαραγωγικές πηγές έγιναν αποκλειστικά διαθέσιμες μέσω της αγοράς. Καθώς οι σχέσεις της αγοράς διείσδυσαν σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, καταστρέφοντας την τοπική αυτοδυναμία σε ολόκληρο τον κόσμο, δεν ήταν περίεργο ότι η πρόσβαση στις πλουτοπαραγωγικές πηγές έγινε συνάρτηση της αγοραστικής δύναμης, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τους οικονομικά ισχυρούς. Εάν, για παράδειγμα, ένας Ινδός γεωργός έχει πολύ μικρότερη παραγωγικότητα από έναν Άγγλο ή έναν Αμερικανό, αυτό οφείλεται στην διαφορετική πρόσβαση που έχει στα λιπάσματα, τις μηχανές κ.λπ.,⁵⁵ καθώς και στις διαφορές εκπαιδευτικού και τεχνολογικού επιπέδου, οι οποίες ανάγονται επίσης στις διαφορές εισοδήματος. Η σωρευτική συνέπεια είναι η σημερινή πελώρια συγκέντρωση που σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι το 15,5% του παγκόσμιου πληθυσμού καταναλώνει τα 80% του ετήσιου παγκόσμιου προϊόντος!⁵⁶

Επομένως, σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς, οι βασικές οικονομικές αποφάσεις που πρέπει να πάρει μια κοινωνία (δηλ. τι παράγεται, πώς και για ποιον), καθορίζονται αποφασιστικά από την αγοραστική δύναμη

55. «Οι Αμερικανοί χρησιμοποιούν περισσότερα λιπάσματα για τους κήπους και τα γήπεδα τένις τους απ' ό,τι οι Ινδοί χρησιμοποιούν για όλες τις χρήσεις», *New York Times* (14/6/1979).

56. World Bank, *World Development Indicators 2005*, Table 1.1.

εκείνων των εισοδηματικών ομάδων που μπορούν να υποστηρίξουν τις επιθυμίες τους με χρήμα. Πρόκειται για έναν συνεχή πλειστηριασμό, στον οποίο νικητές αναδεικνύονται εκείνοι που διαθέτουν την μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη. Έτσι, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, σε αντίθεση με την φιλελεύθερη μυθολογία, είναι το χειρότερο σύστημα κατανομής των αγαθών και υπηρεσιών, όταν η αγοραστική δύναμη κατανέμεται άνισα. Υπό συνθήκες ανισότητας (που είναι, βέβαια, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς), γίνεται φανερό η θεμελιακή αντίφαση του συστήματος σε σχέση με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών: δηλαδή, η αντίφαση μεταξύ της **δυναμικής** ικανοποίησης των βασικών αναγκών ολόκληρου του πληθυσμού και της **πραγματικής** ικανοποίησης των αναγκών ενός μέρους μόνο του πληθυσμού που υποστηρίζονται με χρήμα. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι, όταν προσπαθούν να δείξουν ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς εξασφαλίζει την άριστη κατανομή των αγαθών και υπηρεσιών, κάνουν την βολική υπόθεση της «δεδομένης κατανομής εισοδήματος»! Έτσι, η περίφημη ανάλυση της *Παρετιανής βελτιστοποίησης* (*Pareto optimality*), η οποία δείχνει την δυνατότητα του μηχανισμού της αγοράς να διασφαλίζει την άριστη κατανομή των οικονομικών πόρων, βασίζεται στην αποδοχή της επικρατούσας κατανομής του εισοδήματος. Όπως, μάλιστα, τονίζουν σχετικά δύο ορθόδοξοι οικονομολόγοι σε κλασικό μαθηματικοποιημένο εγχειρίδιο, μόνο «με αυτήν την έννοια ο ανταγωνισμός μεγιστοποιεί την ανθρώπινη ευημερία ... (η βελτιστοποίηση) δεν εξασφαλίζει ότι η κατανομή του εισοδήματος (ή των πόρων) είναι η βέλτιστη με οποιαδήποτε έννοια».⁵⁷

Στην σημερινή νεοφιλελεύθερη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η ανισότητα αυξάνεται ραγδαία τόσο στο επίπεδο χωρών, μεταξύ Βορρά και Νότου, όσο και στο εσωτερικό των ίδιων των χωρών, στο προσωπικό επίπεδο μεταξύ του «Νέου Βορρά» και του «Νέου Νότου», όπως είδαμε στο πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου. Δεδομένου λοιπόν του χαρακτήρα πλειστηριασμού της αγοράς, που περιγράψαμε παραπάνω, το σύστημα φροντίζει όλο και περισσότερο για την ικανοποίηση των αναγκών του «Νέου Βορρά». Έτσι, η δυσανάπτυξη παράγεται και αναπαράγεται μέσω της ανισότητας. Επιπλέον, η ανισότητα είναι η βασική αιτία της ενθουσιώδους υιοθέτησης από τις ελίτ σε ολόκληρο τον κόσμο του οικο-καταστροφικού στόχου της οικονομικής μεγέθυνσης, εφόσον ο στόχος των «οικονομιών

57. Βλ. James M. Henderson και Richard Quandt, *Microeconomic Theory, a Mathematical Approach* (New York: McGraw-Hill, 1958), σελ. 208, 222.

της διάχυσης προς τα κάτω» (*trickle down effect*) είναι ακριβώς να διατηρήσει την κοινωνική συνοχή μιας πολύ άνισης κοινωνίας, μέσω της αύξησης της «πίτας», παρά μέσω της αναδιανομής της.

β) Ο μηχανισμός του κεντρικού σχεδιασμού

Σε αντίθεση με τον αυτόματο χαρακτήρα της αγοράς, ο σχεδιασμός αποτελεί έναν συνειδητά ελεγχόμενο μηχανισμό κατανομής των οικονομικών πόρων μεταξύ διαφόρων χρήσεων. Υπάρχουν πολλές παραλλαγές σχεδιασμού στην θεωρία και στην ιστορική εμπειρία. Εξαιρουμένης της περίπτωσης του *ενδεικτικού σχεδιασμού*, δηλαδή του σχεδιασμού στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς (π.χ. γαλλικός μεταπολεμικός σχεδιασμός), που είναι βασικά μια μορφή μακροοικονομικής διαχείρισης σε μια μεικτή οικονομία, ο σχεδιασμός μπορεί να είναι είτε *συγκεντρωτικός* είτε *αποκεντρωτικός*.

Μια ακραία μορφή συγκεντρωτικού σχεδιασμού ήταν το σταλινικό μοντέλο, στο οποίο το Γραφείο Σχεδιασμού (με άλλα λόγια, οι γραφειοκράτες/τεχνοκράτες της σοβιετικής ελίτ) καθόριζε το επίπεδο του εθνικού προϊόντος, την σύνθεσή του, τις μεθόδους παραγωγής, την κατανομή κ.λπ., και μεταβίβαζε τις εντολές από την κορυφή προς την βάση. Ο συγκεντρωτικός σχεδιασμός όχι μόνο οδηγεί σε ανορθολογικότητες (οι οποίες οδήγησαν τελικά στην κατάρρευσή του συστήματος) και είναι αναποτελεσματικός στην κάλυψη των αναγκών, αλλά είναι και ιδιαίτερα αντιδημοκρατικός. Παρ' όλα αυτά, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ο συγκεντρωτικός σχεδιασμός πέτυχε εργασιακή ασφάλεια και εξαφάνιση της ανεργίας, καθώς και μια καλύτερη κατανομή του εισοδήματος (αν και όχι καλύτερη κατανομή της οικονομικής δύναμης) σε σχέση με άλλες χώρες παρόμοιου επιπέδου ανάπτυξης.

Όταν έγινε φανερή η αποτυχία του συγκεντρωτικού σχεδιασμού, μαρξιστές οικονομολόγοι, όπως ο Ernest Mandel,⁵⁸ πρότειναν μια μορφή «δημοκρατικού συγκεντρωτικού σχεδιασμού», ο οποίος, σε μια μεταβατική φάση, συνδυάζει την εργατική αυτοδιαχείριση και το κράτος, έως ότου το κράτος –κατά την κλασική μαρξιστική αντίληψη– «μαραθεί». Εντούτοις, αυτή η μορφή σχεδιασμού εξακολουθεί να υποφέρει από το πρόβλημα ότι αγνοεί την διαλεκτική του κρατισμού. Με άλλα λόγια, αγνοεί το γεγονός ότι οι γραφειοκράτες που ελέγχουν τον κρατικό μηχανισμό δεν μπορούν να εμποδίσουν, μέσα σ' ένα τέτοιο θεσμικό πλαίσιο, από το να θεσμίσουν,

58. Ernest Mandel, "In Defence of Socialist Planning", *New Left Review* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1986), σελ. 5-39.

επίσημα ή ανεπίσημα, σημαντικά προνόμια για τους ίδιους, δημιουργώντας ισχυρά συμφέροντα που, τελικά, αντί να διαβρώσουν τους κρατικούς θεσμούς διαβρώνουν την αυτοδιαχείριση.

Σήμερα, οι μαρξιστές προσπαθούν να διαχωρίσουν τον σοσιαλισμό (με την έννοια της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής) από τον σχεδιασμό, και προτείνουν διάφορες μορφές «κοινωνικής αγοράς», ή «σοσιαλιστικής οικονομίας της αγοράς», όπως είδαμε στο 2ο Κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα, ορισμένοι από αυτούς, όπως οι εκδότες της γαλλικής μαρξιστικής επιθεώρησης *Actuel Marx*, προχωρούν παραπέρα και υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια άμεση σχέση μεταξύ της υιοθέτησης του συγκεντρωτικού σχεδιασμού στην Ανατολική Ευρώπη (η οποία, σύμφωνα με τους ίδιους, έγινε «αναπόφευκτη» από την στιγμή που καταργήθηκε η αγορά), και του ολοκληρωτικού χαρακτήρα αυτών των καθεστώτων. Γι' αυτούς, «το σοσιαλιστικό πρόταγμα δεν έχει να κάνει με την κατάργηση των εμπορευματικών σχέσεων αλλά με την εξάλειψη των ταξικών σχέσεων».⁵⁹ Με τον τρόπο αυτό, οι σύγχρονοι μαρξιστές, προτείνοντας μια σύνθεση της οικονομίας της αγοράς (και όλων όσων αυτή συνεπάγεται), με τον «κοινωνικό» έλεγχο των μέσων παραγωγής (ο οποίος στο πλαίσιο της αγοράς θα εξυπηρετεί ακόμα περισσότερο, απ' ό,τι σε μια οικονομία συγκεντρωτικού σχεδιασμού, το μερικό συμφέρον), καταλήγουν με προτάσεις που συνιστούν μια σύνθεση των χειρότερων στοιχείων της οικονομίας της αγοράς και του «σοσιαλισμού»!

γ) Συμμετοχικός σχεδιασμός και ελευθερία επιλογής

Ο μηχανισμός δημοκρατικού σχεδιασμού πρέπει επομένως να είναι αποκεντρωτικός. Ένας προφανής τρόπος για την αποκέντρωση του σχεδιασμού είναι μέσω κάποιας «σύνθεσης» της αγοράς και του σχεδιασμού. Αυτός ο τύπος προσέγγισης προτείνεται από υποστηρικτές διαφόρων εκδοχών της «κοινωνίας των πολιτών». Έτσι, σύμφωνα με την Hilary Wainwright που πρωτοστατεί στην Βρετανία εκπροσωπώντας μια «Νέα Αριστερά» (η οποία βέβαια δεν έχει καμία σχέση με την «Νέα» Αριστερά της δεκαετίας του 1960 που ήταν σαφώς αντισυστημική, σε αντίθεση με την εκκολλαπτόμενη σήμερα «Νέα» Αριστερά που είναι σαφώς ρεφορμιστική), το πραγματικό ζήτημα για την οικονομική δημοκρατία είναι εάν «υπάρχουν μηχανισμοί οικονομικού συντονισμού και ρύθμισης, οι οποίοι επιτρέπουν μεν ένα στοιχείο ανταγωνισμού μεταξύ των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων,

59. Συνέντευξη του Jaques Bide, εκδότη του *Actuel Marx* στην *Le Monde* (αναδημοσιεύεται στην *Ελευθεροτυπία*, 26/11/1995).

αλλά, συγχρόνως, προωθούν στην διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους, που εγείρονται μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες». ⁶⁰ Εντούτοις, αυτό που εννοεί η συγγραφέας με τον όρο «δημοκρατικές διαδικασίες» δεν έχει σχέση με την πολιτική και οικονομική δημοκρατία, όπως ορίζεται στο βιβλίο αυτό. Αυτό που εννοεί, όπως γίνεται φανερό από τα εγκώμια που περιέχει το βιβλίο της για τα «νέα οικονομικά δίκτυα» (συνδικαλιστικές επιτροπές, προγράμματα για την υγεία και την ασφάλεια, πρωτοβουλίες για ένα δίκαιο εμπόριο (fair trade), κινήματα για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων κ.λπ.), είναι «η κοινωνικοποίηση της αγοράς, όχι μέσω του κράτους, αλλά μέσω μηχανισμών που εντάσσονται σε ανεξάρτητες δημοκρατικές ενώσεις, οι οποίες διαθέτουν και μοιράζονται την απαιτούμενη πρακτική γνώση». ⁶¹

Δεν χρειάζεται, βέβαια, να ασχοληθούμε ιδιαίτερα με τις προτάσεις αυτές, οι οποίες αποτελούν απλή παραλλαγή των προσεγγίσεων της ριζοσπαστικής «δημοκρατίας» που εξετάσαμε στο 4ο Κεφάλαιο. Άλλωστε, η «αποτελεσματικότητα» πρωτοβουλιών, όπως αυτή του «δίκαιου εμπορίου», ήδη έχει γίνει ευρέως αντιληπτή στην πράξη όταν όχι μόνο απλώς ενισχύει το εισόδημα μιας μικρής μειονότητας αγροτών του Νότου, που μετέχουν στο σχήμα, αλλά, στην πραγματικότητα, λειτουργεί και σαν τρόπος για να χρεώνονται οι οικολογικά ευαίσθητοι καταναλωτές στην Δύση με υψηλότερες τιμές από τις γιγαντιαίες σούπερ-μάρκετς και τις πολυεθνικές που μετέχουν στο σχήμα (όπως, ακόμη, και η γνωστή για άλλες μη οικολογικές δραστηριότητες στον Νότο Nestle!) την στιγμή, μάλιστα, που υπολογίζεται ότι μόνο το 10% της επιπρόσθετης τιμής που πληρώνουν, για παράδειγμα, οι καταναλωτές καφέ, πράγματι καταλήγει στους παραγωγούς! ⁶² Και φυσικά, η πρόταση αυτή, όπως και οι υπόλοιπες προτάσεις τόσο της συγκεκριμένης όσο και άλλων παρομοίων προσεγγίσεων, παίρνοντας δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», αποπροσανατολίζουν τα θύματα του συστήματος και τα στρέφουν σε ανώδυνες (για τις ελίτ) προσπάθειες που το διαιωνίζουν.

Αν εξετάσουμε, όμως, λίγο περισσότερο την λογική της Wainwright που υπάρχει πίσω από την πρόταση αυτή, θα δούμε ότι βασίζεται στην προβληματική ότι κάθε κοινωνία σπάνεως αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα εκδημοκρατισμού της γνώσης και ιδιαίτερα της οικονομικής γνώσης, αυτό

60. Hilary Wainwright, *Arguments for a New Left* (Oxford: Blackwell, 1994), σελ. 147-48.

61. Hilary Wainwright, *Arguments for a New Left*, σελ. 148.

62. David Prosser, "Fairtrade is booming - but is it still a fair deal?", *The Independent* (24/2/2007).

δηλαδή που οι οικονομολόγοι ονομάζουν συνήθως πρόβλημα της «ροής των πληροφοριών». Η λογική βέβαια αυτή δεν είναι καινούρια. Ο Hayek, ο Mises και άλλοι οικονομολόγοι της Δεξιάς έχουν από καιρό υποστηρίξει την θέση ότι η σοσιαλιστική οικονομία σχεδιασμού είναι ανέφικτη, με βάση το επιχείρημα ότι, εξ αιτίας της φύσης της οικονομικής γνώσης, κανένα διοικητικό σύστημα δεν μπορεί να κατέχει όλες τις πληροφορίες που είναι απαραίτητες για την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων στο οικονομικό επίπεδο. Όπως το θέτει ο Hayek:

Το οικονομικό πρόβλημα της κοινωνίας δεν είναι απλώς ένα πρόβλημα καταμερισμού των «δεδομένων» πόρων ... είναι πρόβλημα χρησιμοποίησης μιας γνώσης την οποία δεν διαθέτει κανένας στην ολότητά της.⁶³

Αναπόφευκτα, ο Hayek καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μόνο η ελεύθερη αγορά, μέσω ενός μηχανισμού τιμών που θα παρείχε σωστές ενδείξεις για τις ελλείψεις και τις επιθυμίες, θα μπορούσε να παράγει αποτελεσματικά τις απαιτούμενες πληροφορίες. Στην πραγματικότητα, η υποτιθέμενη αποτελεσματικότητα της αγοράς είναι αυτή που, σύμφωνα με τον Hayek, την ανέδειξε ως ένα «αυθόρμητο» προϊόν του πολιτισμού.

Με δεδομένη την ανάλυση του πρώτου μέρους του βιβλίου, δεν χρειάζεται προφανώς να ασχοληθούμε εδώ με τις ιστορικές διαστρεβλώσεις του Hayek⁶⁴ για την «αυθόρμητη» ανάπτυξη των αγορών, ούτε με τον γελοίο ισχυρισμό ότι οι παράγοντες που ευθύνονται για την «διαστρέβλωση» των τιμών της αγοράς είναι οι κρατικές ρυθμίσεις και οι κοινωνικοί έλεγχοι και όχι η ενυπάρχουσα τάση σε κάθε οικονομία της αγοράς για συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, η οποία, στην συνέχεια, δημιουργεί την ανάγκη κοινωνικών ελέγχων για τον περιορισμό της. Εάν, όπως προσπάθησα να δείξω, τόσο ο συγκεντρωτικός σχεδιασμός όσο και η οικονομία της αγοράς οδηγούν αναπόφευκτα στην συγκέντρωση δύναμης, τότε ούτε ο πρώτος ούτε η δεύτερη μπορούν να παράγουν τις ροές πληροφοριών και τα κίνητρα που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική λειτουργία οποιουδήποτε οικονομικού συστήματος, και απλώς ο μηχανισμός της αγοράς είναι πιο «εύκαμπτος» από αυτόν του συγκεντρωτικού σχεδιασμού και μπορεί να ανταποκρίνεται ταχύτερα στις ανάγκες των καταναλωτών (πολλές από τις οποίες όμως τις δημιουργούν οι ίδιες οι ελίτ, που ελέγχουν την αγορά

63. F. Hayek, *Individualism and Economic Order* (London: Routledge and Kegan Paul, 1945/1949), σελ. 77-8.

64. Για μια εύστοχη κριτική του Hayek και της «ελευθεριακής» Δεξιάς, βλ. Alan Haworth, *Anti-Libertarianism, Markets, Philosophy and Myth* (London: Routledge, 1994).

μέσω του μάρκετινγκ!) Επομένως, μόνο μέσα από γνήσιες δημοκρατικές διαδικασίες, όπως αυτές που συνεπάγεται μια Περιεκτική Δημοκρατία, είναι δυνατή η αποτελεσματική επίλυση τέτοιου είδους προβλημάτων.

Παρ' όλα αυτά, οι κρατιστές σοσιαλιστές που υποστηρίζουν την τάση της «κοινωνίας των πολιτών» όπως η Wainwright, αναγνωρίζοντας αυτό το πρόβλημα της γνώσης, καταλήγουν με προτάσεις για την δημιουργία ανεξάρτητων από το κράτος δημοκρατικών οργανισμών και για την «κοινωνικοποίηση» της αγοράς «μέσω μιας δημόσιας διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών, στην οποία κεντρική θέση θα κατέχουν κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί προβληματισμοί».⁶⁵ Με άλλα λόγια, παραγνωρίζοντας ολόκληρη την μέχρι σήμερα Ιστορία, εξακολουθούν ακόμα να προτείνουν την «κοινωνικοποίηση» της οικονομίας της αγοράς! Εντούτοις, όπως θα δειχτεί παρακάτω, είναι δυνατόν να φανταστούμε μια γνήσια δημοκρατική διαδικασία λήψης των οικονομικών αποφάσεων, ένα σύστημα δηλαδή που θα μπορούσε να συνδυάζει τον σχεδιασμό και την δημοκρατία, από την μια μεριά, με την ελευθερία επιλογής, από την άλλη. Αλλά ένα τέτοιο σύστημα θα πρέπει να απορρίψει εξ αρχής αυτά που οι υποστηρικτές της «κοινωνίας των πολιτών» θεωρούν ως δεδομένα: την οικονομία της αγοράς και την «κρατικιστική» δημοκρατία.

Όσον αφορά στις προτάσεις της ελευθεριακής και αντισυστημικής Αριστεράς, υπάρχουν δύο κύρια μοντέλα αποκεντρωτικού σχεδιασμού που επιχειρούν μια σύνθεση της δημοκρατίας με τον σχεδιασμό: τα μοντέλα κοινοτικού ελέγχου και τα μοντέλα εργατικού ελέγχου.

Τα μοντέλα κοινοτικού ελέγχου προσφέρουν το καλύτερο ίσως θεσμικό πλαίσιο για την σύνθεση του μερικού με το γενικό συμφέρον, της ατομικής με την κοινωνική αυτονομία. Η κύρια πρόταση για μια κοινωνία βασισμένη στην κοινότητα είναι η πρόταση του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού (Confederal Municipalism). Το βασικό πρόβλημα με την πρόταση αυτή είναι ότι, στη πραγματικότητα, δεν παρέχει έναν μηχανισμό καταμερισμού των οικονομικών πόρων, ο οποίος, στο θεσμικό πλαίσιο μιας οικονομίας χωρίς κράτος, χρήμα και αγορά, θα εξασφάλιζε, **σε συνθήκες σπάνεως**, τόσο την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών όσο και την ελευθερία επιλογής. Αντίθετα, οι προτάσεις του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού συνήθως προϋποθέτουν μια «ηθική οικονομία» **μετα-σπάνεως**, στην οποία ένας μηχανισμός καταμερισμού των οικονομικών πόρων είναι περιττός. Έτσι, ο Murray Bookchin σημειώνει ότι:

65. Wainwright, *Arguments for a New Left*, σελ. 170.

Η συνομοσπονδιακή οικολογική κοινωνία θα είναι μια «συμμεριστική» κοινωνία, η οποία θα βασίζεται στην ευχαρίστηση που αισθάνεται κανείς όταν οι κοινότητες μοιράζονται τα αγαθά σύμφωνα με τις ανάγκες τους, και όχι μια κοινωνία στην οποία «συνεταιριστικές» καπιταλιστικές κοινότητες θα βουλιάζουν στο πάρε-δώσε των σχέσεων ανταλλαγής.⁶⁶

Από την άλλη μεριά, ορισμένοι υποστηρικτές του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού φαίνεται ότι προϋποθέτουν μια «κοινωνία σπάνεως» και υποστηρίζουν έναν μηχανισμό καταμερισμού των οικονομικών πόρων που βασίζεται στον δημοκρατικό σχεδιασμό. Έτσι, ο Howard Hawkins υποστηρίζει ότι:

Μολονότι πρέπει να διασφαλιστεί η αυτοδιαχείριση των καθημερινών λειτουργιών από τους εργαζόμενους σε κάθε χώρο εργασίας, η βασική οικονομική πολιτική που αφορά στις ανάγκες, στην διανομή, την διάθεση του πλεονάσματος, την τεχνολογία, την κλίμακα παραγωγής και την οικολογία θα πρέπει να χαράσσεται από όλους τους πολίτες. Εν ολίγοις, ο εργατικός έλεγχος θα πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινοτικού ελέγχου και τελικά να είναι υπόλογος σ' αυτόν.⁶⁷

Εντούτοις, ένα τέτοιο μοντέλο, μολονότι μπορεί να διασφαλίζει μια σύνθεση της δημοκρατίας με τον σχεδιασμό, δεν εξασφαλίζει κατ' ανάγκην και την ελευθερία επιλογής. Στην πραγματικότητα, όλα τα μοντέλα δημοκρατικού σχεδιασμού (είτε εργατικού, είτε κοινοτικού ελέγχου), τα οποία δεν επιτρέπουν κάποιο είδος σύνθεσης των μηχανισμών της αγοράς και του σχεδιασμού, δεν είναι σε θέση να παρέχουν ένα σύστημα αποτελεσματικής άσκησης της ελευθερίας επιλογής. Το ζήτημα, επομένως, είναι πώς μπορούμε να επιτύχουμε μια σύνθεση του δημοκρατικού σχεδιασμού και της ελευθερίας επιλογής, χωρίς να καταφύγουμε σε μια πραγματική αγορά (όπως κάνει ο Καστοριάδης στο δικό του μοντέλο εργατικών συμβουλίων⁶⁸), η οποία αναπόφευκτα θα οδηγούσε σε όλα τα προβλήματα που συνεπάγεται ο καταμερισμός των οικονομικών πόρων μέσω της αγοράς. Στο επόμενο τμήμα, θα σκιαγραφηθεί ένα μοντέλο οικονομικής

66. M. Bookchin, *Urbanization Without Cities* (Montreal: Black Rose, 1992), σελ. 298.

67. Howard Hawkins, «Κοινοτικός έλεγχος, εργατικός έλεγχος και η συνεταιριστική κοινοπολιτεία», ο.π.

68. C. Castoriadis, "On the Content of Socialism II" στο *Political and Social Writings*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988) vol 2, σελ. 90-154.

δημοκρατίας που συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της αγοράς (με την μορφή μιας τεχνητής «αγοράς») με εκείνα του σχεδιασμού.

Όσον αφορά στα μοντέλα εργατικού ελέγχου, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι τα μοντέλα αυτά δεν είναι σε θέση να δώσουν ένα σημαντικό όραμα μιας εναλλακτικής κοινωνίας για τις σημερινές συνθήκες:

- πρώτον, επειδή τέτοιου είδους μοντέλα εκφράζουν συνήθως μόνο το μερικό συμφέρον των εργαζομένων σε συγκεκριμένο χώρο εργασίας, και όχι το γενικό συμφέρον των πολιτών σε μια κοινότητα· και
- δεύτερον, επειδή τα μοντέλα αυτά (όπως λ.χ. το μοντέλο των εργατικών συμβουλίων του Καστοριάδη, που συνιστά ίσως την πλέον εμπεριστατωμένη εκδοχή) πολύ μικρή σχέση έχουν με τις σημερινές συνθήκες της μεταβιομηχανικής κοινωνίας.

Ωστόσο, υπάρχει μια πρόσφατη πρόταση για έναν «συμμετοχικό» σχεδιασμό, η οποία, μολονότι δεν στηρίζεται σε ένα μοντέλο κοινοτικού ελέγχου, ισχυρίζεται ότι εκφράζει το γενικό παρά το μερικό συμφέρον. Έτσι, οι Michael Albert και Robin Hahnel⁶⁹ διατύπωσαν ένα λεπτομερές μοντέλο συμμετοχικού σχεδιασμού, στο οποίο ο καταμερισμός των οικονομικών πόρων συντελείται από δύο είδη συμβουλίων: τα συμβούλια εργατών και τα συμβούλια καταναλωτών. Τα συμβούλια αυτά, που λειτουργούν σε διάφορα επίπεδα (από το επίπεδο της γειτονιάς μέχρι και το εθνικό επίπεδο), καθορίζουν την παραγωγή και την κατανάλωση αντίστοιχα, μέσα από μια περίπλοκη διαδικασία σχεδιασμού, η οποία ξεκινά με τον κάθε πολίτη να διαμορφώνει τα ατομικά του σχέδια για την εργασία και την κατανάλωση. Τα ατομικά αυτά σχέδια κατόπιν συναθροίζονται και αναπροσαρμόζονται, μέσα από μια διαδικασία συνεχών «διαβουλεύσεων», στα διάφορα επίπεδα σχεδιασμού.

Παρ' όλα αυτά, μολονότι ο συμμετοχικός σχεδιασμός συνιστά, πράγματι, μια σημαντική βελτίωση σε σχέση με τον συνήθη τύπο σοσιαλιστικού σχεδιασμού και διασφαλίζει έναν υψηλό βαθμό αποκέντρωσης, θα μπορούσε να εγείρει κανείς σοβαρές επιφυλάξεις για το κατά πόσον είναι εφικτός αλλά και επιθυμητός.

Όσον αφορά, πρώτον, το εφικτό αυτού του τύπου σχεδιασμού, το πρόβλημα που ανακύπτει αφορά, επίσης, σε κάθε είδος δημοκρατικού σχεδιασμού που βασίζεται μόνο στο Πλάνο. Κάθε τέτοιος σχεδιασμός ενέχει αναγκαστικά έναν αυθαίρετο και αναποτελεσματικό τρόπο πρόβλεψης

69.) Βλ. Michael Albert και Robin Hahnel, *Looking Forward: Participatory Economics for the 21st Century* (Boston: South End Press, 1991). Βλ. και Michael Albert, *Parecon, Life After Capitalism* (London: Verso, 2003).

των μελλοντικών αναγκών. Με άλλα λόγια, οδηγεί στο πρόβλημα της ροής των πληροφοριών, το οποίο γίνεται ιδιαίτερα κρίσιμο όσον αφορά τις μη βασικές ανάγκες. Η ιδέα που προτείνεται από τους υποστηρικτές μιας οικονομίας που στηρίζεται αποκλειστικά στο Πλάνο, συμπεριλαμβανομένων των Albert και Hahnel, ότι μπορούμε πολύ εύκολα να ανακαλύψουμε τις ανάγκες των ανθρώπων «ρωτώντας τους απλώς τι θέλουν», στην πραγματικότητα, όπως έδειξαν ο Paul Auerbach και άλλοι, «έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εμπειρία δεκαετιών, τόσο σε σχέση με τον σχεδιασμό στην Ανατολική Ευρώπη, όσο και σε σχέση με το μάρκετινγκ στην Δύση».⁷⁰

Ακόμα πιο σοβαρές είναι οι επιφυλάξεις σε σχέση με το κατά πόσον είναι επιθυμητό ένα τέτοιο μοντέλο. Κι αυτό, όχι μόνο επειδή το μοντέλο αυτό διακρίνεται από μια πολύ έντονα γραφειοκρατική δομή, που εύστοχα χαρακτηρίστηκε ως «συμμετοχική γραφειοκρατία», η οποία, σε συνδυασμό με τους πολυάριθμους ελέγχους που προτείνονται για τον περιορισμό της καταναλωτικής ικανότητας των πολιτών, «θα προετοίμαζε το έδαφος για την διαιώνιση ή την επανεμφάνιση του κράτους»,⁷¹ αλλά και επειδή, κατά την άποψή μου, συνεπάγεται έναν σοβαρό περιορισμό της ατομικής αυτονομίας γενικά και της ελευθερίας επιλογής ειδικότερα.

Συμπερασματικά, τα πορίσματα στα οποία κατέληξα αλλού,⁷² μετά από μια συστηματική μελέτη του μοντέλου αυτού (διότι, βέβαια, δεν πρόκειται για πολιτικό πρόταγμα αλλά για απλό οικονομικό μοντέλο) νομίζω συνοψίζουν την κριτική γι αυτό:

- Το μοντέλο *Parecon*, μολονότι μπορεί ν' αντιπροσωπεύει την καλύτερη προσπάθεια μέχρι σήμερα στον σοσιαλιστικό σχεδιασμό, και στην αφομοίωση των μαθημάτων που μας δίδαξε η ιστορική αποτυχία του, δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει τις θεσμικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, που θα επανενσωμάτωνε στην κοινωνία την οικονομία και την πολιτεία και την κοινωνία στην Φύση.
- Δεν είναι σε θέση να επανενσωματώσει την οικονομία στην κοινωνία, διότι δεν μπορεί να εξασφαλίσει πραγματική αυτοδιεύθυνση και ελευθερία επιλογής για τους πολίτες, ως παραγωγούς και καταναλωτές, εξαιτίας της γραφειοκρατικής του φύσης, η οποία είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της απόλυτης εξάρτησής του από τον οικονομικό σχεδιασμό για την κατανομή των σπάνιων

70. Paul Auerbach et al., "The Transition From Actually Existing Capitalism", *New Left Review*, no. 170 (Ιούλιος-Αύγουστος 1988), σελ. 78.

71. John Crump, "Markets, Money and Social Change", *Anarchist Studies*, vol. 3, no. 1 (άνοιξη 1995), σελ. 72-73.

72. Τάκης Φωτόπουλος, *Ο καπιταλισμός του Τσόμσκι, ο μετακαπιταλισμός του Άλμπερτ και η Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα: Γόρδιος, 2004), σελ. 125-126.

οικονομικών πόρων. Επιπλέον, δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει ούτε την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών –το βασικό κριτήριο επιτυχίας μιας ορθολογικής οικονομίας– εφόσον η αμοιβή της εργασίας βασίζεται μόνο στην εργασία και όχι επίσης στην ανάγκη, (όπως στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας).

- *Ακόμη, δεν είναι σε θέση να επανενσωματώσει την πολιτεία στην κοινωνία, διότι η βασική μονάδα λήψης αποφάσεων στο μοντέλο Parecon δεν είναι οι πολίτες αλλά τα εργατικά συμβούλια και αυτά των καταναλωτών. Οι πολίτες και συνακόλουθα οι συνελεύσεις των πολιτών –η βάση κάθε πραγματικής δημοκρατίας– απουσιάζουν εντελώς από την εικόνα του Parecon, που, σαφώς, θεωρεί την δημοκρατία ως μια διαδικασία αντί ως ένα πολίτευμα –αντίθετα με αυτό που συμβαίνει στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας.*
- *Τέλος, το μοντέλο Parecon δεν είναι σε θέση να ενσωματώσει την κοινωνία στην Φύση, διότι έχει τον ίδιο γενικό στόχο της οικονομικής ανάπτυξης και συμμερίζεται την συνακόλουθη έννοια της αποδοτικότητας με την «οικονομία ανάπτυξης» της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και του σοσιαλιστικού Κεντρικού Πλάνου, με συνέπεια να μεταχειρίζεται τα οικολογικά προβλήματα, βασικά, ως ένα θέμα «εξωτερικότητων», αντί ως ένα πρόβλημα που απαιτεί ριζική αλλαγή στον τρόπο ζωής και τις αξίες μας.*

6.4. Σχεδιάσμα ενός μοντέλου οικονομικής δημοκρατίας

Το σύστημα που προτείνεται εδώ αποσκοπεί στην εκπλήρωση του διπλού στόχου:

- 1) της ικανοποίησης των βασικών αναγκών όλων των πολιτών –που προϋποθέτει ότι οι κύριες μακροοικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται δημοκρατικά, και
- 2) της εξασφάλισης της ελευθερίας επιλογής –που προϋποθέτει ότι το ίδιο το άτομο λαμβάνει τις σημαντικές αποφάσεις που αφορούν στην προσωπική του ζωή (τι δουλειά να κάνει, τι να καταναλώσει κ.λπ).

Τόσο οι μακροοικονομικές αποφάσεις όσο και οι ατομικές αποφάσεις του πολίτη υλοποιούνται μέσα από έναν συνδυασμό του δημοκρατικού σχεδιασμού και μιας τεχνητής «αγοράς». Αλλά, ενώ στις «μακρο»-αποφάσεις θα δίνεται έμφαση στον σχεδιασμό, στις ατομικές αποφάσεις θα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: η έμφαση θα δίνεται στην «τεχνητή» αγορά.

Έτσι, το σύστημα αποτελείται από δύο βασικά στοιχεία:

- το στοιχείο «αγοράς», που ενέχει την δημιουργία μιας τεχνητής «αγοράς», η οποία θα εξασφαλίζει την πραγματική ελευθερία επιλογής, χωρίς όμως να επιφέρει τα αρνητικά αποτελέσματα που συνδέονται με τις πραγματικές αγορές·
- το στοιχείο σχεδιασμού, που ενέχει την δημιουργία μιας διαδικασίας δημοκρατικού σχεδιασμού και ροής πληροφοριών μεταξύ των συνελεύσεων των πολιτών σε όλα τα επίπεδα: συνελεύσεων στον χώρο εργασίας, δημοτικών συνελεύσεων, περιφερειακών συνελεύσεων και συνομοσπονδιακής συνέλευσης. (Βλ. Διάγρ. 1).

Ο ακρογωνιαίος λίθος του προτεινόμενου μοντέλου, ο οποίος συνιστά επίσης το βασικό στοιχείο που το διαφοροποιεί από τα σοσιαλιστικά μοντέλα σχεδιασμού, είναι ότι προϋποθέτει ρητά μια οικονομία χωρίς κράτος, χρήμα και αγορά (πράγμα που αποκλείει την θεσμοποίηση των προνομίων κάποιων τμημάτων της κοινωνίας, καθώς και την ιδιωτική συσσώρευση πλούτου), η οποία όμως δεν θεμελιώνεται σε μια μυθική κατάσταση μετα-σπάνεως. Με λίγα λόγια, ο καταμερισμός των οικονομικών πόρων γίνεται, κατά πρώτον, στην βάση των συλλογικών αποφάσεων των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τα δημοτικά και συνομοσπονδιακά πλάνα, και, κατά δεύτερον, στην βάση των ατομικών επιλογών των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από ένα σύστημα διατακτικών ή ειδικών πιστωτικών καρτών.

Οι κυριότερες παραδοχές στις οποίες στηρίζεται το μοντέλο έχουν ως εξής:

- η δημοτική συνέλευση αποτελεί το ανώτατο όργανο διαμόρφωσης πολιτικής σε κάθε αυτοδύναμο δήμο·
- οι συνομοσπονδιοποιημένοι δήμοι συντονίζονται μέσω των περιφερειακών συνελεύσεων και της συνομοπονδιακής συνέλευσης, που αποτελούνται από ανακλητούς και κυκλικά εναλλασσόμενους εντολοδόχους τους οποίους διορίζουν οι αντίστοιχες συνελεύσεις (τα μέλη των περιφερειακών συνελεύσεων διορίζονται από τις δημοτικές συνελεύσεις και τα μέλη της συνομοπονδιακής συνέλευσης από τις περιφερειακές συνελεύσεις·
- οι πλουτοπαραγωγικές πηγές/παραγωγικά μέσα ανήκουν στους δήμους και παραχωρούνται στους εργαζόμενους κάθε παραγωγικής μονάδας με μακροπρόθεσμα μισθωτήρια συμβόλαια·
- στόχος της παραγωγής δεν είναι η οικονομική ανάπτυξη, αλλά η ικανοποίηση, πρωταρχικά, των βασικών αναγκών των πολιτών, καθώς και εκείνων από τις μη βασικές ανάγκες για τις οποίες οι πολίτες εκφρά-

ζουν την επιθυμία να προσφέρουν την απαιτούμενη εργασία προς ικανοποίησή τους.

Το γενικό κριτήριο της κατανομής των οικονομικών πόρων δεν είναι η αποτελεσματικότητα, όπως ορίζεται σήμερα με στενά τεχνοοικονομικά κριτήρια, αλλά μια νέα «αποτελεσματικότητα» που θα ορίζεται με κριτήριο την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, και όχι μόνο των επιθυμιών που υποστηρίζονται με χρήμα. Εντούτοις, αυτό εγείρει περαιτέρω ερωτήματα που αναφέρονται στην έννοια των αναγκών, την ιεράρχησή τους και, τέλος, το ερώτημα πώς μπορεί να διασφαλιστεί η πραγματική ελευθερία επιλογής στην διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών.

Όσον αφορά την έννοια των αναγκών, είναι σημαντικό να κάνουμε μια σαφή διάκριση, μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών, από την μια μεριά, και μεταξύ αναγκών και των μέσων ικανοποίησής τους (*satisfiers*) από την άλλη.⁷³ Και οι δύο αυτές διακρίσεις είναι σημαντικές για την διασαφήνιση της έννοιας της ελευθερίας επιλογής σε μια περιεκτική δημοκρατία.

Όσον αφορά, πρώτα, στην διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών, είναι σαφές ότι οι ρητορείες στην Δύση περί ελευθερίας επιλογής είναι κενές νοήματος. Στην οικονομία της αγοράς, μόνο μια πολύ μικρή μειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού είναι σε θέση να ικανοποιεί τις όποιες πραγματικές ή φανταστικές «ανάγκες» έχει, εξαντλώντας σπάνιες πλουτοπαραγωγικές πηγές και καταστρέφοντας τα οικοσυστήματα. Αντίθετα, η πλειονότητα των ανθρώπων στον πλανήτη δεν μπορούν να καλύψουν ούτε τις βασικές τους ανάγκες, ενώ σχεδόν ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι σήμερα δεν ικανοποιούν επαρκώς ακόμη και τις ανάγκες διατροφής. Είναι, όμως, αυτονόητο ότι η ελευθερία επιλογής δεν έχει νόημα, παρά μόνο εάν έχουν ήδη ικανοποιηθεί οι βασικές ανάγκες.

Εντούτοις, το τι συνιστά βασική ανάγκη και το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για να ικανοποιηθεί είναι κάτι που δεν μπορεί να προσδιοριστεί «αντικειμενικά». Επομένως, από την δημοκρατική σκοπιά που υποστηρίζεται στο βιβλίο αυτό, δεν υπάρχει λόγος να εμπλακεί κανείς στην διαμάχη ανάμεσα στις καθολικιστικές (*universalist*) και τις σχετικιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των αναγκών.⁷⁴ Στο πλαίσιο μιάς περιεκτικής δημοκρατίας, το τι συνιστά ανάγκη, βασική ή μη, είναι κάτι που μπορεί να καθοριστεί

73. Manfred Max-Neef, "Human-Scale Economics: the Challenges Ahead" στο *The Living Economy*, Paul Ekins, επιμ. (NY: Routledge & Kegan Paul, 1986), σελ. 45-54, και "Development and Human Needs" στο *Real Life Economics: Understanding Wealth Creation*, Paul Ekins και M. Max-Neef, επιμ. (London: Routledge, 1992), σελ. 197-213.

74. Βλ. Len Doyal και Ian Gough, *A Theory of Human Need* (London: Macmillan, 1991).

μόνο από τους ίδιους τους πολίτες με δημοκρατικό τρόπο. Συνεπώς, η διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών εισάγεται εδώ, επειδή πιστεύουμε ότι οι δύο αυτοί τομείς αναγκών πρέπει να λειτουργούν με βάση διαφορετικές αρχές. Ο τομέας των «βασικών αναγκών» πρέπει να λειτουργεί με βάση την κομμουνιστική αρχή «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του». Από την άλλη μεριά, δεχόμαστε ότι ο τομέας των μη βασικών αναγκών μπορεί να λειτουργεί στην βάση μιάς τεχνητής αγοράς, η οποία εξισορροπεί την ζήτηση με την προσφορά κατά τρόπο που εξασφαλίζει την κυριαρχία τόσο των καταναλωτών όσο και των παραγωγών.

Όσον αφορά στην διάκριση μεταξύ αναγκών και μέσων ικανοποίησής τους, ο λόγος που υιοθετούμε αυτήν την διάκριση δεν είναι το σύνθημα επιχείρημα ότι μας επιτρέπει να θεωρούμε τις βασικές ανάγκες ως πεπερασμένες, λίγες και ταξινομήσιμες, που βασικά παραμένουν οι ίδιες σε όλους τους πολιτισμούς και σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Μολονότι είναι πιθανό ότι αυτό που αλλάζει διαχρονικά και διατοπικά δεν είναι οι ανάγκες αυτές καθαυτές, αλλά τα μέσα ικανοποίησής τους, η διάκριση υιοθετείται εδώ επειδή είναι χρήσιμη για την διασάφηση της έννοιας της ελευθερίας επιλογής. Σήμερα, υπάρχουν συνήθως περισσότεροι από ένας τρόποι παραγωγής ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας, για την ικανοποίηση συγκεκριμένης ανθρώπινης ανάγκης, ακόμα κι αν είναι βασική (είδη ρουχισμού κ.λπ.). Επομένως, η ελευθερία επιλογής θα πρέπει να εφαρμόζεται τόσο σε σχέση με τις βασικές όσο και τις μη βασικές ανάγκες. Στην πραγματικότητα, μια απόφαση άμεσης προτεραιότητας, που θα πρέπει τακτικά να λαμβάνουν οι συνελεύσεις των πολιτών σε μια περιεκτική δημοκρατία, αφορά ακριβώς την ποσότητα και την ποιότητα των μέσων ικανοποίησης των βασικών αναγκών. Ωστόσο, το ποιο είναι το καλύτερο μέσο κάλυψης μιας συγκεκριμένης ανάγκης είναι κάτι που θα πρέπει να καθορίζεται ατομικά από τον κάθε πολίτη, στην άσκηση της ελευθερίας του να επιλέγει.

Αλλά πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε αποτελεσματικές ροές πληροφοριών για τις ατομικές ανάγκες; Η ιδέα που διερευνάται εδώ ενέχει τον συνδυασμό μιας διαδικασίας δημοκρατικού σχεδιασμού και ενός συστήματος διατακτικών (ή πιστωτικών καρτών) που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την κάλυψη βασικών και μη βασικών αναγκών. Με βάση το σύστημα των διατακτικών, μπορούμε να φανταστούμε την δημιουργία ενός συστήματος στο οποίο υπάρχουν δύο κύριοι τύποι διατακτικών: οι Βασικές Διατακτικές (ΒΔ) και οι Μη Βασικές Διατακτικές (ΜΒΔ). Και οι δύο τύποι διατακτικών εκδίδονται σε προσωπική βάση, έτσι ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως γενικό μέσο ανταλλαγής και συσσώρευσης, όπως το χρήμα. Εναλλακτικά, μπορούμε να φανταστούμε ένα

δυναμικό σύστημα πιστωτικών καρτών που αποτελείται από μια κάρτα για την κάλυψη των βασικών αναγκών και μίαν άλλη για την κάλυψη των μη βασικών αναγκών.

Η κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών στην συνομοσπονδία

Οι *Βασικές Διατακτικές (ΒΔ)* χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των βασικών αναγκών. Οι διατακτικές αυτές, που είναι προσωπικές και εκδίδονται για λογαριασμό της συνομοσπονδίας, εξουσιοδοτούν κάθε πολίτη να ικανοποιεί, μέχρι ενός ορισμένου επιπέδου, που καθορίζει η συνομοσπονδιακή συνέλευση, εκείνες τις ανάγκες του που έχουν χαρακτηριστεί ως βασικές. Σε κάθε πολίτη χορηγείται ένας αριθμός ΒΔ, ανάλογα με το είδος βασικής ανάγκης, αλλά και την προσωπική «κατηγορία ανάγκης» στην οποία ανήκει. Έτσι, η συνομοσπονδιακή συνέλευση ταξινομεί τις βασικές ανάγκες για κάθε τμήμα του πληθυσμού, χρησιμοποιώντας διάφορα κριτήρια, όπως το φύλο, την ηλικία, τις ειδικές ανάγκες κ.λπ. Για παράδειγμα, χορηγούνται 365 ΒΔ τον χρόνο για την κάλυψη των αναγκών διατροφής και κάθε ΒΔ μπορεί να δαπανάται για οποιαδήποτε σύνθεση τροφίμων επιθυμεί ο κάθε πολίτης, μέσα στα «ποσοτικά όρια» που θα έχουν προσδιορίσει οι συνελεύσεις, τα οποία διαφέρουν, επίσης, με βάση την ειδική κατηγορία ανάγκης που προανέφερα. Αντίστοιχα, θα διανέμεται ένας αριθμός ΒΔ για είδη ρουχισμού, την κάλυψη των αναγκών σε ενέργεια, επικοινωνίες, μεταφορές κ.ο.κ

Εναλλακτικά, στο σύστημα των πιστωτικών καρτών οι «*βασικές πιστωτικές κάρτες*» (ΒΠΚ) πιστώνουν κάθε πολίτη με τον ίδιο αριθμό ΒΔ (όπως και με το σύστημα των διατακτικών) για το κάθε είδος ανάγκης και κάθε κατηγορία ανάγκης, και οι κάρτες αυτές μπορούν να χρησιμοποιούνται σε κάθε δημοτική επιχείρηση που προσφέρει αγαθά και υπηρεσίες για την κάλυψη βασικών αναγκών, ακριβώς όπως χρησιμοποιούνται και οι διατακτικές, με το πλεονέκτημα ότι το πλαστικό αυτό «χρήμα» αντικαθιστά το χάρτινο «χρήμα» των διατακτικών, απλουστεύοντας έτσι όλη τη διαδικασία εφόσον δεν θα χρειάζεται ο κάτοχος της κάρτας να αποδείξει την ταυτότητά του (όπως στην περίπτωση των διατακτικών) και θα χρησιμοποιεί απλώς τον προσωπικό κωδικό αριθμό του.

Οι ΒΔ δεν προκαθορίζουν τα συγκεκριμένα μέσα ικανοποίησής τους, έτσι ώστε να κατοχυρώνεται η δυνατότητα επιλογής. Ακόμη, προκειμένου να εξασφαλίζεται ότι το επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών των πολιτών θα είναι το ίδιο σε ολόκληρη την συνομοσπονδία, το τι συνιστά βασική ανάγκη, καθώς και το επίπεδο ικανοποίησής της (τα ποσοτικά

όρια που προανέφερα), αποτελούν ζητήματα που θα πρέπει να καθορίζονται ετήσια από την συνομοσπονδιακή συνέλευση, με βάση τις αποφάσεις των δημοτικών συνελεύσεων και τους διαθέσιμους πόρους στην συνομοσπονδία.

Ο συνολικός αριθμός των ΒΔ που θα διανέμονται, καθώς και τα ποσοτικά όρια που καθορίζουν το επίπεδο ικανοποίησής τους, καθορίζεται με βάση κριτήρια που ικανοποιούν τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης στο συνομοσπονδιακό επίπεδο.

Έτσι, όσον αφορά στην ζήτηση, οι υπεύθυνοι για την επεξεργασία του συνομοσπονδιακού πλάνου θα μπορούσαν να εκτιμήσουν το μέγεθος και την διάρθρωσή της με βάση:

- τον πληθυσμό της συνομοσπονδίας,
- το προκαθορισμένο επίπεδο ικανοποίησης των «βασικών αναγκών» για κάθε κατηγορία βασικής ανάγκης και κάθε κατηγορία πολιτών,
- τις «εκπεφρασμένες προτιμήσεις» των καταναλωτών σε σχέση με τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών, όπως οι προτιμήσεις αυτές εκδηλώνονται από τον αριθμό των διατακτικών που είχαν χρησιμοποιηθεί για κάθε παρόμοιο μέσο στο παρελθόν (ή το πόσες φορές χρεώθηκαν οι ΒΠΚ για τα αγαθά ή υπηρεσίες που προσφέρουν συγκεκριμένες δημοτικές επιχειρήσεις)

Όσον αφορά στην προσφορά, οι σχεδιαστές του πλάνου θα μπορούσαν να εκτιμήσουν, με βάση τεχνολογικούς μέσους όρους, το επίπεδο και την διάρθρωση της παραγωγής, καθώς και τους απαιτούμενους οικονομικούς πόρους, συμπεριλαμβανομένης της ποσότητας προσωπικής εργασίας που θα πρέπει να προσφέρει ο κάθε πολίτης. Έτσι, το κάθε ικανό προς εργασία μέλος της κοινότητας θα πρέπει να προσφέρει, σε αντάλλαγμα των ΒΔ (ή του πιστωτικού υπολοίπου που του χορηγείται στην ΒΠΚ του) έναν προκαθορισμένο αριθμό «βασικών» ωρών κάθε εβδομάδα σε κάποια δραστηριότητα της προτίμησής του που αποτελεί τμήμα των οικονομικών κλάδων που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες για την κάλυψη βασικών αναγκών, ώστε να παραχθούν τα μέσα που απαιτούνται για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών της συνομοσπονδίας.

Με βάση τις εκτιμήσεις αυτές θα μπορούσαν να καταρτιστούν προκαταρκτικά πλάνα, και η συνομοσπονδιακή συνέλευση θα μπορούσε να επιλέξει, στην βάση των αποφάσεων των δημοτικών συνελεύσεων και των συνελεύσεων στους χώρους εργασίας, το σχέδιο που θα τεθεί σε εφαρμογή, καθώς και τους απαιτούμενους για την εφαρμογή του πόρους.

Όσον αφορά στην φροντίδα για τις ανάγκες των ηλικιωμένων, των ανηλίκων και ανημώρων, οι κατηγορίες αυτές πολιτών έχουν τα ίδια

δικαιώματα πάνω στις ΒΔ με οποιονδήποτε άλλον πολίτη της συνομοσπονδίας. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το προτεινόμενο σχήμα θα αποτελεί το πιο ευρύ σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που έχει υπάρξει ποτέ, αφού θα καλύπτει όλες τις βασικές ανάγκες όσων δεν μπορούν να δουλέψουν, σύμφωνα πάντα με τον ορισμό που θα δίνει στις βασικές ανάγκες η συνομοσπονδιακή συνέλευση. Η ίδια συνέλευση θα μπορεί να αποφασίζει εάν, πέρα από τις ΒΔ, θα διατίθενται και ΜΒΔ σε όσους δεν μπορούν να δουλέψουν. Όσον αφορά στην προσφορά των υπηρεσιών αυτών, αν υποθέσουμε ότι η φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων, των ανημπόρων κ.λπ. κατατάσσεται στις βασικές ανάγκες (όπως θα πρέπει άλλωστε να συμβαίνει), τότε κάθε μέλος της κοινότητας θα πρέπει να εμπλέκεται στην παροχή παρόμοιων υπηρεσιών (για τις οποίες θα δικαιούται ΒΔ), πράγμα που θα αποτελεί ένα πολύ σημαντικό βήμα για την επέκταση της περιεκτικής δημοκρατίας στο νοικοκυριό.

Η κάλυψη των μη βασικών αναγκών

Οι *Μη Βασικές Διατακτικές* (ΜΒΔ), ή αντίστοιχα οι *Μη Βασικές Πιστωτικές Κάρτες* (ΜΒΠΚ) χρησιμοποιούνται για την ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών (κατανάλωση μη στοιχειωδών αγαθών και υπηρεσιών), καθώς και για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών πέραν του προκαθορισμένου από την συνομοσπονδιακή συνέλευση επιπέδου. Οι ΜΒΔ είναι προσωπικές, όπως και οι ΒΔ, αλλά εκδίδονται για λογαριασμό του κάθε δήμου και όχι της συνομοσπονδίας. Η προσωπική εργασία των πολιτών πάνω από τον καθορισμένο αριθμό «βασικών» ωρών είναι εθελοντική και τους εξουσιοδοτεί με ΜΒΔ (ή αντίστοιχη πίστωση στις ΜΒΠΚ), οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ικανοποίηση μη βασικών αναγκών τους. Ενώ όμως σε ό,τι αφορά στις βασικές ανάγκες δεν θα πρέπει να υπάρχουν διαφοροποιήσεις στον βαθμό ικανοποίησής τους, έτσι ώστε να καλύπτονται ισότιμα οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών της συνομοσπονδίας (όπως θα πρέπει να συμβαίνει σε μια οικονομική δημοκρατία), δεν υπάρχουν αντίστοιχοι λόγοι που να υπαγορεύουν μια αντίστοιχη ισότιμη ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών σε συνομοσπονδιακό επίπεδο. Στην πραγματικότητα, η από μέρους της κοινότητας κάλυψη των μη βασικών αναγκών θα πρέπει να θεωρηθεί ως επέκταση της ατομικής ελευθερίας επιλογής των πολιτών. Συνεπώς, αν σε μια συγκεκριμένη κοινότητα οι πολίτες επιθυμούν να δουλέψουν περισσότερο ή λιγότερο για την παραγωγή μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών, θα πρέπει να είναι ελεύθεροι να το κάνουν.

Εντούτοις, το σύστημα θα πρέπει να είναι με τέτοιο τρόπο οργανωμένο, ώστε οι διαφορές μεταξύ των κοινοτήτων, όσον αφορά στην κατανάλωση μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών, να αντανakλούν μόνο διαφορές στην καταβληθείσα εργασία και όχι στην γεωγραφική κατανομή των φυσικών πόρων. Μια βασική αρχή σε σχέση με το ζήτημα αυτό είναι ότι τα οφέλη από τους συνομοσπονδιακούς φυσικούς πόρους, ανεξάρτητα από την συγκεκριμένη γεωγραφική τους τοποθεσία, θα πρέπει να διανέμονται ισότιμα μεταξύ όλων των περιφερειών της συνομοσπονδίας. Η αρχή αυτή θα πρέπει να εφαρμόζεται τόσο σε σχέση με τις βασικές ανάγκες όσο και σε σχέση με τις μη βασικές, έτσι ώστε να μη δημιουργούνται άλλες ανισότητες μεταξύ των περιφερειών, πέρα από αυτές που έχουν να κάνουν με τις καταβληθείσες ώρες εργασίας.

Με την τεχνολογική πρόοδο θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι οι μη βασικές ανάγκες θα γίνονται όλο και σημαντικότερες στο μέλλον –γεγονός που επιβεβαιώνεται από στατιστικές μελέτες με βάση τα δυτικά καταναλωτικά πρότυπα, οι οποίες δείχνουν μια καθαρή τάση κορεσμού των βασικών αναγκών.⁷⁵ Αντίστοιχα, οι αμοιβές θα παίρνουν όλο και περισσότερο την μορφή των ΜΒΔ.

Ο τρόπος έκδοσης ΜΒΔ διαφέρει από αυτόν για την έκδοση ΒΔ. Ενώ όσον αφορά στις ΒΔ όλοι οι πολίτες για το ίδιο είδος ανάγκης και προσωπική κατηγορία που ανήκουν εφοδιάζονται με τον ίδιο αριθμό ΒΔ (ή πιστώνονται αντίστοιχα στις ΒΠΚ) που εκπροσωπεί τα ίδια «ποσοτικά όρια» σε ολόκληρη την συνομοσπονδία, όσον αφορά στις ΜΒΔ ο κάθε πολίτης εφοδιάζεται με τον αριθμό ΜΒΔ (ή πιστώνεται ανάλογα στην ΜΒΠΚ του) που αντιστοιχούν στον αριθμό επιπρόσθετων ωρών εργασίας που προσέφερε σε κάποιο οικονομικό κλάδο της προτίμησής του, πέρα από τις βασικές ώρες που έχει ήδη προσφέρει για την κάλυψη των βασικών αναγκών του. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να καθοριστεί ότι για κάθε ώρα «μη βασικής» εργασίας (ή εργασίας πέραν της υποχρεωτικής βασικής) θα δικαιούται ο κάθε πολίτης μια ή περισσότερες ΜΒΔ (ή ανάλογη πίστωση στην κάρτα του).

Ανακύπτει λοιπόν ένα διπλό οικονομικό πρόβλημα σε σχέση με τις ΜΒΔ. Πρώτον, χρειαζόμαστε ένα δίκαιο μέτρο ανταμοιβής της μη βασικής εργασίας και, δεύτερον, χρειαζόμαστε ένα μέτρο αξιολόγησης των μη βασικών αγαθών/υπηρεσιών, το οποίο να εξασφαλίζει ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στο δημοτικό επίπεδο.

75. Ernest Mandel, "In Defence of Socialist Planning", σελ. 14-15.

Όσον αφορά στο πρώτο πρόβλημα, το μέγεθος της αμοιβής για την μη βασική εργασία, που θα καθορίζει τον αριθμό των ΜΒΔ που θα λαμβάνει ένας πολίτης από αυτήν, θα εκφράζει τις προτιμήσεις των πολιτών, τόσο ως παραγωγών όσο και ως καταναλωτών. Όσον αφορά στις προτιμήσεις των πολιτών ως παραγωγών, είναι φανερό ότι, δεδομένης της ανισότητας μεταξύ των διαφόρων τύπων εργασίας, η ισότητα στις αμοιβές θα σήμαινε στην πραγματικότητα άνιση ικανοποίηση από την εργασία. Δεδομένου, όμως, ότι η επιλογή οποιουδήποτε αντικειμενικού κριτηρίου στον καθορισμό του μεγέθους της αμοιβής (π.χ. χρησιμότητα της συγκεκριμένης εργασίας, επιδράσεις στην υγεία, θερμίδες που ξοδεύονται κ.λπ.), θα ενείχε αναπόφευκτα και έναν βαθμό υποκειμενικής προκατάληψης, η μόνη ίσως ορθολογική λύση είναι να χρησιμοποιηθεί ένα είδος δι-υποκειμενικού μέτρου, όπως εκείνο που προτείνει ο Baldelli,⁷⁶ δηλαδή η χρήση ενός κριτηρίου επιθυμητότητας για κάθε είδος δραστηριότητας.

Αλλά η επιθυμητότητα δεν μπορεί να εκτιμηθεί απλώς από τον αριθμό των ατόμων που δηλώνουν την επιθυμία τους να αναλάβουν κάποιο είδος εργασίας, όπως προτείνει ο Bandelli. Με δεδομένο το σημερινό τεχνολογικό επίπεδο, ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι σε μια μελλοντική κοινωνία θα εξαφανιστεί το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού υψηλού βαθμού εξειδίκευσης, σίγουρα πολλές δουλειές θα εξακολουθούν να απαιτούν εξειδικευμένη γνώση ή εκπαίδευση. Επομένως, θα πρέπει να καταρτιστεί ένας πολυσύνθετος δείκτης επιθυμητότητας, με την χρήση πολλαπλών διαβαθμίσεων των διαφόρων τύπων εργασίας, στην βάση των «εκπεφρασμένων» προτιμήσεων των πολιτών κατά την διαδικασία επιλογής των διαφόρων τύπων βασικής και μη βασικής δραστηριότητας. Η αμοιβή για κάθε τύπο εργασίας θα μπορούσε τότε να προσδιοριστεί ως μια αντίστροφη συνάρτηση του δείκτη επιθυμητότητάς της (όσο υψηλότερος είναι ο δείκτης, δηλαδή όσο πιο επιθυμητός είναι ένας τύπος εργασίας, τόσο χαμηλότερο είναι το μέγεθος της αμοιβής για την δουλειά αυτή). Έτσι, ο δείκτης αυτός θα μας έδινε «σταθμιστές» που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε στον υπολογισμό της αξίας κάθε εργάσιμης ώρας σε σχέση με την κατανόμη των μη βασικών διατακτικών.

Εντούτοις, ο δείκτης επιθυμητότητας δεν μπορεί να είναι το μοναδικό μέσο προσδιορισμού του μεγέθους της αμοιβής. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπ' όψη οι επιθυμίες των πολιτών ως καταναλωτών, όπως αυτές εκφράζονται από τις «τιμές» των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Κάτι τέτοιο θα είχε το επίσης σημαντικό αποτέλεσμα ότι θα συνέδεε τις «τιμές»

76. Giovanni Baldelli, *Social Anarchism* (NY: Penguin, 1972), σελ. 144-45.

για τα αγαθά και τις υπηρεσίες με τις αμοιβές για τους διάφορους τύπους εργασίας, έτσι ώστε ο καταμερισμός της εργασίας στον τομέα των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών να πραγματοποιείται με τρόπο που να διασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Θα μπορούσαμε επομένως να φανταστούμε ότι το μέγεθος της αμοιβής στην παραγωγή των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών καθορίζεται κατά το ένα ήμισυ από τον δείκτη της επιθυμητότητας και κατά το άλλο ήμισυ από τις «τιμές» των αγαθών και των υπηρεσιών. Φυσικά, δεδομένου ότι η εργασία αποτελεί μόνο ένα μέρος των συνολικών πόρων που απαιτούνται για την παραγωγή των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών, και ότι ο συγκεκριμένος τομέας αποτελεί ευθύνη κάθε κοινότητας, είναι πιθανό να δημιουργηθούν στην πράξη κάποια προβλήματα σπάνεως των υπολοίπων, πέρα από την εργασία, πόρων. Εντούτοις, πιστεύω ότι τέτοια προβλήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν μέσα από ένα σύστημα ανταλλαγών μεταξύ των κοινοτήτων, παρόμοιο με αυτό που περιγράφεται παρακάτω.

Το δεύτερο πρόβλημα σε σχέση με τα μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες αφορά στον τρόπο προσδιορισμού των «τιμών» τους σε μια Περιεκτική Δημοκρατία. Η κλασική λύση η οποία εκφράζει την αξία των αγαθών και υπηρεσιών με όρους ωρών εργασίας (που προτάθηκε, μεταξύ άλλων, από τον Proudhon και τον Marx), πέρα από το γεγονός ότι δημιουργεί κάθε είδους προβλήματα σε σχέση με την ισοδυναμία των διάφορων τύπων εργασίας, την «μετατροπή» των εργαλείων και του χρησιμοποιούμενου εξοπλισμού σε ώρες εργασίας κ.λπ., είναι, επίσης, θεμελιακά ασύμβατη με μια ελευθεριακή κοινωνία.⁷⁷ Ακόμη, όπως θα συζητηθεί παρακάτω, είναι ασύμβατη με ένα σύστημα καταμερισμού των οικονομικών πόρων που βασίζεται στην ελευθερία επιλογής.

Θα πρότεινα συνεπώς ότι, προκειμένου να αποφευχθούν τα προβλήματα αυτά και την ίδια στιγμή να επιτευχθεί μια ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης που να ικανοποιεί τα κριτήρια δικαιοσύνης, θα έπρεπε να εισαχθεί ένα είδος «μεριστικών αξιών» (*rationing values*) για την αξιολόγηση των μη βασικών αναγκών και υπηρεσιών. Ο μηχανισμός της αγοράς, όπως είναι γνωστό, αντιπροσωπεύει έναν μερισμό με βάση την τιμή και συνιστά, όπως είδαμε, τον πιο άδικο τρόπο μερισμού των σπάνιων οικονομικών πόρων, αφού στην ουσία σημαίνει μερισμό με βάση την αγοραστική δύναμη (το πορτοφόλι) του καθενός. Αυτό που προτείνεται εδώ είναι μια αντιστροφή της διαδικασίας: δηλαδή, ο καθορισμός της τιμής να

77. Για μια ισχυρή κριτική της κλασικής λύσης, βλ. Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread* (NY: Penguin, 1972), κεφ. 13.

γίνεται με βάση τον μερισμό. Με άλλα λόγια, οι τιμές, αντί να είναι η αιτία του μερισμού –όπως στο σύστημα της αγοράς– να είναι το αποτέλεσμα του. Επομένως, ενώ οι τιμές στο σύστημα της αγοράς αντανακλούν κατά βάση ελλείψεις σε σχέση με ένα διαστρεβλωμένο πρότυπο κατανομής του εισοδήματος/πλούτου και λειτουργούν ως μεριστικά τεχνάσματα για να προσαρμόσουν τις ελλείψεις στο πρότυπο αυτό, στο προτεινόμενο σύστημα, οι τιμές αντανακλούν ελλείψεις σε σχέση με τις επιθυμίες των πολιτών και λειτουργούν ως οδηγοί για έναν δημοκρατικό καταμερισμό των αγαθών και υπηρεσιών.

Έτσι, για να υπολογίσουν οι υπεύθυνοι για το πλάνο την «μεριστική αξία» (και κατά συνέπεια την τιμή, εκφρασμένη σε ΜΒΔ) ενός συγκεκριμένου αγαθού ή υπηρεσίας, θα μπορούσαν να διαιρέσουν το σύνολο των ΜΒΔ (ή των «χρεώσεων» των ΜΒΠΚ) που χρησιμοποιήθηκαν κατά την διάρκεια μιας χρονικής περιόδου (π.χ. ενός χρόνου) για την «αγορά» κάποιου συγκεκριμένου αγαθού ή υπηρεσίας, με την συνολική παραγωγή αυτού του αγαθού ή της υπηρεσίας στο ίδιο χρονικό διάστημα. Εάν, για παράδειγμα, η συνομοσπονδιακή συνέλευση έχει καθορίσει ότι ένα κινητό τηλέφωνο δεν αποτελεί βασικό αγαθό, τότε η «τιμή» ενός κινητού μπορεί να υπολογιστεί διαιρώντας τον αριθμό των ΜΒΔ που χρησιμοποιήθηκαν τους τελευταίους 12 μήνες για την «αγορά» κινητών (λ.χ. 100.000) με τον συνολικό αριθμό κινητών που παράχθηκαν την ίδια περίοδο (π.χ. 1.000), δίνοντάς μας μια «τιμή» 100 ΜΒΔ για κάθε κινητό).

Το πρόβλημα που μπορεί να ανακύψει στο σύστημα αυτό είναι μια αντιστοιχία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης συγκεκριμένων μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι, συνεχίζοντας με το παράδειγμα των κινητών, οι παραγωγοί κινητών και των εξαρτημάτων τους μπορεί να επιθυμούν να προσφέρουν μόνο έναν περιορισμένο αριθμό ωρών εργασίας πάνω από τον αριθμό «βασικών» ωρών. Στην πραγματικότητα, το ίδιο πρόβλημα μπορεί να ανακύψει ακόμα κι αν μερικοί από αυτούς δεν είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν επιπρόσθετη εργασία, δεδομένου ότι η συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα, καθώς και πολλές άλλες παραγωγικές δραστηριότητες στις σημερινές κοινωνίες, γίνονται με την μορφή ομαδικής εργασίας. Στην περίπτωση αυτή, θα τεθεί σε κίνηση το προτεινόμενο σύστημα των «τεχνητών» τιμών. Η «τιμή» των κινητών, εκφρασμένη σε ΜΒΔ, θα αυξηθεί, γεγονός που από την μια μεριά θα συμπίεσει την ζήτηση και, από την άλλη, θα προκαλέσει αύξηση στο αντίστοιχο μέγεθος της αμοιβής, προσελκύοντας πιθανώς περισσότερη εργασία στην συγκεκριμένη δραστηριότητα και, επομένως, ενισχύοντας την προσφορά του συγκεκριμένου αγαθού. Η εργασία βέβαια συνιστά μόνο ένα μέρος των χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγής, γι' αυτό και η συνολική διαθεσιμότητα των υπόλοιπων μέσων

που απαιτούνται για κάθε τύπο δραστηριότητας είναι κάτι που πρέπει να καθορίζεται σε τακτά χρονικά διαστήματα από την δημοτική συνέλευση.

Με τον τρόπο αυτό, η παραγωγή αντικατοπτρίζει την πραγματική ζήτηση και οι κοινότητες παύουν να υπόκεινται στις ανορθολογικότητες των συστημάτων της οικονομίας της αγοράς, ή του σοσιαλιστικού συγκεντρωτικού σχεδιασμού αντίστοιχα. Έτσι, οι τεχνητές «αγορές» που προτείνονται εδώ παρέχουν το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο ώστε ο σχεδιασμός να ξεκινά από τις *πραγματικές* συνθήκες ζήτησης και προσφοράς (αντικατοπτρίζοντας τις πραγματικές προτιμήσεις των καταναλωτών και των παραγωγών), κι όχι από τις αφηρημένες ιδέες γραφειοκρατών και τεχνοκρατών σχετικά με το *ποιες είναι οι ανάγκες της κοινωνίας*. Επίσης, το σύστημα αυτό μας προσφέρει την δυνατότητα να αποφύγουμε τόσο τον δεσποτισμό της αγοράς, που συνεπάγεται ο «μερισμός με βάση το πορτοφόλι», όσο και τον δεσποτισμό του πλάνου, που *επιβάλλει* έναν συγκεκριμένο μερισμό (έστω κι αν αυτό συμβαίνει μέσω της ψήφου της πλειοψηφίας στην δημοτική συνέλευση).

Είναι φανερό ότι το σύστημα που προτείνεται εδώ δεν έχει σχέση με μια χρηματική οικονομία ή με την εργασιακή θεωρία της αξίας. Και οι δύο αποκλείονται από το προτεινόμενο σχήμα: η πρώτη, επειδή το χρήμα, ή ο,τιδήποτε χρησιμοποιείται ως απρόσωπο μέσο ανταλλαγής, δεν μπορεί να παρεμποδιστεί από το να χρησιμοποιηθεί ως μέσο συσσώρευσης πλούτου· η δεύτερη, επειδή (πέρα από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω) δεν μπορεί να διασφαλίσει την ελευθερία επιλογής. Κι αυτό διότι ακόμη κι αν δεχθούμε ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας θα μπορούσε να μας δώσει μια (μερική) ένδειξη της διαθεσιμότητας των πόρων, σίγουρα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο έκφρασης των προτιμήσεων των καταναλωτών. Η αδυναμία του συγκεντρωτικού σχεδιασμού στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» να εκφράσει τις προτιμήσεις των καταναλωτών, και οι συνακόλουθες ελλείψεις καταναλωτικών αγαθών δεν ήταν καθόλου άσχετες με το γεγονός ότι ο τύπος αυτός σχεδιασμού ήταν βασισμένος σ' ένα σύστημα τιμών που είχε βασιστεί στην εργασιακή θεωρία της αξίας.⁷⁸ Επομένως, η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για ένα σύστημα καταμερισμού των αγαθών και των υπηρεσιών που θα στοχεύει στην κάλυψη των αναγκών και την ταυτόχρονη εξασφάλιση της κυριαρχίας του καταναλωτή και της ελευθερίας επιλογής. Αντίθετα, το μοντέλο που προτείνεται εδώ εισάγει ένα σύστημα μερισμού

78. Βλ., Heinz Kohler, *Welfare and Planning* (New York: Wiley & Sons, 1966), σελ. 129-36. Βλ. ακόμα, Morris Bornstein, "The Soviet Centrally Planned Economy" στο *Comparative Economic Systems*, Morris Bornstein (Homewood Illinois: Richard Irwin, 1985).

που βασίζεται, από την μια μεριά, στις εκπεφρασμένες προτιμήσεις των καταναλωτών και, από την άλλη, στην διαθεσιμότητα των πόρων.

Παρ' όλα αυτά, γνωστός οικοσοσιαλιστής που συνέκρινε μια προγενέστερη εκδοχή των παραπάνω προτάσεων⁷⁹ με την εργασιακή θεωρία της αξίας, δεν είχε πρόβλημα να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «ο Φωτόπουλος προτείνει ένα σύστημα διατακτικών εργασίας (στην πραγματικότητα μια μορφή χρήματος που βασίζεται στην εργασιακή θεωρία της αξίας) ... αυτό δεν αποτελεί καινούργια ιδέα, αφού είχε υπονοηθεί από τον Skinner (1948) και δοκιμαστεί στην αμερικανική κοινότητα «Walden II», στην δεκαετία του 1970».⁸⁰ Όπως γίνεται φανερό από την δήλωσή του, ο επικριτής μου δεν έχει επίγνωση του γεγονότος ότι ένα μοντέλο που βασίζεται στο χρήμα δεν είναι συμβατό με ένα σύστημα διατακτικών, όπου, όπως είχα τονίσει σ' εκείνο το άρθρο, «[όλες οι διατακτικές] είναι ονομαστικές ούτως ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιούνται, όπως το χρήμα, ως γενικό μέσο ανταλλαγής και συσσώρευσης πλούτου».⁸¹ Επιπλέον, είναι φανερό σε κάθε προσεκτικό αναγνώστη ότι το προτεινόμενο σύστημα δεν έχει καμία σχέση με την απλοϊκή περιγραφή μιας ουτοπικής κοινότητας, ή με το πρωτόγονο σχήμα των «κουπονιών εργασίας» που περιγράφεται από τον Skinner⁸² –σχήμα που δεν παρέχει καμία εξασφάλιση της ελευθερίας επιλογής, δεν κάνει διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών κ.λπ. Τέλος, μόνο μια τεράστια παρανόηση της πρότασής μου για την οικονομική δημοκρατία θα μπορούσε να κάνει κάποιον να βρει σ' αυτήν ομοιότητες με το ιεραρχικό σχήμα του Walden II που εξύμνησε ο Skinner, ο οποίος εύστοχα χαρακτηρίστηκε από τον Νόαμ Τσόμσκι ως «ένας σκαπανέας της ολοκληρωτικής σκέψης που έχει επαινεθεί για την συνηγορία του υπέρ ενός χειραγωγημένου κοινωνικού περιβάλλοντος».⁸³

Καταμερισμός εργασίας

Το προτεινόμενο σύστημα καταμερισμού εργασίας αντικατοπτρίζει την βασική διάκριση που έχουμε κάνει μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών.

79. Τ. Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 3 (1993).

80. David Pepper, *Modern Environmentalism* (London: Routledge, 1996), σελ. 321.

81. Τ. Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», σελ. 43.

82. B.F. Skinner, *Walden II* (N. York: Macmillan, 1976), κεφ. 8.

83. Noam Chomsky, *The Chomsky Reader*, James Peck, επιμ. (London: Serpent's Tail, 1987), σελ. 158.

α) Καταμερισμός εργασίας στον τομέα των βασικών αναγκών

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η κάλυψη των βασικών αναγκών αποτελεί ευθύνη της συννομοσπονδίας και όχι της κοινότητας. Κατά συνέπεια, η κατανομή των σχετικών πόρων καθορίζεται από την συννομοσπονδιακή συνέλευση. Έτσι, στην περίπτωση που οι πόροι μιας κοινότητας δεν επαρκούν για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, οι επιπλέον απαιτούμενοι πόροι θα πρέπει να παρέχονται από την συννομοσπονδιακή συνέλευση. Είναι σαφές ότι ένα βασικό υπο-προϊόν της ρύθμισης αυτής είναι η ανακατανομή του εισοδήματος μεταξύ πλουσίων και φτωχών σε πόρους δήμων.

Από την στιγμή που η συννομοσπονδιακή συνέλευση υιοθετήσει κάποιο πλάνο σχετικά με το επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών και την συνολική κατανομή των πόρων, η δημοτική συνέλευση θα καθορίσει το είδος των εργασιακών καθηκόντων που προκύπτουν από το πλάνο αυτό, έτσι ώστε να καλύπτονται όλες οι βασικές ανάγκες της κοινότητας. Όσον αφορά στο ειδικό περιεχόμενο των εργασιακών καθηκόντων, σε μερικές περιπτώσεις (και όχι πάντοτε όπως υποθέτουν οι Albert και Hahnel που θεωρούν τη πρόταση τους πανάκεια⁸⁴) θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την πρότασή τους για «συμπλέγματα εργασιών» (*job complexes*) Έτσι, όπου είναι δυνατόν, συγκεκριμένες εργασίες αντικαθίστανται από συμπλέγματα εργασιών, τα οποία περιγράφονται από τους συγγραφείς ως εξής:

Μια καλύτερη εναλλακτική λύση (από την καπιταλιστική και την συντονιστική –co-ordinator– προσέγγιση), είναι ο συνδυασμός των καθηκόντων σε συμπλέγματα εργασιών, καθένα από τα οποία περιέχει ένα μίγμα ευθυνών που εγγυάται συγκρίσιμες συνθήκες εργασίας. Ο καθένας αναλαμβάνει ένα πακέτο καθηκόντων τα οποία, αθροιζόμενα, συνιστούν ισοδύναμα εργασιακά καθήκοντα. Αντί, για παράδειγμα, η γραμματέας να απαντά στα τηλέφωνα και να δέχεται υπαγορεύσεις, κάποιοι εργαζόμενοι απαντούν στα τηλέφωνα και κάνουν και υπολογισμούς, ενώ κάποιοι άλλοι δέχονται υπαγορεύσεις και σχεδιάζουν προϊόντα.⁸⁵

Επομένως, η επιλογή της εργασιακής δραστηριότητας θα είναι κατ' αρχήν ατομική επιλογή. Παρ' όλα αυτά, με δεδομένο ότι η ικανοποίηση των βασικών αναγκών δεν μπορεί να αφεθεί στα αισθήματα αλληλεγγύης του

84. Βλ. κριτική της λύσης αυτής ως πανάκειας στο βιβλίο *Ο καπιταλισμός του Τσόμσκι, ο μετακαπιταλισμός του Αλμπερτ και η Περιεκτική Δημοκρατία*, ο.π.

85. Michael Albert και Robin Hahnel, *Looking Forward*, σελ. 20.

κάθε πολίτη, πιθανώς να χρειαστεί η εισαγωγή κάποιου βαθμού κυκλικής εναλλαγής της εργασίας, για τις περιπτώσεις στις οποίες οι ατομικές επιλογές δεν επαρκούν για να καλύψουν όλες τις εργασιακές δραστηριότητες που απαιτούνται για την κάλυψη των βασικών αναγκών.

Η κυκλική εναλλαγή της εργασίας προτείνεται εδώ ως ένα εξαιρετικό μέσο για την εξισορρόπηση της προσφοράς με την ζήτηση εργασίας, και όχι ως υποχρεωτικός κανόνας που πρέπει να επιβάλλεται σε όλους τους πολίτες, όπως έμμεσα μπορεί να συμβεί μέσα από τα συμπλέγματα εργασίας που προτείνουν οι Albert και Hahnel. Πιστεύω, συνεπώς, ότι η δημιουργία συνθηκών ισοκατανομής δύναμης, την οποία εξασφαλίζει η συμμετοχή όλων στις δημοτικές συνελεύσεις και στις συνελεύσεις στους χώρους εργασίας, σε συνδυασμό με την εισαγωγή των συμπλεγμάτων εργασίας, κάνει κατ' αρχήν περιττή την επιβολή ενός συστήματος κυκλικής εναλλαγής της εργασίας, το οποίο είναι πιθανό να προκαλέσει περισσότερο δυσφορία παρά όφελος στην κοινότητα. Οι ιεραρχικές δομές στην εργασία και στην κοινωνία, γενικότερα, θα καταλυθούν μόνον αν όλοι οι πολίτες έχουν ίση δύναμη στις συνελεύσεις των χώρων εργασίας και στις δημοτικές συνελεύσεις και όχι αν απλώς εναλλάσσονται κυκλικά σε διάφορες δουλειές. Όπως άλλωστε παραδέχονται οι ίδιοι οι συγγραφείς, η κυκλική εναλλαγή ίσως να μην έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα της εξισορρόπησης των ανισοτήτων μεταξύ των διαφόρων δραστηριοτήτων («οι ιεραρχικές εξουσίες δεν καταργούνται με προσωρινές αλλαγές θέσεων»)⁸⁶. Είναι φανερό ότι, προκειμένου να καθοριστεί τι συνιστά ιεραρχική δομή, θα πρέπει να γίνουν κάποιες λεπτές διακρίσεις, όπως αυτές που επεξεργάζεται η April Carter,⁸⁷ σε σχέση με τους διάφορους τύπους εξουσίας. Η δυνατότητα της κυκλικά εναλλασσόμενης εργασίας δεν αποτελεί στοιχείο μιας μη ιεραρχικής δομής, ούτε συνιστά αναγκαστικά στοιχείο ισότητας στην εργασία.

β) Καταμερισμός εργασίας στον τομέα των μη βασικών αναγκών

Όσον αφορά στις μη βασικές ανάγκες, θα πρότεινα την δημιουργία μιας ακόμα «τεχνητής» αγοράς, η οποία όμως, σε αντίθεση με την καπιταλιστική αγορά εργασίας, δεν θα κατανέμει την εργασία με βάση το κέρδος ή, εναλλακτικά, με βάση τις εντολές των υπευθύνων για το κεντρικό πλαίσιο, όπως συνέβαινε στον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Αντίθετα, η κατανομή της εργασίας θα γίνεται με βάση τις προτιμήσεις των πολιτών, τόσο ως

86. Michael Albert και Robin Hahnel, *Looking Forward*, σελ. 19.

87. April Carter, *Authority and Democracy* (London: Routledge, 1979), κεφ. 2.

παραγωγών όσο και ως καταναλωτών. Έτσι, οι πολίτες:

- ως **παραγωγοί**, θα επιλέγουν την δουλειά που θέλουν να κάνουν και οι επιθυμίες τους θα αντικατοπτρίζονται στον «δείκτη επιθυμητότητας», ο οποίος θα καθορίζει εν μέρει και το μέγεθος των αμοιβών,
- ως **καταναλωτές**, θα επηρεάζουν άμεσα τις «τιμές» των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών μέσω της χρήσης των ΜΒΔ και έμμεσα την κατανομή των εργασιακών πόρων σε κάθε δραστηριότητα, μέσω του αντίκτυπου των «τιμών» στο μέγεθος των αμοιβών.

Ένα σημαντικό ζήτημα, που ανέκυψε από μια διεισδυτική εξέταση προγενέστερης εκδοχής των παραπάνω προτάσεων,⁸⁸ αναφέρεται στον υψηλό βαθμό εξειδίκευσης που ενέχουν ορισμένες από τις υπηρεσίες που απαιτούνται για την κάλυψη βασικών αναγκών (γιατροί, καθηγητές κ.λπ.), και τα συνακόλουθα προβλήματα που δημιουργεί ο καθορισμός του μεγέθους της αμοιβής τους. Είναι δίκαιο ένας ειδικά εκπαιδευμένος θεραπευτής που ικανοποιεί βασικές ανάγκες της κοινότητας να δικαιούται μόνο βασικές διατακτικές (ΒΔ), ενώ ένας ζωγράφος να δικαιούται μη βασικές διατακτικές (ΜΒΔ) για μερικές ώρες έξτρα ζωγραφικής;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, ας δούμε με περισσότερες λεπτομέρειες πώς υποτίθεται ότι λειτουργεί το προτεινόμενο σύστημα:

- αρχικά, η συνομοσπονδιακή συνέλευση αποφασίζει για το ποιες ανάγκες είναι βασικές και ποιες όχι, και ενδεχομένως οι περισσότερες από τις υπηρεσίες που έχουν να κάνουν με την υγεία και την εκπαίδευση θα ταξινομηθούν στις βασικές υπηρεσίες·
- στην συνέχεια, η ίδια συνέλευση θα επιλέξει το συγκεκριμένο πλάνο που θα εφαρμοστεί για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών, το οποίο θα πρέπει να εξασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ της συνομοσπονδιακής ζήτησης και προσφοράς. Το πλάνο αυτό θα καθορίζει τον αριθμό των ωρών εργασίας, καθώς και τους άλλους πόρους που απαιτούνται για κάθε τύπο δραστηριότητας, έτσι ώστε να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών στην συνομοσπονδία·
- τέλος, οι πολίτες θα επιλέγουν ατομικά τον τύπο της βασικής δραστηριότητας στην οποία επιθυμούν να συμμετέχουν.

Είναι φανερό ότι, όσον αφορά στα είδη δραστηριοτήτων που δεν απαιτούν ειδική εκπαίδευση ή γνώση, δεν υπάρχει ιδιαίτερο πρόβλημα στον καταμερισμό της εργασίας και τον καθορισμό της αμοιβής. Για

88. Steve Millett, σε προσωπική αλληλογραφία, για το άρθρο μου «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας».

δραστηριότητες όμως που απαιτούν ειδική εκπαίδευση, γνώσεις κ.λπ, ανακύπτει ένα ζήτημα αμοιβής, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας, αν όχι όλη η εργασία, που σχετίζεται με τις δραστηριότητες αυτές συνιστά βασική εργασία. Πώς μπορεί τότε να επιλυθεί το παράδοξο του γιατρού έναντι του ζωγράφου;

Πιστεύω ότι η λύση σ' αυτού του είδους το πρόβλημα θα μπορούσε να βρεθεί στην βάση ενός διαχωρισμού του τμήματος εκείνου της συνολικής βασικής εργασίας που δεν απαιτεί ειδικευμένη εκπαίδευση, γνώση κ.λπ., από το τμήμα που την απαιτεί (οι υπεύθυνοι για το πλάνο θα μπορούσαν εύκολα να εκτιμήσουν τα σχετικά τμήματα). Τότε, όσον αφορά στο πρώτο τμήμα, όλη η καταβληθείσα εργασία θα πρέπει να θεωρείται ως «βασική», και οι πολίτες που προσφέρουν ανάλογες υπηρεσίες θα δικαιούνται μόνο ΒΔ (εκτός αν προσφέρουν επιπρόσθετη εργασία). Ο αριθμός των ωρών που θα πρέπει να δουλεύει σ' αυτόν τον τύπο δραστηριότητας ο κάθε πολίτης θα καθορίζεται σύμφωνα με τις προδιαγραφές του πλάνου που έχει υιοθετηθεί από την συνομοσπονδιακή συνέλευση. Όσον αφορά, όμως, στο δεύτερο τμήμα, οι πολίτες που απασχολούνται με δραστηριότητες οι οποίες απαιτούν ειδικευμένη εκπαίδευση ή γνώση θα μπορούσαν να απαιτήσουν και ΜΒΔ για κάθε ώρα «βασικής» εργασίας. Έτσι, ένας γιατρός, πέρα από τις ΒΔ, θα δικαιούται και έναν αριθμό ΜΒΔ (ο οποίος θα προσδιορίζεται με βάση τον δείκτη επιθυμητότητας) για κάθε ώρα «βασικής» εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η δημιουργία του παράδοξου «γιατρός έναντι ζωγράφου», αφού ένας γιατρός, πέρα από τις ΒΔ, θα παίρνει αυτόματα και έναν αριθμό ΜΒΔ, για τη δουλειά του σα γιατρός, ενώ ένας ζωγράφος –εφ' όσον η συνέλευση δεν θεωρήσει ότι η δουλειά του ικανοποιεί κάποια βασική ανάγκη– θα παίρνει μόνο ΒΔ απασχολούμενος σε κάποια από τις βασικές/υποχρεωτικές εργασίες δηλ. όχι σαν ζωγράφος, και τόσες ΜΒΔ όσες είναι ο αριθμός των ωρών που είναι διατεθειμένος να απασχολείται ως ζωγράφος. Από την άλλη μεριά, εάν η συνομοσπονδιακή συνέλευση θεωρήσει ότι η δουλειά ενός ζωγράφου καλύπτει μια βασική ανάγκη, τότε, θα δικαιούται και εκείνος ΜΒΔ, ο αριθμός των οποίων θα καθορίζεται από τον δείκτη επιθυμητότητας.

Βέβαια, η λύση που προτείνεται εδώ ενέχει μια συγκεκριμένη εγγενή προκατάληψη προς όφελος των δραστηριοτήτων που απαιτούν κάποια ειδικευση, αλλά με δεδομένο ότι σε μια πολύπλοκη κοινωνία οι περισσότερες δραστηριότητες πράγματι ενέχουν διάφορους βαθμούς ειδικευμένης εκπαίδευσης και γνώσης, δεν πιστεύω ότι η προκατάληψη αυτή δημιουργεί σοβαρό πρόβλημα –στον βαθμό βέβαια που ο δείκτης επιθυμητότητας αντικατοπτρίζει με ακρίβεια τις προτιμήσεις της κοινότητας σχετικά με τους διάφορους τύπους εργασίας.

Οι στόχοι της παραγωγής και η τεχνολογία

Όλοι οι χώροι εργασίας, είτε παράγουν βασικά είτε μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες, βρίσκονται υπό τον άμεσο έλεγχο των συνελεύσεων των χώρων εργασίας, οι οποίες καθορίζουν τις εργασιακές συνθήκες, καθώς και τα συγκεκριμένα εργασιακά καθήκοντα με βάση τις προτιμήσεις των εργαζόμενων. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στους στόχους της παραγωγής, θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ των διαφόρων τύπων παραγωγής.

α) Βασικά αγαθά και υπηρεσίες

Το συνολικό επίπεδο παραγωγής βασικών αγαθών και υπηρεσιών για την συνομοσπονδία καθορίζεται από την συνομοσπονδιακή συνέλευση με την διαδικασία που περιγράφηκε παραπάνω. Τα συγκεκριμένα επίπεδα παραγωγής και η διάρθρωσή της για κάθε δημοτική επιχείρηση και συνακόλουθα κάθε χώρο εργασίας, καθορίζεται πρώτον, από τις προτιμήσεις των πολιτών ως καταναλωτών, όπως αυτές εκφράζονται από την χρήση των διατακτικών (ή των «χρεώσεων» ΒΠΚ που προσφέρονται) για κάθε τύπο προϊόντος και, δεύτερον, από τις συνελεύσεις στους χώρους εργασίας, όπου οι πολίτες ως παραγωγοί αποφασίζουν τον τρόπο εκπλήρωσης των «παραγγελιών» των καταναλωτών, στην βάση των στόχων που τίθενται από το συνομοσπονδιακό πλάνο, τον τρόπο κατανομής των εργασιακών καθηκόντων μεταξύ τους κ.λπ. Έτσι, οι παραγωγικές μονάδες (οι δημοτικές επιχειρήσεις) μπορούν να διεκδικούν μερίδιο από τους διαθέσιμους (σύμφωνα με το συνομοσπονδιακό πλάνο) κοινοτικούς πόρους για τον δικό τους τύπο παραγωγής, το οποίο θα είναι ανάλογο με τις διατακτικές (ή αντίστοιχα τις χρεώσεις των ΒΠΚ τους) που προσφέρονται σ' αυτές από τους πολίτες ως καταναλωτές.

β) Μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες

Οι παραγωγοί των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών (δηλαδή οι δημοτικές επιχειρήσεις) θα προσαρμόζουν σε τακτά χρονικά διαστήματα το επίπεδο και την σύνθεση της παραγωγής τους με βάση τις διατακτικές που καταλήγουν σ' αυτούς (ή τις «χρεώσεις» ΜΒΠΚ που προσφέρονται σε αυτούς), –δηλαδή την ζήτηση– υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι οι σχετικοί οικονομικοί πόροι είναι διαθέσιμοι. Αυτό σημαίνει ότι, πέρα από το συνομοσπονδιακό πλάνο, θα πρέπει να υπάρχουν και δημοτικά πλάνα που να αφορούν στην κατανομή των πόρων στον τομέα των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Κύριος στόχος των δημοτικών πλάνων θα είναι να παρέχουν στις συνελεύσεις των χώρων εργασίας ενδείξεις σχετικά με την

διαθεσιμότητα των πόρων, έτσι ώστε οι συνελεύσεις αυτές να μπορούν στην συνέχεια να καταστρώνουν τα δικά τους πλάνα παραγωγής έχοντας πλήρεις πληροφορίες, πράγμα που θα εξυπηρετούσε την αποφυγή σοβαρών ανισορροπιών μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης, καθώς και οικολογικών ανισορροπιών.

Έτσι, οι υπεύθυνοι για το δημοτικό πλάνο, με βάση την ζήτηση στο παρελθόν για συγκεκριμένους τύπους μη βασικών αγαθών, τις προβλέψεις για το μέλλον, τον στόχο της επίτευξης οικολογικής ισορροπίας αλλά και ισορροπίας μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης, θα μπορούσαν να κάνουν προτάσεις στην δημοτική συνέλευση για τους πιθανούς στόχους σε σχέση με τους διαθέσιμους πόρους, έτσι ώστε η συνέλευση να είναι σε θέση να πάρει μια ενημερωμένη απόφαση για τον καταμερισμό –σε γενικές γραμμές– των παραγωγικών πόρων μεταξύ διαφόρων τομέων. Εντούτοις, ο ενεργός καταμερισμός των πόρων μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών μονάδων (δημοτικών επιχειρήσεων) στον κάθε τομέα θα γίνεται στην βάση της ζήτησης για τα προϊόντα τους (η οποία εκφράζεται από τις ΜΒΔ που θα προσφέρονται σε κάθε μονάδα για το προϊόν της ή από τις «χρεώσεις» ΜΒΠΚ), και θα πραγματοποιείται άμεσα μεταξύ των μονάδων αυτών και όχι μέσω ενός κεντρικού γραφειοκρατικού μηχανισμού.

γ) Ενδιάμεσα αγαθά

Οι παραγωγοί των ενδιάμεσων αγαθών (πρώτες ύλες, μηχανήματα, εργαλεία κ.λπ.), τα οποία χρειάζονται για την παραγωγή άλλων βασικών και μη βασικών αγαθών, θα παράγουν μια σύνθεση προϊόντων που θα καθορίζεται «κατά παραγγελία». Έτσι, οι παραγωγικές μονάδες (δημοτικές επιχειρήσεις) των τελικών αγαθών (βασικών και μη) κάνουν παραγγελίες στους παραγωγούς των ενδιάμεσων αγαθών, με βάση την ζήτηση για τα δικά τους προϊόντα, καθώς και τους στόχους του πλάνου. Επομένως, τα συνομοσπονδιακά και δημοτικά πλάνα θα πρέπει να περιλαμβάνουν επίσης στόχους σχετικά με τα ενδιάμεσα αγαθά καθώς και αποφάσεις σχετικά με το κρίσιμο ζήτημα της διαχρονικής κατανομής των πόρων (πόροι για συνομοσπονδιακές και δημοτικές επενδύσεις).

δ) Τεχνολογία

Τέλος, ένα σημαντικό ζήτημα που ανακύπτει σε σχέση με την παραγωγή είναι το αν ένα νέο οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην οικονομική δημοκρατία προϋποθέτει, κατ' αρχήν, την απόρριψη της σημερινής τεχνολογίας. Όπως επισημάνθηκε νωρίτερα, η τεχνολογία είναι άμεσα

συνδεδεμένη με την οργάνωση της κοινωνίας γενικά και την οργάνωση της παραγωγής ειδικότερα. Είναι επομένως φανερό ότι η αλλαγή στους στόχους του οικονομικού συστήματος, που θα επιφέρει η καθιέρωση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, καθώς και στις κοινωνικές αξίες τις οποίες θα εκφράζει το νέο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, θα ενσωματωθούν στις τεχνολογίες που θα υιοθετηθούν από την κοινότητα και από τους χώρους εργασίας. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι οι νέες τεχνολογίες μπορεί να έχουν κοινά σημεία με την σημερινή τεχνολογία, με την προϋπόθεση ότι τα κοινά αυτά σημεία είναι συμβατά με τους κύριους στόχους μιας περιεκτικής δημοκρατίας που θεμελιώνεται στην κοινότητα.⁸⁹

Σε μια δυναμική οικονομική δημοκρατία, οι επενδύσεις στις τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και στην έρευνα και την ανάπτυξη γενικότερα, θα πρέπει να συνιστούν σημαντικό τμήμα των διαβουλεύσεων των συνομосπονδιοποιημένων δημοτικών συνελεύσεων. Οι συστάσεις των συνελεύσεων των χώρων εργασίας και αυτές των καταναλωτικών οργανώσεων θα πρέπει προφανώς να παίζουν κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων.

Η κατανομή του εισοδήματος

Η συνέπεια που θα έχει το προτεινόμενο σύστημα στην κατανομή του εισοδήματος είναι ότι θα προκύψει αναπόφευκτα ένας βαθμός ανισότητας από τον εισαγόμενο διαχωρισμό μεταξύ βασικής και μη βασικής εργασίας. Αλλά η ανισότητα αυτή θα είναι εντελώς διαφορετική από την σημερινή ανισότητα. Έτσι η ανισότητα αυτή:

- θα διαφέρει ποσοτικά από την σημερινή ανισότητα, εφ' όσον θα είναι ελάχιστη σε κλίμακα, σε σύγκριση με τις σημερινές τεράστιες ανισότητες,
- θα διαφέρει ποιοτικά από την σημερινή ανισότητα, εφ' όσον θα έχει αποκλειστική αιτία την επιπρόσθετη εθελοντική εργασία και όχι τον συσσωρευμένο ή κληρονομημένο πλούτο, όπως σήμερα·
- δεν θα είναι άμεσα ή έμμεσα θεσμοποιημένη, αφού το επιπλέον εισόδημα/πλούτος δεν θα συνδέεται με επιπλέον πολιτική και οικονομική δύναμη και δεν θα μεταβιβάζεται σε κληρονόμους αλλά στον δήμο.

89. Για παραπέρα ανάλυση, βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας», *Δημοκρατία και Φύση*, τεύχος 3, σελ.74-108.

Η εισαγωγή, επομένως, αυτού του ελάχιστου βαθμού ανισότητας με κανέναν τρόπο δεν αναιρεί την οικονομική δημοκρατία, η οποία έχει μία έννοια πολύ ευρύτερη που αναφέρεται στην ισοκατανομή της οικονομικής δύναμης και όχι απλώς στην ισοκατανομή του εισοδήματος. Από την άποψη αυτή, η πρόταση του Καστοριάδη⁹⁰ για ισότητα μισθών όχι μόνο δεν εκφράζει την ανισότητα στην ικανοποίηση από τα διάφορα είδη απασχόλησης και επομένως δημιουργεί ανυπέρβλητα πρακτικά προβλήματα στον καταμερισμό εργασίας, με τα οποία δεν ασχολείται ο συγγραφέας, αλλά και εισάγεται στην πραγματικότητα ως «αντίβαρο» για την χρηματική οικονομία της αγοράς που υιοθετεί το μοντέλο αυτό.⁹¹

Έτσι, το χρήμα εξακολουθεί να χρησιμοποιείται στο μοντέλο του Καστοριάδη ως ένα πρόσωπο μέσο ανταλλαγής και ως μονάδα αξίας, μολοντί υποτίθεται ότι το αποτέλεσμα της συλλογικής ιδιοκτησίας των παραγωγικών μέσων θα είναι ότι το χρήμα θα αποστερηθεί της λειτουργίας του ως μέσου συσσώρευσης πλούτου. Εντούτοις, παρ' όλο που η συλλογική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων πράγματι εμποδίζει την χρησιμοποίηση του χρήματος ως κεφαλαίου, τίποτα –εκτός από την καταφυγή σε αυταρχικά μέσα– δεν μπορεί να εμποδίσει τους ανθρώπους να το χρησιμοποιούν ως μέσο συσσώρευσης πλούτου, δημιουργώντας έτσι σοβαρές ανισότητες στην κατανομή του πλούτου.

Επιπλέον, το σύστημα που προτείνει ο Καστοριάδης βασίζεται σε μια κρίσιμη θεσμική διευθέτηση, αυτό που ο συγγραφέας αποκαλεί «μη διαφοροποίηση των μισθών, των ημερομισθίων και των εισοδημάτων».⁹² Όμως, η διευθέτηση αυτή όχι μόνο δεν είναι πρακτική και κάνει το σύστημα ουτοπικό με την αρνητική σημασία του όρου, αλλά δεν είναι και επιθυμητή. Όπως τόνισα προηγουμένως, κάποια διαφοροποίηση στις αμοιβές είναι απαραίτητη όσον αφορά την μη βασική παραγωγή, ώστε να αντισταθμιστεί η άνιση ικανοποίηση που προκύπτει από πολύ διαφορετικούς τύπους εργασίας.

90. C. Castoriadis, "An Interview", *Radical Philosophy*, vol. 56 (φθινόπωρο 1990), σελ. 35-43. Ορισμένες από τις ιδέες που εκφράζονται στην συνέντευξη αυτή, και ιδιαίτερα αυτή για την ισότητα των μισθών, είχαν πρωτοεκφραστεί στο *Workers' Councils and the Economics of a Self-Managed Society*.

91. Για λεπτομερή κριτική του μοντέλου του Καστοριάδη, βλ. T. Fotopoulos, "On a distorted view of the Inclusive Democracy project", *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (1999), καθώς και το άρθρο "Πρόσφατες Θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας" στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, ο.π.

92. C. Castoriadis, "An Interview", σελ. 66.

Ανταλλαγές μεταξύ των κοινοτήτων

Η αυτοδυναμία συνεπάγεται όχι μόνο την οικονομική αλλά και την φυσική αποκέντρωση της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες, καθώς και μια κάθετη ενσωμάτωση των παραγωγικών σταδίων, την οποία η σύγχρονη παραγωγή (που αποβλέπει στην παγκόσμια αγορά) έχει καταστρέψει. Επομένως, η επιδίωξη της αυτοδυναμίας από κάθε κοινότητα θα συνεισφέρει σημαντικά στην εξισορρόπηση της προσφοράς με την ζήτηση. Εντούτοις, δεδομένου ότι αυτοδυναμία δεν σημαίνει αυτάρκεια, παρά την ριζική αποκέντρωση, ένας σημαντικός αριθμός αγαθών και υπηρεσιών θα πρέπει να «εισάγεται» από άλλες κοινότητες στην συνομοσπονδία. Εξάλλου, αναπόφευκτα θα δημιουργούνται και κάποια πλεονάσματα σε διάφορα είδη αγαθών και υπηρεσιών, τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για «εξαγωγή» σε άλλες κοινότητες. Έτσι, θα δημιουργηθεί μια σειρά «ανταλλαγών» που θα αναφέρονται τόσο στην βασική όσο και στην μη βασική παραγωγή.

Όσον αφορά στις ανταλλαγές των βασικών αγαθών και υπηρεσιών, γι' αυτές θα φροντίζει το συνομοσπονδιακό Πλάνο. Παρ' όλο που το μεγαλύτερο μέρος των βασικών αναγκών καλύπτεται στο δημοτικό επίπεδο, οι απαιτούμενοι πόροι για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών προέρχονται τόσο από τον δήμο όσο και από άλλους δήμους. Ακόμα, η ικανοποίηση κάποιων βασικών αναγκών που εμπλέκουν περισσότερους από ένα δήμους (π.χ. μεταφορές, επικοινωνίες, ενέργεια), θα συντονίζεται μέσω του συνομοσπονδιακού Πλάνου. Σε ό,τι αφορά επομένως στις ΒΔ, δεν θα πρέπει να υπάρχει κανένα πρόβλημα σε σχέση με την ανταλλαξιμότητά τους μεταξύ των κοινοτήτων.

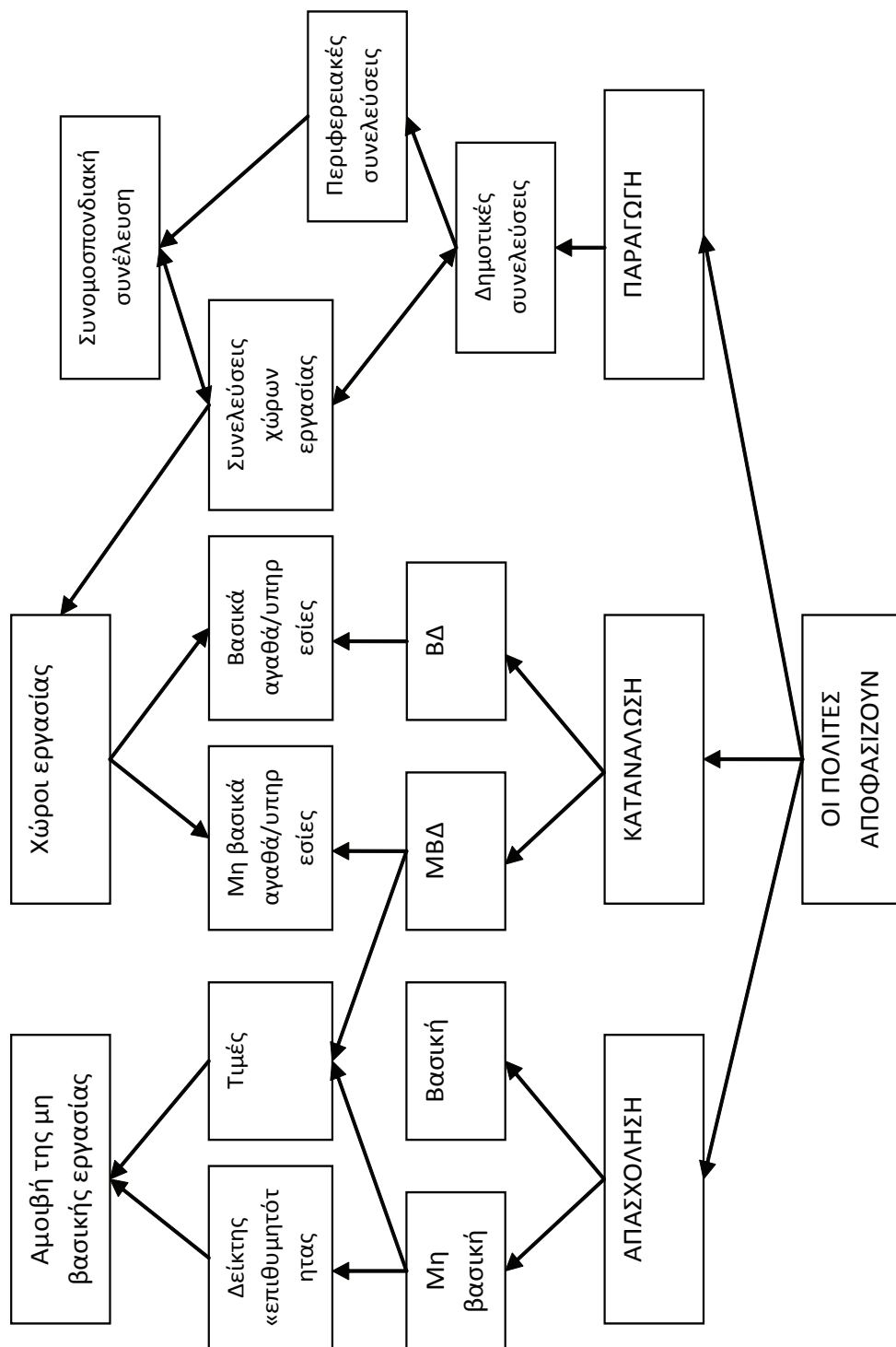
Όσον αφορά όμως στις ανταλλαγές των μη βασικών αγαθών, προκύπτει ένα πρόβλημα ανταλλαξιμότητας των ΜΒΔ. Το πρόβλημα αυτό είναι συνέπεια του γεγονότος ότι η ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών δεν αποτελεί μέρος του συνομοσπονδιακού πλάνου και οι απαιτούμενοι πόροι για τις ανάγκες αυτές είναι κατά κύριο λόγο δημοτικοί. Επιπλέον, η αξιολόγηση των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών διαφέρει από δήμο σε δήμο, ανάλογα με τους διαθέσιμους πόρους. Επομένως, οι περιφερειακές ή οι συνομοσπονδιακές συνελύσεις θα πρέπει να καθορίσουν ένα σύστημα ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών, στην βάση κριτηρίων που θα λαμβάνουν υπ' όψη τους την άνιση γεωγραφική διασπορά των μη ανθρώπινων πόρων.

Τέλος, όσον αφορά στις ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών με άλλες συνομοσπονδίες (ή με χώρες στις οποίες θα ισχύει ακόμα ένα σύστημα

οικονομίας της αγοράς), θα μπορούσαν να ρυθμίζονται από διμερείς ή πολυμερείς συμφωνίες.

Καταλήγοντας, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από την παραπάνω συζήτηση ότι ο διττός στόχος της ικανοποίησης των βασικών αναγκών και της εξασφάλισης της ελευθερίας επιλογής προϋποθέτει μια σύνθεση της συλλογικής με την ατομική διαδικασία λήψης αποφάσεων, παρόμοια με αυτήν που προτείνεται εδώ, μέσα από έναν συνδυασμό του δημοκρατικού πλάνου που εκφράζει τις συλλογικές προτιμήσεις και των ατομικών προτιμήσεων, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τις διατακτικές και τις «χρεώσεις» πιστωτικών. Στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν φθάναμε κάποτε στο μυθικό εκείνο στάδιο όπου οι παραγωγικοί πόροι δεν σπανίζουν, θα εξακολουθούσαν να ανακύπτουν θέματα επιλογής σε σχέση με τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών, την οικολογική συμβατότητα κ.λπ. Από την άποψη αυτή, η αναρχοκομμουνιστική θέση που αναφέρεται σε μια κοινωνία επικαρπίας και δωρεάς, στον βαθμό που προϋποθέτει «αντικειμενική» υλική αφθονία, ανήκει και αυτή στην μυθολογία ενός κομμουνιστικού παραδείσου. Και αυτός είναι ένας επιπρόσθετος λόγος για τον οποίο το σύστημα που προτείνεται εδώ προσφέρει ένα ρεαλιστικό μοντέλο για να κατακτήσουμε το βασίλειο της ελευθερίας, τώρα, και όχι σε κάποια μυθική κοινωνία μετα-σπάνεως.

Διάγραμμα 1: Πώς λειτουργεί η οικονομική δημοκρατία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ:

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ο στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι διπλός:

- πρώτον, να εκτιμήσει κριτικά τις διάφορες μεταβατικές στρατηγικές, που έχουν προταθεί στο παρελθόν για την ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή, καθώς και κάποιες στρατηγικές, που αναπτύχθηκαν πρόσφατα, όπως είναι η προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών, η στρατηγική του ελευθεριακού κοινοτισμού και οι στρατηγικές «του τρόπου ζωής»·
- δεύτερον, να προτείνει μια νέα μεταβατική στρατηγική, η οποία στοχεύει στην μετάβαση σε μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτό, συζητείται το απελευθερωτικό ζήτημα στην σημερινή κοινωνία, προτείνεται ένας νέος τύπος πολιτικής και πολιτικής οργάνωσης, καθώς και μια σειρά βημάτων για την μετάβαση σε μια πολιτική, οικονομική, οικολογική δημοκρατία, καθώς και σε μια «δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο».

Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η παράλληλη αποτυχία της δυτικής σοσιαλδημοκρατίας, την οποία αντικατέστησε η σημερινή νεοφιλελεύθερη/σοσιαφιλελεύθερη συναίνεση, σε συνδυασμό με την άνοδο της ιδεολογίας του μεταμοντερνισμού¹ και την παρακμή των αντισυστημικών κινημάτων,² έχουν οδηγήσει αναπόφευκτα σε αντίστοιχη παρακμή μιας συζήτησης που βρισκόταν ακόμα σε άνθηση πριν από μερικές δεκαετίες: την συζήτηση γύρω από την μεταβατική στρατηγική προς μια εναλλακτική κοινωνία. Αυτό ήταν μοιραίο, εφόσον η εγκατάλειψη από την Αριστερά (Παλαιά, Νέα και Πράσινη) κάθε οράματος για μια εναλλακτική κοινωνία, πρακτικά, μετέτρεψε τέτοιες στρατηγικές σε περιττές. Ένα βασικό κριτήριο, το οποίο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ώστε να διακρίνουμε τις διάφορες μεταβατικές στρατηγικές, που έχουν προταθεί στο

1. Βλ. T. Fotopoulos, "The Myth of Postmodernity", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 1 (Μάρτιος 2001), σελ. 27-76.

2. T. Fotopoulos, "The end of traditional antisystemic movements and the need for a new type of antisystemic movement today", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 3 (Νοέμβριος 2001), σελ. 415-56 και μετάφραση στο περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, αρ. 15 & 17 (2007).

παρελθόν, καθώς και κάποιες που προτείνονται σήμερα, είναι το αν μια στρατηγική επιδιώκει να μεταρρυθμίσει τους υπάρχοντες θεσμούς, χωρίς να προτείνει κάποιο εναλλακτικό θεσμικό πλαίσιο, ή αν, αντίθετα, στοχεύει στην αντικατάσταση του σημερινού κοινωνικού θεσμικού πλαισίου, δηλαδή, του συστήματος της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς και του πολιτικού της συμπληρώματος, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», καθώς και του αντίστοιχου συστήματος αξιών, που συνιστά το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα στο οποίο βασίζεται η σημερινή κοινωνία. Με βάση το κριτήριο αυτό, οι στρατηγικές μπορούν να διαχωριστούν σε *μη συστημικές* και *αντισυστημικές*.

Έτσι, *μη συστημικές* είναι όλες εκείνες οι προσεγγίσεις που στοχεύουν στην μεταρρύθμιση του σημερινού θεσμικού πλαισίου και συστήματος αξιών μέσω μιας ποικιλίας τακτικών, που κυμαίνονται από την κατάληψη της κρατικής εξουσίας, μέχρι την άσκηση πιέσεων «από τα κάτω». Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε την στρατηγική της παλαιάς σοσιαλδημοκρατίας και τις νέες ρεφορμιστικές στρατηγικές, που προτείνονται από τους υποστηρικτές των προσεγγίσεων της κοινωνίας των πολιτών και της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας», καθώς και από τους περισσότερους υποστηρικτές των «νέων» κοινωνικών κινημάτων και μεταμοντέρνων πολιτικών (Πράσινοι, φεμινίστριες, κινήματα «ταυτότητας» κ.ο.κ.).

Από την άλλη μεριά, *αντισυστημικές* είναι όλες εκείνες οι προσεγγίσεις οι οποίες αμφισβητούν, είτε ρητά είτε σιωπηρά, την «νομιμότητα» του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, τόσο με την έννοια των θεσμών του, που δημιουργούν και αναπαράγουν την ανισοκατανομή δύναμης/εξουσίας (η οποία είναι για εμάς η υπέρτατη αιτία των συστημικών κοινωνικών διαιρέσεων,³ δηλαδή όλων εκείνων των κοινωνικών διαιρέσεων –οι οποίες προκύπτουν από τον έλεγχο της οικονομικής και πολιτικής διαδικασίας από μια μειονότητα– που άμεσα ή έμμεσα αμφισβητούν την νομιμότητα του ιεραρχικού συστήματος, το οποίο δημιουργεί και αναπαράγει την ανισοκατανομή δύναμης), όσο και με την έννοια των αξιών του, που νομιμοποιούν την κυριαρχία ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο, ή της κοινωνίας πάνω στην Φύση. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε τις παλαιές σοσιαλιστικές στρατηγικές (κρατικιστικές και ελευθεριακές), καθώς και τις πιο πρόσφατες στρατηγικές του αντάρτικου, του ελευθεριακού

3. Βλ. Τ. Fotopoulos, "Class Divisions Today – the Inclusive Democracy Approach", *Democracy & Nature*, vol. 6, no. 2 (Ιούλιος 2000), σελ. 211-52 και μετάφραση στο περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, αρ. 8 & 9 (2004 & 2005).

κοινοτισμού (Libertarian Municipalism) και, τέλος, την στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Μια ενδιαμέση θέση ανάμεσα στις μη συστημικές και τις αντισυστημικές στρατηγικές καταλαμβάνει η στρατηγική της «άμεσης δράσης» και αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε στρατηγικές «του τρόπου ζωής» (*lifestyle strategies*). Οι υποστηρικτές των στρατηγικών αυτών συνήθως τις υιοθετούν για καθαρά ρεφορμιστικούς λόγους, υπάρχουν, όμως, επίσης και περιπτώσεις, ειδικά κατά το παρελθόν, όπου ορισμένες από τις στρατηγικές αυτές, όπως η γενική απεργία, υποστηρίχτηκαν ως ένα καθαρά αντισυστημικό όπλο. Σήμερα, ωστόσο, οι περιπτώσεις όπου οι στρατηγικές «του τρόπου ζωής» και της «άμεσης δράσης» έχουν αντισυστημικό περιεχόμενο είναι σπάνιες, κι έτσι, ακόμα κι αν προτείνονται ως τέτοιες, δεν συνοδεύονται από μια συνεκτική πρόταση για ένα εναλλακτικό θεσμικό πλαίσιο. Είναι, επομένως, ξεκάθαρο ότι η «ανάμεικτη» φύση των στρατηγικών της «άμεσης δράσης» και «του τρόπου ζωής» αποκλείει το ενδεχόμενο να καταταγούν είτε στις καθαρά μη συστημικές, είτε στις καθαρά αντισυστημικές στρατηγικές.

Θα εξετάσω, αρχικά, τις διάφορες στρατηγικές που προτείνονται για την μετάβαση σε μια εναλλακτική κοινωνία (παρόλο που οι ρεφορμιστικές στρατηγικές δεν μπορούν να θεωρηθούν αυστηρά ως μεταβατικές στρατηγικές), και, στην συνέχεια, θα συζητήσω με περισσότερες λεπτομέρειες την στρατηγική για την μετάβαση σε μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία.

7.1. «Μη συστημικές» (ρεφορμιστικές) στρατηγικές

Αρχίζοντας με τις ρεφορμιστικές στρατηγικές, οι στρατηγικές αυτές στοχεύουν στο να επιφέρουν ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή, είτε μέσω της κατάληψης της κρατικής εξουσίας (μεταρρυθμίσεις «από τα πάνω»), είτε μέσω της δημιουργίας αυτόνομων από το κράτος βάσεων εξουσίας, που θα πιέζουν εκείνους που ελέγχουν τους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς για μεταρρυθμίσεις (μεταρρυθμίσεις «από τα κάτω»). Η «ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή» κυμαίνεται από μια συστημική αλλαγή που θα έρθει μέσω της σταδιακής αλλαγής «από τα πάνω» (που ήταν και ο στόχος της σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής στο παρελθόν), μέχρι την αλλαγή των σημερινών θεσμών μέσω της «εμβάθυνσης» της δημοκρατίας ή της «κοινωνικοποίησης» της οικονομίας της αγοράς, που θα επέλθει από την πίεση που θα ασκηθεί «από τα κάτω» (προσέγγιση της κοινωνίας των

πολιτών), είτε, τέλος, την αλλαγή ορισμένων θεσμών και αξιών που δεν προϋποθέτει καν κάποιο «οικουμενικό» πολιτικό πρόταγμα για συστημική αλλαγή (μεταμοντέρνες πολιτικές, «νέα» κοινωνικά κινήματα κ.λπ.).

Η σοσιαλδημοκρατική στρατηγική: μεταρρυθμίσεις «από τα πάνω»

Για τον Bernstein, τον πατέρα του ρεβιζιονισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, η στρατηγική ήταν στην πραγματικότητα ταυτόσημη με το περιεχόμενο του ίδιου του σοσιαλιστικού προτάγματος. Έτσι, η σοσιαλδημοκρατική στρατηγική στόχευε στην κατάληψη της εξουσίας με στρατηγικό στόχο την σταδιακή κοινωνικοποίηση των υπαρχόντων πολιτικών θεσμών και της ιδιοκτησίας, αντί για την αντικατάσταση της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και της οικονομίας της αγοράς με νέους θεσμούς που να διασφαλίζουν την ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης/εξουσίας. Όπως σημειώνει και ο Kolakowski:⁴

Το θεμελιώδες ερώτημα (για τον Bernstein) δεν ήταν η αποδοχή ή η απόρριψη της επαναστατικής βίας, αλλά το αν οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης εντός της καπιταλιστικής οικονομίας ήταν «ήδη» μέρος της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. ... Το κίνημα προς τον σοσιαλισμό δεν ήταν το προοίμιο μιας μεγάλης απαλλοτρίωσης, αλλά σήμαινε απλά περισσότερη κοινωνικοποίηση, περισσότερη δημοκρατία, ισότητα και πρόνοια – μια σταδιακή τάση χωρίς «απώτατο στόχο».

Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, η σοσιαλδημοκρατία έφθασε στο αποκορύφωμά της κατά την περίοδο του κρατισμού και, ειδικότερα, τα πρώτα 30 χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν όχι μόνο σοσιαλδημοκρατικά κόμματα κατέλαβαν την εξουσία σε πολλές δυτικές χώρες (Βρετανία, Γερμανία Γαλλία, Ιταλία κ.λπ.), αλλά, επίσης, έγινε κυρίαρχο σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο ένα πρόγραμμα που βασιζόταν σε μια «σοσιαλδημοκρατική συναίνεση». Εντούτοις, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έφερε το τέλος της συναίνεσης αυτής και την άνοδο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης (δηλ. της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας), η οποία, είναι μη αναστρέψιμη όσο η οικονομία της αγοράς διεθνοποιείται, ή, με άλλα λόγια, όσο αναπαράγεται η οικονομία

4. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Oxford: Oxford University Press, 1978), vol. 2, σελ. 109-10.

της αγοράς. Η εξάλειψη από το καταστατικό του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος (το οποίο ήταν το τελευταίο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα που δεσμευόταν στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής) διάταξης που το δέσμευε σε πλήρη κοινωνικοποίηση, σηματοδότησε και επίσημα το τέλος των σοσιαλδημοκρατικών ισχυρισμών για μια πραγματική συστημική αλλαγή. Στην πραγματικότητα, η νεοφιλελεύθερη ατζέντα για «ευέλικτες» αγορές εργασίας, ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, αντικατάσταση του κράτους πρόνοιας από ένα δίχτυ ασφάλειας κ.λπ., έχει πλέον μετατραπεί σε ατζέντα κάθε μεγάλου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, είτε αυτό βρίσκεται στην κυβέρνηση, είτε στην αντιπολίτευση. Η παράλληλη κατάπτωση της σοσιαλδημοκρατίας και η ανατροπή ή σοβαρή υπονόμευση των περισσοτέρων από τις κατακτήσεις της (περιεκτικό κράτος-πρόνοιας, δέσμευση του κράτους για πλήρη απασχόληση, σημαντική βελτίωση στην κατανομή του εισοδήματος), έδειξε ξεκάθαρα ότι οι υποστηρικτές της επαναστατικής προσέγγισης είχαν πάντοτε δίκιο όταν υποστήριζαν ότι είναι ανέφικτη η συστημική αλλαγή μέσω μεταρρυθμίσεων.

Αυτό ισχύει, ιδιαίτερα, σήμερα που οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να είναι συμβατές και με τις απαιτήσεις της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Είναι, επομένως, ξεκάθαρο ότι, για όσο διάστημα το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» αναπαράγεται, όλες αυτές οι μεταρρυθμίσεις («από τα κάτω» ή «από τα πάνω») μόνο προσωρινές νίκες μπορούν να πετύχουν, δηλαδή, κοινωνικές κατακτήσεις που θα είναι το ίδιο αντιστρέψιμες όσο εκείνες που επετεύχθησαν κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, και που τώρα κατεδαφίζονται συστηματικά, τόσο από νεοφιλελεύθερους όσο και από σοσιαλφιλελεύθερους.⁵ Και αυτό, διότι η ανάπτυξη (και άρα η κερδοφορία) των υπερεθνικών επιχειρήσεων εξαρτάται από την συνεχή επέκταση των παγκόσμιων αγορών. Αυτό σημαίνει ότι, σήμερα, μια οικονομία της αγοράς δεν μπορεί παρά να είναι διεθνοποιημένη –γεγονός που συνεπάγεται πως οι αγορές πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο ανοιχτές και ευέλικτες. Συνεπώς, η παγκοσμιοποίηση και οι κυριότερες συνέπειές της, δηλαδή η σημερινή συγκέντρωση δύναμης/εξουσίας και η συνεχής επιδείνωση της οικολογικής κρίσης, θα εξακολουθούν να υπάρχουν όσο αναπαράγεται το σημερινό θεσμικό πλαίσιο –το οποίο διασφαλίζει την συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης/εξουσίας– ή, με άλλα

5. T. Fotopoulos, "Welfare state or economic democracy?", *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 3 (Νοέμβριος 1999), σελ. 433-68.

λόγια, όσο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» δεν αντικαθίσταται από ένα θεσμικό πλαίσιο που να διασφαλίζει την ισοκατανομή πολιτικής και οικονομικής δύναμης/εξουσίας μεταξύ όλων των πολιτών, δηλαδή από μία Περιεκτική Δημοκρατία.

Αντίστοιχα επιχειρήματα ισχύουν και για την προσέγγιση του «ρεφορμισμού-ως-στρατηγικής», που χρησιμοποιείται συνήθως από τροτσκιστές ποικίλων αποχρώσεων, αλλά υποστηρίζεται σήμερα ακόμα και από «ελευθεριακούς», όπως ο Michael Albert του δικτύου Z (Z-network). Η στρατηγική αυτή εκφράζει την παλαιά μαρξιστική στρατηγική της πίεσης για ρεφορμιστικά αιτήματα με την προσδοκία ότι η ανικανότητα των ελίτ να τα ικανοποιήσουν, και η επακόλουθη κρίση, θα θέσει σε κίνηση μια δυναμική που θα οδηγήσει στην ριζοσπαστικοποίηση της συνειδητοποίησης και, ενδεχομένως, σε μια «επαναστατική κατάσταση». Μολονότι, θεωρητικά, η προσέγγιση αυτή είναι μια αντισυστημική προσέγγιση, στην πράξη καταλήγει να είναι μια ρεφορμιστική τάση –κάτι που πιστοποιείται επίσης από το γεγονός ότι οι υποστηρικτές αυτής της τάσης επιδιώκουν εσκεμμένα μια στρατηγική συμμαχιών με τους υποστηρικτές των καθαρά ρεφορμιστικών τάσεων (σοσιαλδημοκράτες συνδικαλιστές, μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), περιβαλλοντιστές κ.λπ.). Είναι φανερό ότι τέτοιες «ανίερες συμμαχίες» είναι εφικτές, ακριβώς επειδή οι υποστηρικτές αυτής της τάσης δεν προτείνουν σαφώς κάποιο αντισυστημικό πολιτικό πρόταγμα, αλλά περιορίζονται σε καθαρά ρεφορμιστικά αιτήματα. Δεν είναι, λοιπόν, απορίας άξιον ότι ο Alex Callinicos, ο θεωρητικός γκουρού του Βρετανικού Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (του πατρικού κόμματος του δικού μας ΣΕΚ), έβλεπε τον Pierre Bourdieu, ως τον διανοούμενο που αντιπροσώπευε την αναδυόμενη διεθνή Αριστερά, εφόσον και ο ίδιος προτείνει «μια διεθνή οικονομική ρύθμιση που θα ελέγχει τον καπιταλισμό ... μια μεταρρύθμιση της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης»!⁶

Εντούτοις, η αδυναμία της στρατηγικής αυτής, να ριζοσπαστικοποιήσει την συνειδητοποίηση και να οδηγήσει σε μια απελευθερωτική κοινωνία,δείχθηκε επανειλημμένα στην Ιστορία, όταν παρόμοιες στρατηγικές οδήγησαν παντού σε ρεφορμιστικές νοοτροπίες και εύκολα αντιστρέψιμες μεταρρυθμίσεις. Αυτό συνέβη και στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης, όπου, ως αποτέλεσμα τέτοιων στρατηγικών, ο μεγάλος όγκος του εργατικού κινήματος ανέπτυξε μια ρεφορμιστική νοοτροπία, ενώ ταυτόχρονα τα παλαιά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μετατράπηκαν στα σημερινά σοσιαλφιλελεύθερα κόμματα, τα οποία πρωτοστατούν στο χτίσιμο της

6. Βλ. συνέντευξη Καλλίνικου στην *Ελευθεροτυπία* (1/10/2000).

νεοφιλελεύθερης μορφής της νεωτερικότητας. Αυτό είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι μια στρατηγική που βασίζεται σε ρεφορμιστικά αιτήματα είναι, από την φύση της, ανίκανη να δημιουργήσει μια μαζική αντισυστημική συνειδητοποίηση –για να μην μιλήσουμε για μια πραγματικά δημοκρατική συνείδηση, η οποία μπορεί να δημιουργηθεί μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας μακράς διαδικασίας «δημοκρατίας-στην πράξη», που θα οδηγούσε, τελικά, σε μια Περιεκτική Δημοκρατία. Το γεγονός ότι κρατιστές όλων των πεποιθήσεων, ιδιαίτερα οι μαρξιστές-λενινιστές και οι τροτσκιστές, προτιμούν την στρατηγική αυτή, ασφαλώς, δεν προκαλεί έκπληξη, με δεδομένη την από μέρους τους υιοθέτηση μιας «επιστημονικής» αντίληψης του απελευθερωτικού προτάγματος και της συγγενούς λενινιστικής αρχής της «συνειδητοποίησης από τα έξω» –μιας αρχής που οδηγεί κατ' ευθείαν στον σταλινισμό.

Η στρατηγική της κοινωνίας των πολιτών: μεταρρυθμίσεις «από τα κάτω»

Η προσέγγιση αυτή, η οποία δεν είναι καν μεταβατική στρατηγική, εφόσον δεν θεωρεί αναγκαία την αντικατάσταση των σημερινών πολιτικών και οικονομικών θεσμών, συνεπάγεται την ενίσχυση της «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή την ενδυνάμωση των διαφόρων «αυτόνομων» από τον κρατικό έλεγχο δικτύων (συνδικάτα, εκκλησίες, κινήσεις πολιτών, κοοπερατίβες, επιτροπές γειτονιάς, σχολές σκέψης κ.λπ.), προκειμένου να επιβληθούν αποτελεσματικοί περιορισμοί (δηλ. κοινωνικοί έλεγχοι) στις αγορές και το κράτος. Ωστόσο, η στρατηγική αυτή βασίζεται σε ένα πλήθος μη ρεαλιστικών υποθέσεων.

Πρώτον, υποθέτει σιωπηρά έναν υψηλό βαθμό κρατισμού, όπου το κράτος μπορεί να παίξει τον οικονομικό ρόλο που έπαιζε κατά την διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης.

Δεύτερον, υποθέτει, πρακτικά, μια σχεδόν κλειστή οικονομία της αγοράς, όπου το κράτος και οι επιχειρήσεις μπορούν να αγνοήσουν τον βαθμό ανταγωνισμού που επικρατεί σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ως αποτέλεσμα των απελευθερωμένων αγορών για εμπορεύματα και ιδιαίτερα για κεφάλαια, τα οποία –στην περίπτωση ιδιαίτερα που εφαρμοστούν σημαντικοί κοινωνικοί έλεγχοι που θα ανταποκρίνονται στα αιτήματα της κοινωνίας των πολιτών– μπορούν αστραπιαία να μετακινούνται μεταξύ χωρών. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών συνήθως αρνούνται (ή προσπαθούν να μειώσουν) την σημασία της σημερινής διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Είναι, επίσης, ενδεικτικό ότι, όπως είδαμε, εξετάζοντας τις προσεγγίσεις

της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας», όταν οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών αποπειρώνται να διεθνοποιήσουν την προσέγγισή τους, τους μόνους περιορισμούς πάνω στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς που θεωρούν εφικτούς είναι διάφοροι «ρυθμιστικοί έλεγχοι». Εντούτοις, τέτοιοι έλεγχοι έχουν ελάχιστα κοινά με τους σαρωτικούς κοινωνικούς ελέγχους που προτείνουν οι ίδιοι όταν συζητούν (θεωρητικά, «ξεχνώντας» την πραγματικότητα της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς) τους περιορισμούς που πρέπει να επιβάλλουν τα δίκτυα της κοινωνίας των πολιτών στις αγορές (δραστική μείωση των ανισοτήτων, μαζική δημιουργία θέσεων εργασίας κ.λπ.).

Είναι, επομένως, ξεκάθαρο ότι η στρατηγική της κοινωνίας των πολιτών είναι τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική. Είναι ανιστορική, διότι αγνοεί τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στην σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Και είναι ουτοπική, επειδή βρίσκεται σε αντίθεση τόσο με την σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, όσο και με το κράτος. Με δεδομένο, επομένως, ότι οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών δεν θεωρούν ότι η αντίθεση αυτή θέτει θέμα αμφισβήτησης της οικονομίας της αγοράς και του κράτους από την κοινωνία των πολιτών, δεν είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς ότι οποιαδήποτε ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών θα πρέπει τελικά να είναι συμβατή με την διαδικασία της περαιτέρω διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς και τον συνακόλουθο ρόλο του κράτους. Επομένως, κάτω από τις σημερινές συνθήκες, η «ενίσχυση» της κοινωνίας των πολιτών θα σήμαινε απλά ότι οι άρχουσες πολιτικές και οικονομικές ελίτ θα αφήνονταν ανενόχλητες να συνεχίσουν να κυριαρχούν πάνω στην κοινωνία, ενώ, από καιρό σε καιρό, [οι ελίτ] θα πρέπει να προσπαθούν να ικανοποιούν τα αιτήματα των υποστηρικτών της κοινωνίας των πολιτών –προϋποτιθέμενου βέβαια ότι τα αιτήματα αυτά δεν θα έρχονται σε ευθεία σύγκρουση με τα δικά τους συμφέροντα και τις απαιτήσεις του ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού.

Συμπερασματικά, η ενίσχυση των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών δεν έχει καμία δυνατότητα να δώσει ένα τέλος στην συγκέντρωση δύναμης/εξουσίας, ή να οδηγήσει στην υπέρβαση της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να εξαχθεί από το γεγονός ότι ο σιωπηρός, και ορισμένες φορές ρητός, στόχος των υποστηρικτών της κοινωνίας των πολιτών είναι η βελτίωση της λειτουργίας των υπαρχόντων θεσμών (του κράτους, των κομμάτων, της αγοράς) για να ανταποκρίνονται καλύτερα στις πιέσεις από τα κάτω, όταν, στην πραγματικότητα, η κρίση θεμελιώνεται στους ίδιους τους θεσμούς και όχι στην κακή τους λειτουργία! Όμως, στην σημερινή διεθνοποιημένη αγορά, η ανάγκη να ελαχιστοποιηθεί ο κοινωνικο-οικονομικός ρόλος του κράτους δεν είναι πλέον θέμα

επιλογής γι' αυτούς που ελέγχουν την παραγωγή. Είναι αναγκαία συνθήκη για την επιβίωσή τους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο που είναι αναγκασμένο να ανταγωνιστεί οικονομικά μπλοκ, τα οποία εδράζονται σε περιοχές στις οποίες η κρατικιστική σοσιαλδημοκρατική παράδοση δεν υπήρξε ποτέ ισχυρή (Η.Π.Α., Άπω Ανατολή).

Αλλά ακόμα και σε πλανητικό επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να έχει σοβαρές αμφιβολίες για το κατά πόσον η ενίσχυση των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είναι ακόμα δυνατή. Δεδομένου ότι οι πρωταρχικοί στόχοι της παραγωγής σε μια οικονομία της αγοράς είναι το ατομικό κέρδος, η οικονομική αποτελεσματικότητα και η οικονομική ανάπτυξη, κάθε απόπειρα συμβιβασμού των στόχων αυτών με έναν αποτελεσματικό «κοινωνικό έλεγχο» από μέρους της κοινωνίας των πολιτών είναι καταδικασμένη σε αποτυχία αφού, όπως έδειξε και η ιστορική εμπειρία της κρατικιστικής φάσης, ο κοινωνικός έλεγχος και η αποτελεσματικότητα της αγοράς είναι ασυμβίβαστοι στόχοι. Για τον ίδιο λόγο θα μπορούσε κανείς να επιχειρηματολογήσει ότι η βασική αντίφαση της οικονομίας της αγοράς σήμερα είναι αυτή που προκύπτει από το γεγονός ότι οποιοσδήποτε αποτελεσματικός έλεγχος των οικολογικών επιπτώσεων της οικονομικής ανάπτυξης είναι ασύμβατος με τις απαιτήσεις της ανταγωνιστικότητας, την οποία επιβάλλει η σημερινή φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης.

Παρ' όλα αυτά, μολονότι είναι ξεκάθαρο ότι η ρεφορμιστική στρατηγική της «κοινωνίας των πολιτών» δεν μπορεί να επιφέρει οποιοσδήποτε ριζοσπαστικές αλλαγές στις σημερινές θεσμικές δομές, η στρατηγική αυτή είναι δημοφιλής ακόμα και μεταξύ πολλών ακτιβιστών που αντιτίθενται στην παγκοσμιοποίηση, ιδιαίτερα μεταξύ όσων ανήκουν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, στους Πράσινους κ.ά. Εντούτοις, τέτοιες δραστηριότητες, δεν υπάρχει καμία πιθανότητα να λειτουργήσουν ως καταλύτες συστημικής αλλαγής, ή έστω, ως στοιχεία μιας μεταβατικής στρατηγικής με τον ίδιο σκοπό. Και αυτό, όχι μόνο διότι οι δραστηριότητες των υποστηρικτών της αντιπαγκοσμιοποίησης δεν μπορούν να πετύχουν τίποτα περισσότερο από μερικές αντιστρέψιμες μεταρρυθμίσεις, αλλά και επειδή τέτοιες ενέργειες είναι ελάχιστα χρήσιμες από μόνες τους στην δημιουργία αντισυστημικής συνειδητοποίησης. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν παρόμοιες δραστηριότητες δεν αποτελούν οργανικό μέρος ενός μαζικού προγραμματικού πολιτικού κινήματος με στόχο την συστημική αλλαγή.

Σε αυτό το πλαίσιο, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς τις παραμέτρους που καθορίζουν το θεσμικό πλαίσιο. Με δεδομένο ότι η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η σημερινή μορφή της παγκοσμιοποίησης δεν αποτελούν απλά, όπως υποθέτουν οι περισσότεροι στην Αριστερά, αλλαγές πολιτικής, αλλά

δομικές αλλαγές που επιβάλλονται από την διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, μπορεί κανείς εύλογα να υποθέσει ότι τα βασικά στοιχεία της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, και ιδιαίτερα τα κρίσιμα στοιχεία των ανοιχτών και ευέλικτων αγορών, δεν θα εκλείψουν ποτέ όσο αναπαράγεται η οικονομία της αγοράς. Επομένως, μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς μπορεί να παράγει μόνο μια διεθνοποιημένη κοινωνία των πολιτών, στην οποία, τελικά, οι κοινωνικοί έλεγχοι πάνω στις αγορές θα είναι μεν ομοιόμορφοι, αλλά, συγχρόνως, ελαχιστοποιημένοι.

Μεταμοντέρνες πολιτικές μεταρρύθμισης

Υπάρχουν αρκετοί τύποι στρατηγικών που προτείνονται από μεταμοντερνιστές, μολονότι ο όρος «στρατηγική», για μία ακόμη φορά, ελάχιστη σχέση έχει με την πραγματικότητα, καθώς όλα τα μεταμοντέρνα κινήματα σήμερα είναι σαφώς ρεφορμιστικά και στοχεύουν απλά στην μεταρρύθμιση του σημερινού θεσμικού πλαισίου, αντί στην αντικατάστασή του με εναλλακτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι, παρά τον, ξεκάθαρα, καθολικό χαρακτήρα του σημερινού θεσμικού πλαισίου, κανένα μεταμοντέρνο κοινωνικό κίνημα δεν αμφισβητεί σήμερα τους κύριους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς που συνιστούν την καθολικότητά του: το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία». Αντίθετα, ένα βασικό αξίωμα όλων των κοινωνικών κινήματων που έχουν επηρεαστεί από μεταμοντέρνες ιδέες είναι η αντι-καθολικότητά τους, πράγμα που εξ ορισμού αποκλείει τα κινήματα αυτά από κάθε μορφή αντισυστημικής πολιτικής.⁷

Οι δύο κυριότεροι τύποι μεταμοντέρνων στρατηγικών είναι, πρώτον, η «πολιτική των συμμαχιών» και, δεύτερον, η πολιτική της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας». Και οι δύο αυτοί τύποι μεταμοντέρνων πολιτικών έχουν ως κεντρικό σημείο αναφοράς τους «μονοθεματικά κινήματα» ή «κινήματα ταυτότητας» (Οικολόγοι-Πράσινοι, φεμινιστικά, εγχρώμων, ομοφυλόφιλων κ.λπ.).

Τα κινήματα ταυτότητας (*identity movements*) αποτελούν παραφυάδα των «νέων» κοινωνικών κινήματων, που έφτασαν στην ακμή τους την δεκαετία του '70 και άρχισαν να παρακμάζουν από τα μέσα της δεκαετίας του '80, όταν άρχισαν να στρέφουν το ενδιαφέρον τους προς την κουλτούρα και την ταυτότητα και να αναμιγνύονται με τις λεγόμενες «πολιτικές

7. Βλ. Τ. Fotopoulos, "The Myth of Postmodernity" και "The end of traditional antisystemic movements".

ταυτότητας», δηλαδή το είδος των μεταμοντέρνων πολιτικών που συνεπάγεται μια επικέντρωση στα θέματα κουλτούρας και ταυτότητας και αντίστοιχη απομάκρυνση από τα γενικότερα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Η μεταστροφή των εν δυνάμει αντισυστημικών κινήματων σε ρεφορμιστικά ήταν ιδιαίτερα εμφανής όσον αφορά στα φεμινιστικά κινήματα και τα κινήματα των Πρασίνων. Παρόλο που και τα δύο ξεκίνησαν ως ριζοσπαστικά κινήματα της νεωτερικότητας, με «καθολικά» αιτήματα αλλαγής της κοινωνίας ως του μοναδικού δρόμου για την κατάργηση της κυριαρχίας του άνδρα πάνω στην γυναίκα και της κοινωνίας πάνω στη Φύση, η άνοδος της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, δηλαδή της νεοφιλελεύθερης μορφής της νεωτερικότητας, δημιούργησε τις συνθήκες ώστε τα συντηρητικά ρεύματα στο εσωτερικό των κινήματων αυτών να γίνουν κυρίαρχα και να τα μετατρέψουν στα σημερινά «μερικοποιημένα» ρεφορμιστικά κινήματα «ταυτότητας».

Οι κυρίαρχες τάσεις στο Πράσινο κίνημα, σήμερα, δεν αμφισβητούν τους θεμελιακούς θεσμούς της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» αλλά, αντίθετα, είτε υιοθετούν ένα μείγμα από τις στρατηγικές των ρεφορμιστών σοσιαλδημοκρατών και των υποστηρικτών της κοινωνίας των πολιτών (Ευρώπη), είτε, εναλλακτικά, υπογραμμίζουν την σημασία της αλλαγής των πολιτισμικών αξιών, τις οποίες θεωρούν ότι μπορούν να αλλάξουν ακόμα και μέσα στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο και έξω από ένα αντισυστημικό κίνημα (Η.Π.Α.). Ακόμη, η πλήρης ενσωμάτωση των Ευρωπαίων Πρασίνων στην σημερινή Νέα Διεθνή Τάξη γίνεται σαφής από την υποστήριξη που έδωσαν στους εγκληματικούς πολέμους της υπερεθνικής ελίτ στην Γιουγκοσλαβία, το Αφγανιστάν, τον πόλεμο κατά της «τρομοκρατίας» κ.λπ.⁸ Επομένως, το Πράσινο κίνημα έχει εγκαταλείψει κάθε αντισυστημικό ή απελευθερωτικό ρόλο και είναι, σήμερα, άμεσα ή έμμεσα, ρεφορμιστικό. Άμεσα, στην περίπτωση των κοινοβουλευτικών Πρασίνων κομμάτων και των κοκκινοπράσινων οργανώσεων και, έμμεσα, στην περίπτωση κινήματων, όπως η βαθιά οικολογία, τα οποία δίνουν έμφαση στην «ψυχική αλλαγή έναντι των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, και την καλλιέργεια μιας ευλαβικής συνειδητοποίησης ή ευαισθησίας για τον φυσικό κόσμο, αντί για την οργάνωση και την οικοδόμηση του κινήματος».⁹

Επίσης, με τον ίδιο τρόπο που η νίκη των *realos* πάνω στους *fundis* (δηλαδή των «ρεαλιστών» κατά των «φονταμενταλιστών»), οδήγησε στο

8. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, *Ο Πόλεμος κατά της «τρομοκρατίας»*, (Αθήνα: Γόρδιος, 2003).

9. Βλ. την συνέντευξη του Μ. Bookchin στον David Vanek, *Harbinger, A Journal of Social Ecology*, vol. 2, no. 1 (2000).

τέλος του Πράσινου κινήματος ως ενός εν δυνάμει αντισυστημικού κινήματος, η νίκη των «από μέσα» (*insiders*) (δηλ. των φιλελεύθερων φεμινιστικών ομάδων που έχουν στόχο την κατάκτηση θέσεων και εξουσίας «από μέσα» στο σύστημα) πάνω στους «απ' έξω» (*outsiders*) (δηλ. τις αυτόνομες γυναικείες κινήσεις που έχουν στόχο την επαναστατική αλλαγή), οδήγησε στο τέλος του φεμινιστικού κινήματος ως ενός εν δυνάμει αντισυστημικού κινήματος. Τέλος, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η γενική παρακμή της Αριστεράς, η οποία άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του '70, οδήγησε πολλούς αναρχικούς να αντικαταστήσουν την πολιτική με τον τρόπο ζωής (*life-style*), και την ορθολογική ανάλυση με τον σπιριτουαλισμό, η παρακμή του φεμινιστικού κινήματος οδήγησε πολλές φεμινίστριες να αντικαταστήσουν τον ριζοσπαστικό φεμινισμό με τον «πολιτιστικό φεμινισμό», και τον ορθολογισμό με τον σπιριτουαλισμό. Ταυτόχρονα, όπως έδειξα και αλλού,¹⁰ ο οικοφεμινισμός, που έχει ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή μεταξύ των ριζοσπαστών φεμινιστριών, όχι μόνο υιοθετεί μια αντι-βιομηχανική αντί για μια αντι-καπιταλιστική ανάλυση, αλλά υποστηρίζει, επίσης, ένα είδος ουτοπικού ρεφορμισμού που στοχεύει στην μεταρρύθμιση του σημερινού συστήματος, με στόχο την επικράτηση των λεγόμενων «δραστηριοτήτων επιβίωσης» (*subsistence activities*), οι οποίες, στον μεν Βορρά, αναφέρονται σε *life-style* δραστηριότητες και εύκολα περιθωριοποιούμενες κομμούνες, ενώ στον Νότο σε δραστηριότητες που είναι κυρίως κατάλοιπα της προμοντέρνας κοινωνίας –τα οποία βαθμιαία εξαφανίζονται κάτω από την πίεση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Το κίνημα των πολιτικών ταυτότητας είναι, σήμερα, η κατ' εξοχήν μορφή μεταμοντέρνας πολιτικής, καθώς οι πολιτικές της προώθησης των ειδικών συμφερόντων συγκεκριμένων ομάδων (φεμινίστριες, ομοφυλόφιλοι, εθνικές μειονότητες κ.ο.κ.), ταιριάζουν απόλυτα με τον αντικατολικό χαρακτήρα της μεταμοντέρνας θεωρίας. Έτσι, τα σημερινά κινήματα «ταυτότητας», παρά την ριζοσπαστική κριτική που ασκούν ενάντια σε συγκεκριμένες ιεραρχικές δομές (όπως αυτές που βασίζονται στο φύλο, την φυλή, την σεξουαλική καταπίεση και την καταπίεση των μειονοτήτων), δεν προώθησαν ποτέ ένα περιεκτικό πολιτικό πρόταγμα για συστημική αλλαγή –η αποσπασματική φύση τους δεν επιτρέπει άλλωστε ένα τέτοιο πρόγραμμα– αλλά, αντίθετα, προώθησαν ζητήματα κουλτούρας και προσωπικής ταυτότητας.

10. T. Fotopoulos, "Globalisation, the Reformist Left and the Anti-globalisation movement", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 2 (Ιούλιος 2001), σελ. 233-80. Βλ. και το βιβλίο του ίδιου *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία* (Ελληνικά Γράμματα, 2002).

Ερχόμενοι τώρα στις μεταμοντέρνες στρατηγικές, η μεταμοντέρνα «στρατηγική των συμμαχιών» είναι σήμερα η κύρια μορφή πολιτικής της Αριστεράς. Το σκεπτικό πίσω από αυτήν την στρατηγική βασίζεται στην πεποίθηση ότι οι συμμετέχοντες σε καθολικά κινήματα, όπως το μαρξιστικό, δεν αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία κοινωνικής ύπαρξης, ενώ, αντίθετα, οι συμμετέχοντες σε «τοπικούς» αγώνες μπορούν να υπερασπιστούν την έννοια ότι, στην πραγματικότητα, τα άτομα αποτελούνται από ένα συνολικό άθροισμα «υποκειμενικών θέσεων» και, ταυτόχρονα, να διαφυλάξουν την έννοια ότι [τα άτομα] είναι μέρος ενός ευρύτερου αγώνα για τον αυτοκαθορισμό και την ισότητα. Είναι φανερό, ωστόσο, ότι η έλλειψη οποιουδήποτε κοινού αντισυστημικού στόχου, σε συνδυασμό με την σύνθεση των συμμαχιών αυτών που αναπόφευκτα αποτελείται από ετερογενή κινήματα με συχνά αλληλοσυγκρουόμενους στόχους, οδηγεί μοιραία τα κινήματα αυτά στο να ακολουθούν την πεπατημένη οδό των ρεφορμιστικών πολιτικών, οι οποίες είναι απελπιστικά ανεπαρκείς για να αντιπαρατεθούν στην πολυδιάστατη κρίση που αντιμετωπίζουμε σήμερα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των συμμαχιών του «κινήματος» κατά της παγκοσμιοποίησης, ή των κινήματων κατά του νεοφιλελευθερισμού.

Είναι σαφές, επομένως, ότι η στρατηγική συμμαχιών και συνασπισμών ανάμεσα σε ετερογενείς ομάδες, την οποία υιοθετούν οι υποστηρικτές της στρατηγικής αυτής, αναπόφευκτα οδηγεί σε μια θεμελιακή έλλειψη ενότητας, ακόμα και για βραχυπρόθεσμους στόχους. Αυτό φανερώνει και το γεγονός ότι ο μοναδικός κοινός στόχος όσων υποστηρίζουν τέτοιες συμμαχίες είναι αρνητικού χαρακτήρα («κατά» της παγκοσμιοποίησης, ή «κατά» του νεοφιλελευθερισμού), χωρίς κανένα όραμα για μια μελλοντική κοινωνία και για μια μακροπρόθεσμη στρατηγική. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι, δεδομένου πως το ζήτημα της καθολικής κοινωνικής αλλαγής ούτε καν θίγεται από τους υποστηρικτές της στρατηγικής αυτής, η προοπτική της περιορίζεται στο ενδεχόμενο να επιτευχθούν κάποιες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις μέσα στο υπάρχον σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας».¹¹

Παρόμοια, η πολιτική της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» στοχεύει στην υιοθέτηση των «νέων κοινωνικών κινήματων»/κινήματων ταυτότητας, ως πολλαπλών πηγών «ριζοσπαστικής» αλλαγής που μπορούν να οδηγήσουν

11. Τυπικό παράδειγμα στα παρ' ημίν μεταμοντέρνου πολιτικού σχήματος της ρεφορμιστικής Αριστεράς, που αντιστοιχεί σχεδόν πιστά στην παραπάνω εικόνα, είναι ο ΣΥΡΙΖΑ, παρόλο που λόγω των «ελληνικών ιδιαιτεροτήτων» της πολιτικής χρησιμοποιεί ακόμη την αντι-καπιταλιστική ρητορική.

στην «ριζοσπαστική δημοκρατία» και, συγχρόνως, να ενσωματώσουν τις «πολιτικές της διαφορετικότητας». Ωστόσο, όπως προσπάθησα να δείξω και αλλού,¹² η έννοια της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας», στην πραγματικότητα, συνεπάγεται απλώς μια διαδικασία «επέκτασης και εμβάθυνσης» της σημερινής πολιτικής και οικονομικής «δημοκρατίας», η οποία βασίζεται στον διαχωρισμό της κοινωνίας από την πολιτεία και την Φύση, μέσα σε ένα σύστημα που θεμελιώνεται στην οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία».

Όπως όμως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, ο πραγματικά ριζοσπαστικός στόχος σήμερα είναι η πάλη για την δημιουργία ενός νέου αντισυστημικού κινήματος που θα επιδιώκει την ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης/εξουσίας. Αυτό συνεπάγεται την ανάγκη για μια νέα απελευθερωτική πολιτική, όπως είναι αυτή που προτείνεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας (ΠΔ), η οποία θα αποτελεί την σύνθεση των «καθολικών» πολιτικών που χαρακτήριζαν τα αντισυστημικά κινήματα της νεωτερικότητας, και των «πολιτικών της διαφορετικότητας» που ήρθαν στο προσκήνιο το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα με την ανάδυση των «νέων κοινωνικών κινήματων». Το «παράδειγμα» της Περιεκτικής Δημοκρατίας όχι μόνο αναγνωρίζει τις διαφορετικές ταυτότητες των κοινωνικών ομάδων, που αποτελούν τις διάφορες κοινωνικές υπο-ολότητες¹³, αλλά, ταυτόχρονα, εντοπίζει τις διαφορές αυτές στα πλαίσια ενός συνολικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, το οποίο θεσμοποιεί την συγκέντρωση δύναμης/εξουσίας, τόσο ανάμεσα, όσο και μέσα, στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, ενώ στο μεταμοντερνιστικό παράδειγμα, ο «μερικός» χαρακτήρας των τοπικών αγώνων γύρω από τις ταυτότητες καθορίζεται από τις ιεραρχικές δομές που βασίζονται στην ταυτότητα, στο παράδειγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, ο «καθολικός» χαρακτήρας της σημερινής Κοινωνικής Πάλης καθορίζεται από τις «αντικειμενικές» ιεραρχικές δομές, που καθιερώνει η συγκέντρωση δύναμης/εξουσίας σε όλες της τις μορφές, ως αποτέλεσμα των εξουσιαστικών σχέσεων και δομών που επικρατούν.

Στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, αντί για συμμαχίες και συνασπισμούς μεταξύ ομάδων που δεσμεύονται σε «μονοθεματικές» πολιτικές,¹⁴ προτείνεται η οικοδόμηση ενός μαζικού προγραμματικού πολιτικού

12. Βλ. T. Fotopoulos, "The Myth of Postmodernity". Βλ. και κεφ 5.

13. Βλ. T. Fotopoulos, «Class Divisions Today». ο.π.

14. Simon Tormey, "Post-Marxism, Democracy and the Future of Radical Politics", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 1 (Μάρτιος 2001), σελ. 119-34. Παρόμοια πρόταση έκαναν και οι Best και Kellner που συνιστούν μια πολιτική συμμαχιών και αλληλεγγύης, η οποία,

κινήματος το οποίο θα συνενώσει, στην βάση ενός κοινού παραδείγματος, όλα τα μέλη των κοινωνικών ομάδων που εν δυνάμει αποτελούν το θεμέλιο για ένα νέο απελευθερωτικό υποκείμενο. Η στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας βασίζεται στην ρητή αναγνώριση των πολλών «υποκειμενικών τοποθετήσεων» των ατόμων, που συμμετέχουν στις διάφορες κοινωνικές ομάδες.¹⁵ Η στρατηγική αυτή επομένως υποστηρίζει τους τοπικούς αγώνες –προϋποτιθεμένου όμως ότι οι αγώνες αυτοί είναι οργανικό τμήμα ενός αντισυστημικού πολιτικού κινήματος και ενός περιεκτικού προγράμματος για συστημική αλλαγή με στόχο την επανενσωμάτωση της οικονομίας, της πολιτείας και της Φύσης στην κοινωνία, μέσω της θεσμοθέτησης των αναγκών (αλλά όχι ικανών) συνθηκών για την ισοκατανομή της δύναμης/εξουσίας σε όλα τα επίπεδα.

7.2. Παλιές και νέες «αντισυστημικές» στρατηγικές

Το κοινό χαρακτηριστικό των αντισυστημικών στρατηγικών είναι ότι όλες αποσκοπούν, μέσω μιας επαναστατικής αλλαγής (βίαιης ή ειρηνικής), σε έναν «συστημικό» μετασχηματισμό της κοινωνίας, κάτι που συνεπάγεται την αντικατάσταση των σημερινών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών με νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Οι κύριες αντισυστημικές στρατηγικές τις οποίες θα εξετάσουμε εδώ είναι η στρατηγική των σοσιαλιστών κρατιστών, η στρατηγική του αντάρτικου, η στρατηγική των ελευθεριακών σοσιαλιστών και η στρατηγική του ελευθεριακού κοινοτισμού, καθώς και η στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας την οποία θα εξετάσουμε στην συνέχεια.

Η στρατηγική των σοσιαλιστών κρατιστών: «επανάσταση από τα πάνω»

Η στρατηγική αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της νεωτερικότητας και της συνειδητοποίησης των ακτιβιστών στα μέσα του 19ου αιώνα, οι οποίοι αφομοίωσαν τα μαθήματα τα οποία διδάχτηκαν οι καταπιεσμένες

ξεκινώντας από τις παραδόσεις τόσο της νεωτερικότητας όσο και αυτές της μετανεωτερικότητας, θεμελιώνεται σε συνασπισμούς και πολυμέτωπους αγώνες. (Steven Best και Douglas Kellner, "Dawns, Twilights, and Transitions: Postmodern Theories, Politics, and Challenges", *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 1 (Μάρτιος 2001), σελ. 101-18.

15. Βλ. Fotopoulos, "Class Divisions Today – The Inclusive Democracy Approach".

κοινωνικές ομάδες από την καταστολή των εξεγέρσεων του 1848 ότι οι «αυθόρμητες» εξεγέρσεις δεν μπορούν να οδηγήσουν σε συστημικό μετασχηματισμό. Ήταν αυτή ακριβώς η συνειδητοποίηση που οδήγησε στην δημιουργία των πρώτων οργανωμένων αντισυστημικών κινήματων.¹⁶ Η μαρξιστική-λενινιστική παράδοση σοσιαλιστικού κρατισμού αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα στρατηγικής που στοχεύει σε μία «επανάσταση από τα πάνω» και παρά τις προσπάθειες των σημερινών μαρξιστών να διαφοροποιήσουν τον Marx από τον Lenin στο ζήτημα της στρατηγικής, στην πραγματικότητα, στοιχεία του λενινιστικού ολοκληρωτισμού που κορυφώθηκαν με τον σταλινισμό μπορούν να εντοπιστούν και στην ίδια την σκέψη του Marx. Αυτό γίνεται φανερό αν λάβει κανείς υπόψη του δύο κρίσιμα χαρακτηριστικά του θεωρητικού συστήματος του Marx, τα οποία πρώτα επικρίθηκαν (αν και όχι με συστηματικό και συνεπή τρόπο) από τον Bakunin.

Το πρώτο ήταν το «κομμουνισμός-μέσω-του-κρατικιστικού σοσιαλισμού» χαρακτηριστικό της μαρξιστικής στρατηγικής, το οποίο συνεπαγόταν την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας από ένα νικηφόρο προλεταριάτο και την εγκαθίδρυση ενός προλεταριακού κράτους, που τελικά θα οδηγούσε σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια προβληματική, η κομμουνιστική κοινωνία δεν θα ήταν εφικτή πριν η ταχεία ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (την οποία θα επέφερε η κοινωνικοποίηση των σχέσεων παραγωγής) να έχει ήδη οδηγήσει στην κατάργηση της σπάνεως και του καταμερισμού εργασίας, καθώς και στον μαρασμό του κράτους. Όμως, η μαρξιστική κατάργηση της σπάνεως είναι στην πραγματικότητα ένας μύθος που εξαρτάται από έναν αντικειμενικό ορισμό των «αναγκών», ο οποίος δεν είναι ούτε εφικτός ούτε επιθυμητός και –σε μια σοσιαλιστική κοινωνία– μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τις ελίτ που ελέγχουν την κρατική μηχανή προκειμένου να διατηρήσουν επ' αόριστον την κρατική εξουσία και γενικότερα τις εξουσιαστικές δομές και σχέσεις. Επιπλέον, είναι αδιανόητο ότι ένα κράτος (που, όπως κάθε κράτος, αντιπροσωπεύει την κορύφωση του διαχωρισμού της πολιτείας από την κοινωνία), έστω και αν είναι προλεταριακό, θα πρωτοστατήσει στην ίδια του την κατάργηση!

Το δεύτερο ήταν η εξ ίσου αβάσιμη (όπως θα δούμε στο 8^ο Κεφάλαιο) προσπάθεια των μαρξιστών να μετατρέψουν το σοσιαλιστικό πρόταγμα σε μια «αντικειμενική» επιστήμη της κοινωνικής αλλαγής, πράγμα που θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει –όπως και έγινε στην περίπτωση του

16. Βλ. Fotopoulos, "Antisystemic movements".

Lenin– στο συμπέρασμα ότι η σοσιαλιστική συνειδητοποίηση αναγκαστικά προέρχεται «απ’ έξω». Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στην προβληματική ότι η επιστημονική συνειδητοποίηση αναπτύσσεται ανεξάρτητα από το κοινωνικό κίνημα που οδηγεί στον σοσιαλισμό και πρέπει, επομένως, να εισαχθεί στο κίνημα «απ’ έξω». Εντούτοις, για τον Marx, υποτίθεται ότι τέτοιο πρόβλημα δεν προκύπτει διότι η επιστήμη θεωρείται ως η ενότητα της θεωρίας με την πράξη, που όχι μόνο ερμηνεύει την πραγματικότητα αλλά, επίσης, γίνεται μέρος της δύναμης που την μεταβάλλει, γίνεται δηλαδή μέρος της *πράξης*, του συνειδητού καθορισμού της διαμόρφωσης της Ιστορίας. Με αυτήν την έννοια, η επιστήμη ταυτίζεται με το ίδιο το κίνημα που υιοθετεί την θεωρία σαν δική του. Όπως, όμως, έχουν δείξει αρκετοί μαρξιστές συγγραφείς, στην περίπτωση αυτή, ο μαρξισμός μετασχηματίζεται σε θεολογία. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την κριτική αυτή, για να διατηρήσει ο μαρξισμός τον «επιστημονικό» χαρακτήρα του θα πρέπει να θεωρεί την πράξη ότι απλώς *διαπιστώνει* αλλά δεν *δημιουργεί* την αλήθεια (βλ. 8ο Κεφάλαιο). Όμως, τότε, η επιστημονική συνειδητοποίηση προκύπτει ανεξάρτητα από το κοινωνικό κίνημα που οδηγεί στον σοσιαλισμό και, επομένως, πρέπει να εισαχθεί στο κίνημα από τα έξω. Έτσι, όπως σημειώνει ο Kolakowski,¹⁷ αναπόφευκτα «θα καταλήξουμε στο ίδιο συμπέρασμα με τον Lenin».

Η λενινιστική στρατηγική βασιζόταν στην σιωπηρή υπόθεση ότι η αλλαγή στο κοινωνικό παράδειγμα ακόμα και μεταξύ μιας μειοψηφίας του πληθυσμού (δηλ. της πρωτοπορίας του προλεταριάτου, οργανωμένης στο Κομμουνιστικό Κόμμα και εφοδιασμένης με την «επιστήμη» του σοσιαλισμού, τον μαρξισμό), θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ο καταλύτης που θα φέρει την σοσιαλιστική επανάσταση. Και αυτό, σε αντίθεση βέβαια με την θέση του Gramsci¹⁸ ότι η προλεταριακή κουλτούρα θα έπρεπε να έχει γίνει «ηγεμονική» *πριν* να αποκτήσει πολιτική δύναμη το προλεταριάτο. Έτσι, για τον Lenin,¹⁹ οι εργάτες δεν είναι ικανοί από μόνοι τους να αναπτύξουν μια επιστημονική θεωρία του σοσιαλισμού, αποστολή που ιστορικά έχει αφεθεί στους διανοούμενους. Ωστόσο, όπως τόνισε ο Marcuse, η προβληματική αυτή εύκολα καταλήγει στο να εμφανίζονται οι φρουροί της επιστημονικής ορθοδοξίας, το κόμμα, ή μάλλον η κομματική ηγεσία, «ως η ιστορική παρακαταθήκη των “πραγματικών” συμφερόντων του προλεταριάτου και πάνω από το προλεταριάτο».²⁰ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι,

17. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 2, σελ. 53.

18. Στο ίδιο, vol. 3, σελ. 244.

19. V. Lenin, *What Is to Be Done?* (Moscow: Progress Publishers, 1967), σελ. 30-32.

20. H. Marcuse, *Soviet Marxism* (London: Routledge, 1958), σελ. 147.

όπως εύστοχα επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας, «μία ευθεία οδός φαίνεται να συνδέει την “συνειδητοποίηση από τα έξω” του Lenin, με την αντίληψή του για ένα συγκεντρωτικό αυταρχικό κόμμα, τον σταλινισμό».²¹

Η Ιστορία έχει επιβεβαιώσει ότι αυτή η στρατηγική οδηγεί σε νέες ιεραρχικές δομές, καθώς η πρωτοπορία της εργατικής τάξης μετατρέπεται τελικά στην νέα άρχουσα ελίτ. Αυτό ήταν το βασικό μάθημα από την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οποία έδειξε ξεκάθαρα ότι όταν μία μειοψηφία οργανώνει την επανάσταση και στην συνέχεια φέρνει σε πέρας το πρόγραμμά της, είναι καταδικασμένη να οδηγήσει σε νέες ιεραρχικές δομές αντί σε μια κοινωνία στην οποία έχει καταργηθεί η συγκέντρωση εξουσίας. Στην πραγματικότητα, ο συνδυασμός της μαρξιστικής μετατροπής του σοσιαλιστικού προτάγματος σε μια «αντικειμενική» επιστήμη με την λενινιστική στρατηγική της οργάνωσης της πρωτοπορίας στην βάση του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» (μία αρχή που διασφαλίζει την εξουσία μιας μικρής κομματικής ελίτ πάνω σε ολόκληρο το κίνημα), αποδείχτηκε ολέθριος, καθώς συνέβαλε αποφασιστικά στην καθιέρωση νέων ιεραρχικών δομών, αρχικά στο σοσιαλιστικό κίνημα, και, αργότερα, γενικά στην κοινωνία. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι τόσο στα προεπαναστατικά μαρξιστικά κινήματα, όσο και στις μετεπαναστατικές κυβερνήσεις, η δικαιολόγηση της συγκέντρωσης δύναμης στα χέρια της κομματικής ελίτ βασιζόταν στο «γεγονός» ότι μόνο εκείνοι «γνώριζαν» πώς να ερμηνεύουν την Ιστορία και να αναλαμβάνουν κατάλληλη δράση, προκειμένου να επιταχυνθεί η ιστορική διαδικασία προς τον σοσιαλισμό. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι η βάση των νέων ιεραρχικών δομών ήταν ο κοινωνικός διαχωρισμός που δημιουργήθηκε ανάμεσα στην πρωτοπορία (που ήταν η μόνη που βρισκόταν σε αντικειμενική θέση να οδηγήσει το κίνημα, λόγω του ότι κατείχε την «επιστημονική» αλήθεια που ενσάρκωνε ο μαρξισμός), και στις «μάζες».

Η στρατηγική του αντάρτικου

Η μοναδική επιτυχημένη περίπτωση κατάληψης της εξουσίας μέσω μιας στρατηγικής αντάρτικου, που επιβιώνει μέχρι σήμερα, είναι η περίπτωση της Κούβας, η οποία, σύμφωνα με έναν από τους πρωταγωνιστές της, τον Τσε, «έδειξε καθαρά την ικανότητα του λαού, μέσω του αντάρτικου, να απελευθερωθεί από μια κυβέρνηση που τους καταπιέζει».²² Για τον Τσε, η

21. Στο ίδιο, σελ. 145.

22. Che Guevara, *Guerrilla Strategy* (New York: Monthly Review Press, 1967), σελ. 15.

κουβανέζικη στρατηγική του αντάρτικου ήταν σημαντική διότι έδειξε:

- 1) ότι οι λαϊκές δυνάμεις μπορούν να κερδίσουν έναν πόλεμο εναντίον του στρατού,
- 2) ότι δεν είναι απαραίτητο να περιμένει κανείς να υπάρξουν όλες οι συνθήκες για να γίνει η επανάσταση –αυτές μπορούν να δημιουργηθούν μέσα από την ίδια την εξέγερση και ότι
- 3) στην υποανάπτυκτη (Λατινική) Αμερική, η επαρχία είναι η βασική περιοχή για ένοπλο αγώνα.

Απορρίπτοντας ρητά την παραδοσιακή μαρξιστική στρατηγική που ακολουθούσαν πολλοί Λατινοαμερικάνοι «ψευδοεπαναστάτες», όπως τους αποκαλούσε ο Τσε, η νέα στρατηγική δεν στηριζόταν στην αναμονή μέχρις ότου όλες οι αναγκαίες αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες για την επανάσταση ωριμάσουν «μηχανικά», χωρίς καμία προσπάθεια επιτάχυνσής τους. Εντούτοις, ο Τσε ήταν αρκετά ρεαλιστής ώστε να αναγνωρίσει ότι δεν θα πρέπει κανείς να βιαστεί να συμπεράνει ότι όλες οι επαναστατικές συνθήκες θα δημιουργηθούν απλώς μέσω της ώθησης που δίνει σ' αυτές η στρατηγική του αντάρτικου. Όπως τόνιζε σχετικά :

Θα πρέπει πάντα να λαμβάνει κανείς υπόψη του ότι υπάρχει ένα αναγκαίο μίνιμουμ, χωρίς το οποίο η καθιέρωση και η εμπέδωση του πρώτου κέντρου δεν είναι κατορθωτή. Ο λαός πρέπει να δει ξεκάθαρα το ανώφελο της συνέχισης του αγώνα για κοινωνικούς στόχους στο πλαίσιο της (κανονικής) πολιτικής διαδικασίας. Όταν οι δυνάμεις της καταπίεσης διατηρούνται στην εξουσία ενάντια στον κατεστημένο νόμο, η ειρήνη έχει ήδη σπάσει. Σε αυτές τις συνθήκες, η λαϊκή δυσανεμία εκφράζεται με πιο ενεργές μορφές. Η αντιστασιακή συμπεριφορά τελικά αποκρυσταλλώνεται σε μια εξέγερση, που προκαλείται αρχικά από την συμπεριφορά των αρχών. Όταν (όμως) η κυβέρνηση έχει πάρει την εξουσία μέσω κάποιας μορφής λαϊκής ψήφου, νοθευμένης ή μη, και διατηρεί έστω μια όψη συνταγματικής νομιμότητας, δεν μπορεί να προωθηθεί το ξέσπασμα αντάρτικου, εφόσον οι πιθανότητες ειρηνικού αγώνα δεν έχουν ακόμη εξαντληθεί.²³

Είναι, επομένως, φανερό ότι, για τον Τσε, η στρατηγική του αντάρτικου δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις όπου υπάρχει κάποιο είδος αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Αυτή είναι μια σημαντική προϋπόθεση, αφού αποκλείει την χρήση της στρατηγικής αυτής σήμερα σχε-

23. Στο ίδιο. Βλ. επίσης σε σχέση με το αντάρτικο πόλης, Carlos Marighela, *For the liberation of Brazil* (London: Pelican, 1971).

δόν παντού, εφόσον, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η υπερεθνική ελίτ²⁴ δεν καταφεύγει πια σε καθαρά δικτατορικά καθεστώτα, προκειμένου να αναπαράγει το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, αλλά, αντίθετα, στηρίζεται στο παραδοσιακό πολιτικό της συμπλήρωμα του Βορρά: την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία». Ο συνδυασμός αυτού του πολιτικού συστήματος με τα παντοδύναμα ΜΜΕ (ιδιαίτερα την τηλεόραση που έχει εισδύσει σήμερα σε κάθε σπίτι και κάθε γωνία της γης), είναι η πιο αποτελεσματική μέθοδος ελέγχου του πληθυσμού που δημιουργήσαν ποτέ οι άρχουσες ελίτ. Στόχος της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» είναι η δημιουργία μιας ψευδούς εντύπωσης λαϊκού ελέγχου, όταν στην πραγματικότητα απλώς διασφαλίζει την συγκέντρωση πολιτικής δύναμης στα χέρια των τοπικών ελίτ που είναι πιστές στην υπερεθνική ελίτ. Από την άλλη πλευρά, ο στόχος των ΜΜΕ είναι η διάδοση σε μαζική κλίμακα των αξιών του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος που νομιμοποιούν την οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία».

Αυτή η αλλαγή τακτικής από μέρους της υπερεθνικής ελίτ είναι η προφανής εξήγηση της σημερινής παρακμής των αντάρτικων κινημάτων, ακόμα και στην Λατινική Αμερική, δηλαδή την ίδια την γενέτειρα της στρατηγικής του αντάρτικου. Επιπρόσθετα, όπως έδειξε και η περίπτωση της Νικαράγουα (αλλά και η περίπτωση του Αφγανιστάν σήμερα), η υπερεθνική ελίτ είναι ικανή, μέσω της χρηματοδότησης και του εξοπλισμού κάποιου είδους «αντι-αντάρτικου» στρατού (σε συνδυασμό με την φονική δύναμη αέρος που διαθέτει) να επιφέρει την πτώση οποιουδήποτε καθεστώτος που δεν είναι της αρεσκείας της. Ιδιαίτερα, μάλιστα, αν το καθεστώς αυτό δεν απολαμβάνει της ενεργούς υποστήριξης της πλειοψηφίας του πληθυσμού –κάτι που στην περίπτωση ενός καθεστώτος που επιβλήθηκε μετά από ανταρτοπόλεμο είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η στρατηγική αυτή, από μόνη της, είναι ασύμβατη με την διαδικασία δημιουργίας μιας νέας δημοκρατικής συνειδητοποίησης. Η ασυμβατότητα αυτή προκύπτει από την ανάγκη ιεραρχικής δομής της милитарιστικής οργάνωσης, την οποία επιβάλλει η ίδια η στρατηγική του ανταρτοπόλεμου. Η μοιραία συνέπεια είναι η δημιουργία μιας οργανωτικής δομής που, όταν πάρει την εξουσία, αναγκαστικά οδηγεί σε νέες εξουσιαστικές δομές και σχέσεις ανισότητας. Αυτή είναι η περίπτωση, για παράδειγμα σήμερα, του FARC στην Κολομβία.

24. Βλ. για την έννοια της υπερεθνικής ελίτ, Fotopoulos, "Globalisation".

Εντούτοις, υπάρχει επίσης η περίπτωση των Ζαπατίστας, η οποία, όπως επιχειρηματολογεί ο Iain Watson,²⁵ βασικά «αντιπροσωπεύει μια πολιτική αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση που καλλιεργεί ένα πρόταγμα ριζοσπαστικής δημοκρατίας». Ωστόσο, όπως είδαμε παραπάνω, η αντίληψη της «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» είναι τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική, με την αρνητική έννοια του όρου, εφόσον, αντί να αποσκοπεί στην δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου για να αντικαταστήσει το σημερινό που έχει χρεωκοπήσει, προτείνει απλώς το «βάθεμα» της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» –ή, όπως το θέτει ο «υποδιοικητής Marcos» των Ζαπατίστας²⁶ που προτείνει μια αντίστοιχη σύλληψη– την δημιουργία μιας «περισσότερο ισορροπημένης» αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» που θα «εμπλουτίζεται» με αρχές άμεσης δημοκρατίας, καθώς και μια «διαφορετική» παγκοσμιοποίηση μέσω της εισαγωγής κοινωνικών ελέγχων στην οικονομία της αγοράς. Είναι φανερό, επομένως, ότι οι στόχοι αυτοί των Ζαπατίστας πολύ απέχουν από τον στόχο της δημιουργίας νέων θεσμών για την αντικατάσταση του σημερινού χρεωκοπημένου θεσμικού πλαισίου. Ωστόσο, το γεγονός ότι, τόσο το «κίνημα» της αντιπαγκοσμιοποίησης (στον βαθμό που κυριαρχείται από τα ρεφορμιστικά ρεύματα στο εσωτερικό του –ΑΤΤΑΚ κ.ά.) όσο και το ίδιο το κίνημα των Ζαπατίστας δείχνουν, σήμερα, σαφή σημάδια περιθωριοποίησης, κάνει φανερό πόσο ...«αποτελεσματική» μπορεί να είναι μια πολιτική αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση – που βασίζεται σε αντιλήψεις «ριζοσπαστικής δημοκρατίας» και απλής αντίθεσης στον νεοφιλελευθερισμό αλλά όχι και στο ίδιο το σύστημα που τον γέννησε – στο ν' ανατρέψει, ή έστω να μεταβάλλει ριζικά την διαδικασία της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, πόσω μάλλον στο να λειτουργήσει ως μεταβατική στρατηγική προς μια εναλλακτική κοινωνία!

Η στρατηγική των ελευθεριακών σοσιαλιστών: «επανάσταση από τα κάτω»

Η διάσπαση των σοσιαλιστών τον 19ο αιώνα, που έφθασε στο αποκορύφωμά της με την διένεξη μεταξύ του Marx και του Bakunin στην Α' Διεθνή, οδήγησε στην εμφάνιση της στρατηγικής των σοσιαλιστών κρατιστών, που εξετάσαμε παραπάνω, καθώς και της στρατηγικής των ελευθεριακών

25. Iain Watson, "An examination of the Zapatista Army of National Liberation (EZLN) and new political participation", *Democracy & Nature*, vol. 8, no. 1 (Μάρτιος 2002), σελ. 63-86.

26. Marianne Duran de Huerta και Nick Higgins, "Interview With Zapatista Leader subcomandante Marcos", *International Affairs* 75 (Απρίλιος, 1999) σελ. 269-81.

σοσιαλιστών. Σήμερα, σχεδόν ενάμιση αιώνα από αυτήν την διαμάχη, το κρατικιστικό σοσιαλιστικό πρόταγμα είναι σε ερείπια, μετά από την κατάργηση και των δύο εκδοχών του, δηλαδή της ρεφορμιστικής σοσιαλδημοκρατίας στην Δύση και του επαναστατικού σοσιαλιστικού κρατισμού στην Ανατολή. Από την άλλη μεριά, παρά το γεγονός ότι ο ελευθεριακός σοσιαλισμός δεν έχει ακόμη δοκιμαστεί στην πράξη (η πιο σοβαρή προσπάθεια εφαρμογής των αρχών του κατά την διάρκεια του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου στραγγαλίστηκε από τις φασιστικές ορδές που ενεργούσαν με την ανοχή των δυτικών «δημοκρατιών»), η κατάργηση της κρατικιστικής εκδοχής του σοσιαλισμού δεν οδήγησε σε αναβίωση της ελευθεριακής εκδοχής του. Αντίθετα, το θεσμικό πλαίσιο που ορίζεται από την νεωτερικότητα (δηλ. η οικονομία της αγοράς και η φιλελεύθερη «δημοκρατία») έχει γίνει καθολικό και, συνακόλουθα, η χρόνια πολυδιάστατη κρίση (πολιτική, οικονομική, οικολογική, κοινωνική και πολιτισμική), που προέκυψε με την ανάδυση αυτού του θεσμικού πλαισίου, έχει επίσης καθολικευθεί και επιδεινωθεί.

Η στρατηγική των ελευθεριακών σοσιαλιστών συνεπάγεται μία «επανάσταση από τα κάτω». Ως τέτοια, αποσκοπεί σε συστημική αλλαγή μέσω της κατάργησης της κρατικής εξουσίας και της δημιουργίας ομοσπονδιών από ενώσεις εργατών ή από κομμούνες/κοινότητες. Οι διάφορες τάσεις μέσα στο αναρχικό κίνημα (κυρίως αναρχοσυνδικαλιστές έναντι αναρχοκοινοτιστών ή κομμουναλιστών) στοχεύουν στην επανάσταση προκειμένου να καταλύσουν την κρατική εξουσία και να μετασχηματίσουν την κοινωνία «από τα κάτω», σε αντίθεση με τους σοσιαλιστές κρατιστές που στοχεύουν στο να καταλάβουν την κρατική εξουσία και να μετασχηματίσουν την κοινωνία «από τα πάνω».

A) Αναρχοσυνδικαλισμός

Η αναρχοσυνδικαλιστική προσέγγιση υποστήριζε την άμεση δράση από πλευράς εργατικής τάξης, προκειμένου να καταλυθεί η καπιταλιστική κοινωνική τάξη, συμπεριλαμβανομένου του κράτους, και να καθιερωθεί στην θέση της μία νέα κοινωνική τάξη, που θα θεμελιωνόταν στην εργατική αυτο-οργάνωση των παραγωγικών μονάδων. Η θέση αυτή για την στήριξη στην άμεση εργατική δράση ήταν απόρροια τόσο της απόρριψης των μεταρρυθμίσεων που επιτυγχάνονται μέσω του κράτους (το οποίο εθεωρείτο απλό εξάρτημα του καπιταλιστικού συστήματος), όσο και των πρακτικών εμποδίων που μπορεί να προέκυπταν από το γεγονός ότι, ενώ μέσα στο εργοστάσιο οι παρόμοιες συνθήκες εργασίας έδιναν στους εργάτες μια αίσθηση αλληλεγγύης, έξω από το εργοστάσιο ήταν πιθανόν

να αναδυθούν πολιτικές διαφορές ανάμεσά τους, που θα εμπόδιζαν την μαζική δράση. Οι αναρχοσυνδικαλιστές επιχειρηματολογούσαν υπέρ μιας μαχητικής μορφής εργατικών συνδικάτων, που θα πάλευαν για την καταστροφή του καπιταλισμού και του κράτους και θα στόχευαν στην κατάληψη των εργοστασίων και των υπηρεσιών κοινής ωφελείας, ώστε, στην συνέχεια, να αυτο-διευθύνονταν από τους ίδιους τους εργάτες. Σύμφωνα με την στρατηγική αυτή, για να διασφαλιστεί η διαρκής και εντεινόμενη εργατική αγωνιστικότητα, έπρεπε να ενθαρρύνεται με κάθε τρόπο η ατμόσφαιρα αδιάκοπης σύγκρουσης, της οποίας αποκορύφωμα θα ήταν η γενική απεργία.

Εντούτοις, μολονότι αρκετές γενικές απεργίες, με περιορισμένους όμως στόχους, έγιναν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα στην Γαλλία και αλλού, με ποικίλους βαθμούς επιτυχίας, η αποφασιστική γενική απεργία, που θα στόχευε στην ανατροπή της αστικής τάξης με ένα καίριο χτύπημα (όπως προέβλεπε η αναρχοσυνδικαλιστική στρατηγική), δεν αποτολμήθηκε ποτέ. Έτσι, το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα, μετά την άνθησή του, κυρίως στην Γαλλία μεταξύ 1900 και 1914, αλλά και σε σημαντική κλίμακα στην Ισπανία, την Ιταλία, την Αγγλία, τις χώρες της Λατινικής Αμερικής και αλλού, είχε ήδη μαραθεί στις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η σημαντικότερη προσπάθεια για επανάσταση από τα κάτω, που επιχειρήθηκε στην προπολεμική Ισπανία, κατέληξε σε εμφύλιο πόλεμο, όπου τα ανώτερα τεχνικά μέσα, η οργάνωση και η αποδοτικότητα του φασιστικού εχθρού (καθώς και των σοσιαλιστών κρατιστών, οι οποίοι υπονόμευαν με κάθε δυνατό τρόπο τους ελευθεριακούς σοσιαλιστές), οδήγησε στην καταστολή των ελευθεριακών σοσιαλιστών. Αντίστοιχα, η μοναδική σημαντική προσπάθεια επανάστασης από τα κάτω, που έγινε στην μεταπολεμική περίοδο, τον Μάη του '68, κατέληξε σε μια αποτυχημένη προσπάθεια για συστημική αλλαγή, με τους σοσιαλιστές κρατιστές (επαναστάτες ή ρεφορμιστές) τελικά να επικρατούν και πάλι έναντι των ελευθεριακών.

Ανάλογα, θα μπορούσε κανείς εύκολα να προβλέψει ότι η εξεγερτική κατάσταση που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια στην Αργεντινή, δεν μπορούσε να οδηγήσει σε συστημική αλλαγή προς μία πραγματική πολιτική και οικονομική δημοκρατία. Αντίθετα, η απουσία ενός μαζικού δημοκρατικού αντισυστημικού κινήματος θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε ένα νέο λουτρό αίματος, τύπου Χιλής, οργανωμένο από ένα μεταβατικό στρατιωτικό καθεστώς (που τελικά δεν χρειάστηκε), ή, απλά, στην συνέχιση του ίδιου «δημοκρατικού» καθεστώτος που θα συνοδεύονταν, όμως, από μια αλλαγή στο προσωπικό της πολιτικής ελίτ με στόχο την επιβολή πιο «ήπιων» εκδοχών των πολιτικών, που θα επιδίωκαν την παραπέρα

ενσωμάτωση της Αργεντινής στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (η «λύση» που τελικά επιλέχθηκε).

Συμπερασματικά, το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα είναι σήμερα ουσιαστικά νεκρό, ως συνέπεια της γενικότερης παρακμής του εργατικού κινήματος που ακολούθησε την συρρίκνωση της παραδοσιακής εργατικής τάξης²⁷ στην σημερινή φάση της νεωτερικότητας, η οποία χαρακτηρίζεται από την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Β) Ελευθεριακός Κοινοτισμός

Η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού εκφράζει την πολιτική της Κοινωνικής Οικολογίας που θεωρητικοποιήθηκε από τον Murray Bookchin²⁸ (και κωδικοποιήθηκε από την Janet Biehl²⁹). Δεν θα εξετάσω εδώ λεπτομερώς τις φιλοσοφικές και εννοιολογικές διαφορές της κοινωνικής οικολογίας/Ελευθεριακού Κοινοτισμού με το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, κάτι το οποίο έχω ήδη κάνει αλλού,³⁰ αλλά νομίζω ότι μια σύντομη περιγραφή αυτών των διαφορών είναι απαραίτητη λόγω της σημασίας τους σε σχέση με τους στόχους και τις στρατηγικές των δύο προταγμάτων.

Όπως θα προσπαθήσω να δείξω στο 8ο Κεφάλαιο, το πρόταγμα για μια δημοκρατική κοινωνία δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε μια εξελικτική διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, είτε αυτή είναι τελεολογική (όπως ο διαλεκτικός υλισμός του Marx), είτε μη τελεολογική (όπως ο διαλεκτικός νατουραλισμός του Bookchin). Έτσι, στην προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, δεν προϋποτίθεται καμία διαλεκτική διαδικασία που δήθεν θα οδηγήσει σε μια περιεκτική δημοκρατία, αλλά θεωρείται ότι αυτή θα

27. Βλ. Fotopoulos, "Class Divisions Today – The Inclusive Democracy Approach".

28. Βλ., π.χ., M. Bookchin, "Libertarian Municipalism: An Overview," *Society and Nature*, vol. 1, no. 1 (1992), σελ. 93-104, "The meaning of confederalism", *Society and Nature*, vol. 1, no. 3 (1993), σελ. 41-54, και "Communalism: The Democratic Dimension of Anarchism," *Democracy and Nature*, vol. 3, no. 2 (1996), σελ. 1-17 (ελληνική απόδοση στα παλιότερα τεύχη του *Κοινωνία και Φύση/Δημοκρατία και Φύση*).

29. Janet Biehl, *The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism* (Montreal: Black Rose Press, 1998).

30. Βλ. T. Fotopoulos, "Social Ecology, Eco-Communitarianism and Inclusive Democracy", *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 3 (Νοέμβριος 1999), σελ. 561-76. Βλ. και T. Fotopoulos, Addendum—"The ID project and Social Ecology", *The International Journal of Inclusive Democracy*, vol. 1, no. 3 (Μάιος 2005), Βλ. και το άρθρο «Πρόσφατες Θεωρητικές εξελίξεις στο πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας» στο βιβλίο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Εκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία* (επιμ. Steve Best) (Αθήνα: Κουκκίδα, Μάιος 2008)

είναι το αποκλειστικό αποτέλεσμα αυτόνομης επιλογής και της συνακόλουθης πράξης με βάση ένα πολιτικό πρόταγμα. Αντίθετα, στην προβληματική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού, η δημοκρατική οικολογική κοινωνία είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της διαδικασίας Προόδου, η οποία ορίζεται ως «η αυτοκατευθυνόμενη δραστηριότητα της Ιστορίας και του Πολιτισμού προς τον αυξανόμενο ορθολογισμό, την ελευθερία».³¹ Σύμφωνα με τον Bookchin, είναι αυτή ακριβώς η διαδικασία Προόδου, η οποία οδηγεί, μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, σε μια κοινωνία μετα-σπάνεως, μολονότι βέβαια, όπως αναγνωρίζει ο ίδιος, η σημερινή τεράστια ανισότητα μεταξύ τάξεων, περιοχών και χωρών που επιβάλλει η καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας δεν επιτρέπει, προς το παρόν, την πλήρη υλοποίηση του δυναμικού της κοινωνίας μετασπάνεως. Ωστόσο, αυτή είναι μια υπόθεση που, όπως υποστηρίζεται στο επόμενο κεφάλαιο, είναι τόσο αβάσιμη όσο και ανεπιθύμητη.

Είναι φανερό ότι αν κανείς υιοθετήσει τον κομμουνιστικό μύθο μιας κοινωνίας μετα-σπάνεως, όπως κάνει η Κοινωνική Οικολογία, δεν υπάρχει καμία ανάγκη για έναν δημοκρατικό μηχανισμό που θα κατανέμει τους οικονομικούς πόρους, δηλαδή δεν υπάρχει η ανάγκη μιας οικονομικής δημοκρατίας. Το μόνο που απαιτείται είναι ένα σύνολο ηθικών κανόνων που να κατευθύνει τον καταμερισμό, δηλαδή μία «ηθική οικονομία».³² Αυτός είναι ο λόγος που ο Bookchin δεν μπήκε ποτέ στον κόπο να προτείνει έναν εναλλακτικό προς την αγορά και τον κεντρικό σχεδιασμό μηχανισμό καταμερισμού των πόρων (όπως αυτός που προτείναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο), επιμένοντας αντίθετα ότι:

«σε μία κομμουνιστική κοινωνία μετα-σπάνεως... η ίδια η ιδέα μιας οικονομίας θα έχει αντικατασταθεί από ηθικές (αντί για παραγωγικές) σχέσεις. Οι εργασιακές μονάδες, τα προυντονιανά συμβόλαια, η ρουλιανή (από τον φιλόσοφο Rawls) δικαιοσύνη και τα όμοιά τους δεν θα έχουν καμία σχέση με τις ηθικές αυτές σχέσεις».³³

31. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology* (Montreal: Black Rose, 1995), σελ. xii. Μολονότι ο Bookchin ρητά αναγνωρίζει πως η κοινωνική εξέλιξη είναι πολύ διαφορετική από την οργανική εξέλιξη, εντούτοις, βλέπει μια «κατευθυντικότητα» προς μια δημοκρατική οικολογική κοινωνία. Στο ίδιο, σελ. 17.

32. Janet Biehl, *The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism*, κεφ. 10 και 12.

33. M. Bookchin, "Comments on the International Social Ecology Network Gathering and the 'Deep Social Ecology' of John Clark", *Democracy & Nature*, vol. 3, no. 3 (1997), σελ. 185.

Η αντίληψη, επομένως, της Κοινωνικής Οικολογίας για μια δημοκρατική κοινωνία προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων υλικών συνθηκών για την ελευθερία, εφ' όσον η είσοδος στο βασίλειο της ελευθερίας εξαρτάται από «αντικειμενικούς» παράγοντες, όπως η άφιξη της μυθικής κατάστασης της υλικής αφθονίας.

Από την άλλη πλευρά, η σύνδεση μεταξύ μετα-σπάνεως και ελευθερίας διαρρηγνύεται στην προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Η κατάργηση της *σπάνεως* και, συνεπώς, του καταμερισμού της εργασίας, δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε ικανή συνθήκη για την δημοκρατία και η ανύψωση του ανθρώπου από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας (όπως αυτό έχει υποτεθεί από τον Αριστοτέλη, μέσω του Locke και του Marx, μέχρι την Arendt και τον Bookchin), αποσυνδέεται από την οικονομική διαδικασία. Ιστορικά, άλλωστε, έχουν υπάρξει αρκετές περιπτώσεις όπου διάφοροι βαθμοί ελευθερίας έχουν επιβιώσει κάτω από συνθήκες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ανήκουσες στο «βασίλειο της ανάγκης». Επιπλέον, από την στιγμή που θα σταματήσουμε να αντιμετωπίζουμε τα δύο «βασίλεια» ως αμοιβαίως αποκλειόμενα δεν θα υπάρχει καμία δικαιολογία για οποιαδήποτε απόπειρα κυριαρχίας πάνω στην Φύση –σημαντικό στοιχείο της μαρξιστικής ιδεολογίας της ανάπτυξης– προκειμένου να εισέλθουμε στο βασίλειο της ελευθερίας.

Ως αποτέλεσμα αυτών των θεμελιακών φιλοσοφικών διαφορών ανάμεσα στην Κοινωνική Οικολογία και την προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας ανακύπτουν ορισμένες κρίσιμες διαφορές σε σχέση με τις έννοιες της δημοκρατίας που χρησιμοποιούνται από τα δύο προτάγματα και, συνεπώς, τις στρατηγικές που προτείνουν. Έτσι, η κοινωνική οικολογία/Ελευθεριακός Κοινοτισμός επικεντρώνει την έννοια της δημοκρατίας στον πολιτικό χώρο, αποκλείοντας τα άλλα πεδία. Αυτό είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο Bookchin χρησιμοποιεί μια στενή αντίληψη του δημόσιου χώρου (σε αντιδιαστολή με τον ιδιωτικό ή κοινωνικό χώρο που περικλείει την παραγωγή και την οικονομική ζωή), ο οποίος περιλαμβάνει μόνο το πολιτικό πεδίο (τον χώρο της πραγματικής πολιτικής) και το Κράτος (τον χώρο της κρατικής διαχείρισης). Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα είναι ότι στο σχήμα του Ελευθεριακού Κοινοτισμού δεν υπάρχει καμία αντίληψη οικονομικής δημοκρατίας –κάτι που οδήγησε σε υπαινιγμούς από την πλευρά σοσιαλιστών κρατιστών, όπως ο Michael Albert, ότι ο Ελευθεριακός Κοινοτισμός στηρίζεται σιωπηρά σε έναν καταμερισμό των πόρων μέσω της αγοράς. Επιπρόσθετα, στο σχήμα του Ελευθεριακού Κοινοτισμού δεν υπάρχει καμία αντίληψη της «δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο» (τον τόπο εργασίας, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, το νοικοκυριό κ.λπ.), κάτι το οποίο καθιστά το σχήμα του Ελευθεριακού Κοινοτισμού

ευάλωτο σε κατηγορίες από φεμινίστριες, κρατιστές σοσιαλιστές κ.ά., ότι ουσιαστικά αγνοεί τα ζητήματα των «διαφορών ταυτότητας», καθώς και τις διαφορές μεταξύ των πολιτών ως εργατών και των πολιτών ως πολιτών.

Ο Michael Albert, για παράδειγμα (γνωστός κρατιστής σοσιαλιστής, ο οποίος για ομορποτιστικούς λόγους δεν διστάζει να δηλώνει και ελευθεριακός!), ακολουθεί επιθετικά την κριτική αυτή και κατηγορεί τον Ελευθεριακό Κοινοτισμό ότι θέτει την πολιτική πάνω από τα οικονομικά. Ωστόσο, μολονότι υπάρχει κάποια βάση στην κριτική αυτή δεδομένης της στενής έννοιας του δημόσιου χώρου και της δημοκρατίας που υιοθετεί η κοινωνική οικολογία, σοσιαλιστές κρατιστές όπως ο Albert είναι οι τελευταίοι που θα μπορούσαν να ασκήσουν παρόμοιες κριτικές. Κι αυτό διότι το δικό του πρόταγμα «συμμετοχικών οικονομικών» (*Parecon*) χαρακτηρίζεται, πρώτον, από μία εμφανή έλλειψη κατανόησης του νοήματος της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας και, επομένως της ασυμβατότητας της αντιπροσώπευσης (την οποία ο ίδιος υιοθετεί), με την δημοκρατία.³⁴ Δεύτερον, το *Parecon* μοντέλο, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³⁵ όχι μόνο συνεπάγεται μια πελώρια γραφειοκρατική δομή που εύστοχα χαρακτηρίστηκε από ελευθεριακούς αναλυτές ως «συμμετοχική γραφειοκρατία», η οποία, σε συνδυασμό με τους πολλαπλούς προτεινόμενους ελέγχους για τον περιορισμό της ατομικής κατανάλωσης, όπως παρατηρήθηκε από ελευθεριακούς κύκλους, «θα ετοίμαζε το έδαφος για την διαιώνιση ή την επανεμφάνιση του κράτους»,³⁶ αλλά συνεπάγεται, επίσης, έναν σοβαρό περιορισμό της ατομικής αυτονομίας γενικά και της ελευθερίας επιλογής ειδικότερα, ως αποτέλεσμα του ότι βασίζεται αποκλειστικά στο Πλάνο για τον καταμερισμό των πόρων –κάτι που θα μπορούσε εύκολα να καταλήξει σε έναν νέο τύπο αυταρχισμού.

Από την άλλη μεριά, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας επεκτείνει τον παραδοσιακό δημόσιο χώρο, ώστε να περιλάβει κάθε περιοχή της ανθρώπινης δραστηριότητας όπου είναι δυνατή μια δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων, δηλ. το πολιτικό, οικονομικό, οικολογικό

34. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό από δηλώσεις όπως η ακόλουθη: «Δεν είμαι σίγουρος για παράδειγμα, γιατί ο Ελευθεριακός Κοινοτισμός πιστεύει ότι δεν μπορούν να σχεδιαστούν ποτέ μέθοδοι αντιπροσώπευσης που θα μπορούσαν να ήταν συμβατές με τις λαϊκές συνελεύσεις, διατηρώντας μεν την δημοκρατία, αλλά και λειτουργώντας καλύτερα σε καταστάσεις που θα ξεπερνούσαν τα ενδιαφέροντα των μικρών ομάδων» (στο ίδιο).

35. Βλ., *Ο καπιταλισμός του Τσόμσκι, ο μετακαπιταλισμός του Άλμπερτ και η Περιεκτική Δημοκρατία* (Γόρδιος, Αθήνα, 2004).

36. John Crump, "Markets, Money and Social Change", *Anarchist Studies*, vol. 3, no. 1 (άνοιξη 1995), σελ. 72-73.

και «κοινωνικό» (όχι με την έννοια του ιδιωτικού) πεδίο. Έτσι, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, το πολιτικό πεδίο ορίζεται ως ο χώρος όπου ασκείται πολιτική εξουσία, η οποία μπορεί να λάβει την μορφή είτε της πολιτικής (άμεσης) δημοκρατίας, όπως αυτή ορίζεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είτε της αντιπροσωπευτικής (φιλελεύθερης/κοινοβουλευτικής) «δημοκρατίας», όπως συμβαίνει σήμερα. Αντίστοιχα, το οικονομικό πεδίο ορίζεται ως ο χώρος όπου ασκείται οικονομική εξουσία όσον αφορά στις μεγάλες οικονομικές επιλογές που κάθε κοινωνία σπάνεως οφείλει να κάνει, η οποία μπορεί να λάβει την μορφή είτε της οικονομικής δημοκρατίας, όπως αυτή ορίζεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είτε της οικονομίας της αγοράς (όπως συμβαίνει σήμερα), είτε της σχεδιαζόμενης οικονομίας (όπως συνέβαινε στην περίπτωση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»). Το κοινωνικό πεδίο ορίζεται ως ο χώρος όπου ασκείται «κοινωνική» εξουσία (τόπος εργασίας, τόπος εκπαίδευσης, μέσα μαζικής ενημέρωσης, πολιτισμικά ιδρύματα κ.λπ.), η οποία μπορεί να λάβει την μορφή είτε της δημοκρατικής διαδικασίας, όπως αυτή ορίζεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είτε των ιεραρχικών δομών, όπως συμβαίνει σήμερα. Τέλος, το «οικολογικό πεδίο» ορίζεται ως η σφαίρα των σχέσεων ανάμεσα στον φυσικό και τον κοινωνικό κόσμο, η οποία μπορεί να λάβει την μορφή είτε της επανενσωμάτωσης της κοινωνίας στην Φύση, όπως προτείνεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είτε της προσπάθειας κυριαρχίας της φύσης, όπως συμβαίνει σήμερα. Οι υπόλοιπες περιοχές δραστηριότητας και ατομικής λήψης αποφάσεων ανήκουν στον ιδιωτικό χώρο.

Η συνέπεια αυτής της επέκτασης του δημόσιου χώρου είναι ότι η προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας χρησιμοποιεί μια πολυδιάστατη έννοια της δημοκρατίας που εκφράζει την σύνθεση των δημοκρατικών και σοσιαλιστικών παραδόσεων με τις απαιτήσεις των νέων ριζοσπαστικών κοινωνικών κινήματων. Έτσι, η πολιτική δημοκρατία, η οικονομική δημοκρατία και η δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο στοχεύουν στην ισοκατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης/εξουσίας αντίστοιχα, ενώ η οικολογική δημοκρατία στην επανενσωμάτωση της κοινωνίας στην Φύση.

Επομένως, παρά την ύπαρξη κάποιων κοινών στοιχείων μεταξύ των προταγμάτων της Περιεκτικής Δημοκρατίας και του Ελευθεριακού Κοινοτισμού, οι κρίσιμες φιλοσοφικές και εννοιολογικές διαφορές που ανέφερα στην αρχή συνεπάγονται διαφορετικές στρατηγικές για την μετάβαση σε μια εναλλακτική κοινωνία. Έτσι, η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού, όπως αυτή περιγράφεται από τον Bookchin, στοχεύει «στον μετασχηματισμό και τον εκδημοκρατισμό των τοπικών κυβερνήσεων,

στην στήριξή τους σε λαϊκές συνελεύσεις, την σύνδεσή τους σε συνομοσπονδίες, δηλαδή την “ιδιοποίηση” της περιφερειακής οικονομίας από τις συνομοσπονδιακές και κοινοτιστικές αρχές”.³⁷ Με άλλα λόγια, ο στόχος είναι η δημιουργία μιας «δημόσιας σφαίρας και μιας πολιτικής, με την αθηναϊκή σημασία του όρου, που θα αναπτύσσεται σε αντίθεση και, τελικά, σε αποφασιστική σύγκρουση με το κράτος».³⁸ Έτσι, στην μεταβατική στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού δεν υπάρχει προοπτική για το χτίσιμο θεσμών οικονομικής δημοκρατίας και δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο, ως ένα μέσο δημιουργίας μιας ρήξης με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα και ανάπτυξης της «πλειοψηφικής» δημοκρατικής συνειδητοποίησης που θα οδηγήσει σε μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία. Αντίθετα, ολόκληρη η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού βασίζεται στον αποκλειστικό στόχο της «ανάκτησης του πολιτικού χώρου».³⁹ Αυτό είναι αναπόφευκτη συνέπεια του γεγονότος ότι το πρόταγμα του Ελευθεριακού Κοινοτισμού στοχεύει στο χτίσιμο μιας πολιτικής δημοκρατίας και όχι μιας περιεκτικής δημοκρατίας, όπως συμβαίνει με το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας στο οποίο η πολιτική δημοκρατία είναι μόνο ένα συστατικό της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Οι Bookchin και Biehl είναι απολύτως ξεκάθαροι πάνω σε αυτό όταν δηλώνουν:⁴⁰

Τα κοινοτικά καταστήματα τροφίμων και καφέ, οι κοοπερατίβες, οι κομμούνες, οι παραγωγικές κολλεκτίβες και τα όμοιά τους ... δεν είναι από μόνα τους θεσμοί ελευθεριακού κοινοτισμού αφού ανήκουν περισσότερο στο κοινωνικό πεδίο παρά στο πολιτικό πεδίο. Ούτε, με δεδομένο ότι λειτουργούν μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, μπορεί κανείς να στηριχτεί στην συνέχισή τους ως κοινοτικές/συλλογικές μορφές οργάνωσης.

Εντούτοις, μολονότι αληθεύει ότι τέτοιοι εναλλακτικοί οικονομικοί θεσμοί μπορούν εύκολα να περιθωριοποιηθούν ή να ενσωματωθούν στην οικονομία της αγοράς, αυτό δεν είναι απαραίτητο να συμβεί, ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι δραστηριότητες εκείνων που συμμετέχουν στην ίδρυση και την λειτουργία παρόμοιων θεσμών αποτελούν οργανικό τμήμα μιας συστημικής μεταβατικής στρατηγικής με τους δικούς της στόχους και μέσα, και όχι απλά ένα είδος «life-style αναρχισμού».

37. M. Bookchin, “Libertarian Municipalism: An Overview.”

38. M. Bookchin, “Communalism: The Democratic Dimension of Anarchism”.

39. Biehl, *The Politics of Social Ecology*, κεφ. 7.

40. Στο ίδιο, σελ. 66. Βλ., επίσης, την συνέντευξη Bookchin στο ίδιο βιβλίο.

Τέλος, η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού δεν συνεπάγεται την δημιουργία μιας εναλλακτικής πολιτικής οργάνωσης, όπως είναι αυτή που περιγράφεται στο κεφάλαιο αυτό και, αντίθετα, στηρίζεται στην δημιουργία ομάδων με μοναδικό στόχο «την ανάκτηση του πολιτικού πεδίου», λειτουργώντας ως καταλύτες για την δημιουργία συνελεύσεων πολιτών⁴¹ –ένας τελείως ανεπαρκής στόχος, όχι μόνο για την ανάπτυξη μιας περιεκτικής δημοκρατίας, αλλά ακόμα και για την δημιουργία μιας «περιεκτικής» δημοκρατικής συνειδητοποίησης.

Συμπερασματικά, η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού θα μπορούσε, το πολύ, να δημιουργήσει μια συνειδητοποίηση πολιτικής δημοκρατίας, αλλά όχι οικονομικής και οικολογικής δημοκρατίας, ούτε επίσης μιας δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο. Η δημιουργία μιας τέτοιας «περιεκτικής» συνειδητοποίησης απαιτεί οι πολίτες να αποκτήσουν προσωπική εμπειρία μιας περιεκτικής δημοκρατίας στην πράξη και αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο αν οι πολίτες παίρνουν ενεργό μέρος στην καθιέρωση και την λειτουργία εναλλακτικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών –και όχι μόνο πολιτικών θεσμών, όπως προτείνει ο Ελευθεριακός Κοινοτισμός.

7.3. «Ενδιάμεσες» στρατηγικές

«Life-style Αναρχισμός»

Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως στρατηγικές του «life-style (τρόπου ζωής) αναρχισμού» –παρ' όλο που ο όρος «στρατηγικές» είναι πάλι αδόκιμος– όλες εκείνες τις αυθόρμητες ή μη δραστηριότητες στον οικονομικό και ευρύτερο κοινωνικό χώρο, που δεν αποτελούν οργανικό μέρος ενός πολιτικού προτάγματος για συστημική αλλαγή. Τέτοιες δραστηριότητες μπορεί να αφορούν το χτίσιμο κομμουνών ή οικοχωριών (ecovillages), την δημιουργία μιας στηριζόμενης από την κοινότητα γεωργίας, την άμεση ανταλλαγή αγροτικών προϊόντων, τα σχήματα LETS (για την άμεση ανταλλαγή, χωρίς την μεσολάβηση χρήματος, αγαθών και υπηρεσιών), την τοπική οικονομική ανάπτυξη και τις εναλλακτικές τεχνολογίες. Θα μπορούσαμε λοιπόν να κατατάξουμε στους life-style ακτιβιστές όλους εκείνους που ασχολούνται με τέτοιες δραστηριότητες ως τρόπο ζωής (ακόμα και

41. Biehl, *The Politics of Social Ecology*, κεφ. 7.

αν χρησιμοποιούν αντισυστημικά σλόγκαν για να τις δικαιολογήσουν), και όχι με τον ρητό στόχο να κτίσουν ένα νέο πολιτικό αντισυστημικό κίνημα με σαφές όραμα για μια μελλοντική κοινωνία και την αντίστοιχη μεταβατική στρατηγική προς αυτήν. Μολονότι ο Bookchin, ο οποίος επινόησε τον όρο «life-style αναρχισμός», δεν περιέγραψε ποιες συγκεκριμένα δραστηριότητες μπορούν να συμπεριληφθούν εδώ, οι παραπάνω δραστηριότητες εμφανίζουν συχνά πολλά από τα χαρακτηριστικά που απέδωσε σε αυτόν: επίθεση κατά της οργάνωσης, του προγράμματος και της σοβαρής κοινωνικής ανάλυσης, καθώς και της αναγκαιότητας για την οικοδόμηση ενός πολιτικού κινήματος (σε αντιδιαστολή με το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα το οποίο, όταν ήταν στην ακμή του, προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα παρόμοιο οργανωμένο κίνημα), και προσπάθεια να επιτευχθεί η κοινωνική αλλαγή «διά του παραδείγματος» και της αντίστοιχης αλλαγής στις αξίες. Το κίνητρο, όπως το περιέγραψε ο Bookchin, πίσω από τέτοιες δραστηριότητες, στην πραγματικότητα, «εκφράζει την προσέγγιση του Foucault για «προσωπική εξέγερση» παρά για κοινωνική επανάσταση».⁴²

Τέτοιες δραστηριότητες είναι διαδεδομένες σε χώρες όπως η Βρετανία από την δεκαετία του '70, όταν απέκτησαν επιρροή οι ιδέες του Colin Ward (και άλλων γύρω του) σε σχέση με αυτό που ονόμαζαν «Αναρχία εν Δράσει» –σε τομείς τόσο διαφορετικούς όπως η πολεοδομία, η στέγαση, η εκπαίδευση κ.λπ. Αντίστοιχες τάσεις εκφράζονται σήμερα από διάφορα αναρχικά ρεύματα τα οποία εκθειάζουν τις αρετές των κοοπερατίβων (θεωρώντας τες ως «την πιο σύγχρονη πρακτική εκδήλωση του αναρχισμού» διότι «επιτρέπουν την ενάσκηση του αναρχισμού στην ευρύτερη καπιταλιστική οικονομία»,⁴³ ή υιοθετούν έναν «πραγματιστικό» αναρχισμό που απορρίπτει τα παραδοσιακά αντισυστημικά αιτήματα των αναρχικών για την κατάργηση της οικονομίας της αγοράς και του χρήματος!⁴⁴

Όμως, είναι τελείως ανιστορικό να ισχυρίζεται κανείς, όπως κάνουν ορισμένοι «πραγματιστές» life-style αναρχικοί,⁴⁵ ότι με τον ίδιο τρόπο που ο

42. M. Bookchin, *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism* (Edinburgh: AK Press, 1995), σελ. 10. Για μια ανταλλαγή με θλιβερή περίπτωση "life style" αναρχικού στα παρ' ημίν, βλ., «Το περιεχόμενο του απελευθερωτικού προτάγματος σήμερα: life-style αναρχία ή περιεκτική δημοκρατία;» (2000). http://www.inclusivedemocracy.org/pd/crit/troaditis_exchange.htm

43. Tom Cahill, "Co-operatives and anarchism" στο *For Anarchism*, επιμ. David Goodway (London: Routledge, 1989, σελ. 235-58).

44. Βλ., π.χ., κριτική των Καστοριάδη και Φωτόπουλου από τον John Griffin, "Dodgy Logic and the Olympians", *Total Liberty*, vol. 2, no. 1, (1999), σελ. 10-11, και την απάντησή μου "Pragmatic 'anarchism' or anarchism?", *Total Liberty*, vol. 2, no. 2 (2000), σελ. 6-8.

45. Βλ., π.χ., Richard Griffin, "Evolution Versus Revolution," *Total Liberty*, vol. 2, no. 2 (άνοιξη

καπιταλισμός προήλθε από την εξέλιξη του φεουδαρχισμού, μία νέα απελευθερωτική κοινωνία θα μπορούσε μελλοντικά να αναδυθεί από τους εναλλακτικούς θεσμούς που καθιερώνουν σήμερα οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τον «αναρχισμό εν δράσει». Το θεμελιώδες σφάλμα σε μία τέτοια ανάλυση είναι ότι, ενώ πράγματι η καπιταλιστική κοινωνία υπήρξε μια «εξελικτική» διαδικασία, η διαδικασία αυτή ήταν «εξελικτική», όχι τόσο όσον αφορά στους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς (στην καθιέρωση των οποίων άλλωστε το κράτος έπαιζε καθοριστικό ρόλο όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 1), αλλά, κυρίως όσον αφορά στον ετερόνομο χαρακτήρα της, δηλαδή το γεγονός ότι μια νέα καπιταλιστική ελίτ (καπιταλιστική ετερόνομη κοινωνία) είχε απλά αντικαταστήσει την παλαιά φεουδαρχική (προκαπιταλιστική ετερόνομη κοινωνία). Όμως, η απελευθερωτική κοινωνία είναι μία αυτόνομη κοινωνία, αποτελεί δηλαδή ένα τελείως διαφορετικό «είδος» κοινωνίας, η οποία συνεπάγεται την κατάργηση της θεσμοποιημένης συγκέντρωσης δύναμης/εξουσίας στα χέρια των διαφόρων ελίτ δηλ. αποτελεί μια ρήξη με την παράδοση της ετερονομίας. Η μετάβαση, επομένως, σε μια τέτοια κοινωνία αφορά μια επαναστατική αλλαγή που δεν θα μπορούσε ποτέ να επιτευχθεί μέσω κάποιου είδους «εξέλιξης», ακόμα και αν αυτή μπορούσε να επιταχυνθεί από τις δραστηριότητες των «αναρχικών εν δράσει», *life-style* αναρχικών κ.ά., που ασχολούνται με την αποσπασματική ίδρυση εναλλακτικών θεσμών, έξω από ένα προγραμματικό πολιτικό κίνημα με τους δικούς του στόχους, μέσα και στρατηγική.

Όπως έχει υπογραμμίσει και ο Bookchin, οι σημαντικές διαφορές μεταξύ των *life style* στρατηγικών και του Ελευθεριακού Κοινοτισμού επικεντρώνονται στον ρόλο του ατόμου ως προς την κοινωνική αλλαγή. Στις πρώτες, η κοινωνική αλλαγή θεωρείται ότι ξεκινά από τον τρόπο ζωής του ατόμου και παρακάμπτει το κράτος και την αγορά, αντί να αμφισβητεί τους θεσμούς αυτούς και να προσπαθεί να τους αντικαταστήσει με νέους κοινωνικούς θεσμούς. Από την άλλη μεριά, η στρατηγική του Ελευθεριακού Κοινοτισμού δίνει έμφαση στον ρόλο του κοινωνικού ατόμου, δηλαδή του ατόμου που παίρνει μέρος στους πολιτικούς αγώνες σε τοπικό επίπεδο και στους κοινωνικούς αγώνες γενικότερα με σκοπό την κοινωνική αλλαγή, όχι «διά του παραδείγματος», αλλά μέσω της δημιουργίας μιας συνομοσπονδίας από κοινότητες οι οποίες θα βρίσκονται σε ένταση με το έθνος-κράτος μέχρι να το αντικαταστήσουν.⁴⁶ Το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, μολονότι και αυτό υπογραμμίζει τον ρόλο του κοινωνικού

2000), σελ. 9-10.

46. M. Bookchin, "Libertarian Municipalism: An Overview," σελ. 102.

ατόμου στην κοινωνική αλλαγή, υιοθετεί, όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, μια αντίληψη της ελευθερίας ως ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας που στοχεύει στην υπέρβαση του δυϊσμού ατομικισμός έναντι κολλεκτιβισμού. Με αυτήν την έννοια, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας διαφοροποιείται από το πρόταγμα του Ελευθεριακού Κοινοτισμού, το οποίο υιοθετεί τον κολλεκτιβισμό.

Η έμφαση που δίνουν οι *life-style* στρατηγικές, καθώς και αυτές της «αναρχίας εν δράσει» στο άτομο (αντί για το κοινωνικό άτομο) έχει μοιραία οδηγήσει σε κοινωνική περιθωριοποίησή τους, όπως έδειξε και ο σχεδόν ασήμαντος κοινωνικός αντίκτυπος των κινήμάτων που εμπνέονται από παρόμοιες στρατηγικές τα τελευταία 25 χρόνια. Επιπρόσθετα, η τάση αυτή αναπόφευκτα δεν ξέφυγε από την παγίδα ότι με το να δίνουν τόση έμφαση «στην ιδέα των μεταρρυθμίσεων στις ατομικές αξίες και στον τρόπο ζωής, ως τον πρωταρχικό πολιτικό δρόμο για την ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή, καταλήγουν τελικά να φαίνονται ότι διάκινται εχθρικά στην ιδέα της συλλογικότητας»⁴⁷ –τυπικό παράδειγμα το κίνημα της Νέας Εποχής (*New Age*).

Ακόμη, οι δραστηριότητες αυτών που εμπλέκονται σε αυτού του είδους την «αναρχία εν δράσει»/*life-style* αναρχισμό δεν συνιστούν κίνημα, πόσω μάλλον πολιτικό κίνημα για τους εξής λόγους:

- πρώτον, δεν υπάρχει κοινή οργάνωση, πράγμα που συνεπάγεται ότι σωστότερα θα έπρεπε να αποκαλούμε τις ομάδες που συμμετέχουν σε παρόμοιες δραστηριότητες ως αυθόρμητες συναθροίσεις ανθρώπων με παρόμοιες ιδέες και αξίες, παρά ως «οργανωμένα κινήματα» που να αξίζουν την ονομασία αυτή·
- δεύτερον, δεν υπάρχει κοινή κοσμοθεωρία την οποία να μοιράζονται οι ακτιβιστές που συμμετέχουν σε αυτές τις δραστηριότητες·
- τρίτον, δεν υπάρχει κοινό πρόγραμμα με κοινούς στόχους, ιδεολογία και στρατηγική, δεδομένου ότι οι ακτιβιστές που συμμετέχουν σε τόσο διαφορετικές δραστηριότητες δεν έχουν (ούτε θα μπορούσαν να έχουν) κοινούς στόχους και, επομένως, δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε για ένα κοινό σύνολο αξιών που χαρακτηρίζει τους συμμετέχοντες σε αυτά τα «κινήματα»·
- τέταρτον, οι δραστηριότητες με τις οποίες ασχολούνται πολλοί από αυτούς που συμμετέχουν, δεν έχουν καμία σχέση με αντισυστημικές πολιτικές (με την έννοια της προώθησης μιας εναλλακτικής κοινωνίας),

47. David Pepper, *Eco-socialism: From Deep Ecology to Social Justice* (London: Routledge, 1993) σελ. 200.

και είναι αμφίβολο ακόμα και αν έχουν οποιαδήποτε σχέση με την πολιτική γενικά. Στην πραγματικότητα, ορισμένες από τις δραστηριότητες αυτές είναι στην πράξη τόσο ανώδυνες πολιτικά, που οι πολιτικές ελίτ τις χρησιμοποιούν συχνά για τους δικούς τους στόχους, συνήθως ως ένα φτηνό σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών αντί για το καταρρέον κρατικό σύστημα!

Όπως έχει δείχτει αλλού,⁴⁸ αυτού του είδους η δραστηριότητα είναι εντελώς αναποτελεσματική στο να επιφέρει μια συστημική αλλαγή. Μολονότι η στρατηγική αυτή μπορεί να βοηθά στην δημιουργία μιας εναλλακτικής κουλτούρας μεταξύ μικρών τμημάτων του πληθυσμού και ταυτόχρονα να ενισχύει την ανύψωση του ηθικού των ακτιβιστών που θέλουν να δουν μια άμεση αλλαγή της ζωής τους, δεν έχει καμιά πιθανότητα επιτυχίας –στο πλαίσιο της σημερινής τεράστιας συγκέντρωσης δύναμης/εξουσίας– στο να δημιουργήσει την δημοκρατική πλειοψηφία που απαιτείται για την συστημική κοινωνική αλλαγή. Κι αυτό διότι τα προτάγματα που προτείνονται από την στρατηγική αυτή εύκολα μπορούν να περιθωριοποιηθούν ή να αφομοιωθούν από την υπάρχουσα εξουσιαστική δομή (όπως συνέβη πολλές φορές στο παρελθόν), ενώ οι συνέπειές τους στην διαδικασία κοινωνικοποίησης είναι ελάχιστες –αν όχι μηδαμικές. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα όταν αυτού του είδους οι στρατηγικές επικεντρώνονται, όπως γίνεται συνήθως, σε μονοθεματικούς αγώνες, που δεν αποτελούν μέρος κάποιου περιεκτικού πολιτικού προγράμματος για κοινωνική μεταμόρφωση και επομένως δεν βοηθούν στην δημιουργία της αντισυστημικής συνειδητοποίησης που απαιτείται για την κοινωνική αλλαγή. Τέλος, η συστημική κοινωνική αλλαγή δεν μπορεί ποτέ να επιτευχθεί εκτός της κεντρικής πολιτικής και κοινωνικής αρένας. Η εξάλειψη των σημερινών εξουσιαστικών σχέσεων και δομών δεν είναι δυνατή ούτε «διά του παραδείγματος», ούτε μέσω της εκπαίδευσης και της πειθούς. Απαιτείται μία βάση «εξουσίας» προκειμένου να καταστραφεί η εξουσία και ο μόνος συνεπής τρόπος, κατά την γνώμη μου, με τους στόχους ενός δημοκρατικού προτάγματος είναι η ανάπτυξη ενός περιεκτικού προγράμματος για τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας που θα ξεκινήσει με τον μετασχηματισμό των τοπικών πολιτικών και οικονομικών δομών.

Το τελευταίο σημείο γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό αν λάβουμε υπ' όψη ότι οι αξίες, οι οποίες επηρεάζονται σημαντικά από το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα, δεν μπορούν να αλλάξουν ανεξάρτητα από την αλλαγή στις

48. T. Fotopoulos, *The Limitations of Life-style Strategies, Democracy & Nature*, vol. 6, no. 2 (Ιούλιος 2000), σελ. 287-308.

δομές σε σημαντική κοινωνική κλίμακα. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη η σιωπηρή ή μερικές φορές ρητή υπόθεση που γίνεται από πολλούς ακτιβιστές που συμμετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες⁴⁹ ότι πρώτα θα πρέπει να αλλάξουν οι αξίες, και η τελική «δομική αλλαγή» θα επακολουθήσει. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την μαρξιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία πρώτα πρέπει να αλλάξουν οι δομές, μέσω της οικοδόμησης ενός αντισυστημικού κινήματος. Από την άλλη μεριά, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας συνεπάγεται μια σύνθεση των δύο αυτών προσεγγίσεων, καθώς και της προσέγγισης της άμεσης δράσης (που θα εξετάσουμε παρακάτω). Έτσι, σύμφωνα με την στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η αλλαγή των αξιών αλληλοεξαρτάται με την αλλαγή δομών σε σημαντική κοινωνική κλίμακα. Μόνο μέσα στον αγώνα ενάντια στους σημερινούς θεσμούς και την παράλληλη διαδικασία για την δημιουργία εναλλακτικών θεσμών, μπορεί να δημιουργηθεί ένα μαζικό αντισυστημικό κίνημα, ένα κίνημα που θα θεμελιώνεται πάνω σε μια νέα επαναστατική συνειδητοποίηση και ένα νέο σύστημα αξιών. Κι αυτό διότι ο στόχος της δημιουργίας μιας γνήσιας δημοκρατικής συνειδητοποίησης μεταξύ των πολιτών προϋποθέτει μια «βιωματική εμπειρία» της δημοκρατίας –κάτι που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της παράλληλης εισαγωγής των θεσμών πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο ενός αντισυστημικού κινήματος που θα ικανοποιούσε τις προϋποθέσεις που περιγράφηκαν παραπάνω –ένα κίνημα που θα μετείχε τόσο στον αγώνα κατά του υπάρχοντος συστήματος, όσο και στην παράλληλη οικοδόμηση νέων θεσμών, μέσω της δημιουργίας τοπικών περιεκτικών δημοκρατιών, οι οποίες θα σήμαιναν την δημιουργία νέων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεσμών σε σημαντική κοινωνική κλίμακα. Ένα τέτοιο νέο κίνημα θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο καταλύτη για την μετάβαση (η οποία δεν θα είναι αναγκαστικά βίαιη) σε μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία.

Το ζήτημα επομένως που ανακύπτει εδώ είναι: πρέπει να απορρίψουμε τις *life-style* στρατηγικές, όπως κάνει ο Ελευθεριακός Κοινοτισμός, απλώς και μόνον επειδή ανήκουν στο κοινωνικό ή οικονομικό πεδίο; Ή, μήπως εναλλακτικά, θα έπρεπε να τις βλέπουμε, όπως κάνει ο Ted Trainer, ως «τον καλύτερο διαθέσιμο σήμερα τρόπο για να ξεκινήσουμε την οικοδόμηση ενός μαζικού κινήματος»; Η απάντηση την οποία δίνει το πρόταγμα της

49. Βλ., π.χ., Ted Trainer, "Debating the significance of the Global Eco-village Movement; A reply to Takis Fotopoulos", και T. Fotopoulos, "The transition to an alternative society: the Ecovillage movement, the Simpler Way and the Inclusive Democracy project", *Democracy & Nature*, vol. 8, no. 1 (Μάρτιος 2002), σελ. 143-58.

Περιεκτικής Δημοκρατίας και στα δύο αυτά ερωτήματα είναι αρνητική. Η οικοδόμηση εναλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών θεσμών μέσα στο σημερινό σύστημα είναι το ίδιο αναγκαία όπως και η δημιουργία εναλλακτικών πολιτικών θεσμών με την μορφή των συνελεύσεων πολιτών. Ωστόσο, αν οι δραστηριότητες αυτές δεν αποτελούν οργανικό τμήμα ενός πολιτικού προτάγματος με ξεκάθαρους αντισυστημικούς στόχους, μέσα και στρατηγικές, δεν έχουν καμία προοπτική να αναπτυχθούν σε ένα μαζικό κίνημα και δεν θα πάνε ποτέ να είναι *life-style* δραστηριότητες, ενώ, στην πορεία θα μπορούν εύκολα να περιθωριοποιούνται ή να αφομοιώνονται από το σύστημα –όπως συμβαίνει σήμερα.

Είναι, επομένως, φανερό ότι χρειαζόμαστε μια νέα στρατηγική που θα αποτελεί σύνθεση:

- της παλιάς μαρξιστικής προσέγγισης, που βασίζεται στην δημιουργία ενός αντισυστημικού κινήματος με στόχο τον αγώνα κατά του σημερινού συστήματος,
- της αναρχικής προσέγγισης, που βασίζεται στην «προεικόνιση», δηλαδή το χτίσιμο του καινούργιου μέσα στο παλιό, και
- της προσέγγισης που προτείνεται από τα «νέα» κοινωνικά κινήματα (φεμινίστριες, Πράσινοι κ.ο.κ.), η οποία προτείνει δημοκρατικές μορφές οργάνωσης και δραστηριότητες άμεσης δράσης.

Αυτό σημαίνει την δημιουργία μιας δημοκρατικής πολιτικής οργάνωσης με σαφείς αντισυστημικούς στόχους και μέσα, η οποία θα αγωνιστεί για την δημιουργία ενός νέου μαζικού αντισυστημικού κινήματος με στόχο μια Περιεκτική Δημοκρατία, δηλαδή, με άλλα λόγια, ένα κίνημα που θα συνδυάζει τον αγώνα ενάντια στο σημερινό σύστημα με τον παράλληλο αγώνα για την δημιουργία ενός νέου συστήματος μέσα στο παλιό.

Η στρατηγική της άμεσης δράσης

Οι υποστηρικτές της άμεσης δράσης, που περιλαμβάνει από διαμαρτυρίες που στοχεύουν στην διακοπή του «κανονικού» ρυθμού ζωής (καταλήψεις, μπλοκάρισμα δρόμων κ.λπ.), μέχρι μαζικές διαδηλώσεις (βίαιες ή μη) και την γενική απεργία, μπορεί να έχουν ρεφορμιστικούς ή αντισυστημικούς στόχους. Έτσι, για τους ρεφορμιστές υποστηρικτές της άμεσης δράσης όπως ο Peter Hain (ο οποίος στα νιάτα του υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της άμεσης δράσης, αλλά ως μέλος της κυβέρνησης του Tony Blair, ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής των πολέμων στην Γιουγκοσλαβία, στο Αφγανιστάν και το Ιράκ!), η άμεση δράση είναι «ένα νόμιμο και ζωτικό

μέσο για την επέκταση των συνόρων της δημοκρατίας,⁵⁰ της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης»⁵¹). Για ρεφορμιστές όπως αυτός, «η άμεση δράση είναι βασικά μια προσωπική μορφή δράσης που πηγάζει από την συνείδηση του ατόμου ... με στόχο την αλλαγή μέσω της αντιπαράθεσης, παρά τις διαπραγματεύσεις» –μολονότι, σύμφωνα με την άποψή του, η αντιπαράθεση πρέπει να περιορίζεται αυστηρά σε βία κατά της ιδιοκτησίας των μεγάλων εταιρειών και δεν θα πρέπει ποτέ να παίρνει την μορφή του αντάρτικου πόλης με βομβιστικές επιθέσεις ενάντια στην ιδιοκτησία.⁵²

Από την άλλη μεριά, για τους αντισυστημικούς υποστηρικτές αυτής της μορφής δράσης, η άμεση δράση ήταν πάντοτε ένα σημαντικό όπλο για κοινωνική αλλαγή, ιδιαίτερα με την μορφή της γενικής απεργίας. Ωστόσο, ενώ για τους αναρχοσυνδικαλιστές η γενική απεργία εθεωρείτο ως ένα μέσο για το ξεκίνημα της κοινωνικής επανάστασης, μαρξιστές όπως η Rosa Luxemburg υιοθετούσαν την «μαζική» απεργία για διαφορετικούς λόγους. Έτσι, η Luxemburg υπήρξε πολύ επικριτική της θέσης των αναρχικών πάνω στο θέμα και θεωρούσε την μαζική απεργία «όχι ως μέσο για το απότομο πλήγμα στην κοινωνική επανάσταση μέσω ενός θεατρinίστικου πραξικοπήματος, αλλά ως μέσο, πρωταρχικά, δημιουργίας των συνθηκών για το προλεταριάτο του καθημερινού πολιτικού αγώνα, και ειδικά του κοινοβουλευτικού».⁵³

Σήμερα, η άμεση δράση χρησιμοποιείται τόσο από τους αναρχικούς και τους μαρξιστές, όσο και από τους ρεφορμιστές. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης, όπου μετέχουν όλες αυτές οι τάσεις. Στην πραγματικότητα μάλιστα, όπως δείχθηκε και αλλού,⁵⁴ είναι ακριβώς αυτή η ετερογενής φύση των διαφόρων ομάδων που συμμετέχουν σε δραστηριότητες κατά της παγκοσμιοποίησης που κάνει ανεπίτρεπτο τον χαρακτηρισμό των ακτιβιστών που μετέχουν σε αυτό ως «κίνημα». Έτσι, τα ρεφορμιστικά ρεύματα μέσα σε αυτό το «κίνημα» (ΜΚΟ, συνδικαλιστές, ορθόδοξοι Πράσινοι και άλλοι), θεωρούν βασικά τις δραστηριότητες κατά της παγκοσμιοποίησης ως μία μορφή πολιτικής ανυπακοής, με

50. Peter Hain, *Radical Regeneration, Protest, Direct Action and Community Politics* (London: Quartet Books, 1975), σελ. 99.

51. Στο ίδιο, σελ. 102.

52. Στο ίδιο, σελ. 99-101.

53. Rosa Luxemburg, *The Mass Strike, The Political Party and the Trade Unions* (London: Merlin Press, 1906), σελ. 14.

54. Βλ. Τ. Fotopoulos, "The End of Traditional Antisystemic Movements" και, επίσης, "Globalisation, the Reformist Left and the Anti-globalisation 'movement'" («Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και ΠΔ», κεφ. 2).

στόχο την «αντίσταση» στην παγκοσμιοποίηση, ενώ τα ριζοσπαστικά ρεύματα τις θεωρούν ως ένα μέσο λαϊκής «εκπαίδευσης» πάνω στην ανάγκη για συστημική αλλαγή, η οποία τελικά μπορεί να οδηγήσει σε αυτήν.

Εντούτοις, το σοβαρό σφάλμα που γίνεται από την ρεφορμιστική Αριστερά που υιοθετεί μια «μη συστημική» προσέγγιση για την παγκοσμιοποίηση –προσέγγιση που υιοθετείται από μαρξιστές όπως οι Amin, Wallerstein, Panitch κ.ά., μέχρι δηλώνοντες «αναρχικούς» όπως ο Noam Chomsky– είναι ότι υποθέτουν πως η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι αντιστρέψιμη, ακόμα και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Η λογική συνέπεια μιας τέτοιας θέσης είναι η υιοθέτηση των στρατηγικών άμεσης δράσης με στόχο την «αντίσταση» στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, σαν να είναι δυνατόν η τελευταία να αντιστραφεί μέσω τακτικών πολιτικής ανυπακοής, παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν κατά του πολέμου στο Βιετνάμ! Όμως, όπως προσπάθησα να δείξω και αλλού,⁵⁵ η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν είναι ζήτημα πολιτικής (όπως ήταν ο πόλεμος του Βιετνάμ), ή έστω ζήτημα επιλογής για τις ελίτ, και, επομένως, δεν είναι αντιστρέψιμη μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Όπως είδαμε και παραπάνω, μια οικονομία της αγοράς σήμερα δεν μπορεί παρά να είναι διεθνοποιημένη, εφ' όσον η ανάπτυξη (και επομένως η κερδοφορία) των πολυεθνικών, οι οποίες ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, εξαρτάται από τις ανοικτές και «απελευθερωμένες» αγορές παγκοσμίως. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και η εισαγωγή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων πάνω στην διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς για την προστασία του περιβάλλοντος και της εργασίας είναι σήμερα αδύνατη. Το πολύ, επομένως, που μπορεί να ελπίζουν να πετύχουν με την δραστηριότητά τους οι ακτιβιστές κατά της παγκοσμιοποίησης είναι κάποιο είδος (ανώδυνων για τις ελίτ) μεταρρυθμίσεων, όπως ο φόρος Tobin, ή παρόμοια μέτρα που επιδιώκονται από την ΑΤΤΑC, το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ και τα κατά τόπους Κοινωνικά Φόρα κ.λπ., δηλαδή μια «παγκοσμιοποίηση με ανθρώπινο προσωπείο».

Είναι, επομένως, φανερό ότι το «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης δεν θα μπορέσει, με την παρούσα μορφή του, να υπερβεί τον σημερινό του χαρακτήρα ως ένα οργανωμένο «κίνημα αντίστασης» του «πλήθους» ενάντια στην «αυτοκρατορία» –όπως περιγράφεται η ρεφορμιστική αντίσταση κατά της παγκοσμιοποίησης από τους Hardt και Negri.⁵⁶ Δεν είναι,

55. Βλ. T. Fotopoulos, "Globalisation, the Reformist Left and the Anti-globalisation 'movement'".

56. Βλ., M. Hardt και A. Negri, *Empire* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2000),

επομένως, δύσκολο να προβλέψει κανείς ότι, αν δεν επικρατήσουν τα ριζοσπαστικά ρεύματα μέσα στο «κίνημα» αυτό, τότε είτε θα αποσυντεθεί σταδιακά, είτε θα μετασχηματιστεί σε άλλο ένα είδος «νέου» κοινωνικού κινήματος (όπως, για παράδειγμα, το Πράσινο κίνημα) και κατόπιν θα ενσωματωθεί στο «σύστημα».

Μήπως όμως το «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης, ή γενικότερα κάθε «κίνημα» άμεσης δράσης, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα εκπαιδευτικό μέσο για την συστημική αλλαγή; Η απάντηση εδώ εξαρτάται αποφασιστικά από το «πλαίσιο» παρόμοιας άμεσης δράσης. Αν το πλαίσιο είναι, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του «κινήματος» κατά της παγκοσμιοποίησης, κάποια συναινετική πλατφόρμα, η οποία αναγκαστικά θα εκφράζει τον ελάχιστο κοινό παρανομαστή των αιτημάτων των διαφόρων ακτιβιστών που παίρνουν μέρος σε αυτή, μία τέτοια προοπτική είναι μηδαμινή. Και αυτό, διότι μια τέτοια πλατφόρμα θα είναι μοιραία ρεφορμιστική, ενώ η προσέγγιση του «ρεφορμισμού-ως-στρατηγικής» έχει ολοκληρωτικά αποτύχει στο παρελθόν να δημιουργήσει αντισυστημική συνειδητοποίηση σε σημαντική κοινωνική κλίμακα.⁵⁷ Από την άλλη μεριά, αν το «πλαίσιο» της άμεσης δράσης είναι ένα κίνημα με ξεκάθαρα αντισυστημικά αιτήματα, τότε η προοπτική του εξαρτάται από το κατά πόσον μία τέτοια δράση είναι οργανικό μέρος ενός πολιτικού προγραμματικού μαζικού κινήματος για συστημική αλλαγή. Στην περίπτωση αυτή, η άμεση δράση είναι ένα απολύτως αναγκαίο τμήμα (μαζί με ορισμένες *life-style* δραστηριότητες και την συμμετοχή στις τοπικές εκλογές) της μεταβατικής στρατηγικής και θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στον αγώνα για την συστημική αλλαγή, με την δημιουργία των συνθηκών του καθημερινού πολιτικού αγώνα για μια Περιεκτική Δημοκρατία. Εάν, όμως, η δράση αυτή δεν αποτελεί τμήμα ενός τέτοιου πολιτικού προτάγματος και κινήματος, η προοπτική της ως εκπαιδευτικού εργαλείου είναι μηδαμινή λόγω του αποκλειστικά αρνητικού χαρακτήρα της. Αυτή είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση των αντισυστημικών ρευμάτων μέσα στο «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης, τα οποία μπορούν να προσδιορίσουν μόνο εκείνα στα οποία αντιτίθενται, αλλά δεν μπορούν να κάνουν οποιαδήποτε συνεκτική πρόταση για εκείνα με τα οποία θα ήθελαν να αντικατασταθεί η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και η οικονομία της αγοράς, αποξε-

και κριτική στο T. Fotopoulos και A. Gezerlis, "Hardt and Negri's Empire: a new Communist Manifesto or a reformist welcome to neoliberal globalisation?", *Democracy & Nature*, vol. 8, no. 2 (Ιούλιος 2002).

57. T. Fotopoulos, "Globalisation, the Reformist Left and the Anti-globalisation movement", σελ. 274.

νώνοντας, έτσι, πολλούς από τους συμπαθούντες το κίνημα αυτό στο ευρύτερο κοινό.

Η άμεση δράση, από μόνη της, και η αναπόφευκτη κρατική καταστολή που συνήθως την συνοδεύει, δεν μπορούν ποτέ να οδηγήσουν στην «επαναστατικοποίηση» ενός κινήματος και στην «αυθόρμητη» δημιουργία της ανάλυσης που απαιτεί η σημερινή κατάσταση, η οποία θα συμπληρώνεται από ένα σαφές όραμα για την δομή της μελλοντικής κοινωνίας, την μεταβατική στρατηγική κ.λπ. –μολονότι αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι το απελευθερωτικό πρόταγμα πρέπει να «επιστημονικοποιηθεί» για ακόμη μια φορά!. Η άποψη για την «αυθόρμητη» δημιουργία ενός πολιτικού προτάγματος εκφράζει μια καθαρά ρομαντική και ιστορικά λανθασμένη αντίληψη για το πώς αλλάζουν οι κοινωνίες, η οποία μάς επιστρέφει στην περίοδο, πριν από περίπου 150 χρόνια, όταν οι αγωνιστές ανακάλυψαν ότι για να αντικατασταθεί ένα σύστημα χρειάζονται οργανωμένα αντισυστημικά κινήματα και ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού θα πρέπει να έχει αναπτύξει μια ξεκάθαρα αντισυστημική συνειδητοποίηση, βιώνοντας στην πράξη τους θεσμούς της νέας κοινωνίας, προτού γίνει η πραγματική μετάβαση. Η Ιστορία μάς έχει διδάξει ότι αυτός είναι ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί ένα ακόμα ολοκληρωτικό πείραμα.

Είναι, επομένως, φανερό ότι ούτε η άμεση δράση, ούτε ο *life-style* αναρχισμός/αναρχία-εν-δράσει θα μπορούσαν από μόνες τους να οδηγήσουν σε συστημική αλλαγή, ή έστω να δημιουργήσουν την μαζική συνειδητοποίηση που απαιτείται, εκτός αν (κάτι που χρειάζεται συνεχή επανάληψη!) οι δραστηριότητες αυτές αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα ενός πολιτικού προγραμματικού κινήματος για συστημική αλλαγή, με την δική του ανάλυση της σημερινής κρίσης, ξεκάθαρους στόχους όσον αφορά την μελλοντική κοινωνία και μια ολοκληρωμένη μεταβατική στρατηγική που θα οδηγούσε σ' αυτήν. Ένα τέτοιο πρόταγμα θα μπορούσε να βασίζεται, όπως προτείνεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, σε μια σύνθεση της παράδοσης του ελευθεριακού σοσιαλισμού, της δημοκρατικής παράδοσης και των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στα «νέα» κοινωνικά κινήματα (του Πράσινου, του φεμινιστικού κ.λπ.), με στόχο την επανενσωμάτωση στην κοινωνία της οικονομίας, της πολιτείας και της Φύσης, δηλ. την «Περιεκτική» Δημοκρατία.

7.4. Η μεταβατική στρατηγική του προτάγματος για την Περιεκτική Δημοκρατία

Σημείο εκκίνησης της προσέγγισης αυτής είναι ότι, στο ξεκίνημα της νέας χιλιετίας, ο κόσμος αντιμετωπίζει μια πολυδιάστατη κρίση (οικονομική, οικολογική, κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική), η οποία δημιουργείται από την συγκέντρωση δύναμης/εξουσίας στα χέρια διαφόρων ελίτ, ως αποτέλεσμα της εγκαθίδρυσης, τους δύο τελευταίους αιώνες, του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και των συναφών ιεραρχικών δομών. Αν αποδεχτούμε αυτόν τον συλλογισμό, τότε ο προφανής δρόμος για να βγούμε από την κρίση είναι η κατάργηση των εξουσιαστικών σχέσεων και δομών, δηλαδή η δημιουργία συνθηκών για την ισοκατανομή της δύναμης/εξουσίας μεταξύ των πολιτών. Ένας τρόπος που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυτού του είδους την κοινωνία είναι η στρατηγική που προτείνεται από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, το οποίο συνεπάγεται την δημιουργία των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών που διασφαλίζουν την άμεση δημοκρατία, την οικονομική δημοκρατία, την οικολογική δημοκρατία και την δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο. Συνεπάγεται, επίσης, την δημιουργία ενός νέου κοινωνικού παραδείγματος, το οποίο πρέπει να γίνει κυρίαρχο για να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Όμως, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας δεν προσφέρει μόνο μια ρεαλιστική διέξοδο από την σημερινή πολυδιάστατη κρίση, αλλά και έναν τρόπο οικοδόμησης μιας νέας παγκοσμιοποίησης που θα βασίζεται σε αληθινά δημοκρατικές δομές. Η δημιουργία μιας νέας παγκόσμιας τάξης που θα βασίζεται στην Περιεκτική Δημοκρατία περιλαμβάνει το χτίσιμο συνομοσπονδιών περιεκτικής δημοκρατίας σε τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα. Η διαδικασία αυτή θα οδηγήσει σε μία παγκοσμιοποίηση η οποία δεν θα βασίζεται στην ανισοκατανομή της δύναμης και την κυριαρχία ανθρώπου και Φύσης από άνθρωπο, όπως συμβαίνει στην σημερινή παγκοσμιοποίηση, αλλά στην ισοκατανομή όλων των μορφών εξουσίας μεταξύ αυτόνομων ανθρώπων και στην εξάλειψη όλων των μορφών κυριαρχίας. Το θεμέλιο μιας τέτοιας παγκοσμιοποίησης θα είναι ένα βιώσιμο οικονομικό σύστημα το οποίο θα ικανοποιεί τις βασικές ανάγκες του πληθυσμού του πλανήτη, μέσω της δημιουργίας ενός μηχανισμού κατανομής των πόρων μεταξύ των συνομοσπονδιών, στα πλαίσια ενός συνομοσπονδιακού σχεδίου κατανομής των πόρων σε πλανητικό επίπεδο. Τέλος, ο τρόπος κάλυψης των μη βασικών αναγκών θα καθορίζεται σε τοπικό επίπεδο έτσι ώστε να διασφαλίζεται η ελευθερία επιλογής, ενώ

οι ανταλλαγές πλεονασμάτων ανάμεσα στις συνομοσπονδίες θα ρυθμίζονται με πολυμερείς συμφωνίες.

Μακροπρόθεσμη στρατηγική για μια συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία

Το πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία δεν προσφέρει μόνο ένα ρεαλιστικό όραμα μιας εναλλακτικής κοινωνίας που, σήμερα, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού κρατισμού λείπει πραγματικά αλλά, επίσης, μια μακροπρόθεσμη στρατηγική και ένα βραχυπρόθεσμο πρόγραμμα που θα μας οδηγήσει στην κοινωνία αυτή.⁵⁸

Έτσι, η στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας συνεπάγεται το χτίσιμο ενός μαζικού προγραμματικού πολιτικού κινήματος, όπως το παλιό σοσιαλιστικό κίνημα, με τον σαφή καθολικό στόχο της αλλαγής της κοινωνίας μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, ξεκινώντας εδώ και τώρα. Επομένως, ένα τέτοιο κίνημα πρέπει ρητά να στοχεύει σε μια συστημική αλλαγή, καθώς και σε μια παράλληλη αλλαγή στα συστήματα αξιών μας. Η στρατηγική αυτή συνεπάγεται την σταδιακή εμπλοκή ολοένα και περισσότερων ανθρώπων σε ένα νέο είδος πολιτικής και την παράλληλη μετατόπιση οικονομικών πόρων (εργασία, κεφάλαιο, γη) από την οικονομία της αγοράς. Ο στόχος μιας τέτοιας στρατηγικής θα πρέπει να είναι η δημιουργία νέων θεσμών και συναφών αλλαγών στις αξίες που, μετά από μια περίοδο έντασης μεταξύ των νέων θεσμών και του κράτους, θα οδηγήσουν τελικά στην αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και του κοινωνικού παραδείγματος που τις «νομιμοποιεί» με μια περιεκτική δημοκρατία και ένα νέο δημοκρατικό παράδειγμα αντίστοιχα.

Το σκεπτικό πίσω από την στρατηγική αυτή είναι ότι, δεδομένου πως η συστημική αλλαγή απαιτεί μια ρήξη με το παρελθόν που επεκτείνεται τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κουλτούρας, μια τέτοια ρήξη είναι δυνατή μόνο μέσω της ανάπτυξης μιας νέας πολιτικής οργάνωσης και ενός νέου περιεκτικού πολιτικού προγράμματος για συστημική αλλαγή, το οποίο θα δημιουργήσει μία ξεκάθαρα αντισυστημική συνειδητοποίηση σε μαζική κλίμακα. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την στρατηγική του κρατικιστικού σοσιαλισμού η οποία καταλήγει στην δημιουργία μιας ξεκάθαρα αντισυστημικής συνειδητοποίησης μόνο στην πρωτοπορία, ή

58. Βλ. επίσης, T. Fotopoulos, "Mass Media, Culture and Democracy", *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (Μάρτιος 1999), σελ. 33-64.

με τον «ακτιβισμό ως τρόπο ζωής» (*life-style activism*), που, ακόμη και όταν καταφέρνει να δημιουργήσει αντισυστημική συνειδητοποίηση, αυτή αφορά τα ελάχιστα μέλη των διάφορων ελευθεριακών «γκρουπούσκουλων». Όμως, η δημιουργία μιας νέας κουλτούρας –η οποία θα πρέπει να έχει γίνει ηγεμονική πριν να γίνει η μετάβαση σε μία Περιεκτική Δημοκρατία– είναι δυνατή μόνο μέσω της παράλληλης οικοδόμησης νέων πολιτικών και οικονομικών θεσμών σε σημαντική κοινωνική κλίμακα. Με άλλα λόγια, μόνο μέσω της δράσης για την οικοδόμηση παρομοίων θεσμών μπορεί να κτιστεί ένα μαζικό πολιτικό κίνημα με δημοκρατική συνειδητοποίηση. Μία τέτοια στρατηγική δημιουργεί τις απαραίτητες συνθήκες για την μετάβαση: τόσο τις «υποκειμενικές» που αφορούν στην ανάπτυξη μιας νέας δημοκρατικής συνειδητοποίησης, όσο και τις «αντικειμενικές» που αφορούν στην δημιουργία των νέων θεσμών πάνω στους οποίους θα κτιστεί μια Περιεκτική Δημοκρατία. Ταυτόχρονα, η εγκαθίδρυση αυτών των νέων θεσμών θα βοηθήσει άμεσα τα θύματα της συγκέντρωσης δύναμης –στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί το σημερινό θεσμικό πλαίσιο– και ειδικότερα τα θύματα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, να αντιμετωπίσουν αποφασιστικά τα προβλήματα που γεννά η συγκέντρωση αυτή.

Έτσι, οι άνθρωποι που σήμερα αποξενώνονται από όλες τις μορφές εξουσίας, και ιδιαίτερα από την πολιτική και οικονομική εξουσία, θα είχαν κάθε λόγο να αναμιχθούν σε ένα τέτοιο κίνημα και να ψηφίσουν στις τοπικές εκλογές για την εγκαθίδρυση μιας «δημοκρατίας εν δράσει» στην περιοχή τους. Κι αυτό διότι θα γνωρίζουν ότι προβλήματα όπως η ανεργία και η φτώχεια θα μπορούσαν να λυθούν μέσω των θεσμών της Περιεκτικής Δημοκρατίας (δημοτικές επιχειρήσεις, δημοτική πρόνοια κ.λπ.). Θα γνωρίζουν, επίσης, ότι προβλήματα όπως η μόλυνση του αέρα, του νερού, της τροφής μπορούν να λυθούν αποδοτικά και σε μαζική κοινωνική κλίμακα, αν οι πολίτες άρχιζαν να παίρνουν τον έλεγχο της τοπικής εξουσίας στο πλαίσιο των θεσμών της Περιεκτικής Δημοκρατίας, παρά στο πλαίσιο περιθωριακών πειραμάτων (κομμούνες κ.λπ.), εκτός της κύριας πολιτικής και κοινωνικής αρένας. Θα γνωρίζουν, τέλος, ότι αν δεν αποκτήσουν την πολιτική εξουσία στο τοπικό επίπεδο και, στην συνέχεια, μέσω συνομosπονδιών από τοπικές περιεκτικές δημοκρατίες στο περιφερειακό, δεν θα μπορέσουν ποτέ να ελέγξουν την ζωή τους. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι θα συμμετέχουν σε έναν αγώνα για την εγκαθίδρυση των θεσμών της Περιεκτικής Δημοκρατίας, όχι από κάποιο διακαή πόθο για μία αφηρημένη έννοια της δημοκρατίας, αλλά επειδή θα μπορούν μέσω της ίδιας τους της δράσης να διαπιστώσουν ότι η αιτία όλων των προβλημάτων τους (οικονομικών, κοινωνικών, οικολογικών) ήταν το γεγονός ότι η εξουσία είχε συγκεντρωθεί σε λίγα χέρια.

Ο στόχος, επομένως, μιας στρατηγικής για την Περιεκτική Δημοκρατία είναι η δημιουργία από τα κάτω «λαϊκών βάσεων πολιτικής και οικονομικής εξουσίας», δηλαδή η εγκατάσταση τοπικών περιεκτικών δημοκρατιών που, σε μεταγενέστερο στάδιο, θα συνομοσπονδιοποιηθούν προκειμένου να δημιουργήσουν τις συνθήκες για την εγκαθίδρυση μιας συνομοσπονδιακής Περιεκτικής Δημοκρατίας. Επομένως, ένα κρίσιμο στοιχείο της στρατηγικής της Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι ότι οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί της Περιεκτικής Δημοκρατίας αρχίζουν να εγκαθίστανται αμέσως μόλις ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων σε μια συγκεκριμένη περιοχή έχει διαμορφώσει μια βάση «δημοκρατίας εν δράσει» –κατά προτίμηση, αλλά όχι αποκλειστικά, στην μαζική κοινωνική κλίμακα η οποία διασφαλίζεται από την νίκη του προγράμματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας στις τοπικές εκλογές.

Τι είδους, όμως, στρατηγική μπορεί να διασφαλίσει την μετάβαση προς μία περιεκτική δημοκρατία; Μία γενική κατευθυντήρια αρχή για την επιλογή της κατάλληλης μεταβατικής στρατηγικής είναι η συνέπεια μεταξύ των μέσων και των σκοπών. Είναι φανερό ότι μια στρατηγική που στοχεύει σε μια Περιεκτική Δημοκρατία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της χρήσης ολιγαρχικών πολιτικών πρακτικών ή ατομικιστικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, όπως είδαμε παραπάνω, η στρατηγική δεν πρέπει να περιορίζεται στον αγώνα κατά του σημερινού συστήματος, αλλά θα πρέπει να «προεικονίζει» και το μελλοντικό.

Έτσι, όσον αφορά στον αγώνα κατά του σημερινού συστήματος, θεωρώ ότι δεν θα πρέπει να υπάρχει δισταγμός για την υποστήριξη όλων εκείνων των αγώνων που μπορούν να βοηθήσουν στο να γίνει εμφανής η καταναγκαστική φύση της κρατικιστικής «δημοκρατίας» και της οικονομίας της αγοράς, δηλαδή όλων των τύπων συλλογικής δράσης που παίρνουν την μορφή «ταξικών» συγκρούσεων ανάμεσα στα θύματα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και τις άρχουσες ελίτ ή την υπερεθνική ελίτ που «διαχειρίζεται» την διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Εντούτοις, η συστημική φύση των αιτιών τέτοιων συγκρούσεων θα πρέπει να υπογραμμίζεται σε κάθε βήμα, αποστολή που είναι φανερό ότι δεν μπορεί να αφήνεται σε γραφειοκρατικές συνδικαλιστικές ηγεσίες και άλλες παραδοσιακές οργανώσεις. Αυτή είναι αποστολή των συνελεύσεων στους τόπους εργασίας που θα αποτελούν ένα οργανικό τμήμα του κινήματος για μία Περιεκτική Δημοκρατία, οι οποίες θα μπορούσαν στην συνέχεια να συνομοσπονδιοποιηθούν και να λάβουν μέρος σε τέτοιους αγώνες, ως μέρος ενός ευρύτερου δημοκρατικού κινήματος βασισμένου πάνω στους *δήμους* και τις συνομοσπονδιακές τους δομές. Ακόμη, είναι φανερό ότι οι ακτιβιστές που συμμετέχουν στο κίνημα της Περιεκτικής Δημοκρατίας

θα πρέπει να παίρνουν επίσης μέρος σε δραστηριότητες άμεσης δράσης κατά της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, ή κατά της σοβαρής υπονόμευσης των πολιτικών ελευθεριών που έχουν θεσμοποιηθεί κάτω από το πρόσχημα του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας», σε συνεργασία με άλλες ριζοσπαστικές αντισυστημικές οργανώσεις –προϋποτιθέμενου βέβαια ότι οι ακτιβιστές αυτοί εκφράζουν πάντα την προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας και εγείρουν αιτήματα συνεπή με αυτήν.

Αντίστοιχα, όσον αφορά στην «προεικόνιση» του μελλοντικού συστήματος, δραστηριότητες όπως τα Κοινοτικά Προγράμματα Οικονομικής Ανάπτυξης (*Community Economic Development Projects*), τα αυτοδιαχειριζόμενα εργοστάσια και αγροκτήματα, οι στεγαστικοί συνεταιρισμοί, οι κοοπερατίβες, τα σχήματα LETS (σχήματα για την άμεση ανταλλαγή υπηρεσιών χωρίς την μεσολάβηση χρήματος) κ.ο.κ., πρέπει επίσης να υποστηρίζονται –προϋποτιθέμενου, πάλι, όμως, ότι αποτελούν μέρος ενός προγραμματικού πολιτικού κινήματος με ξεκάθαρους στόχους, μέσα και στρατηγικές, όπως είναι το κίνημα της Περιεκτικής Δημοκρατίας.

Η σημασία των τοπικών εκλογών

Η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές αποτελεί όχι μόνο τον καλύτερο τρόπο για την μαζική δημοσιοποίηση του προγράμματος για μια Περιεκτική Δημοκρατία, αλλά και παρέχει την ευκαιρία να εγκαινιαστεί η άμεση υλοποίησή του σε σημαντική κοινωνική κλίμακα. Με άλλα λόγια, η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές δεν αποτελεί μόνο μια εκπαιδευτική άσκηση αλλά, επίσης, μια έκφραση της πεποίθησης ότι μόνο σε τοπικό επίπεδο μπορεί να θεμελιωθεί σήμερα η άμεση και οικονομική δημοκρατία, μολονότι, βέβαια, οι τοπικές περιεκτικές δημοκρατίες πρέπει να συνομοσπονδιοποιηθούν ώστε να διασφαλιστεί η μετάβαση σε μια συνομοσπονδιακή δημοκρατία. Ακριβώς διότι ο *δήμος* αποτελεί την θεμελιώδη κοινωνική και οικονομική μονάδα μιας μελλοντικής δημοκρατικής κοινωνίας θα πρέπει να ξεκινήσουμε από το τοπικό επίπεδο για να αλλάξουμε την κοινωνία. Επομένως, η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές αποτελεί σημαντικό μέρος της στρατηγικής για την κατάκτηση της εξουσίας, με στόχο την άμεση κατάλυσή της την επομένη των εκλογών, όταν οι δημοτικές συνελεύσεις θα αντικαταστήσουν τις τοπικές αρχές στην λήψη όλων των αποφάσεων. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές δίνει την ευκαιρία να ξεκινήσει η αλλαγή της κοινωνίας «από τα κάτω», κάτι που αποτελεί την μόνη δημοκρατική στρατηγική, σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις των κρατιστών που στοχεύουν στην αλλαγή της κοινωνίας «από τα πάνω», μέσω της κατάληψης της κρατικής εξουσίας, και των προσεγγίσεων της «κοινωνίας

των πολιτών» που δεν σκοπεύουν καν σε συστημική αλλαγή.

Ωστόσο, ο κύριος στόχος της άμεσης δράσης, καθώς και της συμμετοχής στις τοπικές εκλογές, δεν είναι απλώς η κατάληψη της «εξουσίας» αλλά η ρήξη της διαδικασίας κοινωνικοποίησης και, επομένως, η δημιουργία μιας δημοκρατικής πλειοψηφίας «από τα κάτω», η οποία θα νομιμοποιήσει τις νέες δομές της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Με δεδομένο αυτόν τον στόχο, είναι φανερό ότι η συμμετοχή στις εθνικές εκλογές είναι ένα εντελώς ακατάλληλο μέσο για τον σκοπό αυτόν, δεδομένου ότι, ακόμα και αν το κίνημα για μια Περιεκτική Δημοκρατία κερδίσει τις εθνικές εκλογές, αυτό θα θέσει αναπόφευκτα σε κίνηση μια διαδικασία «επανάστασης από τα πάνω». Όμως, η ρήξη με την διαδικασία κοινωνικοποίησης μπορεί να είναι μόνο σταδιακή και σε συνεχή αλληλεπίδραση με την σταδιακή υλοποίηση του προγράμματος για Περιεκτική Δημοκρατία, η οποία, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα πρέπει πάντοτε να ξεκινά στο τοπικό επίπεδο. Αντίθετα, η προσπάθεια υλοποίησης του νέου προτάγματος μέσω της κατάληψης της εξουσίας σε εθνικό επίπεδο δεν θα προσέφερε καμία δυνατότητα αλληλεπίδρασης μεταξύ θεωρίας και πράξης, καθώς και για την απαιτούμενη ομογενοποίηση της συνειδητοποίησης, όσον αφορά στην ανάγκη για συστημική αλλαγή.

Ένα μάθημα το οποίο μας δίδαξε η Ιστορία είναι ότι η βασική αιτία αποτυχίας των προηγούμενων, επαναστατικών ή ρεφορμιστικών, προσπαθειών με στόχο την συστημική αλλαγή ήταν ακριβώς η σημαντική ανομοιογένεια στο επίπεδο συνειδητοποίησης, με άλλα λόγια, το γεγονός ότι όλες οι προηγούμενες επαναστάσεις έλαβαν χώρα σε ένα περιβάλλον όπου μόνο μία μειοψηφία του πληθυσμού είχε έλθει σε ρήξη με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα. Το γεγονός αυτό έδωσε την χρυσή ευκαιρία στις διάφορες ελίτ να στρέψουν το ένα τμήμα του λαού ενάντια στο άλλο (όπως για παράδειγμα στην Χιλή), ή οδήγησε στην ανάπτυξη αυταρχικών δομών για την προστασία της επανάστασης (για παράδειγμα η Γαλλική ή η Ρωσική Επανάσταση), ματαιώνοντας κάθε προσπάθεια για την δημιουργία των δομών ισοκατανομής της δύναμης/εξουσίας. Όμως, για να επιτύχει πραγματικά μια επανάσταση απαιτείται ρήξη με το παρελθόν τόσο στο υποκειμενικό επίπεδο συνειδητοποίησης, όσο και στο θεσμικό επίπεδο.

Αντίθετα, όταν γινόταν στο παρελθόν μια επανάσταση «από τα πάνω», τότε αυτή είχε μεν πολλές πιθανότητες να πετύχει τον πρώτο της στόχο, την κατάλυση, δηλαδή, της κρατικής εξουσίας και την εγκατάσταση της δικής της, αλλά, ακριβώς, επειδή ήταν μια επανάσταση από τα πάνω, με τις δικές της ιεραρχικές δομές κ.λπ., δεν είχε καμία δυνατότητα να αλλάξει το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα παρά μόνο τυπικά, δηλαδή στο επίπεδο της επίσημης (υποχρεωτικής) ιδεολογίας. Από την άλλη πλευρά, όταν

γινόταν στο παρελθόν μια επανάσταση «από τα κάτω» –μολονότι η επανάσταση αυτή ήταν πάντοτε η σωστή προσέγγιση για την δημοκρατική μεταστροφή των ανθρώπων προς ένα νέο κοινωνικό παράδειγμα– υπέφερε πάντα από το γεγονός ότι η ανομοιογενής ανάπτυξη της συνειδητοποίησης μεταξύ του πληθυσμού δεν επέτρεπε στους επαναστάτες να πετύχουν ακόμη και τον πρώτο τους στόχο, αυτόν της κατάλυσης της κρατικής εξουσίας. Επομένως, το μεγαλύτερο πρόβλημα σχετικά με την συστημική αλλαγή ήταν πάντα το πώς θα μπορούσε να επέλθει από τα κάτω μεν, αλλά από την πλειοψηφία του πληθυσμού, έτσι ώστε να κάνει δυνατή μία δημοκρατική κατάλυση των εξουσιαστικών δομών. Η στρατηγική της Περιεκτικής Δημοκρατίας προσδοκά να προσφέρει μία λύση σε αυτό ακριβώς το πρόβλημα.

Έτσι, από την στιγμή που οι θεσμοί της Περιεκτικής Δημοκρατίας αρχίζουν να εγκαθίστανται και οι άνθρωποι για πρώτη φορά στην ζωή τους αρχίζουν να αποκτούν πραγματική δύναμη στον καθορισμό της μοίρας τους, τότε η σταδιακή διάβρωση του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος και του σημερινού θεσμικού πλαισίου θα έχει τεθεί σε κίνηση. Θα έχει δημιουργηθεί μια νέα λαϊκή βάση. Ο ένας δήμος μετά τον άλλο, η μία πόλη μετά την άλλη και η μία περιφέρεια μετά την άλλη ουσιαστικά θα αποσπώνται από τον έλεγχο της οικονομίας της αγοράς και τις κρατικιστικές μορφές οργάνωσης (εθνικές και υπερεθνικές), αντικαθιστώντας τις πολιτικές και οικονομικές τους δομές με τις συνομοσπονδίες των δήμων. Ένα εναλλακτικό κοινωνικό παράδειγμα θα γίνει ηγεμονικό και η ρήξη στην διαδικασία κοινωνικοποίησης –η προϋπόθεση για την αλλαγή της κοινωνικής θέσμησης– θα ακολουθήσει. Μια δυαδική «εξουσία» σε ένταση με τις κρατικιστικές μορφές οργάνωσης θα έχει δημιουργηθεί, η οποία τελικά μπορεί να οδηγήσει, ή όχι, σε μια σύγκρουση με τις άρχουσες ελίτ, ανάλογα με τον συσχετισμό δυνάμεων που θα είχε διαμορφωθεί μέχρι τότε. Είναι φανερό, επομένως, ότι όσο μεγαλύτερη θα ήταν η επιρροή των νέων θεσμών στους πολίτες, τόσο μικρότερη θα ήταν και η πιθανότητα οι άρχουσες ελίτ να προσφύγουν στην βία για να αποκαταστήσουν την εξουσία του κράτους και τους θεσμούς της οικονομίας της αγοράς, πάνω στους οποίους στηρίζεται η εξουσία τους.

7.5. Το απελευθερωτικό υποκείμενο στην νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα

Η ανάγκη για ένα κίνημα νέου τύπου

Σήμερα, όπως προσπάθησα να δείξω και αλλού,⁵⁹ αντιμετωπίζουμε το τέλος των «παραδοσιακών» αντισυστημικών κινήματων. Το ζήτημα δεν είναι πλέον να αμφισβητούμε την μία ή την άλλη μορφή εξουσίας, αλλά να αμφισβητήσουμε την ίδια την εξουσία, με την έννοια της ανισοκατανομής της, πράγμα που συνιστά την βάση της ετερονομίας. Αντίθετα, τα «παραδοσιακά» αντισυστημικά κινήματα αμφισβητούσαν την ανισοκατανομή της μιας ή της άλλης μορφής εξουσίας που την ανήγαγαν ως την βάση όλων των άλλων μορφών εξουσίας: οι σοσιαλιστές κρατιστές κυρίως την οικονομική εξουσία, οι ελευθεριακοί σοσιαλιστές κυρίως την πολιτική εξουσία, οι φεμινίστριες την κοινωνική εξουσία, κ.λπ. Το ζήτημα, δηλαδή, είναι να αμφισβητηθούν οι ίδιες οι εξουσιαστικές σχέσεις και δομές.

Η κατάρρευση αυτή των παραδοσιακών αντισυστημικών κινήματων δημιουργεί από μόνη της την ανάγκη ενός αντισυστημικού κινήματος νέου τύπου. Ένας δεύτερος λόγος, που σχετίζεται με τον πρώτο και, επίσης, επιβεβαιώνει την ανάγκη ενός τέτοιου κινήματος, είναι το γεγονός ότι, σήμερα, δεν αντιμετωπίζουμε απλά το τέλος των παραδοσιακών αντισυστημικών κινήματων αλλά και το τέλος των παραδοσιακών μαρξιστικών ταξικών διαχωρισμών. Ωστόσο, το γεγονός ότι σήμερα αντιμετωπίζουμε το τέλος των παραδοσιακών ταξικών συγκρούσεων δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει πια «σύστημα», ή, ακόμη περισσότερο, «ταξικοί διαχωρισμοί». Εκείνο που σημαίνει είναι ότι, σήμερα, αντιμετωπίζουμε νέους «ταξικούς διαχωρισμούς».⁶⁰

Έτσι, σύμφωνα με την προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η βαθμιαία εξαφάνιση των οικονομικών τάξεων με την μαρξιστική έννοια του όρου, απλά δηλώνει το τέλος των παραδοσιακών ταξικών διαχωρισμών και την εμφάνιση νέων «ολιστικών» ταξικών διαιρέσεων, δηλαδή διαιρέσεων που αναφέρονται στις δομές του ίδιου του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και όχι μόνο σε ορισμένες πλευρές του, όπως οι οικονομικές σχέσεις, ή εναλλακτικά οι σχέσεις μεταξύ των φύλων, οι πολιτικές ταυτότητας (*identity politics*), οι αξίες κ.ο.κ. Με άλλα λόγια, οι σημερινοί κοινωνικοί διαχωρισμοί μεταξύ:

59. Βλ., Fotopoulos, "The End of Traditional Antisystemic Movements".

60. Βλ., T. Fotopoulos, "Class Divisions Today –The Inclusive Democracy Approach".

- κυρίρχων και υποτελών κοινωνικών ομάδων στην πολιτική σφαίρα (επαγγελματίες πολιτικοί έναντι του υπόλοιπου σώματος πολιτών),
- στην οικονομική σφαίρα (ιδιοκτήτες εταιρειών, διευθυντές, διοικητικά στελέχη έναντι εργατών, υπαλλήλων κ.ά.), και
- στην ευρύτερη κοινωνική σφαίρα (άνδρες έναντι γυναικών, λευκοί έναντι εγχρώμων, εθνοτικές πλειοψηφίες έναντι των μειοψηφιών κ.ο.κ.),

βασίζονται στις θεσμικές δομές που αναπαράγουν την ανισοκατανομή της δύναμης/εξουσίας και στις συνακόλουθες κουλτούρες και ιδεολογίες (δηλαδή στο «κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα»).

Στην σημερινή κοινωνία, οι κύριες δομές που θεσμοποιούν την ανισοκατανομή της δύναμης είναι η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», παρ' όλο που κάποιες άλλες δομές που θεσμοποιούν την ανισοκατανομή της δύναμης ανάμεσα στα φύλα, τις φυλές, τις εθνότητες κ.λπ., δεν μπορούν απλώς να «αναχθούν» στις δύο αυτές κύριες δομές. Έτσι, η αντικατάσταση των δομών αυτών από θεσμούς που θα διασφαλίζουν την ισοκατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης/εξουσίας με μια Περιεκτική Δημοκρατία αποτελεί την αναγκαία (όχι όμως και την ικανή) συνθήκη για την δημιουργία μιας νέας κουλτούρας, η οποία θα εξάλειφε την ανισοκατανομή της δύναμης μεταξύ όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από το φύλο, την φυλή και την εθνότητά τους. Επομένως, η προσπάθεια των Πράσινων, των φεμινιστών και των άλλων υποστηρικτών της πολιτικής της διαφορετικότητας και της ταυτότητας να αλλάξουν πρώτα την κουλτούρα και τις αξίες, ως μέσο για να αλλάξουν ορισμένες από τις υπάρχουσες εξουσιαστικές δομές (αντί να προσπαθούν, μέσα από τον αγώνα για την αντικατάσταση όλων των δομών, οι οποίες αναπαράγουν την ανισοκατανομή της δύναμης, να δημιουργήσουν τις αξίες που θα υποστήριζαν τις νέες δομές), είναι καταδικασμένη σε περιθωριοποίηση και αποτυχία, και το μέγιστο που θα μπορούσε να επιτύχει στην διαδικασία είναι κάποιες μεταρρυθμίσεις.

Είναι, επομένως, φανερό ότι, παρόλο που δεν έχει πια νόημα να μιλάμε για μονολιθικούς ταξικούς διαχωρισμούς, αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα οι κοινωνικές ομάδες που ανήκουν στο απελευθερωτικό υποκείμενο –όπως αυτό ορίζεται παρακάτω– να ενωθούν ενάντια όχι απλώς στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αλλά στο ίδιο το ιεραρχικό θεσμικό πλαίσιο και σε όσους το υποστηρίζουν. Αυτό θα συμβεί όταν οι ομάδες αυτές αναπτύξουν μια κοινή συνειδητοποίηση γύρω από τις αξίες και τους θεσμούς που δημιουργούν και αναπαράγουν τις δομές ανισοκατανομής εξουσίας. Το ενοποιητικό στοιχείο που θα μπορούσε να συνενώσει τα μέλη των

υποτελών κοινωνικών ομάδων γύρω από ένα απελευθερωτικό πρόταγμα, όπως το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είναι ο αποκλεισμός τους από τις διάφορες μορφές εξουσίας –ένας αποκλεισμός ο οποίος θεμελιώνεται στην άνιση κατανομή εξουσίας που δημιουργούν οι σημερινοί θεσμοί και οι συνακόλουθες αξίες. Αυτό μας φέρνει στο κρίσιμο ερώτημα, το οποίο αντιμετωπίζει κάθε μεταβατική στρατηγική, για την «ταυτότητα» του απελευθερωτικού υποκειμένου, ή όπως συνηθίζεται να αποκαλείται, το ερώτημα για το «επαναστατικό υποκείμενο».

Το απελευθερωτικό υποκείμενο στην σημερινή κοινωνία

Όλες οι αντισυστημικές στρατηγικές του παρελθόντος βασιζόνταν στην υπόθεση ότι το επαναστατικό υποκείμενο ταυτίζεται με το προλεταριάτο, παρόλο που από τον προηγούμενο αιώνα έχουν προταθεί διάφορες παραλλαγές αυτής της προσέγγισης, ώστε να συμπεριληφθούν στο επαναστατικό υποκείμενο αγρότες⁶¹ και αργότερα φοιτητές.⁶²

Ωστόσο, οι «συστημικές αλλαγές» που σηματοδότησαν την μετατόπιση από την κρατικιστική νεωτερικότητα στην νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα και οι σχετικές αλλαγές στην ταξική δομή, καθώς και η παράλληλη ιδεολογική κρίση,⁶³ σήμαναν, όπως ανέφερα παραπάνω, το τέλος των παραδοσιακών ταξικών διαχωρισμών –όχι όμως και των ίδιων των ταξικών διαχωρισμών–όπως ισχυρίζονται οι σοσιαλφιλελεύθεροι.⁶⁴ Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι στην ριζοσπαστική Αριστερά, παρά τις φανερές συστημικές αλλαγές, επιμένουν να αναπαράγουν τον μύθο της επαναστατικής εργατικής τάξης, επανορίζοντάς την, συνήθως, με ταυτολογικούς τρόπους.⁶⁵ Ταυτόχρονα, συγγραφείς της ελευθεριακής Αριστεράς, όπως ο Bookchin⁶⁶ και ο Καστοριάδης,⁶⁷ υιοθέτησαν θέσεις σύμφωνα με τις οποίες, για να

61. Βλ., π.χ., Mao Tse-Tung, "Report of an investigation of the peasant movement in Hunan" (Μάρτιος 1927), in *Selected Readings from the works of Mao Tse-Tung* (Peking: Foreign Languages Press, 1967).

62. Βλ., π.χ., Ernest Mandel, "The new vanguard" στο Tariq Ali's (επιμ.), *The New Revolutionaries* (New York: William Morrow & Co, 1969).

63. Βλ., Fotopoulos, "The End of Traditional Antisystemic Movements".

64. Βλ., π.χ., Anthony Giddens, *The Third Way* (Oxford: Polity Press, 1998).

65. Βλ., π.χ., Erik Olin Wright, *Classes* (London: Verso, 1985/1997), και D. Ames Curtis, "On the Bookchin/Biehl resignations and the creation of a new liberatory project", *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (Μάρτιος 1999), σελ. 163-74.

66. M. Bookchin, *Post-scarcity anarchism* (London: Wildwood House, 1974), σελ. 191.

67. C. Castoriadis' introductory interview στο *The Castoriadis Reader*, επιμ. David Ames Curtis (Oxford: Blackwell, 1997) σελ. 26-27.

ορίσουμε το απελευθερωτικό υποκείμενο, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε κάθε «αντικειμενικό κριτήριο» και να υποθέσουμε, αντίθετα, ότι το σύνολο του πληθυσμού («ο λαός») είναι απλά είτε ανοιχτό, είτε κλειστό σε μια επαναστατική προοπτική. Τέλος, οι μεταμοντέρνοι αντικαθιστούν τον ταξικό διαχωρισμό με τις διαφορές ταυτότητας και το «πολιτικό σύστημα» με τα επιμέρους στοιχεία του και διαχωρισμούς. Αυτό έχει μοιραία οδηγήσει σε μια κατάσταση, όπου δεν αναγνωρίζεται η συστημική ενότητα του καπιταλισμού, ή ακόμη και η ίδια η ύπαρξή του ως κοινωνικό σύστημα, με συνέπεια ότι «αντί για τις οικουμενικές φιλοδοξίες του σοσιαλισμού και τους ενοποιητικούς αγώνες κατά της ταξικής εκμετάλλευσης, τώρα έχουμε μια ποικιλία, ουσιαστικά αποσπασματικών, αγώνων μερικού χαρακτήρα που καταλήγουν στην υποταγή στον καπιταλισμό».⁶⁸

Σύμφωνα με την προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, εκείνο που χρειαζόμαστε σήμερα είναι ένα νέο «παράδειγμα», το οποίο αναγνωρίζει μεν τις διαφορετικές ταυτότητες των κοινωνικών ομάδων που συνιστούν τις διάφορες επιμέρους ολότητες (γυναίκες, εθνικές μειονότητες κ.λπ.), αλλά ταυτόχρονα τονίζει την ύπαρξη της ολότητας του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, το οποίο διασφαλίζει την συγκέντρωση της δύναμης/εξουσίας στα χέρια των διαφόρων ελίτ και των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων μέσα στην κοινωνία ως σύνολο. Ένα τέτοιο «παράδειγμα» είναι το «παράδειγμα» της Περιεκτικής Δημοκρατίας, το οποίο ανταποκρίνεται στην σημερινή πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων (φύλου, εθνικότητας, φυλής κ.ο.κ.), με πολυσύνθετες έννοιες περί της ισοκατανομής όλων των μορφών εξουσίας, που αναγνωρίζουν τις διαφορετικές ανάγκες και εμπειρίες των ανθρώπων. Στην πραγματικότητα, το κύριο πρόβλημα ενός απελευθερωτικού κινήματος, σήμερα, είναι το πώς μπορούν οι κοινωνικές ομάδες, που, εν δυνάμει, αποτελούν την βάση ενός νέου απελευθερωτικού υποκειμένου, να ενωθούν από μια κοινή κοσμοθεωρία, ένα κοινό «παράδειγμα», το οποίο θα βλέπει την υπέρτατη αιτία της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης στις σημερινές δομές, οι οποίες διασφαλίζουν την συγκέντρωση της δύναμης/εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, καθώς και τα συνακόλουθα συστήματα αξιών. Σύμφωνα με αυτήν την προβληματική, με δεδομένη την πολυδιάστατη αντίληψη του προτάγματος για μια Περιεκτική Δημοκρατία, ένα νέο κίνημα με στόχο την Περιεκτική Δημοκρατία απευθύνεται σε όλα σχεδόν τα τμήματα της κοινωνίας, εκτός, βέβαια, από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή τις άρχουσες ελίτ

68. Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), σελ. 262.

και την υπερτάξη.

Έτσι, η πολιτική δημοκρατία, η πρώτη συνιστώσα του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας, απευθύνεται κυρίως σε όλους εκείνους που συμμετέχουν προς το παρόν σε τοπικά, μονοθεματικά κινήματα, λόγω της έλλειψης κάτι καλύτερου. Όπως ακόμα και οι θεωρητικοί του σοσιαλφιλελευθερισμού αναγνωρίζουν, μολονότι η εμπιστοσύνη προς τους επαγγελματίες πολιτικούς και τους κυβερνητικούς θεσμούς έχει εξασθενήσει δραστικά, η παρακμή αυτού που περνά για «πολιτική» σήμερα δεν ταυτίζεται με την απολιτικοποίηση. Τούτο είναι φανερό από την παράλληλη ανάπτυξη των νέων κοινωνικών κινήματων, των ΜΚΟ, των πρωτοβουλιών των πολιτών κ.λπ. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι το «κίνημα των μικρών ομάδων» (δηλαδή ομάδων όπου ένας μικρός αριθμός ανθρώπων συναντώνται τακτικά για να προωθήσουν τα κοινά τους αιτήματα), έχει σημαντική απήχηση, με το 40% του πληθυσμού των Η.Π.Α. –περίπου 75 εκ. αμερικανοί– να ανήκει σε μία τουλάχιστον μικρή ομάδα, ενώ στην Βρετανία οι ομάδες αυτοβοήθειας και οι περιβαλλοντικές ομάδες έχουν επεκταθεί ταχύτατα τα τελευταία χρόνια.⁶⁹ Παρόλο που αυτή η πολυδιαφημισμένη επέκταση της «κοινωνίας των πολιτών» επικεντρώνεται στην νέα μεσαία τάξη, εντούτοις, το γεγονός αποτελεί ένδειξη δίψας για μια γνήσια δημοκρατία, όπου λαμβάνονται όλοι υπόψη στην διαδικασία λήψης αποφάσεων. Επιπλέον, με δεδομένο ότι η πραγματική συμμετοχή των πολιτών (σε αντίθεση με την εικονική συμμετοχή που προσφέρει η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία»), είναι σήμερα δυνατή μόνο σε σχέση με επιμέρους θέματα, δεν αποτελεί έκπληξη ότι τα μονοθεματικά κινήματα και οργανώσεις βρίσκονται σε άνοδο. Με άλλα λόγια, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η επέκταση του κινήματος των μικρών ομάδων φανερώνει, στην πραγματικότητα, μια μετατόπιση από την ψευδοδημοκρατία σε εθνικό επίπεδο –όπου το σύστημα της αντιπροσώπευσης εκμηδενίζει την συλλογική συμμετοχή– προς την ψευδοδημοκρατία σε τοπικό επίπεδο –όπου οι σημαντικές πολιτικές και οικονομικές αποφάσεις εξακολουθούν μεν να αφήνονται στις πολιτικές και οικονομικές ελίτ, αλλά, ταυτόχρονα, σε ένα είδος «υποπολιτικής», ομάδες πολιτών, που αποτελούν την «ενεργή» κοινωνία των πολιτών, διεκδικούν το δικαίωμα της λήψης αποφάσεων σε παράπλευρα ή τοπικά ζητήματα.

Η οικονομική δημοκρατία, η δεύτερη συνιστώσα του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας, απευθύνεται πρωταρχικά στα κύρια θύματα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, δηλαδή την υποτάξη και

69. Βλ., Anthony Giddens, *The Third Way*, σελ. 80-81.

τους περιθωριοποιημένους (άνεργοι, χειρωνακτικοί εργάτες, χαμηλόμισθοι υπάλληλοι, μερικώς απασχολούμενοι, περιστασιακά εργαζόμενοι, αγρότες που σπρώχνονται έξω από τους αγρούς τους λόγω της επέκτασης των αγροβιομηχανιών), καθώς και τους φοιτητές –τα πιθανά αυριανά μέλη των επαγγελματικών μεσαίων στρωμάτων– οι οποίοι βλέπουν τα όνειρά τους για ασφάλεια απασχόλησης να διαλύονται γρήγορα στις «ελαστικές» αγορές εργασίας που χτίζονται σήμερα. Η οικονομική δημοκρατία όμως απευθύνεται, επίσης, σε ένα σημαντικό μέρος της νέας μεσαίας τάξης το οποίο, μη μπορώντας να εισδύσει στην «υπερτάξη», ζει κάτω από συνθήκες συνεχούς ανασφάλειας, ιδιαίτερα στις χώρες του Νότου, όπως έδειξε και η κρίση της Αργεντινής.

Τέλος, οι άλλες συνιστώσες του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η οικολογική δημοκρατία καθώς και «η δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο», απευθύνονται σε όλους εκείνους που ανησυχούν για τις συνέπειες που έχει η συγκέντρωση δύναμης στο περιβάλλον, καθώς και σε εκείνους που υφίστανται τις συνέπειες της συγκέντρωσης δύναμης στην πατριαρχική δομή και τις άλλες ιεραρχικές δομές της σημερινής κοινωνίας.⁷⁰

Έτσι, συνοψίζοντας, είναι απαραίτητο η νέα πολιτική οργάνωση να θεμελιώνεται στην ευρύτερη δυνατή πολιτική βάση. Κατά την γνώμη μου, αυτό σημαίνει ένα ευρύ φάσμα από ριζοσπάστες ακτιβιστές, που περιλαμβάνει ακτιβιστές κατά της παγκοσμιοποίησης, ριζοσπάστες οικολόγους, υποστηρικτές του προτάγματος της αυτονομίας, ελευθεριακούς σοσιαλιστές, ριζοσπάστες φεμινιστές/φεμινίστριες, ελευθεριακούς αριστερούς και κάθε άλλον ακτιβιστή που υιοθετεί το δημοκρατικό πρόταγμα για συστημική αλλαγή. Και αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά ενός τέτοιου κινήματος από παρόμοια κινήματα, όπως αυτό γύρω από το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ και τα κατά τόπους Κοινωνικά Φόρα, τα οποία, μη έχοντας σαφή στόχο την αντισυστημική αλλαγή, καταλήγουν στον ουτοπικό ρεφορμισμό. Δεδομένου ότι το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας απευθύνεται στην μεγάλη πλειοψηφία του λαού θα μπορούσε να έχει απήχηση σε όλους αυτούς τους ριζοσπάστες ακτιβιστές.

Με βάση επομένως την παραπάνω συλλογιστική, οι ακόλουθες κοινωνικές ομάδες θα μπορούσαν δυνητικά να αποτελέσουν την βάση ενός νέου «απελευθερωτικού υποκειμένου» για συστημική αλλαγή:

70. Βλ. και M. Bookchin, "The Ghost of Anarcho-Syndicalism", *Anarchist Studies*, vol. 1, no. 1 (άνοιξη 1993), σελ. 3-24.

- τα θύματα του συστήματος της οικονομίας της αγοράς στην σημερινή διεθνοποιημένη της μορφή, δηλαδή οι άνεργοι, οι χαμηλόμισθοι, οι αγρότες υπό εξαφάνιση, οι περιστασιακά εργαζόμενοι κ.ά.,
- εκείνοι οι πολίτες, ιδιαίτερα στα «μεσαία στρώματα», που έχουν αποξενωθεί από αυτό που περνά σήμερα ως «πολιτική», δηλαδή την κρατική διαχείριση, και διεκδικούν ήδη το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού μέσω των διαφόρων τοπικών ομάδων,
- οι εργάτες, υπάλληλοι κ.ά. που είναι θύματα εκμετάλλευσης και αποξένωσης από τις ιεραρχικές δομές στους τόπους εργασίας,
- οι γυναίκες που αποξενώνονται από τις ιεραρχικές δομές τόσο στο σπίτι όσο και στους τόπους εργασίας, και επιζητούν μια εκδημοκρατισμένη οικογένεια που θα βασίζεται στην ισότητα, τον αμοιβαίο σεβασμό, την αυτονομία, την κοινή λήψη αποφάσεων και ανάληψη ευθυνών, την συναισθηματική και σεξουαλική ισότητα,
- οι εθνικές ή φυλετικές μειοψηφίες, οι οποίες αποξενώνονται από την σημερινή «κρατικιστική» δημοκρατία που διαχωρίζει τον πληθυσμό σε πολίτες πρώτης και δεύτερης κατηγορίας,
- όλοι εκείνοι που ανησυχούν από την καταστροφή του περιβάλλοντος και την επιταχυνόμενη χειροτέρευση της ποιότητας ζωής, οι οποίοι επί του παρόντος είναι οργανωμένοι σε ρεφορμιστικά οικολογικά κινήματα, περιθωριοποιημένες οικοκομμούνες κ.λπ..

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αρκετές από αυτές τις ομάδες μπορεί να θεωρούν αυτήν την στιγμή ότι οι στόχοι τους συγκρούονται με εκείνους άλλων ομάδων (μεσαία στρώματα σε σχέση με τις ομάδες των θυμάτων της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς κ.ο.κ.). Ωστόσο, όπως ανέφερα παραπάνω, το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας προσφέρει ένα κοινό παράδειγμα για όλα τα θύματα του σημερινού συστήματος, το οποίο συνίσταται σε μια ανάλυση για τα αίτια της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης (που τα ανάγει στις σημερινές δομές οι οποίες διασφαλίζουν την ανισοκατανομή της δύναμης και τις αντίστοιχες αξίες), καθώς και σε συγκεκριμένες προτάσεις για τους στόχους και τα μέσα που θα μας οδηγήσουν σε μια εναλλακτική κοινωνία. Επομένως, ο αγώνας για την οικοδόμηση ενός κινήματος (που σήμερα νοείται μόνο διεθνοποιημένο), το οποίο θα εμπνέεται από το παράδειγμα αυτό, είναι επείγων καθώς και επιτακτικός. Έτσι μόνο θα μπορέσουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες, που διαμορφώνουν το νέο απελευθερωτικό υποκείμενο, να λειτουργήσουν ως καταλύτης για μια νέα κοινωνία, η οποία θα επανενσωματώσει στην κοινωνία την πολιτεία, την οικονομία και την Φύση.

7.6. Ένα νέο είδος Πολιτικής και πολιτικής οργάνωσης

α) Ένα νέο είδος Πολιτικής

Αυτό που σήμερα περνά για πολιτική είναι καταδικασμένο, καθώς η επιταχυνόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς συνοδεύεται από την συνεχή παρακμή της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Η αδυναμία του κράτους να ελέγξει αποτελεσματικά τις δυνάμεις της αγοράς για να αντιμετωπίσει τα θεμελιακά προβλήματα της μαζικής ανεργίας, φτώχειας, αυξανόμενης συγκέντρωσης του εισοδήματος και του πλούτου, καθώς και η συνεχιζόμενη καταστροφή του περιβάλλοντος έχουν οδηγήσει σε μαζική πολιτική απάθεια και κυνισμό, ιδιαίτερα μεταξύ της υποτάξης και των περιθωριοποιημένων. Ως αποτέλεσμα, σήμερα όλα τα κόμματα συναγωνίζονται για την ψήφο της μεσαίας τάξης, η οποία είναι η τάξη που ουσιαστικά καθορίζει την πολιτική διαδικασία. Ταυτόχρονα, τα ουτοπικά οράματα ορισμένων τμημάτων της «Αριστεράς» για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας των πολιτών, είναι επίσης καταδικασμένα. Όπως ανέφερα και παραπάνω, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς ακολουθείται αναπόφευκτα από την διεθνοποίηση της κοινωνίας των πολιτών. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός επιβάλλει τα στάνταρ του ελάχιστου κοινού παρανομαστή όσον αφορά τους κοινωνικούς και οικολογικούς ελέγχους στις αγορές. Επομένως, η μορφή της κοινωνίας των πολιτών που θα επικρατήσει τελικά είναι εκείνη που είναι περισσότερο συμβατή με τον βαθμό διεθνοποίησης που χαρακτηρίζει τα πιο ανταγωνιστικά τμήματα της παγκόσμιας οικονομίας.

Είναι επομένως φανερό ότι χρειαζόμαστε έναν νέο τύπο πολιτικής που θα περιλαμβάνει την δημιουργία τοπικών περιεκτικών δημοκρατιών, δηλαδή την δημιουργία ενός νέου δημόσιου χώρου ο οποίος θα εμπλέκει τους πολίτες:

- ως πολίτες που θα παίρνουν αποφάσεις, μέσα από τις δημοτικές συνελεύσεις, στα σημαντικά πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα,
- ως εργάτες που θα παίρνουν αποφάσεις, μέσα από τις συνελεύσεις στους τόπους εργασίας, για την διεύθυνση των δημοτικών επιχειρήσεων,
- ως φοιτητές, μαθητές κ.λπ., που θα παίρνουν αποφάσεις, μέσα από τις συνελεύσεις στους τόπους εκπαίδευσης, για την διεύθυνση των πανεπιστημίων και των σχολείων κ.λπ.

Αυτό το νέο είδος Πολιτικής απαιτεί έναν νέο τύπο πολιτικής οργάνωσης που θα παίξει τον ρόλο του καταλύτη για την ανάδυσή της. Ποια είναι, λοιπόν, η μορφή που πρέπει να πάρει αυτή η νέα πολιτική οργάνωση και πώς μπορούμε να την δημιουργήσουμε;

β) Ένα νέο είδος πολιτικής οργάνωσης

Είναι σαφές ότι ο νέος τύπος πολιτικής οργάνωσης πρέπει να αντανakλά την επιθυμητή δομή της κοινωνίας. Η πολιτική οργάνωση δεν μπορεί βέβαια να είναι το συνηθισμένο πολιτικό κόμμα, αλλά μια μορφή «δημοκρατίας εν δράσει», η οποία θα αναλάβει διάφορες μορφές παρέμβασης στο τοπικό επίπεδο, πάντοτε ως μέρος ενός περιεκτικού προγράμματος για κοινωνικό μετασχηματισμό, με στόχο την τελική αλλαγή κάθε τοπικής εξουσίας σε μια Περιεκτική Δημοκρατία. Οι μορφές αυτές παρέμβασης θα πρέπει να επεκταθούν σε κάθε τμήμα του δημόσιου χώρου εν ευρεία έννοια που ορίσαμε παραπάνω και θα έπρεπε να περιλαμβάνουν:

- στο πολιτικό επίπεδο, την δημιουργία «σκιωδών» πολιτικών θεσμών που βασίζονται στην άμεση δημοκρατία (συνελεύσεις γειτονιάς, κ.λπ.), καθώς και διάφορες μορφές άμεσης δράσης (πορείες, συλλαλητήρια, καταλήψεις και πολιτική ανυπακοή), ενάντια στους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς και τις δραστηριότητές τους·
- στο οικονομικό επίπεδο, την εγκαθίδρυση ενός «δημοτικού» οικονομικού τομέα (δηλαδή ενός τομέα που αποτελείται από δημοτικές μονάδες παραγωγής και διανομής –δημοτικές επιχειρήσεις– οι οποίες ανήκουν και ελέγχονται συλλογικά από τους πολίτες, την δημοτική πρόνοια κ.λπ.), καθώς και διάφορες μορφές άμεσης δράσης (απεργίες, καταλήψεις κ.λπ.), ενάντια στους υπάρχοντες οικονομικούς θεσμούς και τις δραστηριότητές τους·
- στο κοινωνικό επίπεδο, την δημιουργία θεσμών αυτοδιαχείρισης στους τόπους εργασίας, στους τόπους εκπαίδευσης κ.λπ., καθώς και συμμετοχή στους αγώνες για εργατική δημοκρατία, δημοκρατία στα νοικοκυριά, δημοκρατία στους εκπαιδευτικούς θεσμούς κ.ο.κ.·
- στο οικολογικό επίπεδο, την εγκατάσταση οικολογικά βιώσιμων μονάδων παραγωγής και κατανάλωσης, καθώς και μορφές άμεσης δράσης κατά της καταστροφής της φύσης από τις επιχειρήσεις·
- στο πολιτιστικό επίπεδο, ενέργειες με στόχο την δημιουργία μορφών καλλιτεχνικής δραστηριότητας που θα ελέγχονται από την κοινότητα (στην θέση των σημερινών ελεγχόμενων από τις ελίτ καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων), και την δημιουργία εναλλακτικών ΜΜΕ και μέσων

ενημέρωσης που θα βοηθούσαν την ανάδειξη εκείνου του συστήματος αξιών που είναι συνεπές με την Περιεκτική Δημοκρατία να γίνει το ηγεμονικό κοινωνικό παράδειγμα.

Εν συνεχεία, θα σκιαγραφήσουμε τα βήματα που θα μπορούσαν να γίνουν για το χτίσιμο μιας οργάνωσης Περιεκτικής Δημοκρατίας, μολονότι, ασφαλώς, η συγκεκριμένη μορφή την οποία θα λάβει στην πράξη η διαδικασία αυτή εξαρτάται βασικά από τις τοπικές συνθήκες και πρακτικές:

- το πρώτο βήμα για το χτίσιμο μιας τέτοιας οργάνωσης θα μπορούσε να είναι μια συνάντηση των ενδιαφερομένων για το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας σε συγκεκριμένη περιοχή με σκοπό την δημιουργία μιας ομάδας μελέτης για την συζήτηση του προτάγματος και ιδιαίτερα των στόχων του Δικτύου για την Περιεκτική Δημοκρατία.⁷¹ Εάν διαπιστωθεί γενική κατ' αρχήν συμφωνία με τους στόχους αυτούς, τότε η ομάδα θα μπορούσε να έλθει σε επαφή με τους πυρήνες του Δικτύου στην ίδια χώρα ή/και σε άλλες χώρες για την ανταλλαγή πληροφοριών, ειδήσεων κ.λπ. Μετά από μια σειρά συναντήσεων της ομάδας, και ως αποτέλεσμα των συζητήσεων πάνω στο θέμα, η ομάδα θα μπορούσε να διαμορφώσει ένα ελάχιστο πρόγραμμα που να εκφράζει τους βασικούς στόχους, τα μέσα και την στρατηγική της τοπικής ομάδας Περιεκτικής Δημοκρατίας.⁷² Η ομάδα θα πρέπει, επίσης, να διαμορφώσει την οργανωτική της δομή σε μη ιεραρχικά πλαίσια, καθώς και την διαδικασία λήψης των αποφάσεων στην βάση των αρχών της άμεσης δημοκρατίας.
- Το επόμενο βήμα θα μπορούσε να είναι η έκδοση ενός τοπικού ενημερωτικού δελτίου ή, στην περίπτωση μεγάλων πόλεων, ενός τοπικού περιοδικού στο οποίο θα περιλαμβάνεται αυτό το ελάχιστο πρόγραμμα, καθώς και σχόλια για τοπικές ή εθνικές/διεθνείς ειδήσεις από την σκοπιά της Περιεκτικής Δημοκρατίας και σύντομα θεωρητικά κείμενα πάνω στους στόχους, τα μέσα και την στρατηγική του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δίνεται σε ειδήσεις πάνω σε σχετικές, τοπικές ή μη, δραστηριότητες. Σε αυτό το στάδιο, η ομάδα Περιεκτικής Δημοκρατίας θα μπορούσε να ξεκινήσει

71. Οι στόχοι του Διεθνούς δικτύου για την Περιεκτική Δημοκρατία περιγράφονται σε διάφορες γλώσσες στην ιστοσελίδα του: <http://www.inclusivedemocracy.org/index.html>.

72. Άψογο σχετικό παράδειγμα αποτελεί το κείμενο “Γιατί ένα περιοδικό για την Περιεκτική Δημοκρατία”, που δημοσιεύεται σε κάθε τεύχος του περιοδικού *Περιεκτική Δημοκρατία* που εκδίδει το Ελληνικό Δίκτυο για την Περιεκτική Δημοκρατία, <http://www.inclusivedemocracy.org/pd/>

την οργάνωση δημόσιων συναντήσεων στις οποίες θα μπορούσαν να συζητούνται ζητήματα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την τοπική κοινωνία (οικονομικά, οικολογικά, κοινωνικά κ.λπ.). Τα μέλη της ομάδας θα μπορούσαν να κάνουν τις εισηγήσεις πάνω στα θέματα αυτά από την σκοπιά της Περιεκτικής Δημοκρατίας, ενώ στην συνέχεια θα επακολούθουσαν διεξοδικές συζητήσεις με πολίτες της τοπικής κοινωνίας.⁷³

- Καθώς θα αυξάνει ο αριθμός των ανθρώπων που συμμετέχουν στην ομάδα Περιεκτικής Δημοκρατίας, η ομάδα θα μπορούσε να παίρνει μέρος στους τοπικούς αγώνες (ή ακόμα και να ξεκινά τέτοιους αγώνες για διάφορα ζητήματα που σχετίζονται με την εγκαθίδρυση μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας) και ακόμη –συμμαχώντας με παρόμοιες ομάδες από άλλες περιοχές– σε αγώνες πάνω σε περιφερειακά, εθνικά και διεθνή ζητήματα. Με αυτόν τον στόχο, η ομάδα θα μπορούσε να έρθει σε επαφή με παρόμοιες τοπικές ομάδες στην ίδια περιοχή, χώρα και άλλες χώρες ώστε να διαμορφωθούν συνομοσπονδίες αυτόνομων ομάδων Περιεκτικής Δημοκρατίας (στο περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο) για τον συντονισμό της πολιτικής δραστηριότητας των ομάδων. Η δημιουργία μιας ηλεκτρονικής εφημερίδας Περιεκτικής Δημοκρατίας θα μπορούσε να παίξει έναν σημαντικό ρόλο κατά την διαδικασία αυτή. Οι συμμαχίες με άλλες αντισυστημικές ομάδες της Αριστεράς θα πρέπει να ενθαρρύνονται όταν πρόκειται για συγκεκριμένα ζητήματα–όπως, για παράδειγμα, ο αγώνας για την έξοδο από την Ευρωπαϊκή Ένωση των αγορών και του κεφαλαίου που αποκλείει οποιαδήποτε τοπική πολιτική και οικονομική αυτοδυναμία.

- Τέλος, μόλις θα έχει προσχωρήσει στην ομάδα ένας επαρκής αριθμός ακτιβιστών ώστε να μπορεί να πάρει την μορφή μιας πολιτικής οργάνωσης Περιεκτικής Δημοκρατίας (με οργανωτική δομή και διαδικασία λήψης αποφάσεων παρόμοιες με εκείνες της αρχικής ομάδας), η οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας θα μπορεί να ξεκινήσει την επέκταση των δραστηριοτήτων της και να συμμετέχει στην δημιουργία τοπικών θεσμών πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας, καθώς και θεσμών δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο (στους τόπους εργασίας, τόπους εκπαίδευσης κ.λπ.), και σε πολιτιστικές δραστηριότητες κ.λπ. Ταυτόχρονα, η οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας θα μπορούσε να αρχίσει να συμμετέχει στις τοπικές εκλογές, με εκπαιδευτικό στόχο αρχικά, δηλαδή για να εξοικειώσει τους πολίτες με το πρόταγμα της Περιεκτικής

73. Η Ομάδα Περιεκτικής Δημοκρατίας της Θεσσαλονίκης έχει οργανώσει σειρά παρόμοιων εκδηλώσεων.

Δημοκρατίας σε σημαντική κοινωνική κλίμακα.⁷⁴ Μόλις, ωστόσο, η οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας κερδίσει τις εκλογές σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή θα πρέπει να αρχίσει να θέτει σε εφαρμογή το μεταβατικό πρόγραμμα για το χτίσιμο μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας. Περιττό να προστεθεί ότι σε όλα αυτά τα στάδια οι ακτιβιστές του κινήματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας δεν λειτουργούν ως «κομματικά στελέχη» αλλά ως καταλύτες για την δημιουργία των νέων θεσμών. Με άλλα λόγια, η πολιτική τους δέσμευση αναφέρεται κατ' αρχήν στους ίδιους τους δημοκρατικούς θεσμούς και δευτερευόντως στην πολιτική οργάνωση.

7.7. Η Μετάβαση σε μια Περιεκτική Δημοκρατία

Μια Νέα Διεθνής Τάξη, που θα στηρίζεται στην Περιεκτική Δημοκρατία, είναι μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που επανενσωματώνει την οικονομία, την πολιτεία και την Φύση στην κοινωνία μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που διασφαλίζει τις αναγκαίες συνθήκες για την ισοκατανομή όλων των μορφών εξουσίας. Αυτό συνεπάγεται, όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, την δημιουργία θεσμών:

- πολιτικής δημοκρατίας (άμεσης δημοκρατίας), που βασίζονται σε διαδικασίες οι οποίες διασφαλίζουν ότι όλες οι πολιτικές αποφάσεις (συμπεριλαμβανομένων όσων σχετίζονται με την διαμόρφωση και εκτέλεση των νόμων) λαμβάνονται συλλογικά και χωρίς αντιπροσώπευση από το σώμα των πολιτών (τον δήμο), καθώς και σε δομές που θεσμοποιούν την ισοκατανομή της πολιτικής δύναμης.
- οικονομικής δημοκρατίας, όπου οι δήμοι ελέγχουν την οικονομική διαδικασία σε ένα θεσμικό πλαίσιο δημοτικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής και διανομής, πέρα από την οικονομία της αγοράς και τον κεντρικό σχεδιασμό.
- δημοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο, όπου όλοι οι θεσμοί στον δημόσιο χώρο στους οποίους μπορούν να ληφθούν συλλογικές αποφάσεις (για παράδειγμα οι τόποι εργασίας, οι τόποι εκπαίδευσης, οι θεσμοί κουλτούρας κ.λπ.) είναι αυτοδιαχειριζόμενοι και κάτω από τον γενικό έλεγχο

74. Με παρόμοιο εκπαιδευτικό στόχο κατέβηκε στις τοπικές εκλογές του 2006 στο Νιού Τζέρσι (Η.Π.Α.) τοπική ομάδα για την ΠΔ, βλ., «Η πλατφόρμα καθόδου στις δημοτικές εκλογές της ομάδας Περιεκτικής Δημοκρατίας του Νιού Τζέρσεϊ», περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, αρ. 13 (Σεπτέμβριος 2006).

των δήμων, ενώ οι προσωπικές σχέσεις βασίζονται σε ένα σύστημα αξιών που είναι συμβατό με τους δημοκρατικούς θεσμούς της κοινωνίας, δηλαδή ένα σύστημα αξιών που βασίζεται στις αρχές της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας και αλληλεγγύης και που αποκλείει κάθε μορφή κυριαρχίας με βάση το φύλο, την φυλή, την εθνότητα, τις πολιτισμικές διαφορές κ.ο.κ..

- οικολογικής δημοκρατίας, όπου το θεσμικό πλαίσιο της Περιεκτικής Δημοκρατίας και το συμβατό με αυτό σύστημα αξιών διασφαλίζουν τις αναγκαίες συνθήκες για την επανενσωμάτωση της κοινωνίας στη Φύση.

Επομένως, η μετάβαση σε μια Περιεκτική Δημοκρατία θα πρέπει να περιλαμβάνει βήματα για την μετάβαση της κοινωνίας προς κάθε μία από τις παραπάνω συνιστώσες της. Οι τοπικές ομάδες/οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας θα πρέπει να διαμορφώσουν ένα περιεκτικό πρόγραμμα για την κοινωνική αλλαγή, το οποίο θα επεξεργάζεται για την περιοχή τους τον απώτερο στόχο της δημιουργίας μιας διαφορετικής μορφής κοινωνικής οργάνωσης, που θα στηρίζεται στην Περιεκτική Δημοκρατία. Με άλλα λόγια, το πρόγραμμα θα πρέπει να ξεκαθαρίζει απόλυτα ότι ο υπέρτατος στόχος των διαφόρων προτάσεων που περιλαμβάνονται σε αυτό, είναι η αντικατάσταση της σημερινής ολιγαρχικής δομής με μια Περιεκτική Δημοκρατία, όπως αυτή ορίσθηκε παραπάνω. Αυτό συνεπάγεται ότι ο αγώνας για ένα τέτοιο πρόγραμμα δεν αποτελεί απλώς μια νέα πολιτική, αλλά την ίδια την πολιτική δομή που οδηγεί σε μια Περιεκτική Δημοκρατία.

Μετάβαση σε μια πολιτική δημοκρατία

Το πρόγραμμα για την μετάβαση σε μια περιεκτική δημοκρατία, το οποίο θα διαμορφώσουν οι τοπικές ομάδες/οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας, θα μπορούσε, ξεκινώντας από αιτήματα που κινητοποιούν τους ανθρώπους γύρω από τα άμεσα προβλήματά τους, να έχει τους ακόλουθους βασικούς στόχους:

- την ανάπτυξη μιας «εναλλακτικής συνειδητοποίησης» όσον αφορά στις μεθόδους επίλυσης των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και οικολογικών προβλημάτων με δημοκρατικό τρόπο. Θα πρέπει, επομένως, να συνδέει την σημερινή πολυδιάστατη κρίση με το σημερινό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα και την ανάγκη της αντικατάστασής του από μία συνομοσπονδιακή Περιεκτική Δημοκρατία, και

- την κατάθεση προτάσεων πάνω στο πώς μπορεί να αρχίσει το χτίσιμο των ιδίων των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών που θα οδηγήσουν σε μια Περιεκτική Δημοκρατία. Θα πρέπει, επομένως, να προτείνει μέτρα που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τόσο στην μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική αυτοδυναμία, όσο και σε δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων που επηρεάζουν την ζωή των πολιτών

Σχετικά με τον πρώτο στόχο, δηλαδή αυτόν της δημιουργίας μιας εναλλακτικής συνειδητοποίησης, το πρόγραμμα θα πρέπει να κάνει ξεκάθαρο ότι η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» δεν έχει καμία σχέση με την κλασική αντίληψη της δημοκρατίας και ότι στην πραγματικότητα δεν είναι παρά μια αμερικανική επινόηση με πραγματικό στόχο τον ευνουχισμό της λαϊκής δύναμης.⁷⁵ Στην αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», οι άνθρωποι απεκδύονται της εξουσίας τους για χάρη εκλεγμένων (με την μαζική βοήθεια της οικονομικής ελίτ και των ελεγχόμενων από αυτήν ΜΜΕ) επαγγελματιών πολιτικών, οι οποίοι αναλαμβάνουν κάποιες γενικές και αόριστες δεσμεύσεις απέναντι των πολιτών, σε αντίθεση με τις συγκεκριμένες πολιτικές δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν απέναντι στις οικονομικές ελίτ, οι οποίες ουσιαστικά τους εκλέγουν. Σε αυτό το σύστημα, η μόνη «εξουσία» που έχει δοθεί στους πολίτες είναι η δυνατότητα να αλλάζουν περίπου κάθε 4 χρόνια την μία ομάδα επαγγελματιών πολιτικών με μία άλλη για να συνεχίσουν βασικά τις ίδιες πολιτικές –ιδιαίτερα στο σημερινό σύστημα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, όπου ακόμα και οι παλαιές διαφορές των πολιτικών κομμάτων έχουν ουσιαστικά εξαφανιστεί. Όπως τα συνθήματα στους τοίχους, τον Μάη του 1968, συνόψιζαν επιγραμματικά την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία»: «Είναι ήδη οδυνηρό το ότι υποτασσόμαστε στα αφεντικά μας –είναι όμως ακόμα πιο ηλίθιο να τα επιλέγουμε οι ίδιοι!».

Το πρόγραμμα θα πρέπει να δείχνει ότι όχι μόνο η πολιτική αλλοτρίωση, αλλά και προβλήματα όπως η ανεργία, η φτώχεια και η αποξένωση στην εργασία, καθώς και η χαμηλή ποιότητα ζωής, η περιβαλλοντική καταστροφή, τα προβλήματα φυλετικών και λοιπών διακρίσεων και η πολιτιστική ομογενοποίηση συνδέονται όλα με ένα σύστημα που βασίζεται στην συγκέντρωση πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης/εξουσίας στα χέρια των ελίτ που αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Η σχέση καθενός χωριστά από τους κύριους κοινωνικούς θεσμούς με τα προβλήματα αυτά πρέπει να τονίζεται ιδιαίτερα. Έτσι, θα πρέπει, για παράδειγμα, να δείχνεται ότι ο τρόπος κατανομής των πόρων

75. Βλ., Τ. Fotopoulos, "The myth of postmodernity".

στην οικονομία της αγοράς οδηγεί σε άνιση ανάπτυξη, ανεργία και φτώχεια, ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής δεν επιτρέπει την άνθηση οποιασδήποτε οικονομικής δημοκρατίας αλλά, αντίθετα, οδηγεί σε οικονομική και πολιτική ολιγαρχία, αποξένωση της μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων από την εργασία τους, καθώς και σε διαιώνιση της ανισότητας και ότι η ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας τόσο στο επίπεδο του «μακρόκοσμου» (κράτος), όσο και στο επίπεδο του «μικρόκοσμου» (ιεραρχικές σχέσεις στην εργασία, στην οικογένεια, στο σχολείο κ.λπ.), είναι ασύμβατη με την δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο, την αυτονομία και την ελευθερία.

Ένα περιεκτικό πρόγραμμα για κοινωνική αλλαγή πρέπει να κάνει ξεκάθαρο ότι, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς της ρεφορμιστικής Αριστεράς, η διέξοδος από την σημερινή πολυδιάστατη κρίση δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω της πίεσης πάνω στο κράτος για να αντιπαταχθεί στα επιχειρηματικά συμφέροντα, αλλά μέσω της δημιουργίας ενός νέου δημόσιου χώρου, ενός νέου πόλου δύναμης, ο οποίος θα αγωνιστεί ενάντια τόσο στα επιχειρηματικά συμφέροντα, όσο και στο κράτος, δηλαδή τόσο κατά της οικονομίας της αγοράς όσο και κατά της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Τότε οι πολίτες, για πρώτη φορά στην ζωή τους, θα διαθέτουν πραγματική δύναμη να αποφασίζουν, έστω μερικώς στην αρχή, για τις υποθέσεις της κοινότητάς τους. Όλα αυτά, σε αντίθεση με την σημερινή κατάσταση, όπου οι πολίτες διαθέτουν μόνο την δύναμη να αλλάζουν περίπου κάθε 4 χρόνια το κυβερνών κόμμα, αλλά, στην πράξη, δεν τους δίνεται καμία πραγματική δυνατότητα επιλογής, ούτε κάποιος τρόπος να επιβάλλουν την βούλησή τους πάνω στους επαγγελματίες πολιτικούς ή τις οικονομικές ελίτ. Αυτό γίνεται φανερό αν, παραδείγματος χάρη, κοιτάξει κάποιος τα εκλογικά προγράμματα των εθνικών κομμάτων, τα οποία διατυπώνονται με τόσο ευρείς και αόριστους όρους ώστε οι πολιτικοί να μη δεσμεύονται σε κάτι συγκεκριμένο.

Όσον αφορά στο δεύτερο σημείο, δηλαδή στις προτάσεις για εναλλακτικούς πολιτικούς θεσμούς, οι ομάδες/οργάνωση της Περιεκτικής Δημοκρατίας πρέπει, ακόμα και πριν την κατάληψη της εξουσίας και την εγκαθίδρυση ενός δήμου στην περιοχή τους, αλλά αφού έχει γίνει ευρέως γνωστή σε τοπικό επίπεδο (κάτι που προϋποθέτει ότι θα έχει ήδη ξεκινήσει η διαδικασία συμμετοχής στις τοπικές εκλογές), να αναλαμβάνει διάφορες πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση μιας πολιτικής (άμεσης) δημοκρατίας. Τέτοιες πρωτοβουλίες είναι:

- η οργάνωση δημοτικών συνελεύσεων, όπου θα συζητούνται σημαντικά τοπικά ζητήματα. Στις μεγάλες πόλεις οι συνελεύσεις αυτές

μπορούν να πάρουν την μορφή συνελεύσεων γειτονιάς που θα συνομοσπονδιοποιούνται και θα σχηματίζουν την «συνομοσπονδιακή συνέλευση της πόλης», την οποία θα απαρτίζουν οι εντολοδόχοι των συνελεύσεων γειτονιάς. Η συνομοσπονδιακή συνέλευση θα φέρνει απλώς εις πέρας τις αποφάσεις των συνελεύσεων γειτονιάς και θα λαμβάνει συμπληρωματικές αποφάσεις για την υλοποίηση των αποφάσεων αυτών. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να καθιερωθεί η θεμελιώδης αρχή ότι, στην πραγματικότητα, οι δημοτικές συνελεύσεις είναι εκείνες που λαμβάνουν τις αποφάσεις και ότι στις συνομοσπονδιακές συνελεύσεις οι εντολοδόχοι που τις απαρτίζουν δεν «αντιπροσωπεύουν» τους πολίτες ούτε διαμορφώνουν πολιτικές «εξ ονόματός τους». Οι εντολοδόχοι στις συνομοσπονδιακές συνελεύσεις της πόλης μπορεί να εκλέγονται εκ περιτροπής αλλά θα πρέπει να είναι άμεσα ανακλητοί από τις συνελεύσεις γειτονιάς μέσω των δημοκρατικών διαδικασιών που εκείνες θα έχουν καθιερώσει. Σε αυτό το στάδιο, οι ομάδες/οργάνωση Περιεκτικής Δημοκρατίας θα μπορούσαν επίσης να απαιτήσουν την επίσημη αναγνώριση των συνελεύσεων γειτονιάς από το δημοτικό συμβούλιο, καθώς και την παραχώρηση συγκεκριμένων εξουσιών σε αυτές

- η εκλογή ενός «σκιώδους δημοτικού συμβουλίου», δηλαδή ενός συμβουλίου το οποίο θα είναι η «σκιά» του επίσημου δημοτικού συμβουλίου και θα κάνει εναλλακτικές προτάσεις πάνω στην ατζέντα του επίσημου. Το σκιώδες συμβούλιο θα αποτελείται από εντολοδόχους των δημοτικών συνελεύσεων και θα κάνει προτάσεις στην βάση των γενικών αρχών που αποφασίζουν οι συνελεύσεις. Οι ίδιες αρχές που θα ισχύουν στην εκλογή/ανάκληση των εντολοδόχων στην συνομοσπονδιακή συνέλευση θα πρέπει να ισχύουν και εδώ
- το αίτημα για την μεγαλύτερη δυνατή αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, καθώς και της οικονομικής εξουσίας (φορολογική εξουσία/εξουσία στον καθορισμό των δαπανών) στο τοπικό επίπεδο, με δεδομένο ότι η αποκέντρωση είναι η βάση της οργάνωσης μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι όλα αυτά τα βήματα, καθώς και εκείνα που θα περιγραφούν παρακάτω, δεν στοχεύουν στην επίτευξη κάποιας μορφής μεταρρυθμίσεων των υπάρχοντων θεσμών πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, δηλαδή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της κοινοβουλευτικής «δημοκρατίας». Γι' αυτό άλλωστε κάθε «μεταβατικό» αίτημα (π.χ. αυτό για μεγαλύτερη αποκέντρωση), θα πρέπει να συνδέεται με τον μακροπρόθεσμο στόχο της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Το κίνημα Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι «αντισυστημικό» και όχι ρεφορμιστικό, και θα προσπαθήσει να πετύχει όλους τους στόχους του με ειρηνικά μέσα, μολονότι σε κάποιο στάδιο

μπορεί να δεχτεί την βίαια επίθεση από τις άρχουσες ελίτ, οπότε βέβαια θα πρέπει να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Ωστόσο, όσο περισσότερο «ηγεμονικό» γίνεται το κοινωνικό παράδειγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, τόσο πιο δύσκολο θα είναι για τις άρχουσες ελίτ να επιβάλουν την θέλησή τους με την βία.

Μετάβαση σε μια οικονομική δημοκρατία

Όσον αφορά στον στόχο της οικοδόμησης εναλλακτικών οικονομικών θεσμών που θα οδηγήσουν σε μια οικονομική δημοκρατία, το πρόγραμμα θα πρέπει να καθιστά σαφές το γιατί η κατάληψη από μέρους του κινήματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας πολλών δημοτικών συμβουλίων θα μπορούσε να δημιουργήσει συνθήκες για:

α) την δραστική αύξηση της οικονομικής αυτοδυναμίας των δήμων (οι δήμοι εννοούνται εδώ όχι βέβαια όπως οι σημερινοί δήμοι αλλά ως οι εκκλησίες του δήμου, δηλ. οι συνελεύσεις των πολιτών),

β) την δημιουργία ενός δημοτικού οικονομικού τομέα, δηλαδή ενός τομέα που ανήκει στον δήμο, και

γ) την δημιουργία ενός δημοκρατικού μηχανισμού για την συνομοσπονδιακή κατανομή των πόρων.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε γενικά τις συνθήκες αυτές, ενώ στο κεφάλαιο αυτό θα τις εξετάσουμε ως τμήματα του προγράμματος για την μετάβαση σε μια Περιεκτική Δημοκρατία.

Όσον αφορά στην αυτοδυναμία, υπάρχει μια σημαντική βιβλιογραφία των Πράσινων πάνω στο θέμα, η οποία, ωστόσο, υποφέρει από το βασικό μειονέκτημα ότι είναι ρεφορμιστική, δηλαδή στοχεύει στην μεταρρύθμιση της οικονομίας της αγοράς με στόχο την μεγαλύτερη αυτοδυναμία. Ωστόσο, ένα κίνημα Περιεκτικής Δημοκρατίας θα πρέπει να αναπτύξει μια μεταβατική στρατηγική για ριζοσπαστική αποκέντρωση της εξουσίας/δύναμης προς τους δήμους, με ρητό στόχο την αντικατάσταση του σημερινού πολιτικού και οικονομικού θεσμικού πλαισίου. Βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσαν να είναι η προσπάθεια (η οποία θα διευκολυνθεί όταν η τοπική εξουσία θα έχει κατακτηθεί) για την ενδυνάμωση της:

● **τοπικής χρηματοπιστωτικής εξουσίας** που σταδιακά θα έκανε άχρηστο το επίσημο νόμισμα. Σε πρώτο στάδιο θα μπορούσαν να εισαχθούν σχήματα LETS⁷⁶ –που ήδη λειτουργούν επιτυχώς σε χώρες όπως η Βρετανία– για την άμεση ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ μελών του δήμου, ως ένα πρώτο βήμα για την εγκαθίδρυση δημοτικών συστημάτων για την κάλυψη των αναγκών των πολιτών χωρίς την χρήση χρήματος. Σε ένα δεύτερο στάδιο θα μπορούσαν να δημιουργηθούν *Δημοτικές Πιστωτικές Ενώσεις* (δηλ. χρηματοπιστωτικοί συνεταιρισμοί που υποστηρίζονται από τον δήμο) για την παροχή δανείων «σε είδος» στα μέλη για τις προσωπικές και επενδυτικές ανάγκες τους, ως ένα πρώτο βήμα για την δημιουργία ενός δικτύου δημοτικών τραπεζών. Τα δάνεια δηλαδή αυτά θα επιτρέπουν στους δανειολήπτες να «αγοράζουν» (με την χρήση των δημοτικών πιστωτικών καρτών που θα τους χορηγούνται) αγαθά και υπηρεσίες που παράγουν ή προμηθεύονται από αλλού οι δημοτικές επιχειρήσεις. Οι *δημοτικές πιστωτικές κάρτες* θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών, μέσω της χρήσης τοπικά παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών, ως ένα πρώτο βήμα για την ίδρυση ενός συστήματος διατακτικών ή πιστωτικών καρτών για την κατανομή των παραγωγικών πόρων που θα έκανε άχρηστο το επίσημο νόμισμα στην τοπική περιεκτική δημοκρατία.

● **τοπικής φορολογικής εξουσίας**, μέσω της φορολογικής αποκέντρωσης, δηλαδή της μεταβίβασης της φορολογικής εξουσίας από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο, για όσο διάστημα το επίσημο νόμισμα θα συμβιώνει με τα εναλλακτικά μέσα κατανομής των πόρων στην τοπική Περιεκτική Δημοκρατία που δημιουργούνται παράλληλα. Αρχικά, οι νέοι τοπικοί φόροι θα είναι συμπληρωματικοί ως προς τους κρατικούς φόρους, αλλά το κίνημα Περιεκτικής Δημοκρατίας θα πρέπει να αγωνιστεί για την φορολογική αποκέντρωση και την παράλληλη εισαγωγή ενός νέου δημοτικού συστήματος φορολόγησης (δηλ. ενός φορολογικού συστήματος που ελέγχεται από τους δήμους), το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για:

- α) την χρηματοδότηση ενός προγράμματος δημοτικοποίησης των τοπικών παραγωγικών πόρων, που θα παρείχε και δυνατότητες απασχόλησης στους πολίτες του δήμου,
- β) την χρηματοδότηση ενός περιεκτικού προγράμματος κοινωνικών

76. Βλ. για περιγραφή των σχημάτων αυτών, Ross V.G. Dobson, *Bringing the Economy Home from the Market* (Montreal: Black Rose, 1993).

δαπανών που θα κάλυπτε τις βασικές ανάγκες όλων των πολιτών,
γ) την χρηματοδότηση διαφόρων θεσμικών αλλαγών που θα έκαναν εφικτή την δημοκρατία στο νοικοκυριό (π.χ. πληρωμή της οικιακής εργασίας, της φροντίδας των παιδιών και των ηλικιωμένων κ.λπ.),
δ) την χρηματοδότηση προγραμμάτων για την αντικατάσταση των παραδοσιακών πηγών ενέργειας με τοπικούς ενεργειακούς πόρους, ιδιαίτερα με ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (ηλιακή, αιολική κ.λπ.),
ε) την επιβολή οικονομικών κυρώσεων στις θυγατρικές και στα τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων που έχουν την βάση τους στην περιοχή για τις οποιοσδήποτε αντιοικολογικές ή αντεργατικές δραστηριότητές τους.

Έτσι, η συνισταμένη των παραπάνω μέτρων θα είναι η αναδιανομή της οικονομικής δύναμης στο εσωτερικό του δήμου, με την έννοια της μεγαλύτερης ισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Αυτό, σε συνδυασμό με την εισαγωγή ενός δημοκρατικού πλάνου, θα δημιουργούσε μια γερή βάση για την μετάβαση προς την πλήρη οικονομική δημοκρατία.

- **εξουσίας για τον καθορισμό της τοπικής παραγωγής**, μέσω, αρχικά, της παροχής οικονομικών κινήτρων προς τους τοπικούς παραγωγούς/καταστήματα/πολίτες, προκειμένου να παρακινηθούν ώστε να παράγουν/πωλούν/αγοράζουν τοπικά παραγόμενα προϊόντα, με στόχο το σπάσιμο των αλυσίδων των μεγάλων εταιρειών παραγωγής και διανομής. Στη συνέχεια, η δημιουργία *δημοτικών επιχειρήσεων* (δηλ. επιχειρήσεων που ανήκουν στους δήμους και ελέγχονται από τις δημοτικές συνελεύσεις), θα έδινε την εξουσία στους δήμους να αναλάβουν όλο και περισσότερο την παραγωγή (βλ. παρακάτω).

- **της εξουσίας για την κάλυψη των αναγκών πρόνοιας των τοπικών πολιτών**, μέσω της δημιουργίας ενός *δημοτικού συστήματος πρόνοιας*, δηλαδή ενός συστήματος πρόνοιας που θα ελέγχεται από τον δήμο και θα παρέχει σημαντικές κοινωνικές υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία, στέγαση, κ.λπ.) τοπικά, ή περιφερειακά σε συνεργασία με άλλους δήμους της περιοχής. Ένα τέτοιο σύστημα, όχι μόνο θα μεγιστοποιούσε την χρήση των τοπικών παραγωγικών πόρων αλλά, επίσης, θα μείωνε δραστικά την εξωτερική εξάρτηση.

Ερχόμενοι στην συνέχεια στην δημιουργία ενός *δημοτικοποιημένου οικονομικού τομέα*, αυτό αποτελεί ένα κρίσιμο βήμα για την μετάβαση σε μία Περιεκτική Δημοκρατία, όχι μόνο λόγω της σημασίας που έχει όσον αφορά στην ίδια την οικονομική δημοκρατία, αλλά, επίσης, και λόγω του ότι η εγκαθίδρυση αυτοδιαχειριζόμενων παραγωγικών μονάδων συνιστά

το θεμέλιο της δημοκρατίας στους τόπους εργασίας. Ένας δημοτικοποιημένος τομέας θα ενείχε νέες συλλογικές μορφές ιδιοκτησίας οι οποίες θα διασφάλιζαν τον έλεγχο της παραγωγής, όχι μόνο από τους εργαζόμενους στις παραγωγικές μονάδες, αλλά, επίσης, από τον δήμο. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της δημιουργίας:

- **Δημοτικών Επιχειρήσεων**, δηλαδή παραγωγικών μονάδων που θα μπορούσαν να ανήκουν στον δήμο και να διευθύνονται από τους εργαζόμενους στις μονάδες αυτές, ενώ η τεχνική διαχείριση (μάρκετινγκ, σχεδιασμός κ.λπ.) θα μπορούσε να ανατίθεται σε εξειδικευμένο προσωπικό. Εντούτοις, ο συνολικός έλεγχος των δημοτικών επιχειρήσεων θα πρέπει να ανήκει στις δημοτικές συνελεύσεις, οι οποίες θα επιβλέπουν την παραγωγή και τις πολιτικές απασχόλησης και περιβάλλοντος που ακολουθούν, διασφαλίζοντας ότι θα επιδιώκεται το «γενικό κοινωνικό συμφέρον» αντί για τα «μερικά» συμφέροντα των μελών της κάθε δημοτικής επιχείρησης. Παρόμοιες επιχειρήσεις θα μπορούσαν να ιδρυθούν ακόμα και πριν την κατάληψη του δημοτικού συμβουλίου από τους υποστηρικτές του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας μέσω της χρήσης, για παράδειγμα, *Δημοτικών Κτηματικών Εταιρειών (Land Trusts)*, μολονότι οι επιχειρήσεις αυτές θα μπορέσουν να ανθίσουν πραγματικά μόνο μετά την κατάκτηση της τοπικής εξουσίας.⁷⁷

Οι επιχειρήσεις αυτές θα πρέπει να διαχωρίζονται σαφώς τόσο από τις γραφειοκρατικές σοσιαλιστικές επιχειρήσεις, όσο και από τις καπιταλιστικές εταιρείες. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την αποκέντρωση της λήψης αποφάσεων που είναι δυνατή στο πλαίσιο κοοπερατίβων που ανήκουν μεν στον δήμο αλλά είναι αυτοδιαχειριζόμενες. Έτσι, η δημοτική συνέλευση θα μπορούσε να καθορίσει κοινωνικούς και οικολογικούς στόχους τους οποίους θα πρέπει να επιδιώκει η δημοτική επιχείρηση, ενώ την ίδια την επιχείρηση θα την διαχειρίζονται τα μέλη της. Η επιβίωσή τους στην μεταβατική περίοδο θα εξαρτηθεί από το πόσο πετυχημένοι θα είναι οι νέοι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί στην δημιουργία μιας νέας συνειδητοποίησης, η οποία θα κάνει τους πολίτες περισσότερο ανθεκτικούς σε καθαρά οικονομικά κίνητρα. Ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή θα είναι η παραγωγή των δημοτικών επιχειρήσεων να απευθύνεται αποκλειστικά στην τοπική αγορά, με την χρήση των τοπικών πόρων. Αυτό προϋποθέτει ότι οι δημοτικές επιχειρήσεις, σε αντίθεση με τις παρεμφερείς δραστηριότητες

77. Βλ., C. George Benello et al., *Building Sustainable Communities* (New York: Bootstrap, 1989), μέρος Ι.

των Πρασίνων, θα αποτελούν μέρος ενός περιεκτικού προγράμματος για την *δημοτικοποίηση* της οικονομίας –με άλλα λόγια, ενός προγράμματος του οποίου τα συστατικά στοιχεία είναι η αυτοδυναμία, η δημοτική ιδιοκτησία και η συνομοσπονδιακή κατανομή των πόρων. Στόχος αυτής της διαδικασίας είναι η βαθμιαία μετατόπιση ολοένα και περισσότερων ανθρώπινων και μη πόρων από την οικονομία της αγοράς στον νέο «δημοτικό» τομέα της οικονομίας, ο οποίος θα αποτελέσει την βάση μιας ΠΔ. Στο τέλος της διαδικασίας αυτής, οι δημοτικές επιχειρήσεις θα ελέγχουν την τοπική οικονομία και θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στην συνομοσπονδία των δήμων, που θα ήταν πλέον σε θέση να αγοράζει, ή να απαλλοτριώνει, μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις.

• **ενός δικτύου δημοτικών τραπεζικών συνεταιρισμών**, παρόμοιου, για παράδειγμα, με το δίκτυο των Βάσκων της Caja Laboral Popular στην Ισπανία,⁷⁸ το οποίο είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο που υποστηρίζει τους συνεταιρισμούς Mondragon, και το οποίο θα μπορούσε να ιδρυθεί πριν την κατάκτηση της τοπικής εξουσίας. Όταν, όμως, θα έχουν επικρατήσει οι υποστηρικτές της Περιεκτικής Δημοκρατίας σε έναν αριθμό πόλεων/δήμων στις τοπικές εκλογές, τότε θα υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας ενός **δικτύου δημοτικών τραπεζών** κάτω από την ιδιοκτησία και τον έλεγχο του δήμου. Έτσι, κάθε πόλη/δήμος θα μπορούσε να διαθέτει την δική της δημοτική τράπεζα, η οποία θα μπορούσε αρχικά να ενσωματωθεί σε ένα περιφερειακό και, στην συνέχεια, σε ένα συνομοσπονδιακό δίκτυο. Η δημοτική τράπεζα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί:

- α) για την απορρόφηση των τοπικών αποταμιεύσεων προκειμένου να χρηματοδοτηθούν τοπικά, φιλικά προς το περιβάλλον, επενδυτικά προγράμματα που μεγιστοποιούν την τοπική εργασία,
- β) για την προσφορά άλλων εξειδικευμένων υπηρεσιών που θα επέτρεπαν την δημιουργία και λειτουργία δημοτικών επιχειρήσεων από κάθε ενδιαφερόμενη κοινωνική ομάδα της περιοχής, η οποία δεν είναι απαραίτητο να διαθέτει και την απαιτούμενη εξειδικευμένη γνώση (π.χ. εργαζόμενοι χρεωκοπημένων εταιρειών, άνεργοι, χαμηλόμισθοι κ.λπ.),
- γ) για την διεξαγωγή έρευνας σχετικά με τον τύπο παραγωγικών μονάδων που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν στην περιοχή, βάσει κριτηρίων που θα στόχευαν στην μεγιστοποίηση της τοπικής απασχόλησης, της τοπικής (και συνεπώς της συνομοσπονδιακής) οικονομικής

78. Βλ., M.A. Lutz και K. Lux, *Humanistic Economics* (New York: Bootstrap, 1988), σελ. 263-68.

αυτοδυναμίας και παραγωγικότητας, καθώς και την ελαχιστοποίηση των συνεπειών στο περιβάλλον,

δ) για την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών πάνω στον σχεδιασμό της οργάνωσης παραγωγής και των τόπων εργασίας, στην εκπαίδευση ανθρωπίνου δυναμικού, στα λογιστικά συστήματα, κ.λπ.

Τέλος, όσον αφορά στην μετάβαση σε μια Συνομοσπονδιακή Κατανομή Πόρων, το θεμελιώδες πρόβλημα που αντιμετωπίζει μια στρατηγική που οδηγεί σε ένα σύστημα συνομοσπονδιακής κατανομής των πόρων είναι το πώς θα εισαχθούν οι κατάλληλες θεσμικές αλλαγές για την οικονομική δημοκρατία, οι οποίες θα είναι συμβατές με το θεσμικό πλαίσιο που, στο μεταβατικό στάδιο, θα εξακολουθεί να είναι η οικονομία της αγοράς. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η συνομοσπονδιακή κατανομή των πόρων περιλαμβάνει δύο βασικούς μηχανισμούς κατανομής των πόρων, δηλαδή, έναν μηχανισμό δημοκρατικού σχεδιασμού για τις περισσότερες από τις μακροοικονομικές αποφάσεις (στοιχείο κοινωνικής αυτονομίας) και ένα σύστημα διατακτικών ή πιστωτικών καρτών για τις περισσότερες από τις μικροοικονομικές αποφάσεις, οι οποίες, με την αντικατάσταση της πραγματικής αγοράς με μια τεχνητή αγορά, θα δημιουργούσαν συνθήκες ελευθερίας επιλογής (στοιχείο ατομικής αυτονομίας).

Είναι σαφές ότι το ένα πλήρες σύστημα συνομοσπονδιακής κατανομής των πόρων δεν μπορεί να εισαχθεί πριν την ανάδυση μιας πλήρους οικονομικής δημοκρατίας με την μορφή μιας συνομοσπονδίας δήμων – μολονότι βήματα προς την κατεύθυνση αυτήν θα μπορούσαν να γίνουν και νωρίτερα (π.χ. το σχήμα δημοτικής πιστωτικής κάρτας που αναφέρθηκε παραπάνω). Εντούτοις, ένα σύστημα δημοκρατικού σχεδιασμού είναι εφικτό ακόμα και στην μεταβατική περίοδο μολονότι, προφανώς, η εμβέλειά του για την λήψη αποφάσεων θα είναι σημαντικά περιορισμένη από την οικονομία της αγοράς. Παρ' όλα αυτά, ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε να παίξει έναν χρήσιμο ρόλο στην εκπαίδευση των ανθρώπων στην οικονομική δημοκρατία και, ταυτόχρονα, στην δημιουργία των προϋποθέσεων για ατομική και κοινωνική αυτονομία.

Όμως, για να έχει νόημα οποιοσδήποτε δημοκρατικός μηχανισμός και να καταφέρει να ελκύσει τους πολίτες να μετέχουν στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, προϋποτίθεται ότι οι ίδιες οι λαμβανόμενες αποφάσεις είναι σημαντικές. Είναι, επομένως, κρίσιμο κατά την διάρκεια της μετάβασης σε μια Περιεκτική Δημοκρατία ο δήμος να έχει ενισχυθεί με σημαντικές εξουσίες που θα τον έχουν μετατρέψει σε ένα συνεκτικό τοπικό φορολογικό και οικονομικό σύστημα. Τότε, οι δημοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να εξουσιοδοτηθούν να παίρνουν αποφάσεις που επηρεάζουν την

οικονομική ζωή της τοπικής κοινωνίας, οι οποίες θα μπορούσαν να εκτελεστούν από το δημοτικό συμβούλιο ή κάποιο άλλο σχετικό σώμα, αφού αυτό έχει μετατραπεί, τυπικά η άτυπα, ανάλογα με το υπάρχον νομικό πλαίσιο, σε ένα σώμα ανακλητών εντολοδόχων.

Έτσι, η μετατόπιση της φορολογικής εξουσίας προς τις πόλεις/δήμους, που θα πρέπει να αποτελεί βασικό αίτημα ενός κινήματος Περιεκτικής Δημοκρατίας, θα επέτρεπε στις δημοτικές συνελεύσεις να καθορίζουν το ύψος των τοπικών φόρων και τον τρόπο με τον οποίο οι φόροι θα επιβάλλονται πάνω στο εισόδημα, τον πλούτο, την χρήση γης και ενέργειας, καθώς και πάνω στην κατανάλωση. Οι δημοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να συνέρχονται σε ετήσια βάση και να συζητούν διάφορες προτάσεις πάνω στο ύψος της φορολόγησης για το επερχόμενο έτος, σε σχέση με τον τρόπο που θα ξοδευτούν τα χρήματα που συλλέγονται από τον δήμο. Με τον τρόπο αυτό, οι δημοτικές συνελεύσεις θα άρχιζαν να παίρνουν στα χέρια τους τις δημοσιονομικές εξουσίες του κράτους, σε ότι αφορά τους δήμους τους, παρ' όλο που κατά την μεταβατική περίοδο, μέχρις ότου η συνομοσπονδιοποίηση των δήμων αντικαταστήσει το κράτος, θα εξακολουθούν να υπόκεινται στη δημοσιονομική εξουσία του κράτους.

Παρόμοια μέτρα μπορούν να ληφθούν και όσον αφορά στις σημερινές κρατικές εξουσίες που σχετίζονται με την κατανομή των χρηματοπιστωτικών πόρων. Η εισαγωγή ενός συστήματος δημοτικών τραπεζών, σε συνδυασμό με τις δημοτικές πιστωτικές κάρτες, θα δώσει σημαντική δύναμη στις δημοτικές συνελεύσεις ώστε να καθορίζουν την κατανομή των χρηματοπιστωτικών πόρων κατά την υλοποίηση των στόχων του δήμου (την δημιουργία νέων επιχειρήσεων, την ικανοποίηση οικολογικών στόχων κ.λπ.).

Τέλος, οι συνελεύσεις θα διέθεταν σημαντικές εξουσίες στον καθορισμό της κατανομής των πόρων στον δημοτικοποιημένο τομέα, δηλαδή, τις δημοτικές επιχειρήσεις και το δημοτικό σύστημα πρόνοιας. Ως ένα πρώτο βήμα, οι δημοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να εισαγάγουν ένα σχήμα ειδικών πιστωτικών καρτών σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες, όπου όλοι οι δικαιούχοι θα «επιστώνοντο» με ένα αριθμό ωρών παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για την κάλυψη των σχετικών αναγκών τους. Σε μεταγενέστερο στάδιο, όταν ένας σημαντικός αριθμός δήμων συμμετέχει στην συνομοσπονδία περιεκτικών δημοκρατιών, οι δημοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να επεκτείνουν το σύστημα αυτό για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, αρχικά, παράλληλα με την οικονομία της αγοράς –μέχρι την σταδιακή κατάργησή της.

Μετάβαση σε μια δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο

Όπως ανέφερα και παραπάνω, η μεταβατική στρατηγική θα πρέπει να περιλαμβάνει βήματα για την ανάπτυξη θεσμών που δημιουργούν μια «δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο» (θεσμοί αυτοδιαχείρισης στους τόπους εργασίας, το νοικοκυριό, τους τόπους εκπαίδευσης κ.λπ.), καθώς και των αξιών που ανταποκρίνονται σε αυτήν. Αυτό συνεπάγεται ότι οι ομάδες Περιεκτικής Δημοκρατίας, πέρα από την συμμετοχή σε αγώνες για την εργατική δημοκρατία, την δημοκρατία στα νοικοκυριά, την δημοκρατία στους εκπαιδευτικούς θεσμούς κ.ο.κ., θα πρέπει να θέσουν σε κίνηση διαδικασίες για την εγκαθίδρυση εναλλακτικών θεσμών –όπως είναι οι δημοτικές επιχειρήσεις, οι δημοτικές κλινικές, σχολεία κ.λπ.– οι οποίοι θα είναι αυτοδιαχειριζόμενοι, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Επιπροσθέτως, οι ομάδες ΠΔ θα πρέπει να πραγματοποιήσουν βήματα για την ενδυνάμωση της αυτοδιαχείρισης στους υπάρχοντες θεσμούς

Η δημιουργία μιας εναλλακτικής κουλτούρας παίζει κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία της δημιουργίας μιας δημοκρατικής *Παιδείας*, δηλαδή ενός συστήματος καθολικής εκπαίδευσης που μορφοποιεί τον χαρακτήρα του δημοκρατικού πολίτη και, ταυτόχρονα, προωθεί το σύστημα αξιών που είναι συνεπές με μια Περιεκτική Δημοκρατία, ώστε αυτό να καταλάβει ηγεμονική θέση στην κοινωνία. Αυτό είναι ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα από το σημερινό εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο αποτελεί βασικό τμήμα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, η οποία παράγει πειθαρχημένα άτομα αντί για ελεύθερους πολίτες. Παρόμοια, θα πρέπει να ενισχύεται με κάθε τρόπο η ελεύθερη έκφραση των καλλιτεχνών η οποία, ελεύθερη από καπιταλιστικούς ή γραφειοκρατικούς περιορισμούς, θα αντικαταστήσει τις σημερινές ελεγχόμενες από τις ελίτ καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Στο πλαίσιο αυτό, αναγκαία είναι η εγκαθίδρυση ενός συστήματος εναλλακτικών αυτοδιαχειριζόμενων ΜΜΕ, ακόμα και πριν την κατάληψη της τοπικής εξουσίας, με στόχο την παρουσίαση των ειδήσεων από την λαϊκή σκοπιά παρά από την σκοπιά των ελίτ. Τα εναλλακτικά ΜΜΕ που ιδρύονται ως μέρος του προγράμματος Περιεκτικής Δημοκρατίας θα διαδραματίσουν έναν κρίσιμο ρόλο στην ανάπτυξη μιας «εναλλακτικής συνειδητοποίησης», όσον αφορά στις μεθόδους επίλυσης των οικονομικών και οικολογικών προβλημάτων με δημοκρατικό τρόπο. Τα εναλλακτικά ΜΜΕ θα πρέπει να τονίζουν την συστημική φύση της σημερινής οικονομικής και οικολογικής κρίσης και να κάνουν προτάσεις για το πώς μπορεί να ξεκινήσει το χτίσιμο της νέας κοινωνίας. Μόλις κατακτηθεί η τοπική εξουσία, αυτά τα εναλλακτικά ΜΜΕ θα πρέπει να μετατραπούν σε δημοτι-

κά ΜΜΕ, τα οποία θα βρίσκονται υπό τον συνολικό έλεγχο των δημοτικών συνελεύσεων.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να προωθήσουμε μια νέα κουλτούρα για μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία θα χαρακτηρίζεται από πολύ διαφορετικές αξίες από αυτές της οικονομίας της αγοράς. Οι αξίες της ετερονομίας, του ανταγωνισμού, του ατομικισμού και του καταναλωτισμού, οι οποίες είναι κυρίαρχες σήμερα, θα πρέπει να αντικατασταθούν σε μια δημοκρατική κοινωνία από τις αξίες της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας, της συνεργασίας, της αμοιβαίας βοήθειας, της αλληλεγγύης και της διανομής.

Μετάβαση σε μια οικολογική δημοκρατία

Τέλος, η μεταβατική στρατηγική θα πρέπει να περιλαμβάνει βήματα για την ανάπτυξη θεσμών και αξιών που θα έχουν ως στόχο την επανενσωμάτωση της κοινωνίας στην Φύση και την εξάλειψη κάθε ανθρώπινης προσπάθειας κυριαρχίας του φυσικού κόσμου. Αυτό συνεπάγεται, εκτός από την συμμετοχή σε αγώνες ενάντια στις δραστηριότητες των πολιτικών και οικονομικών ελίτ που έχουν ως αποτέλεσμα την σημερινή οικολογική κρίση, το ξεκίνημα διαδικασιών για την ίδρυση εναλλακτικών, «φιλικών προς το περιβάλλον» θεσμών και ανανεώσιμων μορφών ενέργειας. Στην πραγματικότητα, όπως ήδη είδαμε, η εγκαθίδρυση νέων πολιτικών και οικονομικών θεσμών από μόνη της, και ειδικότερα η δραστική αποκέντρωση την οποία συνεπάγονται οι νέοι θεσμοί, αποτελεί ένα κρίσιμο βήμα προς την κατεύθυνση αυτήν, καθώς επιτρέπει την ανάπτυξη νέων τρόπων ζωής, νέων μορφών εργασίας, παραγωγής, χρήσης της ενέργειας και κατανάλωσης, οι οποίες είναι απόλυτα συμβατές με τον στόχο μιας οικολογικής δημοκρατίας.

Συμπερασματικά, κανείς δεν θα πρέπει να τρέφει ψευδαισθήσεις ότι η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας θα είναι μια σύντομη διαδικασία, ή ότι η υλοποίηση ενός προγράμματος μεταβατικής στρατηγικής δεν θα αντιμετωπίσει τον πόλεμο των ελίτ που ελέγχουν την κρατική μηχανή και την οικονομία της αγοράς. Η διαδικασία αυτή θα είναι αναγκαστικά μακρόχρονη, θα εκτείνεται δηλαδή σε μια ολόκληρη ιστορική περίοδο και θα εμπλέκει ένα τεράστιο λαϊκό κίνημα. Ωστόσο, χωρίς να υποτιμώ τις δυσκολίες που εμπεριέχονται στο πλαίσιο των σημερινών τελειοποιημένων μεθόδων ελέγχου της σκέψης και οικονομικής βίας, οι οποίες, στην πράξη, μπορεί να αποδειχτούν περισσότερο αποδοτικές μέθοδοι για την καταστολή ενός κινήματος για μια Περιεκτική Δημοκρατία από την καθαρή κρατική βία, θεωρώ ότι η προτεινόμενη στρατηγική είναι ρεαλιστική στην πορεία για μια νέα, πραγματικά δημοκρατική, κοινωνία.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:
ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ:

ΠΟΥ ΘΕΜΕΛΙΩΝΟΥΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ;

Στο κεφάλαιο αυτό, θα εξεταστούν τα θεμέλια της «αντικειμενικότητας», τόσο στην θετικιστική όσο και στην διαλεκτική εκδοχή της, και θα αμφισβητηθεί το κατά πόσον είναι εφικτή, αλλά και επιθυμητή, η θεμελίωση του προτάγματος για μια ΠΔ σε ένα «αντικειμενικό» θεωρητικό σύστημα, δηλαδή σε ένα κλειστό σύστημα. Το ερώτημα που κατ' αρχήν ανακύπτει εδώ είναι εάν στην προσπάθεια να θεμελιώσουμε το δημοκρατικό πρόταγμα υπάρχει πράγματι ένα γνήσιο δίλημμα που μας υποχρεώνει να επιλέξουμε μεταξύ μιας μοντερνιστικής «αντικειμενικής» προσέγγισης και μιας μετα-μοντερνιστικής υποκειμενικής προσέγγισης.

Η επιλογή της πρώτης συνεπάγεται ότι, ακολουθώντας την *μοντερνιστική* παράδοση, για να θεμελιώσουμε την ανάγκη μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας πρέπει να στηριχθούμε σε *αντικειμενικές* θεωρίες και μεθόδους. Δηλαδή, σε διαδικασίες που είναι ανεξάρτητες από τις δικές μας προσδοκίες, επιθυμίες, στάσεις και ιδέες. Το υπόρρητο επιχείρημα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ότι τέτοιες θεωρίες και μέθοδοι απηχούν στην πραγματικότητα «αντικειμενικές διαδικασίες» που διέπουν την κοινωνία ή τον φυσικό κόσμο. Όπως, όμως, θα προσπαθήσω να δείξω στο κεφάλαιο αυτό, η επιλογή μιας «αντικειμενικής» μεθόδου για την θεμελίωση της ανάγκης για μια ΠΔ είναι όχι μόνο προβληματική αλλά και ανεπιθύμητη:

- Είναι *προβληματική*, επειδή, σήμερα, μετά την αποφασιστική εισαγωγή στην επιστήμη του 20ού αιώνα της αρχής της αβεβαιότητας και της θεωρίας του χάους, ελάχιστοι εξακολουθούν να πιστεύουν ότι είναι ακόμα δυνατή η αναγωγή σε «αντικειμενικούς» νόμους ή «τάσεις» όσον αφορά στην κοινωνική αλλαγή. Εάν η σχέση αιτίου και αιτιατού είναι κάποτε αβέβαιη ακόμα και στην φυσική, την πιο «σκληρή» επιστήμη, και η αναγωγή σε αναγκαίους και καθολικούς νόμους αμφισβητείται ακόμα και σε σχέση με τον φυσικό κόσμο, είναι φανερό ότι το να υποθέτουμε αντικειμενικούς νόμους ή τάσεις που δήθεν διέπουν την κοινωνική εξέλιξη είναι παράλογο.
- Είναι *ανεπιθύμητη*, επειδή, όπως έχει δείξει η περίπτωση του σοσιαλιστικού προτάγματος, υπάρχει μια άμεση σύνδεση μεταξύ της «επιστημονικοποίησης» αυτού του προτάγματος στα χέρια των μαρξιστών-

λενινιστών και της συνακόλουθης γραφειοκρατικοποίησης της σοσιαλιστικής πολιτικής και του ολοκληρωτικού μετασχηματισμού της κοινωνικής οργάνωσης.

Εάν όμως ο μοντερνιστικός αντικειμενισμός φαίνεται προβληματικός και ανεπιθύμητος, αυτό δεν σημαίνει ότι ο μεταμοντερνιστικός υποκειμενισμός είναι λιγότερο προβληματικός, καθώς εύκολα μπορεί να οδηγήσει στον γενικό σχετικισμό και ανορθολογισμό, αν όχι στην πλήρη εγκατάλειψη της ριζοσπαστικής πολιτικής. Έτσι, η υιοθέτηση του μεταμοντέρνου «γενικευμένου κομφορμισμού»¹ συνεπάγεται, στην ουσία, την εγκατάλειψη οποιασδήποτε ιδέας για ένα απελευθερωτικό πρόταγμα, κάτω από την (άθλια) πρόφαση ότι πρέπει να αφήσουμε την «πολυφωνία» να ανθίσει και το (σωστό) έμβλημα ότι «η πολιτική, όταν την κατανοούμε σωστά, είναι αυστηρά υποκειμενική».²

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να δείξει ότι το παραπάνω δίλημμα είναι, στην πραγματικότητα, ένα ψευδοδίλημμα. Σήμερα, είναι δυνατό να ορίσουμε το απελευθερωτικό πρόταγμα για μια ΠΔ χωρίς να καταφύγουμε σε αμφίβολα αντικειμενικά θεμέλια ή στον μεταμοντέρνο νεοσυντηρητισμό. Έτσι, όταν ορίζουμε την ελευθερία και το απελευθερωτικό πρόταγμα σε σχέση με το αίτημα για κοινωνική και ατομική αυτονομία, αυτό το κάνουμε επειδή **εμείς** επιλέγουμε υπεύθυνα την αυτονομία, καθώς και την πολιτική έκφρασή της, την δημοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι αποκλείουμε ρητά την δυνατότητα θεμελίωσης οποιωνδήποτε «αντικειμενικών» νόμων, διαδικασιών ή τάσεων, που, δήθεν «αναπόφευκτα» ή «ορθολογικά», οδηγούν στην εκπλήρωση του προτάγματος της αυτονομίας. Ωστόσο, από την στιγμή που έχουμε επιλέξει, γενικά, το περιεχόμενο του απελευθερωτικού προτάγματος, προκύπτουν μερικές καθορισμένες συνέπειες σε σχέση με το πώς ερμηνεύουμε και αξιολογούμε την κοινωνική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ο ίδιος ο ορισμός ενός απελευθερωτικού προτάγματος καθορίζει και τον «τρόπο που βλέπουμε» την κοινωνική πραγματικότητα και τον τρόπο με τον οποίο ασκούμε κριτική σε αυτήν.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, αμφισβητείται η αξίωση για αντικειμενικότητα της «ορθόδοξης» επιστημολογικής παράδοσης (εμπειρισμός/θετικισμός και ορθολογισμός), τουλάχιστον όσον αφορά στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Η αποφασιστική επίδραση των

1. Κ. Καστοριάδης, «Η εποχή του γενικευμένου κομφορμισμού», στο έργο του ίδιου *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος* (Αθήνα: Ύψιλον, 1992), σελ. 11.

2. Paul Feyerabend, *Farewell to Reason* (London: Verso, 1987), σελ. 306.

εξουσιαστικών σχέσεων και δομών στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων αντανακλάται στον πολύ χαμηλότερο βαθμό διυποκειμενικότητας που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές επιστήμες σε σχέση με τις φυσικές.

Στην συνέχεια, ερευνάται η αξίωση για αντικειμενικότητα της εναλλακτικής παράδοσης, της διαλεκτικής, σε σχέση με τις δύο κύριες εφαρμογές της στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας, τον διαλεκτικό υλισμό και τον διαλεκτικό νατουραλισμό. Το πόρισμα της έρευνας αυτής είναι ότι η διατύπωση μιας γενικής θεωρίας περί κοινωνικής «εξέλιξης», στην βάση μιας «αντικειμενικής» ερμηνείας της κοινωνικής ή της φυσικής ιστορίας, δεν είναι ούτε εφικτή ούτε επιθυμητή.

Τέλος, στο τελευταίο τμήμα, υποστηρίζεται η θέση ότι το απελευθερωτικό πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία μπορεί να θεμελιωθεί μόνο σε έναν δημοκρατικό ορθολογισμό που υπερβαίνει τόσο τον «επιστημονισμό» και τον ανορθολογισμό όσο και τον γενικό σχετικισμό.

8.1. Ο μύθος της αντικειμενικότητας: ορθόδοξη «αντικειμενικότητα»

Το πρώτο ερώτημα που εγείρεται σε κάθε προσπάθεια να «αντικειμενικοποιηθεί» η ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας αφορά στην μεθοδολογία που χρησιμοποιείται σε αυτήν την διαδικασία. Ο όρος «μεθοδολογία» αναφέρεται εδώ με την ευρεία έννοια της φιλοσοφίας της επιστήμης –ως διερεύνησης των εννοιών, θεωριών και παραδοχών, καθώς και των κριτηρίων για την αξιολόγησή τους. Το μεθοδολογικό πρόβλημα έχει φυσικά μια μακρά ιστορία στις διαμάχες μεταξύ ορθόδοξων κοινωνικών επιστημόνων από την μια μεριά και μαρξιστών θεωρητικών από την άλλη, και πρόσφατα επανεμφανίστηκε, ρητά ή σιωπηρά, στις διαμάχες μέσα στο Πράσινο κίνημα. Έτσι, μπορεί ναδειχθεί ότι σημαντικές διαφωνίες μεταξύ διαφόρων ρευμάτων του Πράσινου κινήματος οφείλονται σε μεθοδολογικές διαφορές σε σχέση με τον τρόπο θέασης της «πραγματικότητας». Τέτοιες διαφορές κάποτε κάνουν ακόμα κι αυτήν την ίδια την επικοινωνία μεταξύ των Πράσινων ρευμάτων εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη (βλ. π.χ. την διαμάχη μεταξύ κοινωνικών και βαθιών οικολόγων). Είναι, επομένως, πολύ σημαντικό να διασαφηνίσουμε τα μεθοδολογικά ζητήματα που βρίσκονται πίσω από τις τρέχουσες διαμάχες.

Κάθε προσπάθεια αντικειμενικοποίησης της ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας αντιμετωπίζει μια βασική επιλογή: είτε να θεωρήσει την υπάρχουσα κοινωνικο-οικονομική τάξη ως δεδομένη, στοχεύοντας

υπόρρητα στην νομιμοποίηση της αναπαραγωγής της (όπως κάνουν οι «ορθόδοξοι» κοινωνικοί «επιστήμονες»), είτε να θεωρήσει το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο ως μια προσωρινή φάση ή μια «ανορθολογική» κατάσταση, στοχεύοντας ρητά στον ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό (όπως κάνουν οι ριζοσπάστες θεωρητικοί). Για λόγους τους οποίους θα αναπτύξω στην συνέχεια του κεφαλαίου, μπορεί να δειχθεί ότι οι έννοιες της αντικειμενικότητας που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια των δύο κύριων παραδόσεων στην φιλοσοφία της επιστήμης, της εμπειριστικής/θετικιστικής παράδοσης και της διαλεκτικής, έχουν μια εγγενή σχέση με τους παραπάνω στόχους της κοινωνικής ανάλυσης. Έτσι, η αντίληψη της αντικειμενικότητας που ανέπτυξαν οι εμπειριστές/θετικιστές (ορθόδοξη «αντικειμενικότητα»), είναι περισσότερο συμβατή με ένα είδος «αντικειμενικής» ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας όπου το υπάρχον κοινωνικοοικονομικό σύστημα θεωρείται δεδομένο. Αντίστροφα, η αντίληψη της αντικειμενικότητας που ανέπτυξαν οι διαλεκτικοί φιλόσοφοι (διαλεκτική «αντικειμενικότητα»), είναι περισσότερο συμβατή με την προσπάθεια θεμελίωσης ενός ριζοσπαστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Ένα άμεσο ερώτημα που εγείρεται εδώ είναι εάν η διαλεκτική μπορεί να ιδωθεί ως «μέθοδος». Διαλεκτικοί αναλυτές, όπως ο Murray Bookchin, διαφωνούν με την αντίληψη της διαλεκτικής ως μεθόδου:

Το να θεωρούμε την διαλεκτική ως «μέθοδο», διαστρέφει την ίδια την σημασία της, [εφόσον] η διαλεκτική είναι μια διαρκής καταγγελία του μύθου της «μεθοδολογίας» και ειδικότερα της άποψης ότι οι «τεχνικές» θεώρησης μιας διαδικασίας μπορούν να διαχωριστούν από την ίδια την διαδικασία.³

Όμως, ακόμα κι αν δούμε την διαλεκτική προσέγγιση κατεξοχήν ως μια οντολογική λογική, αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι η προσέγγιση αυτή, όταν αξιολογεί το πόσο αληθής είναι μια θεωρία («αξία αληθοσύνης»-*truth value*), χρησιμοποιεί πράγματι ένα σύνολο εννοιών, κατηγοριών και κριτηρίων που είναι πολύ διαφορετικό από τις έννοιες, τις κατηγορίες και τα κριτήρια που χρησιμοποιούν οι θετικιστές και ότι, μ' αυτήν την έννοια, είναι και η ίδια μία μέθοδος. Επιπλέον, το ίδιο το γεγονός ότι, ακόμα και σήμερα, σύγχρονοι διαλεκτικοί, προερχόμενοι από διαφορετικές παραδόσεις (π.χ. μαρξιστές και κοινωνικοί οικολόγοι), χρησιμοποιούν την διαλεκτική προσέγγιση για να διασαφηνίσουν το ίδιο πεδίο πραγματικότητας

3. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology, Essays on Dialectical Naturalism* (Montreal: Black Rose Books, 1995), σελ. 129.

(την κοινωνική εξέλιξη), και στην πορεία καταλήγουν σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα, τόσο στο ερμηνευτικό όσο και στο ηθικό επίπεδο, αποτελεί μια ξεκάθαρη ένδειξη ότι η διαλεκτική χρησιμοποιείται και ως μέθοδος.

Ερχόμενοι τώρα στην ορθόδοξη επιστημολογική παράδοση, τα κύρια ρεύματα της παράδοσης αυτής είναι ο ορθολογισμός και ο εμπειρισμός/θετικισμός, καθώς και οι πιο πρόσφατες εκδοχές τους, ο *Επιλαθευτισμός* (*falsificationism*: θεωρία της διαψευσιμότητας) και τα «προγράμματα επιστημονικής έρευνας». Μια σύντομη σκιαγράφηση των ρευμάτων αυτών της ορθόδοξης παράδοσης μπορεί να είναι χρήσιμη για την κατανόηση των μεθοδολογικών διαφορών ανάμεσα στις διάφορες σχολές κοινωνικής σκέψης στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την κοινωνική πραγματικότητα.

Ορθολογισμός εναντίον εμπειρισμού/θετικισμού

Ο ορθολογισμός άνθισε κυρίως στην ηπειρωτική Ευρώπη (Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff κ.ά.), ενώ ο εμπειρισμός (Bacon, Hume, Berkeley) και τα παράγωγα του, δηλαδή ο θετικισμός (κλασικός και λογικός) και ο επιλαθευτισμός, ήταν κυρίαρχοι στις αγγλοσαξονικές χώρες. Τόσο οι ορθολογιστές όσο και οι εμπειριστές έχουν έναν κοινό στόχο: την γνωστική βεβαιότητα, δηλαδή, αλήθειες που είναι βέβαιες επειδή είναι αναγκαίες. Γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο είναι δυνατόν και στις δύο παραδόσεις να μιλάμε για απόδειξη. Παρ' όλα αυτά, οι ορθολογιστές και οι εμπειριστές διαφέρουν τόσο όσον αφορά στην πηγή της αλήθειας όσο και όσον αφορά στην μέθοδο που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε για να μπορέσουμε να θεμελιώσουμε την γνώση πάνω σ' αυτές τις αλήθειες. Οι ορθολογιστές βρίσκουν την πηγή της αλήθειας στον Λόγο (*reason*), ενώ αντίθετα οι εμπειριστές/θετικιστές βρίσκουν την πηγή της αλήθειας στα δεδομένα των αισθήσεων, στα «γεγονότα».

Οι διαφορές αυτές απηχούν με την σειρά τους διαφορετικές θεωρίες της αλήθειας. Έτσι, ο ορθολογισμός απηχεί μια «συνεκτική» θεωρία της αλήθειας,⁴ σύμφωνα με την οποία το κριτήριο της αλήθειας είναι η συνοχή με άλλες προτάσεις ή κρίσεις, κάτι που είναι σε απόλυτη συνέπεια με την παραγωγική (*deductive*) μέθοδο ανάλυσης (δηλ. την συναγωγή συμπερασμάτων «από το γενικό για το μερικό»). Το θεμέλιο αυτού του κριτηρίου

4. Βλ., D.W. Hamlyn, *The Theory of Knowledge* (London: Macmillan, 1970), καθώς και Frederick Copleston, *A History of Philosophy* (London: Search Press, 1976).

της αλήθειας είναι η πεποίθηση ότι είναι αδύνατον να διατυπώσουμε μια «ουδέτερη» γλώσσα, δηλαδή, μια γλώσσα ανεξάρτητη από συγκεκριμένο θεωρητικό σύστημα, ή αντίληψη της πραγματικότητας. Επομένως, εφόσον δεν υπάρχει ουδέτερος τρόπος να συγκρίνουμε την πραγματικότητα με τις κρίσεις μας, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να συγκρίνουμε το ένα σύνολο κρίσεων με άλλα. Με άλλα λόγια, η γνώση διαμεσολαβείται από έννοιες και η αντικειμενικότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα σ' ένα συγκεκριμένο εννοιολογικό πλαίσιο. Η θέση αυτή έχει δύο σημαντικές συνέπειες:

- πρώτον, ότι η ασυμμετρία μεταξύ αντίπαλων θεωριών και των συνεπειών τους οφείλεται στην χρησιμοποίηση διαφορετικών παραδοχών/αξιωμάτων,
- δεύτερον, ότι η επιλογή ανάμεσα σε τέτοιες θεωρίες βασίζεται εντέλει σε εξω-επιστημονικά κριτήρια.

Επομένως, δεν υπάρχει κανένας αντικειμενικός τρόπος να δείξουμε την υπεροχή ενός θεωρητικού συστήματος (όσον αφορά στην εξήγηση της πραγματικότητας) έναντι ενός άλλου, όταν και τα δύο συστήματα είναι εσωτερικά συνεπή και συνεκτικά. Εάν, για παράδειγμα, μπορεί να δειχθεί ότι τόσο η μαρξιστική όσο και η νεοκλασική θεωρία της αξίας είναι εσωτερικά συνεπείς και συνεκτικές, τότε δεν υπάρχει κανένας «αντικειμενικός» τρόπος να δείξουμε την υπεροχή της μιας θεωρίας έναντι της άλλης.

Για τους ορθολογιστές, η γνώση του κόσμου ενέχει αναπόφευκτα *a priori* αλήθειες, δηλαδή αλήθειες που είναι ουσιαστικά εγγενείς, ανεξάρτητες από συγκεκριμένες εμπειρίες και, ως τέτοιες, επομένως, δεν έχουν ανάγκη από εμπειρική επιβεβαίωση. Έτσι, οι ορθολογιστές υποστηρίζουν ότι με την καθαρή λογική μπορούμε να φθάσουμε σε ουσιαστική γνώση για την φύση του κόσμου, μέσω της χρήσης εννοιών και προτάσεων στις οποίες η σύνδεση μεταξύ υποκειμένου και κατηγορήματος είναι αναγκαία. Το ιδεώδες των ορθολογιστών ήταν «ένα παραγωγικό σύστημα αληθειών, ανάλογο με ένα μαθηματικό σύστημα, αλλά ταυτόχρονα ικανό να αυξάνει τις πραγματολογικές μας πληροφορίες ... ένα σύστημα παραγόμενων αληθειών που μπορεί να θεωρηθεί ως η αυτο-εκτύλιξη του ίδιου του Λόγου (*reason*)».⁵

Η εναλλακτική παράδοση του εμπειρισμού αναπτύχθηκε ως αντίδραση στον *a priori* και υποκειμενικό χαρακτήρα της γνώσης του ορθολογισμού. Ο εμπειρισμός απηχεί μια εντελώς διαφορετική θεωρία της αλήθειας, μια

5. Frederick Copleston, S.J., *A History of Philosophy*, vol. IV, σελ. 17.

θεωρία αντιστοιχίας, σύμφωνα με την οποία το κριτήριο της αλήθειας είναι η αντιστοιχία με τα γεγονότα, μολονότι, όπως έχουν δείξει σύγχρονες εκδοχές της θεωρίας, είναι βέβαιο ότι δεν είναι πάντοτε δυνατή η σύνδεση κάθε απόφασης με ένα γεγονός.⁶ Η εμπειρία, επομένως, γίνεται η αναγκαία βάση για κάθε γνώση μας και, εφόσον η πραγματολογική γνώση βασίζεται στην αντίληψη, δεν μπορούμε να επιτύχουμε πραγματολογική γνώση με *a priori* συλλογισμούς. Όλες οι *a priori* προτάσεις είναι αναλυτικές (η έννοια του κατηγορήματος περιέχεται στην έννοια του υποκειμένου), αληθείς εξ ορισμού και κατά συνέπεια η άρνησή τους ενέχει αντίφαση. Ως τέτοιες, οι προτάσεις αυτές δεν έχουν γνωστικές αξιώσεις για τον κόσμο, δεν είναι αλήθειες για πραγματολογικά ζητήματα. Από την άλλη μεριά, όλες οι συνθετικές προτάσεις (το κατηγορήμα δεν περιέχεται στο υποκείμενο) είναι *a posteriori*, δηλαδή, η σύνδεση μεταξύ υποκειμένου και κατηγορήματος δεν είναι και δεν μπορεί να είναι αναγκαία.

Όμως, δεν είναι όλες οι συνθετικές προτάσεις *a posteriori*. Ορισμένες είναι *a priori*, ανεξάρτητες από την εμπειρία. Έτσι, όπως πρώτος τόνισε ο Kant, έννοιες όπως αυτή της αιτιότητας (η αλήθεια ότι κάθε συμβάν έχει μια αιτία), είναι αναγκαίες αλήθειες, αλλά παρ' όλα αυτά παρέχουν πληροφορίες για τον κόσμο που κατά μια έννοια είναι ανεξάρτητες από την εμπειρία. Ακόμα, η αντίληψη δεν είναι απλώς μια ασυνείδητη διαδικασία. Όπως, για παράδειγμα, επισημαίνει ο Kuhn,⁷ η ίδια η αντίληψη, μολονότι ασυνείδητη, καθορίζεται (conditioned) από την ποσότητα και ποιότητα της προγενέστερης εμπειρίας και εκπαίδευσης. Δεν υπάρχουν συνεπώς «ωμά γεγονότα»: βλέπουμε όλα τα γεγονότα μέσα από κάποια «θεωρία» και η αντίληψη εξαρτάται πάντοτε από προσλαμβάνουσες έννοιες. Δεδομένου, επομένως, ότι για να έχει νόημα η συζήτηση για μια γνώση που στηρίζεται στα δεδομένα των αισθήσεων, προϋποτίθεται ότι η γλώσσα είναι ουδέτερη, η απουσία μιας τέτοιας γλώσσας συνεπάγεται ότι η εμπειριοκρατική θέση είναι αβάσιμη, εφόσον τα δεδομένα των αισθήσεων δεν είναι ανεξάρτητα από την γνώση μας για τον κόσμο.

Εντούτοις, παρά τις επιθέσεις από ορθολογιστές, καντιανούς/νεοκαντιανούς, μαρξιστές, σχετικιστές και άλλους, ο εμπειρισμός, στις διάφορες μορφές του, έχει γίνει η κυρίαρχη επιστημολογία μεταξύ των ορθόδοξων κοινωνικών επιστημόνων – μια διαδικασία στην οποία πρόσφερε τα μέγιστα η επιτυχία των φυσικών επιστημών και η αντίστοιχη άνθηση του επιστημονισμού. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ήταν ιδιαίτερα κατά

6. D.W. Hamlyn, *The Theory of Knowledge*, σελ. 132-36.

7. Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (University of Chicago Press, 1970), σελ. 191-98.

την περίοδο που αναδύθηκε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «επιστημονικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα», όταν άρχισε να κυριαρχεί στις κοινωνικές επιστήμες η φιλοσοφία του (κλασικού) θετικισμού του Comte –το επόμενο βήμα στην εξέλιξη του εμπειρισμού. Ο θετικισμός του Comte εισήγαγε την πασίγνωστη διάκριση ανάμεσα σε γεγονότα και αξίες, μια διάκριση που έμελλε να χρησιμοποιηθεί ευρύτατα από τους ορθόδοξους κοινωνικούς επιστήμονες στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν μια «αξιολογικά ουδέτερη» (value-free) επιστήμη της οικονομίας, ή γενικά της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, η εισαγωγή της διάκρισης γεγονότων/αξιών, αντί να δημιουργήσει τις συνθήκες για μια «αξιολογικά ουδέτερη» επιστήμη της κοινωνίας, όχι μόνο βοήθησε στην δημιουργία του μύθου της επιστημονικής «αντικειμενικότητας», αλλά, όπως παρατηρεί ο Murray Bookchin, κατέληξε στο να στερήσει την *θεωρησιακή* φιλοσοφία (speculative philosophy) από το δικαίωμα να προχωρά έλλογα από «αυτό που είναι» σε «αυτό που πρέπει να είναι», δηλαδή το δικαίωμά της να γίνει μια έγκυρη εξήγηση της πραγματικότητας, μέσα από την εκτυλισσόμενη «αλήθεια» της.⁸

Οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες βοηθήθηκαν τα μέγιστα στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν μια «επιστήμη» της οικονομίας και της κοινωνίας από δύο παράλληλες εξελίξεις: πρώτον, από την έλευση του λογικού θετικισμού, και, δεύτερον, από τη σημαντική πρόοδο που σημειώθηκε στην στατιστική θεωρία του ελέγχου των υποθέσεων στις δεκαετίες του 1930 και 1940. Οι εξελίξεις αυτές στην στατιστική έκαναν δυνατή την εφαρμογή μεθόδων εμπειρικού ελέγχου στην μελέτη κοινωνικών φαινομένων, δηλαδή φαινομένων που, από την φύση τους δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο πειραμάτων. Στην πραγματικότητα, ο λογικός θετικισμός, που κυριάρχησε στην ορθόδοξη φιλοσοφία της επιστήμης την ίδια περίπου χρονική στιγμή που σημειώνονταν οι εξελίξεις στην στατιστική, διακήρυξε ρητά το δόγμα του *μεθοδολογικού μονισμού*, σύμφωνα με το οποίο όλες οι επιστήμες, είτε φυσικές είτε κοινωνικές, μπορούν και πρέπει να χρησιμοποιούν την ίδια μέθοδο.

Ο λογικός θετικισμός, ο οποίος εκφράστηκε αρχικά από μια ομάδα φιλοσόφων –που μετέπειτα έγινε γνωστή ως «Κύκλος της Βιέννης»– στην οποία περιλαμβάνονταν ο M. Schlick, ο R. Carnap κ.ά., ισχυριζόταν ότι δημιουργούσε μια σύνθεση μεταξύ των δύο επιστημολογικών παραδόσεων, δηλαδή, αφενός, μεταξύ του παραγωγικού και *a priori* ορθολογισμού και, αφετέρου, του επαγωγικού και *a posteriori* εμπειρισμού. Εντούτοις, ο

8. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 114, 130.

λογικός θετικισμός στηρίζεται περισσότερο στην εμπειριοκρατική παράδοση παρά την ορθολογική, όπως γίνεται φανερό από το γεγονός ότι οι βασικές του θέσεις ανήκουν, βασικά, σε αυτήν την παράδοση. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την θέση ότι μια θεωρία, για να είναι επιστημονική, πρέπει να είναι επαληθεύσιμη, δηλαδή δεν πρέπει να περιέχει μεταφυσικές αποφάνσεις και αξιολογικές κρίσεις. Το ίδιο ισχύει και για την θέση της που θεωρεί (για άλλη μια φορά) ως πρωταρχική πηγή της γνώσης την παρατήρηση ή την εμπειρία των αισθήσεων, ενώ ο Λόγος απλώς διαμεσολαβεί ως λογικός έλεγχος της συνεκτικότητας μεταξύ των υποθέσεων και των συνεπειών τους.

Εντούτοις, μολονότι ο λογικός θετικισμός, επιμένοντας σε επαληθεύσιμες αλήθειες, αποτελούσε οπωσδήποτε μια βελτίωση και, ταυτόχρονα, μια υποχώρηση σε σχέση με την ακραία εμπειριοκρατική θέση της πίστης σε αποδεδειγμένες αλήθειες, εξακολουθούσε να έχει σοβαρές αδυναμίες. Θα αναφέρω εδώ τρεις μόνο από τις κριτικές που έγιναν εναντίον του. Έτσι:

- πρώτον, η πρόταση του Carnap ότι, μολονότι οι επιστημονικές θεωρίες είναι εξίσου αναπόδεικτες, έχουν παρ' όλα αυτά διαφορετικούς βαθμούς πιθανότητας, (ανάλογα με τα εκάστοτε διαθέσιμα τεκμήρια), δείχθηκε από τον K. Popper ότι είναι αβάσιμη λόγω του ότι, κάτω από πολύ γενικές συνθήκες, όλες οι θεωρίες, όποια κι αν είναι η τεκμηρίωσή τους, μπορούν να αποδειχθούν όχι μόνο ως εξίσου αναπόδεικτες, αλλά και εξίσου απίθανες.⁹
- δεύτερον, καθώς δεν υπάρχει κανένας απολύτως προσδιορισμός του αριθμού των ελέγχων από τους οποίους πρέπει να περάσει μια θεωρία, ώστε να θεωρείται επαληθευμένη, το ερώτημα που εγείρεται είναι πώς γνωρίζουμε ότι η κανονικότητα που εγκαθιδρύθηκε σήμερα θα ισχύει και αύριο.
- τέλος, όπως επισημαίνει και ο Katouzian, τα δύο σημαντικότερα κριτήρια του λογικού θετικισμού (επαληθευσιμότητα/επαλήθευση) είναι κανονιστικά (δηλαδή αναφέρονται στο δέον και όχι στο υπάρχον), εφόσον αυτά τα ίδια δεν έχουν επαληθευθεί και οι κανονιστικές αποφάνσεις, σύμφωνα με τις αρχές του λογικού θετικισμού, είναι απλές ταυτολογίες. Επομένως, ο λογικός θετικισμός, «όχι μόνο δεν πρόσφερε μια αντικειμενική μεθοδολογία, αλλά και έγινε μια ιδεολογία «που παρεμποδίζει την αύξηση της γνώσης και υπηρετεί το συμφέρον του *status quo*».¹⁰

9. Βλ., I. Lakatos, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes" στο *Criticism and the Growth of Knowledge*, Lakatos και Musgrave (Cambridge University Press, 1970), σελ. 93-103.

10. H. Katouzian, *Ideology and Method in Economics* (London: Macmillan, 1980), σελ. 53.

Επιλαθευτισμός και προγράμματα επιστημονικής έρευνας (Π.Ε.Ε.)

Οι αδυναμίες του λογικού θετικισμού οδήγησαν σε μιαν άλλη εκδοχή του εμπειρισμού, τον επιλαθευτισμό, ο οποίος συνιστά μια περαιτέρω οπισθοχώρηση από την αρχική θέση του εμπειρισμού. Το κριτήριο οριοθέτησης του τι είναι επιστημονικό και τι όχι μετατρέπεται τώρα από επαληθευσιμότητα/επαλήθευση σε διαψευσιμότητα/διάψευση. Αναγνωρίζεται, επομένως, ρητά ότι οι θεωρίες είναι εξίσου αναπόδεικτες/απίθανες, αλλά, παρ' όλα αυτά, ενδέχεται να μην είναι εξίσου ανασκευάσιμες: ένας πεπερασμένος αριθμός παρατηρήσεων μπορεί να ανασκευάσει μια θεωρία. Έτσι, η εμπειρική τεκμηρίωση περί του αντιθέτου γίνεται ο μοναδικός ρυθμιστής στην αξιολόγηση των θεωριών. Εντούτοις, ούτε αυτή η περαιτέρω υποχώρηση από τον εμπειρισμό δημιούργησε μια βάσιμη (επιστημολογική) θέση. Οι εκλεπτυσμένοι επιλαθευτιστές (όπως ο Karl Popper στα ύστερα γραπτά του, ο Lakatos και άλλοι), απέρριψαν αυτήν την μορφή «δογματικού επιλαθευτισμού», όπως την αποκάλεσαν, ως στηριζόμενη σε ψευδείς παραδοχές και ένα υπερβολικά στενό κριτήριο οριοθέτησης του επιστημονικού από το μη επιστημονικό.

Οι ψευδείς παραδοχές ήταν:

- πρώτον, ότι μπορούμε να διακρίνουμε τις θεωρητικές από τις πραγματολογικές προτάσεις. Μια τέτοια παραδοχή ωστόσο βασίζεται στην πεποίθηση ότι υπάρχουν πράγματι «ωμά γεγονότα», που δεν τα βλέπουμε από κάποια θεωρητική σκοπιά.
- δεύτερον, ότι οι προτάσεις που πληρούν το κριτήριο πως είναι πραγματολογικές είναι αληθείς –μια παραδοχή που προϋποθέτει ότι οι πραγματολογικές προτάσεις μπορούν να αποδειχθούν με το πείραμα. Όμως, όπως τονίζει ο Lakatos,¹¹ «δεν μπορούμε ούτε να αποδείξουμε θεωρίες ούτε να τις ανασκευάσουμε. Το κριτήριο οριοθέτησης ανάμεσα στις «μαλακές» αναπόδεικτες «θεωρίες» και στην «σκληρή» αποδεδειγμένη «εμπειρική βάση» είναι ανύπαρκτο: όλες οι επιστημονικές προτάσεις είναι θεωρητικές και αθεράπευτα επισφαλείς».
- τέλος, το επιλαθευτιστικό κριτήριο οριοθέτησης είναι τόσο στενό, ώστε θα έχετε εκτός επιστήμης τις πιο θαυμαστές επιστημονικές θεωρίες, που μπορεί εύκολα ναδειχθεί ότι δεν είναι ούτε αποδείξιμες ούτε ανασκευάσιμες. Έτσι, όπως εύστοχα σημείωσε ο Lakatos, η αποδοχή του επιλαθευτιστικού κριτηρίου θα σήμαινε ότι όλες οι πιθανοκρατικές

11. Το άρθρο του Lakatos στο Lakatos και Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, σελ. 100.

θεωρίες, μαζί με τις θεωρίες του Newton, του Maxwell και του Einstein, θα έπρεπε να απορριφθούν ως μη επιστημονικές, εφόσον κανένας πεπερασμένος αριθμός παρατηρήσεων δεν θα μπορούσε ποτέ να τις ανασκευάσει.¹²

Η επόμενη εξέλιξη στην εμπειριστική/θετικιστική παράδοση ήταν η προσέγγιση του Lakatos για τα Προγράμματα Επιστημονικής Έρευνας (Π.Ε.Ε.). Τα προγράμματα αυτά θεωρούνται ότι αποτελούνται, πρώτον, από «πυρηνικές» υποθέσεις ή προτάσεις, που δεν υπόκεινται στην διαδικασία διάψευσης και, δεύτερον, από λιγότερο θεμελιώδεις βοηθητικές υποθέσεις, που σχηματίζουν μια «προστατευτική ζώνη» γύρω από αυτόν τον πυρήνα και οι οποίες είναι το κατάλληλο αντικείμενο ελέγχων και τροποποιήσεων.

Έτσι, ο Lakatos, ξεκινώντας από την θέση ότι οι επιστημονικές θεωρίες είναι όχι μόνον εξίσου αναπόδεικτες/απίθανες, αλλά και εξίσου μη ανασκευάσιμες, προσπάθησε να προσφέρει κάποια κριτήρια επιστημονικότητας (ένα κριτήριο οριοθέτησης), τα οποία, μολονότι θεμελιωμένα και αυτά σε κάποιο είδος εμπειρικής βάσης, εντούτοις δεν θα είχαν την ακαμψία που χαρακτηρίζει τον «δογματικό» ή «απλοϊκό» επιλαθευτισμό. Με αυτόν τον στόχο, άλλαξε το κριτήριο οριοθέτησης, ώστε η εμπειρική βάση να μην απαιτείται πλέον για να εμποδίζει την ανασκευή μιας θεωρίας, αλλά μόνο για να κάνει δυνατή την απόρριψή της. Μια θεωρία μπορεί, επομένως, να διαψευσθεί και παρ' όλα αυτά να παραμένει αληθής. Ακόμα, μια μη διαψεύσιμη θεωρία μπορεί τώρα να γίνει διαψεύσιμη με τον εκ των προτέρων καθορισμό ορισμένων κανόνων για την απόρριψή της. Με αυτόν τον τρόπο, οι πιθανοκρατικές θεωρίες μπορούν να επανέλθουν στους κόλπους της επιστήμης, με την προϋπόθεση ότι ο επιστήμονας προκαθορίζει τους κανόνες απόρριψης που θα καθιστούσαν την θεωρία ασύμβατη με τα στατιστικά στοιχεία. Τέλος, ενώ για τον «απλοϊκό» επιλαθευτιστή, κάθε θεωρία που μπορεί να ερμηνευθεί ως πειραματικά διαψεύσιμη είναι αποδεκτή/επιστημονική, για τον Lakatos, μια θεωρία ή, καλύτερα, ένα Π.Ε.Ε. είναι αποδεκτό/επιστημονικό, εάν διαθέτει «*επιπλέον επιρρωστικό εμπειρικό περιεχόμενο*» (corroborated excess empirical content) σε σχέση με το αντίπαλό του Π.Ε.Ε., δηλαδή, εάν οδηγεί στην ανακάλυψη καινοφανών γεγονότων.

Με αυτόν τον τρόπο ο Lakatos θεώρησε ότι είχε λύσει το πρόβλημα των αντικειμενικών κριτηρίων, που τόσο πολύ είχε απασχολήσει την ορθόδοξη φιλοσοφία της επιστήμης. Ένα Π.Ε.Ε., συμπεριλαμβανομένου του μη

12. Lakatos και Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, σελ. 103.

ελέγξιμου σκληρού πυρήνα του, μπορούσε να απορριφθεί, «αντικειμενικά», με την χρήση των κανονικών μεθόδων ελέγχου. Εντούτοις, όπως επισήμανε ο Feyerabend,¹³ τα κριτήρια που πρότείνει ο Lakatos είναι στην πραγματικότητα κενά, εφόσον, όχι μόνο δεν προσδιορίζουν κάποια χρονική περίοδο στην οποία θα έπρεπε να επαληθευθεί το «επιπλέον» εμπειρικό περιεχόμενο ενός Π.Ε.Ε., αλλά ούτε και θα ήταν δυνατό να κάνουν κάτι τέτοιο, χωρίς τον κίνδυνο επιστροφής σε έναν απλοϊκό επιλαθευτισμό. Γι' αυτόν τον λόγο, καταλήγει ο Feyerabend, ο Lakatos φαίνεται να διατηρεί αυτά τα (δήθεν μόνιμα) κριτήρια, που δεν είναι παρά «ένα λεκτικό στολίδι, αναμνηστικό από πιο ευτυχισμένους καιρούς όταν ακόμη εθεωρείτο δυνατή η διεξαγωγή μιας περίπλοκης και συχνά καταστροφικής επιχείρησης όπως η επιστήμη, ακολουθώντας μερικούς απλούς «ορθολογικούς» κανόνες».¹⁴

Αντικειμενικότητα εναντίον διυποκειμενικότητας

Είναι ξεκάθαρο ότι οι ορθόδοξοι φιλόσοφοι της επιστήμης απέτυχαν να παρέχουν κριτήρια είτε «αποδεδειγμένης» αλήθειας (δηλαδή της αλήθειας των ορθολογιστών και των κλασικών εμπειριστών), είτε «αποδείξιμης/επαληθεύσιμης» αλήθειας (δηλαδή της αλήθειας των λογικών θετικιστών), ή ακόμα και μιας αλήθειας με βάση σταθερά κριτήρια διαψευσιμότητας (δηλαδή της αλήθειας κατά τον Lakatos). Επομένως, καθώς «οι απαιτήσεις [για αντικειμενικότητα] μετριάστηκαν σταδιακά μέχρι που έγιναν καπνός»,¹⁵ η «επανάσταση του Κuhn» εισήγαγε τις εξουσιαστικές σχέσεις στην ορθόδοξη επιστημολογία, μέσω της υιοθέτησης της σχετικιστικής θέσης της «συναινετικής αλήθειας». Αυτό που είναι «επιστημονικό» ή «αντικειμενικά αληθές» γίνεται τώρα συνάρτηση του βαθμού διυποκειμενικότητας, δηλαδή του βαθμού συναίνεσης μεταξύ των θεωρητικών ενός επιμέρους γνωστικού κλάδου.

Η αντικειμενικότητα συνεπάγεται βέβαια διυποκειμενικότητα, αλλά το αντίστροφο δεν αληθεύει. Η διυποκειμενικότητα σημαίνει απλώς:

Ένα κοινό πλαίσιο με βάση το οποίο οι άνθρωποι μπορούν να επικοινωνούν ... [έτσι ώστε]... αυτό που θεωρείται ως γεγονός να εξαρτάται από το

13. P. Feyerabend, "Consolations for the Specialist" στο Lakatos και Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, σελ. 197-231.

14. P. Feyerabend, "Consolations for the Specialist", σελ. 215.

15. P. Feyerabend, *Farewell to Reason*, σελ. 9.

πώς βλέπουμε τον κόσμο και από την εννοιολογική δομή που καθορίζει τον συγκεκριμένο τρόπο που τον βλέπουμε.¹⁶

Όλα αυτά μας οδηγούν στην έννοια του «επιστημονικού παραδείγματος» (scientific paradigm) που αναπτύχθηκε από τον Thomas Kuhn. Η έννοια του παραδείγματος έχει γίνει αντικείμενο εκτεταμένης χρήσης (και κατάχρησης) στην σχεδόν σαραντάχρονη ιστορία της. Ένα μέρος τουλάχιστον της ευθύνης γι' αυτήν την κατάχρηση μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο τον πατέρα της έννοιας, εφόσον, όπως παρατηρεί η Masterman,¹⁷ ο όρος χρησιμοποιείται στο βιβλίο του Kuhn με τουλάχιστον 22 διαφορετικούς τρόπους! Με την ευρύτερη έννοιά του, που είναι η πιο χρήσιμη για τους σκοπούς της συζήτησής μας, το παράδειγμα αναφέρεται σε «ολόκληρο τον αστερισμό πεποιθήσεων, αξιών, τεχνικών κ.ο.κ., τις οποίες μοιράζονται τα μέλη μιας δεδομένης κοινότητας».¹⁸ Μολονότι ο Kuhn, στα ύστερα γραπτά του,¹⁹ υπό την πίεση των Ποππεριανών, του Lakatos και άλλων, φαίνεται να οπισθοχωρεί όσον αφορά στην ευρύτητα που δίνει στην έννοια του παραδείγματος και καταλήγει σε μια στενότερη έννοια αρκετά παρόμοια με την έννοια του Π.Ε.Ε. του Lakatos, πιστεύω ότι η πιο πρωτότυπη έννοια του παραδείγματος είναι η ευρεία έννοιά του. Άλλωστε, αυτή είναι η εκδοχή που, όπως παρατηρεί ο Blaug,²⁰ συγκρατούν οι περισσότεροι αναγνώστες του βιβλίου.

Με αυτήν την ευρεία έννοια, το παράδειγμα περιλαμβάνει όχι μόνο μια θεωρία, ή έστω ένα σύνολο θεωριών, αλλά και μια κοσμοαντίληψη, δηλαδή μια ορισμένη θεώρηση του κόσμου και έναν τρόπο θέασης του υπό μελέτη αντικειμένου, που, με την σειρά τους, καθορίζονται (conditioned) από την γενική κοσμοαντίληψη των επιστημόνων, δηλαδή από το σύνολο των κοινών πεποιθήσεων αναφορικά με την σχέση του ατόμου προς τον φυσικό κόσμο και προς τα άλλα άτομα μέσα στην κοινωνία. Επιπλέον, η έννοια του παραδείγματος περιέχει ένα σύνολο από αποδεκτά προς επίλυση προβλήματα, καθώς και τις μεθόδους για την επίτευξη θεμιτών λύσεων σε σχέση με τα προβλήματα αυτά. Με την έννοια αυτή, ένα παράδειγμα είναι

16. D.W. Hamlyn, *The Theory of Knowledge*, σελ. 140.

17. M. Masterman, "The Nature of a Paradigm" στο Lakatos και Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, σελ. 59-91.

18. T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, σελ. 175.

19. Βλ., π.χ., το υστερόγραφο του Kuhn στις μεταγενέστερες εκδόσεις του βιβλίου *The Structure of Scientific Revolutions*, καθώς επίσης το άρθρο του στο βιβλίο των Lakatos και Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*.

20. M. Blaug, *The Methodology of Economics* (Cambridge University Press, 1980), σελ. 30.

μια παράδοση.²¹ Λόγου χάρη, το οικομαρξιστικό παράδειγμα διαφέρει από το παράδειγμα του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού, όχι μόνο επειδή καθένα από αυτά τα παραδείγματα χρησιμοποιεί μια διαφορετική θεωρία για να εξηγήσει τα οικολογικά προβλήματα (και προτείνει κατά συνέπεια διαφορετικές λύσεις), αλλά και επειδή το κάθε παράδειγμα χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους (έννοιες, παραδοχές, κριτήρια αξιολόγησης θεωριών) –διαφορές που, σε τελική ανάλυση, οφείλονται σε διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις.

Είναι, επομένως, φανερό ότι η έννοια του παραδείγματος, με την ευρεία έννοια, είναι πολύ ευρύτερη από αυτήν του Π.Ε.Ε. του Lakatos. Αυτό έχει πολύ σημαντικές συνέπειες σε σχέση με το ζήτημα των κριτηρίων αντικειμενικότητας. Δεδομένου ότι τα ίδια τα κριτήρια για την αξιολόγηση της βασισμένης στο παράδειγμα «κανονικής» επιστημονικής δραστηριότητας [«κανονικής» με την έννοια του Κuhn, δηλαδή της συμβατικής δραστηριότητας, που δεν οδηγεί σε επιστημονικές επαναστάσεις], αποτελούν μέρος του παραδείγματος, οποιαδήποτε «αντικειμενική» σύγκριση των διαφορετικών παραδειγμάτων είναι αδύνατη. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Κuhn:

Η επιλογή ανάμεσα σε ανταγωνιστικά παραδείγματα δεν μπορεί να καθορισθεί απλώς από τις αξιολογικές διαδικασίες που χρησιμοποιεί η κανονική επιστήμη, διότι οι διαδικασίες αυτές εξαρτώνται εν μέρει από κάποιο συγκεκριμένο παράδειγμα, και το παράδειγμα αυτό είναι ακριβώς υπό κρίση.²²

Αυτό είναι αποφασιστικό ζήτημα, διότι καθιστά απόλυτη οποιαδήποτε ασυμμετρία μεταξύ παραδειγμάτων: είτε η ασυμμετρία αυτή οφείλεται σε διαφορές ως προς τον κατάλογο των αποδεκτών προβλημάτων –εξαιτίας των διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων– είτε οφείλεται σε διαφορές ως προς τις μεθόδους επίλυσης αυτών των προβλημάτων και ως προς τα κριτήρια επιλογής μεταξύ αυτών των μεθόδων. Οι άνθρωποι που μοιράζονται διαφορετικά παραδείγματα «ζουν σε διαφορετικούς κόσμους», βλέπουν διαφορετικά πράγματα, ή διαφορετικές σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων, και ο μόνος τρόπος για να μεταπηδήσουν από το ένα παράδειγμα στο άλλο είναι μέσω μιας αλλαγής *Gestalt* (ψυχολογικού τύπου) που, δίκην (θρησκευτικής) μεταστροφής, τους μετατρέπει από οπαδούς του ενός τρόπου θέασης των πραγμάτων σε οπαδούς ενός άλλου τρόπου. Αυτό είναι αναπόφευκτο από την στιγμή που αποδεχθούμε ότι, για την επιλογή

21. P. Feyerabend, *Science in a Free Society* (London: Verso, 1978), σελ. 66.

22. T. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, σελ. 94.

ανάμεσα στα παραδείγματα, δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια που να μην εξαρτώνται από κάποιο παράδειγμα. Επομένως, οι επιστήμονες (ή οι στοχαστές γενικότερα), όταν υιοθετούν ένα παράδειγμα, στην πραγματικότητα, υιοθετούν ένα «πακέτο» το οποίο αποτελείται από θεωρίες, γεγονότα που ταιριάζουν με αυτές, μια κοσμοαντίληψη, αλλά και τα κριτήρια αξιολόγησής τους. Η έννοια του παραδείγματος, επομένως, συνεπάγεται την ανυπαρξία αντικειμενικότητας: δεν υπάρχουν ούτε αλήθειες που να μην εξαρτώνται από κάποια παράδοση (καθ' ύλη έννοια αντικειμενικότητας), ούτε *τρόποι εύρεσης* αληθειών που να μην εξαρτώνται από κάποια παράδοση (τυπική έννοια αντικειμενικότητας).²³

Σύμφωνα με αυτήν την «παραδειγματική» αντίληψη της επιστήμης, η επιστημονική «ωριμότητα» ενός γνωστικού κλάδου και το ποσό «αληθειών» που παράγεται από την αντίστοιχη επιστημονική κοινότητα εξαρτώνται από τον βαθμό διυποκειμενικότητας που επιτυγχάνεται μεταξύ των μελών της κοινότητας αυτής σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Το γεγονός, επομένως, ότι, ιστορικά, υπάρχει μια κρίσιμη διαφορά στον βαθμό και στο είδος διυποκειμενικότητας που έχει επιτευχθεί μεταξύ των κοινωνικών και φυσικών επιστημόνων είναι πολύ σημαντικό όσον αφορά στο «κύρος» των αντίστοιχων γνωστικών πεδίων. Επιπλέον, υπάρχει μια πολύ σημαντική διαφορά στον βαθμό επιτυχίας που είχαν ιστορικά τα δύο είδη επιστήμης σε σχέση με την ερμηνεία τού υπό μελέτη αντικειμένου τους, δηλαδή των κοινωνικών και των φυσικών φαινομένων αντίστοιχα. Όμως, οι διαφορές αυτές δεν εγείρονται από «εξωγενείς» παράγοντες αλλά από το ίδιο το υπό μελέτη αντικείμενο –γεγονός που έχει σημαντικές συνέπειες σχετικά με το ερώτημα εάν είναι δυνατή η αντικειμενοποίηση του απελευθερωτικού προτάγματος.

Για να καταδείξουμε τις διαφορές αυτές, ας πάρουμε, για παράδειγμα, τα οικονομικά που θεωρούνται ως η αυστηρότερη «επιστήμη»²⁴ ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες, κυρίως εξαιτίας της μεγαλύτερης ικανότητάς τους να ποσοτικοποιούν τις υπό μελέτη οικονομικές σχέσεις. Για περισσότερο από 100 χρόνια μετά την έκδοση του *Κεφαλαίου* (Das Kapital), δύο οικονομικά παραδείγματα, που στηρίζονται σε ριζικά διαφορετικές

23. P. Feyerabend, *Farewell to Reason*, σελ. 8.

24. Για μια συζήτηση του «επιστημονικού» χαρακτήρα της οικονομικής θεωρίας, βλ., π.χ., T.W. Hutchison, *Knowledge and ignorance in Economics* (Oxford: Basil Blackwell, 1977)· Daniel Bell and Irving Kristol, *The Crisis in Economic Theory* (New York: Basic Books, 1981)· Homa Katouzian, *Ideology and Method in Economics* (London: Macmillan, 1980)· και Warren J. Samuels, επιμ., *The Methodology of Economic Thought* (New Brunswick and London: Transaction Books, 1980).

κοσμοαντιλήψεις και παραδόσεις, δίχασαν τους επαγγελματίες οικονομολόγους: το μαρξιστικό ενάντια στο «ορθόδοξο» παράδειγμα. Κάνω την διάκριση αυτή παραδεχόμενος ότι, παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων σχολών σκέψης (ιδιαίτερα στο ορθόδοξο παράδειγμα –νεοκλασικοί, ρικαρντιανοί, κεύνσιανοί, μονεταριστές κ.ά.), υπάρχει ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό που μοιράζονται οι αντίστοιχες ομάδες θεωριών: όλες οι ορθόδοξες θεωρίες θεωρούν δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, ενώ όλες οι μαρξιστικές θεωρίες βλέπουν τον καπιταλισμό ως μια ιστορική φάση στην εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας. Από την θεμελιώδη αυτή διαφορά απορρέουν όλες οι άλλες διαφορές μεταξύ ορθόδοξων και μαρξιστικών θεωριών σε σχέση με τις έννοιες και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν στην ανάλυση των οικονομικών φαινομένων.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούν οι οικονομολόγοι για να επιλέξουν μεταξύ των δύο κύριων παραδειγμάτων δεν είναι κατά κύριο λόγο επιστημονικά. Στην πραγματικότητα, κρίσιμο ρόλο σ' αυτήν την επιλογή παίζουν κοινωνικοί παράγοντες, δηλαδή, παράγοντες που συνδέονται άμεσα με το αντικείμενο μελέτης τους (οικονομία/κοινωνία). Έτσι, το θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο λειτουργούν οι οικονομολόγοι σε σχέση με την κοινωνική τους θέση και τις φιλοδοξίες τους για σταδιοδρομία, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους μέσα στην κοινωνία, καθορίζουν τις κοινωνικές, πολιτικές και ηθικές προκαταλήψεις τους. Με άλλα λόγια, κοινωνικοί παράγοντες, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν, καθορίζουν την κοσμοαντίληψή τους, στην βάση της οποίας επιλέγουν το παράδειγμά τους. Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο ιδιαίτερα, δεν είναι τυχαίο ότι πριν από την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το κυρίαρχο παράδειγμα (δηλ. αυτό με την ευρύτερη αποδοχή) στην μεν δυτική επιστημονική κοινότητα ήταν το ορθόδοξο, ενώ στην ανατολική το μαρξιστικό. Μετά την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων, σημειώθηκε μια μαζική μεταστροφή των οικονομολόγων σε ολόκληρο τον κόσμο (συμπεριλαμβανομένων και πολλών μαρξιστών στην Δύση), προς το ορθόδοξο παράδειγμα. Εντούτοις, δεδομένου ότι τόσο το μαρξιστικό όσο και το ορθόδοξο παράδειγμα έχουν ως αντικείμενό τους την οικονομία της αγοράς (δεν έχουν δηλαδή σχέση με το καταρρεύσαν μοντέλο του «υπαρκτού σοσιαλισμού»), είναι ξεκάθαρο ότι η σημερινή παγκόσμια κυριαρχία του ορθόδοξου παραδείγματος δεν συνδέεται με οποιαδήποτε επιστημονικά κριτήρια τα οποία καταδεικνύουν δήθεν την ανωτερότητά του έναντι του αντιπάλου μαρξιστικού παραδείγματος. Απλώς απηχεί την ασυμμετρία μεταξύ των δύο παραδειγ-

μάτων και την απουσία οποιωνδήποτε επιστημονικών κριτηρίων για μια αντικειμενική επιλογή μεταξύ τους.

Είναι επομένως φανερό ότι το αντικείμενο μελέτης παίζει έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές επιστήμες απ' ό,τι στις φυσικές, σε σχέση με την επιλογή παραδείγματος. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είναι δυνατό να διαχωριστεί η κοσμοαντίληψη ενός κοινωνικού επιστήμονα από το αντικείμενο της μελέτης του –την κοινωνία. Επιπλέον, με δεδομένες τις κοινωνικές διακρίσεις που χαρακτηρίζουν μια ιεραρχική (ή ετερόνομη) κοινωνία, υπάρχει ένας αναπόφευκτος διαχωρισμός των κοινωνικών επιστημόνων, ιδιαίτερα όσον αφορά στο θεμελιώδες ερώτημα σχετικά με το εάν θα πρέπει, στην θεωρητική τους εργασία, να θεωρήσουν ως δεδομένο το υπάρχον κοινωνικό σύστημα. Το γεγονός ότι παρόμοιος διαχωρισμός είναι αδιανόητος μεταξύ των φυσικών επιστημόνων, σε συνδυασμό με την πειραματική δυνατότητα που υπάρχει στις φυσικές επιστήμες, μπορεί να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τον πολύ υψηλότερο βαθμό διυποκειμενικότητας που έχουν παραδοσιακά επιτύχει οι επιστήμες αυτές στην ερμηνεία τού υπό μελέτη αντικειμένου τους, σε σύγκριση με τις κοινωνικές επιστήμες. Τέλος, τα παραπάνω θα μπορούσαν εύκολα να εξηγήσουν γιατί οι φυσικές επιστήμες χαρακτηρίζονται ως ωριμότερες από τις κοινωνικές. Είναι φανερό ότι το γεγονός αυτό έχει σχέση με τον υψηλότερο βαθμό διυποκειμενικότητας που μπορεί *πραγματικά* να επιτευχθεί σε δεδομένο χώρο και χρόνο μεταξύ των φυσικών επιστημόνων, σε σύγκριση με τον σχετικά χαμηλότερο βαθμό διυποκειμενικότητας που μπορεί *δυνητικά* να επιτευχθεί μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων.

8.2. Ο μύθος της αντικειμενικότητας: διαλεκτική «αντικειμενικότητα»

Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω, η ορθόδοξη φιλοσοφία της επιστήμης στάθηκε ανίκανη να επιλύσει το λεγόμενο «μεθοδολογικό πρόβλημα», δηλαδή το πρόβλημα της καθιέρωσης αντικειμενικών κριτηρίων για την αξιολόγηση των θεωριών. Για όσους, όμως, υιοθετούν την διαλεκτική μέθοδο ανάλυσης, το πρόβλημα είναι ανύπαρκτο, εφόσον, γι' αυτούς, οι «τεχνικές» για την μελέτη μιας διαδικασίας δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ίδια την διαδικασία.

Ένας χρήσιμος τρόπος για να εξετάσουμε την διαλεκτική προσέγγιση θα ήταν ίσως να ξεκινήσουμε με την συμβολή του Kant, η οποία άσκησε σημαντική επίδραση. Μολονότι η πρόθεση του Kant ήταν να υπερβεί

τόσο τον ευρωπαϊκό ορθολογισμό όσο και τον βρετανικό εμπειρισμό, η Ιστορία δεν δικαίωσε αυτήν την πρόθεση. Παρ' όλα αυτά, ο καντιανισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μια σύνθεση (με την εγγελιανή έννοια) των δύο παραδόσεων, δηλαδή ως πρωτότυπο σύστημα που ενσωματώνοντας και τις δύο, ταυτόχρονα, τις αναιρεί. Στο καντιανό σύστημα, η γνώση θεωρείται ότι θεμελιώνεται όχι μόνο στον καθαρό Λόγο, ούτε μόνο στα δεδομένα των αισθήσεων, αλλά και στα δύο. Έτσι, η αλήθεια των προτάσεων μπορεί να προσδιοριστεί μόνο σε σχέση με τις κατηγορίες που χρησιμοποιούμε, οι οποίες είναι μεθοδικοί κανόνες εντελώς *a priori* φύσεως, δηλαδή ανεξάρτητες από την εμπειρία. Επομένως, οι κατηγορίες είναι οι συνθήκες της γνώσης και, μολοντί από μόνες τους δεν παρέχουν καμία γνώση των αντικειμένων, χρησιμεύουν στο να κάνουν δυνατή την εμπειρική γνώση. Δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τα πράγματα, παρά μόνο με την μεσολάβηση των κατηγοριών, οι οποίες, δημιουργημένες από το πνεύμα, παίζουν τον ρόλο να συνθέτουν τα δεδομένα των αισθήσεων.

Η σπουδαιότητα όμως του Kant για την εναλλακτική φιλοσοφία της επιστήμης είναι ότι, για πρώτη φορά, ένας φιλόσοφος εξετάζει μεθοδικά στο γνωσιολογικό του σύστημα μία από τις πιο σημαντικές διαλεκτικές αντιθέσεις: (την αντίθεση) ανάμεσα στον εμπειρισμό και στην ολότητα, στην μορφή και στο περιεχόμενο, ένα θέμα το οποίο αργότερα ανέπτυξαν παραπέρα ο Hegel και ο Marx. Αυτό επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τον Goldmann,²⁵ με την ανάπτυξη της ιδέας της ολότητας. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φιλοσοφικές παραδόσεις σε σχέση με το ποια, σύμφωνα με την κοσμοαντίληψή τους, είναι η θεμελιώδης κατηγορία της ανθρωπίνης ύπαρξης:

- πρώτον, την ατομικιστική παράδοση (Descartes, Leibniz, Locke, Hume, Κύκλος της Βιέννης κ.ά.), στην οποία η υιοθετούμενη κοσμοαντίληψη βλέπει το άτομο ως την πρωταρχική κατηγορία της ανθρωπίνης ύπαρξης. Η κοινωνία, κατά την αντίληψη αυτή, είναι ένα σύνολο αλληλεπιδράσεων μεταξύ αυτόνομων ατόμων.
- δεύτερον, την ολιστική παράδοση (Schelling, Bergson, Heidegger κ.ά.), στην οποία η υιοθετούμενη κοσμοαντίληψη βλέπει το όλον ως κύρια κατηγορία της ανθρωπίνης ύπαρξης. Το μέρος υπάρχει εδώ μόνο ως ένα αναγκαίο μέσο για την ύπαρξη του όλου και το αυτόνομο άτομο γίνεται η εξαίρεση μέσα στο σύστημα (ο ηγέτης, ο ήρωας κ.λπ.).
- τέλος, την παράδοση που χρησιμοποιεί ως κύρια κατηγορία την έννοια της ολότητας στις δύο κύριες μορφές της, το σύμπαν και την

25. Lucien Goldmann, *Immanuel Kant* (London: New Left Books, 1971), σελ. 19.

ανθρώπινη κοινότητα. Η ολότητα διαφέρει από το όλον της ολιστικής κοσμοαντίληψης, επειδή η πρώτη είναι ένα αντιφατικό όλον. Έτσι, όπως το θέτει ο Goldmann:

Προϋπόθεση για την ύπαρξη των τμημάτων της ολότητας είναι η ένωσή τους στο όλον. Η αυτονομία των τμημάτων και η πραγματικότητα του όλου όχι μόνο είναι συμβατές, αλλά και αποτελούν αμοιβαίες συνθήκες [η μία της άλλης]. Στην θέση επομένως των μερικών και μονόπλευρων λύσεων του ατομικού ή του συλλογικού, εμφανίζεται εδώ η μόνη ολιστική λύση, αυτή του προσώπου και της ανθρώπινης κοινότητας.²⁶

Η έννοια της ολότητας είναι μια θεμελιώδης κατηγορία της διαλεκτικής μεθόδου, επειδή, σύμφωνα με τους διαλεκτικούς φιλόσοφους, όχι μόνο μας επιτρέπει να δούμε έναν αριθμό σημαντικών αντιφάσεων στην γνώση και στην κοινωνική πραγματικότητα, αλλά μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για την επίλυση των αντιφάσεων μεταξύ θεωρίας και πράξης, του ατόμου και της κοινότητας. Έτσι, χρησιμοποιώντας την έννοια της ολότητας στις δύο κύριες μορφές της, την γνώση και την κοινωνική πραγματικότητα, μπορούμε να δούμε τις ακόλουθες διαλεκτικές αντιφάσεις:

- την αντίφαση μεταξύ των επιμέρους και ολόκληρης της γνώσης: μπορούμε να έχουμε πραγματική γνώση των επιμέρους μόνο μέσω του όλου που τα ενσωματώνει, ενώ το όλον μπορεί να ιδωθεί μόνο μέσω της πραγματολογικής γνώσης των επιμέρους.
- την αντίφαση μεταξύ ατόμων και κοινωνίας: τα άτομα μπορούν να ιδωθούν μόνο μέσω της κοινωνίας, ενώ η κοινωνία μπορεί να ιδωθεί μόνο μέσω της γνώσης των ατόμων. Η κινητήριος δύναμη της αλλαγής είναι η αντίφαση μεταξύ των μερών, των οποίων η ένταση μετασχηματίζει την ίδια την ολότητα. Η κοινωνία, επομένως, δεν μπορεί να ιδωθεί ως ένα σύνολο αλληλεπιδράσεων μεταξύ αυτόνομων ατόμων. Γι' αυτό και οι εμπειριστές/θετικιστές δεν μπορούν καν να ενοποιήσουν το όλον με το άτομο, ακριβώς επειδή αρνούνται την ύπαρξη οποιασδήποτε ολότητας (θεωρητικής ή πρακτικής) και επικεντρώνονται αντίθετα σε ατομικές προτάσεις. Έτσι, υποθέτοντας ότι η γνώση κατασκευάζεται από πραγματολογικές αιτιώδεις σχέσεις, αποκλείουν οποιαδήποτε θεωρητική ολότητα. Ακόμα, υιοθετώντας τον διαχωρισμό γεγονότων και αξιών (που συνεπάγεται ότι «αυτό που είναι» –το θετικό στοιχείο– πρέπει πά-

26. L. Goldmann, *Immanuel Kant*, σελ. 53.

ντοτε να διαχωρίζεται από «αυτό που πρέπει να είναι» –το κανονιστικό στοιχείο–) αποκλείουν κάθε πρακτική ολότητα.

- την διαλεκτική αντίφαση μεταξύ του πραγματικού δεδομένου και του εν δυνάμει/δυνατού: μια αντίφαση που απορρέει από την αντίληψη της πραγματικότητας ως στόχου, ο οποίος θα επιτευχθεί με την πράξη. Ως τέτοια, η ολότητα ενοποιεί την θεωρία και την πρακτική, το άτομο και την κοινότητα. Αυτό βρίσκεται σε αντίθεση όχι μόνο με τον εμπειρισμό/θετικισμό, αλλά, επίσης, με τον ορθολογισμό, ο οποίος είναι εξίσου δυϊκός και δημιουργεί έναν τεχνητό διαχωρισμό μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρίας και πράξης.

Η διαλεκτική αντίληψη της αντικειμενικότητας

Εντούτοις, η αντίφαση μεταξύ του πραγματικού δεδομένου και του εν δυνάμει/δυνατού δεν αναφέρεται απλώς στην αντίληψη της πραγματικότητας ως στόχου. Στην πραγματικότητα, εάν χρησιμοποιήσουμε μια ευρύτερη ερμηνεία της συγκεκριμένης αντίφασης, μπορούμε να δούμε καθαρά τις θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ της ορθόδοξης και της διαλεκτικής αντίληψης για την «αντικειμενικότητα». Όπως υποστηρίζουν οι διαλεκτικοί φιλόσοφοι, η αντίφαση μεταξύ του πραγματικού δεδομένου και του εν δυνάμει/δυνατού προσθέτει δύο σημαντικές διαστάσεις στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε την πραγματικότητα: την ιστορική και την ηθική διάσταση.

Έτσι, σε αντίθεση με τον θετικισμό, ο οποίος, μη έχοντας καμία ιστορική διάσταση, επικεντρώνεται στα φαινόμενα, η διαλεκτική προσέγγιση, βλέποντας την «δυνητικότητα» ως ιστορική δυνατότητα, μπορεί να εξετάσει τις κρυφές αιτίες των εμπειρικών φαινομένων, την ουσία πίσω από τα φαινόμενα. Επιπλέον, η διαλεκτική προσέγγιση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να φτάσουμε σε μια «αντικειμενική» ηθική. Ενώ, λοιπόν, για τους εμπειριστές η πραγματικότητα είναι «αυτό που είναι», για τους διαλεκτικούς η πραγματικότητα είναι «αυτό που πρέπει να είναι», δεδομένων των δυνατοτήτων που βρίσκονται σε λανθάνουσα μορφή στην εξέλιξη. Επομένως, «αυτό που είναι» θα πρέπει πάντοτε να αξιολογείται σε σχέση με το τι θα μπορούσε δυνητικά να γίνει. Αυτό συνεπάγεται ότι, ενώ η πραγματικότητα για τους εμπειριστές είναι πραγματολογική και δομική, για τους διαλεκτικούς φιλοσόφους είναι διαδικασιακή. Η ίδια η έννοια του «γεγονότος» είναι, επομένως, πολύ διαφορετική στην διαλεκτική μέθοδο, εφόσον συνίσταται όχι απλώς σε ένα σύνολο αμετάβλητων ορίων, αλλά, αντίθετα, σε ένα σύνολο ρευστών ορίων και του τρόπου γίνεσθαι του συνόλου αυτού.

Με άλλα λόγια, το γεγονός περιλαμβάνει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του.

Είναι, επομένως, σαφές ότι η έννοια της αντικειμενικότητας στην διαλεκτική παίρνει μια πολύ διαφορετική σημασία από την παραδοσιακή έννοια της αντικειμενικότητας στον εμπειρισμό/θετικισμό. Το «αντικειμενικά αληθές» δεν είναι αυτό που αντιστοιχεί σε γεγονότα/σε αυτό που μπορεί να επαληθευτεί (ή, εναλλακτικά, σε αυτό που δεν μπορεί να διαψευσθεί/απορριφθεί), με βάση τα δεδομένα των αισθήσεων, τα οποία, ούτως ή άλλως, μπορούν να παρέχουν πληροφορίες μόνο γι' «αυτό που είναι». Αντίθετα, το «αντικειμενικά αληθές» στην διαλεκτική είναι, κατά την διατύπωση του Bookchin, «η ίδια η διαδικασία του γίνεσθαι –συμπεριλαμβανομένης της μορφής του φαινομένου στο παρελθόν, στο παρόν και αυτής που, δεδομένης της λογικής των δυνατοτήτων του, θα πάρει στο μέλλον, εάν οι δυνατότητες αυτές πραγματοποιούν».²⁷ Με αυτήν την έννοια, το διαλεκτικά «πραγματικό» είναι ακόμα πιο «πραγματικό» από το εμπειριστικό «πραγματικό», εφόσον εκφράζει τις λογικές συνέπειες τού εν δυνάμει/δυνατού –είναι η πραγμάτωση του εν δυνάμει/δυνατού, το ορθολογικό. Ως συνέπεια των θεμελιωδών διαφορών μεταξύ της ορθόδοξης και της διαλεκτικής αντίληψης για την αντικειμενικότητα, τα κριτήρια αξιολόγησης της αλήθειας των θεωριών που απορρέουν από την χρήση των αντίστοιχων μεθόδων είναι, και αυτά, πολύ διαφορετικά. Έτσι, όπως τονίζει ο Bookchin και πάλι:

*Το είδος επαλήθευσης που πιστοποιεί ή όχι την εγκυρότητα της διαλεκτικής λογικής πρέπει να είναι και αυτό εξελικτικό, όχι σχετικά στατικό, ή να αφορά σε κάποια «ταλαντεύομενα» είδη φαινομένων».*²⁸

Η ιστορική και η ηθική διάσταση της διαλεκτικής μεθόδου εισάγουν έναν υψηλό βαθμό συμβατότητας μεταξύ αυτής και των ριζοσπαστικών αναλύσεων που προτείνουν μια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Η διαλεκτική προσέγγιση, διακρίνοντας μεταξύ του πραγματικού «δεδομένου» και αυτού «που πρέπει να είναι», προσφέρεται για μια «αντικειμενική» θεμελίωση ενός απελευθερωτικού προτάγματος, τόσο από ιστορική όσο και από ηθική σκοπιά. Δεν είναι περίεργο, επομένως, ότι η διαλεκτική προσέγγιση έχει χρησιμοποιηθεί από ριζοσπαστικούς

27. M. Bookchin, "Recovering Evolution: A Reply to Eckersley and Fox", *Environmental Ethics*, vol. 12 (1990), σελ. 2 [αναδημοσιεύεται στα ελληνικά στο *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 2 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1992), σελ. 156-183].

28. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 129.

φιλόσοφους διαφόρων πεποιθήσεων, από τον Marx μέχρι τον Bookchin, για να θεμελιωθεί «αντικειμενικά» η ανάγκη μιάς εναλλακτικής κοινωνίας, σοσιαλιστικής ή, αντίστοιχα, οικολογικής.

Αντίστοιχα, η ορθόδοξη φιλοσοφία της επιστήμης παρέχει μια αντίληψη αντικειμενικότητας που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για μια «αντικειμενική» νομιμοποίηση του *status quo*. Για παράδειγμα, ο εμπειρισμός/θετικισμός, όταν χρησιμοποιείται στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, μπορεί να προσφέρει μια «αντικειμενική» νομιμοποίηση «αυτού που είναι», απλώς με το να αγνοεί το ιστορικό και το ηθικό περιεχόμενο της κοινωνικής εξέλιξης.

Είναι αυτονόητο ότι η ασυμμετρία μεταξύ της ορθόδοξης και της διαλεκτικής αντίληψης για την αντικειμενικότητα συνεπάγεται μια αντίστοιχη ασυμμετρία μεταξύ των ορθόδοξων παραδειγμάτων στις κοινωνικές επιστήμες και αυτών που στηρίζονται στην διαλεκτική μέθοδο. Όπως το θέτει ο Murray Bookchin:

Για την αναλυτική λογική, οι παραδοχές της διαλεκτικής λογικής είναι ανοησίες, ενώ για την διαλεκτική λογική, οι παραδοχές της αναλυτικής λογικής απολιθώνουν την πραγματικότητα σε αναλλοίωτα λογικά «άτομα».²⁹

Εντούτοις, η διαλεκτική προσέγγιση είναι και αυτή ανίκανη να λύσει το πρόβλημα της «αντικειμενικότητας», όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω. Αυτό συμβαίνει διότι η προϋπόθεση για να είναι η πραγματικότητα αφομοιώσιμη από την διαλεκτική σκέψη είναι πως και η ίδια η πραγματικότητα είναι διαλεκτική ως προς την μορφή και την εξέλιξή της, είναι δηλαδή ορθολογική. Αυτό σημαίνει ότι η διαλεκτική προσέγγιση υποθέτει αξιωματικά την ορθολογικότητα του κόσμου και της Ιστορίας, την στιγμή που η ορθολογικότητα αυτή είναι ένα θεωρητικό αλλά και πρακτικό πρόβλημα.³⁰ Όπως τονίζει σχετικά ο Καστοριάδης:

Η υπόθεση/αξίωμα εργασίας ότι υπάρχει μια ολική και «ορθολογική» (και επομένως «μεστή νοήματος») τάξη στον κόσμο, μαζί με την αναγκαία συνεπαγωγή ότι υπάρχει μια τάξη στα ανθρώπινα πράγματα που συνδέεται με την τάξη του κόσμου—αυτό που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει μονιστική (unitary) οντολογία—μαστιρίζει την πολιτική φιλοσοφία, από τον Πλάτωνα (και μέσω του φιλελευθερισμού και του μαρξισμού), μέχρι σήμερα. Και αυτό

29. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 25.

30. C. Castoriadis, *L'institution Imaginaire de la Société* (Paris: Seuil, 1975), σελ. 49-50. (Ελληνική μετάφραση: *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας* (Αθήνα: Ράππας, 1978)

διότι το παραπάνω αξίωμα αποκρύπτει το θεμελιώδες γεγονός ότι η ανθρώπινη ιστορία είναι δημιουργία. Εάν η Ιστορία δεν ήταν δημιουργία, τότε δεν θα ετίθετο καν θέμα αξιολόγησης και επιλογής, είτε «αντικειμενικής» είτε «υποκειμενικής».³¹

Η διαλεκτική επομένως προσέγγιση δεν πάσχει λιγότερο από την ορθόδοξη προσέγγιση σε σχέση με αυτό που οι Hindess και Hirst³² αποκαλούν «επιστημολογική πλάνη», δηλαδή την συγκρότηση ενός πυρήνα *a priori* εννοιών, προϋποθέτοντας τις συνθήκες εγκυρότητάς τους –κάτι που θυμίζει την θέση του Kuhn, ότι ένα παράδειγμα περιέχει τα ίδια του τα κριτήρια εγκυρότητας. Αλλά, ας εξετάσουμε πρώτα την μαρξιστική εκδοχή της διαλεκτικής αντικειμενικότητας, η οποία δείχνει καθαρά τα προβλήματα της διαλεκτικής «αντικειμενικότητας» γενικά.

Μαρξιστική «αντικειμενικότητα» και διαλεκτική

Η μαρξιστική αντίληψη της αντικειμενικότητας είναι φυσικά διαφορετική από αυτήν που χρησιμοποιούν οι ορθόδοξοι φιλόσοφοι της επιστήμης, καθώς προσδιορίζεται από ένα «κοινωνικό» στοιχείο (όλες οι έννοιες και οι θεωρίες καθορίζονται από κοινωνικά, δηλαδή ταξικά, συμφέροντα), και από ένα «ιστορικό» στοιχείο (οι έννοιες και οι θεωρίες καθορίζονται επίσης από τον χρόνο). Παρ' όλα αυτά, τα προσδιοριστικά αυτά στοιχεία δεν έχουν ως στόχο να αρνηθούν τον υποτιθέμενο «αντικειμενικό» και «επιστημονικό» χαρακτήρα της μαρξιστικής ανάλυσης.

Έτσι, ο Marx, στην βάση των αλλαγών που συμβαίνουν στην οικονομική σφαίρα (δηλαδή την σφαίρα που ήταν κυρίως υπεύθυνη για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο –της Ευρώπης– κατά την μετάβαση στον καπιταλισμό), επιχείρησε να διατυπώσει μια καθολική ερμηνεία του συνόλου της ανθρώπινης Ιστορίας και να καταστήσει τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας ιστορικά αναγκαίο. Ο Marx δεν είχε αμφιβολίες για τον «επιστημονικό» χαρακτήρα των οικονομικών του νόμων, τους οποίους έβλεπε ως «σιδηρούς» νόμους, που έχουν αναπόφευκτα αποτελέσματα, ή για τον «αντικειμενικό»

31. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, (Oxford: Oxford University Press, 1991), σελ. 104-105.

32. Barry Hindess και Paul Q. Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production* (London: Routledge & Kegan Paul, 1975), σελ. 313-23. Βλ., επίσης, Antony Cutler, Barry Hindess et al., *Marx's Capital and Capitalism Today* (London: Routledge & Kegan Paul, 1977), κεφ. 4.

χαρακτήρα της αντίληψής του, την οποία παραλλήλιζε με μια διαδικασία φυσικής ιστορίας:

*Είναι θέμα ότι οι νόμοι αυτοί ή τάσεις οδηγούν με σιδερένια αναγκαιότητα προς αναπόφευκτα αποτελέσματα. ... Στην οπτική μου γωνία, η εξέλιξη του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας θεωρείται ως μια διαδικασία φυσικής ιστορίας...*³³

Όσον αφορά στον Λένιν, αυτός ήταν ακόμα πιο σαφής:

*Ο υλισμός, με το να ταυτίζει την δομή της κοινωνίας με τις «σχέσεις παραγωγής», παρέχει ένα απόλυτα αντικειμενικό κριτήριο ... και δημιουργεί την δυνατότητα για μια αυστηρά επιστημονική προσέγγιση των ιστορικών και κοινωνικών προβλημάτων.*³⁴

Ο μαρξιστικός ισχυρισμός περί αντικειμενικότητας οδήγησε αναπόφευκτα σε μεθολογολογικές διαμάχες μεταξύ των μαρξιστών, οι οποίες ήταν παρόμοιες με εκείνες που είχαν σημειωθεί στο ορθόδοξο στρατόπεδο μεταξύ θετικιστών και ορθολογιστών/νεοκαντιανών. Οι διαμάχες αφορούσαν το λεγόμενο «πρόβλημα της γνώσης», δηλαδή, το πρόβλημα σχετικά με τα κριτήρια με τα οποία μπορεί να αξιολογηθεί ένα σώμα γνώσης και, ιδιαίτερα, το εάν και το πώς μπορεί να κριθεί και να δειχθεί η αντιστοιχία μιας θεωρίας με την πραγματικότητα.

Θα κατέτασσα τις διάφορες μαρξιστικές τάσεις σε σχέση με το πρόβλημα της γνώσης ως εξής.

Πρώτον, υπάρχει η τάση που θα αποκαλούσα «φιλοσοφική», η οποία δίνει προτεραιότητα στην Πράξη έναντι της Θεωρίας. Είναι η τάση που εμπνέεται από αυτό που ο Καστοριάδης³⁵ χαρακτηρίζει ως το επαναστατικό στοιχείο στον Marx, δηλαδή, το στοιχείο που διακηρύσσει το τέλος της φιλοσοφίας ως κλειστού συστήματος, το οποίο εκφράζεται με την περίφημη 11η θέση του Marx για τον Feuerbach: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο, με διάφορους τρόπους, το ζήτημα ωστόσο είναι να τον αλλάξουμε».³⁶ Για την τάση αυτή, δεν προκύπτει κανένα πρόβλη-

33. K. Marx, πρόλογος στην α' γερμανική έκδοση του *Das Kapital* (Moscow: Progress Publishers/Lawrence & Wishart, 1965), σελ. 8-10.

34. V. Lenin, "What the Friends of the People Are", στο *Reader in Marxist Philosophy*, H. Selsam και H. Martel, επιμ. (NY: International Publishers, 1963), σελ. 196-97.

35. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 76-84.

36. K. Marx, *Theses on Feuerbach*, στο K. Marx and Fr. Engels, *The German Ideology*

μα γνώσης. Στην περίπτωση όμως αυτή, όπως θα δούμε στην συνέχεια, η πίστη σε μια μαρξιστική επιστήμη που στηρίζεται σε αντικειμενικές αλήθειες καθίσταται επίσης αβάσιμη, δεδομένου του υπόρρητου ή ρητού σχετικισμού που χαρακτηρίζει την τάση αυτή.

Δεύτερον, υπάρχει η τάση που θα αποκαλούσα «επιστημονιστική», στην οποία γίνεται μια αντιστροφή της έμφασης, δηλαδή δίδεται προτεραιότητα στο θεωρητικό ή επιστημονικό στοιχείο. Αυτό είναι το στοιχείο το οποίο κυριάρχησε εντέλει στο έργο του Marx και στην συνέχεια στον μαρξισμό. Πρόκειται για αυτό που ο Καστοριάδης αποκαλεί το παραδοσιακό στοιχείο του μαρξισμού. Για μια σημαντική, μάλιστα, σχολή του σύγχρονου μαρξισμού, τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό του Althusser, η μετατόπιση του Marx από τα πρώιμα φιλοσοφικά/ανθρωπιστικά γραπτά του προς τα μεταγενέστερα (μετά το 1845) επιστημονικά έργα του χαρακτηρίζεται από μια *επιστημολογική τομή* (ένα άλμα από μια προεπιστημονική σε μια επιστημονική κοσμοαντίληψη).³⁷ Σε αυτό το «επιστημονικό» στοιχείο οφείλεται το ότι ο μαρξισμός καταλήγει να είναι απλώς μια ακόμα θεωρία, άλλο ένα κλειστό σύστημα για την ερμηνεία της ουσίας της κοινωνίας και, με αυτήν την έννοια, αντιμετωπίζει το ίδιο ακριβώς πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι άλλες επιστημονικές θεωρίες σχετικά με τις εγγυήσεις της αλήθειας. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ρευμάτων που ανήκουν στην τάση αυτή είναι ότι υιοθετούν ρητά την θέση ότι μια ουδέτερη «επιστημονική» ερμηνεία της εξωτερικής (κοινωνικής) πραγματικότητας είναι επιθυμητή και δυνατή.

Αρχίζοντας από την *φιλοσοφική τάση*, θα πρέπει κατ' αρχάς να διευκρινίσω ότι αυτό που αποκαλώ «φιλοσοφική τάση» δεν έχει μεγάλη σχέση με τον *διαλεκτικό υλισμό*, την αντίληψη του *μαρξισμού-ως-φιλοσοφίας*. Η φιλοσοφία στον διαλεκτικό υλισμό είναι στην πραγματικότητα μια επιστήμη ή, καλύτερα, η επιστήμη της Ιστορίας και της κοινωνίας, και, ως τέτοια, ανήκει στην επιστημονιστική τάση που θα εξετάσουμε στην συνέχεια. Ο McLennan, για παράδειγμα, είναι σαφής σε σχέση μ' αυτό:

Ο ρόλος της φιλοσοφίας, όχι ως μεταφυσικής αλλά ως γενικεύσεων από την επιστήμη και τις έννοιές της, αποκτά μια «επιστημονική» πλευρά που επιβεβαιώνεται ή καταρripπεται όχι με την ιδεολογία, αλλά με την ίδια την επιστήμη.³⁸

(Moscow: Progress Publishers, 1968), σελ. 667.

37. Luis Althusser και Etienne Balibar, *Reading Capital* (London: New Left Books, 1970).

38. Gregor McLennan, *Marxism and the Methodologies of History* (London: New Left Books, 1981/1987), σελ. 22.

Μια τέτοια αντίληψη όμως του μαρξισμού-ως-φιλοσοφίας- πάσχει επίσης (για τους λόγους που ανέφερα προηγουμένως) από την «επιστημολογική πλάνη» την οποία τονίζουν οι Hindess και Hirst.

Μια εναλλακτική αντίληψη προς την θεώρηση του μαρξισμού-ως-φιλοσοφίας-, η οποία βρίσκεται πλησιέστερα στην φιλοσοφική τάση, είναι η αντίληψη του *μαρξισμού-ως-μεθόδου*. Ο Lukacs, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι ακόμα κι αν η έρευνα ανασκεύαζε εξ ολοκλήρου όλες τις μαρξιστικές θέσεις, αυτό δεν θα πρέπει να ανησυχεί τους ορθόδοξους μαρξιστές, επειδή «η ορθοδοξία αναφέρεται αποκλειστικά στην μέθοδο».³⁹ Ωστόσο, είναι δυνατό να ασκηθεί κριτική σ' αυτήν την αντίληψη για διάφορους λόγους.

Πρώτον, όπως επισημαίνει ο McLennan,⁴⁰ η ιδέα ότι ο μαρξισμός δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα μεθοδολογικό εργαλείο δεν είναι μόνο παράδοση, αλλά και εξίσου φιλοσοφική όσο και η αντίληψη του μαρξισμού-ως-φιλοσοφίας. Δεύτερον, όπως τονίζει ο Καστοριάδης,⁴¹ μέθοδος και περιεχόμενο είναι αδιαχώριστα, καθώς το ένα δημιουργεί το άλλο, και οι ίδιες οι μαρξιστικές κατηγορίες είναι ιστορικές. Παρόμοια θέση υιοθέτησε και ο Karl Korsh, ο οποίος υποστήριξε ότι ο μαρξισμός, όπως όλες οι θεωρίες, έχει ιστορικές συνθήκες ύπαρξης και μόνο σε σχέση με αυτές είναι σημαντικός.⁴²

Η αντίληψη που συνήθως υποστηρίζουν οι στοχαστές της φιλοσοφικής τάσης (Karl Korsh, Georg Lukacs –και, με ορισμένες διαφοροποιήσεις– Peter Binns, Derek Sayer, Phillip Corridan και άλλοι) είναι ότι η αφετηρία της γνώσης δεν είναι ούτε η καθαρή αυτο-συνείδηση, όπως στον ορθολογισμό, ούτε τα δεδομένα των αισθήσεων, όπως στον εμπειρισμό. Ο πρώτος δημιουργεί έναν τεχνητό δυϊσμό μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου, της θεωρίας και της πραγματικότητας, ενώ ο δεύτερος όχι μόνο είναι δυϊκός, αλλά ταυτίζει επιπλέον την ουσία με τα φαινόμενα. Αντίθετα, ως αφετηρία της γνώσης θεωρείται εδώ η ενεργός επαφή των ανθρώπων με την κοινωνία και τον φυσικό κόσμο. Η επιστήμη επομένως είναι η ενότητα της Θεωρίας με την Πράξη, η οποία δεν ερμηνεύει απλώς την πραγματικότητα, αλλά γίνεται επίσης και τμήμα της δύναμης που την αλλάζει, τμήμα της πράξης, δηλαδή, της συνειδητής διαμόρφωσης της Ιστορίας. Έτσι, οι επιστημονικοί νόμοι δεν έχουν προβλεπτική δύναμη –ούτε καν με

39. Georg Lukacs, *History and Class Consciousness* (London: Merlin Press, 1971), σελ. 1.

40. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 15.

41. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 13-20.

42. Παρατίθεται στο G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 167.

μια πιθανολογική έννοια, όπως επισημαίνει ο Lukacs⁴³– αλλά απλώς αποτελούν ένα πλαίσιο, εντός του οποίου είναι δυνατή η θεωρητικά ενήμερη, και κατά συνέπεια αποτελεσματική, κοινωνική πράξη.

Το γεγονός ότι η κοινωνική πράξη είναι η πηγή, η δοκιμασία και ο στόχος της γνώσης αποτελεί φυσικά κοινό τόπο μεταξύ των μαρξιστών. Το πραγματικό ζήτημα, επομένως, είναι αν η πράξη θα πρέπει να θεωρείται ως δημιουργός αλήθειας και γνώσης ή, εναλλακτικά, ως ένα κριτήριο επαληθευσιμότητας της γνώσης. Για την φιλοσοφική τάση, η πράξη δημιουργεί την γνώση στο πλαίσιο ενός εμπειρικά ανοιχτού συστήματος. Όπως επισημαίνει ο Peter Binns:

*Οι αντικειμενικές αλήθειες δεν αποκαλύπτονται τόσο όσο δημιουργούνται και είναι κατά την πράξη της δημιουργίας τους που αποκαλύπτονται.*⁴⁴

Επομένως, το μοναδικό κριτήριο εγκυρότητας εδώ είναι η ζωή, η δράση, ο αγώνας.⁴⁵ Από την άλλη μεριά, για την επιστημονιστική τάση, η γνώση συνιστά ουσιαστικά ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα και η πράξη λειτουργεί ως ένα κριτήριο της επαληθευσιμότητάς της. Είναι, επομένως, φανερό ότι δεν είναι δυνατόν να ανακύψει πρόβλημα κριτηρίων και επιστημονικότητας στην φιλοσοφική τάση, εφόσον ένα τέτοιο πρόβλημα προϋποθέτει την διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, διάκριση την οποία αρνείται ρητά αυτή η τάση. Με τον ίδιο τρόπο, μπορεί κανείς να εξηγήσει την απώτατη αιτία του προβλήματος της γνώσης. Το πρόβλημα αυτό, σύμφωνα με την φιλοσοφική τάση, ανακύπτει επειδή στην ορθόδοξη φιλοσοφία της επιστήμης το κριτήριο εγκυρότητας είναι εξωτερικό, έξω από την κοινωνική ύπαρξη αυτών που υιοθετούν τις ιδέες: είτε σε κάποιο αυτόνομο και α-κοινωνικό πεδίο του Λόγου (ορθολογισμός), είτε στην εμπειρία (θετικισμός).

Εντούτοις, το τίμημα που πρέπει να πληρώσει ο μαρξισμός για να ξεπεράσει μ' αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα της γνώσης είναι βαρύ: ο μαρξισμός δεν μπορεί πλέον να ισχυρίζεται ότι έχει επιστημονικό κύρος το οποίο βασίζεται σε αντικειμενικές αλήθειες, όπως επεσήμαναν αμέσως μαρξιστές επικριτές της παραπάνω θέσης. Προφανώς, εάν αποδεχτούμε ότι η θεωρία βασίζεται στην πράξη, με την έννοια της ταξικής πάλης του προλεταριάτου, θα καταλήξουμε όχι με μια επιστήμη που βασίζεται σε

43. G. Lukacs, "Technology and Social Relations", *New Left Review*, no. 39 (1966), σελ. 33.

44. Peter Binns, "The Marxist Theory of Truth", *Radical Philosophy*, no. 4 (άνοιξη 1973), σελ. 5.

45. P. Binns, "The Marxist Theory of Truth", σελ. 8.

αντικειμενικές αλήθειες, αλλά με μια *ταξική επιστήμη*. Το μαρξιστικό επιχείρημα ότι το προλεταριάτο εκφράζει το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, εφόσον καταργεί την ταξική κοινωνία, δεν προσδίδει μεγαλύτερη εγκυρότητα στην αξίωση του μαρξισμού για επιστημονικότητα, δεδομένου ότι η ανωτερότητα της μαρξιστικής θεωρίας εξακολουθεί να εξαρτάται από την μοναδική ικανότητά της, ως εν δυνάμει συνείδησης της εργατικής τάξης, να καταργήσει το ταξικό σύστημα. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, μαρξιστές επικριτές της επιστημονικής τάσης, όπως ο Collier,⁴⁶ υποστηρίζουν ότι η παραπάνω θεώρηση μετατρέπει τον μαρξισμό σε θεολογία και πως η πράξη δεν πρέπει να θεωρείται ότι *δημιουργεί* την αλήθεια αλλά ότι απλώς *εξακριβώνει* την ύπαρξή της – μια θέση που ο Kolakowski⁴⁷ εύστοχα χαρακτηρίζει ως «μαρξισμό θετικιστικού προσανατολισμού».

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι δεν είναι τυχαίο πως ο ίδιος ο Marx, όπως σημείωνε ο Καστοριάδης,⁴⁸ έπρεπε να κάνει αφαίρεση της ταξικής πάλης για να διατυπώσει τους «νόμους» κίνησης του καπιταλισμού, επειδή μόνο με τον τρόπο αυτό μπορούσε να αναπτύξει μια επιστημονική θεωρία του σοσιαλισμού. Έτσι, η ταξική πάλη απουσιάζει κατά την διατύπωση των επιστημονικών του νόμων και επανεμφανίζεται μόνο σε ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, δηλαδή, στο επίπεδο της ανατροπής ενός συστήματος, του οποίου η ουσιώδης φύση έχει δειχτεί με αφαίρεση της ταξικής πάλης.

Επομένως, η «λύση» στο πρόβλημα της γνώσης που παρείχε η φιλοσοφική τάση είναι κενή. Δεδομένου ότι η ορθόδοξη κοινωνική επιστήμη θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ως ταξική επιστήμη στην υπηρεσία των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, καταλήγουμε με δύο ταξικές επιστήμες, με άλλα λόγια, με δύο ασύμμετρα παραδείγματα και χωρίς δυνατότητα να αναπτύξουμε μια αντικειμενική επιστήμη της κοινωνίας. Επιπλέον, η άποψη, την οποία εκφράζουν μερικοί μαρξιστές συγγραφείς,⁴⁹ ότι ο ταξικός χαρακτήρας της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας δεν θέτει υπό αμφισβήτηση την επιστημονική της εγκυρότητα, διότι η εγκυρότητα αυτή εξαρτάται εξ ολοκλήρου από την ικανότητά της να εξηγεί την πραγματικότητα, προϋποθέτει το ζητούμενο, εφόσον δεν υπάρχει κανένας «αντι-

46. Anthony Collier, "Truth and Practice", *Radical Philosophy* (καλοκαίρι 1973), σελ. 10.

47. Leszek Kolakowski, *Marxism and Beyond*, σελ. 59, παρατίθεται στο "Truth and Practice", A. Collier, σελ. 10.

48. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 40-45.

49. Βλ., π.χ., Paul Sweezy, "Toward a Critique of Economics" στο έργο του *Modern Capitalism and Other Essays* (New York: Monthly Review Press, 1972).

κειμενικός» τρόπος να αποφασίσουμε ποιο παράδειγμα εξηγεί καλύτερα την πραγματικότητα.

Εντούτοις, η βασική θέση της φιλοσοφικής τάσης, ότι δηλαδή ο διαλεκτικός υλισμός όχι μόνο διαφέρει από την ορθόδοξη επιστημολογία, αλλά αποτελεί επίσης εγγύηση εναντίον της και, επιπλέον, ότι η μέθοδος μπορεί να διαχωριστεί από το περιεχόμενο, δεν είναι καθολικά αποδεκτή από τους μαρξιστές⁵⁰ και ιδιαίτερα από αυτούς που δίνουν έμφαση στην επιστημονική φύση του μαρξισμού (επιστημονική τάση). Τα κοινά στοιχεία που συμμερίζονται οι μαρξιστές αυτής της τάσης είναι, πρώτον, ότι η πραγματικότητα είναι ανεξάρτητη της θεωρίας (μολονότι δεν ισχύει το αντίθετο), δεύτερον, ότι η θεωρία είναι ανεξάρτητη του υποκειμένου της και, τέλος, ότι η αλήθεια μιας θεωρίας βρίσκεται στην ικανότητά της να «ιδιοποιείται» ή να αναπαράγει την πραγματικότητα στην σκέψη. Ωστόσο, δεδομένου ότι υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να θεμελιωθεί το ότι μια θεωρία ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ή ότι την αντανακλά επαρκώς, η κύρια διάκριση μεταξύ των ορθόδοξων φιλοσόφων της επιστήμης (ορθολογιστές εναντίον εμπειριστών/θετικιστών) αναπόφευκτα αναπαράγεται και στο πλαίσιο της μαρξιστικής επιστημονικής τάσης.

Έτσι, όσον αφορά, πρώτον, στην εμπειριοκρατική τάση στον μαρξισμό, αυτή έχει τις ρίζες της στα ύστερα γραπτά του Engels⁵¹ και αναπτύχθηκε περαιτέρω από τους Πλεχάνοφ, Μπουχάριν και Λένιν.⁵² Στην σύγχρονη εποχή, η τάση αυτή έχει κυριαρχήσει στον αγγλοαμερικανικό μαρξισμό, απηχώντας, θα μπορούσε να υποπτευθεί κανείς, την παραδοσιακή κυριαρχία του εμπειρισμού/θετικισμού σε αυτό το μέρος του κόσμου. Στην τάση αυτή, το πρόβλημα της γνώσης αναπόφευκτα επανεμφανίζεται και η λύση σε αυτό δίνεται με όρους εμπειριοκρατικών κριτηρίων, που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν την επάρκεια της θεωρίας σε σχέση με την αντιστοιχία της προς την πραγματικότητα.

Έτσι, μολονότι οι ακριβείς διαδικασίες ελέγχου δεν προσδιορίζονται, είναι σαφές ότι η τάση αυτή στηρίζεται σε μια θεωρία της αλήθειας ως αντιστοιχίας. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι, παρά το γεγονός ότι η

50. Για μια κριτική αυτής της θέσης, βλ. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 15.

51. Βλ., Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* (Oxford University Press, 1981), vol. 1, σελ. 181.

52. Στο *Materialism and Empiriocriticism* (Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός) του Λένιν, η ερμηνεία που δίνεται στην γνωστική διαδικασία από τον συγγραφέα βρίσκεται πολύ κοντά στον απλό εμπειρισμό, όπως επισημαίνει ο G. McLennan στο *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 11.

εμπειρία είναι το τελικό κριτήριο της αλήθειας τόσο στον ορθόδοξο όσο και στον μαρξιστικό θετικισμό, εντούτοις ο μεθοδολογικός ατομικισμός των ορθόδοξων θετικιστών απορρίπτεται ρητά από τους μαρξιστές. Επομένως, τα δεδομένα των αισθήσεων δεν θεωρούνται ως αφετηρία της γνώσης, ούτε γίνεται δεκτό ότι η πραγματικότητα θα πρέπει να αναχθεί σε ατομικά (atomic) συστατικά στοιχεία για να κατανοηθεί επιστημονικά. Επιπλέον, στόχος για τους εμπειριστές μαρξιστές παραμένει η ανακάλυψη της ουσίας πίσω από τα φαινόμενα. Εντούτοις, εφόσον απώτατος στόχος του εμπειριοκρατικού μαρξισμού είναι να μετατρέψει το σοσιαλιστικό πρόταγμα από ουτοπικό ιδεώδες σε μια επιστήμη της οικονομίας/κοινωνίας, όλα εκείνα τα στοιχεία της μαρξιστικής διαλεκτικής –ιδιαιτέρα η ταξική πάλη– τα οποία δεν μπορούν να ενσωματωθούν στους επιστημονικούς νόμους της οικονομίας, μεταφέρονται σε ένα διαφορετικό επίπεδο αφαίρεσης.

Κατά την γνώμη μου, ο εμπειριοκρατικός μαρξισμός όχι μόνο δεν είναι σε θέση να λύσει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ορθόδοξοι εμπειριστές/θετικιστές (ανυπαρξία «ωμών» γεγονότων, έλλειψη αντικειμενικών κριτηρίων για την αξιολόγηση αντίπαλων θεωριών κ.λπ.), αλλά προσθέτει, λόγω της ασάφειάς του, ορισμένα επιπλέον προβλήματα. Για παράδειγμα, πώς πρέπει να αξιολογείται η επάρκεια μιας θεωρίας σε σχέση με την εμπειρία; Με μια διαδικασία επαλήθευσης/διάψευσης; Με βάση την επιτυχία της στην κοινωνική πράξη; Ή μήπως με κάποιο άλλο κριτήριο; Ας εξετάσουμε το πρόβλημα με ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Όπως είναι ευρέως γνωστό, η μαρξιστική θεωρία της αξίας δεν πληροί τις θετικιστικές/επιλαθευτικές προϋποθέσεις μιας επιστημονικής υπόθεσης. Για τον λόγο αυτόν, ορισμένοι μαρξιστές επιχείρησαν να επιλύσουν το πρόβλημα προτείνοντας (με βάση τα λιγοστά μεθοδολογικά γραπτά του Marx) ότι η αξία καθώς και «όλοι οι ειδικά μαρξιστικοί νόμοι και οι αναπτυξιακές κατασκευές», πρέπει να θεωρηθούν ως βεμπερικοί ιδεατοί τύποι.⁵³ Εντούτοις, όπως επισημαίνει ο Weber,⁵⁴ ο σκοπός της δημιουργίας ενός ιδεατού τύπου είναι πάντοτε η αντιπαραβολή του με την εμπειρική πραγματικότητα. Επομένως, το πρόβλημα της εγγύησης της αλήθειας του ιδεατού τύπου εξακολουθεί να παραμένει άλυτο.⁵⁵ Επιπλέον, παραμένει το ζήτημα σχετικά με το πώς μπορεί να αρθεί η διάκριση ανάμεσα στην πράξη του

53. Βλ., Michio Morishima και George Catephores, *Value, Exploitation and Growth* (London: McGraw-Hill, 1978), σελ. 297.

54. Max Weber, *The Methodology of Social Sciences* (Illinois Glance 1949), κεφ. 1.

55. Για μια περαιτέρω κριτική αυτής της λύσης, από μια διαφορετική σκοπιά, βλ. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 1, σελ. 315-16.

κοινωνικού υποκειμένου και στην (από μέρους του) συνείδηση αυτής της πράξης, με άλλα λόγια, το ερώτημα για το πώς μπορεί ο εμπειρισμός να συμφιλιωθεί με την μαρξιστική διαλεκτική.⁵⁶ Τέλος, εξακολουθεί να υφίσταται το θεμελιώδες ερώτημα: πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε ανακαλύψει την ουσία πίσω από τα φαινόμενα, ιδιαίτερα όταν τα φαινόμενα έρχονται σε αντίθεση με την ουσία;

Το δεύτερο σημαντικό ρεύμα στην επιστημονιστική τάση είναι το ορθολογιστικό. Η αφετηρία εδώ είναι η ανάγκη για την εννοιοποίηση της πραγματικότητας, πριν από την ανάπτυξη της επιστήμης σχετικά με αυτήν. Αυτό συνεπάγεται απόρριψη της εμπειριοκρατικής θέσης ότι οι πεποιθήσεις/προτάσεις για την πραγματικότητα μπορούν να αντληθούν από έναν κόσμο του οποίου έχουμε μεν εμπειρία, αλλά δεν τον έχουμε ακόμα εννοιοποιήσει. Στο ρεύμα αυτό θα μπορούσε να καταταγεί η γαλλική μαρξιστική στρουκτουραλιστική σχολή, μολονότι οι ίδιοι οι μαρξιστές στρουκτουραλιστές μπορεί να απέρριπταν την κατάταξή τους στους ορθολογιστές με την παραπάνω έννοια. Ωστόσο, οι ομοιότητές τους με τον ορθολογισμό είναι πολύ σημαντικότερες από ό,τι οι ομοιότητές τους με οποιαδήποτε άλλη τάση/ρεύμα του μαρξισμού.⁵⁷

Για τους στρουκτουραλιστές μαρξιστές, το πρόβλημα της γνώσης είναι ένα ιδεολογικό πρόβλημα,⁵⁸ όπως ιδεολογική είναι και ολόκληρη η παραδοσιακή επιστημολογία. Το πραγματικό ζήτημα γι' αυτούς δεν αφορά στα κριτήρια επιστημονικότητας, αλλά στους *μηχανισμούς* που παράγουν το γνωστικό φαινόμενο. Τα κριτήρια της γνώσης ορίζονται εντός της ίδιας της επιστήμης, από την επιστημονικότητά της, την *αξιωματική* (axiomatics) της. Όπως τονίζει ο Althusser:

*Η Θεωρητική Πρακτική είναι, στην πραγματικότητα, κριτήριο του εαυτού της και εμπεριέχει καθορισμένους κανόνες [definite protocols] για την επικύρωση της ποιότητας των προϊόντων της, δηλαδή (εμπεριέχει) τα κριτήρια επιστημονικότητας των προϊόντων της επιστημονικής πρακτικής.*⁵⁹

56. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 1, σελ. 322-24.

57. Με την ταξινόμηση αυτή συμφωνεί και ο G. McLennan: «Το πρόταγμα του Αλτουσέρ, στον βαθμό που αφορά ουσιαστικά σε ζητήματα του ιστορικού υλισμού, μπορεί να χαρακτηριστεί "ορθολογιστικό"». G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 28.

58. L. Althusser, *Reading Capital*, σελ. 52-56.

59. L. Althusser, *Reading Capital*, σελ. 59.

Στην πραγματικότητα, ο μαρξισμός, σύμφωνα με τους στρουκτουραλιστές μαρξιστές, δεν είναι απλώς μια επιστήμη αλλά μια ανώτερη επιστήμη, η επιστήμη όλων των επιστημών, δεδομένης της ικανότητας που έχει να συνθέτει τις διάφορες ειδικές επιστήμες. Ο μαρξισμός γίνεται, επομένως, η γενική θεωρία της Θεωρητικής Πρακτικής και «το κλειδί, καθώς και ο κριτής, αυτού που θεωρείται αυθεντική γνώση».⁶⁰

Εντούτοις, η προσπάθεια του Althusser να καταργήσει την φιλοσοφία των εγγυήσεων επίσης απέτυχε. Όπως επισήμαναν αρκετοί (μαρξιστές) επικριτές, οι αλτουσεριανοί βασίζουν την θεωρία τους για την Θεωρητική Πρακτική σε μια συνεκτική θεωρία της αλήθειας, στην οποία το κριτήριο της αλήθειας είναι απλώς η περιεκτικότητα και η έλλειψη αντιφάσεων σε σχέση με την δομή σκέψης του μαρξισμού.⁶¹ Δεδομένου όμως ότι και άλλες επιστήμες ενδέχεται να είναι εξίσου περιεκτικές και μη αντιφατικές, η αξίωση της υπεροχής του αλτουσερικού μαρξισμού μπορεί να στηριχτεί μόνο στην *a priori* παραδοχή της κοσμοαντίληψης που ενσωματώνει το στρουκτουραλιστικό παράδειγμα. Όπως επισημαίνει ο Binns:

Δεν είναι μόνο οι παράμετροι, με βάση τις οποίες εξετάζουμε τον κόσμο, που ανήκουν σε συγκεκριμένες δομές, αλλά και οι ίδιες οι εννοιοποιήσεις του κόσμου, που χρησιμοποιούνται για την εξήγησή του. Η ίδια η ασυμμετρία, επομένως, αυτών των κοσμοθεωρητικών συνθέσεων εμποδίζει, στην πραγματικότητα, την κατάδειξη της ανωτερότητας οποιασδήποτε από αυτές. Σε αυτές τις συνθήκες, το να αποδώσουμε σε οποιαδήποτε από αυτές τις συνθέσεις τον τιμητικό χαρακτηρισμό της επιστημονικότητας, όπως κάνει ο στρουκτουραλιστικός μαρξισμός, φαίνεται εντελώς αδικαιολόγητο και ξιπασμένα παραπλανητικό.⁶²

Επομένως, ο αλτουσεριανός μαρξισμός είναι ένα ξεκάθαρο παράδειγμα αντικειμενιστικού ορθολογισμού, στον οποίο, κατά την διατύπωση του Καστοριάδη, «η Ιστορία του παρελθόντος είναι ορθολογική ... η μελλοντική Ιστορία είναι εξίσου ορθολογική ... η σύνδεση μεταξύ του παρελθόντος και του μέλλοντος είναι ορθολογική.»⁶³ Η συνέπεια μιας τέτοιας αντίληψης για την Ιστορία είναι, όπως επισημαίνει ο ίδιος, ότι: «Ο μαρξισμός δεν αποτελεί υπέρβαση της φιλοσοφίας της Ιστορίας, δεν είναι παρά

60. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 27.

61. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*. Βλ., επίσης, P. Binns, "The Marxist Theory of Truth".

62. P. Binns, "The Marxist Theory of Truth", σελ. 8.

63. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 57-58.

μια ακόμα φιλοσοφία της Ιστορίας. Την ορθολογικότητα που ο μαρξισμός φαίνεται να συνάγει από τα γεγονότα, στην πραγματικότητα τους την επιβάλλει»,⁶⁴ έτσι ώστε στο τέλος, «ο μαρξισμός δεν είναι πλέον, στην ουσία του, παρά ένας επιστημονικός αντικειμενισμός, που συμπληρώνεται από μια ρασιοναλιστική φιλοσοφία».⁶⁵ Αλλά στην περίπτωση αυτή, όπως έχει δείχτει επαρκώς,⁶⁶ το δημιουργικό στοιχείο στην Ιστορία παίζει έναν πολύ περιορισμένο ρόλο, έναν ρόλο που είναι συμβατός με την αλτρουσεριανή άποψη, σύμφωνα με την οποία τα πραγματικά υποκείμενα και οι πραγματικοί πρωταγωνιστές της Ιστορίας δεν είναι οι βιολογικοί άνθρωποι αλλά οι σχέσεις παραγωγής. Οι άνθρωποι, στην προβληματική αυτή (την οποία δεν μπορεί να παραβλέψει κανένας από εκείνους που επιθυμούν να αποκαλούνται πιστοί της μαρξιστικής διαλεκτικής και του ιστορικού υλισμού), είναι μόνο τα «στηρίγματα» (Träger) ή οι φορείς των λειτουργιών που τους αποδίδονται από τις σχέσεις παραγωγής.⁶⁷

Τέλος, μια πρόσφατη εξέλιξη στην μαρξιστική επιστημολογία είναι ο «ρεαλιστικός μαρξισμός», ο οποίος μπορεί να ιδωθεί ως μια προσπάθεια για μια διαλεκτική σύνθεση του σύγχρονου εμπειρισμού/θετικισμού, από την μια πλευρά, και του ορθολογισμού/καντιανισμού, από την άλλη. Στην πραγματικότητα, ορισμένα πρόσφατα μαρξιστικά έργα θεωρούν την ρεαλιστική επιστημολογία ως έναν τρόπο για να ξεπεραστεί η τρέχουσα κρίση της μαρξιστικής θεωρίας, υπό την έννοια ότι με τον τρόπο αυτόν ο μαρξισμός αποφεύγει τις παγίδες τόσο της διαλεκτικής προσέγγισης (ουσιολογισμός, τελεολογία) όσο και του εμπειρισμού/σχετικισμού (αντιθεωρητικός χαρακτήρας).⁶⁸

Το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης, σύμφωνα με τους ρεαλιστές φιλόσοφους της επιστήμης, δεν είναι ούτε τα ατομιστικά συμβάντα και φαινόμενα (όπως στον εμπειρισμό/θετικισμό) ούτε μοντέλα, δηλαδή, ανθρώπινες κατασκευές που επιβάλλονται στα φαινόμενα (όπως στον ορθολογισμό/καντιανισμό). Αντίθετα, το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης είναι οι δομές και οι μηχανισμοί που παράγουν τα φαινόμενα, λειτουργώντας ανεξάρτητα από την γνώση και την εμπειρία μας. Η επιστήμη,

64. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 72-73.

65. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 90.

66. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 184-90.

67. Luis Althusser και Etienne Balibar, *Reading Capital*, σελ. 180.

68. Βλ. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science* (Leeds: Leeds Books, 1975)· Gregor McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*· και για μια μεταμαρξιστική κριτική της προσέγγισης αυτής, βλ., Nikos Mouzelis, *Post-Marxist Alternatives, The Construction of Social Orders* (London: MacMillan, 1990).

όπως ορίζεται από έναν ρεαλιστικό φιλόσοφο, είναι «η συστηματική προσπάθεια να εκφράσουμε στην σκέψη τις δομές και τους τρόπους επενέργειάς τους στα πράγματα που υπάρχουν ανεξάρτητα από την σκέψη».⁶⁹

Ο ρεαλιστικός ορισμός της επιστήμης στηρίζεται σε τρεις βασικές παραδοχές:

- πρώτον, ότι ο κόσμος είναι δομημένος (και άρα η επιστήμη είναι δυνατή),
- δεύτερον, ότι ο κόσμος είναι ένα ανοιχτό σύστημα (δηλαδή ένα σύστημα στο οποίο δεν επικρατεί καμία σταθερή συνδρομή συμβάντων), το οποίο συνίσταται σε παραμόνιμους και μη εμπειρικά ενεργούς φυσικούς μηχανισμούς, και
- τρίτον, ότι το οντολογικό επίπεδο (τάξη) είναι εντελώς ανεξάρτητο από το επιστημολογικό επίπεδο. Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι η φιλοσοφική οντολογία (άραγε ο κόσμος είναι δομημένος/διαφοροποιημένος;) δεν θα πρέπει να συγχέεται με την επιστημολογική οντολογία (ποιες είναι οι επιμέρους δομές που περιέχονται στον κόσμο;). Τον μόνο δεσμό μεταξύ των δύο επιπέδων μας τον προσφέρει ο πειραματισμός, ο οποίος μπορεί να μας δώσει πρόσβαση στους παραμόνιμους και ενεργούς μηχανισμούς που συνιστούν τον πραγματικό κόσμο, μέσω της δημιουργίας των κλειστών συνθηκών που καθιστούν δυνατή την επιβεβαίωση/διάψευση μιας θεωρίας.

Σύμφωνα με τους ρεαλιστές φιλόσοφους, επομένως, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε επαρκώς ένα ανοιχτό σύστημα με όρους σταθερής συνδρομής των παρατηρούμενων φαινομένων (όπως προσπαθούν να κάνουν οι εμπειριστές), εφόσον η αντίληψη παρέχει πρόσβαση μόνο σε *πράγματα* και όχι σε *δομές* που υπάρχουν ανεξάρτητα από εμάς. Έτσι, οι εμπειριοκρατικοί αιτιώδεις νόμοι εκφράζουν μόνο τάσεις των πραγμάτων, όχι συνδρομές συμβάντων, και είναι προσδεδεμένοι σε κλειστά συστήματα.

Η ανεπάρκεια των εμπειριοκρατικών/θετικιστικών κριτηρίων επιβεβαίωσης/διάψευσης οφείλεται στο γεγονός ότι τα κριτήρια αυτά βασίζονται στην παραδοχή ότι ένα κλειστό σύστημα είναι ο κανόνας και όχι μια τεχνητά δημιουργημένη εξαίρεση. Μολονότι, επομένως, οι ρεαλιστές δεν απορρίπτουν την γενική σχετικότητα της γνώσης (την οποία τονίζουν ο Kuhn, ο Feyerabend και άλλοι), σύμφωνα με την οποία οι περιγραφές του κόσμου είναι πάντοτε θεωρητικά προκαθορισμένες και όχι απλώς ουδέτερες αντανακλάσεις του, παρ' όλα αυτά, υποστηρίζουν ότι, προϋποτιθεμένου πως

69. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, σελ. 250.

μπορούμε να δημιουργήσουμε κλειστές συνθήκες, είναι δυνατή η πρόσβαση στις δομές του κόσμου. Η θέση αυτή έχει την σημαντική συνέπεια ότι είναι δυνατή η διατύπωση ενός κριτηρίου επιλογής μεταξύ ασύμμετρων θεωριών. Έτσι, κατά την διατύπωση του Bhaskar:

Μια θεωρία Θ1 είναι προτιμότερη από μια θεωρία Θ2, έστω κι αν, κατά την ορολογία του Kuhn και του Feyerabend, είναι ασύμμετρη προς εκείνη, εάν η θεωρία Θ1 μπορεί να εξηγήσει με τις περιγραφές της σχεδόν όλα τα φαινόμενα $p_1, \dots, p_n$, τα οποία μπορεί να εξηγήσει η θεωρία Θ2 με τις δικές της περιγραφές $q_1, \dots, q_n$, συν κάποια σημαντικά φαινόμενα, τα οποία δεν μπορεί να εξηγήσει η Θ2.⁷⁰

Ωστόσο, η εφαρμοσιμότητα αυτού του κριτηρίου εξαρτάται αποφασιστικά από την δυνατότητα πειραματισμού, γεγονός που μετατρέπει σε φαντασίωση οποιαδήποτε ιδέα για μεθοδολογικό μονισμό, εφόσον η δικλείδα ασφαλείας των ρεαλιστών για την αποτροπή του σχετικισμού δεν μπορεί, εξ ορισμού, να λειτουργήσει σε σχέση με τις κοινωνικές επιστήμες. Αυτό συμβαίνει επειδή, παρόλο που η κοινωνία μπορεί να είναι ένα ανοιχτό σύστημα –όπως υποθέτουν οι ρεαλιστές– ωστόσο είναι αδύνατον να δημιουργήσουμε τεχνητά κλειστές συνθήκες για να επιβεβαιώσουμε/διαψεύσουμε τις θεωρίες μας γι' αυτήν.

Οι ρεαλιστές φιλόσοφοι της επιστήμης έχουν φυσικά πλήρη επίγνωση του προβλήματος και προσπαθούν συνειδητά να το «επιλύσουν» ή, τουλάχιστον, να το παρακάμψουν. Ο McLennan, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι η κοινωνική θεωρία είναι κατ' ανάγκην ιστορική, δεδομένου του δημιουργικού ρόλου που παίζουν η ανθρώπινη πράξη και σκέψη σε σχέση με το αντικείμενο μελέτης της. Εντούτοις, οι διαδικασίες που προτείνει, έτσι ώστε η έλλειψη πειραματισμού στις κοινωνικές επιστήμες να μην παίζει αποφασιστικό ρόλο στην διαφοροποίησή τους από τις φυσικές επιστήμες, είναι προφανώς ανεπαρκείς. Έτσι, τα κριτήρια που αναφέρει, στην προσπάθειά του να υποστηρίξει την «αντικειμενικότητα» της κοινωνικής έρευνας (θεωρητική αφαίρεση, συστηματικές και συνεκτικές θεωρητικές εξηγήσεις σε διάφορα επίπεδα, εξήγηση συγκεκριμένων φαινομένων με αιτιώδεις προτάσεις κ.λπ.),⁷¹ δεν παρέχουν καμιά αποτελεσματική λύση στο πρόβλημα. Για παράδειγμα, δύο παραδειγματικές θεωρίες, η νεοκλασική και η μαρξιστική θεωρία της αξίας, θα μπορούσαν να πληρούν απόλυτα όλα τα παραπάνω κριτήρια, χωρίς –εξαιτίας της απουσίας της

70. R. Bhaskar, *A Realist Theory of Knowledge*, σελ. 248.

71. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, σελ. 32.

πειραματικής δυνατότητας– να παρέχουν οποιαδήποτε λύση στο πρόβλημα της επιλογής μεταξύ τους.

Το αναπόδραστο συμπέρασμα είναι ότι ούτε οι ρεαλιστές φιλόσοφοι έχουν λύσει το πρόβλημα της επιλογής μεταξύ ασύμμετρων θεωριών στις κοινωνικές επιστήμες –και κατά συνέπεια– το πρόβλημα της επιστημονικοποίησης ή αντικειμενικοποίησης του απελευθερωτικού προτάγματος.⁷²

Η «αντικειμενική» ηθική του διαλεκτικού νατουραλισμού

Εάν το πρόταγμα για μια μελλοντική κοινωνία δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην βάση μιας τελεολογικής αντίληψης –είτε μιας τελεολογικής αντίληψης για την κοινωνική εξέλιξη (όπως προσπάθησαν να κάνουν οι μαρξιστές), είτε μιας τελεολογικής αντίληψης για την φυσική εξέλιξη (όπως προσπαθούν σήμερα να κάνουν ορισμένοι βαθείς οικολόγοι)⁷³– παραμένει το ερώτημα εάν ένα τέτοιο πρόταγμα μπορεί να θεμελιωθεί στην βάση μιας μη τελεολογικής αντίληψης για την φυσική και την κοινωνική εξέλιξη, η οποία όμως είναι «αντικειμενικά» ορθολογική και βασίζεται στην αντίληψη της Ιστορικής Προόδου. Αυτή είναι η περίπτωση του διαλεκτικού νατουραλισμού του Murray Bookchin,⁷⁴ η οποία, μολονότι εισάγει την ιδέα της ύπαρξης μιας κατευθυντικότητας προς μια δημοκρατική οικολογική κοινωνία (μια κοινωνία η οποία μπορεί να μην πραγματοποιηθεί ποτέ λόγω «τυχαίων συμβάντων»), είναι μια ρητά μη τελεολογική αντίληψη. Έτσι, όπως τονίζει ο Bookchin:

Ο διαλεκτικός νατουραλισμός δεν καταλήγει σε ένα Εγγεληνό Απόλυτο, που βρίσκεται στο τέρμα μιας κοσμικής αναπτυξιακής πορείας, αλλά μάλλον προωθεί το όραμα μιας διαρκώς αυξανόμενης ολότητας, πληρότητας και πλούτου όσον αφορά στην διαφοροποίηση και την υποκειμενικότητα.⁷⁵

Η προσπάθεια θεμελίωσης της κατευθυντικότητας προς μια οικολογική κοινωνία στηρίζεται σε δύο κρίσιμες υποθέσεις:

72. Ο Μουζέλης, ασκώντας κριτική στον ρεαλιστικό μαρξισμό από μια διαφορετική προοπτική, υποστηρίζει ότι η μαρξιστική θεωρία, ανεξάρτητα από την επιστημολογική θέση που υιοθετείται, δεν μπορεί να ξεπεράσει το δίλημμα «ουσιολογισμός ή εμπειρισμός»· N. Mouzelis, *Post-Marxist Alternatives*, σελ. 29.

73. Βλ., για παράδειγμα, Albert Bergesen “Deep Ecology and Moral Community” στο *Rethinking Materialism*, Robert Wuthnow (επιμ.), (New York: Erdmanns, 1995).

74. Βλ., M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*.

75. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 20.

I. ότι υπάρχει μια κατευθυντικότητα στην φυσική αλλαγή, η οποία προκαλεί μια σαφή εξελικτική ανάπτυξη προς περισσότερο σύνθετες μορφές ζωής, μεγαλύτερη υποκειμενικότητα και αυτοσυνείδηση, αυξανόμενη αμοιβαιότητα, δηλαδή μια ανάπτυξη η οποία, «στον βαθμό που η δυνατότητα γίνεται ενεργός πραγματικότητα, οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη διαφοροποίηση ή ολικότητα». ⁷⁶ Έτσι, ο Bookchin, διαφοροποιώντας την δική του διαδικασία «συμμετοχικής εξέλιξης» από την επικρατούσα σήμερα νεοδαρβινική σύνθεση, βλέπει «μια φυσική τάση προς μεγαλύτερη πολυπλοκότητα και υποκειμενικότητα στην πρώτη (βιολογική) φύση, η οποία αναδύεται από την ίδια την αλληλεπιδραστικότητα (*interactivity*) της ύλης, στην πραγματικότητα, μια *ώθηση* (*nisus*) προς την αυτοσυνείδηση». ⁷⁷

II. ότι υπάρχει μία σταδιακή εξελικτική συνέχεια μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης φύσης (δηλ. της κοινωνικής και πολιτισμικής φύσης), έτσι ώστε «κάθε κοινωνική εξέλιξη είναι ουσιαστικά μια προέκταση της φυσικής εξέλιξης προς ένα διακεκριμένο ανθρώπινο πεδίο». ⁷⁸ Μολονότι, βέβαια, ο διαλεκτικός νατουραλισμός αναγνωρίζει ρητά ότι η κοινωνική εξέλιξη είναι ριζικά διαφορετική από την οργανική εξέλιξη, παρ' όλα αυτά, αποδίδει στην κοινωνική εξέλιξη έναν χαρακτήρα Προόδου, που ορίζεται ως «η αυτοκατευθυνόμενη δραστηριότητα της Ιστορίας και του Πολιτισμού προς αυξανόμενη ορθολογικότητα, ελευθερία». ⁷⁹ Έτσι, η «δεύτερη φύση», δηλ. η εξέλιξη της κοινωνίας, «αναπτύσσεται τόσο σε συμφωνία με την πρώτη φύση όσο και ως αντίθεσή της, έως ότου οι δύο φύσεις συναιρεθούν στην "ελεύθερη φύση" ή στην "φύση" που αποκτά συνείδηση του εαυτού της, σε μια ορθολογική και οικολογική κοινωνία». ⁸⁰

Ας εξετάσουμε, όμως, λεπτομερέστερα τις δύο αυτές υποθέσεις. Όσον αφορά στην πρώτη υπόθεση για την ύπαρξη μιας ορθολογικής διαδικασίας φυσικής εξέλιξης, ο Καστοριάδης επισημαίνει ότι, παρά το γεγονός ότι η ίδια η εξέλιξη είναι αναμφισβήτητη, οι βιολόγοι δεν ανέπτυξαν ποτέ μια *αυθεντική* θεωρία της εξέλιξης, γεγονός που σημαίνει ότι η νεοδαρβινική σύνθεση είναι στην πραγματικότητα μια θεωρία της διαφοροποίησης των ειδών, όχι της εξέλιξης των ειδών, και ότι, κατά συνέπεια, τίποτα σε αυτό το θεωρητικό σχήμα δεν συνεπάγεται ότι η διαφοροποίηση πραγματοποιείται προς την κατεύθυνση της αυξανόμενης πολυπλοκότητας. ⁸¹

76. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 17.

77. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 31.

78. M. Bookchin, *Remaking Society* (Montreal: Black Rose Books, 1989), σελ. 25.

79. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. xii.

80. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. xi.

81. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 268-69.

Ωστόσο, θα μπορούσε στο σημείο αυτό να αντιτάξει κανείς ότι τα αποτελέσματα πρόσφατης βιολογικής έρευνας υποστηρίζουν την υπόθεση της αυξανόμενης πολυπλοκότητας. Έτσι, σύγχρονες εξελίξεις στην βιοφυσική, και ιδιαίτερα η θεωρία της αυτοοργάνωσης, εισάγουν στην βιολογία ένα είδος «νόμου της αυξανόμενης πολυπλοκότητας» που είναι συμβατός με τον διαλεκτικό νατουραλισμό.⁸²

Όμως, μολονότι η υπόθεση για μια ορθολογική διαδικασία φυσικής εξέλιξης δεν είναι αβάσιμη, η δεύτερη υπόθεση του Bookchin για την ύπαρξη μιας αντίστοιχης ορθολογικής διαδικασίας κοινωνικής εξέλιξης είναι, κατά την γνώμη μου, τόσο ανεπιθύμητη όσο και αστήρικτη. Είναι ανεπιθύμητη, όχι μόνο διότι δημιουργεί ακούσιους δεσμούς με την ετερονομία, αλλά και επειδή μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε αθέλητες σχέσεις με εγγενώς αντιδημοκρατικές οικοφιλοσοφίες. Και είναι αστήρικτη, επειδή η Ιστορία δεν μπορεί να θεμελιώσει την ύπαρξη μιας διαδικασίας προς την ελεύθερη κοινωνία, με την έννοια μιας μορφής κοινωνικής οργάνωσης που διασφαλίζει τον υψηλότερο βαθμό ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας στο πολιτικό, το οικονομικό και το κοινωνικό επίπεδο, ό,τι δηλαδή ορίσαμε στο 5ο Κεφάλαιο ως Περιεκτική Δημοκρατία.

Έτσι, όσον αφορά, πρώτον, στον ανεπιθύμητο χαρακτήρα της υπόθεσης για την κοινωνική κατευθυντικότητα, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο υπάρχει μια «ορθολογική» τάξη στον κόσμο και μια αντίστοιχη τάξη στις ανθρώπινες υποθέσεις που συνδέεται με την τάξη στον κόσμο, όχι μόνο συνδέεται ουσιαστικά με την ετερονομία (επειδή αποκρύπτει το θεμελιώδες γεγονός ότι η Ιστορία είναι δημιουργία), αλλά αποκρύπτει επίσης ή εξαλείφει το ζήτημα της ευθύνης.⁸³ Επομένως, εάν δεν θέλουμε να υποτιμήσουμε την σημασία του δημιουργικού στην ανθρώπινη ιστορία, όπως κάνουν οι μαρξιστές, είμαστε υποχρεωμένοι να καταλήξουμε ότι είναι αδύνατον να θεμελιώσουμε οποιοδήποτε είδος κοινωνικής εξέλιξης προς μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας. Όπως σωστά επισημαίνει ο Καστοριάδης:

Η Ιστορία δεν συμβαίνει στην κοινωνία: η Ιστορία είναι η αυτοεξέλιξη της κοινωνίας. Εάν δεχθούμε την θέση αυτή, αντιτιθέμεθα σε ολόκληρο το φάσμα των υπαρχόντων αξιωμάτων: η Ιστορία ως προϊόν της θέλησης του Θεού/η Ιστορία ως το αποτέλεσμα της δράσης («φυσικών» ή «ιστορικών») νόμων/η Ιστορία ως μια «διαδικασία χωρίς υποκείμενο»/η Ιστορία ως μια καθαρά

82. Βλ., π.χ., Stuart A. Kaufmann, *The Origins of Order: Self organisation and Selection in Evolution* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

83. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 104-105.

τυχαία διαδικασία. ... Αντίθετα, κάνουμε την παραδοχή της Ιστορίας-για-τον-εαυτό της, ως «δημιουργίας και καταστροφής».⁸⁴

Επιπλέον, η προσπάθεια θεμελίωσης μιας κατευθυντικότητας στην κοινωνία εύκολα μπορεί να δημιουργήσει την εντύπωση ανεπιθύμητων συγγενικών σχέσεων με την βαθιά οικολογία. Μολονότι τέτοιες σχέσεις είναι εντελώς αποκρουστικές για τους κοινωνικούς οικολόγους, παρ' όλα αυτά, υπάρχουν υπόρρητα στο γεγονός ότι τόσο οι βαθείς οικολόγοι όσο και οι κοινωνικοί οικολόγοι υιοθετούν μια διαδικασία εξελικτικής εκτύλιξης και αυτοπραγμάτωσης και θεμελιώνουν την ηθική τους σε επιστημονικές παρατηρήσεις για τον φυσικό κόσμο, σε φυσικές «τάσεις» ή κατευθυντικότητες. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τις διάφορες υβριδικές αντιλήψεις (κοινωνικής/βαθιάς οικολογίας) που αναπτύχθηκαν από τον John Clark, έναν πρώην κοινωνικό οικολόγο του οποίου τις αντιδημοκρατικές απόψεις εξετάσαμε στο 5ο Κεφάλαιο, τον Peter Marshall⁸⁵ και άλλους. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της στάσης αυτής των κοινωνικών οικολόγων είναι ότι η συζήτηση γύρω από το ποια μορφή κοινωνίας πληροί τις απαιτήσεις της αυτονομίας και της οικολογικής ισορροπίας παύει να είναι θέμα συνειδητής επιλογής και γίνεται θέμα ερμηνείας αναφορικά με το πραγματικό νόημα της αλλαγής στην φύση σε σχέση με την κοινωνία. Εντούτοις, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατόν να θεμελιώσουμε οποιαδήποτε «αυθεντική» ερμηνεία για το νόημα της φυσικής αλλαγής σε σχέση με την κοινωνική αλλαγή, μπορούμε εύκολα να καταλήξουμε όχι μόνο σε απελευθερωτικές ερμηνείες, όπως αυτές που προσφέρει η κοινωνική οικολογία, αλλά και σε ερμηνείες που είναι συμβατές με κάθε μορφή ετερονομίας και καταπίεσης, από τον οικοφασισμό ως τον μυστικισμό και τον ιρασιοναλισμό.

Όσον αφορά, δεύτερον, στην αβασιμότητα της υπόθεσης για την κοινωνική κατευθυντικότητα, θα πρέπει κατ' αρχήν να γίνει σαφές ότι η κοινωνία πράγματι δεν είναι «ξένη» προς μια αυτοοργανωμένη Φύση και ότι η σχετική συμβολή του Bookchin στην άρση του δυϊσμού κοινωνίας-Φύσης είναι σημαντική. Όμως, ενώ θα μπορούσε κανείς ανεπιφύλακτα να υιοθετήσει την υπόθεση ότι η αυτοσυνείδηση και η αυτοστοχαστικότητα έχουν την δική τους ιστορία στον φυσικό κόσμο και ότι δεν είναι *sui generis*, δηλαδή «το προϊόν μιας ρήξης με την όλη εξέλιξη, μιας ρήξης τόσο πρωτοφανούς και μοναδικής, που αντιτίθεται στην σταδιακή εξέλιξη όλων των

84. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 34.

85. Peter Marshall, *Nature's Web* (London: Simon & Schuster, 1992), σελ. 426.

φαινομένων»,⁸⁶ θα αποτελούσε τεράστιο άλμα το να υιοθετήσει κανείς μια παρόμοια υπόθεση προόδου προς μια ελεύθερη κοινωνία. Με άλλα λόγια, ακόμα κι αν δεχτεί κανείς την υπόθεση ότι η αυτοσυνείδηση και η αυτοστοχαστικότητα, σε γενικές γραμμές, είναι μέρος μιας διαλεκτικής εκτύλιξης της Φύσης και δεν εκφράζουν απλώς μια ρήξη με το παρελθόν, αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει μια αντίστοιχη διαλεκτική εκτύλιξη προς μια ελεύθερη κοινωνία, δηλαδή, προς μια περιεκτική δημοκρατία. Μια τέτοια αντίληψη είναι ασύμβατη με την ιστορική εμπειρία που δείχνει ξεκάθαρα ότι οι ιστορικές προσπάθειες για μια ελεύθερη κοινωνία υπήρξαν πάντοτε αποτέλεσμα μιας ρήξης με την θεσμισμένη ετερονομία, που ήταν κυρίαρχη στο παρελθόν, και όχι απλώς το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας.

Το γεγονός ότι οι κοινωνίες, σχεδόν παντού και πάντοτε, έχουν ζήσει σε μια κατάσταση θεσμισμένης ετερονομίας (δηλαδή σε μια κατάσταση μη αμφισβήτησης των υπαρχόντων νόμων, παραδόσεων και πεποιθήσεων που εγγυώνται την συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ), χωρίς κανένα ίχνος μιας «εξέλιξης» προς δημοκρατικές μορφές οργάνωσης, που διασφαλίζουν την ατομική και κοινωνική αυτονομία, κάνει σαφώς αβάσιμη οποιαδήποτε υπόθεση κατευθυντικότητας προς μια ελεύθερη κοινωνία. Στην πραγματικότητα, εάν υπάρχει οποιαδήποτε συνέχεια στην Ιστορία, είναι μία συνέχεια ετερονομίας που διακόπτεται από, συνήθως ξαφνικά και προσωρινά, άλματα σε «αυτόνομες» μορφές οργάνωσης. Έτσι, η αυτόνομη μορφή πολιτικής οργάνωσης (άμεση δημοκρατία) υπήρξε πάντοτε η σπάνια εξαίρεση, ενώ ακόμα σπανιότερες υπήρξαν οι περιπτώσεις αυτόνομων μορφών οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης (οικονομική δημοκρατία και «δημοκρατία» στο κοινωνικό πεδίο»). Μόνο, επομένως, σε σχέση με την κοινωνική αλλαγή, με την ευρεία έννοια, θα μπορούσε ίσως κανείς να μιλήσει για κάποιο είδος προόδου, με αναφορά στην συσσώρευση επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης, στις βελτιώσεις στις σχέσεις των φύλων, στα ανθρώπινα δικαιώματα κ.λπ. Εντούτοις, οι αλλαγές αυτές, με κανένα τρόπο, δεν θεμελιώνουν την υπόθεση της κατευθυντικότητας προς μια ελεύθερη κοινωνία, προς μια περιεκτική δημοκρατία.

Έτσι, όσον αφορά στις επιστημονικές και τεχνολογικές αλλαγές, ελάχιστοι θα υποστήριζαν σήμερα, ιδιαίτερα μετά την εμπειρία του 20ού αιώνα, ότι υπάρχει κάποιο είδος συσχέτισης μεταξύ της προόδου σε αυτούς τους τομείς και του βαθμού αυτονομίας που έχει επιτευχθεί στην κοινωνία στο

86. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 79.

πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Επιπλέον, αρκετοί συγγραφείς έχουν επισημάνει το γεγονός ότι το ανθρώπινο είδος γίνεται ολοένα πιο ευπρόσβλητο, εξαιτίας του γεγονότος ότι, σε παγκόσμιο επίπεδο, στηρίζεται στην ίδια τεχνολογία και του ότι η αυξανόμενη τεχνολογική πολυπλοκότητα συνοδεύεται από μια εντεινόμενη έλλειψη ελαστικότητας και προσαρμοστικής ικανότητας.⁸⁷ Ωστόσο, εάν δεχτεί κανείς την θέση ότι η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη,⁸⁸ μπορεί να αντιτάξει στο σημείο αυτό ότι η ομογενοποίηση της τεχνολογίας δεν είναι μια «ανεξάρτητη παράμετρος» αλλά απλώς το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αγοραιοποίησης της οικονομίας.

Όσον αφορά στις υποτιθέμενες βελτιώσεις στις σχέσεις των φύλων, των φυλών, των εθνοτήτων και στα ανθρώπινα δικαιώματα γενικότερα, οι βελτιώσεις αυτές σίγουρα δεν μπορούν να θεμελιώσουν την υπόθεση της κατευθυντικότητας προς μια ελεύθερη κοινωνία, με την έννοια μιας περιεκτικής δημοκρατίας. Οι βελτιώσεις στις κοινωνικές σχέσεις και δομές δεν έχουν συνοδευτεί από μια αντίστοιχη πρόοδο στις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις και δομές προς την πολιτική και οικονομική δημοκρατία. Η διεύρυνση και εμβάθυνση των δικαιωμάτων των γυναικών, των μειονοτήτων κ.λπ., μπορεί να έχουν βελτιώσει γενικά την κοινωνική θέση των μελών των αντίστοιχων κοινοτήτων (εντελώς άνισα, βέβαια, λόγω των «ταξικών» διαφορών που δεν παύουν να υπάρχουν), αλλά, από την δημοκρατική σκοπιά, η διαδικασία αυτή έχει οδηγήσει απλώς στην διεύρυνση των κυρίαρχων πολιτικών και οικονομικών ελίτ, ώστε να συμπεριλάβουν αντιπροσώπους αυτών των κοινοτήτων. Επιπλέον, οι βελτιώσεις αυτές δεν συνεπάγονται καμιά σημαντική αλλαγή σε σχέση με την δημοκρατία στον χώρο εργασίας, στον εκπαιδευτικό χώρο κ.λπ. Ακόμα και όσον αφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα, μπορεί κανείς να εκφράσει σοβαρές αμφιβολίες για την πρόοδο που έχει επιτευχθεί. Τα βασανιστήρια για παράδειγμα, αφού μειώθηκαν σταδιακά με τον Διαφωτισμό στην Ευρώπη κατά τον 17ο αιώνα, σε βαθμό που είχαν σχεδόν εκλείψει, επέστρεψαν ορμητικά τον 20ό αιώνα. Έτσι, σύμφωνα με μια σχετικά πρόσφατη έρευνα, τα βασανιστήρια που γίνονται από κυβερνήσεις σε ολόκληρο τον κόσμο αυξήθηκαν δραματικά τον 20^ο αιώνα, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, σε βαθμό που ο 20ός

87. Βλ., για παράδειγμα, John M. Gowdy, "Progress and Environmental Sustainability", *Environmental Ethics*, vol. 16, no. 1 (άνοιξη 1994).

88. Για την μη ουδετερότητα της τεχνολογίας, βλ., Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment* (London: Macmillan, 1978), βλ. και Τ. Φωτόπουλος, "Για μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας", *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 3, (Ιούνιος 1997).

αιώνας μπορεί να μείνει στην Ιστορία ως «ο αιώνας των βασανιστηρίων».⁸⁹ Στη πραγματικότητα, βέβαια, μολονότι ακόμη δεν έχουν γίνει αντίστοιχα συστηματικές έρευνες για τα βασανιστήρια και τις μαζικές αγριότητες των μελών της υπερεθνικής ελίτ στον διαρκή πόλεμό της κατά της «τρομοκρατίας» στον 21ο αιώνα⁹⁰ οι υπάρχουσες ενδείξεις είναι ότι ο αιώνας αυτός θα ξεπεράσει κατά πολύ τον 20^ο σε αυτόν τον τομέα.

Στο πολιτισμικό επίπεδο, όπως έχει δείξει πειστικά ο Polanyi,⁹¹ η εγκαθίδρυση της οικονομίας της αγοράς σήμανε την εξάλειψη της παραδοσιακής κουλτούρας και των συναφών αξιών. Η διαδικασία αυτή, όπως είδαμε στο 3ο Κεφάλαιο, επιταχύνθηκε τον 20ό αιώνα με την εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης σε ολόκληρο τον κόσμο και την αναπόφευκτη εξάλειψη κάθε κουλτούρας που δεν βασιζόταν στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Ως αποτέλεσμα, σήμερα, υπάρχει εν δράσει μια εντατική διαδικασία πολιτισμικής ομογενοποίησης, η οποία όχι μόνο αποκλείει οποιαδήποτε κατευθυντικότητα προς μεγαλύτερη πολυπλοκότητα (παρά την φολκλορική διατήρηση κάποιων παραδοσιακών στοιχείων για εθνικιστικούς, αν όχι τουριστικούς λόγους) αλλά στην ουσία καθιστά την κουλτούρα απλούστερη, με τις πόλεις να γίνονται όλο και περισσότερο όμοιες, τους ανθρώπους σε ολόκληρο τον κόσμο να ακούν την ίδια μουσική, να παρακολουθούν τις ίδιες τηλεοπτικές σαπουνόπερες, να αγοράζουν τις ίδιες φίρμες καταναλωτικών αγαθών κ.λπ.

Τέλος, όσον αφορά στην ηθική πρόοδο, δηλαδή την εξέλιξη προς ηθική βελτίωση (σε σχέση με την αμοιβαιότητα, την αλληλεγγύη κ.λπ.), είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και σοσιαλδημοκράτες όπως ο Habermas και ο Bobbio, οι οποίοι έχουν προφανές πολιτικό συμφέρον στην ιδέα της προόδου και της κοινωνικής εξέλιξης, παραδέχονται ότι είναι αδύνατον να υποθέσουμε την ύπαρξη ηθικής προόδου, παρά την αναγνωρισμένη ραγδαία τεχνολογική πρόοδο που συντελέστηκε στα 100 περίπου τελευταία χρόνια. Έτσι, ο Habermas υποστηρίζει ότι το λάθος της μαρξιστικής και άλλων οπτιμιστικών θεωριών της κοινωνικής εξέλιξης βρίσκεται στην παραδοχή που κάνουν ότι η πρόοδος στο «συστημικό» επίπεδο (που αφορά στην υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας), συνεπάγεται μια αυτόματη

89. Amnesty International, *A Glimpse of Hell* (London: Amnesty International UK, 1996).

90. Το γεγονός ότι οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που εδρεύουν στα μητροπολιτικά κέντρα της υπερεθνικής ελίτ είναι λαλίστατες για τα βασανιστήρια και τις αγριότητες των άλλων αλλά όχι βέβαια και για αυτές των μελών της υπερεθνικής ελίτ, που άμεσα ή έμμεσα τις χρηματοδοτούν, δεν είναι άσχετο.

91. Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1957), κεφ. 14-15.

βελτίωση στο επίπεδο της ηθικο-πρακτικής συνείδησης.⁹² Θα μπορούσε, επομένως, κανείς να υποστηρίξει ότι τους δύο-τρεις τελευταίους αιώνες, τουλάχιστον, υπήρξε μια σαφής τάση προς αυξανόμενο εγωισμό και ανταγωνισμό, παρά προς ενίσχυση της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης. Παρόμοια, είναι τουλάχιστον αμφίβολο ότι σημειώθηκε ηθική πρόοδος, όσον αφορά στις περιβαλλοντικές αξίες,⁹³ όπως φανερώνει το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία δεν εκδηλώνει οποιαδήποτε συλλογική βούληση να αυτο-οργανωθεί και κινητοποιηθεί για να σταματήσει η πορεία προς την οικολογική καταστροφή μέσα από μαζικές συλλογικές δραστηριότητες, οι οποίες, τελικά, θα έθεταν θέμα αμφισβήτησης του σημερινού συστήματος που μας έφερε σε αυτό το σημείο—πράγμα βέβαια που δεν έχει σχέση με τις «ατομικές λύσεις» που προωθεί το σύστημα, το οποίο βρήκε ευκαιρία για «Πράσινες μπίζνες», εκμεταλλευόμενο την ανησυχία του κοινού.

Το ζήτημα που εγείρεται, επομένως, είναι εάν οι αλλαγές στις ιστορικές μορφές της κοινωνικής οργάνωσης αποκαλύπτουν κάποιο είδος κατευθυντικότητας προς μια ελεύθερη κοινωνία που θα εξέφραζε την «βαθμιαία πραγμάτωση των εκτυλισσόμενων ανθρώπινων δυνατοτήτων» (με την διαλεκτική έννοια της λέξης) για ελευθερία (όπως υποστηρίζει ο διαλεκτικός νατουραλισμός), ή εάν, αντίθετα, οι αλλαγές αυτές δεν αποκαλύπτουν καμιά μορφή κατευθυντικότητας, εφόσον η μορφή που κάθε φορά παίρνει η κοινωνία εκφράζει απλώς μια κοινωνική δημιουργία που καθορίζεται μεν (*conditioned*), αλλά δεν προσδιορίζεται, από χρονικούς και τοπικούς προσδιορισμούς καθώς και από θεσμικές και πολιτισμικές παραμέτρους. Η πρώτη θέση βλέπει την Ιστορία ως μία πορεία προόδου, ως την εκτύλιξη του Λόγου (*reason*), και υποθέτει ότι υφίσταται μια εξέλιξη προς αυτόνομες ή δημοκρατικές μορφές πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης—μία άποψη που, κατά την γνώμη μου, δεν υποστηρίζεται από την Ιστορία. Η δεύτερη θέση βλέπει την αυτόνομη κοινωνία ως μια τομή, μια ρήξη στην ιστορική συνέχεια που έχει ιστορικά εγκαθιδρύσει η ετερόνομη κοινωνία.

Φυσικά, η διάκριση «αυτονομία/ετερονομία» δεν καθιερώνει κάποια στεγανά πεδία. Αυτόνομες και ετερόνομες μορφές κοινωνικής οργάνωσης ιστορικά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και στοιχεία και των δύο παραδόσεων μπορεί να συνυπάρχουν στην ίδια κοινωνία. Για παράδειγμα,

92. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Η σχέση ρεαλισμού-ουτοπισμού στις θεωρίες περί δημοκρατίας του Jurgen Habermas και του Κορνήλιου Καστοριάδη», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 2, τεύχος 3 (1994), σελ. 75-76. Βλ. ακόμα, Ν. Bobio «Επιστήμη, Εξουσία και Ελευθερία», *Ελευθεροτυπία* (18/9/1995).

93. Βλ., J. Gowdy, "Progress and Environmental Sustainability".

όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια μορφή κοινωνίας που ενσωμάτωνε ισχυρά στοιχεία αυτονομίας (άμεση δημοκρατία –όσον αφορά στους ελεύθερους πολίτες), αλλά και ετερονομίας (οικονομική ανισότητα, ανισότητα των φύλων, δουλεία –όσον αφορά στους υπόλοιπους). Επιπλέον, στις σημερινές εκλεπτυσμένες ετερόνομες κοινωνίες υπάρχουν αρκετά στοιχεία αυτονομίας, απομεινάρια συνήθως παλαιών συγκρούσεων μεταξύ των παραδόσεων της αυτονομίας και της ετερονομίας. Θεωρώντας επομένως ως δεδομένη την αλληλεπίδραση μεταξύ αυτονομίας και ετερονομίας, με άλλα λόγια κάνοντας την ρητή παραδοχή ότι οι δύο παραδόσεις αυτο-μεταμορφώνονται αλλά και αλληλομεταμορφώνονται στο πέρασμα του χρόνου, τα πραγματικά ζητήματα είναι δύο:

- πρώτον, εάν οι δύο παραδόσεις είναι *ποιοτικά* διαφορετικές, και
- δεύτερον, υποθέτοντας ότι είναι, εάν μπορεί να θεμελιωθεί ένα εξελικτικό πρότυπο προς μια αυτόνομη μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Όσον αφορά στο πρώτο ερώτημα, νομίζω ότι ελάχιστοι θα διαφωνούσαν με την θέση ότι η αυτονομία και η ετερονομία δεν διαφέρουν μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά. Ιστορικά, η παράδοση της αυτονομίας και η παράδοση της ετερονομίας εκφράζονται σε ποικίλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης: η πρώτη με την μορφή της αθηναϊκής δημοκρατίας, των ελβετικών καντονίων, των γαλλικών επαναστατικών τομέων της Γαλλικής επανάστασης, για να φθάσουμε στον Μάη του 1968 –για να αναφέρουμε λίγα μόνο παραδείγματα– και η δεύτερη με την μορφή απολυταρχικών μοναρχιών, συνταγματικών μοναρχιών, κοινοβουλευτικών «δημοκρατιών» και του κρατικού σοσιαλισμού. Το κοινό χαρακτηριστικό των αυτόνομων μορφών κοινωνικής οργάνωσης είναι ότι όλες βασίζονται στην θεμελιακή αρχή της ισότητας όσον αφορά στην κατανομή της δύναμης, ενώ για τις ετερόνομες μορφές ισχύει το αντίθετο. Είναι, επομένως, προφανές ότι οι διαφορές μεταξύ των διαφόρων τύπων ετερόνομων μορφών κοινωνικής οργάνωσης είναι *ποσοτικές* (όπως ποσοτικές είναι και οι διαφορές μεταξύ των διαφόρων τύπων αυτόνομων μορφών κοινωνικής οργάνωσης), ενώ οι διαφορές μεταξύ των αυτόνομων και των ετερόνομων μορφών είναι *ποιοτικές*. Η αυτονομία και η ετερονομία είναι δύο θεμελιακά διαφορετικές παραδόσεις που εκφράζουν εντελώς διαφορετικά «παραδείγματα» για την κοινωνική ζωή και, ως τέτοιες, είναι ασύμμετρες. Το ερώτημα επομένως είναι εάν οι ποσοτικές διαφορές μετατρέπονται μετά από ένα ορισμένο σημείο σε ποιοτικές διαφορές, όπως υποστηρίζει ο περίφημος εγγελιανός «νόμος», ή εάν, αντίθετα, δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθεί

οποιαδήποτε εξελικτική πορεία μεταξύ των παραδόσεων της αυτονομίας και της ετερονομίας.

Το ερώτημα αυτό μας φέρνει στο δεύτερο ζήτημα που έθεσα παραπάνω. Σύμφωνα με τον διαλεκτικό νατουραλισμό, «μεταξύ [της αυτονομίας και της ετερονομίας] υπάρχει μια διαλεκτική που πρέπει να ξεδιπλωθεί σε όλη την πολυπλοκότητά της και η οποία ενέχει αλληλεπιδράσεις, καθώς και ανταγωνισμούς»,⁹⁴ θέση που δεν αποκλείει την εξέλιξη μεταξύ των δύο παραδόσεων. Αντίθετα, σύμφωνα με την άποψη που παρουσιάζεται εδώ, παρά την εξέλιξη που σημειώνεται μέσα σε κάθε παράδοση και την πιθανή αλληλεπίδραση που μπορεί να υπάρχει, δεν μπορεί να θεμελιωθεί καμιά εξέλιξη μεταξύ των δύο παραδόσεων.

Έτσι, όσον αφορά στην εξέλιξη στο εσωτερικό των δύο παραδόσεων, θα μπορούσε να αναφέρει κανείς τις διάφορες μορφές ετερονομίας όπου, για παράδειγμα, η συνταγματική μοναρχία πράγματι εκφράζει μια πιο εκλεπτυσμένη μορφή ετερονομίας από την απολυταρχική μοναρχία και, αντίστοιχα, η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» όντως αντιπροσωπεύει την πιο εκλεπτυσμένη μορφή ετερονομίας στην Ιστορία. Όμως, οι διαφορές μεταξύ των παραπάνω μορφών ετερονομίας αναφέρονται στο μέγεθος και στην σύνθεση των κυρίαρχων ελίτ και όχι στην ίδια την βασική διάκριση μεταξύ κυρίαρχων ελίτ και του υπόλοιπου πληθυσμού – μια διάκριση που αποκλείει την συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού από οποιαδήποτε ουσιαστική διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Αντίστοιχα, όσον αφορά στις μορφές αυτονομίας, οι παρισινές συνελεύσεις των τομέων στις αρχές της δεκαετίας του 1790,⁹⁵ όπου οι γυναίκες είχαν ίσο μερίδιο στην κατανομή της πολιτικής δύναμης, πράγματι εξέφραζαν μια πιο ολοκληρωμένη μορφή δημοκρατίας από τις αθηναϊκές συνελεύσεις. Τέλος, οι ισπανικές κολλεκτίβες στον Εμφύλιο Πόλεμο,⁹⁶ οι οποίες περιείχαν ένα σημαντικό στοιχείο οικονομικής δημοκρατίας, επίσης, εξέφραζαν μια πιο ολοκληρωμένη μορφή αυτονομίας σε σύγκριση τόσο με τις αθηναϊκές όσο και με τις παρισινές συνελεύσεις.

Ακόμα, μολοντί αναγνωρίζεται ότι η ρήξη με την παράδοση της ετερονομίας γίνεται σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο και ότι, κατά συνέπεια, η Ιστορία, η παράδοση και η κουλτούρα σίγουρα προσδιορίζουν την μορφή που παίρνει η κοινωνία, εντούτοις, οι θεσμικές και οι ιστορικές παράμετροι όχι μόνο δεν καθορίζουν ποτέ το πότε και το πού θα γίνει η ρήξη

94. M. Bookchin σε προσωπική αλληλογραφία με τον συγγραφέα (24/2/1994).

95. M. Bookchin, *From Urbanization to Cities* (London: Cassell, 1995) σελ. 111-16.

96. Βλ., Sam Dolgoff, επιμ., *The Anarchist Collectives: Workers' Self-management in the Spanish Revolution 1936-39* (New York: Free Life Editions, 1974).

αυτή, αλλά ούτε καν την συγκεκριμένη μορφή αυτόνομης οργάνωσης που θα πάρει η κοινωνία.

Η αυτόνομη μορφή κοινωνικής οργάνωσης υπήρξε πάντοτε μια *δημιουργία* που εκφράζει μια ρήξη με το παρελθόν. Οι σπάνιες ιστορικές περιπτώσεις σχετικά ελεύθερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης επήλθαν ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι σε ορισμένες ιστορικές στιγμές, για λόγους που μόνο μερικώς μπορούν να εξηγηθούν από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, το φαντασιακό των εξαρτημένων κοινωνικών στρωμάτων, που άμεσα ή έμμεσα εξέφραζε το πρόταγμα της αυτονομίας, είχε αποκτήσει ηγεμονικό ρόλο και οδήγησε σε μια ρήξη με το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα της ετερονομίας.⁹⁷ Το γεγονός ότι τέτοιες ρήξεις δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιο εκτυλισσόμενο διαλεκτικό πρότυπο της Ιστορίας και ότι δεν μπορούν καν να θεωρηθούν ως «αντιδράσεις» σε ετερόνομες μορφές οργάνωσης, γίνεται φανερό από το γεγονός ότι επανειλημμένα στην Ιστορία παρόμοιες, αν όχι ταυτόσημες, θεσμικές και ιστορικές συνθήκες οδήγησαν σε πολύ διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Κατά κανόνα οδήγησαν σε ετερόνομες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και μόνο κατ' εξαίρεση σε προσπάθειες για αυτονομία.

Η κλασική Αθηναϊκή Δημοκρατία είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αλλαγή από τους φυλετικούς δεσμούς αίματος προς τους πολιτικούς [*civic*] δεσμούς εκφράζει μια μορφή εξέλιξης. Το θέμα είναι αν η εξέλιξη αυτή είναι μια εξέλιξη *μέσα* στην ετερόνομη παράδοση ή, αντίθετα, είναι μια εξέλιξη *μεταξύ* των δύο παραδόσεων. Θα υποστήριζα ότι, μολονότι σε φυλετικές κοινωνίες μπορούν να βρεθούν στοιχεία αυτόνομης οργάνωσης (π.χ. φυλετικές συνελεύσεις), παρ' όλα αυτά, η κίνηση από τις φυλές στις πόλεις εκφράζει μια εξέλιξη κυρίως *μέσα* στην ετερόνομη μορφή κοινωνικής οργάνωσης και μόνο σε μία εξαιρετική περίπτωση (την αθηναϊκή δημοκρατία) εκφράζει την κίνηση προς μια νέα μορφή αυτόνομης οργάνωσης. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει με την σειρά του την ύπαρξη του δημιουργικού στοιχείου στην Ιστορία, και όχι κάποιου είδους εξελικτικού μοντέλου στην πολιτική οργάνωση. Κατά την διατύπωση του Καστοριάδη:

97. Αυτό, βέβαια, δεν θα πρέπει να παρερμηνευθεί, όπως γίνεται από ορισμένους Πράσινους, αλλά και Κατοριαδικούς, ότι η κοινωνία θα αλλάξει εάν αλλάξουμε απλώς τις αξίες μας ή τις «φαντασιακές σημασίες» σε ατομικό επίπεδο. Η αλλαγή των αξιών έχει κοινωνική σημασία, όσον αφορά στον ριζοσπαστικό κοινωνικό μετασχηματισμό, μόνο όταν είναι αποτέλεσμα μιας συλλογικής πάλης, ως μέρος ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος που αμφισβητεί ρητά τόσο το θεσμικό πλαίσιο όσο και το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα.

Η δημοκρατία και η φιλοσοφία δεν είναι το αποτέλεσμα φυσικών ή αυθόρμητων τάσεων της κοινωνίας και της Ιστορίας. Είναι οι ίδιες δημιουργίες και συνεπάγονται μια ριζική ρήξη με την θεσμισμένη τάξη πραγμάτων του παρελθόντος. Αποτελούν και οι δύο πλευρές του προτάγματος της αυτονομίας ... οι Έλληνες [ανακάλυψαν] κατά τον 6ο και 5ο αιώνα ότι οι θεσμοί και οι παραστάσεις ανήκουν στον νόμο και όχι στην φύση, ότι είναι ανθρώπινες δημιουργίες και δεν είναι «δοσμένες από τον θεό» ή από την «φύση».⁹⁸

Μια αντίληψη για την Ιστορία που στηρίζεται σε ένα εξελικτικό πρότυπο δεν θα μπορούσε να εξηγήσει γιατί μια παρόμοια κίνηση από τις φυλές στις πόλεις, που σημειώθηκε σε πολλά μέρη του κόσμου, ακόμα και στην ίδια την κλασική Ελλάδα, οδήγησε, από την μια μεριά, στην κλασική αθηναϊκή δημοκρατία, και από την άλλη, στις διάφορες ολιγαρχικές, αν όχι δεσποτικές, μορφές πολιτικής οργάνωσης. Φυσικά, ελάχιστοι θα αρνούνταν ότι συγκεκριμένοι «αντικειμενικοί» παράγοντες (γεωγραφία, κλίμα κ.λπ.) μπορεί να έπαιξαν έναν σημαντικό (ποτέ όμως αποφασιστικό) ρόλο σε κάθε ιστορική περίπτωση. Αυτό που είναι υπό αμφισβήτηση είναι εάν η κλασική αθηναϊκή δημοκρατία μπορεί να θεωρηθεί τμήμα μακροπρόθεσμης κοινωνικής εξέλιξης, παρά το γεγονός ότι, στην πλήρη δημοκρατική της μορφή, δεν επαναλήφθηκε πουθενά εκείνη την εποχή και αναδύθηκε εκ νέου εκατοντάδες χρόνια αργότερα, κατά κανόνα, σε επαναστατικές περιόδους και ιστορικές «στιγμές».

Η κοινοβουλευτική «δημοκρατία» είναι ένα άλλο παράδειγμα. Όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, η κοινοβουλευτική «δημοκρατία» δεν είναι μια μορφή πολιτικής δημοκρατίας. Όπως αναπτύχθηκε στην Δύση, θα έπρεπε να την χαρακτηρίσουμε καλύτερα ως μια μορφή φιλελεύθερης ολιγαρχίας. Επιπλέον, η κοινοβουλευτική «δημοκρατία» δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθεί ως ένα στάδιο στην εξέλιξη της δημοκρατίας. Αυτό γίνεται φανερό όχι μόνο από το γεγονός ότι η άμεση δημοκρατία ιστορικά προηγήθηκε της κοινοβουλευτικής «δημοκρατίας», αλλά και επειδή, όπως έχει δείξει η εμπειρία των δύο περίπου τελευταίων αιώνων, η κοινοβουλευτική «δημοκρατία», εάν εξελίσσεται σε κάτι, εξελίσσεται σε περαιτέρω συγκέντρωση της πολιτικής δύναμης στα χέρια των ελίτ των επαγγελματιών πολιτικών, στο εθνικό και στο υπερεθνικό επίπεδο. Η κοινωνική εξέλιξη, όσον αφορά στην πολιτική οργάνωση, δεν είναι «σωρευτική», δηλαδή μια εξέλιξη που οδηγεί από διάφορες μορφές «δημοκρατίας», όπως η συνταγματική μοναρχία και η κοινοβουλευτική «δημοκρατία» προς την άμεση

98. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 36-38.

δημοκρατία. Κι αυτό διότι, ενώ οι πρώτες εκφράζουν ποσοτικές διαφορές, η δεύτερη είναι μια αλλαγή που είναι σαφώς ποιοτική.

Αντίστοιχα, η οικονομία της αγοράς δεν είναι συγγενής (ούτε καν φτωχός!) προς την οικονομική δημοκρατία, ούτε αποτελεί κάποιο στάδιο στην εξέλιξη της οικονομικής δημοκρατίας. Αντίθετα, όπως προσπάθησα να δείξω στο 1ο Κεφάλαιο, η σημερινή οικονομία της αγοράς εκφράζει ένα σαφές βήμα προς τα πίσω σε σύγκριση με τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες των μεσαιωνικών ελεύθερων πόλεων. Επιπλέον, αν η οικονομία της αγοράς εξελίσσεται σε κάτι, εξελίσσεται προς την περαιτέρω συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης και δεν υπάρχει καμία απολύτως προοπτική να οδηγήσει ποτέ, μέσω σωρευτικών ποσοτικών αλλαγών, στην ποιοτική αλλαγή που συνιστά η οικονομική δημοκρατία.

Τέλος, οι διάφορες προσπάθειες για «δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο», ιδιαίτερα στον χώρο εργασίας (εργατικά συμβούλια, σοβιέτ), και για δημοκρατία στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, συνδέθηκαν πάντοτε με ιστορικές «στιγμές» εξέγερσης, μόλις δε η «τάξη» αποκαθίστατο, είτε με την θέσμιση ενός «επαναστατικού» νέου καθεστώτος ετερονομίας (π.χ. Σοβιετική Ένωση), είτε με την συνέχιση του παλαιού, οι δημοκρατικές μορφές αντικαταστάθηκαν από μορφές ψευδοδημοκρατίας στον χώρο εργασίας, στο πανεπιστήμιο κ.α.

Δεν είναι, λοιπόν, δυνατόν να συνάγουμε οποιαδήποτε εξελικτική πορεία προς μια ελεύθερη κοινωνία, προς ό,τι ονομάσαμε περιεκτική δημοκρατία. Οι ιστορικές προσπάθειες για την εγκαθίδρυση αυτόνομων μορφών πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, μολονότι δεν εμφανίστηκαν φυσικά *ab novo*, δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμιά συνολική εξελικτική πορεία. Αυτό καταδεικνύεται σαφώς από το γεγονός ότι τέτοιες προσπάθειες έγιναν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, και ως ρήξεις με το παρελθόν, και όχι σε διάφορες κοινωνίες που βρίσκονταν στο ίδιο στάδιο ανάπτυξης και σε συνέχεια προς αυτήν την ανάπτυξη. Επομένως, μολονότι τα ιδανικά της ελευθερίας μπορεί να έχουν διευρυνθεί με το πέρασμα του χρόνου, αν εξαιρέσουμε βέβαια τα τελευταία 30 περίπου χρόνια, η διεύρυνση αυτή δεν συνοδεύτηκε από μια αντίστοιχη εξέλιξη προς μια αυτόνομη κοινωνία, με την έννοια της μεγαλύτερης συμμετοχής των πολιτών στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Αντίθετα, η κατάρρευση του «υπαρκτού» λειτούργησε, όπως είδαμε, αρνητικά και σήμερα η ρεφορμιστική Αριστερά είναι παντού ηγεμονική, ενώ όσον αφορά στην αντισυστημική Αριστερά, η μεν παραδοσιακή (κομμουνιστικά κόμματα, αναρχικά κινήματα κ.λπ.) βρίσκεται σε κωματώδη κατάσταση, από την Γαλλία μέχρι την Ιταλία και από την Βρετανία μέχρι την Γερμανία, ενώ

η αναδυόμενη νέα αντισυστημική Αριστερά (τμήμα της οποίας είναι και η κίνηση για την Περιεκτική Δημοκρατία) βρίσκεται ακόμη στα σπάργαλα.

Στην πραγματικότητα, η υπονόμευση των κοινοτήτων, η οποία εντάθηκε με την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς πριν από 200 χρόνια και επιταχύνθηκε με την ανάπτυξη της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, καθώς και η αυξανόμενη ιδιώτευση και επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος που ενθάρρυνε η καταναλωτική κοινωνία, είναι σαφείς ενδείξεις μίας τάσης προς περισσότερο ετερόνομες μορφές κοινωνίας παρά το αντίθετο. Επομένως, εάν δεχτούμε την αντίληψη που προσπάθησα να αναπτύξω στο 1ο Κεφάλαιο, ότι δηλαδή η σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς σηματοδοτεί μια νέα, υψηλότερη φάση στην διαδικασία αγοραιοποίησης, τότε όλες οι ενδείξεις δείχνουν ότι έχουμε εισέλθει σε μια νέα περίοδο όπου οι κοινωνίες του «40%» του Βορρά θα βασίζονται σε εκλεπτυσμένες μορφές ετερονομίας, ενώ οι εξαθλιωμένες κοινωνίες του Νότου θα στηρίζονται σε διάφορες μορφές ωμού ή συγκεκαλυμμένου απολυταρχισμού που οδηγούν σε όλο και συχνότερες εξεγέρσεις, όπως αυτές που συγκλονίζουν την Λατινική Αμερική, οι δαδηλώσεις των πεινασμένων σε Ασία και Αφρική κ.ο.κ.

Έτσι, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι, εάν μια περιεκτική δημοκρατία αντικαταστήσει ποτέ τις σημερινές ετερόνομες μορφές πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, αυτό δεν θα εκφράζει την πραγμάτωση των εκτυλισσόμενων δυνατοτήτων για ελευθερία, αλλά απλώς την συνειδητή επιλογή μεταξύ δύο κοινωνικών δυνατοτήτων, οι οποίες σχηματικά μπορούν να περιγραφούν ως δυνατότητα για αυτονομία και δυνατότητα για ετερονομία. Κατά την γνώμη μου, η διαλεκτική ιδέα των εκτυλισσόμενων αντικειμενικών δυνατοτήτων (δηλ. των πραγματικών λανθανουσών δυνατοτήτων, οι οποίες μπορεί να πραγματοποιούν ή όχι), δεν είναι εφαρμόσιμη στην περίπτωση της κοινωνικής αλλαγής. Κι αυτό διότι για να μπορούμε να υποθέσουμε ότι οποιοδήποτε ον, στην διαδικασία αυτοεξέλιξής του, πραγματώνει αυτό που στην αρχή ήταν απλώς μια λανθάνουσα δυνατότητα και ότι με αυτόν τον τρόπο αποκτά την αλήθεια του, πρέπει να προϋποθέσουμε ότι εξ αρχής υπήρχε μία μόνο συγκεκριμένη δυνατότητα και όχι μια επιλογή μεταξύ διαφορετικών δυνατοτήτων.

Επομένως, μολονότι είναι βέβαια αληθές ότι ένα βελανίδι έχει την δυνατότητα να γίνει μια βελανιδιά και, αντίστοιχα, ένα ανθρώπινο έμβρυο έχει την δυνατότητα να γίνει ένας πλήρως ώριμος και δημιουργικός ενήλικος, δεν μπορούμε να επεκτείνουμε την αναλογία αυτή στην ανθρώπινη κοινωνία και να υποθέσουμε, όπως κάνει ο Bookchin, ότι η δυνατότητα της κοινωνίας να γίνει ελεύθερη «είναι ισοδύναμη» με αυτές τις φυσικές δυνατότητες:

Το εν δυνάμει σε ένα βελανίδι που γίνεται βελανιδιά ή σε ένα έμβρυο που γίνεται ένας ώριμος, δημιουργικός ενήλικος, είναι ισοδύναμο με το εν δυνάμει στην φύση που γίνεται κοινωνία και το εν δυνάμει στην κοινωνία που γίνεται ελευθερία, ατομικότητα και συνείδηση.⁹⁹

Η προφανής διαφορά ανάμεσα στις δυνατότητες, από την μια μεριά, των βελανιδιών και των ανθρώπινων εμβρύων να γίνουν βελανιδιές και ενήλικοι αντίστοιχα, και από την άλλη, της κοινωνίας να γίνει ελεύθερη, είναι ότι στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μία και μοναδική δυνατότητα, ενώ στην δεύτερη η δυνατότητα αυτή είναι απλώς μία από τις δύο ευρείες δυνατότητες: την δυνατότητα για αυτονομία και την δυνατότητα για ετερονομία.

Με άλλα λόγια, εάν λάβουμε υπ' όψη ότι «η ίδια ιστορία του ελληνοδυτικού κόσμου μπορεί να θεωρηθεί ως η ιστορία της πάλης μεταξύ της αυτονομίας και της ετερονομίας»,¹⁰⁰ είναι προφανές ότι οι ετερόνομες μορφές κοινωνίας, οι οποίες έχουν κυριαρχήσει στην Ιστορία, δεν μπορούν να θεωρηθούν απλώς ως «τυχαία συμβάντα», παρόμοια με εκείνα που μπορεί να μην επιτρέψουν σε ένα βελανίδι να γίνει βελανιδιά. Επομένως, η υπόθεση του Bookchin ότι η μεν δυνατότητα για αυτονομία είναι μια εκτυλισσόμενη και, κατά συνέπεια, ορθολογική δυνατότητα (με την διαλεκτική έννοια του όρου), ενώ η δυνατότητα για ετερονομία είναι απλώς μια *ικανότητα* για ανορθολογισμό,¹⁰¹ είναι εντελώς αστήρικτη και δίνει την εντύπωση μιας αυθαίρετης αντικειμενικοποίησης της μιας δυνατότητας εις βάρος της άλλης, προκειμένου να συγκαλυφθεί η επιλογή της παράδοσης της αυτονομίας, υπό το κάλυμμα της διαλεκτικής «αντικειμενικότητας»!

Από την σκοπιά αυτή, μπορεί κανείς να έχει σοβαρές επιφυλάξεις σε σχέση με τις κλασικές μαρξιστικές και αναρχικές αντιλήψεις που υιοθετούν την ιδέα της διαλεκτικής προόδου στην Ιστορία. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν η υιοθέτηση της ιδέας αυτής συνεπάγεται για παράδειγμα την αποδοχή συμπερασμάτων όπως το μαρξιστικό συμπέρασμα για τον «προοδευτικό» ρόλο της αποικιοκρατίας,¹⁰² ή το αντίστοιχο αναρχικό ότι το κράτος είναι ένα «κοινωνικά αναγκαίο κακό».¹⁰³ Αν όμως ξεκινήσουμε κάνοντας την

99. M. Bookchin, *The Modern Crisis* (Montreal: Black Rose Press, 1987), σελ. 13.

100. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 88.

101. M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. 157-70.

102. Βλ., π.χ., Shlomo Avineri, επιμ., *Karl Marx on Colonialism and Modernization* (New York: Anchor Books, 1969), σελ. 13· και Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1980), σελ. 18.

103. Βλ., G.P. Maximoff, επιμ., *The Political Philosophy of Bakunin* (New York: The Free Press, 1953), σελ. 145. Βλ. ακόμα, M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, σελ. xvi.

παραδοχή ότι δεν υπάρχει κάποια μονογραμμική ή διαλεκτική διαδικασία προόδου, ούτε μια αντίστοιχη εξελικτική πορεία προς μορφές κοινωνικής οργάνωσης που στηρίζονται στην αυτονομία και υποθέσουμε, αντίθετα, ότι οι ιστορικές προσπάθειες για δημοκρατία εκφράζουν μια ρήξη με το παρελθόν, τότε, μορφές κοινωνικής οργάνωσης όπως η αποικιοκρατία και το κράτος μπορούν να θεωρηθούν απλώς ως «κοινωνικά κακά», χωρίς να υπάρχει τίποτα «αναγκαίο» σ' αυτά, είτε όσον αφορά στην ανάδυσή τους στο παρελθόν, είτε όσον αφορά στην μορφή που έχει πάρει από τότε η κοινωνική αλλαγή, ή την μορφή που θα πάρει στο μέλλον.

Μπορεί επομένως να συμπεράνει κανείς ότι η λογική της κοινωνικής αλλαγής δεν δείχνει ότι η κοινωνία είναι συγκροτημένη για να γίνει αυτόνομη, με την έννοια της πραγμάτωσης μιας λανθάνουσας δυνατότητας για ελευθερία. Εάν όμως η υπόθεση της κατευθυντικότητας στην κοινωνική αλλαγή και της ορθολογικής ιστορικής διαδικασίας είναι αβάσιμη, τότε εγείρεται το ερώτημα εάν εξακολουθεί να είναι δυνατή η ανάπτυξη μιας «αντικειμενικής» ηθικής (σαν αυτή που αναπτύσσει ο Bookchin), η οποία αξιολογεί τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης ως «καλές» ή «κακές», με βάση τον βαθμό σύμφωνα με τον οποίο οι μορφές αυτές εκφράζουν την πραγμάτωση των λανθανουσών δυνατοτήτων για ελευθερία. Είναι φανερό, με βάση την παραπάνω ανάλυση, ότι οποιαδήποτε προσπάθεια ανάπτυξης μιας αντικειμενικής ηθικής, με βάση την παραδοχή μιας διαδικασίας κοινωνικής εξέλιξης, λίγο απέχει από την προσπάθεια κάλυψης μιας συνειδητής επιλογής μεταξύ της παράδοσης της αυτονομίας και αυτής της ετερονομίας, μεταξύ της δημοκρατικής και της μη δημοκρατικής κοινωνίας.

Επομένως, μολονότι ο Murray Bookchin έχει βέβαια δίκιο να επιμένει ότι στην ανάπτυξη μιας δημοκρατικής ηθικής θα πρέπει να υιοθετήσουμε μια μη ιεραρχική ερμηνεία της φύσης,¹⁰⁴ δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι μια τέτοια ερμηνεία αποτελεί απλώς μία μόνο από τις πιθανές ερμηνείες της φύσης, την οποία έχουμε συνειδητά *επιλέξει*, επειδή είναι συμβατή με την αρχική επιλογή μας για αυτονομία. Αυτό είναι φυσικά πολύ διαφορετικό από το να υποθέσουμε ότι η μη ιεραρχική ερμηνεία της φύσης είναι μια «αντικειμενική» ερμηνεία και ότι, κατά συνέπεια, η δημοκρατική κοινωνία θα είναι το προϊόν μιας σωρευτικής εξέλιξης, μιας ορθολογικής διαδικασίας πραγμάτωσης της δυνατότητας για ελευθερία. Κατά την γνώμη μου, η προσπάθεια του Bookchin και των κοινωνικών οικολόγων να ανα-

104. M. Bookchin, *Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy* (Montreal: Black Rose Books, 1991), σελ. 274.

πτύξουν μια αντικειμενική ηθική, όχι μόνο υπονομεύει τα δημοκρατικά τους «διαπιστευτήρια», αλλά τους κάνει επίσης έναν εύκολο στόχο στους κρατιστές και τους ιρασιοναλιστές κάθε είδους, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες επιθέσεις ενάντια στην κοινωνική οικολογία επικεντρώνονται στην φιλοσοφία της.¹⁰⁵

Μια δημοκρατική κοινωνία θα είναι απλώς μια κοινωνική δημιουργία, η οποία μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στην συνειδητή μας επιλογή εκείνων των μορφών κοινωνικής οργάνωσης που συμβάλλουν στην ατομική και κοινωνική αυτονομία. Μια σημαντική συνέπεια της προσέγγισης αυτής είναι ότι αποφεύγουμε την παγίδα της θεμελίωσης της ελεύθερης κοινωνίας σε «βέβαιες» αλήθειες, την ίδια στιγμή που οι περισσότερες βεβαιότητες, όχι μόνο στις κοινωνικές αλλά και στις φυσικές επιστήμες, καταρρέουν.

Ωστόσο, το γεγονός ότι μια δημοκρατική κοινωνία εκφράζει μια συνειδητή επιλογή δεν σημαίνει ότι αυτή είναι απλώς μια αυθαίρετη επιλογή. Αυτό γίνεται σαφές από το γεγονός ότι το πρόταγμα της αυτονομίας εμφανίζεται ξανά και ξανά στην Ιστορία, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης της ετερόνομης κοινωνίας. Επιπλέον, το γεγονός ότι η ετερόνομη κοινωνία υπήρξε η κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης στο παρελθόν δεν αποτελεί καμία ένδειξη μιας δήθεν εγγενούς υπεροχής της έναντι της αυτόνομης κοινωνίας. Οι ετερόνομες κοινωνίες παράγονταν και αναπαράγονταν πάντοτε από τις προνομιούχες ελίτ, οι οποίες στόχευαν στην θέσμιση της ανισότητας στην κατανομή της δύναμης, μέσω της βίας (στρατιωτικής, οικονομικής) και/ή έμμεσων μορφών ελέγχου (θρησκεία, ιδεολογία, ΜΜΕ).

Τέλος, η θεμελίωση της ελεύθερης κοινωνίας πάνω σε μια συνειδητή επιλογή δεν σημαίνει ότι αποστερούμαστε από κάθε ηθικό κριτήριο με το οποίο θα μπορούσαμε να αξιολογούμε τις διάφορες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Στην πραγματικότητα, ο βαθμός στον οποίο μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης εξασφαλίζει την ισοκατανομή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δύναμης, είναι ένα πανίσχυρο κριτήριο αξιολόγησής της. Η διαφορά είναι ότι αυτό είναι ένα κριτήριο το οποίο **εμείς οι ίδιοι**

105. Βλ., για παράδειγμα, την κριτική που ασκείται ενάντια στον διαλεκτικό νατουραλισμό από οικοσοσιαλιστές όπως ο David Pepper (David Pepper, *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice* [London: Routledge, 1993], σελ. 165), Andrew Light (Andrew Light, "Rereading Bookchin and Marcuse as Environmental Materialists", *Capitalism, Nature, Socialism*, no. 3 [Μάρτιος 1993], και Andrew Light, "Which Side Are You On? A Rejoinder to Murray Bookchin", *Capitalism, Nature, Socialism*, no. 14 [Ιούνιος 1993]). Βλ. ακόμα, την κριτική που ασκείται από βαθείς οικολόγους όπως η Robyn Eckersley (Robyn Eckersley, "Divining Evolution: The Ecological Ethics of Murray Bookchin", *Environmental Ethics*, vol. 11, no. 2 [καλοκαίρι 1989]). Βλ., τέλος, το βιβλίο του A. Light, επιμ., *Social Ecology after Bookchin* (New York: Guilford, 1998).

έχουμε επιλέξει και όχι κάποια εξελικτική διαδικασία για λογαριασμό μας. Με άλλα λόγια, είναι ένα κριτήριο το οποίο είναι συμβατό με την αντίληψη που θα αναπτύξω στην συνέχεια, ότι, δηλαδή, το πρόταγμα για μια δημοκρατική κοινωνία δεν μπορεί να θεμελιωθεί ούτε στον επιστημονισμό και τον αντικειμενισμό, αλλά ούτε και στον ουτοπισμό ή τον ανορθολογισμό.

8.3. Πέρα από τον «αντικειμενισμό», τον ανορθολογισμό και τον σχετικισμό

Τα συμπεράσματα στα οποία μπορεί να καταλήξει κανείς με βάση την παραπάνω ανάλυση μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Α. Τα παραδείγματα (*paradigms*) για την κοινωνική πραγματικότητα, στα οποία μπορεί να θεμελιωθεί ένα απελευθερωτικό πρόταγμα, μπορεί να είναι ασύμμετρα κατά την έννοια του Kuhn. Συγκεκριμένα, στον βαθμό που η διαμόρφωση τέτοιων παραδειγμάτων σχετίζεται άμεσα με το ερώτημα εάν το υπάρχον κοινωνικό σύστημα θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ή όχι, η ασυμμετρία μεταξύ τους είναι αναπόφευκτη. Η ασυμμετρία για παράδειγμα μεταξύ του ορθόδοξου και του μαρξιστικού παραδείγματος σε σχέση με τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, ή μεταξύ της κοινωνικής και της βαθιάς οικολογίας σε σχέση με τις αιτίες της οικολογικής κρίσης,¹⁰⁶ είναι μια απόλυτη ασυμμετρία, με την έννοια ότι συνεπάγεται βαθιές διαφορές, όχι μόνο στις κοσμοαντιλήψεις, αλλά και στα κριτήρια/μεθόδους για την αξιολόγηση των θεωριών. Όπως επισημαίνει ο Feyerabend:

Οι επιστημονικές θεωρίες ... χρησιμοποιούν διαφορετικές (και περιστασιακά ασύμμετρες) έννοιες και αξιολογούν τα συμβάντα με διαφορετικούς τρόπους (η κάθε μία). Αυτό που θεωρείται ως τεκμήριο, ή ως σημαντικό αποτέλεσμα, ή ως «σωστή επιστημονική διαδικασία», εξαρτάται από στάσεις και κρίσεις που αλλάζουν ανάλογα με τον χρόνο, τα επαγγέλματα και, περιστασιακά, ακόμα και από την μια ερευνητική ομάδα στην άλλη.¹⁰⁷

106. Η διαμάχη μεταξύ Bookchin και Fox/Eckersley είναι ένα ξεκάθαρο παράδειγμα ασυμμετρίας. Βλ., R. Eckersley "Divining Evolution: The Ecological Ethics of Murray Bookchin" και M. Bookchin, "Recovering Evolution: A Reply to Eckersley and Fox".

107. P. Feyerabend, *Farewell to Reason*, σελ. 75.

Β. Σε περίπτωση ασυμμετρίας, δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια επιλογής μεταξύ ανταγωνιστικών παραδειγμάτων, γεγονός που σημαίνει ότι μόνο μέσω μιας διαδικασίας «μεταστροφής» μπορούμε να αλλάξουμε τον «τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα» και όχι μέσω μιας διαδικασίας παρουσίασης επιπρόσθετων τεκμηρίων, ορθολογικών επιχειρημάτων κ.λπ., που αποτελούν εξαρτημένες από παραδείγματα μεθόδους θεμελίωσης της «αλήθειας» μιας θεωρίας.

Εντούτοις, δεν είναι μόνο η αντικειμενικότητα του απελευθερωτικού προτάγματος που είναι τουλάχιστον αμφίβολη. Υπό αμφισβήτηση τίθεται και το κατά πόσον είναι επιθυμητή η θεμελίωσή του σε μια αντικειμενική βάση. Η ουσία της δημοκρατίας, όπως είδαμε στο 5ο Κεφάλαιο, δεν έγκειται απλώς στους θεσμούς της, αλλά στο γεγονός ότι είναι μια συνεχής διαδικασία στην οποία τίθενται υπό συζήτηση και αποφασίζονται οι θεσμοί και οι παραδόσεις. Με αυτήν την έννοια, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι στον βαθμό που το σοσιαλιστικό πρόταγμα «επιστημονικοποιείται», γίνεται μέρος της ετερόνομης παράδοσης.

Ένα φανερό παράδειγμα της διαδικασίας αυτής είναι η περίπτωση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπου ήταν ακριβώς η μαρξιστική μετατροπή του σοσιαλιστικού προτάγματος σε μια «αντικειμενική» επιστήμη που συνέβαλε σημαντικά στην εγκαθίδρυση νέων ιεραρχικών δομών, αρχικά μέσα στο σοσιαλιστικό κίνημα και, εν συνεχεία, στην κοινωνία γενικά. Η βάση των νέων ιεραρχικών δομών ήταν ο κοινωνικός διαχωρισμός που δημιουργήθηκε μεταξύ της πρωτοπορίας, από την μια μεριά, η οποία υπετίθετο ότι ήταν η μόνη που ήταν σε αντικειμενική θέση να ηγηθεί του κινήματος (επειδή κατείχε την γνώση της επιστημονικής αλήθειας που ενσωμάτωνε ο μαρξισμός), και των «μαζών» από την άλλη. Όπως είναι γνωστό, στα προεπαναστατικά μαρξιστικά κινήματα, καθώς και στις μετεπαναστατικές κυβερνήσεις, η δικαιολόγηση της συγκέντρωσης της δύναμης στα χέρια των κομματικών ελίτ βασιζόταν στο γεγονός ότι μόνο αυτές «γνώριζαν» πώς να ερμηνεύουν την Ιστορία και να κάνουν τις κατάλληλες παρεμβάσεις προκειμένου να επιταχυνθεί η ιστορική διαδικασία προς τον σοσιαλισμό. Όπως επισήμανε ο Marcuse:

Ένας ευθύς δρόμος φαίνεται να ενώνει την λενινιστική αντίληψη για ένα συγκεντρωτικό αυταρχικό κόμμα και για την «συνείδηση που έρχεται από τα έξω» με τον Σταλινισμό.¹⁰⁸

108. Herbert Marcuse, *Soviet Marxism* (London: Routledge, 1958), σελ. 145.

Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή, σύμφωνα με τον Λένιν, οι εργάτες δεν είναι ικανοί, από μόνοι τους, να αναπτύξουν μια επιστημονική θεωρία του σοσιαλισμού, ένα έργο το οποίο ιστορικά έχει αφεθεί στους διανοούμενους,¹⁰⁹ αλλά και επειδή οι φύλακες της επιστημονικής ορθοδοξίας, «το κόμμα, ή μάλλον η ηγεσία του κόμματος, εμφανίζεται ως ο ιστορικός θεματοφύλακας των “αληθινών” συμφερόντων του προλεταριάτου».¹¹⁰

Παρόμοια, στην περίπτωση των καπιταλιστικών κοινωνιών, είναι η μυστικοποίηση του «ειδικού» που επιτρέπει στους τεχνοκράτες να παρουσιάζουν τις «λύσεις» τους για τα οικονομικά και τα κοινωνικά προβλήματα σαν να βασίζονται σε μια «αντικειμενική» θεωρία που θεμελιώνεται σε «επιστημονικά» αξιώματα. Στην πραγματικότητα, η θεωρία τους βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε υποθέσεις που προϋποθέτουν το υπάρχον *status quo* του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και όλα όσα αυτό συνεπάγεται σε σχέση με την ανισότητα στην κατανομή των οικονομικών πόρων, του εισοδήματος και του πλούτου. Έτσι, ο διαχωρισμός της κοινωνίας από το κράτος και την οικονομία έχει μετατρέψει την πολιτική και την διαχείριση της οικονομίας σε μια «τέχνη» και μια «επιστήμη» αντίστοιχα, όπου οι «ειδικοί» (επαγγελματίες πολιτικοί, οικονομολόγοι κ.ά.), παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Αντίθετα, μια βασική αρχή στην οποία θεμελιωνόταν η αθηναϊκή δημοκρατία (στην οποία δεν υπήρχε διαχωρισμός της κοινωνίας από το κράτος), ήταν ότι δεν υπάρχει καμία επιστήμη για την άσκηση της πολιτικής αλλά μόνο η γνώμη των πολιτών:

στα πολιτικά πράγματα δεν υπάρχει καμία επιστήμη, με άλλα λόγια μια συστηματική γνώση που βασίζεται σε αποδεικτικά στοιχεία, εξειδικευμένη εκπαίδευση κ.λπ., αλλά η δόξα, δηλαδή η γνώμη των ανθρώπων (οι οποίοι θα πρέπει φυσικά να έχουν τύχει της Παιδείας), η οποία βελτιώνεται με την εμπειρία, αλλά δεν είναι επιστήμη.¹¹¹

Ποιο είναι το θεμέλιο της ελευθερίας και της δημοκρατίας;

Μολονότι, όπως επισήμανα στο 5ο Κεφάλαιο, ο δεσμός μεταξύ ελευθερίας/αυτονομίας από την μια μεριά και δημοκρατίας από την άλλη, μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένος, εξακολουθεί να παραμένει το ζήτημα σε

109. V. Lenin, *What Is to Be Done?* (Moscow: Progress Publishers, 1967), σελ. 30-32.

110. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, σελ. 147.

111. Κ. Καστοριάδης, *Οι Ομιλίες στην Ελλάδα*, (Αθήνα: Ύψιλον, 1990), σελ. 126.

σχέση με τα θεμέλια της δημοκρατίας, στην πραγματικότητα, της ίδιας της ελευθερίας. Παραδοσιακά, οι περισσότεροι ελευθεριακοί, από τον Godwin ως τον Bakunin και τον Kropotkin, βάσιζαν την ηθική και την πολιτική τους, την ίδια την ελευθερία, σε μια δεδομένη ανθρώπινη φύση που καθορίζεται από «αναγκαίους και καθολικούς νόμους», με τους οποίους εννοούσαν συνήθως φυσικούς νόμους –σε αντίθεση προς τους μαρξιστές οι οποίοι έδιναν έμφαση στους οικονομικούς «νόμους». Το κίνητρό τους ήταν το ίδιο κίνητρο του 19ου αιώνα που οδήγησε τον Marx να αναπτύξει τους «επιστημονικούς» οικονομικούς νόμους του, δηλαδή το κίνητρο να κάνουν το απελευθερωτικό πρόταγμα να φαίνεται «επιστημονικό» ή τουλάχιστον «αντικειμενικό». Όμως, η προσέγγιση αυτή δεν είναι βάσιμη πια, εφόσον, όπως είδαμε, σήμερα δεν είναι δυνατόν να εξακολουθούμε να μιλάμε για αντικειμενικότητα, τουλάχιστον όσον αφορά την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων.

Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι σήμερα ορισμένοι ελευθεριακοί (Benello, Brown, Marshall κ.ά), αμφισβητούν την παραδοσιακή θεμελίωση της ελευθερίας σε μια δεδομένη ανθρώπινη φύση, ή σε «επιστημονικούς» νόμους και «αντικειμενικές» τάσεις. Ορισμένοι όμως από αυτούς τους ελευθεριακούς συνήθως συνδέουν την αμφισβήτηση αυτή με μεταμοντέρνες ή φιλελεύθερες ατομικιστικές παραδοχές για την κοινωνία. Νομίζω ότι μια τέτοια σύνδεση είναι κάθε άλλο παρά αναγκαία. Εάν υιοθετήσουμε έναν ορισμό της ελευθερίας με όρους ατομικής και συλλογικής αυτονομίας, όπως κάναμε στο 5ο Κεφάλαιο, τότε είναι δυνατόν να αποφύγουμε την παγίδα του αντικειμενισμού, χωρίς να υποκύψουμε στον φιλελεύθερο ατομικισμό. Επιπλέον, ορίζοντας την ελευθερία με όρους αυτονομίας είναι δυνατόν να δούμε την δημοκρατία όχι μόνο ως μια δομή που θεσμίζει την ισοκατανομή της δύναμης, αλλά και ως μια διαδικασία αυτοθέσμισης, στο πλαίσιο της οποίας η πολιτική αποτελεί έκφραση τόσο της συλλογικής όσο και της ατομικής αυτονομίας:

- ως έκφραση της συλλογικής αυτονομίας, η πολιτική παίρνει την μορφή της αμφισβήτησης των υπαρχόντων θεσμών και της αλλαγής τους μέσα από διαβουλευτική συλλογική δράση,
- ως έκφραση της ατομικής αυτονομίας, «η Πόλις δεν εξασφαλίζει απλώς την ανθρώπινη επιβίωση. Η πολιτική καθιστά δυνατή την ανάπτυξη του ανθρώπου ως ενός όντος ικανού για αυθεντική αυτονομία, ελευθερία και αρετή».¹¹² Αυτό έχει μεγάλη σημασία εάν λάβουμε ιδιαί-

112. Cynthia Farrar, αναφερόμενη στην σκέψη του σοφιστή Πρωταγόρα. Βλ. το άρθρο της "Ancient Greek Political Theory as a Response to Democracy", στο *Democracy*, John

τερα υπ' όψη το γεγονός ότι ένα κοινό λάθος στις ελευθεριακές συζητήσεις σε σχέση με την δημοκρατία είναι ο χαρακτηρισμός διαφόρων τύπων κοινωνιών ή κοινοτήτων του παρελθόντος ως δημοκρατιών, απλώς και μόνο επειδή ενείχαν δημοκρατικές μορφές λήψης των αποφάσεων (λαϊκές συνελεύσεις) ή οικονομική ισότητα.

Η δημοκρατία, ως μια διαδικασία κοινωνικής αυτοθέσμησης, συνεπάγεται μια κοινωνία που είναι ιδεολογικά ανοικτή, δηλαδή που δεν θεμελιώνεται σε οποιοδήποτε κλειστό σύστημα πεποιθήσεων, δογμάτων ή ιδεών: «Η δημοκρατία» είναι το πρόταγμα της ρήξης του κλειστού συστήματος στο συλλογικό επίπεδο». ¹¹³ Επομένως, σε μια δημοκρατική κοινωνία, τα δόγματα και τα κλειστά συστήματα ιδεών δεν μπορούν να αποτελούν μέρη του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος, παρόλο που, φυσικά, τα άτομα μπορούν να έχουν οποιεσδήποτε πεποιθήσεις θέλουν, εφόσον βέβαια δεσμεύονται να τηρούν την δημοκρατική αρχή, δηλαδή την αρχή σύμφωνα με την οποία η κοινωνία είναι αυτόνομη, θεσμισμένη ως Περιεκτική Δημοκρατία και ότι οι πολίτες δεσμεύονται από τις αποφάσεις της δημοκρατικής πλειοψηφίας, έστω και αν αυτές δεν συνάδουν με τις οποιεσδήποτε αρχές τους

Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και στην κλασική Αθήνα, πριν από 2.500 χρόνια, γινόταν μια σαφής διάκριση μεταξύ θρησκείας και δημοκρατίας. Όπως επισημαίνει ο Hansen:

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η θρησκεία είχε σπουδαίο ρόλο στην ζωή μιας ελληνικής πόλεως όπως ακριβώς και στην ιταλική citta ή στην γερμανική Reichsstadt, αλλά σε καμία από αυτές το κράτος δεν είχε τις ρίζες ή το επίκεντρό του στην θρησκεία. ¹¹⁴

Παρόμοια, όπως έχει τονίσει και ο Καστοριάδης όλοι οι νόμοι που εγκρίνονταν από την Εκκλησία του Δήμου άρχιζαν με την πρόταση «έδοξε τη Βουλή και τω Δήμω» (δηλ. αυτή είναι η γνώμη του Δήμου), χωρίς καμία αναφορά στον Θεό –σε αντίθεση με την σημερινή θεοκρατική Ελληνική «δημοκρατία», της οποίας το Σύνταγμα αρχίζει με επίκληση «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»! Η δημοκρατική παράδοση των Αθηναίων επομένως βρισκόταν σε από-

Dunn, επιμ., σελ. 24.

113. C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, σελ. 21.

114. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σελ. 64.

λυτη αντίθεση με την ιουδαϊκοχριστιανική παράδοση στην οποία η πηγή των νόμων, στην Παλαιά Διαθήκη, είναι *θείκη*: ο Ιεχωβάς δίνει τους νόμους στον Μωυσή.¹¹⁵ Έτσι, μολονότι ο Bookchin έχει δίκιο όταν γράφει ότι «οι γιορτές της Πόλης ανακάτευαν κοσμικά και θρησκευτικά θέματα, ακριβώς όπως οι εμποροπανηγύρεις στις πόλεις-κράτη των Μάγια συνόδευαν θρησκευτικές εορτές»,¹¹⁶ είναι σημαντικό να μην ξεχνάμε το γεγονός, το οποίο τόνισε η Hannah Arendt (παραπέμποντας στον Ηρόδοτο), ότι ενώ σε άλλες θρησκείες ο Θεός είναι υπερβατικός, πέρα από τον χρόνο, την ζωή και το σύμπαν, οι ελληνικοί θεοί είναι *ανθρωποφυείς*, δηλαδή έχουν την ίδια φύση, όχι απλώς την ίδια μορφή, με αυτή των ανθρώπων.¹¹⁷

Η δημοκρατική αρχή δεν θεμελιώνεται σε οποιουσδήποτε θείκους, φυσικούς, ή κοινωνικούς νόμους ή τάσεις, αλλά στην δική μας συνειδητή και αυτοστοχαστική επιλογή μεταξύ των δύο κύριων ιστορικών παραδόσεων: της παράδοσης της ετερονομίας, η οποία είναι ιστορικά κυρίαρχη, και της παράδοσης της αυτονομίας. Η επιλογή της αυτονομίας συνεπάγεται ότι η θέσμιση της κοινωνίας δεν μπορεί να βασίζεται σε κάποιο είδος ανορθολογισμού (πίστη στον Θεό, μυστικιστικέςπίστεις κ.λπ.), ούτε καν σε κάποιες «αντικειμενικές» αλήθειες για την κοινωνική εξέλιξη που υποτίθεται θεμελιώνονται σε κοινωνικούς ή φυσικούς «νόμους». Κι αυτό διότι κάθε σύστημα θρησκευτικών ή μυστικιστικών πεποιθήσεων (όπως και κάθε κλειστό σύστημα ιδεών), εξ ορισμού, αποκλείει την αμφισβήτηση ορισμένων θεμελιωδών αρχών ή ιδεών και, επομένως, είναι ασύμβατο με ένα πολίτευμα στο οποίο οι πολίτες θέτουν οι ίδιοι τους νόμους τους. Στην πραγματικότητα, η αρχή της «μη αμφισβήτησης» ορισμένων θεμελιωδών πεποιθήσεων ή δογμάτων είναι κοινή σε κάθε θρησκεία ή σύνολο μεταφυσικών και μυστικιστικών δοξασιών, από τον χριστιανισμό ως τον ταοϊσμό. Έτσι, όσον αφορά τον χριστιανισμό, σωστά επισημαίνεται ότι «η ηθική του Ιησού έχει θεολογική βάση: δεν είναι αυτόνομη, δηλαδή δεν εξάγεται από τις ανάγκες των ατόμων ή της κοινωνίας».¹¹⁸ Παρόμοια, ο Ταοϊσμός (τον οποίο ασπάζονται σήμερα ορισμένοι αναρχικοί!), καταδικάζει ρητά την

115. C. Castoriadis, "The problem of democracy today", *Democracy and nature*, vol. 3, no. 2 (1996), σελ. 23.

116. M. Bookchin, *Re-enchanting Humanity* (London: Cassell, 1995), σελ. 249.

117. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1958), σελ. 18.

118. Paul J. Achtemeier, επιμ. *Harper's Bible Dictionary* (San Francisco: Harper & Row, 1985), σελ. 481.

λογική και την αμφισβήτηση («η αμφισβήτηση είναι μια απόδειξη του ότι δεν βλέπει κανείς καθαρά», δηλώνει ο Chuang Tzu).¹¹⁹

Επομένως, το θεμελιώδες στοιχείο της αυτονομίας είναι η δημιουργία της δικής μας αλήθειας, κάτι που τα κοινωνικά άτομα μπορούν να επιτύχουν μόνο μέσω της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή, της διαδικασίας μέσω της οποίας αμφισβητούν διαρκώς κάθε θεσμό, παράδοση ή «αλήθεια». Σε μια δημοκρατία, απλώς δεν υπάρχουν δοσμένες αλήθειες. Η άσκηση της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας προϋποθέτει αυτονομία στην σκέψη, με άλλα λόγια, την διαρκή αμφισβήτηση των θεσμών και των δοξασιών. Αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει επίσης το γεγονός ότι στην κλασική Αθήνα δεν άνθισε μόνο η δημοκρατία, αλλά και η φιλοσοφία, με την έννοια της αμφισβήτησης όλων των «αληθειών» που δίδονταν από το έθιμο, την παράδοση ή την προηγούμενη σκέψη. Στην πραγματικότητα, η αμφισβήτηση ήταν η κοινή ρίζα τόσο της φιλοσοφίας όσο και της δημοκρατίας. Μολονότι λαϊκές συνελεύσεις, ως μορφή λήψης των αποφάσεων, υπήρχαν τόσο πριν όσο και μετά την αθηναϊκή *Εκκλησία του Δήμου* (έχοντας συνήθως τις ρίζες τους στις συνελεύσεις των φυλών), το χαρακτηριστικό που διαφοροποιούσε την αθηναϊκή *Εκκλησία* είναι το γεγονός ότι δεν βασιζόταν ούτε στην θρησκεία ούτε στην παράδοση, αλλά στην *δόξαν* (γνώμη) των πολιτών.

Από αυτή την σκοπιά, η πρακτική ορισμένων σύγχρονων ελευθεριακών να χαρακτηρίζουν ως «δημοκρατικά» κάποια ευρωπαϊκά χριστιανικά κινήματα ή ανατολικές μυστικιστικές θρησκείες, είναι εντελώς εσφαλμένη. Για παράδειγμα, οι αναφορές του George Woodcock στις «μυστικιστικές θρησκείες που αναδύθηκαν στην Ανατολή» ή στο χριστιανικό κίνημα των *Καθαριστών* του 11ου αιώνα («είναι όμως εξ ίσου πιθανό η παράδοση της δημοκρατίας στον μετα-ελληνικό κόσμο να έχει τις αχνές ρίζες της μεταξύ των Καθαριστών»¹²⁰), είναι εντελώς άσχετες με την δημοκρατική παράδοση. Εξ ίσου εσφαλμένες είναι και η επικέντρωση του Peter Marshall σε εκείνα τα φιλοσοφικά ρεύματα που έδιναν έμφαση στον φυσικό νόμο (Κυνικοί, Στωϊκοί κ.λπ.), καθώς και η μέθοδος με την οποία υποβιβάζει την σημασία της *πόλεως* ως μορφής κοινωνικής αυτοθέσμησης και ισοκατανομής δύναμης μεταξύ των πολιτών. Έτσι, ο Marshall, ταυτίζοντας εσφαλμένα τον *Νόμον* (δηλ. τις αποφάσεις της Πόλεως) με το έθιμο και την παράδοση, επισημαίνει ότι:

119. Παρατίθεται στο Fritjof Capra, *The Tao of Physics* (London: Fontana, 1983), σελ. 126.

120. George Woodcock, "Democracy, Heretical and Radical", *Our Generation*, vol. 22, nos. 1-2 (φθινόπωρο 1990 - άνοιξη 1991), σελ. 115-16.

Οι Κυνικοί του 3ου αιώνα πλησίασαν ακόμα περισσότερο στον αναρχισμό ... μόνο αυτοί απέρριψαν τον νόμον προς όφελος της φύσεως, εκφράζοντας την επιθυμία τους να ζουν απόλυτα «σύμφωνα με την φύση». ... Εφόσον η ελληνική Πόλις βασιζόταν στην κυριαρχία του εθίμου ή της παράδοσης, οι Κυνικοί, απορρίπτοντας τον νόμον, αρνιόντουσαν το δικαίωμα της εγκαθιδρυμένης εξουσίας να καθορίζει τα όρια των πράξεών τους.¹²¹

Δεν είναι περίεργο το ότι ο ίδιος συγγραφέας, όπως και πολλοί άλλοι αναρχικοί σήμερα, τονίζουν την σημασία των μυστικιστικών και σπιριτουαλιστικών «φιλοσοφικών» ρευμάτων της Ανατολής (Ταοϊσμός, Βουδισμός κ.λπ.). Τα ρεύματα όμως αυτά, όπως έχουν τονίσει οι Bookchin, Καστοριάδης και άλλοι, δεν έχουν καμία σχέση με την δημοκρατία και την συλλογική ελευθερία, για να μη μιλήσουμε για την φιλοσοφία, η οποία συνίστατο πάντοτε στην αμφισβήτηση κάθε είδους νόμου (φυσικού ή ανθρώπινου), και όχι στην απλή ερμηνεία της διδασκαλίας των «γκουρού». Δεν είναι περίεργο επίσης ότι στις μη δημοκρατικές κοινωνίες της Ανατολής, στις οποίες άνθισαν οι σπιριτουαλιστικές φιλοσοφίες, η προσκόλληση στην παράδοση σήμαινε, όπως τονίζει ο G.E.R. Lloyd, ότι:

οι νέες ιδέες προσφέρονταν συχνά ως η εκ νέου ανακάλυψη, ή η σωστή ερμηνεία της προηγούμενης παράδοσης ... η φιλοσοφική δραστηριότητα επικεντρωνόταν στο πώς να τελειοποιηθεί ένα δεδομένο σύστημα και όχι στο πώς να θεμελιωθεί σύμφωνα με τις καθαρές επιταγές του Λόγου [reason].¹²²

Εάν, όμως, δεν είναι ούτε δυνατόν ούτε επιθυμητό να θεμελιώσουμε το αίτημα για δημοκρατία σε «επιστημονικούς» ή «αντικειμενικούς» «νόμους» ή «τάσεις», που κατευθύνουν την κοινωνική «εξέλιξη» προς την εκπλήρωση των αντικειμενικών δυνατοτήτων, τότε το αίτημα αυτό μπορεί να θεμελιωθεί μόνο σε ένα απελευθερωτικό πρόταγμα. Ένα τέτοιο απελευθερωτικό πρόταγμα σήμερα μπορεί να αποτελεί μόνο μια σύνθεση της δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής παράδοσης με τα ριζοσπαστικά Πράσινα, φεμινιστικά και αυτονομιστικά ρεύματα μέσα στα αντίστοιχα κινήματα. Με άλλα λόγια, μπορεί να είναι μόνο ένα πρόταγμα για μια Περιεκτική Δημοκρατία, με την έννοια της πολιτικής, οικονομικής, «κοινωνικής» και οικολογικής δημοκρατίας.

121. Peter Marshall, *Demanding the Impossible* (London: Harper Collins, 1992), σελ. 68.

122. G.E.R. Lloyd, "Democracy, Philosophy and Science in Ancient Greece", στο *Democracy*, John Dunn, επιμ., σελ. 55.

Το γεγονός, όμως, ότι το πρόταγμα της αυτονομίας δεν μπορεί να θεμελιωθεί αντικειμενικά δεν σημαίνει ότι είναι επομένως αδύνατον να συνάγουμε οποιοδήποτε προσδιορισμό σώμα αρχών για την αξιολόγηση των κοινωνικών και των πολιτικών αλλαγών, ή για να αναπτύξουμε ένα σύνολο ηθικών αξιών με στόχο την αξιολόγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Λόγος εξακολουθεί να είναι αναγκαίος στην διαδικασία συναγωγής των αρχών και των αξιών που είναι συμβατές με το πρόταγμα της αυτονομίας και, με αυτήν την έννοια, είναι ορθολογικές. Επομένως, οι αρχές και οι αξίες που συνάγονται μέσα από αυτήν την διαδικασία δεν εκφράζουν απλώς προσωπικές προτιμήσεις και επιθυμίες. Στην πραγματικότητα, οι αρχές και αξίες που συνάγονται από μια έλλογη διαδικασία είναι πολύ πιο «αντικειμενικές» από τις αντίστοιχες που συνάγονται από αμφισβητήσιμες ερμηνείες της φυσικής και κοινωνικής εξέλιξης. Κι αυτό διότι η λογική συνέπεια των πρώτων με το πρόταγμα της αυτονομίας μπορεί να αξιολογηθεί κατά αναμφισβήτητο τρόπο, σε αντίθεση με την αμφισβητούμενη «αντικειμενικότητα» των δεύτερων.

Πέρα από τον «επιστημονισμό» και τον «ουτοπισμό»

Το γεγονός ότι το απελευθερωτικό πρόταγμα δεν μπορεί να «επιστημονικοποιηθεί» ή να «αντικειμενικοποιηθεί», δεν σημαίνει ότι είναι απλώς μια ουτοπία με την αρνητική έννοια του όρου. Ένα απελευθερωτικό πρόταγμα δεν αποτελεί μια ουτοπία αν βασίζεται στην σημερινή πραγματικότητα. Και η σημερινή πραγματικότητα συνοψίζεται σε μια άνευ προηγουμένου κρίση της «οικονομίας ανάπτυξης», μία κρίση που, όπως είδαμε στο 4ο Κεφάλαιο, δεν αναφέρεται απλώς στο οικονομικό πεδίο, αλλά περικλείει όλα τα κοινωνικά πεδία (πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό), καθώς και την σχέση κοινωνίας-Φύσης. Επιπλέον, ένα απελευθερωτικό πρόταγμα δεν αποτελεί μια ουτοπία, αν εκφράζει την δυσaráσκεια σημαντικών κοινωνικών τμημάτων και την, ρητή ή υπόρρητη, από μέρους τους αμφισβήτηση της υπάρχουσας κοινωνίας.

Σήμερα, οι κύριοι πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί θεσμοί στους οποίους βασίζεται η συγκέντρωση της δύναμης αμφισβητούνται ολοένα και περισσότερο. Έτσι, όχι μόνο αμφισβητούνται με διάφορους τρόπους οι βασικοί πολιτικοί θεσμοί (κόμματα, συμμετοχή στις εκλογές, επαγγελματίες πολιτικοί κ.λπ.), αλλά τίθενται υπό μαζική αμφισβήτηση και θεμελιώδεις οικονομικοί θεσμοί, όπως η ατομική ιδιοκτησία. Η έκρηξη των εγκλημάτων ενάντια στην ιδιοκτησία στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, παρά την δραστική ενίσχυση των μέτρων ιδιωτικής και δημόσιας ασφάλειας, δεν είναι απλώς ένα πολιτισμικό ή προσωρινό φαινόμενο. Θα

πρέπει αντίθετα να θεωρηθεί ως μια μακροπρόθεσμη τάση που σχετίζεται τόσο με την ανεργία και την χαμηλόμισθη απασχόληση καθώς και με την κατάχρηση ναρκωτικών (που είναι και τα δύο συστημικά φαινόμενα), όσο και με την αυξανόμενη δυσaráσκεια για την ολοένα και μεγαλύτερη ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου –μια ανισότητα η οποία, στο πλαίσιο του έντονου καταναλωτισμού που καλλιεργεί το σύστημα, γίνεται αβάσταχτη.

Η απόρριψη της αντίληψης που βλέπει το απελευθερωτικό πρόταγμα ως ένα «επιστημονικό» πρόταγμα ή, εναλλακτικά ως μια ουτοπία, έχει πολύ σημαντικές συνέπειες, όσον αφορά την πολιτική οργάνωση. Έτσι:

- πρώτον, αποκλείει την παραδοσιακή μορφή της ιεραρχικής πολιτικής οργάνωσης: «αυτοί που ξέρουν», (οι οποίοι έχουν κατά συνέπεια ένα αυτόματο δικαίωμα να ηγούνται) και αυτοί που δεν ξέρουν.
- δεύτερον, απορρίπτει τις διάφορες στρατηγικές του τρόπου ζωής, οι οποίες αποκλείουν ρητά την άμεση ανάμειξη στην πολιτική διαδικασία.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε να γίνει μια χρήσιμη διάκριση μεταξύ «επιστημονικού» προτάγματος και προγράμματος από την μια μεριά και μεταξύ πολιτικής και τεχνικής από την άλλη.

Όσον αφορά στο πρόγραμμα, είναι προφανές ότι, μολονότι χρειαζόμαστε πράγματι ένα πρόγραμμα, με την έννοια μιας «προσωρινής και αποσπασματικής συγκεκριμενοποίησης των στόχων του προτάγματος»,¹²³ οπωσδήποτε δεν έχουμε ανάγκη, για τους λόγους που ανέφερα παραπάνω, ενός «επιστημονικού» προτάγματος. Οι υποστηρικτές των «επιστημονικών» προταγμάτων στην πολιτική είναι στην πραγματικότητα ενάντιοι στην δημοκρατική πολιτική, όπως την ορίσαμε στο 5ο Κεφάλαιο. Ο λόγος γι' αυτήν τους την εχθρότητα είναι η συνήθης αδυναμία τους να κάνουν μια σαφή διάκριση μεταξύ πολιτικής και τεχνικής. Η ανικανότητα αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα κοινό χαρακτηριστικό κάθε ιεραρχικής αντίληψης της πολιτικής, όπως δείχνει ξεκάθαρα η ακόλουθη, όχι ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη, εκδοχή της μαρξιστικής αντίληψης για την πολιτική:

Εάν για πιο σύνθετα αντικείμενα όπως ένα αεροσκάφος, γέφυρες και άλλα παρόμοια χρειαζόμαστε μια ή περισσότερες επιστήμες, τότε για να παράγουμε μια νέα κοινωνία, διαφορετική από αυτή που υποφέρουμε, χρειαζόμαστε την πιο επεξεργασμένη και προηγμένη επιστήμη, εφόσον αυτή πρέπει να κατα-

123. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 106.

πιαστεί με τον πιο πολύπλοκο οργανισμό, με το πιο σύνθετο υλικό, τις πιο περίπλοκες δομές και λειτουργίες.¹²⁴

Η υπόρρητη παραδοχή του παραπάνω αποσπάσματος είναι ότι όπως η μηχανική, χρησιμοποιώντας τους επιστημονικούς νόμους της φυσικής ή της χημείας, παράγει τα σημερινά θαύματα της τεχνολογίας, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τους «επιστημονικούς» νόμους του μαρξισμού για να παράγουμε μια άλλη κοινωνία! Πέρα λοιπόν από το πολύ αμφίβολο γεγονός που εξετάσαμε προηγουμένως σχετικά με το κατά πόσον είναι εφικτή η διατύπωση μιας τέτοιας επιστήμης της κοινωνικής αλλαγής, μαρξιστικής ή άλλης, είναι φανερό ότι η αντίληψη αυτή συνεπάγεται μια αντίληψη της πολιτικής η οποία είναι εντελώς ασύμβατη με την ατομική ή την κοινωνική αυτονομία.

Στο πλαίσιο αυτό, η διάκριση μεταξύ της *πολιτικής* ως *τεχνικής* και της *πολιτικής* ως *πράξης* είναι πολύ χρήσιμη.¹²⁵ Η *τεχνική* είναι μια «καθαρά ορθολογική» δραστηριότητα, η οποία στηρίζεται σε εξαντλητική (ή πρακτικά εξαντλητική) γνώση του πεδίου της. Επομένως, «το να απαιτούμε την θεμελίωση του επαναστατικού προτάγματος σε μια πλήρη θεωρία σημαίνει στην πραγματικότητα να εξισώνουμε την πολιτική με μια *τεχνική*». Αλλά η πολιτική, με την αυθεντική ελληνική έννοια του όρου, ανήκει σε ένα διαφορετικό πεδίο, στο πεδίο της *πράξεως*, «η οποία βλέπει την ανάπτυξη της αυτονομίας ως έναν σκοπό και χρησιμοποιεί την αυτονομία ως ένα μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ... όπου οι άλλοι θεωρούνται ως αυτόνομα όντα και ως ουσιαστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη της δικής τους αυτονομίας».¹²⁶ Έτσι, μολονότι η πράξη είναι μια συνειδητή δραστηριότητα, αναγκαστικά στηρίζεται σε μια γνώση η οποία είναι όχι μόνο *αποσπασματική* (επειδή δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει εξαντλητική γνώση των ανθρώπων και της ιστορίας τους), αλλά και *προσωρινή* [*provisional*] (επειδή η ίδια η πράξη οδηγεί στην συνεχή ανάδυση νέας γνώσης). Εάν επομένως ο στόχος της πολιτικής δεν είναι, όπως συμβαίνει σήμερα, η χειραγωγή του εκλογικού σώματος και η διαχείριση της εξουσίας [*statecraft*], αλλά, αντίθετα, είναι η αυτόνομη δραστηριότητα αυτόνομων ατόμων στην διαχείριση των υποθέσεών τους, τότε αυτό που χρειάζεται είναι ένα πρόγραμμα και όχι μια μαρξιστική ή άλλη «επιστήμη»,

124. Θανάσης Καλόμαλος, «Η κρίση της αριστερής πολιτικής και ο Καρλ Μαρξ» στο *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 2, τεύχος 1 (1993), σελ. 164.

125. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 97-109.

126. C. Castoriadis, *L'Institution Imaginaire*, σελ. 103.

με τους «σιδερένιους» νόμους της και την συνακόλουθη «μηχανιστική αντίληψη» της πολιτικής.

Πέρα από τον γενικό σχετικισμό και ανορθολογισμό

Η απόρριψη του επιστημονισμού (μαρξιστικού ή άλλου) δεν θα πρέπει να μας ωθήσει στην εναλλακτική παγίδα του γενικού σχετικισμού και του ανορθολογισμού. Όσον αφορά στον σχετικισμό, θα πρέπει πρώτα να κάνουμε μια σημαντική διάκριση μεταξύ πολιτικού και δημοκρατικού σχετικισμού από την μια μεριά και φιλοσοφικού σχετικισμού από την άλλη. Είναι φανερό ότι ο **δημοκρατικός σχετικισμός**,¹²⁷ (όλες οι παραδόσεις, θεωρίες, ιδέες κ.λπ., τίθενται υπό συζήτηση και αποφασίζονται από όλους τους πολίτες), είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο της δημοκρατίας. Το ίδιο ισχύει και για τον **πολιτικό σχετικισμό** (όλες οι παραδόσεις έχουν ίσα δικαιώματα). Η αποδοχή όμως του δημοκρατικού και πολιτικού σχετικισμού δεν συνεπάγεται υιοθέτηση και του **φιλοσοφικού σχετικισμού** (όλες οι παραδόσεις έχουν ίση αξία αληθοσύνης (*truth value*), με την έννοια ότι όλες είναι εξ ίσου αληθείς ή ψευδείς), πράγμα που θα μπορούσε να δώσει ίδια αξία αληθοσύνης, για παράδειγμα, στην θρησκευτική παράδοση και την δημοκρατική, παρά το γεγονός ότι η μια προφανώς αναιρεί την άλλη. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι ακόμη και ο Feyerabend, ένας ένθερμος υποστηρικτής του μεταμοντέρνου σχετικισμού, δεν προχωρά τόσο ώστε να υιοθετήσει τον φιλοσοφικό σχετικισμό.¹²⁸

Έτσι, μολονότι μπορεί κανείς να αποδεχτεί την μεταμοντέρνα άποψη ότι η Ιστορία δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ως γραμμική (Kant κ.ά.), ούτε ως διαλεκτική (Hegel, Marx) διαδικασία προόδου που εμπεριέχει τον Λόγο [*reason*], αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να προσδίδουμε ίση αξία σε όλες τις ιστορικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης: από την κλασική Αθήνα, τα ελβετικά καντόνια και τους παρισινούς τομείς ως τα σημερινά ψευτο-«δημοκρατικά» καθεστώτα. Αυτό το είδος γενικού σχετικισμού, που υιοθετείται από τον μεταμοντερνισμό, εκφράζει απλώς την εγκατάλειψη κάθε κριτικής της θεσμισμένης κοινωνικής πραγματικότητας και μια γενική οπισθοχώρηση στον κομφορμισμό, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Καστοριάδης.¹²⁹

Με άλλα λόγια, δεν μπορεί κανείς να προσδίδει ίση αξία στην παράδοση της αυτονομίας και στην παράδοση της ετερονομίας, εφόσον η

127. P. Feyerabend, *Farewell to Reason*, σελ. 59.

128. P. Feyerabend, *Science in a Free Society*, σελ. 82-83.

129. Κ. Καστοριάδης, «Η εποχή του γενικευμένου κομφορμισμού».

υιοθέτηση της δεύτερης αποκλείει τον ίδιο τον δημοκρατικό σχετικισμό. Η ίδια η δυνατότητα θέσμισης του δημοκρατικού σχετικισμού εξαρτάται από την απόρριψη του φιλοσοφικού σχετικισμού. Πρέπει, επομένως, να γίνει μια συνειδητή επιλογή μεταξύ των δύο αυτών παραδόσεων και των συνακόλουθων αντιλήψεων της πολιτικής. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί κανείς να αποφύγει τις παγίδες του επιστημονισμού/αντικειμενισμού, χωρίς να πέσει στην μεταμοντέρνα παγίδα ενός γενικού σχετικισμού που προσδίδει ίση αξία σε όλες τις παραδόσεις.

Αλλά από την στιγμή που έχουμε κάνει μια επιλογή μεταξύ των κύριων παραδόσεων, με άλλα λόγια, από την στιγμή που έχουμε ορίσει το περιεχόμενο του απελευθερωτικού προτάγματος με όρους αυτονομίας, ακολουθούν ορισμένες σημαντικές συνέπειες στο ηθικό, όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και στο ερμηνευτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, όταν ερμηνεύουμε την οικολογική κρίση, τα αίτια της και τις λύσεις (που συνεπάγεται η ερμηνεία μας), είναι αδύνατον να δεχτούμε τον ιδιόμορφο σχετικισμό που προτείνει, λόγου χάρη, ο Naess,¹³⁰ εφόσον η ίδια η επιλογή της παράδοσης της αυτονομίας συνεπάγεται ότι μόνο ένα συγκεκριμένο σύνολο ερμηνειών είναι συμβατό με αυτήν. Ανεξάρτητα, επομένως, από το αν επιλέγουμε την ορθόδοξη ή την διαλεκτική μέθοδο, ή καμία απολύτως μέθοδο, αυτή μας η επιλογή της κοσμοαντίληψης της αυτονομίας μάς αναγκάζει να δούμε τις ρίζες της οικολογικής κρίσης από την άποψη των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων και δομών (όπως κάνει η κοινωνική οικολογία), και όχι από την άποψη της σχέσης μεταξύ μιας αδιαφοροποίητης (εσωτερικά) «κοινωνίας» και της Φύσης (όπως κάνουν οι περιβαλλοντιστές, οι βαθείς οικολόγοι και άλλοι). Για τον ίδιο λόγο, πρέπει να απορριφθούν τόσο οι περιβαλλοντιστικές (φιλελεύθερες ή σοσιαλδημοκρατικές), όσο και οι μυστικιστικές και μεταφυσικές «λύσεις» στο οικολογικό πρόβλημα. Όχι επειδή δεν είναι τάχα συμβατές με τις εν ενεργεία, δήθεν «αντικειμενικές», κοινωνικές ή φυσικές, διαδικασίες, αλλά επειδή μπορεί να δειχτεί πως αυτές (οι «λύσεις») είναι ασύμβατες προς την κοινωνική και ατομική αυτονομία, δηλαδή είναι ασύμβατες με την ίδια την ελευθερία.

Επομένως, το πρόβλημα σήμερα, δεν είναι είτε να υιοθετήσουμε έναν γενικό σχετικισμό, μια στάση που μπορεί να οδηγήσει σε έναν μεταμοντέρνο κομφορμισμό είτε, εναλλακτικά, να υιοθετήσουμε κάποιο είδος «αντικειμενισμού». Αυτό που λείπει σήμερα δεν είναι μια νέα «αντικειμενική» θεμελίωση του απελευθερωτικού προτάγματος, αλλά η πολιτική

130. Arne Naess, "Deep Ecology and Ultimate Premises", *The Ecologist*, vol. 18, nos. 4/5 (1988)· (βλ. αναδημοσίευση στο *Κοινωνία και Φύση*, τεύχος 2).

βούληση να το ορίσουμε και να συμμετάσχουμε στην πραγματοποίησή του!

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που εγείρεται από την στιγμή που απορριφθεί ο επιστημονισμός/αντικειμενισμός είναι πώς μπορούμε να αποφύγουμε την οπισθοχώρηση σε διάφορους τύπους ανορθολογισμού¹³¹ που αφθονούν στο Πράσινο κίνημα (π.χ. βαθιά οικολογία), στο φεμινιστικό κίνημα (ορισμένες εκδοχές του οικοφεμινισμού) κ.ο.κ. Όπως είναι γνωστό, εκδοχές του ανορθολογισμού και του σπιριτουαλισμού υιοθετούνται συχνά ευρέως τόσο στον Βορρά (αναθέρμανση παραδοσιακών θρησκειών στις ΗΠΑ και την Ελλάδα, υιοθέτηση ορισμένων σπιριτουαλιστικών «φρούτων» από την Ανατολή, όπως ο Ταοϊσμός, που επηρεάζουν διάφορους Αγγλοσάξονες αναρχικούς κ.λπ.), όσο και στον Νότο (ισλαμικός φονταμενταλισμός).

Κατά την γνώμη μου, η στάση για τον σχετικισμό που πρότεινα παραπάνω, σε συνδυασμό με την συνειδητή επιλογή της παράδοσης της αυτονομίας, την οποία συνεπάγεται ο δημοκρατικός σχετικισμός, αποκλείει κάθε μορφή ανορθολογισμού. Αυτό συμβαίνει επειδή το κοινό χαρακτηριστικό των διάφορων μορφών ανορθολογισμού είναι ότι όλες βρίσκονται έξω από το πεδίο του λόγον διδόναι, το οποίο «συνεπάγεται, από μόνο του, την αναγνώριση της αξίας της αυτονομίας στην σφαίρα της σκέψης»¹³² που είναι συνώνυμη με τον ίδιο τον Λόγο.

Με αυτήν την έννοια, η επιστήμη, εάν την αντιληφθούμε σωστά, είναι μια μορφή «λόγον διδόναι». Από την δημοκρατική σκοπιά, η ουσία της επιστήμης δεν βρίσκεται στο περιεχόμενό της, μολονότι φυσικά οι φυσικές επιστήμες, προωθώντας μια κοσμική προσέγγιση της πραγματικότητας, έπαιξαν έναν σημαντικό απελευθερωτικό ρόλο στην υπονόμηση θρησκευτικών και μεταφυσικών δεισιδαιμονιών, προκαταλήψεων και α-νοησιών. Η ουσία της επιστήμης βρίσκεται στην διαρκή αμφισβήτηση της κάθε αλήθειας, δηλαδή στις μεθόδους που χρησιμοποιεί για να εξάγει τις αλήθειες της. Επομένως, η επιστήμη, μολονότι από την σκοπιά του περιεχομένου της (και των τεχνολογικών εφαρμογών της) μπορεί να ενισχύει είτε την αυτονομία είτε την ετερονομία (κυρίως την δεύτερη, δεδομένων των συνήθως ετερόνομων κοινωνικών θεσμών από τους οποίους

131. Βλ., Takis Fotopoulos, "The incompatibility of democracy and irrationalism" στο *Democracy & Nature*, vol. 4, nos. 2/3 (issue 11/12) που έχει ειδικό θέμα τον ανορθολογισμό ("Irrationalism, religion, ecology and democracy"). Βλ. και το βιβλίο μου *Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 2000).

132. Κ. Καστοριάδης, «Η κρίση του μαρξισμού και η κρίση της πολιτικής», *Κοινωνία και Φύση*, τόμ. 1, τεύχος 2 (1992), σελ. 235.

εξαρτάται η ανάπτυξη της), από την σκοπιά των μεθόδων που χρησιμοποιεί, ιστορικά, αποτελούσε πάντοτε μια έκφραση της αυτονομίας. Αυτό συμβαίνει λόγω της κρίσιμης διαφοράς όσον αφορά στις διαδικασίες που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες για να συνάγουν τις επιστημονικές «αλήθειες», σε αντίθεση με τις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι προφήτες, εκκλησιαστικοί πατέρες και γκουρού κάθε είδους στην συναγωγή των δικών τους πεποιθήσεων, δογμάτων, μυστικιστικών «αληθειών» κ.λπ. Το ίδιο το γεγονός ότι οι επιστημονικές μέθοδοι ανεύρεσης και αξιολόγησης των «αληθειών» έχουν αλλάξει τόσο σημαντικά στο πέρασμα του χρόνου, είναι μια σαφής ένδειξη της αυτόνομης φύσης της επιστημονικής μεθόδου. Οι επιστημονικές «αλήθειες», καθώς και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την εξαγωγή τους, σε αντίθεση με τις μυστικιστικές, διαισθητικές και ανορθολογικές «αλήθειες» και μεθόδους γενικά, υπόκεινται σε διαρκή αμφισβήτηση και κριτική αξιολόγηση.

Με την ίδια λογική, το γεγονός ότι η αυτονομία δεν είναι μια «ατομική» υπόθεση και ότι «καθορίζεται αποφασιστικά από την θέσμιση της κοινωνίας»,¹³³ συνεπάγεται ότι το πρόταγμα της αυτονομίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της αυτόνομης δραστηριότητας των ανθρώπων σε μια διαδικασία δημιουργίας κοινωνικών θεσμών που καθιστούν δυνατή την αυτόνομη σκέψη, και όχι μέσω κάποιου είδους πνευματικής διαδικασίας «αυτοπραγμάτωσης», όπως υποστηρίζουν για παράδειγμα οι βαθείς οικολόγοι (σύμφωνα με τον Naess, τον πατέρα της βαθιάς οικολογίας, «όσο υψηλότερη είναι η αυτοπραγμάτωση που επιτυγχάνει κανείς τόσο ευρύτερη και βαθύτερη είναι η ταύτισή του με τους άλλους»¹³⁴). Στην πραγματικότητα, όμως, το μόνο που θα μπορούσε να επιτύχει μια τέτοια διαδικασία αυτοπραγμάτωσης θα ήταν να ενισχύσει την ιδιότητα και την απόσυρση από τις κοινωνικές διαδικασίες που θεσμίζουν την κοινωνία. Μια ιεραρχική κοινωνία που βασίζεται στην κυριαρχία ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο θα μπορούσε κάλλιστα να επιβιώσει του αυτομετασχηματισμού (συνήθως των μεσαίων τάξεων της) μέσω του «διαφωτισμού» του Mahayana βουδισμού ή του αναγεννημένου χριστιανισμού. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο αυτομετασχηματισμός εκατομμυρίων Αμερικανών και Δυτικοευρωπαίων προς αυτή την κατεύθυνση, στις τελευταίες δεκαετίες, ήταν απολύτως συμβατός με μια από τις πιο βίαιες επιθέσεις από την πλευρά των κυρίαρχων ελίτ, που πήρε την μορφή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στο πλαίσιο της σημερινής καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης,

133. Κ. Καστοριάδης, «Η κρίση του μαρξισμού και η κρίση της πολιτικής», σελ. 235.

134. Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle* (MA: Cambridge University Press, 1989), σελ. 196.

για να μην αναφερθούμε στις εγκληματικές επιθέσεις της υπερεθνικής ελίτ κατά των λαών της Γιουγκοσλαβίας, Ιράκ, Αφγανιστάν και των Σιωνιστών στην Παλαιστίνη.

Συμπέρασμα: Προς έναν δημοκρατικό ορθολογισμό

Καταλήγοντας, ούτε ο «αντικειμενισμός» ούτε ο ανορθολογισμός έχουν κανένα ρόλο να παίξουν στην διαδικασία που θα μας μεταφέρει προς μια Περιεκτική Δημοκρατία. Όπως προσπάθησα να δείξω στο κεφάλαιο αυτό, η δημοκρατία είναι ασύμβατη με τα «αντικειμενιστικά» είδη ορθολογισμού, όπως αυτά που κληρονομήσαμε από τον Διαφωτισμό. Επιπλέον, η δημοκρατία είναι ακόμα λιγότερο συμβατή με τα ανορθολογικά συστήματα που αξιώνουν εσωτερική γνώση, η οποία προέρχεται είτε από μυστικιστική εμπειρία, είτε από διαίσθηση, είτε από αποκάλυψη. Η δημοκρατία είναι συμβατή μόνο με έναν δημοκρατικό ορθολογισμό,¹³⁵ δηλαδή έναν ορθολογισμό που θεμελιώνεται στην αμφισβήτηση, την επιστημονική μεθοδολογία και το λογόν διδόναι όσον αφορά στην ερμηνεία του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου, καθώς και τη δημοκρατία ως δομή και ως διαδικασία κοινωνικής αυτοθέσμησης, όσον αφορά στην πολιτική θέσμιση.

Επομένως, εάν στόχος μας είναι να φτάσουμε σε μια σύνθεση της αυτόνομης/δημοκρατικής παράδοσης με την παράδοση του ελευθεριακού σοσιαλισμού και τα ριζοσπαστικά Πράσινα και φεμινιστικά ρεύματα μέσα στα κινήματα, νομίζω ότι πρέπει να έχουμε ως αφετηρία μας το γεγονός ότι το δημιουργικό στοιχείο, παίζει έναν κρίσιμο ρόλο σε σχέση με την κοινωνική αλλαγή. Αυτό συνεπάγεται ότι το πρόταγμα για την δημοκρατία μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στην συνειδητή επιλογή από μέρους μας μεταξύ της παράδοσης της ετερονομίας και της παράδοσης της αυτονομίας.

Κατά τη γνώμη μου, αυτή η προσέγγιση αποφεύγει τις παγίδες τόσο του αντικειμενισμού όσο και του φιλοσοφικού σχετικισμού:

- του αντικειμενισμού, επειδή το απελευθερωτικό πρόταγμα δεν «αντικειμενικοποιείται»: η δημοκρατία δεν θεμελιώνεται σε «αντικειμενικές» τάσεις σε σχέση με την φυσική ή την κοινωνική αλλαγή, αλλά στον Λόγο [*reason*], με την έννοια του λόγον διδόναι, ο οποίος είναι ασύμβατος με την ιδέα οποιασδήποτε «κατευθυντικότητας» σε σχέση με την κοινωνική αλλαγή (Μπούκτσιν), αλλά και με την απόπειρα στήριξης της

135. Βλ. για παραπέρα ανάλυση της έννοιας του δημοκρατικού ορθολογισμού, Τ. Fotopoulos, "The incompatibility of democracy and irrationalism" και το βιβλίο *Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία*.

αυτονομίας σε κλειστά –παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις– συστήματα όπως το Φροϋδικό (Καστοριάδης) και

- του φιλοσοφικού σχετικισμού, επειδή η προσέγγιση αυτή αρνείται ρητά την αντίληψη ότι όλες οι παραδόσεις, και συγκεκριμένα στην περίπτωση αυτή η παράδοση της αυτονομίας και η παράδοση της ετερονομίας, έχουν ίση αξία αληθοσύνης.

Με άλλα λόγια, θεωρώντας δεδομένο ότι η αυτονομία και η δημοκρατία δεν μπορούν να «αποδειχτούν» αλλά μόνο να τεθούν ως αξιώματα, **εμείς** προσδίδουμε στην αυτονομία και στην δημοκρατία μεγαλύτερη αξία απ' ό,τι στην ετερονομία. Κι αυτό διότι, μολονότι και οι δύο παραδόσεις είναι αληθείς και υπάρχουν, εμείς ταυτίζουμε την ελευθερία με την αυτονομία και την δημοκρατία. Και **για μας, η ελευθερία είναι ο υψηλότερος στόχος του ανθρώπου.**

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» οδήγησε την Αριστερά στο να εγκαταλείψει κάθε ιδέα μιας ελεύθερης κοινωνίας, η οποία, όπως προσπάθησα να δείξω στα προηγούμενα κεφάλαια, είναι ασύμβατη με την οικονομία της αγοράς και την φιλελεύθερη δημοκρατία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις διάφορες μορφές «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας που προωθούνται από την Αριστερά και τα μη ριζοσπαστικά Πράσινα ρεύματα, που προτείνουν διάφορους συνδυασμούς της οικονομίας της αγοράς με την φιλελεύθερη «δημοκρατία», με στόχο την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, η μεν οικονομία της αγοράς υιοθετείται επειδή υποτίθεται ότι έχει αποδείξει την «αποτελεσματικότητά» της σε σύγκριση με τον σχεδιασμό, η δε φιλελεύθερη «δημοκρατία» επειδή υποτίθεται ότι εξασφαλίζει την ατομική αυτονομία.

Στην πραγματικότητα, όπως δείχθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, καμία από αυτές τις υποθέσεις δεν είναι βάσιμη. Η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης κάθε άλλο παρά αποτελεσματικές είναι στην εξασφάλιση της ανθρώπινης ευημερίας, είτε όσον αφορά στην ικανοποίηση ακόμα και των βασικών αναγκών της πλειονότητας του παγκόσμιου πληθυσμού, είτε όσον αφορά στην διασφάλιση της καλής ποιότητας ζωής για όλους, εκτός ίσως από το περίπου 1% του παγκόσμιου πληθυσμού που συνιστά την «υπερτάξη». Ακόμα, η φιλελεύθερη «δημοκρατία» έχει οδηγήσει στην σημερινή συγκέντρωση δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την πολιτική εξουσία με την βοήθεια των ΜΜΕ, τα οποία παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην κατασκευή συναίνεσης και στην νομιμοποίηση των επιλογών των ελίτ.¹

Επιπλέον, όπως προσπάθησε να δείξει το βιβλίο αυτό, οι προτάσεις της Αριστεράς για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών είναι εντελώς ουτοπικές στο υπάρχον πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Όσο η πολιτική και η οικονομική δύναμη εξακολουθεί να συγκεντρώνεται στα χέρια διαφόρων ελίτ, μέσω ενός συστήματος που έχει εγγενείς μηχανισμούς για την περαιτέρω ενίσχυση της συγκέντρωσης αυτής, δεν υπάρχει κανένας τρόπος «από μέσα» από το σύστημα, ο οποίος θα εξανάγκαζε μια ριζική αποκέντρωση δύναμης προς την κατεύθυνση που επιθυμούν

1. Βλ., T. Fotopoulos, "Mass media, Culture, and Democracy" στο *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (issue 13/1999), που έχει ειδικό θέμα τα ΜΜΕ. Βλ. ακόμη, Edward S. Herman και Noam Chomsky, *Manufacturing Consent, The Political Economy of the Mass Media* (Νέα Υόρκη: Pantheon Books, 1988).

οι υποστηρικτές της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών. Και, όπως προσπάθησα να δείξω, η επιτάχυνση της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς οδηγεί σε σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές και πολιτικές δομές, οι οποίες επιτείνουν ακόμη περισσότερο την συγκέντρωση της οικονομικής και της πολιτικής δύναμης. Στην πραγματικότητα, ο σημερινός βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς δεν συνεπάγεται απλώς ότι το μοντέλο της οικονομίας της αγοράς που έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες να γενικευθεί θα είναι το πιο ανταγωνιστικό, αλλά και ότι το είδος της κοινωνίας των πολιτών που τελικά θα επικρατήσει θα είναι το πιο συμβατό με αυτό το μοντέλο. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μοντέλο αυτό είναι εκείνο που επιβάλλει τους λιγότερους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές, δηλαδή το πιο αγοραιοποιημένο.

Για να το θέσουμε απλά, με βάση τις σημερινές τάσεις, το είδος οικονομίας και κοινωνίας που θα γενικευθεί δεν είναι η «κοινωνική αγορά» που ονειρεύονται οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών και η ρεφορμιστική Αριστερά. Ο κόσμος φαίνεται να κινείται προς μια νέα, ακόμα πιο σκληρή από την σημερινή, παγκόσμια τάξη, η οποία ελάχιστη σχέση έχει με τους ευσεβείς πόθους της Αριστεράς της κοινωνίας των πολιτών για έναν πιο δημοκρατικό κόσμο, όπου οι διάφορες ελίτ θα είναι πολύ περισσότερο υπόλογες στην κοινωνία των πολιτών απ' ό,τι σήμερα. Αυτή η νέα παγκόσμια τάξη που επιβάλλει η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται ένα πελώριο και συνεχώς διευρυνόμενο άνοιγμα μεταξύ του «νέου Βορρά» (αυτών που κυρίως εισπράττουν τα οφέλη της) και του «Νέου Νότου» (δηλαδή των θυμάτων της παγκοσμιοποίησης αυτής). Συνεπάγεται ακόμη μια εντεινόμενη οικολογική κρίση που οδηγεί γρήγορα σε οικολογική καταστροφή καθώς και μια διευρυνόμενη κοινωνική κρίση που καταλήγει σε κοινωνική ανασφάλεια, μαζική επέκταση των συστημάτων ασφάλειας και της οικοδόμησης νέων φυλάκων.

Η ανάπτυξη αυτής της νέας παγκόσμιας τάξης δεν μπορεί να αποδοθεί στην «απληστία» των νεοφιλελεύθερων ή στην «προδοσία» των σοσιαλδημοκρατών. Στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο, οι πολιτικές επιλογές των ελίτ (είτε νεοφιλελεύθερες, είτε σοσιαλδημοκρατικές), είναι αυστηρά περιορισμένες. Σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, η εισαγωγή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων για την προστασία της υποτάξης και των περιθωριοποιημένων, ή για την προστασία του περιβάλλοντος, θα δημιουργούσε σοβαρά συγκριτικά μειονεκτήματα για το έθνος-κράτος ή το οικονομικό μπλοκ που θα κατέφευγε σε τέτοιες πολιτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, με σκληρά διλήμματα, όπως είναι το δίλημμα «απασχόληση ή περιβάλλον», να αναδύονται διαρκώς (παρά τα φληναφήματα των περιβαλλοντιστών οικολόγων), όχι μόνο η προνομιούχος «κοινωνία του 40%»,

αλλά ακόμα και τμήματα της υποτάξης και των περιθωριοποιημένων, θα μπορούσαν εύκολα να πειστούν ότι οι μόνες ρεαλιστικές πολιτικές είναι αυτές που ακολουθούνται από τις ελίτ. Και με μια έννοια οι πολιτικές αυτές είναι πράγματι ρεαλιστικές. Με άλλα λόγια, *μέσα στους περιορισμούς που επιβάλλει το θεσμικό πλαίσιο* της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, οι ελίτ έχουν δίκιο να τονίζουν ότι «δεν υπάρχει καμία εναλλακτική λύση».

Αυτό σημαίνει ότι οι λίστες των ευχολογίων που προτείνει σήμερα η ρεφορμιστική «Αριστερά» της κοινωνίας των πολιτών, ή ο «Τρίτος δρόμος» της Κεντροαριστεράς, αλλά και τα διάφορα Κοκκινοπράσινα σχήματα που δεν θέτουν θέμα συστημικής αλλαγής για την διέξοδο από την πολυδιάστατη κρίση, αλλά αντίθετα ονειρεύονται την επιβολή (κάτω από την πίεση της κοινωνίας πολιτών) αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων στις εθνικές ή διεθνείς αγορές, δεν εκφράζουν τίποτα περισσότερο από τους ευσεβείς πόθους μιας εκφυλισμένης «Αριστεράς» που έχει εγκαταλείψει κάθε όραμα για έναν ριζοσπαστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Όπως υποστηρίχθηκε σ' αυτό το βιβλίο, οι μόνοι εφικτοί έλεγχοι σήμερα είναι αυτοί που έχουν απλώς ρυθμιστικό χαρακτήρα, κυρίως προς το συμφέρον εκείνων που ελέγχουν την οικονομία, ενώ οποιοσδήποτε αποτελεσματικοί κοινωνικοί έλεγχοι προς το συμφέρον της υπόλοιπης κοινωνίας και του περιβάλλοντος έχουν γίνει ανέφικτοι στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και των ελεύθερων αγορών κεφαλαίου. Για τον ίδιο λόγο, οι διάφορες εκδοχές «ριζοσπαστικής» δημοκρατίας είναι πολύ λιγότερο ρεαλιστικές από την πρόταση για μια Περιεκτική Δημοκρατία που διατυπώθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Το βιβλίο αυτό έχει έναν στόχο και μία φιλοδοξία.

Ο στόχος είναι να δείξει ότι η διέξοδος από την σημερινή πολυδιάστατη κρίση μπορεί να βρεθεί μόνο «απ' έξω» και όχι μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο.

Η φιλοδοξία είναι να ξεκινήσει μια συζήτηση σε σχέση με την επιτακτική πια ανάγκη για ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα και τις στρατηγικές εφαρμογής του.

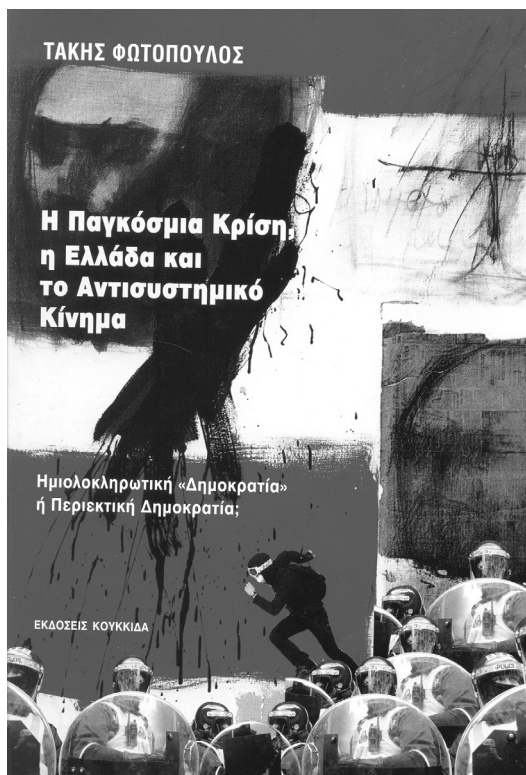
6ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΜΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

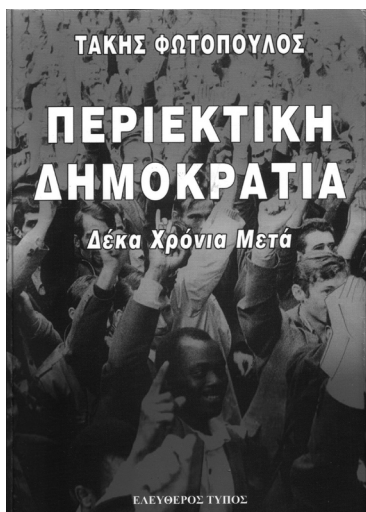
Διπλό τεύχος # 20-21 • ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 2009 - ΧΕΙΜΩΝΑΣ 2010 • τιμή: 12€

Επικαιρότητα	Συστημική χρεοκοπία και Σοσιαλφασισμός
	Η ροζ επανάσταση στο Ιράν, η "Αριστερά" και η εκστρατεία αλλαγής καθεστώτος
	Ο συστημικός χαρακτήρας της γρίπης των χοίρων
Διάλογοι	Διάλογος για την απο-ανάπτυξη μεταξύ S. Latouche και Τ. Φωτόπουλου
	«Αντι-εξουσιαστές» και μεταμοντέρνοι
	Εισηγήσεις στην παρουσίαση του βιβλίου: «Η παγκόσμια κρίση, η Ελλάδα και το αντισυστημικό κίνημα: Ημι-ολοκληρωτική "Δημοκρατία" ή Περιεκτική Δημοκρατία;»
Θεωρητικά ζητήματα	Για μια δημοκρατική απελευθερωτική ηθική

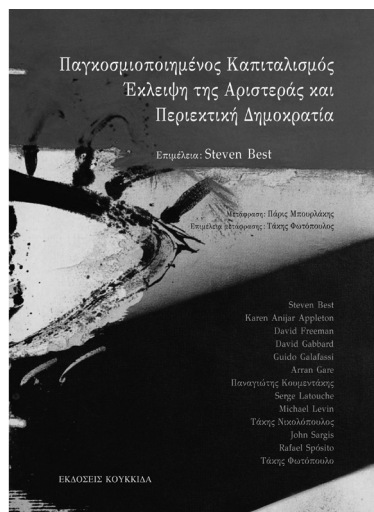
Η Παγκόσμια Κρίση, η Ελλάδα και το Αντισυστημικό Κίνημα: Ημι-ολοκληρωτική “Δημοκρατία” ή Περικτική Δημοκρατία;

ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Δέκα Χρόνια Μετά

Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Έκλειψη της Αριστεράς και Περικτική Δημοκρατία

ΣΤΗΡΙΞΤΕ ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΠΔ

Αν βρίσκετε χρήσιμη την προσπάθεια του Δικτύου Περιεκτικής Δημοκρατίας (ΠΔ) και έχετε πειστεί ότι η κοινωνία που χρειαζόμαστε σήμερα είναι μια κοινωνία που βασίζεται σε μια Περιεκτική Δημοκρατία, βοηθήστε μας να διαδώσουμε το πρόταγμα της ΠΔ.

Η προσπάθεια μας στηρίζεται αποκλειστικά στην εθελοντική δουλειά των μελών του Δικτύου μας και στην έμπρακτη βοήθεια των φίλων της ΠΔ. Δεν έχουμε καμία χρηματοδότηση από κρατικούς ή υπερκρατικούς οργανισμούς, καθώς και από ιδιωτικούς οργανισμούς, ΜΚΟ κλπ. Οι τρόποι που μπορείτε να βοηθήσετε είναι:

1) Με τη συμμετοχή σας στο Δίκτυο της Περιεκτικής Δημοκρατίας, αν συμφωνείτε με τους Στόχους μας, που είναι βέβαια και η σημαντικότερη ενεργή στήριξη που μπορείτε να προσφέρετε στο πρόταγμα της ΠΔ.

Άμεσος στόχος του Δικτύου είναι η δημιουργία οριζόντια οργανωμένων αμεσοδημοκρατικών ομάδων που δρουν σε τοπικό αλλά και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, με παρεμβάσεις σε εκδηλώσεις, κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις, σωματεία, συνελεύσεις γειτονιάς κλπ. και το κυριότερο, το χτίσιμο νέων θεσμών ΠΔ, αρχίζοντας εδώ και τώρα.

2) Με την εγγραφή σας ως συνδρομητή/συνδρομήτριας στο περιοδικό «Περιεκτική Δημοκρατία». Και ένα επιπλέον σημαντικό βήμα είναι η διάδοση του περιοδικού σε όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους, γι' αυτό και αν μπορείτε γράψτε συνδρομητές κάποιους φίλους/φίλες σας.

3) Με την προσφορά κάποιου ποσού μέσω διαδικτύου (PayPal) ή με κατάθεση στον παρακάτω λογαριασμό. Κάθε συμβολή βοηθάει. Όλες οι οικονομικές προσφορές πηγαίνουν στη συντήρηση και επέκταση του Δικτύου μας και συμβάλλουν στις προσπάθειες μας για τη διάδοση του προτάγματος της ΠΔ. Ευχαριστούμε για τη βοήθεια σας!

- PayPal (πιστώνεται στο editors@inclusivedemocracy.org):
www.inclusivedemocracy.org/pd/stiriksi.htm
- Τραπεζικός λογαριασμός:

Εθνική Τράπεζα Της Ελλάδος
Αριθ. Λογαριασμού: 211/636454-31
IBAN Λογαριασμού: GR9501102110000021163645431
ΚΩΔ. SWIFT Τράπεζας (BIC): ETHNGRAA